DAVID PRIESTLAND

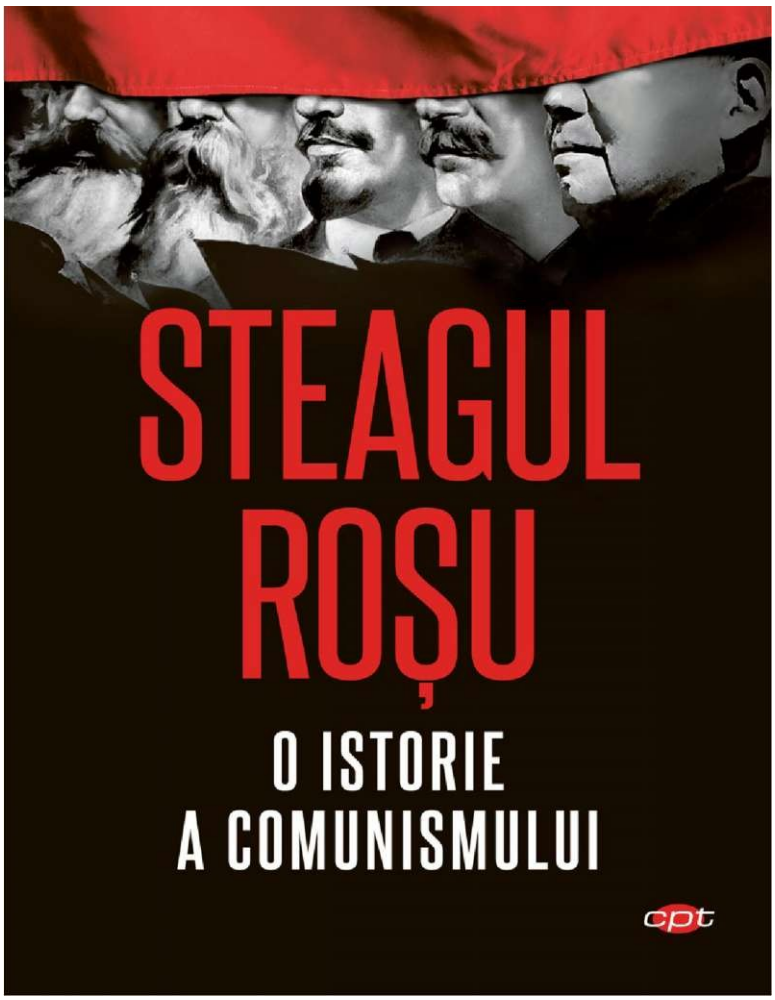

DAVID PRIESTLAND

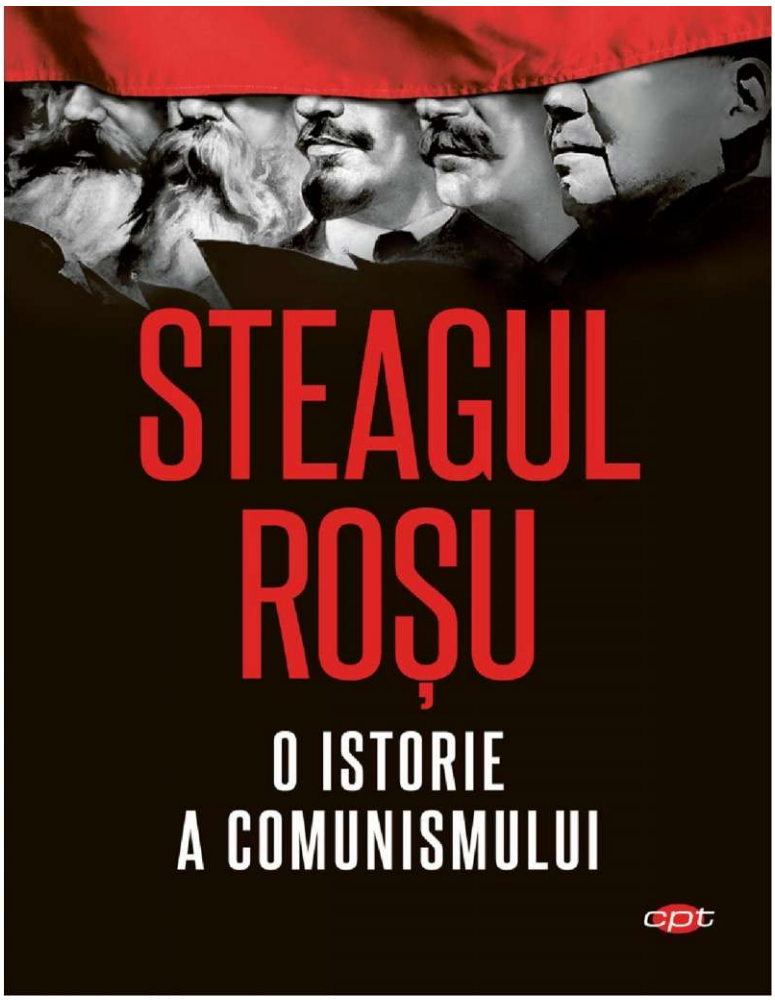
STEAGUL
ROȘU
O ISTORIE
A COMUNISMULUI
cpt

STEAGUL ROSU

OISTORIE ACOMUNISMULUI

DAVID PRIESTLAND

Cuprins

Mulţumiri
Introducere. 1789-1889-1989
Prolog. Creuzetul clasic
Capitolul 1. Un Prometeu german
Capitolul 2. Călăreţii de aramă
Capitolul 3. Sub ochii Occidentului
Capitolul 4. Oameni de oţel
Capitolul 5. Fronturile populare
Capitolul 6. Răsăritul este roşu
Capitolul 7. Imperiul
Capitolul 8. Paricidul
Capitolul 9. Gherilele
Capitolul 10. Stagnarea
Capitolul 11. Apogeul
Capitolul 12. Revoluţiile îngemănate
Epilog. Roşu, portocaliu, verde... şi roşu?
Note

Bibliografie selectiv Ilustraţii Lista ilustraţiilo

rCa
rte

Pentru Toti

David Priestland este profesor de istorie modernă la Oxford. Lucrările sale explorează

istoria Uniunii Sovietice, concentrându-se mai ales pe relaţia dintre ideologie, politică şi cultură politică în epoca interbelică, explicând originile represiunilor staliniste de la sfârşitul anilor 1930 (Stalinism and the Politics of Mobilization. Ideas, Power and Terror in Interwar Russia, 2007). Volumul Steagul roşu. O istorie a comunismului a fost nominalizat pentru Premiul Longman/History Today la categoria cea mai bună carte de istorie din 2010. Mai recent, Priestland a început un nou proiect care urmăreşte studiul istoriei neoliberalismului din anii 1970. Prima sa carte din acest proiect, Merchant, Soldier, Sage: A New History of Power (2012), este un eseu despre extinderea culturilor de piaţă în istoria globală şi competiţia lor cu alte sisteme de valori

.DAVID PRIESTLAND

STEAGUL ROŞU

}
0 ISTORIE A COMUNISMULUI
Traducere din limba engleză de Corina Hădăreanu
LITERA
Bucureşti **202**

0The Red Flag: A History of Communism **David Priestland**
Copyright © 2009 David Priestlan

d

carte Pentru Toţi este o divizie a Grupului Editorial Litera **O.P. 53; C.P. 212, sector 4, Bucureşti, România tel.: 021 319 63 93; 0752 101 777 e-mail: comenzi@litera.ro**

Steagul roşu. O istorie a comunismului **David Priestland**

Copyright © 2019 Grup Media Litera pentru versiunea în limba română

Toate drepturile rezervate
Traducere din limba engleză: Corina Hădăreanu

Ne puteţi vizita pe www.litera.ro

Editor: Vidraşcu şi fiii

Redactori: Florenţa Simion, Ovidiu Şerban

Copertă: Flori Zahi

uTehnoredactare şi prepress: Olimpia Bolozan

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României Priestland, David
Steagul roşu. O istorie a comunismului/David Priestland; trad.: Corina Hădăreanu. - Bucureşti: Litera, 2019

Index

ISBN 978-606-33-3380-4

ISBN EPUB 978-978-606-33-5607-0

I. Hădăreanu, Corina (trad.) 329.15(100

)în memoria mamei mele

Mulţumiri

Scrierea istoriei globale este o provocare, dar am beneficiat de cantitatea uriaşă de cercetări incitante publicate în ultimii douăzeci de ani, mare parte dintre ele bazate pe surse din arhive disponibile recent. De asemenea, sunt foarte recunoscător multor prieteni şi colegi care mi-au dat sfaturi şi m-au ajutat să evit erorile. Tom Buchanan, Martin Conway, Mary McAuley, Rory Macleod, Rana Mitter, Mark Pittaway şi Steven Whitefield au citit cu toţii fragmente mari din manuscris; în special Steve Smith a fost generos cu timpul său şi 1-a parcurs aproape în întregime. Ron Suny mi-a arătat lucrări nepublicate despre Stalin, Steve Heder mi-a furnizat materiale despre Khmerii Roşii, iar Laurence Whitehead mi-a dat sfaturi privind Cuba. Proiectul de Istorie a Războiului Rece de la Cambridge, condus de Mei Leffler şi Arne Westad, a fost grupul ideal pentru discuţii privind rolul internaţional al comunismului.
Colegii de la St. Edmund Hali şi de la Facultatea de Istorie a Universităţii Oxford mi-au oferit un mediu de lucru stimulativ şi prietenos, precum şi concedii ca să pot lucra la carte. Sunt recunoscător, de asemenea, Academiei Britanice şi Academiei Chineze de Ştiinţe Sociale (ambele din Shanghai), precum şi Institutului de Marxism-Leninism şi Gândire a lui Mao Zedong din Beijing, pentru fructuoasa călătorie de studiu în China; lui Shio Yun Kan pentru excelentele sale lecţii de limbă chineză; arhiviştilor şi bibliotecarilor de la Arhivele Ruse de Stat pentru Istorie Socio-Politică din Moscova, Bibliotecii Bodleiene din Oxford, Bibliotecii Britanice şi Bibliotecii Ruse de Stat din Moscova.
Gill Coleridge a fost agenta ideală şi a jucat un rol major încă de la începutul acestui proiect; îi sunt foarte recunoscător pentru încurajările şi sfaturile ei. Am avut, de asemenea, mult noroc cu editorii mei. Simon Winder de la Penguin a fost un redactor foarte incisiv, având cunoştinţe impresionante. Morgan Entrekin de la Grove Adantic m-a sprijinit şi el foarte mult, la fel ca Stuart Proffitt de la Penguin, ambii furnizându-mi comentarii mai mult decât valoroase asupra textului. Aş vrea să le mulţumesc şi lui Jofie Ferrari-Adler şi lui Amy

Hundley de la Grove Adantic, lui Thomas Rathnow de la Siedler şi lui Alice Dawson, Richard Duguid şi Mary Yamazaki de la Penguin. Charlotte Ridings s-a ocupat de corectură cu multă eficienţă şi răbdare, iar cunoştinţele vaste ale Amandei Russell privind sursele vizuale au fost de mare ajutor la alegerea ilustraţiilor.

Mulţumirile mele cele mai fierbinţi se îndreaptă către Maria Misra, care a avut o contribuţie uriaşă la această carte. Cunoştinţele ei de istorie a Asiei şi a Africii m-au ajutat să merg mai departe decât aş fi făcut-o altfel. Ea a redactat întregul manuscris, scutindu-1 pe cititor de o mare cantitate de proză stângace

.Introducere. 1789-1889-1989

în noiembrie 1989, Zidul Berlinului - simbolul din beton plin de graffiti, al diviziunii dintre Estul comunist şi Vestul capitalist - a fost dărâmat; demonstranţi fericiţi din ambele părţi dansau şi se căţărau pe ruinele războaielor ideologice ale Europei. Tot în acel an, comunismul primise o altă lovitură prin protestele populare (reprimate însă cu brutalitate) din Piaţa Tiananmen din Beijing. Astfel, la exact un secol după ce ascensiunea comunismului internaţional organizat fusese marcată de înfiinţarea celei de-a Doua Internaţionale a partidelor comuniste şi la două sute de ani după ce populaţia Parisului lua cu asalt un alt simbol al ordinii autoritare - Bastilia -, revoluţiile izbucneau din nou în capitalele lumii. Aceste noi revoluţii nu urmăreau să distrugă însă bastioanele averilor tradiţionale şi privilegiile aristocratice, ci state care pretindeau că sunt dedicate cauzei celor săraci şi oprimaţi. Dramatica şi în general neprevăzuta cădere a comunismului în 1989 a însemnat, aşadar, mult mai mult decât prăbuşirea unui imperiu: a fost sfârşitul unei epoci ce a durat două secole, în care mai întâi politica europeană şi apoi cea mondială au fost puternic afectate de o concepţie vizionară asupra societăţii moderne, potrivit căreia oropsiţii pământului aveau să creeze o societate bazată pe armonie şi egalitate.

Pentru mulţi, comunismul putea fi trimis de-acum la ceea ce Troţki numea „groapa de gunoi a istoriei", ca o fundătură fără speranţă, ca o greşeală îngrozitoare. Afirmaţia cercetătorului american Francis Fukuyama că „istoria", văzută drept lupta dintre sistemele ideologice, s-a „sfârşit" cu victoria capitalismului liberal a fost primită cu mult scepticism, dar, în adâncul sufletelor lor, mulţi au crezut-o.[1] Liberalismul, nu lupta de clasă, era singura modalitate de soluţionare a conflictului social, iar capitalismul era unicul sistem economic care funcţiona. Şi, pentru o vreme, lumea a părut să nu mai fie interesată de comunism. Acesta părea să fie un set învechit de atitudini jalnice, fosilizate, supravieţuind în rândurile unei generaţii ce avea să fie strivită în curând de

forţele „reformei". Era un fenomen care ar fi fost cel mai bine să fie lăsat în seama savanţilor plictisitori, o civilizaţie străveche, înrudită poate cu perşii din Antichitate, ale căror ruine ozymandiene ne amintesc de deziluziile trecutului. Pe la mijlocul anilor 1980, când am început să studiez comunismul, la apogeul tensiunilor Războiului Rece, subiectul părea incitant, însă un deceniu mai târziu devenise irelevant, în noua lume a capitalismului liberal triumfător.

Totuşi, două evenimente din primul deceniu al mileniului al III-lea au readus comunismul în prim-planul atenţiei publice. Primul - distrugerea Turnurilor Gemene din New York pe 11 septembrie 2001 - nu a avut deloc legătură directă cu comunismul. De fapt, teroriştii islamişti vinovaţi erau antimarxişti militanţi. Cu toate acestea, islamiştii, ca şi comuniştii, formează un grup de radicali furioşi, convinşi că luptă împotriva „imperialismului occidental", iar politicienii, ziariştii şi istoricii au început repede să facă paralele. Deşi termenul „islamo-fascism" era folosit mai des decât cel de „islamo-comunism", islamismul a fost descris pe scară largă ca fiind ultima manifestare de „totalitarism" - o familie de ideologii violente, antiliberale şi fanatice, care include atât fascismul, cât şi comunismul. Pentru neoconservatorii americani, aceste ameninţări necesitau o luptă ideologică şi militară tot atât de hotărâtă ca aceea dusă de Ronald Reagan împotriva comunismului în Lumea a Treia.[2] în 2004, partidele de centru-dreapta din Parlamentul European au încercat să condamne comunismul, ca mişcare, punându-1 în aceeaşi categorie cu fascismul, în timp ce în iunie 2007 preşedintele George W. Bush a inaugurat un memorial dedicat victimelor comunismului, la Washington.

Dacă atacurile din 11 septembrie au arătat că ordinea politică de după 1989 nu a rezolvat conflictele grave din Orientul Mijlociu, prăbuşirea băncii americane Lehman Brothers pe 15 septembrie 2008 şi criza financiară pe care a declanşat-o au demonstrat că ordinea economică de după 1989 nu a reuşit să creeze prosperitate stabilă, sustenabilă şi durabilă. Lecţiile acestor ultime evenimente au fost totuşi diferite de cele învăţate după 2001. Deşi nimeni nu cerea întoarcerea la rigidul model economic sovietic, criticile aduse de Marx inegalităţii şi instabilităţii provocate de capitalul global lipsit de piedici păreau premonitorii; vânzările Capitalului (Das Kapital), lucrarea sa de căpătâi, au explodat în Germania natală.

Istoria comunismului pare, aşadar, mai relevantă pentru problemele de azi decât era la începutul anilor 1990. Am descoperit însă că natura comunismului este greu de înţeles - mult mai greu decât alte aspecte din istoria noastră recentă; dacă au existat numeroase avertizări privind agresiunea nazistă şi persecutarea evreilor, foarte puţini au prezis Revoluţia Bolşevică, Marea Teroare instituită

de Stalin, „destalinizarea" lui Hruşciov, Revoluţia Culturală, „câmpurile morţii" ale lui Pol Pot sau colapsul URSS. Vinovată de acest lucru este, în parte, secretomania obsesivă a regimurilor comuniste, dar un rol şi mai important 1-

aavut discrepanţa uriaşă dintre perspectiva istoricilor şi a comentatorilor de azi şi punctele de vedere comuniste ale lumii din vremea respectivă. Explicarea comunismului ne cere să intrăm într-o lume cu o mentalitate foarte diferită - cea a lui Lenin, Stalin, Mao, Ho Şi Min, Che Guevara şi Gorbaciov, precum şi a celor care i-au sprijinit sau i-au tolerat.

Această carte este rezultatul multor ani de reflecţie asupra comunismului. Am avut primul contact cu lumea comunistă în vara orwellianului an 1984. Eram pe atunci student, aveam 19 ani şi ajunsesem în Rusia pe cel mai puţin costisitor drum - un curs de limbă rusă organizat de una dintre „societăţile de prietenie" sovietofile din Europa, într-un modest institut pentru ingineri din Moscova. Ştiam foarte puţine şi despre Rusia, şi despre comunism, dar mi se părea, ca multor oameni din epoca respectivă, că este cel mai important subiect al vremii. Privind în urmă, anul acela a fost unul neobişnuit de agitat. Vizitam capitala „imperiului răului", aşa cum 1-a numit Reagan, la apogeul a ceea ce se cheamă acum „al doilea Război Rece", în care relaţiile dintre Est şi Vest se deterioraseră iar, după scurta destindere din anii 1970. Decizia NATO de a amplasa rachete de croazieră în Europa Occidentală stârnise dispute furioase, iar în toamna precedentă Germania Federală cunoscuse cele mai ample demonstraţii de după al Doilea Război Mondial. M-am dus în Rusia, cel puţin în parte, ca să caut răspunsuri la unele dintre întrebările care obsedau opinia publică occidentală la vremea respectivă: ce era comunismul şi ce încercau liderii sovietici să facă? Era cu adevărat URSS un imperiu al răului, condus de leninişti fanatici care, după ce îşi subjugaseră propriul popor, încercau acum să-şi impună sistemul represiv şi asupra Occidentului? Sau era un regim care, cu toate multele lui neajunsuri, se bucura de un sprijin popular autentic?

Am aterizat pe aeroportul Şeremetievo din Moscova, care zăcea cufundat într-o beznă sinistră; eram încărcat cu tot atât de multe bagaje adolescentine intelectuale, precum şi fizice - un talmeş-balmeş de prejudecăţi şi de idei preconcepute. Deşi eram sceptic în privinţa retoricii lui Reagan, mă temeam totuşi că voi găsi lumea mohorâtă şi plină de teamă din 1984 al lui Orwell sau din romanele de spionaj ale lui John le Carré. Eram familiarizat încă din copilărie cu obiecţiile morale împotriva armelor nucleare; mama mea

participase la marşurile Aldermaston, la începutul anilor 1960. Dar, în acelaşi timp, consideram că defilarea echipamentelor militare în Piaţa Roşie, prezentată cu mândrie de televiziunea sovietică, era suficient de înspăimântătoare pentru a justifica un răspuns defensiv.

Vizita la Moscova n-a făcut decât să-mi mărească toate nelămuririle. în unele aspecte, Orwell avea dreptate. Am întâlnit acolo teama. Unii dintre ruşii pe care i-am cunoscut m-au dus în apartamentele lor pe furiş, de teamă ca vecinii să numi remarce accentul străin; atmosfera din Moscova era tristă - după venirea la putere a lui Gorbaciov, anii respectivi aveau să fie numiţi „perioada de stagnare". Am întâlnit, de asemenea, cinism în privinţa regimului, precum şi critici aduse ipocriziei şi corupţiei acestuia. Şi totuşi, în multe alte feluri, Rusia era cum nu se poate mai diferită de lumea descrisă de Orwell. Pentru majoritatea oamenilor, viaţa era relativ relaxată, chiar dacă lipsită de confort. Am sesizat totodată o mândrie naţionalistă autentică privind forţa şi realizările Rusiei sub comunism, precum şi o implicare emoţională reală în sprijinul păcii mondiale şi al armoniei generale.

Prima mea vizită la Moscova nu a răspuns decât la câteva dintre întrebările care nu-mi dădeau pace şi, la întoarcerea în Marea Britanie, am citit tot ce am putut găsi despre Rusia şi despre comunism. Câţiva ani mai târziu, părea că mi-a fost dată o şansă reală să înţeleg această societate misterioasă. Eram student în ultimul an la Universitatea de Stat din Moscova, în anul şcolar 1987-1988, şi cercetam (în secret) cel mai enigmatic eveniment din istoria sovietică, Marea Teroare a lui Stalin, ce fusese declanşat cu 50 de ani în urmă, într-o cameră aflată sus, în masivul zgârie-nori poreclit „tortul de nuntă", de pe colinele Lenin. Trăiam în centrul ideologic al unei civilizaţii comuniste bizare: colegii mei veneau din toate colţurile lumii comuniste - din Cuba până în Afghanistan, din Germania de Est până în Mozambic, din Etiopia până în Coreea de Nord - ca să obţină diplome în ştiinţe sau istorie, dar şi ca să studieze „comunismul ştiinţific" şi „ateismul", pentru a propovădui mai bine ideologia comunistă la întoarcerea acasă. Mai mult, era o perioadă extraordinară în istoria Rusiei.

Glasnostul (deschiderea) lui Gorbaciov, cu toate limitele sale, încuraja dezbaterea şi exprimarea unei game largi de opinii. Dacă exista un

moment optim pentru a descoperi atitudinile care scot în relief comunismul, cel puţin în faza lui de maturitate, atunci acesta părea să fie. Sistemul îşi clarifica şi îşi revela secretele, dar rămânea totuşi comunism.

Din nou, ceea ce am văzut m-a lăsat confuz. Reacţiile ruşilor faţă de idealistul Gorbaciov şi faţă de politica sa reformatoare de perestroika (restructurare) erau nenumărate. Unii dintre prietenii mei ruşi credeau că există defecte fundamentale în comunism şi doreau cu ardoare să facă parte din lumea capitalistă. Şi totuşi, alţii erau departe de a îmbrăţişa o ideologie străină, crezând, plini de optimism

,că Rusia descoperise în cele din urmă o cale spre un „comunism" reformat şi spre o societate mai bună şi mai dreaptă. Comunismul, păreau să creadă unii, era o forţă morală pozitivă care, deşi fusese, din păcate, coruptă de birocraţi, putea fi încă reformată şi armonizată într-un fel obscur cu democraţia liberală. Se părea că idealul comunist îşi înfipsese adânc rădăcinile în viaţa ruşilor. Comunismul tradiţional este de acum mort. Mao Zedong încă priveşte senin peste Piaţa Tiananmen, dar Partidul Comunist Chinez a aruncat peste bord cele mai multe dintre principiile lui marxiste, iar Vietnamul şi Laosul i-au urmat exemplul. însă moartea subită a comunismului nu a făcut decât să-i sporească misterul. Care impresie asupra comunismului a fost cea corectă? Să fi fost naţionalismul pe care l-am perceput în 1984, idealismul socialist din 1987 sau doar autoritarismul conservator al unei generaţii îmbătrânite, evident la grupurile tot mai mici de pensionari pe care îi vedem demonstrând la Moscova la aniversarea Revoluţiei din Octombrie?S-a scris mult despre comunism, abordându-se un aspect sau altul, dar eforturile de a-1 înţelege au fost uneori împiedicate de natura extrem de politizată a scrierilor şi de numărul mare de interpretări contradictorii pe care acesta le-a generat. Totuşi, diferitele abordări pot fi reduse la trei tipuri de expuneri, puternic concurente.

Prima abordare - derivată din scrierile lui Marx - a devenit crezul oficial al tuturor regimurilor comuniste: într-o ţară după alta, spune povestea, muncitorii eroici şi ţăranii, conduşi de gânditori marxişti vizionari, au doborât burghezia rea şi exploatatoare, angajându-se pe calea spre „comunism". Comunismul însuşi era un

paradis terestru în care omenirea nu numai că se răsfăţa în belşug material, ci şi trăia în cea mai perfectă democraţie, armonioasă, autoreglantă şi în care nici un individ nu era supus altuia. Era, de asemenea, un sistem raţional, care apăruse ca un rezultat al legilor dezvoltării istorice. Această abordare, piesa centrală a ideologiei marxist-leniniste, a rămas înscrisă în dogma tuturor statelor comuniste, până la dispariţia lor bruscă. Nu mai departe de 1961, liderul sovietic Nikita Hruşciov prezicea că Uniunea Sovietică avea să ajungă pe tărâmul făgăduit al „comunismului" până în 1980.

[3]După începutul Războiului Rece, puţini oameni din afara blocului comunist sau a partidelor comuniste au putut fi convinşi de acest scenariu, iar comentatorii occidentali au preferat în locul lui una dintre celelalte două abordări. Prima, cea mai răspândită printre cei de centru-stânga, ar putea fi supranumită povestea „modernizării", în care comuniştii nu au fost atât eroi eliberatori, cât modernizatori raţionali, cu concepţii tehnice, acţionând pentru dezvoltarea ţărilor lor sărace şi înapoiate. Deşi fără îndoială şi regretabil violenţi în perioadele de început (fapt inevitabil, dată

fiind rezistenţa cu care s-au confruntat faţă de enormele schimbări economice şi sociale pe care şi le propuseseră), ei au renunţat rapid la represiunea extremă. Într-adevăr, denunţarea terorii de către Hruşciov după moartea lui Stalin a dovedit că reforma comunismului este posibilă. Iar în anii 1960 şi 1970 unii vorbeau chiar despre „convergenţa" treptată dintre Estul comunist de-acum modernizat şi Vestul social-democrat în jurul unui set comun de valori, bazat pe conceptul de stat al bunăstării şi de pieţe care se autoreglează.[4]

Ultima abordare ar putea fi numită probabil cea a „represiunii" şi este foarte răspândită printre criticii înverşunaţi ai comunismului.[5] Pentru ei, comunismul a fost scenariul întunecat al unei orori de o violenţă extremă, urmată de o represiune continuă a majorităţii îngenuncheate de către o minoritate nereprezentativă. În adoptarea ideii de „represiune" au existat unele disensiuni privind natura minorităţii comuniste. Pentru unii, aceasta era formată mai ales din conducători politici neideologici, care încercau să recreeze o versiune a birocraţiilor conservatoare şi a tiraniilor, sub deghizarea comunismului „modern". înlăturarea şi uciderea de către Stalin a adversarilor săi din partid este considerată, aşadar, nu atât fapta unui ideolog marxist, cât a unui nou ţar.[6] O variantă a acestei abordări s-a răspândit mai ales în rândurile stângii antistaliniste. Ea a fost elaborată cel mai în detaliu de Troţki, în celebrul său denunţ al stalinismului, Revoluţia trădată, şi a fost popularizată cu cel mai mare succes în fabula lui Orwell, Ferma animalelor.[7] Pentru alţii mai ostili socialismului, însă, comuniştii nu erau reeditări ale tiranilor puternici din trecut, ci erau cu adevărat mânaţi de ideologia marxist-leninistă.[8] Ei impuneau popoarelor lor o ordine nenaturală, căutând să îndoctrineze „oameni noi, socialişti" şi să instaureze controlul totalitar. Rezultatul inevitabil al acestei utopii era reprimarea violentă a oricui refuza să se supună.[9]

Versiunea modernizării nu mai este, pe bună dreptate, la modă, iar azi mulţi subliniază rolul ideologiei. Unele partide comuniste au încercat cu adevărat să-şi dezvolte ţările şi, uneori, au căpătat sprijin important. Dar puţine au câştigat majoritatea electorală şi deseori regimurile comuniste doreau transformarea totală şi controlul societăţilor lor; de asemenea, ele puteau recurge la

violenţa extremă pentru a-şi atinge scopurile. Este clar că mulţi comunişti nu erau tehnocraţii cu minte limpede din povestea modernizării: arhivele arată că unii trăiau şi respirau ideologia marxist-leninistă, şi multe dintre cele mai dezastruoase politici se bazau pe angajamentul ideologic, nu pe calcule pragmatice. Dar, aşa cum vom vedea, ideile lui Marx pot fi folosite pentru a justifica un mare număr de programe divergente, iar comuniştii au adaptat marxismul la condiţiile specifice şi la culturile propriilor societăţi. De asemenea, trebuie să înţelegem contextele specifice în care a apărut comunismul. Războiul, competiţia internaţională acerbă şi apariţia statelor-naţiune moderne au avut o importanţă specială. Avem nevoie, aşadar, de o abordare care înţelege atât puterea ideilor utopice, cât şi lumea violentă şi stratificată în care au trăit comuniştii.

Paradoxal, poate, cea mai folositoare inspiraţie pentru noua perspectivă asupra comunismului nu o găsim în perioada contemporană, ci în lumea antică, în dramaturgia ateniană din secolul al V-lea î.Hr. Tragediile greceşti pun în scenă câteva tranziţii fundamentale în societatea umană - de la ordinea ierarhică a taţilor şi a fiilor la o comunitate egalitară de fraţi; de la politica aristocratică a războinicilor regali la una mai „democratică", în care toţi cetăţenii bărbaţi iau parte la politică şi luptă ca egali în armatele statelor lor; şi de la o societate fragmentată în clanuri şi feude la una mai integrată şi guvernată prin lege.[10]

Trilogia Prometeu a lui Eschil este o dramatizare izbitoare a acestei călătorii de la politica paternă la cea fraternă, dar şi, de asemenea, de la „înapoiere", la cunoaştere. Potrivit mitologiei elene, Prometeu, unul dintre titani, a furat focul de la Zeus şi de la puternicii zei ai Olimpului şi 1-a dăruit oamenilor. Astfel, el a adus omenirii cunoaştere şi progres, însă cu preţul furiei lui Zeus, care voia să-i ţină pe oameni la locul lor şi să păstreze vechea ordine. Prometeu primeşte o pedeapsă grea pentru că a încălcat ierarhia ca să-i ajute pe oameni: este legat cu lanţuri de o stâncă din Caucaz şi în fiecare zi un vultur vine să se ospăteze din ficatul lui, ce creşte la loc mereu. în Prometeu înlănţuit, prima şi singura parte din trilogia lui Eschil care s-a păstrat până la noi, există patru personaje dominante: Puterea şi Forţa, slujitorii tiranicului

zeu-tată Zeus; Hermes, mesagerul (şi zeu al comunicatorilor, al negustorilor, al şarlatanilor şi al hoţilor); şi Prometeu (literal, înainte Văzătorul), care este în acelaşi timp gânditor raţional şi rebel furios. Prometeu este prezentat cu simpatie, ca fiind transformat de intransigenţa lui Zeus şi de laşitatea lui Mercur dintr-un umanitarist într-un rebel furios. El este hotărât să-i reziste lui Zeus, chiar cu preţul declanşării unor violenţe teribile:

N-are decât să-şi arunce tridentul de foc După mine. Fulgerele să

frământe Cerurile şi rafale de vânt sălbatice. Bubuiturile să clatine

Temeliile pământului însele. Pe mine nu mă vor putea nicicum

ucide.[11]

Prometeu şi Zeus încă se confruntă unul cu celălalt la sfârşitul piesei, cu toate că, în partea finală a trilogiei (care nu s-a păstrat), Eschil dezavuează probabil mânia lui Prometeu. Este foarte posibil ca Prometeu să se fi împăcat cu Zeus şi să-şi recunoască amândoi exagerările mult prea mari.

Aşadar, în Prometeu înlănţuit avem o strălucită punere în scenă a tensiunilor aparent de nerezolvat dintre ierarhie şi tradiţie pe de-o parte, şi egalitate şi modernitate, de partea cealaltă. Piesa recunoaşte farmecul, dar şi primejdiile ascunse în mesajul prometeic, mai ales pentru intelectualii dintr-o lume arhaică, represivă, deoarece Prometeu doreşte să ajute omenirea, dar, când întâlneşte obstacole, mânia lui poate „să clatine temeliile pământului".

Comuniştii pot fi văzuţi ca moştenitori ai lui Prometeu, dar această moştenire are mai multe componente. „Comunism" înseamnă, literal, un sistem politic în care oamenii duc o viaţă cooperatistă şi deţin proprietatea în comun; la origine, comunismul a fost o mişcare amplă şi diversificată. Unii comunişti puneau preţ mai ales pe angajamentul lui Prometeu faţă de eliberare. Provenind dintr-o tradiţie marxistă mai „romantică", ei erau mai interesaţi de autenticitatea şi creativitatea umană decât de preluarea puterii politice şi de construirea statelor moderne. Totuşi, această abordare avea să fie din ce în ce mai marginalizată în tradiţia comunistă; ura lui Prometeu faţă de inegalitate şi angajamentul

său pentru modernizare sunt trăsăturile care au ajuns să caracterizeze curentul principal al mişcării comuniste.[12] Exista însă un aspect al moştenirii lui Prometeu pe care Eschil nu 1-a explorat: furia sa împotriva oamenilor de rând care au respins „focul" cunoaşterii şi iluminarea. Comuniştii puteau fi la fel de furioşi - şi de violenţi - contra ţăranilor „înapoiaţi" şi a credincioşilor, cum erau în privinţa aristocraţilor şi a negustorilor.

Nu este deloc surprinzător că eroicul, dar şi mâniosul Prometeu al lui Eschil a devenit un simbol principal al emancipării pentru poeţii care criticau monarhiile Europei - de la Goethe la Shelley. Dar cel care a îmbrăţişat cu totul metafora prometeică a fost Karl Marx. Pentru el, Prometeu era „cel mai important sfânt şi martir din calendarul filosofic". El şi-a citat eroul în prefaţa disertaţiei sale: „Cu adevărat, urăsc toţi zeii. Nu mi-aş schimba cătuşele pe o servitute de sclav. Mai bine legat cu lanţuri de o stâncă decât supus în slujba lui Zeus."[13] Din credinţa lui Prometeu în raţiune, libertate şi rebeliune, Marx avea să făurească o sinteză nouă, în acelaşi timp „ştiinţifică" şi revoluţionară.

Elanul prometeic al lui Marx i-a atras pe mulţi critici ai inegalităţii, dar s-a impus în special printre adversarii regimurilor reacţionare, precum unele anciens régimes, cum era cel ţarist din Rusia. Această ordine paternalistă cuprindea nu doar inegalităţile economice, ci şi pe cele politice şi legale, acordând privilegii elitelor aristocratice şi discriminând clasele inferioare. Era, de asemenea, conservatoare din punct de vedere ideologic şi reticentă faţă de ideile moderne, în secolul al XIX-lea devenise foarte evident că asemenea societăţi stratificate dăduseră naştere unor state slabe, divizate, care luptau să-şi menţină statutul într- o lume dominată de puteri mai unificate. Astfel, pentru unii dintre criticii intelectuali ai ţarului, sinteza prometeică de libertate, modernitate şi egalitate promitea să rezolve toate problemele deodată: avea să aducă egalitatea la nivelul familiilor, înlăturând subjugarea patriarhală a femeilor şi a celor tineri; avea să realizeze egalitatea socială în cadrul statului naţional, înlocuind stăpânii şi servitorii cu cetăţeni; şi avea să niveleze ierarhiile internaţionale, pe măsură ce regimurile revitalizate se dezvoltau suficient încât să-şi susţină interesele în străinătate. în acelaşi

timp, avea să pună la dispoziţia omenirii ultimele descoperiri ale ştiinţei şi să întărească naţiunile.
Condiţiile din Rusia, în special represiunea politică, au contribuit, de asemenea, la crearea instituţiei care să ducă mai departe proiectul prometeic: partidul conspirativ din avangardă. Creat cu scopul de a acapara puterea şi de a forma „oameni noi socialişti", partidul încuraja represiunea şi elementele violente ale vechiului prometeism. Dorinţa aproape religioasă a Partidului Bolşevic de a-şi transforma membrii şi împărţirea maniheistă pe care o făcea în prieteni şi duşmani, combinate cu condiţiile războiului au dus la o politică foarte diferită de cea concepută de Karl Marx.
Acest proiect şi mijloacele de a-1 pune în practică aveau să devină foarte atrăgătoare în secolul XX, mai ales în lumea colonială şi în cea semicolonială, pentru că promiteau sfârşitul subjugării umilitoare de către imperialismul european şi totodată modernizarea unor societăţi agrare, divizate. După cum credeau mulţi comunişti, doar revoluţia îi putea distruge pe imperialişti şi pe colaboratorii lor locali, care îşi ţineau ţările în înapoiere; economia planificată avea să le propulseze apoi în modernitate, dându-le în cele din urmă demnitate pe scena mondială.
însă, când comuniştii ajungeau la putere, ambiţiile romantice erau eclipsate rapid de tehnocraţie şi de fervoarea revoluţionară, deşi chiar şi acestea se dovedeau greu de reconciliat în practică, iar comuniştii tindeau să insiste asupra uneia sau a alteia. Marxismul „modernist" era o ideologie a dezvoltării economice tehnocrate - a experţilor educaţi, a planului centralizat şi a disciplinei. Ea oferea o viziune atrăgătoare pentru cohortele de tehnicieni şi birocraţi educaţi în noile institute şi universităţi. Prin contrast, marxismul „radical" era unul al mobilizării maselor, al „salturilor înainte" rapide spre modernitate, al entuziasmului revoluţionar, al şedinţelor „democratice" de masă şi al egalităţii brutale. Putea fi totodată un marxism de o violenţă extremă - al luptelor împotriva „duşmanilor", fie ei capitalişti, aşa-numiţii „culaci" (chiaburi), intelectuali sau „birocraţi" din partid. Marxismul radical a ajuns la apogeu în timpul războiului sau în perioadele minate de teama de război şi a dus la un socialism în stil militar, asemănător miliţiilor muncitoreşti din perioada revoluţionară a Rusiei sau partizanilor şi gherilelor din lumea postbelică.[14]

Fiecare formă de marxism avea propriile avantaje şi dezavantaje pentru comunişti. Marxismul radical putea chema la autosacrificiu, inspirând realizări eroice de productivitate în absenţa stimulentelor de piaţă sau băneşti. Totuşi, din cauză că încuraja persecutarea „duşmanilor de clasă", putea duce la divizare, haos şi violenţă. încuraja persecutarea intelectualilor şi a specialiştilor, iar angajamentul lui militant în favoarea „iluminării" îi îndepărta pe credincioşi şi pe tradiţionalişti, mai ales în mediul rural. Marxismul modernist, dimpotrivă, crea stabilitatea necesară pentru a porni o modernizare economică „raţională" şi „planificată". Dar putea, de asemenea, să fie neinspirat şi, fapt şi mai îngrijorător pentru un regim care se pretindea revoluţionar, crea birocraţii rigide, conduse de tehnocraţi.

Ambele abordări au avut puţină căutare în societăţile pe care au încercat să le transforme şi s-au menţinut cu greu perioade lungi de timp. Prin urmare, comuniştii au început, în scurt timp, să caute compromisuri cu păturile mai largi ale societăţii.[15] Unii au devenit mai pragmatici, încercând să îmbine planificarea centrală cu economia de piaţă, renegând violenţa şi înclinând spre mai mult liberalism. Acest tip de marxism a devenit dominant în Europa Occidentală spre sfârşitul secolului al XlX-lea şi, din anii 1960, a căpătat tot mai multă influenţă în Europa Centrală şi de Est, sub control sovietic. Alţii au adoptat un socialism romantic, mai „uman". Totuşi, alţi marxişti, mai ales în societăţile agrare sărace, au luat-o pe o altă cale şi au adaptat fără să vrea comunismul la vechile culturi patriarhale din trecut, în timp ce foloseau diferite forme de naţionalism pentru a mobiliza populaţia. Această formă de comunism, dezvoltată de Stalin de la jumătatea anilor 1930, a început să semene în unele aspecte cu statele ierarhice împotriva cărora se ridicaseră odinioară comuniştii. Pe măsură ce tensiunile

Războiului Rece au scăzut, sistemul a devenit mai puţin militar ca stil şi mai preocupat de bunăstarea socială, dar şi-a păstrat paternalismul şi caracterul represiv. Acesta a fost sistemul pe care

Gorbaciov a încercat să îl reformeze şi pe care până la urmă 1-a distrus

.Această carte urmăreşte istoria comunismului în cele patru etape principale ale sale, pe măsură ce punctul central al influenţei lui s-a deplasat de la vest la est şi spre sud: din Franţa în Germania şi Rusia, apoi mai departe spre Est până în China şi Asia de Sud-Est după cel de-al Doilea Război Mondial, iar apoi spre „Sudul" global: America Latină, Africa, Orientul Mijlociu, sudul şi centrul Asiei în anii 1960 şi 1970. Iar în ultima sa etapă, centrul a redevenit Europa, odată cu perestroika şi căderea comunismului.
Cartea se concentrează pe ideile, atitudinile şi comportamentul comuniştilor înşişi, dar explorează şi experienţele oamenilor pe care i-au condus. Am organizat-o în general cronologic, dar nu cu strictețe, pentru că există şi capitole dedicate anumitor regiuni. De asemenea, am acordat mai multă atenţie unor partide şi regimuri decât altora pe de o parte pentru că influenţele lor au fost diferite, iar pe de alta pentru că am încercat să realizez un echilibru între amploarea unei relatări şi profunzimea ei. în primul capitol mă ocup de Revoluţia Franceză deoarece atunci se pot identifica, pentru prima dată, elementele principale ale politicilor comuniste, deşi acestea trebuiau să fie şi combinate cu succes. Totuşi, Karl Marx şi prietenul său Friedrich Engels au fost cei care au arătat adevărata putere a unei forme de socialism care îmbină rebeliunea cu raţiunea şi modernitatea. Ei au smuls totodată socialismul din rădăcinile lui naţionaliste, iacobine şi, la o sută de ani după Revoluţia Franceză, i-au anunţat ambiţiile globale prin înfiinţarea celei de-a Doua Internaţionale de partide marxiste. Deşi congresul inaugural al acesteia s-a ţinut la Paris, adevărata capitală a comunismului se afla la Berlin - sediul celui mai important membru al Internaţionalei, Partidul Social Democrat german.

A doua etapă din istoria comunismului - epoca sovietică - a început în 1917. Moscova, care se intitulase cândva „a treia Romă a creştinismului", avea să

devină acum „prima Romă" a noii lumi comuniste. Dar, cu toate pretenţiile lui universaliste, comunismul sovietic a căpătat un caracter naţionalist, „patriotic", tot mai pronunţat şi s-a lansat într-un proiect de edificare a statului şi de dezvoltare economică - trăsături care l-au făcut atractiv pentru popoarele colonizate, în timp ce imperiile occidentale se prăbuşeau. Aceasta a fost perioad

aîn care obiectivele totalitare ale comunismului sovietic - ambiţia de transformare totală a indivizilor şi a societăţilor - au devenit dominante, chiar dacă nu au fost atinse niciodată.
în cea de-a treia etapă a lui, comunismul, de-acum puternic aliat cu naţionalismul, s-a răspândit în afara Europei, în timp ce imperiile europene şi cel japonez s-au prăbuşit în anii de după al Doilea Război Mondial, iar Statele Unite încercau să se asigure că locul lor este luat de elitele prooccidentale. în acelaşi timp, în interiorul Europei, comunismul se osifica în ordinea imperială a lui Stalin. Comuniştii radicali din toată lumea aveau să se revolte în curând şi împotriva stalinismului, şi a Occidentului. Primii au fost troţkiştii, însă după război, noi capitale - Beijingul lui Mao, Havana lui Castro - au început să rivalizeze cu Moscova şi să propovăduiască forme alternative, rurale, de comunism în Asia, America Latină şi Africa, în anii 1960 şi 1970. însă, pe la jumătatea anilor 1970, rebeliunii de gherilă începea să-i ia locul un comunism stalinist mai urban, în special în Africa.
între timp, devenea limpede că însuşi comunismul intra în faza lui finală, dat fiind că pierdea teren în faţa altor forme de radicalism: noul liberalism militant al lui Ronald Reagan şi Margaret Thatcher şi islamul politic. La jumătatea anilor 1980, Kremlinul se vedea obligat să riposteze, iar Gorbaciov a încercat să dea un nou impuls comunismului. însă tocmai aceste eforturi de a reînvia entuziasmul popular pentru comunism în Uniunea Sovietică au fost cele care au dus la destrămarea finală a sistemului.
Comunismul a avut tendinţa să urmeze cicluri, cu perioade de „avânt" revoluţionar radical, urmate de „retrageri" - fie spre modernism tehnocratic, spre un comunism mai patriarhal, ori spre un concubinaj pragmatic cu liberalismul. Impulsul revoluţionar reapărea din diferite motive, dar lumea necomunistă a jucat şi ea un rol. Capitalismul fără restricţii s-a autodiscreditat frecvent, prin crize financiare ce au dus la suferinţe economice, cele mai spectaculoase fiind cele care au urmat crahului de pe Wall Street, din 1929. La fel de importante însă au fost pronunţatele inegalităţi internaţionale. Atracţia răspândită pentru extrema dreaptă a dus, în Germania şi Japonia, la încercări sângeroase de a crea noi imperii pe baza privilegiilor etnice; iar dorinţa puterilor occidentale de a-şi menţine imperiile în lumea subdezvoltată,

înainte şi după cel de-al Doilea Război Mondial, a alimentat furia naţionalistă în lumea a treia. De asemenea, comunismul părea să fie o reţetă pentru dezvoltarea economică rapidă, diminuând prăpastia dintre Sudul sărac şi Vestul bogat. Iar pe plan intern, tensiunile sociale - în special în mediul rural - au constituit un teren fertil pentru partidele revoluţionare.

Comunismul, în forma sa veche, a fost discreditat şi nu va mai reînvia ca mişcare puternică. Dar acum, când capitalismul global este în criză, pare a fi momentul ideal pentru a reflecta la eforturile făcute de comunism pentru a crea un sistem alternativ, precum şi la cauzele eşecului acestuia. Şi, pentru a înţelege originile comunismului, trebuie să începem cu agitaţia comunistă din timpul primei provocări prometeice care a clătinat tronul lui Zeus în epoca modernă - Revoluţia Franceză.Prolog. Creuzetul clasic

în august 1793, la începutul celei mai radicale perioade a Revoluţiei Franceze, Jacques-Louis David, artist şi propagandist al noului regim, a organizat una dintre numeroasele sărbători politice care se ţineau peste tot în Franţa. Sărbătoarea Unităţii şi Indivizibilităţii Republicii marca prima aniversare a sfârşitului monarhiei şi David a construit cinci scene alegorice, reprezentând diferitele stadii prin care trecuse Revoluţia până atunci, dintre care cea mai remarcabilă era a patra. în Piaţa Invalizilor din Paris, o figură uriaşă a eroului grec Herakles domina macheta unui munte, ţinând în mâna stângă fasciile - legătura de vergi care simbolizează puterea şi unitatea. în mâna dreaptă avea un ciomag cu care lovea hidra, reprezentată ca o făptură cu cap de femeie şi coadă de şarpe. Scena intenţiona să ilustreze alianţa poporului francez militant cu facţiunea radicală „montaniardă" a iacobinilor şi cu reprezentantul ei cel mai de seamă, Maximilien Robespierre.[1] Eschil văzuse în Herakles protectorul celor oprimaţi şi nici interpretarea lui David nu era diferită. Când a propus construirea unei statui a lui Hercule înalte de 15 metri, după sărbătoare, el 1-a descris ca pe un personaj dotat „cu forţă şi simplitate", o întruchipare a poporului francez a cărui „energie eliberatoare" avea să distrugă „dubla tiranie a regilor şi a preoţilor".[2] Virtuţile lui, ca să nu aibă nimeni nici un dubiu, urmau să fie înscrise pe trupul statuii: „forţa" şi „curajul" de-a lungul braţelor, „munca" pe mâini, iar „caracterul" şi „adevărul" pe piept. El reprezenta, aşadar, doar o anumită parte a poporului francez: oamenii care

munceau cu braţele. Aceştia erau aşa-numiţii sans-culottes - meşteşugarii radicali din oraşe, care nu purtau pantaloni trei sferturi ca ai aristocraţilor, ci pantaloni lungi muncitoreşti, şi care nu se temeau să folosească forţa pentru a-şi atinge scopurile. Editorul ziarului Révolutions de Paris a văzut cu siguranţă statuia lui David în această lumină: „Vom vedea oamenii ridicându- se, purtând simbolul libertăţii pe care au cucerit-o şi un ciomag ca să-şi apere cucerirea. Fără îndoială că, dintre modelele intrate în competiţie, îl vom prefera pe acela care transpune cel mai bine caracterul unui sans-culotte cu o figură din popor."[3] Totuşi, Hercule nu era doar o imagine a forţei poporului, ci şi a raţiunii, după cum demonstrează cuvântul „lumină" inscripţionat pe fruntea lui. David crease un simbol în care sans-culotte fuziona cu omul raţiunii şi cu Iluminismul, care întruchipa o viziune politică nouă şi puternică.[4] Nu mai era de ajuns doar să fie doborâţi tiranii şi să le fie luată puterea, cum susţineau liberalii. Statul trebuia să fie de un tip fundamental nou, în acelaşi timp radical, energic şi inteligent, capabil nu doar să integreze oamenii simpli, dar şi să-i mobilizeze împotriva duşmanilor statului.

în Hercule al lui David şi în sursa lui de inspiraţie - viziunea spartană aproape clasică a iacobinilor - trebuie să căutăm izvoarele politicilor comuniste moderne. Desigur, comunismul ca idee are origini mult mai vechi. Locuitorii Republicii ideale a lui Platon deţineau proprietatea în comun, iar Biserica, la începuturile ei, a furnizat un model de fraternitate şi împărţire a bogăţiilor. Această tradiţie creştină, îmbinată cu lucrarea „obştească" a pământurilor în comunităţile ţărăneşti tradiţionale, a stat la baza experimentelor comuniste şi utopice de la începuturile perioadei moderne - fie că este vorba de Utopia lui Thomas Morus, gânditorul englez din secolul al XVI-lea, sau de comunitatea înfiinţată de Gerrard Winstanley „Minerul" pe pământul comun din Cobham, Surrey, în timpul Războiului Civil englez din 1649-1650.

Dar toate aceste proiecte aveau la bază dorinţa de întoarcere la o „epocă de aur" agrară, de egalitate economică, în timp ce viitorii

comunişti aveau să pretindă că ar crea state moderne, fondate pe principiile egalităţii politice.[5] Şi tocmai iacobinii sunt cei la care putem vedea această a doua ambiţie politică. Iacobinii nu au redistribuit proprietatea şi nici nu s-au opus pieţei libere; ba chiar i-au persecutat pe cei care au făcut-o. Şi nici nu au pledat pentru „lupta de clasă". Ceea ce susţineau ei, ca şi comuniştii de mai târziu, era că doar un grup unit, frăţesc de cetăţeni, lipsit de privilegii, ierarhie şi categorii sociale, poate crea o naţiune puternică, eficientă şi respectată în întreaga lume. Iacobinismul era, aşadar, din anumite puncte de vedere, preludiul scenariului comunismului modern, iar creuzetul iacobin este locul în care au apărut în formă brută, neelaborată, multe dintre principiile fundamentale ale politicilor şi ale eticii

comuniste. De asemenea, nu este o întâmplare faptul că primul revoluţionar comunist din epoca modernă - François-Noël (Gracchus) Babeuf - s-a ivit din rândurile iacobinilor

.Modul iacobinilor de a aborda politica a avut succes pentru o vreme. După ani şi ani de înfrângeri, Franţa începea chiar să câştige războaie şi părea că a depăşit, în sfârşit, slăbiciunea debilitantă ce a marcat perioada Bourbonilor. Totuşi, existau tensiuni în interiorul acestui nou tip de politică, tensiuni ce aveau să devină regulă în viitoarele regimuri comuniste. Elita revoluţionară ce încerca să construiască şi să consolideze un stat eficient descoperea deseori că relaţia sa cu masele mai radicale consta nu atât în fraternizare, cât în confruntare. între timp, iacobinii înşişi s-au scindat într-o grupare pentru care era capital „curajul" lui Hercule, adică revolta emoţională, şi o alta care punea accent pe ordine, raţiune şi „lumină". în cele din urmă, aceste conflicte au adus sfârşitul iacobinilor, însoţit de multe tulburări şi violenţe.

Odată cu sfârşitul Vechiului Regim în 1789, s-a prăbuşit o ordine socială bazată pe legi rigide şi pe o ierarhie moştenită. Sistemul stărilor a fost abolit şi, odată cu el, a dispărut conceptul că oamenii se năşteau în anumite straturi ale societăţii, strict delimitate şi lăsate aşa de Dumnezeu. Primele două stări - clerul şi aristocraţia - nu mai erau privilegiate faţă de restul societăţii - „starea a treia". Toţi oamenii erau declaraţi egali prin lege, „cetăţeni" ai unei „naţiuni" unice şi coerente, nu membri ai unor stări, corporaţii sau bresle anume. în parte, aceste cereri de egalitate legală au apărut din revolta stării a treia faţă de trufia aristocraţiei; de asemenea, oamenilor de rând nu le convenea să plătească impozite de care „superiorii" lor erau scutiţi. Dar atacul asupra sistemului stărilor era, în acelaşi timp, o critică mult mai profundă la adresa societăţii franceze. Puterea regală şi diviziunile sociale - se argumenta de

obicei - slăbiseră Franţa şi o făcuseră vulnerabilă (chiar incapabilă) în faţa duşmanilor săi, în special în faţa celui mai mare inamic, Marea Britanie.[6] „Despotismul" şi „feudalismul" nu doar că au creat diviziuni între oameni, dar au şi dus la apariţia unui servilism, deloc bărbătesc. Aşa cum explica abatele Charles Chaisneau în 1792, francezul era prin natura sa plin de virtuţi, însă „despotismul a stricat totul cu răsuflarea lui necurată; acest monstru a infectat sentimentele cele mai profunde, şi încă de la sursă".[7] Nu era de mirare, aşadar, că francezul devenise un neputincios.

Toţi revoluţionarii au fost de acord la început că trebuie să creeze o cultură cu totul nouă şi s-au făcut eforturi serioase pentru a îndepărta orice urmă a Vechiului Regim din viaţa de zi cu zi; într-adevăr, era nevoie nici mai mult, nici mai puţin decât de „un om nou", eliberat de obiceiurile trecutului. Iată ce declara unul dintre revoluţionari:

O revoluţie nu se face niciodată pe jumătate; trebuie să fie totală, altfel va eşua. Toate revoluţiile a căror amintire a păstrat-o istoria, ca şi acelea făurite în vremurile noastre au eşuat pentru că oamenii voiau să pună de acord noile legi cu obiceiurile vechi şi să conducă instituţii noi cu oameni vechi.

[8]în centrul noii culturi se aflau egalitatea politică şi „raţiunea", adică ruperea de tradiţii. Vechile deosebiri marcate de veşminte începuseră să fie desuete, iar costumaţia a devenit mai simplă. Cei care doreau să-şi arate simpatiile revoluţionare purtau cocarde sau bonete roşii, copiate după cele frigiene din Grecia antică, unde erau purtate de sclavii eliberaţi ca simbol al libertăţii. În acelaşi timp, tradiţionalul a fost înlocuit de „raţional". Numele zilelor săptămânii şi ale lunilor anului au fost „raţionalizate": o „decadă" de zece zile a luat locul săptămânii de şapte zile şi zece noi luni aveau să descrie schimbarea lumii naturale; lunile de primăvară, de exemplu, au devenit „Germinai" (de la „germinaţie"), Floréal („înflorire") şi Prairial („pajişte"). Au fost inventate sărbători noi, precum Sărbătoarea Unităţii şi Indivizibilităţii Republicii a lui David, cu scopul de a crea pentru noii cetăţeni un set de rituri, care să înlocuiască vechile tradiţii creştine.
Cu toate acestea, între revoluţionari nu au întârziat să apară disensiuni privind conţinutul noii culturi şi s-au conturat două viziuni distincte. Cea dintâi, dominantă în primii doi ani ai revoluţiei, era în esenţă una capitalist-liberală.[9] Privilegiile din Vechiul Regim, ca şi măsurile protecţioniste acordate tradiţional meşteşugarilor şi ţăranilor au fost toate înlăturate, în favoarea dreptului de proprietate individuală şi a comerţului liber. Dar a doua viziune oferea o idee politică de societate mult mai colectivistă, inspirată de austerul republicanism clasic. Această viziune asupra lumii avea să constituie fundamentul ideologiei iacobine radicale.
O imagine foarte potrivită a acestei viziuni clasice poate fi găsită tot în opera lui David, de data aceasta în foarte cunoscuta sa pictură Jurământul Horaţilor, terminată în 1784. Pictura prezintă trei eroi din Roma antică, făcând un jurământ în faţa tatălui lor, înainte de luptă: la nevoie aveau să-şi dea viaţa pentru ţara lor; femeile din familie stau pe margine, îngrijorate, dar neputincioase. Episodul, o scenă tragică din istoricul roman Titus Livius preluată de dramaturgul francez Corneille, era menit să celebreze triumful patriotismului asupra legăturilor personale şi familiale. Horaţiu şi cei doi fraţi ai săi au fost aleşi să lupte pentru Roma împotriva a trei războinici din cetatea vecină şi rivală, Alba Longa. Toţi luptătorii sunt ucişi, cu excepţia ultimului dintre fraţii lui Horaţiu,

iar acesta, când o vede pe una dintre surorile lui jelindu-1 pe inamicul ucis, căruia îi fusese logodnică, se înfurie şi o ucide. Crima îi este iertată apoi de Senat. Această dramă lăuda virtuţile masculine, militare, iar stilul neoclasic auster al lui David nu a făcut decât să întărească mesajul dur şi nobil. Pictorul spera ca aceste imagini de „eroism" şi „virtuţi civice" aveau „să înflăcăreze sufletele" şi „să facă să încolţească, în toate, pasiunea pentru glorie, devotamentul pentru bunăstarea patriei".[10] Şi dorinţa i-a fost îndeplinită: un observator german nota: „La petreceri, în cafenele şi pe străzi... nu se vorbea altceva decât despre David şi Jurământul Horaţilor. Nici o afacere de stat din Roma antică şi nici o alegere de papă din Roma recentă nu au stârnit vreodată sentimente mai puternice."[11]

Jurământul Horaţilor nu făcea decât să dea formă grafică unor idei deja bine stabilite, în mare măsură datorită intelectualului care a influenţat cel mai puternic generaţia revoluţionară, Jean-Jacques Rousseau. La rădăcina filosofiei lui Rousseau stătea critica inegalităţii. El condamna vechea aristocraţie patriarhală şi servilismul pe care îl genera, dar nu aproba nici alternativa liberală, pe care o considera a fi calea spre lăcomie, materialism, invidie şi nefericire. Pentru Rousseau, societatea ideală nu era nici un paternalism benign, nici o fraternitate, ci o societate în care cetăţenii sunt fraţi, modelaţi după eroii clasici, cu spirit de sacrificiu, portretizaţi atât de bine de David. Aşadar, eroismul, pe vremuri o calitate exclusiv aristocratică, avea să fie democratizat; o republică trebuia să aibă „eroi pe post de cetăţeni".[12]

Rousseau a descris idealul său de comunitate în Contractul social (Du contrat social), lucrare datând din 1762, în care avea să combine meritele puritanei sale Geneve natale şi ale vechii Sparte. Sparta îl atrăgea pe Rousseau pentru că la un moment dat în cursul istoriei sale fusese un oraş-stat în care fiecare părea să pună scopurile comune deasupra dorinţelor egoiste şi ducea o viaţă austeră de fapte eroice. în utopia lui Rousseau, poporul ca întreg se reunea periodic în adunări; lepădându-se de individualism, oamenii acţionau conform „Voinţei generale", o voinţă care excludea toate inegalităţile şi privilegiile.[13] Aceasta era totodată o societate în care fiecare cetăţean îşi făcea serviciul militar, pentru că idealul lui Rousseau era, la bază, o ordine cvasimilitară - nu pentru că ar fi fost interesat de războaie

expansioniste, ci pentru că el considera că armatele reprezintă fuziunea ideală între serviciul public şi sacrificiul de sine.[14]
Cu toate acestea, ambiţiile lui Rousseau mergeau mult mai departe de remodelarea ordinii politice: el a recomandat insistent ca toate sferele relaţiilor umane, sociale, personale şi culturale să fie transformate. Disciplina vieţii patriarhale, tradiţionale trebuia să cedeze locul unui paternalism benign. Cea mai cunoscută dintre lucrările sale, Julie sau noua Eloiză (Julie ou la Nouvelle Heloise) spune povestea unei tinere aristocrate care se îndrăgosteşte de preceptorul ei burghez, Saint-Preux, spre groaza tatălui ei sever şi obsedat de statutul social. Dar în loc să rupă legăturile de familie şi să-şi urmeze pasiunile imature, ea se angajează în crearea unei comunităţi noi, nedespotice, căsătorindu-se în cele din urmă cu înţeleptul Wolmar, o figură paternă, şi trăind într-un cast ménage à trois (triunghi conjugal), cu Saint-Preux şi servitorii lor la o moşie-model. Wolmar este prezentat ca un îndrumător moral şi educator, care îşi convinge „copiii" - soţia şi cu servitorii - să se comporte cum trebuie.[15]
Viziunea lui Rousseau asupra statului are unele asemănări cu idealurile marxiste de mai târziu. Exista totuşi o diferenţă majoră. Rousseau, spre deosebire de cei mai mulţi comunişti, ura modernitatea, complexitatea şi industria. Credinţa lui era că virtutea avea mult mai multe şanse să înflorească în comunităţile agrare, la scară mică.
în ciuda acestui fapt, revoluţionarii francezi credeau că un stat modern ca Franţa are multe de învăţat de la idealul spartan al lui Rousseau, pentru că acesta arăta cum îşi putea reface unitatea şi forţa. Guillaume-Joseph Saige, unul dintre discipolii lui Rousseau, se entuziasma în 1770:
Constituţia Spartei îmi pare a fi capodopera spiritului uman... Motivul pentru care instituţiile noastre moderne sunt întotdeauna proaste este că ele se bazează pe principii total opuse celor ale lui Lycurg [anticul legiuitor al Spartei], că sunt o adunătură de interese discordante şi de asociaţii particulare antagonice, şi ar trebui distruse în întregime pentru a regăsi acea simplitate din care provin forţa şi durabilitatea corpului social.[16]
Cultul lui Rousseau pentru Sparta şi pentru eroismul clasic i-a atras pe mulţi în perioada revoluţiei, dar s-a răspândit cu

precădere mai ales printre acei radicali care aveau o sensibilitate aparte pentru suferinţele celor săraci. Nu era un inamic al proprietăţii, cu toate că susţinea, spre deosebire de cei mai mulţi dintre filosofii contemporani, că virtutea - „ştiinţa sublimă a sufletelor simple" - era de găsit mai degrabă printre săraci decât printre bogaţi.[17] Unul dintre aceşti radicali era un tânăr avocat din Arras, Maximilien Robespierre, cel mai puternic critic al viziunii liberale. în Dedicaţie lui Rousseau (Dédicace à Rousseau), pe care a scris-o între 1788-1789, el declara: „Omule divin, m-ai învăţat să mă cunosc
pe mine însumi. Ca tânăr, mi-ai arătat cum să apreciez demnitatea naturii mele şi să reflectez la principiile înalte ale ordinii sociale."[18] Robespierre şi iacobinii sunt cei care au transformat ideile romantice de regenerare socială ale lui Rousseau şi comunităţile la scară mică într-un proiect politic de transformare a statului. Robespierre a fost ales în Adunarea Stărilor Generale în 1789 şi a devenit curând membru al revoluţionarului club iacobin. El a intrat de la bun început în aripa radicală a iacobinilor - grupul „montaniarzilor" -, mai suspicioasă faţă de aristocraţie şi mai apropiată faţă de săraci decât majoritatea moderată. Iar când opoziţia internă faţă de revoluţie a devenit mai puternică, de la sfârşitul anilor 1790, Robespierre a devenit şi mai radical, ca mulţi alţi iacobini. Temându-se de conspiraţii şi de atacuri ale regaliştilor (atât aristocraţi locali, cât şi aliaţii lor din străinătate), Robespierre şi iacobinii au devenit tot mai obsedaţi de „duşmanii" din aristocraţie şi burghezie. Suspicioasă în privinţa loialităţii vechilor ofiţeri din aristocraţie, republica a recrutat un timp voluntari din starea a treia pentru a lupta alături de armata regulată, urmând explicit modelul armatelor cetăţeneşti clasice. Dar revoluţionarii erau obligaţi acum să privească spre un public mai larg - incluzându-i şi pe sans-culottes. Robespierre explica: „Pe plan intern, primejdiile vin dinspre burghezie. Ca să-i convingi pe burghezi, trebuie să aduni poporul."[19] Războiul a fost, aşadar, cel care a făcut din alianţa mai strânsă cu cei săraci o necesitate. Iar în iunie 1793, o lovitură împotriva girondinilor moderaţi, pusă la cale de sans-culottes, a ajutat facţiunea radicală a montaniarzilor şi pe Robespierre să ajungă la putere.în octombrie 1793, la Paris se juca o nouă piesă, Ultima judecată a regilor (Jugement dernier

des rois), scrisă de Sylvain Maréchal, un intelectual iacobin radical, tovarăş al protocomunistului François-Noël Babeuf. Destinată unui public larg, piesa îmbina spectacolul cu participarea publicului şi cu mesaje politice evidente, chiar grosolane de-a dreptul. Acţiunea se desfăşura pe o insulă pustie, pe care erupe un vulcan. Printre personaje figurează papa şi regii Europei, precum şi figuri alegorice: un grup de primitivi inspiraţi de filosofia lui Rousseau, reprezentând omenirea fericită înainte de apariţia relelor civilizaţiei; un bătrân exilat francez, reprezentându-i pe disidenţii din trecut; şi sans-culottes din toată Europa, oameni ai viitorului. Aceşti sans-culottes înşiră cu voce tare crimele comise de monarhi, în timp ce aceştia din urmă, lacomi, se ceartă pentru pâine. Bătrânul exilat, sans-culottes şi „primitivii" arată cum pot conlucra oamenii noi, trăind simplu. Actorii cer apoi publicului, în gura mare, să renunţe la monarhie pentru totdeauna.[20]

într-un mod mai degrabă vulgar, piesa sintetizează concepţiile iacobine. Sans-culottes sunt morali; „duşmanii" sunt, cu precizie, monarhii (nu bogaţii în general). Oricum, Ultima judecată a regilor contrasta brutal cu alte piese din acea perioadă, care adoptau stilul clasic, reţinut, apreciat de iacobini. Aceasta era burlescă, o pantomimă de prost-gust. Cu toate că nu era scrisă de un sans-culotte, evoca lumea culturală a acestora mult mai bine decât sărbătorile neoclasice şi piesele lui

David şi ale tovarăşilor săi. Piesa sugera că Robespierre ar fi pus la cale o alianţă între iacobini şi sans-culottes, numai că aceasta era potenţial fragilă

.Sans-culottes nu erau „clasa muncitoare" în sensul marxist al expresiei. Deşi cei mai mulţi lucrau sau lucraseră cu mâinile, erau un grup amestecat, în care intrau şi cei cu un trai destul de confortabil, alături de meşteşugarii săraci. Politica acestor sans-culottes era radicală şi colectivistă, loialitatea lor se îndrepta către „popor", o entitate care îi excludea pe cei bogaţi. Principalele cereri ale consiliilor lor locale (secţii) vizau aspecte materiale, în special reglementarea economiei de către stat. Ei cereau ca preţurile alimentelor să fie controlate, astfel încât oricine, şi mai ales cei săraci, să poată supravieţui. Şi, deşi nu voiau abolirea proprietăţii, doreau ca aceasta să fie mai larg răspândită. Viziunea lor asupra societăţii era, aşadar, una nivelatoare. în esenţă, erau partizanii „luptei de clasă" avant la lettre. în lumea lor, cei bogaţi şi speculanţii erau „vampiri ai patriei" în egală măsură cu aristocraţii. Sans-culottes nu şi-au dezvoltat o filosofie politică prea coerentă; acest lucru a fost însă făcut de unul dintre gânditorii care îi simpatizau, François-Noël Babeuf. Acesta fusese un feudiste, un agent care cerceta arhivele feudale şi încerca să mărească veniturile nobililor prin impunerea drepturilor străvechi ale acestora. Era ambiţios şi chiar folosea cele mai noi metode birocratice, pentru exploatarea mai eficientă a ţărănimii. Şi-a pierdut însă iluziile încă dinainte de Revoluţia din 1789. Era impresionat de situaţia jalnică a ţăranilor săraci, victime atât ale birurilor feudale, cât şi ale competiţiei cu ţăranii mai bogaţi, care beneficiau de pe urma capitalismului în dezvoltare. După cum avea să explice mai târziu:

Am fost un feudiste sub vechiul regim şi acesta este probabil motivul pentru care am devenit cel mai formidabil adversar al feudalismului, în regimul cel nou. în praful arhivelor senioriale am descoperit misterele îngrozitoare ale uzurpării la care s-a pretat casta nobililor.[21]

El a citit tot ce a putut din noua literatură iluministă şi s-a întors spre trecutul clasic, luându-şi numele „Gracchus", după cei doi

fraţi care, în calitatea lor de tribuni în Roma antică, au acordat pământuri săracilor.
Poate că revoluţia a distrus afacerea lui Babeuf, dar i-a dat prilejul să-şi pună idealurile în practică. El a contribuit la organizarea opoziţiei ţăranilor împotriva impozitelor, iar din 1791 s-a dedicat „legii agrare" - redistribuirea pământurilor pe care fraţii Gracchus o introduseseră încă din Roma antică. Babeuf a intrat în rândul iacobinilor şi a devenit secretarul Administraţiei Alimentelor în Comuna din Paris. Funcţia presupunea găsirea de provizii pentru hrănirea cetăţenilor Parisului, supravegherea controlului impus de iacobini asupra preţurilor şi pedepsirea speculanţilor. Babeuf îşi vedea munca în termeni vizionari, scriindu-i entuziasmat soţiei sale:
Este exaltant pentru mine până la limita nebuniei. Sans-culottes vor să fie fericiţi şi nu cred că va fi imposibil ca într-un an, dacă aplicăm măsurile cum trebuie şi acţionăm cu toată prudenţa necesară, să reuşim să asigurăm fericirea generală pe pământ.[22]
Cu toate că Babeuf lucra pentru iacobini, viziunea lui era mai apropiată de paradisul nivelator promovat de sans-culottes. Utopia lui era o societate în care fiecare avea să fie hrănit, iar bogătaşii imorali puşi sub control strict.
Faptul că iacobinii foloseau oameni ca Babeuf arată cât de radicală devenise politica pariziană. Armata era afectată în mod special. Autoritatea fusese democratizată, iar disciplina severă a ofiţerilor - înlocuită de judecata celor egali; în acelaşi timp, ofiţerii erau numiţi pe baza angajamentului ideologic, nu a experienţei militare. Generalul revoluţionar Charles Dumouriez considera că aceasta era cea mai bună modalitate de a motiva trupele: „O naţiune cu atât spirit ca a noastră nu ar trebui şi nu poate fi redusă la nişte marionete, mai ales când libertatea tocmai i-a sporit toate aptitudinile."[23] Ministerul de Război, sub controlul radicalului Jean-Baptiste Bouchotte, distribuia Le Père Duchesne, un ziar publicat de jurnalistul Jacques Hébert, scris în stilul grosolan şi violent al sans-culottes. Sute de mii de soldaţi îl citeau, sau le era citit. Conflictul dintre iacobini şi sans-culottes părea inevitabil. în timp ce adepţii lui Robespierre vedeau Franţa ca pe un oraş-stat clasic, populat de oameni generoşi şi cu spirit de sacrificiu, sans-culottes voiau un tărâm al veseliei scăpate din frâu şi al răzbunării violente

de clasă. Dar iacobinii aveau nevoie de sans-culottes pentru a lupta pentru ei, aşa că un compromis era absolut necesar. Câteva cereri înaintate de sans-culottes au fost acceptate: au fost introduse controlul preţurilor şi pedeapsa cu moartea pentru cei care puneau deoparte în secret grâne. în acelaşi timp, „armate revoluţionare" de sans-culottes au fost trimise prin sate ca să confişte alimente de la ţăranii recalcitranţi, aprovizionând astfel oraşele. Noua levée en masse, recrutarea militară universală, care-i viza pe toţi bărbaţii, indiferent de statutul lor social, satisfăcea, de asemenea, dorinţa de egalitate resimţită de sans-culottes.
Totuşi, chiar dacă păreau dispuşi să facă unele concesii, iacobinii nu aveau
intenţia să se lase conduşi de masele needucate. Scopul lor era să mobilizeze şi să canalizeze energiile maselor într-un stat tot mai centralizat. Aceasta era semnificaţia Sărbătorii Unităţii şi Indivizibilităţii Republicii organizate în august 1793, în care Hercule era personajul alegoric dominant. în timpul sărbătorii, suliţele folosite ca arme de sans-culottes au fost aduse din fiecare localitate şi adunate, într-o fascie uriaşă. Oamenii de rând urmau să primească roluri în spectacolul politicii, dar statul avea să-i unească şi să-i disciplineze. Pentru atingerea acestui scop, iacobinii au limitat puterile armatelor revoluţionare şi au impus limite secţiilor formate de sans-culottes.
Iacobinii intenţionau să reducă puterea deţinută de masele populare şi pentru că erau convinşi că aveau nevoie de oameni cu experienţă pentru a câştiga războiul împotriva duşmanilor lor din Europa. Lazare Nicolas Carnot, un fost inginer, a reorganizat armata pe criterii mai profesionale. El i-a protejat pe ofiţerii aristocraţi care aveau aptitudinile potrivite şi a readus ceva din vechea disciplină a armatei din timpul Vechiului Regim. Nu mai era suficient ca ofiţerii să fie republicani entuziaşti; ei trebuiau să ştie să citească şi să cunoască unele elemente de ştiinţă militară. Această abordare tehnocrată a fost aplicată şi economiei. Aliatul lui Carnot, Claude-Antoine Prieur de la Cote-d'Or, a fost pus la conducerea Manufacturii Parisului, un conglomerat uriaş (pentru vremea respectivă) de ateliere în care se fabricau arme, construit într-un interval de timp extraordinar de scurt. în primăvara anului 1794, circa 5000 de muncitori trudeau în ateliere de câte 200- 300

de oameni, mulţi dintre ei găzduiţi în vechile mănăstiri sau în casele aristocraţilor exilaţi, şi produceau majoritatea muniţiei folosite de Franţa. Ei au fost organizaţi de Prieur şi de un mic grup de ingineri şi tehnicieni - „tehno- iacobinii", cum li se spunea.[24] Totuşi, iacobinii încă încercau să combine această abordare tehnocrată cu entuziasmul popular şi există unele dovezi că încercările lor au avut efect. Soldaţii erau conştienţi că luptă într-o armată mult mai democratică decât oricare alta din Europa; iată ce se spunea într-un cântec din epocă:

Nu răcelii, nu nasului pe sus,
Bunătatea aduce fericire

;Da, fără fraternitate Nu există veselie.

Să mâncăm toţi împreună, la popotă.[25]

Armata populară a iacobinilor a obţinut succese în confruntarea cu trupele străine, cel puţin o vreme. înfrângerea prusacilor de către francezi în bătălia de la Valmy, în septembrie 1792, a demonstrat puterea armatelor cetăţeneşti şi dezavantajele vechiului mod aristocratic de a purta războiul. Conform celebrei declaraţii a lui Goethe, prezent la Valmy: „Din acest loc şi din această zi începe o nouă epocă în istoria lumii şi veţi putea cu toţii să spuneţi că aţi fost de faţă la naşterea ei."[26] Până la sfârşitul anului 1793, reformele iacobinilor au întărit şi mai mult armata şi au adus noi victorii. Regimul aproviziona acum cu hrană şi arme o armată de aproape un milion de soldaţi, insuflându-le în acelaşi timp acestora principiile lui egalitare. Pierre Cohin, luptător în Armata de nord, trimitea familiei scrisori încărcate de mesajul mesianic de internaţionalism revoluţionar al iacobinilor:

Războiul în care luptăm nu este între un rege şi altul sau între o naţiune şi alta. Este războiul libertăţii împotriva despotismului. Nu poate fi nici o îndoială că vom învinge. O naţiune dreaptă şi liberă este de neînvins.[27]

în mai 1794, Franţa încetase să mai poarte un război defensiv, răspândind principiile revoluţiei în ţările învecinate. Europa era bântuită de un nou tip de luptă ideologică - o versiune timpurie, mai fierbinte, a Războiului Rece.

Succesul în străinătate, însă, nu era însoţit şi de stabilitate acasă. Iacobinii au descoperit că tocmai în Franţa este mult mai greu să împace entuziasmul revoluţionar cu disciplina. Armatele revoluţionare, însărcinate cu colectarea impozitelor şi suprimarea adversarilor revoluţiei din provincie, erau o sursă clară de dezordine.[28] Colaborând cu reprezentanţii radicali din Convenţia Naţională, ele recurgeau deseori la violenţă împotriva bogătaşilor şi a ţărănimii, provocând haos în regiuni. în multe locuri, bogaţii erau arestaţi, averile lor confiscate şi castelele demolate, ceea ce dăuna mult economiei locale.

Robespierre şi iacobinii, îngrijoraţi că radicalii „ultra" îndepărtau de principiile revoluţiei segmente vaste de populaţie, mai ales din

zonele rurale, au decis curând să restabilească ordinea şi să îi ţină în frâu pe sans-culottes. în decembrie 1793, Convenţia la guvernare a desfiinţat armatele revoluţionare şi a instituit un control mai centralizat asupra regiunilor. Cu toate acestea, Robespierre era conştient că, fără stânga ultraradical, revoluţia avea să-şi piardă avântul. El nu avea încredere în tehnocratul Carnot, nici în Danton, aliatul lui, convins că aceştia nu erau revoluţionari adevăraţi, ci plănuiau să reinstaureze vechea ordine, într-o formă schimbată.

în martie 1794, prins între dorinţa de a păstra avântul revoluţiei şi, în acelaşi timp, de a o salva de radicali şi de diviziunea de clasă, Robespierre a făcut o mişcare şi împotriva stângii, şi a dreptei. Atât Hébert, ultraradical, cât şi mai moderatul Danton au fost arestaţi şi ghilotinaţi. După ce i-a scos în afara legii şi pe ultraradicali şi pe moderaţi, Robespierre a rămas cu o bază de sprijin ce scădea neîncetat. în efortul lui de a continua revoluţia fără sprijinul maselor, s-a îndreptat spre metode cu ecou în regimurile comuniste de mai târziu: persecutarea celor bănuiţi că ar fi „contrarevoluţionari" şi propagandişti, sau, în limbajul iacobinilor, „Teroare" şi promovarea virtuţii. Iată o celebră afirmaţie a lui Robespierre:

Dacă baza guvernării populare în timp de pace este virtutea, la baza ei în vreme de revoluţie se află atât virtutea, cât şi teroarea - virtute fără de care teroarea este un dezastru şi teroare fără de care virtutea nu are nici o putere... Teroarea nu este altceva decât justiţie promptă, severă şi inflexibilă. Este, aşadar, o emanaţie a virtuţii şi rezultă din aplicarea democraţiei la cele mai presante nevoi ale ţării.[29]

Robespierre a pornit cu multă energie la instaurarea noii domnii a virtuţii. A înfiinţat o comisie pentru instrucţie publică, destinată să preia controlul asupra întregii propagande şi educaţii morale. După cum spunea Claude Payan, al cărui frate, Joseph, conducea Comisia, statul avusese până atunci doar „un guvern fizic, material" centralizat; misiunea era ca de acum înainte să fie centralizată „guvernarea morală"[30]. Comisia furniza cântece revoluţionare, cenzura piese de teatru şi organiza sărbători politice. Ea promova, de asemenea, unul dintre cele mai ambiţioase proiecte ale lui Robespierre: înfiinţarea unei noi religii oficiale, necreştine, numită Cultul Fiinţei Supreme.

Robespierre îşi petrecea o mare parte din timp verificând puritatea ideologică a oficialilor. Cei cu „virtute patriotică" erau promovaţi; „inamicii" - vag definiţi - înlăturaţi şi arestaţi. Pe 10 iunie, faimoasa lege draconică din 22 Prairial a declanşat ceea ce avea să fie cunoscut sub numele de Marea Teroare. Represiunea era îndreptată acum nu doar împotriva conspiratorilor reali, ci a oricui avea „atitudini contrarevoluţionare". Legea crea o nouă categorie de criminali, care avea să fie reînviată de multe ori în viitor: „duşmanii poporului". Oricine era o ameninţare la adresa revoluţiei - fie conspirând cu străinii, fie comportându-se imoral - putea fi arestat, iar legea a avut un efect puternic în ceea ce priveşte folosirea represiunii politice. De la începutul Terorii, din martie 1794 până la legea din 10 iunie, 1 251 de oameni au fost ghilotinaţi din ordinul Tribunalului Revoluţionar, pe când în perioada mult mai scurtă dintre 10 iunie şi căderea lui Robespierre, pe 27 iulie, au fost ucişi 1 376.[31]

Robespierre a văzut în această epurare morală o metodă permanentă de guvernare. Alţi iacobini au considerat-o însă o soluţie practică în vreme de război, care nu mai era necesară acum, când armatele franceze erau victorioase. Ei erau, de asemenea, tot mai îngrijoraţi de arbitrarul ei, pentru că doar Robespierre avea dreptul să decidă asupra măsurilor virtuţii şi viciului. Este lesne de înţeles că deputaţii erau tot mai îngrijoraţi că ei ar putea fi următoarele ţinte şi au început să pună la cale înlăturarea lui. Când Robespierre a fost arestat din ordinul Convenţiei, pe 9 Thermidor (27 iulie), foarte puţini au fost cei ce l-ausuşinut. Abandonând sprijinul stângii, Robespierre se făcuse singur vulnerabil în faţa moderaţilor din Convenţia Naţională. Când a căzut victimă ghilotinei, odată cu el s-a sfârşit şi faza radicală a Revoluţiei Franceze. Regimul „Thermidorian" care a urmat a pus capăt arestărilor pe bază de bănuieli şi mulţi dintre cei denunţaţi până atunci ca nobili sau contrarevoluţionari au fost reabilitaţi.
Cine priveşte gravurile înfăţişând elaboratele sărbători politice ale lui David ar putea fi tentat să presupună că artistul a fost propagandistul unui regim conservator, îndreptat spre trecut. Stilul clasic şi scenele alegorice statice sugerează o pasiune pentru ordine şi stabilitate. Dar evenimentele pe care le celebrau sărbătorile lui David erau revoluţionare: ele implicau eroism, conflict social şi atacuri la adresa tradiţiei. Contrastul dintre imaginile lui David şi realitatea revoluţiei arată cât de nepregătiţi erau iacobinii pentru politica pe care, în ultimă instanţă, o practicau.[32] La început au plănuit să transpună unitatea şi simplitatea arhaică a străvechii Sparte în Franţa secolului al XVIII-lea: David chiar a desenat o serie de costume pseudo-clasice pentru noua naţiune revoluţionară.[33] în loc de aceasta, s-au trezit implicaţi în război şi conflicte de clasă, iar pentru a putea lupta eficient, au încercat să construiască un stat modern, armata şi industria apărării. în încercarea de a reconcilia idealul lor de republicanism clasic cu cerinţele războiului modern, ei au pus laolaltă multe dintre elementele care aveau să formeze până la urmă amalgamul comunist.
Un timp, contradicţiile interne au reprezentat un avantaj pentru planurile iacobinilor. Ei puteau folosi limbajul virtuţii clasice şi al moralităţii pentru a-i mobiliza pe sans-culottes, în timp ce

recurgeau la metode tehnic eficiente în armată şi industrie. De asemenea, ca strategie pentru construirea unui stat puternic şi a unei armate, combinaţia făcută de iacobini între autoritatea centrală şi participarea de masă avea avantajele ei. într-adevăr, sub iacobini Franţa revoluţionară şi-a regăsit elanul militar, după un îndelungat declin. Iacobinii au arătat cât de eficientă poate fi egalitatea în formarea unei naţiuni moderne, înarmate.
în cele din urmă, însă, iacobinii au eşuat, nereuşind să facă faţă acestor forţe conflictuale. Ei nu au putut să reconcilieze cererile înaintate de sans-culottes cu interesele proprietarilor, nici nu au putut să îmbine domnia virtuţii (sau a purităţii ideologice) cu puterea celor educaţi şi pricepuţi. Confruntaţi cu aceste dificultăţi, iacobinii s-au scindat iar şi iar, până când Robespierre nu a mai rămas decât cu o mână de fideli. Soluţia sa a fost atunci impunerea „virtuţii" combinate cu Teroarea.
Aşa cum se va vedea, comuniştii aveau să facă faţă unor contradicţii similare: ei au încercat deseori să satisfacă ori să exploateze egalitarismul populist şi ura împotriva claselor superioare ori ura celor de la oraş împotriva ţărănimii, în acelaşi timp în care căutau unitate şi stabilitate; au încercat să construiască economii moderne, eficiente, sofisticate din punct de vedere tehnologic, considerând în acelaşi timp că inspiraţia emoţională era cea mai bună cale de mobilizare a maselor. Câteodată au încercat, ca şi Robespierre, să rezolve aceste contradicţii prin impunerea unei discipline stricte, sau a unei domnii a virtuţii, folosind propaganda şi violenţa împotriva recalcitranţilor. Totuşi, comuniştii nu au cerut în gura mare distrugerea proprietăţii, astfel au reuşit, pentru o vreme, să- şi asigure sprijinul celor săraci. Ei au putut şi să înveţe din istoria mişcării revoluţionare şi chiar a Revoluţiei Franceze. Iacobinii nu aveau la ce să privească înapoi, cu excepţia unui trecut clasic de o valoare îndoielnică.

Multă vreme Robespierre a fost urât şi respins atât de stânga, cât şi de dreapta; abia în 1830, ideile socialiste

au început să fie la modă şi a avut loc reabilitarea lui. Dar ideile şi forţele pe care el şi iacobinii le-au dezlănţuit urmau să aibă o influenţă enormă asupra comunismului, în viitor. în următoarea jumătate de secol, exemplul Revoluţiei Franceze şi al eşecurilor ei a aruncat o umbră uriaşă asupra stângii. Iar evenimentele din 1793-1794 au stârnit într-un mod cu totul special imaginaţia unui tânăr radical născut în ţinutul Rinului ce abia fusese ocupat de Franţa revoluţionară. Pentru Karl Marx, iacobinii făcuseră erori grave, dar, cu toate acestea, rămâneau „farul tuturor epocilor revoluţionare", o lumină călăuzitoare ce arată drumul spre viitor.[34] Marx, ca mulţi dintre socialiştii din secolul al XlX-lea, avea să-şi construiască teoria revoluţiei învăţând din lecţia iacobinilor şi a istoriei lor sângeroase

în 1830, Eugène Delacroix a expus extraordinara sa pictură a revoluţiei din 1830, Libertatea conducând poporul. Reprezentarea făcută de el primei revolte majore din Europa după 1789 a devenit astăzi o imagine clasică a revoluţiei; într- adevăr, este deseori confundată cu o imagine a mai faimoasei ei predecesoare. Faptul este de înţeles, de vreme ce pictura, în unele aspecte, prezintă revoluţia din 1830 - care a înlăturat monarhia Bourbonilor, restaurată după căderea lui Napoleon - ca o reluare a celei din 1789. Personajul feminin al Libertăţii, cu bustul gol, purtând o bonetă frigiană şi ţinând un tricolor şi o baionetă, este o figură semialegorică, un ecou al eroilor clasici de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Pictura era, de asemenea, menită să arate alianţa burgheziei cu cei săraci, care se produsese în 1789. Libertatea conduce un grup de revoluţionari, de la tânărul intelectual burghez cu joben până la muncitorul cu pieptul dezgolit şi un copil al străzii, călcând peste trupurile neînsufleţite ale martirilor revoluţiei.

Pictura arată însă şi cum se schimbaseră perspectivele asupra revoluţiei, din perioada lui David. Figurile muncitorilor şi săracilor sunt mai proeminente decât ale burghezilor şi, deloc surprinzător, dată fiind teama generală inspirată de săraci, criticii ostili s-au plâns că avocaţii, medicii şi negustorii au fost omişi în favoarea „golanilor şi muncitorilor". Mai mult, Libertatea nu era un personaj cu totul alegoric, ci în mod evident o femeie din popor; Journal des artistes o găsea murdară, urâtă şi „lipsită de nobleţe".[1] Din 1832, pictura n-a mai fost expusă câţiva ani, de teamă că ar incita la tulburări, dar a fost iar scoasă la lumină în timpul Revoluţiei din 1848. Pentru Delacroix, în miezul revoluţiei nu stăteau burghezii drapaţi în togi, ci muncitorii în zdrenţe.

Pictura lui Delacroix arată izbitor cât de mult se îndepărtase imaginea revoluţiei de tablourile ordonate şi hieratice ale lui David. Libertatea lui Delacroix are şi câteva trăsături clasice, dar această pânză exultă prin puternicul ei romantism. Personajele au o sălbăticie şi o energie primară care se află foarte departe de cumpătarea clasică a lui David. Totuşi, Delacroix a inserat în ansamblul lui revoluţionar şi un student purtând uniforma Şcolii Politehnice - instituţia înfiinţată de Carnot, rivalul „tehno-iacobin"

al lui Robespierre. Romantismul revoluţiei a fost temperat, fie şi în mică măsură, de respectul pentru ştiinţă.
Entuziasmul lui Delacroix pentru revoluţia din 1830 nu a ţinut însă mult. El nu era un radical politic şi în curând a fost deziluzionat. într-adevăr, mulţi au văzut în faimoasa lui pictură o atitudine puternic ambivalenţă faţă de violenţa revoluţionară: în planul cel mai apropiat de privitor se află câteva cadavre şi, contrar titlului, nu Libertatea este cea care conduce poporul, ci un copil care agită un pistol. Prin contrast, Karl Marx nu era împotriva violenţei revoluţionare şi, la fel ca Delacroix, a încercat să aplice experienţa lui 1789 la noua şi puternica politică socialistă. La sfârşitul anilor 1830 şi în anii 1840, germanul Marx era la fel de obsedat de moştenirea lui 1789 ca orice intelectual francez şi chiar plănuia să scrie istoria revoluţiei.[2] Şi, la fel ca Delacroix, Marx aducea la zi tradiţia revoluţionară, „declasicizând-o" şi plasând muncitorimea în primul plan al întregii mişcări. Eşecul iacobinilor, insista el, se datora în mod clar admiraţiei lor excesive pentru oraşul-stat clasic. Nostalgia lor pentru Sparta şi Roma antică i-a adus în opoziţie faţă de sans-culottes. Egalitatea politică pe care au îmbrăţişat-o, acordând fiecărui om cetăţenie deplină, nu mai era de ajuns; într-o societate modernă, adevărata egalitate şi armonie se puteau realiza doar prin egalitate economică deplină. Lipsiţi de sprijinul societăţii, ei au fost nevoiţi să recurgă la violenţă.[3] Marx a făcut eforturi chiar mai mari decât Delacroix pentru a-şi tempera romantismul revoluţionar printr-o analiză a ştiinţei şi modernismului economic. Iacobinii, argumenta el, exageraseră puterea moralităţii şi a voinţei politice în transformarea societăţii, subestimând importanţa forţelor economice.
în această remodelare a tradiţiei revoluţionare franceze stă originalitatea lui Marx. El făurea o nouă ideologie de stânga, potrivită pentru noile societăţi industrializate din secolul al XIX-lea, care credeau în progresul tehnologic, şi pentru păturile de muncitori, tot mai ample. Era, de asemenea, potrivită pentru o epocă în care se ascuţea conflictul social între muncitori şi patronii sprijiniţi de stat. Mai mult, Marx a încercat să deplaseze centrul socialismului din Franţa „retrogradă" de la sfârşitul secolului al XVIII-lea într-o altă zonă - altă naţiune „retrogradă", Germania.

III

După ghilotinarea lui Robespierre în 1794, din închisorile Franţei au fost eliberaţi mii de oameni aruncaţi acolo de regimul revoluţionar. Printre ei se numărau şi trei gânditori radicali: François-Noël Babeuf, contele Henri de Saint- Simon şi Charles Fourier. Toţi trei erau traumatizaţi de Teroare şi au încercat să înveţe din ea, deşi concluziile lor referitoare la ce a mers prost şi la cum putea să fie reanimată tradiţia revoluţionară erau foarte diferite. Babeuf îl condamna pe Robespierre pentru că i-a trădat pe meşteşugarii şi pe ţăranii Franţei; el a devenit conducătorul uneia dintre primele mişcări comuniste. Dimpotrivă, Saint-Simon era moştenitorul tehno-iacobinilor; după el, cea mai condamnabilă era neglijarea de către Robespierre a necesităţilor producţiei şi ale modernităţii. Fourier s-a diferenţiat de amândoi, concepând un viitor în care prioritare nu erau nici egalitatea, nici productivitatea, ci creativitatea şi plăcerea. Aşadar, fiecare a fondat un tip specific de socialism - comunismul egalitarist, socialismul „ştiinţific" şi un socialism mai romantic - toate trei urmând să fie încorporate de Marx într-o sinteză măreaţă, chiar dacă niciodată pe de-a-ntregul coerentă.

„Comunismul" lui Babeuf a devenit şi mai egalitarist în timpul celei de-a doua perioade petrecute în închisoare, după căderea lui Robespierre. în acele momente, el a elaborat o condamnare a proprietăţii şi mai radicală decât cea făcută sub iacobini.[4] Babeuf nu mai credea că legea agrară şi sfârşitul unor forme evidente de inegalitate erau de ajuns; trebuia urmărită o formă radicală de „egalitate absolută". în

noua societate n-aveau să mai existe bani; toţi oamenii aveau să trimită produsele muncii lor la „depozitul comun" şi apoi să primească în schimbul lor o parte egală din produsul naţional. Munca nu avea să mai fie o povară, pentru că oamenii ar fi dorit să muncească, din patriotism şi din dragoste faţă de comunitate. în esenţă, aceasta era o versiune egalitaristă a utopiei pe care o avuseseră sans-culottes, potrivit căreia era nevoie de muncă grea şi de justiţie socială strictă, înrădăcinate prin recurgerea la o versiune foarte eficientă a distribuirii iacobine a alimentelor

.La eliberarea din închisoare, în octombrie 1795, el a decis să o apuce pe un drum revoluţionar. A contribuit la organizarea unui Comitet al Insurecţiei pentru Siguranţa Publică, acesta lansând un Manifest pentru egali. Babeuf şi tovarăşii lui plănuiau o revoltă în luna mai 1796, dar autorităţile au descoperit conspiraţia, iar el şi alţi câţiva au fost arestaţi şi executaţi. Cu toate acestea, tipul lor de politică revoluţionară şi de egalitarism puritan a supravieţuit. Filippo Buonarroti, care a luat parte la conspiraţia lui Babeuf, a scris o istorie a celor egali în 1828, într-o perioadă mult mai receptivă la ideile francezului decât deceniile precedente. Buonarroti a făcut ca principiile lui Babeuf să ajungă la un public

larg, devenind miezul a ceea ce a devenit cunoscut sub denumirea de „comunism": proprietate comună, egalitarism şi redistribuire a avuţiilor către săraci, precum şi folosirea tacticilor militante, revoluţionare pentru preluarea puterii.

Acestei tradiţii revoluţionare egalitariste îi aparţine şi una dintre cele mai cunoscute figuri comuniste din anii 1840, croitorul itinerant german Wilhelm Weitling. Acesta era un autodidact, care învăţase singur latina şi greaca şi era capabil să citeze din Aristotel şi Homer, ca şi din Biblie, de unde şi-a extras mare parte din teoria socială. Weiding a sosit la Paris în 1835 şi, odată ajuns acolo, a intrat în Liga Clandestinilor - o societate secretă republicană care urma învăţăturile lui Babeuf şi Buonarroti, dar infuza acest comunism cu o viziune creştină apocaliptică. Pentru Weiding, societatea ideală, rezultatul unei revoluţii violente, avea să fie o întoarcere la comuniunea creştină a bunurilor. Ca şi pentru Babeuf, principala sa preocupare era egalitatea (deşi era dispus să le accepte ceva lux celor care făceau muncă suplimentară). El a încercat să rezolve problema monotoniei, dar principala sa propunere a fost ca muncitorii să fie învăţaţi să se bucure de muncă făcând trei ani de serviciu obligatoriu într-o unitate industrială cvasimilitară. Weitling a fost probabil cel mai influent socialist din Germania, iar ideile lui au influenţat o întreagă generaţie de muncitori germani în exil la Londra, Bruxelles, Paris sau Geneva. Liga Celor Drepţi, una dintre cele mai mari societăţi secrete radicale germane, a adoptat ideile lui Weiding în manifestul său oficial din 1839, iar membrii grupului au luat parte în acelaşi an la Insurecţia de la Paris, conduşi de August Blanqui, amator de conspiraţii şi influenţat de iacobini.

Şi totuşi, nu toţi comuniştii, inclusiv unii din Liga Celor Drepţi, erau entuziasmaţi de socialismul brutal al adepţilor lui Babeuf şi Weiding. Schapper, unul dintre conducătorii filialei de la Londra a Ligii, condamna comunismul lui Weitling ca fiind lipsit de fericire şi despotic: „Exact ca soldaţii în cazarmă... în sistemul lui Weitling nu există libertate."[5] Dar şi mai ostili faţă de acest tip de comunism erau socialiştii romantici, numiţi şi „utopici", şi cel mai excentric reprezentant al lor, Charles Fourier.

Termenul de „socialism utopic" a fost folosit de Marx şi Engels ca o modalitate de a respinge un mare număr de rivali şi de a le denigra

ideile, în comparaţie cu propriul „socialism ştiinţific". Cu toate acestea, termenul descrie un tip de socialism de la începutul secolului al XIX-lea.[6] Spre deosebire de comunişti, socialiştii utopici nu erau în general muncitori şi iniţial nu au avut o legătură strânsă cu mişcările clasei muncitoare. De asemenea, ei erau mult mai puţin interesaţi de preluarea puterii. în schimb, îşi concentrau eforturile spre formarea unor comunităţi mici, experimentale, şi aveau o viziune asupra societăţii ideale care era mult mai atrăgătoare decât egalitarismul spartan al adepţilor lui Babeuf. Şi, mai degrabă decât să impună moralitatea creştină a lui Weitling, ei încercau să combată doctrina păcatului originar, pe care era fondat creştinismul şi pe care o considerau opresivă. în opinia lor, omenirea era prin natura ei altruistă şi cooperantă, iar o educaţie potrivită ar permite ca aceste idei să predomine. Ei erau în mod special ostili faţă de mohorâta etică a muncii din noul capitalism industrial, atât de strâns asociată cu creştinismul şi mai ales cu ideile protestante ale vremii. Sistemul fabricilor şi diviziunea muncii transformau oamenii în maşini, iar viaţa într-o trudă lipsită de bucurie. Societatea trebuia organizată astfel încât fiecare membru al ei să poată fi creativ şi să-şi dezvolte individualitatea. Ca spirit, viziunea lor era, aşadar, romantică. Totuşi, spre deosebire de iacobini, al căror romantism ţinea de sacrificiul eroic de sine al soldaţilor, al lor proslăvea creativitatea şi realizarea artistului.

François Marie Charles Fourier a fost unul dintre principalii teoreticieni ai acestei utopii a plăcerii şi a creativităţii. Marcat de experienţa iacobinilor, el a respins toate formele de revoluţie violentă şi de egalitate economică, pornind în schimb de la ideea că civilizaţia modernă, care suprima dorinţa naturală de plăcere, era responsabilă pentru suferinţa umană. în locul ei, el a propus noi comunităţi-model - „falansterele" - în care responsabilitatea socială şi pasiunile să coexiste.[7] Fiecare dintre aceste comunităţi avea să numere 1620 de membri. Munca avea să fie plăcută şi îndatoririle repartizate în funcţie de caracterul fiecărui individ. Oamenii aveau nevoie şi de varietate, aşa că ziua de lucru urma să fie împărţită în perioade de două ore, în fiecare dintre acestea muncitorii urmând să lucreze ceva diferit. Fourier a rezolvat problema muncilor neplăcute, cum ar fi curăţarea latrinelor, prin bizara propunere ca

acestea să fie repartizate copiilor - „micilor hoarde", cum le spunea -, pe motiv că lor le place să se joace în murdărie. El a susţinut şi ideea că în viitor va apărea un nou animal, „anti- leul" şi „anti-balena", care se va împrieteni cu oamenii şi va face muncile grele. Unele dintre propunerile lui s-ar putea să nu fi fost făcute în serios, dar nu este deloc surprinzător că, în secolul XX, poetul şi criticul André Breton avea să-1
considere pe acest visător un predecesor al suprarealismului. Totuşi, prin dorinţa de a reconcilia munca şi împlinirea de sine a oamenilor şi prin speranţa că oamenii pot fi făcuţi să fie „întregi" evitându-se stricteţile impuse de diviziunea modernă a muncii, Fourier a reprezentat latura romantică a socialismului şi a avut o influenţă semnificativă asupra lui Marx şi Engels.

Un inamic socialist şi mai influent al comunismului lui Babeuf a fost Pierre Joseph Proudhon, un tipograf care 1-a depăşit pe Weitling în eforturile de autodidact, învăţând singur nu doar latina şi greaca, ci şi ebraica. în 1840, el a publicat Ce este proprietatea?, care, prin puternica declaraţie „proprietatea este furt", a devenit subiectul principal de discuţie în toate saloanele din Franţa. Totuşi, Proudhon nu voia abolirea proprietăţii private, ci urmărea mai degrabă ca aceasta să fie repartizată uniform. Proudhon a obiectat, aşadar, împotriva viziunii comunităţii egale a lui Babeuf, motivele fiind „tortura morală pe care o aplică asupra conştiinţei şi uniformitatea pioasă şi stupidă pe care o impune"[8]. Pentru Proudhon, socialismul trebuia să le permită oamenilor să-şi controleze vieţile. El voia o formă de democraţie industrială, în care muncitorii să nu mai fie sclavii maşinilor, ci să-şi organizeze singuri locurile de muncă; idealul lui era o societate puternic descentralizată, o federaţie de ateliere şi de comunităţi conduse de muncitori. Deloc surprinzător, el a fost considerat unul dintre principalii teoreticieni ai mişcării anarhiste.

Mai apropiat de tradiţia comunistă a fost socialismul lui Étienne Cabet, a cărui societate utopică, „Icaria", organiza proprietatea în comun şi era condusă de un guvern ales care deţinea controlul total asupra economiei. Adepţii săi - numeroşi printre muncitorii francezi - au fost printre primii numiţi „comunişti". Dar figura tipică pentru socialiştii romantici utopici a fost gânditorul britanic Robert Owen, ale cărui idei au fost luate în serios atât de radicali,

cât şi de lumea bună şi ale cărui planuri de comunităţi socialiste au fost chiar puse în practică. Fiu al unui om de afaceri, a devenit el însuşi un întreprinzător de succes şi a cumpărat câteva ţesătorii pe râul Clyde, în New Lanark. El a considerat că muncitorii nu erau de încredere şi, de aceea, a început să-i motiveze oferindu-le condiţii mai bune de lucru şi educaţie pentru copiii lor. Dar cum puteau fi reconciliate munca şi plăcerea? Soluţia lui Owen are multe în comun cu cea a lui Fourier: cei cu vârste între 15 şi 20 de ani aveau să muncească şi, cu ajutorul copiilor, să producă toate lucrurile de care comunitatea avea nevoie; cei cu vârste între 20 şi 25 de ani urmau să supravegheze; cei între 25 şi 30 de ani aveau să organizeze stocarea şi distribuţia, dar, cum aceasta urma să le ia doar două ore pe zi, restul timpului putea fi alocat „plăcerii şi recompenselor"[9].

Socialiştii utopici, aşadar, au extins scopurile comunismului de la simpla egalitate la atingerea fericirii. Ei au transferat totodată spiritul romantic al eroismului militar şi al patriotismului la noua epocă industrială, dând valoare creativităţii omului în muncă. Dar şi ei au avut slăbiciuni specifice: planurile lor păreau deseori excentrice şi absurde, legăturile lor cu muncitorii erau mult mai slabe decât cele ale comuniştilor, şi păreau să fie nişte visători - aveau prea puţine de oferit în termenii unei strategii prin care societatea ideală să poată fi realizată. Ei se limitau la a propovădui transformarea morală a omenirii, extrem de dezirabilă, fără îndoială, dar greu de realizat. Cel puţin comuniştii lui Babeuf aveau un program politic fondat pe o insurecţie revoluţionară proletară, care, date fiind mişcările muncitoreşti din anii 1830 şi 1840, părea plauzibilă.

Exista totuşi o slăbiciune comună comuniştilor lui Babeuf şi tradiţiilor utopice: rareori demonstrau convingător în ce fel ar fi putut comunismul sau socialismul să rezolve problema securităţii economice şi a productivităţii. Gânditorii liberali, apărătorii pieţei libere - printre care Adam Smith şi, mai târziu, Herbert Spencer - au fost cei care au descris piaţa într-o teorie economică solidă. Exista însă un alt tip de socialism care a răspuns acestei critici - „socialismul ştiinţific" al lui Henri de Saint-Simon.

Contele Claude Henri de Saint-Simon, născut în 1860, era un aristocrat dintr-o veche familie ducală, dar care s-a raliat iniţial

Revoluţiei Franceze. El a intrat în conflict cu Robespierre şi a ajuns în închisoare, dar reacţia sa faţă de persecuţii a fost total diferită de cea a lui Fourier şi Babeuf: el s-a îndreptat spre ştiinţă pentru salvarea Franţei. Saint-Simon a fost profetul planificării. Scopul societăţii era producţia, întrucât „producţia de lucruri folositoare este singurul ţel rezonabil şi pozitiv pe care şi-1 pot propune societăţile politice".[10] La putere trebuiau să fie, aşadar, savanţii şi industriaşii sau o combinaţie a lor. Democraţia - conducerea ţării de către masele ignorante - era periculoasă şi dăunătoare, aşa cum demonstrase foarte limpede experienţa iacobină. într-adevăr, politica ideală se putea dispensa de ea, în favoarea unui proces raţional de luare a deciziilor.

Saint-Simon a fost condamnat de Marx şi Engels ca „socialist utopic" pentru că nu era suficient de „ştiinţific" pentru ei, dar această etichetă este înşelătoare. Saint-Simon era continuatorul filonului antiromantic de gândire iluministă, iar ideile sale s-au dovedit cât se poate de atrăgătoare pentru socialiştii de mai târziu, care încercau să reconcilieze egalitatea cu prosperitatea economică. Combinaţia dintre ideile lui, cele ale comuniştilor lui Babeuf şi (într-o mai mică măsură) ale socialismului „utopic" avea să fie semnul distinctiv al sistemului

creat de Marx şi Engels. Aşa cum stânga anilor 1990 căuta o „a treia cale" între justiţia socială şi „raţionalitatea" pieţei globale, tot aşa Marx şi Engels au încercat să arate cum un model social mult mai radical, comunismul, poate fi îmbinat cu prosperitatea economică

.Karl Marx s-a născut în oraşul Trier, în ţinutul Rinului (Rheinland). în timpul ocupaţiei franceze de după Revoluţie, Trierul a fost guvernat după legile napoleoniene, relativ liberale, de pe urma cărora a beneficiat tatăl lui Marx, Heinrich, avocat respectat şi fiu

de rabin. Revenirea oraşului în statul prusac mai ierarhic şi conservator a fost un dezastru pentru Heinrich; legea prusacă le interzicea evreilor să ocupe orice funcţie publică dacă nu aveau o dispensă specială. Heinrich a fost nevoit să se convertească la protestantism şi a fost botezat în 1817, în anul dinaintea naşterii fiului său, Karl.

Marx a crescut, aşadar, într-o regiune aflată pe o falie istorică şi politică: între Franţa modernă, revoluţionară, cu principiile ei de egalitate a tuturor cetăţenilor în faţa legii, şi Prusia nobiliară, având la bază autocraţia, ierarhia şi privilegiile aristocratice. Nu este deloc surprinzător că Marx, a cărui familie se bucurase pentru scurt timp de razele Iluminismului înainte să fie azvârlită înapoi în Vechiul Regim, era foarte interesat de modul în care forţele istoriei ar putea fi accelerate pentru a aduce politici „progresiste" într-o ţară „înapoiată". în tinereţe, Marx, ca şi generaţia revoluţionarilor francezi din anii 1770 şi 1780, era obsedat de înapoierea ţării sale. Clasa de mijloc germană, se plângea el, era slabă şi subjugată de aristocraţie şi, spre deosebire de echivalenta ei franceză, nu se putea pune bază pe ea pentru schimbarea vechii ordini.

La începutul secolului al XlX-lea, Rheinland nu se afla doar pe o falie politică între liberalismul francez şi conservatorismul german, ci şi pe una intelectuală: între Iluminismul francez şi romantismul german. Tatăl lui Marx, potrivit fiicei lui Marx, Eleanor, era un om al raţiunii şi al Iluminismului, „un adevărat francez din secolul al XVIII-lea, care îi cunoştea pe Rousseau şi Voltaire pe dinafară"[11]. Totuşi, Marx a

intrat sub influenţa unui mentor rival, baronul von Westphalen, tatăl viitoarei lui soţii, Jenny, care i-a făcut cunoştinţă cu viziunea romantică. După cum scria Eleanor, „baronul 1-a umplut pe Karl Marx de entuziasm pentru şcoala romantică, iar, dacă împreună cu tatăl lui citea Voltaire şi Racine, baronul îi citea din Homer şi Shakespeare, care au rămas autorii lui preferaţi toată viaţa."[1]

[2]Tensiunea dintre devotamentul iluminist faţă de raţiune, ordine şi ştiinţă, pe de o parte şi dispreţul pentru rutină şi pasiunea pentru lupta eroică date de romantism, pe de altă parte, constituia o fisură în gândirea lui Marx. Personalitatea lui avea, cu siguranţă, mai multe în comun cu strălucitul şi extraordinarul geniu romantic decât cu lumescul şi sociabilul om de ştiinţă al lui Voltaire. Una dintre scrisorile pe care i le-a trimis tatăl lui la universitate surprinde tensiunea dintre tatăl civilizat, iluminist, şi fiul romantic: „Dumnezeu să ne ajute! Dezordine şi bâlbâială stupefiantă în toate ştiinţele... Barbarie scăpată de sub control, alergând sălbatic, cu părul vâlvoi şi purtând robă de savant... Eschivarea de la toate contactele sociale, ignorarea tuturor convenţiilor... relaţia ta cu lumea limitată la camera ta sordidă, unde probabil zac în clasica dezordine scrisorile de dragoste ale lui Jy [Jenny] şi implorările bine intenţionate, udate de lacrimi, ale tatălui tău."[13]
Ca student la Bonn la jumătatea anilor 1830, Marx a asistat la cursuri de filosofie a artei, unele ţinute de August von Schlegel, faimosul teoretician al romantismului. El plănuia totodată să publice o lucrare despre romantism şi scria poezii îmbibate de teme romantice. Cu toate acestea, concepţia lui asupra lumii era departe de romantismul timpuriu al lui Rousseau, cu înalta consideraţie a acestuia pentru virtute. Romantismul lui Marx era unul intens, în care eroul era întruchipat de artistul rebel. într-o poezie intitulată Viaţa umană, el a scris despre egoismul lugubru, sau „filistinismul" cum îi spunea deseori, din viaţa de zi cu zi: „Viaţa este moarte / O moarte eternă; / Suferinţa domină / Străduinţele oamenilor. /... / Străduinţa lacomă / Şi scopul jalnic / Care este viaţa lor, / Joc al adierilor de vânt."[14]
Marx era însă hotărât să nu cedeze unei vieţi convenţionale. Avea să se răzvrătească. Iată ce afirma în poezia Sentimente:

Niciodată n-o să pot să îndeplinesc în pace Ceea ce mi-a cuprins

sufletul cu atâta intensitate,

N-o să rămân niciodată liniştit, Şi mă zbucium fără răgaz.[15]

Şi, aşa cum s-a văzut, el s-a identificat cu marele rebel din mitologia antică - Prometeu, luptând împotriva tiranicului Zeus.

Sentimentele lui Marx nu s-au schimbat radical nici la maturitate. Pasionat, combativ şi impresionabil, el a declarat că ideea lui despre fericire era „să lupte", iar cea despre nefericire era „supunerea". Şi-a descris trăsătura principală ca fiind „unicitatea scopului", iar aceasta i-a oferit fără îndoială un avantaj faţă de contemporanii lui. Cu toate că nu la fel de original ca mulţi alţi gânditori socialişti ai vremii, el era incomparabil mai energic şi mai grijuliu în sintetizarea ideilor şi în îmbinarea lor într-un tot coerent, iar rigoarea şi-a pus-o în slujba revoltei, nu a forţelor ordinii.

Dată fiind imaginea pe care Marx o avea despre sine, de rebel care provoacă autoritatea pentru a ilumina omenirea, nu este surprinzător că a început să fie interesat de ideile radicale. Acest radicalism a apărut iniţial în dezbaterile filosofice, pe când era membru al grupului de gânditori „Tinerii Hegelieni". Filosoful german Georg Hegel dezvoltase o teorie a istoriei lumii în care istoria era văzută ca povestea în desfăşurare a progresului spiritual al omenirii spre tot mai multă libertate. Procesul era „dialectic", adică progresa prin lupta dintre idei şi sisteme sociale concurente, în care ciocnirea dintre un principiu („teză") şi opusul lui („antiteză") ducea la „sinteză", încorporând aspectele pozitive ale ambelor. Creştinismul, Reforma, Revoluţia Franceză şi monarhia constituţională modernă erau toate sinteze, etape în mişcarea omenirii spre societatea ideală. După moartea lui Hegel, hegelienii au intrat în controverse în privinţa a ceea ce constituia societatea ideală. Cercurile conducătoare o vedeau ca fiind monarhia protestantă din Prusia contemporană, argumentând că ordinea existentă reprezenta „sfârşitul istoriei". Tinerii Hegelieni însă condamnau monarhia ca reacţionară şi vedeau idealul ca pe un sistem parlamentar, care permitea libertatea presei şi a religiei, deşi discreditau liberalismul economic, despre care susţineau că dădea putere excesivă proprietăţii private.

în 1842, când s-a angajat redactor la ziarul liberal Rheinische Zeitung, din Koln, Marx a îmbrăţişat cu energie aceste cauze. El a manifestat un interes special faţă
de problemele sociale, protestând în numele ţăranilor care îşi pierdeau vechile drepturi comunale (asupra terenurilor împădurite) în favoarea posesiei individuale, în numele ideilor liberale de proprietate privată. în 1843, Rheinische Zeitung a fost

închis de autorităţi, iar acest fapt 1-a împins pe Marx să adopte o poziţie şi mai radicală. Speranţele lui că o presă liberă ar putea fi o forţă reformatoare păliseră, iar el argumenta acum că schimbarea politică nu era de ajuns; era nevoie de o transformare socială şi economică fundamentală. Mai mult, şi-a pierdut şi încrederea în clasa de mijloc germană, care dăduse dovadă de laşitate în faţa atacurilor monarhiei asupra libertăţii presei. Spre deosebire de burghezia franceză, care a condus Revoluţia Franceză din 1879 şi a apărat drepturile liberale în revoluţia din 1830, burghezia germană, după părerea lui, era înapoiată fără speranţă.
Marx şi câţiva dintre prietenii lui radicali au decis să emigreze dintr-o Germanie represivă spre atmosfera mult mai deschisă a Parisului; acesta avea să fie locul în care, în 1843 şi 1844, a dezvoltat ceea ce urma să fie miezul viitoarelor lui idei. Marx fusese întotdeauna interesat de socialismul francez şi în această perioadă a intrat tot mai mult sub influenţa scriitorilor socialişti francezi, ostilitatea acestora faţă de democraţia constituţională devenind mai evidentă în scrierile lui. Totodată, Marx a ajuns să cunoască mai bine curentele intelectuale engleze, prin colaborarea cu Friedrich Engels, ce avea să ţină toată viaţa. Fiul unui prosper fabricant de dantelă, calvinist din Barmen, Westfalia, Engels a fost în tinereţe radical, ca şi Marx, a mâzgălit şi el versuri romantice şi a fost membru al Tinerilor Hegelieni. Dar existau şi diferenţe semnificative între cei doi. Cea mai pronunţată era contrastul dintre temperamentele lor. Engels, mai sociabil şi mai puţin combativ decât Marx, se integra bine în societatea burgheză convenţională. Făcea scrimă şi călărea, se bucura de muzică, de compania femeilor şi bea vinuri alese. Era, de asemenea, bine organizat şi afacerist, spre deosebire de haoticul Marx, şi a fost un noroc pentru Marx că Engels putea să-1 ajute financiar pe prietenul lui, frecvent lipsit de bani. Dar cel mai important lucru este că Engels a adus o perspectivă engleză gândirii lui Marx. Engels fusese trimis de tatăl lui să lucreze la filiala din Manchester a companiei familiei, şi acolo, în oraşul de la frontiera economiei moderne, a devenit conştient de natura şi mecanismele capitalismului, ca şi de criticii lui socialişti. El s-a apropiat de mişcarea owenistă şi, cu toate criticile pe care le-a adus mai târziu „utopismului", a continuat să împărtăşească scopurile acesteia. În acest moment crucial din gândirea lui Marx, aşadar, Engels i-a

încurajat interesul pentru socialismul „utopic", oferindu-i totodată cunoştinţe practice amănunţite privind modul în care funcţiona capitalismul modern.[16]
în următorii ani, pe baza acestui parteneriat fructuos s-au pus temeliile marxismului - în Manuscrisele de la Paris şi în alte câteva lucrări. Date fiind evoluţiile ulterioare, poate să pară ciudat că interesul iniţial al lui Marx a fost libertatea. Dar aceasta era „libertate" în sensul dat de Rousseau - sfârşitul dependenţei de alţi oameni şi de lucrurile materiale.[17] în societăţile moderne, argumenta Marx, omul îşi pierde autonomia, capacitatea de a se exprima şi ocaziile de a-şi dezvolta capacităţile creatoare. în limbajul filosofic hegelian al lui Marx, omul este controlat de forţe exterioare lui, care îl „alienează". Autocraţiile lipsesc individul de libertate, dar democraţia liberală nu este o soluţie, deoarece permite oamenilor numai să voteze periodic pentru o guvernare asupra căreia au apoi prea puţină influenţă. Doar când toţi cetăţenii vor lua mereu parte la conducerea statului - cum a fost cazul în Atena antică - această „alienare" politică avea să ia sfârşit. Acelaşi lucru era valabil în sfera economică. Omul era o fiinţă creativă prin natura sa, care, în colaborare cu alţii, îşi realizează întregul potenţial prin muncă, schimbând în acelaşi timp lumea din jurul lui. Dar în societăţile moderne, capitaliste, oamenii au devenit sclavii unor forţe străine, banii, piaţa şi lucrurile materiale pe care ei înşişi le-au produs.[18] Ei muncesc nu pentru a-şi exprima creativitatea, doar ca să mănânce, să bea şi să cumpere bunuri materiale; muncesc frecvent pentru alţi oameni; sunt nişte piese într-o maşină, obligaţi să îndeplinească aceleaşi sarcini înguste, potrivit diviziunii moderne a muncii; mai mult, sunt tot mai înstrăinaţi de ceilalţi oameni şi devin astfel incapabili să stabilească relaţii umane adevărate.
Pentru Marx, soluţia la această întunecată stare de lucruri consta în abolirea proprietăţii private şi a pieţei, adică în instaurarea „comunismului". Toţi oamenii aveau să guverneze direct statul, participând la guvernare, nu alegând nişte reprezentanţi parlamentari. Aşadar, aceasta nu era democraţia liberală modernă, care se bazează pe presupunerea că vor exista întotdeauna conflicte de interese între cetăţeni. Viziunea lui Marx asupra comunismului pornea de la premisa că, odată ce diviziunea de clasă era depăşită, se putea ajunge la consensul general.

Libertăţile şi drepturile liberale, care protejează minoritatea împotriva majorităţii, nu mai erau absolut deloc necesare. Această critică a liberalismului avea să devină centrală în ideologiile regimurilor comuniste.
Sub comunism urma să fie transformată şi viaţa economică: oamenii n-aveau să mai lucreze pentru bani, piaţa avea să fie desfiinţată, munca urma să devină o activitate creatoare şi oamenii să se exprime prin munca lor. După cum a spus Marx, „produsele noastre vor fi ca nişte oglinzi, fiecare reflectându-ne esenţa... munca mea va fi o expresie liberă a vieţii mele, aşadar o bucurie a vieţii mele."[19]
Iar bunăstarea economică nu ar avea de suferit, pentru că oamenii care muncesc de plăcere sunt mai energici şi mai entuziaşti decât dacă ar fi subjugaţi şi exploataţi. Diviziunea muncii avea să ia sfârşit şi oamenii să devină „întregi", într-o viziune extraordinar de utopică a societăţii comuniste, fiecare persoană trebuia să fie capabilă „să facă un lucru azi şi altul mâine, să vâneze dimineaţa, să pescuiască după-amiaza, să mâne vitele seara şi să facă o critică la cină, fără să devină vreodată vânător, pescar, văcar sau critic".[20] în aceste scrieri politice timpurii, aşadar, „comunismul" lui Marx are prea puţine asemănări cu egalitatea lui Babeuf, „comunismul primitiv" care nu este altceva decât „invidia universală instalându-se ca putere".[21] Este mult mai apropiat de viziunea lui Fourier, fondată pe o percepţie romantică, artistică asupra vieţii, care identifică răul principal ca fiind filistinismul şi materialismul culturii moderne. Aici s-ar putea să fi avut o influenţă poetul romantic german Heinrich Heine, împreună cu care Marx a petrecut mult timp la Paris. Acesta apăra cu putere o viziune „senzualistă" a unei societăţi viitoare, în care toţi puteau să se împlinească, oricare le-ar fi fost rangul social; inamicii ei erau socialiştii puritani, care „ar fi spart fără milă statuile de marmură ale frumuseţii".[22]
Totuşi, comunismul lui Marx era fondat într-o oarecare măsură şi pe viziunea lui asupra societăţilor precapitaliste, şi pe o admiraţie de sorginte rousseauistă pentru „împlinirea" antică.[23] Marx a explicat că printre oamenii primitivi exista prea puţină diviziune a muncii, cu excepţia familiei; oamenii produceau pentru ei şi pentru rudele lor, nu pentru patroni sau pentru piaţă. Aşadar, ei nu erau „alienaţi", ci deţineau controlul deplin asupra vieţilor lor

economice, în contrast cu cei care trăiau în capitalism, unde oamenii produceau pentru o piaţă mai largă. Ei aveau putere şi asupra vieţii lor politice, organizându-şi treburile în comunităţi pe scară mică.

Este esenţial de precizat însă că Marx nu voia totuşi ca sistemul lui comunist să fie „înapoiat"; îl vedea asemănător în unele aspecte cu societăţile precapitaliste, dar operând la un nivel mai înalt de dezvoltare economică. Spre deosebire de cei mai mulţi comunişti şi socialişti utopici, el recunoştea că sistemul capitalist şi piaţa au adus beneficii care nu trebuie distruse, ci trebuie să se construiască pe ele. El a lăudat modul în care capitalismul integrase lumea şi distrusese instituţii „înapoiate", precum şi stiluri de viaţă vechi, primitive. Vedem aici influenţa lui Saint-Simon, un autor pe care Marx 1-a admirat în tinereţe şi referitor la care Engels scria că aproape toate ideile socialiştilor de mai târziu apăreau, în embrion, în teoriile lui. Aşadar, Marx avea prea puţină simpatie pentru utopiile descentralizate ale lui Proudhon sau Owen. într-adevăr, în unele locuri, Manifestul Partidului Comunist poate fi considerat un imn de slavă închinat capitalismului şi globalizării şi chiar progeniturii acestora, burghezia. Această nouă clasă prezentă în Manifest era una revoluţionară, de admirat în multe privinţe. Ea „realizase minuni ce au depăşit cu mult piramidele egiptene, apeductele romane şi catedralele gotice": prin „subordonarea zonelor rurale conducerii oraşelor", salvase „o parte considerabilă a populaţiei de idioţenia vieţii rurale"; prin crearea „unor forţe de producţie colosale, mai masive decât avuseseră toate generaţiile precedente la un loc" şi prin centralizarea producţiei în fabrici uriaşe, făurea state naţionale din comunităţi disparate; şi chiar înlocuia „izolarea naţională" cu „interdependenţa universală a naţiunilor", un proces din care avea de câştigat proletariatul pentru că, spre deosebire de burghezie, acesta nu avea nici o patrie.[24] Comunismul lui Marx era, aşadar, fără îndoială o societate modernă; el avea să urmeze capitalismului, dar fiind construit pe baza acestuia. Comunismul nu putea să apară, a insistat el, într-o ţară înapoiată, dominată de o aristocraţie feudală şi lipsită de o bază industrială puternică şi de un proletariat numeros, modern. O „revoluţie burgheză" împotriva aristocraţiei feudale, cum a fost Revoluţia Franceză, era, aşadar, condiţia premergătoare pentru viitoarea revoluţie proletară.

Dezvoltarea socială urma o serie de etape, de la feudalism la capitalism, la socialism şi apoi la comunism.
Şi totuşi, dacă Marx şi Engels lăudau burghezia pentru făurirea statelor naţionale şi a sistemului economic global, ei precizau că ea nu putea controla lumea dinamică pe care o crease. într-adevăr, burghezia făurea fără să ştie instrumentele propriei distrugeri: folosind limbajul romantic, poetic care îi plăcea atât de mult, Marx a descris această clasă ca pe „un vrăjitor care nu mai poate să controleze puterile subterane pe care le-a chemat cu incantaţiile lui".[25] Industrializarea distrugea producţia artizanală la scară mică şi crea o uriaşă clasă muncitoare industrială, care în cele din urmă avea să distrugă burghezia. Răzbunarea burgheziei lua forma noului proletariat industrial. Proletarii, afirma Marx, aveau să fie mult mai colectivişti şi mai bine organizaţi decât meşteşugarii, deoarece aveau să înveţe cum să coopereze muncind împreună în fabrici mari. Ei urmau să fie şi din ce în ce mai nemulţumiţi, întrucât logica sistemului capitalist ducea inevitabil la exploatarea lor tot mai intensă. Concurenţa între capitalişti îi va obliga pe aceştia să investească din ce în ce mai mult în noi tehnologii ce economisesc muncă, ceea ce le va reduce inevitabil profiturile şi îi va determina să exploateze şi mai brutal muncitorii. Dar acest fapt îi va face pe capitalişti să producă mai mult decât poate absorbi piaţa, fapt care va duce periodic la crize economice, la scoaterea din afaceri a micilor capitalişti şi la concentrarea proprietăţii în tot mai puţine mâini. Instabilitatea şi iraţionalitatea capitalismului aveau să pregătească astfel terenul pentru comunism: muncitorii, o forţă revoluţionară în creştere, aveau să fie atunci gata să preia controlul unui proces de producţie mecanizat, adecvat în mod ideal unei conduceri raţionale prin planificare centralizată. Ca un fruct copt, sistemul social şi economic era gata să cadă în mâinile muncitorilor care îl aşteptau. După cum afirma Manifestul, „proletariatul îşi va folosi supremaţia politică pentru a smulge treptat burgheziei întregul capital, pentru a centraliza toate instrumentele de producţie în mâinile statului, adică ale proletariatului organizat în clasă conducătoare". Statul avea să îmbunătăţească economia „potrivit unui plan comun" şi toţi muncitorii urmau să fie mobilizaţi în „armate industriale".[26] Imaginea societăţii, aşadar, era una centralizată şi planificată, supusă chiar unei discipline militare. Prin urmare, cum se putea ea

îmbina cu viziunea muncii ca veselă activitate creatoare? Şi cum putea orice formă de socialism să fie reconciliată cu insurecţia revoluţionară şi cu violenţa? Marx şi Engels s-au străduit să rezolve aceste tensiuni, dar, cu toate eforturile lor, edificiul marxismului avea la temelie o fisură, reflectând principalele trei elemente constitutive originare: romantismul utopic al unor oameni ca Rousseau sau Fourier, revoluţia adepţilor lui Babeuf şi tehnocraţia lui Saint-Simon. în lucrările lui Marx şi Engels din anii 1840 pot fi găsite, aşadar, trei viziuni mai degrabă diferite: una „romantică", în care oamenii muncesc de plăcere şi se guvernează singuri, fără să fie nevoie de o autoritate impusă de sus; una „radicală", revoluţionară şi egalitaristă, în care clasa muncitoare se uneşte pe baricade ca să lupte împotriva burgheziei şi să înfiinţeze un nou stat modern, revoluţionar; şi una „modernistă", în care economia este condusă după un plan central şi administrată, cel puţin în primele etape, de un fel de birocraţie. Aceste viziuni diferite afectează totodată răspunsul dat de Marx şi Engels la o altă întrebare: cum se putea realiza comunismul? în viziunea mai radicalului Marx, proletariatul era pregătit pentru societatea comunistă. Tot aşa cum se putea avea încredere în el să muncească sârguincios fără directive de sus, eroismul şi spiritul lui de sacrificiu aveau să ducă la izbucnirea unei revoluţii comuniste în viitorul apropiat. Dar pentru modernistul Engels, revoluţia putea să izbucnească doar în momentul în care condiţiile economice erau propice, când industria devenea puternică, iar capitalismul în pragul unei crize deseori greu de definit. Cei care aveau pur şi simplu încredere în eroismul clasei muncitoare pentru instaurarea comunismului şi cereau sfârşitul imediat al capitalismului ignorau realităţile economice şi comiteau păcatul de moarte al gândirii utopice.[27]

Ponderea celor trei elemente nu a mai fost însă egală după 1848. Romantismul utopic a rămas cu visul suprem al „comunismului", dar importanţa lui a scăzut. Marxismul devenea din ce în ce mai mult o filosofie atât a revoluţiei, cât şi a ştiinţei, iar tensiunea dintre cele două a creat în interiorul marxismului o falie ce a persistat de-a lungul istoriei sale. Marx şi Engels au făcut mari eforturi să o estompeze; totuşi, paradoxal, această imperfecţiune avea avantajele ei. Dacă îi deranja în pasiunea lor pentru coerenţă, le oferea totodată flexibilitate, permiţându-le să se încline spre

radicalism sau modernism, în funcţie de situaţie. Această acţiune de echilibrare avea să se dovedească esenţială pentru supravieţuirea marxismului în timpul revoltelor violente şi al schimbărilor politice bruşte din Europa Occidentală a secolului al XlX-lea.Norbert Truquin, un muncitor sărac, deseori fără slujbă, a plecat în 1848 la Paris să caute de lucru şi a ajuns să dea la manivelă pentru doi franci pe zi. Deşi cunoştea bine ideile socialiste, avea păreri contradictorii în privinţa lor. Autobiografia lui consemnează că se simţea „anticomunist", deoarece „comunitatea, mi se părea, are nevoie de o disciplină de fier, în faţa căreia să cedeze orice voinţă individuală". Aceasta era în contradicţie cu dorinţa lui „de a hoinări prin lume". Cu toate acestea, el a văzut şi avantajele comunismului: „Dacă bunurile ar fi deţinute în comun, atunci n-ar mai trebui să mergem trei leghe în fiecare zi ca să ajungem la lucru... n-am mai fi nevoiţi să nu mâncăm altceva decât o zeamă lungă şi copiii noştri n-ar trebui să muncească atât de tineri."[28] Iar când revoluţia a izbucnit cu adevărat, în februarie 1848, Truquin s-a aflat pe baricade. Amintindu-şi de atmosfera voioasă, în care şi burghezii, şi muncitorii denunţau monarhia orleanistă, el a detectat şi tensiunile ascunse sub suprafaţă: „După cum arătau burghezii, puteai spune că era ceva fals în gesturile lor exuberante şi că simţeau o aversiune prost deghizată faţă de tovarăşii lor de arme."[29] Truquin sesizase, într-adevăr, începutul sfârşitului alianţei dintre burghezie şi muncitori, tipică pentru istoria revoluţionară a Franţei. Iar în iunie, ruptura devenise permanentă.

De fapt, primele semne de ruptură apăruseră mult mai devreme, în perioada ce a urmat revoluţiei din 1830. Revoluţia adusese la putere un regim ce favoriza spiritul laissez-faire în economie, iar guvernarea orleanistului Louis-Philippe nu era receptivă la cererile meşteşugarilor şi muncitorilor care aveau de suferit în noua economie capitalistă, emergentă. Pe măsură ce oraşele se măreau, creşteau şi pieţele, şi cum noile tehnologii încurajau producţia „industrială" de fabrică, la scară mare, micii meşteşugari s-au trezit în dificultate. Breslele artizanilor, acolo unde mai existau, erau sabotate de bunurile ieftine cu care inundau piaţa întreprinzătorii capitalişti şi fabricile lor cu muncitori mai puţin pricepuţi - „proletarii" lui Marx. Rezultatul a fost revolta, iar cea a ţesătorilor de mătase de la Lyon, din 1831, poate fi considerată

una dintre primele revolte ale muncitorilor moderni.[30] Muncitorii au protestat şi înainte, desigur - printre ei şi sans-culottes, în 1793-1794 -, dar au făcut-o în general în calitate de consumatori în dificultate, nu de producători. Acum, după cum arăta sloganul lor „Trăieşte muncind sau mori luptând!" (Vivre en travaillant ou mourir en combattant!), rebelii populari se vedeau pe ei înşişi în primul rând ca muncitori luptând împotriva deţinătorilor de proprietăţi. Şi, spre deosebire de revoluţiile din 1789 şi 1830, când săracii, meşteşugarii din clasa medie şi burghezii relativ avuţi se aliaseră să protesteze împotriva unei ordini aristocratice, aceşti rebeli erau în general lucrători manuali ce protestau împotriva unui guvern liberal. De fapt, unii îşi spuneau „proletari", cu toate că nu erau noii muncitori industriali ai lui Marx şi în pofida faptului că unii aveau propria afacere. Observatorii din acea vreme au înţeles că se întâmpla ceva nou. în 1831, Henri Leroux a introdus termenul „socialism", iar „problema socială" a devenit o temă de discuţie la modă.

La un an după greva ţesătorilor de la Lyon, muncitorii parizieni au încercat să le urmeze exemplul, în evenimente pe care Victor Hugo le-a descris cu atâta dramatism în romanul Mizerabilii. Mişcările şi ideile socialiste au înflorit în Franţa anilor 1830 şi 1840, dar în Marea Britanie, unde industria modernă devenise deja dominantă, au avut loc cele mai dramatice proteste muncitoreşti, când mişcarea chartistă a unit meşteşugarii şi muncitorii industriali moderni în revendicarea dreptului la vot. Evenimentele petrecute în anii 1840 în Franţa şi Marea Britanie i-au convins pe mulţi, şi de la dreapta, şi de la stânga, că revoluţia era o posibilitate reală; cu siguranţă că ele au alimentat optimismul lui Marx şi Engels. După cum a scris Marx despre o întâlnire cu muncitorii parizieni, în 1843:

Când meşteşugarii comunişti formează asociaţii, primele lor scopuri sunt învăţarea şi propaganda. Dar însăşi asocierea lor creează o nouă necesitate - necesitatea unei societăţi -, şi ceea ce părea să fie un mijloc devine finalitate... înfrăţirea între oameni nu este vorbă goală pentru ei, ci un fapt de viaţă, iar noblеţea omului străluceşte spre noi din trupurile lor întărite de muncă.[31]

Şi totuşi, după cum reiese din aceste observaţii, profesiunea de credinţă a lui Marx în colectivism şi în energiile revoluţionare ale muncitorilor se bazează în general pe experienţa meşteşugarilor,

nu pe cea a proletariatului industrial despre care presupunea că va fi creator al comunismului. într-adevăr, meşteşugarii erau deseori foarte radicali, dar în general, pentru a-şi apăra vechiul mod de viaţă în faţa capitalismului, nu ca vestitori ai viitorului industrial. Mai mult, le lipseau forţa numărului, coerenţa şi organizarea. Pe continent, producţia de bunuri era încă în mare măsură artizanală, iar acolo unde proletariatul era într-adevăr numeros - în Anglia -, a dat prea puţini revoluţionari. însă, chiar dacă Manifestul Partidului Comunist publicat la începutul anului 1848 trecea în general neobservat în afara unui cerc select de comunişti, el părea să anticipeze neobişnuit de bine evoluţiile, iar răspândirea revoluţiei în Europa a întărit credinţa lui Marx în colapsul iminent al capitalismului în faţa proletariatului.
Mişcările revoluţionare s-au declanşat în Elveţia, în 1847, iar în anul următor s- au răspândit în Sicilia, la Napoli, Paris, München, Viena, Budapesta, Veneţia, Cracovia, Milano şi Berlin. în avangardă se aflau mai mult indivizii cu profesii liberale, care cereau libertate de expresie şi extinderea dreptului la vot; uneori, ca în Imperiul Austro-Ungar, ei cereau independenţă naţională. Slăbiciunea vechilor regimuri a devenit repede evidentă, iar monarhii au fost înlăturaţi sau obligaţi să acorde drepturi liberale. Noile autorităţi au introdus reforme liberale moderate, distrugând formele autocratice de guvernământ şi servitutea tipică vechilor regimuri acolo unde mai exista, în special în Germania şi Austro-Ungaria. Marx îşi pusese mari speranţe în aceste revolte, pe care le considera un preludiu la revoluţia lui proletară. împreună cu familia şi cu Engels, a plecat de la Paris la Köln, unde a înfiinţat un ziar radical, Neue Rheinische Zeitung, lucrând în acelaşi timp ca activist politic. Atitudinea lui faţă de revoluţie depindea de situaţia particulară a fiecărei ţări. în Franţa, credea că revoluţia avea să urmeze modelul celei din 1789: revoluţia burgheză urma inevitabil să se radicalizeze şi apoi avea să izbucnească lupta de clasă între muncitori şi burghezie. Germania însă, credea el, era prea înapoiată pentru acest scenariu; nu avusese încă loc o revoluţie burgheză. Chiar şi aşa, spre sfârşitul anului 1848 el argumenta că perspectivele unei revoluţii comuniste erau în mod special favorabile în Germania, datorită dezvoltării inegale a acesteia. Deşi statele germane erau conduse de vechea aristocraţie feudală, revoluţia burgheză urma să aibă loc cu ajutorul unui „proletariat

dezvoltat". Marx le-a cerut, aşadar, imperativ tovarăşilor lui comunişti să sprijine burghezia şi să ceară reforme politice liberale, dar pe urmă să continue să lupte pentru revoluţia proletară, care avea să urmeze imediat după aceea, în timp ce proletariatul îşi folosea „supremaţia politică" pentru a centraliza şi mări producţia.[32] Aceasta a fost prima enunţare, în embrion, a teoriei „revoluţiei permanente": ideea că până şi într-o ţară înapoiată proletariatul ar trebui să sprijine o revoluţie burgheză şi apoi să se pregătească imediat pentru o a doua revoluţie, proletară. Aceasta este teoria pe care a enunţat-o Lev Troţki şi care a fost folosită apoi pentru a justifica revoluţia bolşevică în Rusia.

Pentru Marx şi Engels, rezultatul revoluţiei proletare urma să fie, temporar, o „dictatură a proletariatului". Prin aceasta, ei nu înţelegeau dominaţia unui partid revoluţionar asupra majorităţii, în tradiţia iacobină sau a lui Blanqui, ci susţineau mai degrabă ideea unei democraţii în care proletariatul să conducă prin intermediul unor adunări populare şi să folosească măsuri de urgenţă, violente dacă era nevoie, pentru a sfărâma vechiul stat.[33]

în prima jumătate a anului 1848, predicţiile lui Marx pentru o revoluţie în Franţa nu păreau chiar neplauzibile şi în timp ce această revoluţie, ca şi predecesoarele ei, unea clasele de mijloc şi muncitorii, aceştia din urmă erau hotărâţi să înveţe din lecţia anului 1830 şi să nu permită ca revoluţia lor să fie „furată".[34] Guvernul liberal de dreapta al lui François Guizot, sub domnia regelui Ludovic-Filip, îşi înstrăinase atât clasele de mijloc, cât şi muncitorii, prin faptul că menţinuse restricţii foarte severe în ceea ce priveşte dreptul de vot şi manipulase alegerile, în timp ce adopta o linie dură faţă de săraci. în noaptea de 22 februarie au fost smulse peste un milion de pietre de pavaj şi au fost doborâţi 4000 de copaci, iar până dimineaţa au fost construite 1500 de baricade. Autorităţile au fost incapabile să convingă Garda Naţională să reacţioneze şi Guizot a demisionat în ziua următoare. După încă o zi, Ludovic-Filip a fugit în Anglia, unde a trăit discret în Surrey până la moartea sa, doi ani mai târziu.

Noul guvern francez era dominat de republicanii moderaţi şi însufleţit de o minoritate de radicali, printre care faimosul socialist Louis Blanc şi un muncitor numit Albert. Radicalii erau însă întăriţi de o uriaşă masă de muncitori care punea presiune directă asupra

guvernului, adunându-se ameninţător în faţa Primăriei (Hôtel de Viile). Guvernul provizoriu a satisfăcut rapid multe dintre revendicările lor: a fost declarată republica, a fost introdus votul universal pentru bărbaţi şi s-au iniţiat reforme menite să vină în ajutorul muncitorilor. Subcontractarea - o metodă folosită de angajatori pentru a reduce salariile - a fost interzisă, iar ziua de muncă restricţionată la zece ore (aceasta fiind prima dată când un guvern încerca să reglementeze munca în acest mod).
Angajamentul asumat de guvernul provizoriu la presiunile lui Louis Blanc, de „a garanta un loc de muncă tuturor cetăţenilor", a stat însă la originea celor mai multe conflicte cu membrii burghezi ai guvernului. Au fost înfiinţate „ateliere naţionale" pentru a-i angaja pe localnici, în general pentru lucrări publice.
Atelierele erau finanţate printr-o taxă pe terenuri, care cădea în seama ţăranilor. Dar alegerile din aprilie, câştigate de notabilităţi rurale, au arătat cât de puţin reprezentativi erau radicalii parizieni şi ce distanţă exista între Paris şi zonele de la ţară. Adunarea nou-aleasă a propus imediat închiderea atelierelor, iar muncitorii au ripostat. în iunie, ei s-au întors pe baricade - de data aceasta construite şi mai solid - şi 15 000 dintre ei au declanşat una dintre cele mai impresionante revolte muncitoreşti. Unii insurgenţi erau muncitori de la ateliere, dar cei mai mulţi erau meşteşugari care protestau împotriva noii economii pe bază de fabrici.[35] Revolta a fost reprimată cu brutalitate; guvernul a fost nevoit să recruteze din provincie în jur de 100 000 de oameni pentru Garda Naţională, iar lupta a fost aprigă şi a durat câteva zile. Mii de muncitori au fost ucişi, aruncaţi în închisoare sau trimişi în Algeria. Era limpede că nu erau destul de numeroşi sau destul de puternici pentru a impune o orânduire socialistă în Franţa.
Dacă predicţiile lui Marx privind revoluţia proletară nu s-au adeverit în Franţa, era şi mai puţin probabil ca ele să se fructifice în Germania. Aici mişcarea muncitorească era de mai mică amploare şi mai divizată, iar clasa de mijloc era mai conservatoare, deşi unele părţi din ţărănime erau radicale. Marx însuşi a susţinut iniţial urmărirea unor obiective democratice, constituţionale, mai degrabă decât a unora socialiste. Dar în septembrie, când devenise limpede că aici clasele de mijloc nu aveau să joace un rol revoluţionar, el şi Engels au chemat la o republică „roşie", care să adopte politici socialiste. Marx era, de asemenea, în favoarea

insurecţiilor revoluţionare acolo unde credea că ar putea avea succes, deşi insista că acestea trebuie să fie revoluţii de masă - la care să ia parte şi muncitorii, şi ţărănimea -, nu conspiraţii „blanquiste".[36] Engels mai ales era militant şi a participat în persoană la revoltele din Elberfeld şi din Rheineland-Palatinat, în mai 1849. în septembrie precedent scrisese entuziast despre rebeliunile armate: „Există vreun loc revoluţionar, oriunde în lume, unde steagul roşu, simbolul proletariatului unit şi militant din Europa, să nu fi fluturat pe baricade în ultimele cinci luni?"[37] în 1848-1849, aşadar, Marx şi Engels dădeau un exemplu atât de multor revoluţionari comunişti din viitor, aţâţând revoluţii populare în societăţi agrare, subdezvoltate.[38]
în toată Europa Centrală şi Occidentală, meşteşugarii demonstrau împotriva şomajului şi a concurenţei, uneori alăturându-li-se şi ţăranii rebeli, întrucât pierderea terenurilor comunale provocase o mânie enormă. Ideile unor radicali ca Marx, că 1789 s-ar putea repeta, sunt, aşadar, de înţeles. Dar moderaţii şi conservatorii învăţaseră şi ei lecţia Revoluţiei din 1789 şi erau hotărâţi să reprime revoltele populare, aşa că autorităţile au ripostat.[39] în noiembrie 1848,
revoluţia din Prusia era înfrântă şi mii de muncitori au fost deportaţi din Berlin şi din alte oraşe. între timp, nepotul lui Napoleon, Louis-Napoleon, a fost ales preşedinte al Franţei, beneficiind de numele Bonaparte şi adunând spijinul adversarilor revoluţiei din zonele rurale, „partidul ordinii", şi al muncitorilor indignaţi de violenţa folosită împotriva lor de republicanii liberali. După ce s-a instalat la putere, politica lui Louis-Napoleon a devenit din ce în ce mai conservatoare şi până la jumătatea anului 1849 trupele lui contribuiseră la înfrângerea ultimelor guverne revoluţionare, în Italia.
O vreme după aceea, totuşi, Marx şi Engels au refuzat să accepte că totul era pierdut şi au continuat să anunţe că o revoluţie de tipul celei din 1789 sau din 1848 era iminentă. Speranţele lor revoluţionare când creşteau, când păleau, dar la sfârşitul anilor 1850 era clar că revoluţia nu se vedea la orizont.

Socialiştii însă au putut găsi consolare într-un episod revoluţionar petrecut

într-o perioadă altfel categoric nerevoluţionară: Comuna din Paris, din 1871. Parisul era înconjurat de prusaci într-unui dintre cele mai lungi asedii din epoca modernă (depăşit doar de Stalingrad), iar când guvernul a semnat un armistiţiu, parizienii au fost indignaţi. Ei au organizat alegeri şi aproximativ o treime dintre deputaţii aleşi au fost meşteşugari, fapt care a făcut din această guvernare cea mai dominată de muncitori din câte fuseseră până atunci în Europa. Dintre cei 81 de membri ai Adunării, 32 făceau parte din Prima Internaţională a partidelor socialiste, la a cărei întemeiere contribuise Marx, dar nu erau discipolii lui.[40] Cei mai mulţi deputaţi erau influenţaţi mai degrabă de socialismul descentralizat al lui Proudhon sau de iacobinismul insurecţionar al lui Blanqui.[41] Totuşi, adevărata importanţă a Comunei stă în

moştenirea ei. A fost primul guvern care a avut legătură cu Marx şi, pentru prima dată, deasupra sediului guvernului instalat la Primăria Parisului a fluturat steagul roşu, nu tricolorul francez. Marx şi Engels au descris-o şi ei ca fiind modelul „dictaturii proletariatului".[42] Potrivit lor, Comuna dovedise că vechea birocraţie de stat poate fi zdrobită şi toate domeniile guvernării - democratizate. Deputaţii aleşi conduceau direct, atât cei din legislativ, cât şi din executiv, iar toţi oficialii primeau salarii de muncitor şi puteau fi destituiţi de popor

I

.în 1871, puţine locuri păreau mai îndepărtate de turbulenţa revoluţionară din Paris decât biblioteca de la British Museum, din Londra, în tăcerea şi splendoarea ei neoclasică. Aşezat pe scaunul confortabil, tapiţat cu piele albastră de la masa G7, sub cupola masivă pictată într-un azuriu rece georgian şi cu decoraţiuni aurite, Karl Marx se cufundase adânc în tomuri de economie şi istorie. Cu tot calmul ce îl înconjura, nu îi era prea uşor; într-un moment de deprimare i-a spus uneia dintre fiicele sale că fusese transformat „într-o maşină condamnată să devoreze cărţi şi apoi să le arunce, în formă schimbată, la groapa de gunoi a istoriei" (un sentiment pe care mulţi universitari îl vor recunoaşte).[43]
Marx hotărâse să dea politica pe bibliotecă şi îşi deplasase ţelul eforturilor de pe baricade în zona teoriei. Deoarece îşi pierduse încrederea iniţială în eroismul proletariatului, a încercat să arate că o altă forţă va conduce lumea spre comunism - economia. Rezultatul a fost monumentala, chiar dacă prea puţin citita sa lucrare de sinteză: Capitalul.

După cum sugerează titlul, Capitalul este în linii mari o analiză a mecanismului, a slăbiciunilor şi a prezisei dispariţii finale a capitalismului şi se referă foarte puţin la comunism. Dar, cum Marx era tot mai interesat de realităţile economiei moderne, au început să se schimbe şi vederile lui asupra comunismului şi a modului în care acesta putea fi instaurat. Atât el, cât şi Engels susţineau acum că o societate comunistă trebuia să fie mai raţională din punct de vedere economic decât una bazată pe capitalism, îmbrăţişând întru totul realităţile societăţii industriale. Opinia sa mai veche, potrivit căreia munca putea fi automotivată, creativă şi plăcută, a cedat locul ideii mult mai pesimiste cum că munca trebuia dirijată de sus, de tehnicieni şi de şefi. La promisiunea controlului muncitorilor asupra fabricilor s-a renunţat pe tăcute şi Marx a afirmat clar că eroismul şi creativitatea proletariatului nu erau de ajuns. Iată ce spunea în Capitalul: „Toate muncile combinate pe scară largă necesită... o autoritate conducătoare"[44]. împlinirea şi dezvoltarea individuală se puteau întâmpla numai după încheierea zilei de muncă, în timpul liber.[45] Mai mult, Marx a sugerat că nu mai spera în împlinirea visului romantic al omului „complet", vânător dimineaţa, pescar după-amiaza şi critic seara; chiar şi sub comunism, a sugerat el,diviziunea modernă a muncii era singura modalitate de a produce eficient lucruri. Pentru Marx, principalul avantaj al comunismului asupra capitalismului stătea acum în eficienţă: planificarea raţională şi capacitatea lui de a pune capăt exploziilor şi crizelor haotice aduse de piaţa liberă.
Marx şi Engels împingeau decisiv marxismul într-o direcţie modernă. Comunismul lor semăna acum mai degrabă cu fabrica modernă ordonată şi mecanizată decât cu visul romantic al împlinirii de sine, în vreme ce eroismul pe baricade era amânat. Şi, dată fiind această viziune asupra comunismului, nu este surprinzător că Marx considera că acesta putea veni doar atunci când avea să fie îndeplinite condiţiile economice premergătoare - industrie pe scară largă şi un proletariat dominant. Marx încetase să mai vadă eroismul revoluţionar al proletariatului ca fiind principala forţă motrice a istoriei. Mai degrabă legile obiective, „ştiinţifice" ale dezvoltării economice şi sociale aveau să ducă la comunism, iar oamenii cei mai potriviţi pentru această misiune

erau atât proletarii, cât şi specialiştii marxişti care înţelegeau „ştiinţa" istoriei.[46] Revoluţia nu putea fi prematură; proletariatul trebuia să aştepte până la momentul potrivit.
Această abordare „ştiinţifică" a marxismului era, în parte, un răspuns la curentele intelectuale din anii 1860. Teoreticienii sociali darwinişti ca Herbert Spencer erau acum în ascensiune; devenise la modă să susţii că omenirea era pe punctul de a descoperi legi generale, care să se aplice atât societăţilor umane, cât şi naturii. Marx şi Engels doreau să ţină pasul cu gândirea ştiinţifică de ultimă oră. După cum spunea Engels la înmormântarea lui Marx în 1883, „tot aşa cum Darwin a descoperit legea evoluţiei naturii organice, Marx a descoperit legea dezvoltării istoriei umane".[47] în special Engels era interesat de transformarea marxismului în ştiinţă, dovedind astfel necesitatea obiectivă a comunismului. El a petrecut mult timp încercând să grefeze ideile lui Hegel privind modelul dialectic al istoriei pe ştiinţele naturii. Rezultatul a fost un corpus de teorii mai degrabă excentrice, care au ajuns să fie cunoscute sub numele de „materialism dialectic".[48] Una dintre aceste „legi" dialectice era teoria că natura, la fel ca societăţile umane, avansa prin perioade de acumulare evolutivă, urmate de „salturi" revoluţionare; de exemplu, când este încălzită, apa se schimbă treptat până când trece brusc printr-o transformare „revoluţionară" în abur.[49] Aşa cum se va vedea, ulterior, sub regimurile comuniste, aceste teorii aveau să fie folosite pentru a justifica eforturile de iniţiere a unor extraordinare - şi de obicei dezastruoase - „salturi înainte" în economie. Totuşi, Engels însuşi nu intenţiona să-şi ducă ideile în această direcţie revoluţionară. încercările lui de a transforma marxismul într-o ştiinţă au dus inevitabil la concluzii gradualiste; dacă legile naturii ne asigură că oricum va veni comunismul, de ce să încercăm să forţăm istoria?[50] Totuşi, radicalismul revoluţionar din 1848 şi romantismul din tinereţea lui Marx nu au fost niciodată eliminate complet din marxismul din ce în ce mai modern. Marx însuşi a încercat să reconcilieze cele trei elemente, schiţând ceea ce este în esenţă un parcurs ce arată drumul spre comunism, dar amână elementele mai egalitare ale acestuia pentru un viitor îndepărtat. Parcursul nu era coerent, dată fiind reticenţa notorie a lui Marx de a face speculaţii privind viitorul, iar urmaşii săi au fost nevoiţi să îl

reconstituie din afirmaţiile de multe ori contradictorii ale lui şi ale lui Engels. însă un rezumat în linii mari a fost general acceptat de marxişti: partidele comuniste aveau să organizeze clasa muncitoare în pregătirea revoluţiei proletare, dar, în etapele iniţiale ale revoluţiei, clasa muncitoare nu era cu totul de încredere. Comuniştii, „cei mai avansaţi şi mai hotărâţi din partidele clasei muncitoare", vor fi nevoiţi, aşadar, să preia conducerea.[51] Similar, în primele etape ale comunismului, imediat după revoluţie, statul avea să persiste deşi piaţa şi proprietatea privată urmau să fie abolite. Avea să fie instaurat un nou stat, „dictatura proletariatului", care urma să suprime opoziţia burgheziei şi, treptat, „să centralizeze toate instrumentele de producţie în mâinile statului".[52] Apoi avea să urmeze o etapă mai lungă, faza „inferioară" a comunismului (pe care bolşevicii au numit-o mai târziu „socialism"), când muncitorii, în care încă nu se putea avea încredere că vor munci pur şi simplu de dragul muncii, aveau să fie plătiţi în funcţie de cât de mult munceau. Abia mai târziu, în faza „superioară" a comunismului (pe care bolşevicii o descriau ca fiind „comunism"), muncitorii aveau să devină atât de colectivişti şi de dedicaţi interesului public încât te puteai baza pe ei să muncească fără să fie nevoie nici de disciplină coercitivă, nici de stimulente materiale; doar atunci societatea avea să fie guvernată după principiul „de la fiecare după posibilităţi, fiecăruia după nevoi"; doar atunci poporul urma să fie capabil să se guverneze singur, permiţând în sfârşit statului „să se veştejească".[53]

Acest parcurs a dominat gândirea marxistă şi toţi marxiştii erau obligaţi să îl urmeze. Dar el putea fi, evident, interpretat în multe feluri diferite. De exemplu, durata în timp putea varia: drumul spre comunism putea fi foarte rapid sau mai degrabă treptat, putea fi o călătorie însoţită de violenţă revoluţionară sau o dezvoltare economică paşnică în general. Marxiştii puteau să nu fie de acord, şi nu au fost, în privinţa conducătorului - clasa muncitoare revoluţionară sau un grup de marxişti, experţi în legile istoriei. Ei au îmbrăţişat şi viziuni diferite în privinţa rolului statului şi a repeziciunii cu care acesta putea fi înlocuit de o democraţie după modelul Comunei din Paris.

Aşadar, marxismul avea încă elemente romantice, radicale şi moderniste, dar din anii 1860 până la Primul Război Mondial s-a instalat un nou echilibru, cu centrul de greutate deplasat decisiv spre modernism. Principalele texte ale marxismului romantic din anii 1840 nu au fost publicate până în anii 1930, iar Engels, care a devenit principalul teoretician după moartea lui Marx în 1883, a început să popularizeze o formă modernă de marxism în opere cruciale, precum Socialismul, utopie şi ştiinţă. Potrivit acestui marxism, drumul spre comunism avea să fie unul gradual, muncitorii trebuiau să aştepte până când se îndeplineau condiţiile economice, iar idealul comunist urma să fie fondat pe o industrie modernă şi o birocraţie puternică (sub controlul muncitorilor). Între timp, comuniştii - sau „social-democraţii", cum li se spunea acum - aveau să înfiinţeze partide politice centralizate, bine organizate. Acestea trebuiau să lupte pentru interesele muncitorilor cât de mult se putea în sistemele politice „burgheze" existente, să participe la alegeri şi să nu forţeze revoluţii premature. Era nevoie totuşi ca ele să îşi păstreze independenţa; nu trebuiau să alunece prea mult spre dreapta şi să colaboreze cu partidele burgheze. Acest marxism era departe de egalitarismul revoluţionar de pe baricade.

După o perioadă îndelungată din anii 1850, în care represiunea a făcut ca orice politică socialistă să fie dificilă, Marx şi Engels s-au întors la activismul politic în anii 1860, contribuind la înfiinţarea Primei Internaţionale Socialiste, o grupare de partide socialiste, în 1864. Rezultatele au fost amestecate. Ei nu au reuşit să-i convingă pe pragmaticii sindicalişti britanici să se despartă de Partidul Liberal şi influenţa Internaţionalei în Marea Britanie nu s-a consolidat niciodată. Dar stânga, mai mult decât orice altceva, era o ameninţare pentru Marx şi Engels. Principalii lor opozanţi erau anarhiştii Proudhon şi Mihail Bakunin, cărora Marx li se părea autoritarist şi care erau în favoarea unei forme descentralizate de socialism. Pentru Bakunin, charismaticul fiu al unui conte rus, Marx era „un autoritarist din cap până în picioare", iar socialismul lui „ştiinţific" era menit să dea putere „unei aristocraţii reduse numeric, de savanţi adevăraţi sau falşi".[54] Răspunsul lui Marx a fost pe măsură: Bakunin era „un monstru. Un cap sec perfect. Stupid. Vrea să fie dictator peste muncitorii Europei".[55]

Bakunin se bucura însă de un sprijin puternic în Internaţională, iar conflictul dintre marxism şi anarhism a contribuit la distrugerea instituţiei. Reuniunea finală a avut loc la Haga, în 1872. Marx, care în ochii publicului devenise asociat cu Comuna din Paris din anul precedent, era de acum un personaj notoriu („Doctorul Teroarea Roşie"), iar mulţimea i-a urmat pe delegaţi de la gară până la hotel, deşi, potrivit unui jurnalist, copiii au fost avertizaţi să nu iasă pe stradă cu obiecte de valoare, pentru că Internaţionala cea rea o să vrea să le fure.[56] însă Marx nu a reuşit să-şi afirme şi în sala de şedinţe reputaţia de lider al socialismului de care se bucura în stradă; a intrat în conflict cu mulţi dintre delegaţi din cauza modului dur în care i-a tratat şi pe Bakunin, şi pe sindicaliştii britanici. El a putut impune controlul doar mutând Consiliul General de la Londra la New York, lăsând partidele socialiste din Italia, Spania şi Elveţia internaţionalei antimarxiste a lui Bakunin. însă transferul în Statele Unite nu era deloc practic şi în scurt timp Prima Internaţională s-a dizolvat.

Şi totuşi, pe termen lung, versiunea modernistă a socialismului lui Marx şi Engels s-a dovedit mai longevivă în Europa Occidentală decât rivala ei anarhistă. Aşa-numita „a doua revoluţie industrială" din anii 1880 şi 1890 a dus la dezvoltarea a ceea ce considerăm astăzi economie industrială modernă.[57] Fabricile au devenit mai mari, pe măsură ce în prim-plan au ajuns industria prelucrării metalelor, cea chimică, mineritul şi transporturile; tehnologia a devenit tot mai complexă şi mai scumpă; concurenţa internaţională s-a ascuţit şi au apărut corporaţiile moderne, ce folosesc conducerea ierarhică pentru a eficientiza afacerea şi a supraveghea muncitorii. Toate acestea au avut un efect uriaş asupra muncitorilor. Forţa de muncă urbană a devenit mai numeroasă, iar angajatorii au încercat să mărească productivitatea tăind salariile şi folosind maşini pentru a „de-califica" muncitorii, plătindu-le mai puţin pentru a face munci de rutină, mecanizate. în acelaşi timp, economiile naţionale au devenit mai integrate, iar muncitorii mai conştienţi de tovarăşii lor de muncă.

Multe dintre predicţiile lui Marx se îndepliniseră, aşadar, până la moartea lui, în 1883. De-calificarea şi globalizarea erau exact ceea ce prezisese Marx, iar clasa muncitoare lărgită constituia un izvor de recruţi pentru partidele marxiste. Aceşti muncitori industriali

de tip nou erau însă limitaţi la o minoritate a populaţiei în sectoarele mai moderne ale economiei şi deseori aveau prea puţine în comun cu marea masă de lucrători zilieri, mai puţin organizaţi. De asemenea, reacţiile lor faţă de schimbările economice variau. De-calificarea putea să-i înfurie pe muncitori şi să provoace militantism. Dar muncitorii erau, în general, mai puţin radicali decât fuseseră în primele stadii ale industrializării. Tulburările sindicale de la începutul industrializării erau alimentate de o ambivalenţă faţă de industria modernă şi uneori de o respingere totală a acesteia. Numai că acum numeroşi muncitori deveniseră parte din sistemul fabricilor şi învăţaseră să lucreze în cadrul lor. Angajatorii aveau deseori multă putere asupra lor şi muncitorii erau dispuşi mai degrabă să accepte realităţile lumii industriale decât să se revolte împotriva lor.[58]

Evoluţia politicilor europene a contribuit şi ea la acest amestec de conflict şi compromis. Muncitorii şi sindicaliştii au continuat să fie victimele represiunii din partea statului în multe părţi ale Europei. Totuşi, „războaiele civile" sociale violente din anii 1830 şi 1840 se potoliseră în anii 1860. Statele acordau reformele liberale cerute şi refuzate în 1848 şi le extindeau treptat de la clasa de mijloc la muncitori. Marxismul, aşadar, a avut de câştigat de pe urma unora dintre schimbările sociale şi politice de la sfârşitul secolului al XIX-lea, dar şi de pierdut. Săracii din lumea occidentală aveau mai multe căi la dispoziţie şi nu toţi au ales-o pe cea marxistă.în anul ce a urmat morţii lui Marx, în 1884, scriitorul francez Emile Zola a început marele lui „roman socialist", hotărât să atragă atenţia clasei de mijloc asupra a ceea ce el considera a fi problema centrală a vremii: iminenţa unei revoluţii sângeroase.

Subiectul romanului este revolta muncitorilor, lovitura dată societăţii, care cedează pentru un moment: într-un cuvânt, lupta dintre capital şi muncă. Aici stă importanţa cărţii, despre care vreau să demonstrez că e viitorul, punând o problemă care avea să fie de cea mai mare importanţă în secolul XX.[59]

Zola plănuia iniţial să-şi numească romanul Furtuna care se apropie (La Tempete qui approche), dar până la

urmă s-a decis pentru titlul Germinai, ca o evocare deliberată a iacobinilor ce dăduseră acest nume unei luni de primăvară. Zola credea că trebuie să-şi oblige cititorii nepăsători să conştientizeze faptul că lupta dintre capital şi muncă făcea ca temeliile ordinii burgheze să se cutremure, la propriu, sub picioarele lor. în uriaşa mină Le Voreaux („fiara lacomă"), „creştea o armată, o viitoare recoltă de cetăţeni încolţind ca seminţele ce aveau să ţâşnească într-o bună zi prin crusta pământului, spre lumina strălucitoare a soarelui"[60]

.Personajele principale ale lui Zola reprezintă patru viziuni socialiste destul de diferite. Souvarine este un emigrant rus anarhist; Étienne Lantier, un marxist tipic, „colectivist intransigent, autoritar, iacobin"; Rasseneur, un „posibilist" sau socialist moderat (inspirat de Émile Basly, fost miner şi viitor deputat); şi abatele Ranvier, un socialist creştin. Iacobinul Étienne este eroul romanului, dar, ca şi Rasseneur, este prezentat şi ca fiind egoist şi ambiţios. în acelaşi timp, Souvarine - deşi idealist - este distructiv, iar Ranvier este ineficient. Până la urmă, Zola crede că nici unul dintre aceşti socialişti nu poate controla masele - o forţă a naturii violentă, aproape animalică. Zola îşi înspăimântă cititorii cu descrieri ale grevelor şi demonstraţiilor de o violenţă scăpată de sub control. Personajele lui burgheze văd

o viziune stacojie a revoluţiei ce avea să-i mănânce inevitabil pe toţi, în vreo seară la sfârşitul secolului, scăldată în sânge... aceleaşi zdrenţe şi acelaşi tropăit de saboţi, aceeaşi haită înspăimântătoare de animale cu piei murdare şi răsuflări respingătoare avea să spulbere lumea veche, pe măsură ce hoardele lor barbare se revarsă şi umplu pământul.[61]

Zola însuşi avea prea puţină simpatie pentru politica revoluţionară şi în cele din urmă Étienne, conducătorul unei greve dezastruoase, este prezentat ca „trecând peste resentimentele imature" în favoarea unui viitor în care muncitorii să renunţe la violenţă şi să formeze „o armată paşnică". Sindicatele organizate aveau să lupte pentru drepturile lor şi să provoace dispariţia capitalului prin mijloace legale. Atunci „zeul aşezat, ghemuit, idolul monstruos care stă ascuns în adâncurile tabernacolului său, la nenumărate leghe distanţă, umflat de carnea jalnicilor nefericiţi care nu l-au văzut niciodată, avea să-şi dea duhul pe dată."[62]

Prezicerea lui Zola că politica de stânga va deveni mai puţin revoluţionară şi mai supusă legii s-a adeverit în unele ţări, dar în altele nu. Acolo unde partidele politice „burgheze" existente erau dispuse să facă loc muncitorilor în ordinea politică şi acceptau reprezentarea sindicatelor, aşa cum a fost cazul Partidului Liberal din Marea Britanie şi al politicii „Lib-Lab" (liberal-laburistă), muncitorii tindeau să arunce peste bord scopurile revoluţionare; de ce să conteşti o ordine statornicită care dădea muncitorilor ce voiau?[63] în aceste condiţii mai liberale, personajele de genul lui Étienne s-au descurcat prost, iar tipul Rasseneur era în ascensiune. Totuşi, marxiştii nu au dus-o prea bine nici în societăţile care nu erau deloc liberale. în ţările şi zonele represive cu industrie subdezvoltată, cum erau Rusia, Balcanii şi mare parte din Austro-Ungaria, era dificil pentru marxişti să organizeze partide şi sindicate. în unele părţi din Italia şi Peninsula Iberică, prin contrast, anarhiştii de tip Souvarine şi marxiştii mai radicali, care cereau revoluţie imediată, păreau să fie mai convingători. Organizarea politică era mai uşoară acolo, dar statul răspundea frecvent cererilor populare cu o represiune brutală, cel mai izbitor în timpul violenţelor din „Săptămâna tragică" din Catalonia, în 1909. Anarhiştilor le mergea bine şi acolo unde ţăranii săraci cereau redistribuirea pământurilor, în vreme ce marxiştii îi vedeau

deseori pe ţărani ca fiind „înapoiaţi", iar ţăranii înşişi erau ostili planurilor marxiste pentru state centralizate. Franţa era un caz hibrid, iar personajele precum Étienne, Souvarine, Rasseneur şi Ranvier şi-au găsit toate adepţi. Deoarece represiunea de stat continua sporadic, partidele marxiste s-au bucurat de un oarecare succes, dar anarhiştii continuau să înflorească printre meşteşugari (acolo unde aceştia reprezentau încă un grup economic important), în vreme ce guvernele relativ liberale făceau ca atracţia reformismului să fie irezistibilă pentru numeroşi potenţiali recruţi marxişti. Bisericile erau şi ele adversari puternici ai partidelor marxiste. Marxiştii, în linia lui Marx, vedeau de obicei creştinismul ca pe o ideologie reacţionară ce justifica vechea structură socială, iar bisericile răspundeau de obicei cu o ostilitate egală. Biserica Catolică în special se opunea marxismului şi a fost foarte eficientă în a rezista influenţei acestuia prin partidele şi organizaţiile ei politice.
în Statele Unite ale Americii, marxiştii şi alţi socialişti se confruntau, de asemenea, cu un amestec de represiune şi democraţie liberală, dar ei au avut mai puţin succes în stabilirea unui cap de pod decât în majoritatea ţărilor industrializate din Europa. Sindicatele şi mişcările socialiste au atras numeroşi adepţi până la începutul secolului XX: cu numele lor medieval, Cavalerii Muncii numărau în 1886, printre membrii lor, în jur de zece procente din forţa de muncă neagricolă. Dar stânga avea să fie subminată mai târziu de o combinaţie de forţe: diviziunile etnice, o ideologie dominantă liberală, votul universal pentru bărbaţi ca o cale alternativă de obţinere a schimbării, şi niveluri ridicate de represiune.

Casa ideală pentru Étienne Lantier avea să fie găsită în Europa Centrală şi de Nord. Cel mai mare şi mai de succes partid a fost Partidul Social Democrat (SPD) din Germania, dar partidele marxiste au avut succes şi în

Scandinavia şi în unele părţi din Imperiul Austro-Ungar. Nu este surprinzător că speranţele marxiste şi-au mutat centrul din Franţa, unde se aflase la jumătatea secolului, spre est. Germania avea acum o numeroasă clasă muncitoare industrială şi mulţi dintre aceşti muncitori erau atraşi de angajamentul marxiştilor de a moderniza industria grea şi de promisiunea lor că proletariatul va moşteni pământul. Dar condiţiile politice erau la fel de importante, dacă nu chiar mai importante, decât structura economică. în 1878, după o tentativă de asasinare a Kaiserului (pentru care socialiştii nu erau vinovaţi), Bismarck a cerut ca Reichstagul să voteze legi antisocialiste, ce interziceau SPD-ul şi reprimau organizaţiile muncitorilor în general. Cu toate acestea, partidul şi

sindicatele şi-au continuat existenţa în clandestinitate, iar social-democraţii au putut candida pentru parlament ca independenţi, focalizând astfel politica clasei muncitoare. Dar discriminarea a continuat, chiar şi după ce legile antisocialiste au fost abolite, în 1890. SPD era hărţuit de poliţie şi angajatorii tratau deseori grevele cu duritate; muncitorii erau consideraţi frecvent nişte cetăţeni de mâna a doua, priviţi de sus de către clasa de mijloc şi excluşi din cluburile şi asociaţiile acesteia. Această schizofrenie a statului, combinaţia lui de libertate şi represiune, a ajutat la înflorirea marxismului modernist al lui Marx şi Engels. Represiunea a ţinut SPD-ul în afara politicii oficiale şi a făcut astfel ca acesta să nu devină un partid reformist; partidul a adoptat în 1891 la Erfurt un program marxist care

promitea doborârea revoluţionară a capitalismului la un moment dat în viitor. Dar în acelaşi timp SPD avea deputaţi în parlament, iar reprezentarea şi puterea lui au crescut după 1890, permiţându-i numeroase realizări chiar în ordinea existentă. Era de aşteptat, aşadar, ca presiunea în favoarea revoluţiei să fie slabă. Ca rezultat al acestor circumstanţe complexe, SPD avea să întruchipeze idealul pe care Marx şi Engels l-au urmărit în Prima Internaţională: un partid marxist independent care lupta pentru interesele muncitorilor în cadrul sistemului existent, fără să colaboreze cu burghezia

.Nikolaus Osterroth, născut în 1875, era un catolic fervent şi miner într-o exploatare de argilă din Bavaria. Când s-a întors din armată, la jumătatea anilor 1890, i-a găsit pe proprietarii minei hotărâţi să reducă salariile prin introducerea unui nou sistem de plată în acord (să-i plătească pe mineri în funcţie de cât produceau). Iniţial, el şi ceilalţi mineri au căutat sprijin la preotul local, dar au găsit prea puţină înţelegere. Preotul a declarat că proprietarii erau numiţi de Dumnezeu şi trebuie ascultaţi. în autobiografia scrisă treizeci de ani mai târziu, Osterroth îşi aminteşte că incidentul i-a

provocat o „criză de conştiinţă" şi că a plecat după aceea din biserică având „un vid în minte şi inima muribundă". în această dispoziţie sumbră a citit un manifest social-democrat, pe care i-1 aruncase pe fereastră un grup de „Biciclişti Roşii" în trecere prin sat. „Manifestul", îşi aminteşte el, „m-a afectat ca o revelaţie":

Deodată am văzut lumea de partea cealaltă, o parte care până atunci fusese întunecată pentru mine. Am fost stârnit mai ales de critica sistemului de tarife şi de impozitele indirecte. Nu auzisem nici o vorbă despre ele înainte! în toate discursurile Partidului de Centru [catolic] nu se vorbea deloc despre ele. Şi de ce? Oare nu era tăcerea o recunoaştere a faptului că au comis o nedreptate, un semn clar de conştiinţă vinovată? Nu-mi venea să-mi cred ochilor - un impozit de şase pfenigi pe livra de sare! Am fost cuprins de un sentimen

tde furie sălbatică faţă de nedreptatea evidentă a unui sistem de impozitare care îi scutea pe cei care şi-ar fi permis să plătească şi îi jefuia pe cei deja loviţi de soartă, în sărăcia lor amară.[64]
Acest moment de revelaţie aproape religioasă, gen „drumul Damascului", urmat de „convertirea" la socialism poate fi găsit în mai multe autobiografii ale socialiştilor din perioada respectivă. Conflictul cu şefii putea declanşa un proces mai general de punere sub semnul întrebării a vechiului lor sistem de valori, mai ales printre cei care fuseseră credincioşi creştini. După ce Osterroth a început să se gândească la situaţia lui economică dificilă, a descoperit că îi stătea la dispoziţie o întreagă viziune alternativă, fondată pe noţiunea că muncitorii au putere şi demnitate:
Doamne, cât de clar şi de simplu era! Această nouă lume a gândirii care dădea muncitorului armele autocunoaşterii şi a conştiinţei de sine era foarte diferită de vechea lume a autorităţii economice şi preoţeşti, în care muncitorul era doar un obiect al dominaţiei şi exploatării![65]
El a devenit activist social-democrat şi în cele din urmă politician, înlocuindu-1 pe Dumnezeul veterotestamentar „întunecat, răzbunător şi care pedepseşte" cu o „nouă treime" - una care includea un Dumnezeu nou, milos, alături de Faust şi de Prometeu, „oameni-zei care întruchipează cele mai profunde dorinţe ale rasei noastre".[66]
Bicicliştii Roşii au continuat să-i facă curte lui Osterroth, aducându-i să citească o copie a programului marxist de la Erfurt al partidului. Dar Osterroth era un exemplu tipic pentru atât de mulţi muncitori germani, prea puţin interesaţi de detaliile economiei marxiste sau de faptul că muncitorii aveau să preia controlul asupra producţiei. Cei mai mulţi muncitori intrau în SPD nu din vreun interes profund faţă de ideile economice marxiste, ci pentru că erau furioşi din cauza salariilor şi a condiţiilor de muncă, precum şi, de obicei, ca o reacţie la umilinţele suferite din partea şefilor. Unii se simţeau trataţi „ca nişte câini", înjuraţi şi umiliţi;[67] altora le displăcea controlul pe care şefii îl aveau asupra vieţilor lor. Felix Pauk, de exemplu, lucrător la o fabrică de ţigări, a devenit simpatizant al cauzei social-democratice atunci când un coleg a fost concediat pentru că i-a sugerat şefului că vânzările s-ar îmbunătăţi dacă poza Kaiserului de pe trabuce ar fi înlocuită cu cea a liderului marxist August Bebel.[68]

Chiar dacă nu învăţaseră teoria marxistă, probabil că mulţi membri ai partidului, chiar la niveluri de jos, aveau măcar o idee rudimentară despre principiile lui fundamentale, datorită popularizării acestei ideologii. Aceste principii includeau ideea marxismului ca ştiinţă, rolul central al forţelor economice în evoluţia istorică, lupta de clasă, statutul proletariatului de clasă progresistă ce va emancipa întreaga omenire şi criza finală a capitalismului. Dar muncitorii nu erau prea interesaţi de studiul detaliilor teoriei marxiste, oricât de mult îi încurajau intelectualii social-democraţi. Un studiu al bibliotecilor muncitoreşti social-democratice între 1906 şi 1914 arată că 63,1% din titlurile împrumutate erau cărţi de ficţiune şi doar 4,3% erau cărţi de ştiinţe sociale, inclusiv texte marxiste. Zola era pe primul sau pe al doilea loc pe cele mai multe liste ale bibliotecilor, spre marea iritare a intelectualilor socialişti, care îl considerau un pesimist, prea puţin încrezător în raţiunea umană.[69]

Dar SPD putea oferi multe, dincolo de teorie şi chiar de radicalismul politic: furniza o lume alternativă celei din fabrică, unde muncitorilor li se acorda demnitate şi puteau să se instruiască. Pentru Otto Krille, un muncitor necalificat dintr-o fabrică din Dresda, aceasta era principala atracţie. Era disperat de „amorţeala generală" din fabrică şi se simţea „complet izolat" în mijlocul tovarăşilor lui de muncă mărginiţi şi amatori de glume deocheate; pentru el, social-democraţia oferea o evadare din această lume mohorâtă. El a observat că „doar o mică parte «dintre membrii de partid» erau socialişti din convingere ştiinţifică; cei mai mulţi au venit spre socialism dintr-un vast deşert interior şi exterior, ca poporul lui Israel din sălbăticie. Ei trebuie să creadă, ca să nu dispere."[70] Atitudinea lui Krille era tipică pentru un membru obişnuit al Partidului Social Democrat: tânăr, orăşean, bărbat muncitor şi protestant, cu ambiţia de a deveni mai bun.[71] în locul „deşertului" lui Krille, Partidul Social Democrat oferea o lume de cultură, autoperfecţionare şi recreere ordonată.[72] Societăţile de educaţie promiteau o versiune socialistă de Bildung, adică formare, cultivare şi învăţare - exact ceea ce îi dădea burgheziei statutul în societatea germană - prin conferinţe şi cursuri. Domeniile acoperite includeau subiecte „socialiste" şi „ştiinţifice", precum economia politică şi igiena, dar şi studiul culturii „burgheze" convenţionale - artă, literatură şi muzică. Şi

mai populare erau societăţile pentru petrecerea timpului liber. Sub auspiciile partidului, erau oferite o gamă largă de activităţi şi societăţi, de la cluburile de tir şi ciclism până la societăţile corale (care numărau cu totul 200 000 de membri) şi chiar cluburi pentru fumători. Conţinutul ideologic al activităţilor de club varia. Unele aveau propriul limbaj de club: membrii cluburilor de gimnastică foloseau salutul „Frei Heil!" („Trăiască libertatea!") pe la sfârşitul anilor 1890.
Cel mai vizibil aspect al culturii social-democrate era defilarea - mai ales cea de 1 Mai. Cu toată ameninţarea represaliilor poliţiei, mii de oameni participau şi priveau procesiunile ce sărbătoreau socialismul şi sindicatele. O parte a simbolismului lor venea din trecutul socialist, mergând înapoi până la clasicismul Revoluţiei Franceze. La festivalul coral social-democrat din 1910, de la Nürnberg, un loc central a fost ocupat de „Zeiţa Libertăţii" - un personaj drapat într-o togă albă grecească, purtând pe cap o bonetă frigiană şi ţinând „drapelul Libertăţii" în mâna dreaptă, care se învecina cu bustul lui Marx, cu cel al liderului socialist german Lasalle şi cu un leu simbolizând puterea.[73] Alte sărbători însă aveau un stil militar mai explicit, vizibil cu uniforme, fanfare în marş, stindarde şi steaguri. Multe cântece social-democrate arată această cultură marţială:

Ce coboară aici, în vale?

O trupă în uniforme albe!

Cât de curajos sună cântecele lor viguroase!

Aceste sunete îmi sunt cunoscute.

Cântă despre libertate şi despre patrie.

Cunosc această trupă cu uniforme albe.

Trăiască libertatea! Trăiască libertatea! Trăiască libertatea!
Pornesc în marş gimnaştii.[74]
Apelul la tipuri militare de organizare nu era, desigur, nou şi însuşi Marx folosise metafore militare în discuţiile despre socialism. Într-adevăr, marxismul pleda pentru un stat socialist puternic,

disciplinat, spre deosebire de anarhiştii de la stânga şi reformiştii de la dreapta. Dar viziunea lui Marx şi Engels era predominant industrială, iar stilul militar al social-democraţiei germane datora probabil mult culturii politice a Germaniei imperiale, chiar dacă ideologia partidului favoriza internaţionalismul.[75] în timp ce SPD - ca şi alte partide soci- al-democrate - susţinea în teorie egalitatea femeilor, în practică membrii de partid vedeau frecvent femeile ca fiind apolitice şi „înapoiate", iar cultura de partid era puternic masculină. De asemenea, se dădea multă importanţă disciplinei şi chiar ierarhiei. Exerciţiile de gimnastică se făceau în masă, iar echipele erau organizate în stil militar: un şef ales coordona mai mulţi comandanţi şefi de echipă care, la rândul lor, organizau echipele. Iată ce enunţa „codul gimnasticii": „Şirurile trebuie respectate strict în fiecare echipă. Nimeni nu are voie să se deplaseze în echipă fără permisiune specială."[76]
Disciplina şi organizarea l-au atras pe Otto Krille - un om care învăţase într-o şcoală militară, însă fusese dat afară ca „inapt". După cum îşi aminteşte:
M-am familiarizat treptat cu ideile social-democrate. în trecut, ideea de stat îmi apărea ca având un fel de asprime medievală, întruchipată de cazărmi şi închisori. Atitudinea mi s-a schimbat pe nesimţite, pentru că am învăţat să mă văd pe mine însumi ca pe un cetăţean al acestui stat care, deşi este opresiv, tot îmi stârneşte interesul, pentru că sper să îl preiau în interesul propriei clase. Iar lucrul cel mai ciudat era... că eu, care dispreţuiam disciplina militară necondiţionată, mă supuneam de bunăvoie disciplinei de partid. Oricât de contradictoriu ar părea, ideologia socialistă m-a împăcat într-o anumită măsură cu existenţa mea proletară şi m-a învăţat să respect munca fizică. Nu mă mai feresc de numele de „muncitor".[77]
Pentru Krille şi mulţi alţii, SPD oferea un stat paralel în care muncitorii puteau căpăta o anume demnitate şi care avea organizarea necesară pentru a apăra clasa muncitoare împotriva unui Imperiu German fundamental ostil. Aşadar, cultura social-democrată putea avea un aer marţial, surprins în Steagul roşu - cântecul scris de jurnalistul irlandez James Connell în 1889, inspirat de o reuniune la Londra a Federaţiei Social Democrate:

Drapelul poporului este roşu-aprins, îi înfăşoară deseori pe morţii noştri martiri Şi dacă braţele li se răcesc şi înţepenesc, Sângele din inima lor vopseşte fiecare fald. Apoi ridică sus drapelul stacojiu, în umbra lui o să trăim şi o să murim, Laşii pot să dea înapoi, trădătorii să rânjească, Noi o să păstrăm drapelul fluturând.

A doua strofă a lui Connell intenţiona să sublinieze popularitatea internaţională pe care o avea drapelul roşu al social-democraţiei:

Priveşte în jur, francezii îi iubesc strălucirea, Hotărâţii germani îi cântă ode, Imnurile lui răsună sub bolţile Moscovei, Chicago se alătură mulţimii revărsânde.

Totuşi, referirea la „hotărâţii germani" vădeşte o anume condescendenţă, având în vedere rolul central al germanilor în cadrul mişcării. în 1914, şapte partide social-democrate însumau cel puţin un sfert din voturile naţionale: în Austria, Cehia, Danemarca, Finlanda, Germania, Norvegia şi Suedia.[78] Dar partidul german era de departe cel mai de succes dintre toate. în ajunul Primului Război Mondial avea peste un milion de membri cotizanţi, iar în alegerile din 1912 a obţinut peste patru milioane de voturi - circa o treime din electorat, deşi sistemul electoral viciat 1-a lipsit de majoritate în Reichstag. Sindicatele asociate cu SPD - Sindicatele Libere - aveau şi ele în jur de 2,6 milioane de membri. Acesta era cel mai mare partid marxist din lume şi a devenit un model pentru socialiştii din toată Europa.

Cu toate acestea, influenţa social-democrată avea anumite limite. Dacă unele partide, ca SFIO în Franţa şi Suedia, făceau alianţe cu ţărănimea, SPD ţinea la viziunea rigidă potrivit căreia agricultura ţărănească era un mod de producţie demodat.[79] Dar chiar în inima proletariatului european, în minele din bazinul Ruhr, social-democraţii puteau atrage doar o treime din voturi şi se confruntau cu o concurenţă dură din partea catolicismului şi a liberalismului.[80]

De asemenea, ei nu au fost capabili să integreze muncitorii imigranţi polonezi, fapt care dovedeşte relaţia dificilă a social-democraţiei cu naţionalismul. Partidul din Austria era confruntat cu una dintre cele mai mari probleme, în condiţiile în care spera să păstreze graniţele Imperiului Austro-Ungar. Soluţia austriacă a constat în crearea unui partid federal, având membri ce proveneau din popoarele ce formau imperiul, dar austriecii continuau să fie văzuţi ca nişte fraţi mai mari dominatori de către social-democraţii cehi şi de alte partide mai mici.[81] Femeile formau un alt grup pe care social-democraţia ar fi putut face mai mult ca să-1 atragă, cu toate că ele reprezentau 16% dintre membrii partidului german, iar organizaţia lor era unul dintre cele mai radicale grupuri din SPD.[82]

Totuşi, cu toate aceste eşecuri, ambiţia tânărului Marx de a muta centrul politicii socialiste din Franţa în Germania se îndeplinise. Liderul oarecum şovin August Bebel declara: „Nu este întâmplător că germanii au fost cei care au descoperit legile societăţii moderne... Şi, cu atât mai mult, nu este întâmplător că germanii sunt pionierii ce aduc ideea socialistă muncitorilor din diferitele popoare ale lumii."[83]Hegemonia germanilor în mişcarea socialistă internaţională era evidentă chiar şi atunci când omagiau tradiţia revoluţionară franceză. Pe 14 iulie 1889, la aniversarea a o sută de ani de la asaltul asupra Bastiliei, în Rue Petrelle din Paris a avut loc reuniunea inaugurală a celei de-a Doua Internaţionale. Perspectivele iniţiale nu păreau bune. Un grup de socialişti moderaţi - „posibiliştii" francezi - a organizat în acelaşi timp un congres rival şi circulau zvonuri că plănuiau să acosteze în gară delegaţi străini naivi, pe care să-i atragă departe de social-democraţi. Dar aceste temeri s-au dovedit lipsite de temei. Congresul din Rue Petrelle a fost un mare succes: au participat 391 de delegaţi din 20 de ţări, inclusiv din SUA.[84] Printre reprezentanţii britanici se numărau William Morris, poet şi nostalgic al Evului Mediu, văzut ca o epocă romantică, şi parlamentarul Keir Hardie, de la Partidul Laburist Independent.[85] Delegaţia franceză era cea mai numeroasă, după cum era de aşteptat, dat fiind locul desfăşurării întrunirii. Delegaţii străini au putut vizita nou-construitul monument închinat modernităţii industriale şi Revoluţiei Franceze - Turnul Eiffel. Pentru o vreme, Parisul a părut într-adevăr să fie centrul lumii progresiste. Dar grupul cel mai coerent şi mai dominator la Congres a fost format din germanii din SPD. Internaţionala a Il-a, care s-a reunit la fiecare doi până la patru ani, nu era absolut deloc o organizaţie doctrinară, rigidă, dar a demonstrat dominaţia tradiţiei marxiste şi a partidului frate mai mare, SPD.

Engels merita o mare parte dintre laude pentru acest succes. La moartea lui Marx, puţine ţări aveau partide populare marxiste, ale muncitorilor. Engels era hotărât să rezolve această problemă şi a aşezat marxismul în poziţia de forţă politică puternică, spre deosebire de Marx, care era prea puţin interesat de organizarea politică marxistă. Firea relaxată a lui Engels, sociabilitatea şi răb-darea lui s-au dovedit atuuri importante, iar el a acţionat ca un mentor al politicienilor socialişti din Europa, angajându-se în

corespondenţe de durată şi scriind sute de scrisori pline de sfaturi şi critici de la baza lui din Londra. La rândul lor, marxiştii din Europa îl tratau ca pe vocea lor reprezentativă. Dar Engels nu recurgea doar la scrisori pentru a strânge laolaltă comunitatea lui de marxişti; el trimitea şi budinci de Crăciun, coapte în propria bucătărie, revoluţionarilor lui preferaţi, în fiecare decembrie. Acestea au ajuns până şi în îndepărtata Rusie - Petr Lavrov, socialistul „populist" nemarxist, era unul dintre cei care primeau cu regularitate acest cadou internaţionalist anual.[86]

Dacă Engels a fondat „biserica" marxistă, atunci primul „papă" al socialismului, cum i se spunea în acea vreme, a fost Karl Kautsky. Acesta s-a născut la Praga, într-o familie legată de lumea teatrului, iar mama lui a fost o bine-cunoscută scriitoare de romane romantice socialiste. El nu era totuşi atât de „boem" pe cât ar fi fost de aşteptat şi era considerat de obicei un pedant.[87] Engels îl considera un partener plăcut de băutură, dar comenta că era un „arogant desăvârşit", având un mod superficial şi neserios de a aborda politica, iar faptul că scria mai ales pentru bani înrăutăţea lucrurile. Kautsky era într-adevăr un autodidact. Totuşi interesele lui vaste şi dorinţa de a se pronunţa cu convingere asupra unei game largi de subiecte erau calităţi ideale pentru misiunea pe care şi-o stabilise singur: crearea şi popularizarea unei viziuni marxiste „ortodoxe" asupra lumii, unică şi coerentă, bazată pe versiunea modernistă a marxismului. Discuţiile despre Kautsky s-au purtat deseori în termeni ce ţin de religie: el era „papa" socialist, comentariul lui asupra programului de la Erfurt, Lupta de clasă, era „catehismul social-democraţiei", iar versiunea lui de marxism era „ortodoxia". Propriile interese intelectuale ale lui Kautsky erau legate însă de ştiinţă, în special de darwinism, şi a căutat să construiască pornind de la marxismul modern, „ştiinţific" al lui Engels.

Kautsky s-a dovedit cu siguranţă foarte eficient în apărarea marxismului modernist al lui Engels împotriva oponenţilor şi în propagarea lui în partidele din Internaţionala a Il-a. A avut succes chiar şi în Rusia, unde ar fi fost de aşteptat ca regimul opresiv să producă un marxism mai radical, iar Gheorghi Plehanov, „părintele marxismului rusesc", a urmat în general linia lui Kautsky. Pentru Kautsky, folosind o distincţie scolastică fină, SPD era un partid „revoluţionar", dar nu „făcător de revoluţie". Marxiştii nu trebuiau

să participe la guvernele burgheze şi trebuiau să-şi păstreze locul în afara cercurilor politice conducătoare. Ei trebuiau să creadă că sistemul capitalist avea să fie distrus în cele din urmă într-o revoluţie, prin care Kautsky înţelegea o cucerire conştientă a puterii de către proletariat; dar aceasta nu implica neapărat violenţa. în acelaşi timp, însă, marxiştii trebuiau să facă presiuni pentru reforme care să ajute clasa muncitoare, incluzând extinderea drepturilor democratice liberale şi organizarea de campanii parlamentare. Aceste două poziţii erau reunite destul de stângaci într-o politică de „aşteptare revoluţionară". Revoluţia urma să aibă loc doar atunci când condiţiile economice ar fi fost potrivite, iar până atunci social-democraţii trebuiau să aştepte. Dar chiar şi după ce revoluţia înlătura Reichul german, scopul partidului urma să fie perfecţionarea democraţiei parlamentare, nu un stat în genul Comunei din Paris.

Cu toate că SPD-ul german nu a intrat niciodată la guvernare, în practică el a devenit tot mai dornic să lucreze pentru reformă în cadrul sistemului existent. Chiar dacă social-democraţii erau în continuare obiectul unor hărţuieli meschine în multe zone - în Prusia, în 1911, poliţia a interzis până şi folosirea culorii roşii la primele litere de pe pancarte, la demonstraţii -, ei acţionau din ce în ce mai mult ca un partid reformist în cadrul sistemului, controlând guvernele locale şi propunând în Reichstag legi pentru îmbunătăţirea condiţiilor de muncă.[88] Acest efort reformist a fost eficient mai ales începând cu anii 1890, când partidul şi sindicatele s-au bucurat de mai mult succes. Organizarea internă a partidului a devenit extrem de complexă, iar oficialii cu normă întreagă din partid aveau tendinţa să fie mai degrabă precauţi din punct de vedere politic. Kautsky însuşi s-a plâns în 1905 de osificarea partidului: executivul devenise „un colegiu de bătrâni" care se lăsase „absorbit în birocraţie şi parlamentarism".[89] Dar germanii nu erau singurii care se dovediseră sensibili la farmecul discret al burgheziei. în ţările mai liberale, precum Franţa, era chiar mai greu de menţinut o distanţare principială de politica burgheză, iar conducătorul social-democraţilor din SFIO, Jean Jaurès, era dispus să colaboreze cu cea de-a Treia Republică în câteva probleme[90]; în Italia, de asemenea, Partidul Socialist Italian (PSI) a colaborat o vreme cu guvernul liberal al lui Giolitti, deşi mulţi dintre membrii partidului au obiectat.[91]

Ortodoxia modernistă a lui Kautsky era, aşadar, greu de susţinut şi a început să fie atacată tot mai puternic de „dreapta" reformistă din interiorul partidului, care agita ideea abandonării complete a revoluţiei, şi de stînga radicală, care credea că social-democraţia suferea un proces debilitant de embourgeoisement, de îmburghezire. Din anii 1890, tocmai când marxismul părea la apogeul puterii sale în Europa Occidentală, el era din ce în ce mai divizat, atât la nivelul elitei partidului, cât şi în marea masă a membrilor. Războiul şi revoluţia bolşevică au distrus în cele din urmă unitatea pe care Engels şi Kautsky o făuriseră în anii 1880 şi 1890, dar conflictele deveniseră evidente cu multă vreme înainte, iar echilibrul dintre dreapta şi stânga era foarte greu de menţinut.[92]

Prima provocare majoră a ortodoxiei lui Kautsky a venit din partea reformiştilor, în 1899, Alexandre Millerand a devenit primul socialist care a ajuns ministru într-un guvern liberal - cel al premierului francez Pierre Waldeck-Rousseau. Cu toate că a făcut reforme sociale semnificative, decizia lui de a intra în guvern a scindat până la urmă partidul socialist în reformişti, sub Jean Jaurès, şi intransigenţi, conduşi de Jules Guesde. în aceeaşi vreme, în Germania, ortodoxia lui Kautsky era pusă la încercare într-un mod şi mai fundamental de o figură majoră din SPD, Eduard Bernstein.

Erezia lui Bernstein a venit ca un şoc pentru bătrânii partidului, pentru că el fusese apropiat de Marx şi de Engels şi era considerat succesorul lor natural. Fiul unui instalator devenit inginer de căi ferate, el a crescut în sărăcie, dar a fost suficient de bun la învăţătură încât să urmeze gimnaziul şi a devenit funcţionar de bancă. însă, în ciuda acestui trecut semiproletar, comportamentul şi gusturile lui erau convenţional burgheze. A intrat în politică în vremea Războiului franco- prusac, fiind naţionalist, dar după 1872 a devenit adeptul unei linii generale marxiste. După promulgarea legilor antisocialiste, Bernstein a părăsit Germania şi s-a exilat în Elveţia, unde a editat ziarul partidului, Der Sozialdemokrat, între 1880 şi 1890. Deportat din Elveţia în 1888, a plecat la Londra, unde a fost nevoit să rămână până în 1901, fiind în imposibilitate de a se întoarce în Germania din motive legale.

Se poate ca opiniile lui Bernstein să fi fost schimbate de şederea lui forţată în Anglia. Guvernele de acolo erau relativ dispuse să

răspundă la revendicările clasei muncitoare, mişcarea socialistă era puternic reformistă şi părea greu de crezut că o criză a capitalismului ar fi iminentă. Din 1896 el şi-a făcut curaj să abordeze frontal marxismul ortodox în câteva articole pentru Neue Zeit. Marx, susţinea el, era prea doritor să accepte violenţa revoluţionară ca mod de a ajunge la socialism. Marx a greşit, de asemenea, când a prezis criza capitalismului şi sărăcia tot mai accentuată a proletariatului. Nici una dintre acestea, argumenta Bernstein oarecum pe bună dreptate, nu se întâmpla; după cum a afirmat el cu îndrăzneală: „Ţăranii nu se împuţinează; clasa de mijloc nu dispare; crizele nu sunt din ce în ce mai puternice; sărăcia şi servitutea nu sunt în creştere."[93]

El a susţinut că social-democraţii pot reforma capitalismul pe cale paşnică, prin intermediul parlamentului, iar proprietatea publică avea să apară treptat din proprietatea privată, pentru că era mai raţională. Potrivit celebrei lui afirmaţii, comunismul era mai puţin important decât reforma socială: „Ceea ce este numit în general scopul suprem al socialismului nu înseamnă nimic pentru mine; mişcarea este totul."[94]

Deoarece Bernstein argumenta că muncitorii trebuie să devină membri deplini ai statului naţional „burghez", el le-a cerut social-democraţilor să accepte
proiectele naţionaliste şi imperialiste ale acelor state.[95] A respins viziunea lui Marx potrivit căreia omul muncii nu are patrie şi a insistat că proletarii trebuie să arate loialitate faţă de ţările lor. Era pregătit să accepte şi imperiul, atâta vreme cât acţiona ca forţă civilizatoare.

Ideile lui Bernstein au fost primite cu un torent de critici de cei aflaţi la conducerea Internaţionalei a Il-a. El a fost acuzat, şi pe bună dreptate, că distruge identitatea marxismului şi îl transformă într-o formă de liberalism de stânga. Totuşi, în ultimă instanţă, „revizionismul" lui s-a bucurat de un sprijin semnificativ în cadrul mişcării social-democrate, venit de la francezul Jean Jaurès, de la suedezul Hjalmar Branting sau de la italianul Francesco Merlino. El s-a dovedit atrăgător şi pentru mulţi simpatizanţi socialişti de rând, deşi existau uriaşe variaţii regionale. În Italia, revizionismul împreună cu ortodoxia erau mai populare în nord decât în sudul represiv, unde înflorea un marxism mai revoluţionar. În mod similar, în Germania revizionismul era mai popular în sud- vestul

liberal. Sentimentele revizioniste par de asemenea să fi fost populare printre muncitorii germani obişnuiţi, mai ales în cadrul sindicatelor. Iată ce afirma unul dintre ei: „Vor exista întotdeauna săraci şi bogaţi. Nu visăm că vom schimba aceasta. Dar vrem o organizare mai bună şi mai dreaptă la fabrică şi în stat."[96]
în ciuda acestui sprijin, Bernstein şi revizionismul au fost denunţaţi ca eretici la mai multe congrese social-democrate. La Congresul de la Amsterdam al Internaţionalei, în 1904, Kautsky şi SPD au obţinut majoritatea în sprijinul moţiunii lor care se opunea participării la guvernele burgheze. Chiar şi aşa, a fost exprimată o puternică opoziţie faţă de linia antirevizionistă, în general de către partidele din ţări unde democraţia liberală era solidă şi socialiştii aveau şanse să ajungă la putere - în Marea Britanie, Franţa, Scandinavia, Belgia şi Elveţia. Prin contrast, reprezentanţii din ţări mai autoritare s-au opus revizionismului. Printre ei au fost reprezentanţi din Japonia, Bulgaria, viitorul bolşevic Cristian Rakovski şi un tânăr radical din Rusia, Vladimir Ilici Lenin. Lor li s-a alăturat Rosa Luxemburg, o comunistă poloneză ce activa în SPD-ul german şi era strălucită în polemici.
Influenţa acestor radicali a prefigurat o nouă provocare la adresa ortodoxiei lui Kautsky, venită dinspre estul autoritar. în ianuarie 1905, în Rusia a izbucnit revoluţia, ceea ce părea să sugereze că acţiunea populară putea împinge istoria înainte spre comunism şi că strategia de „aşteptare revoluţionară" a lui Kautsky avea puncte slabe. Modul în care muncitorii ruşi au folosit arma grevei generale
în octombrie 1905 a încurajat, de asemenea, în Occident un radicalism al clasei muncitoare care mocnea de ceva vreme.[97]
Există numeroase dovezi că mulţi muncitori au devenit mai radicali în deceniul de dinaintea Primului Război Mondial. Numărul membrilor de sindicat a crescut în toată Europa şi grevele au devenit ceva mult mai obişnuit în această perioadă, mai ales între 1910 şi 1914, când inflaţia a erodat nivelul de trai al muncitorilor. Dar acest militantism muncitoresc reînnoit nu era, în unele privinţe, altceva decât renaşterea vechiului radicalism meşteşugăresc printre muncitorii calificaţi din fabrică. Schimbarea tehnologică mecaniza sectoare de producţie care până atunci fuseseră dominate de muncitori pricepuţi. în industria prelucrătoare a metalelor, de exemplu, folosirea unor strunguri şi

maşini de găurit mai eficiente a permis angajatorilor să înlocuiască muncitorii mai pricepuţi cu unii necalificaţi, mai ieftini. Şi aceşti muncitori calificaţi, deseori cu ştiinţă de carte, erau exact aceia de la care era de aşteptat să se apere singuri. Lucrătorii în metalurgie aveau să devină una dintre secţiunile cele mai radicale ale clasei muncitoare, în următoarele câteva decenii.

Acest militantism a alimentat iniţial mişcarea sindicală, care în multe privinţe era o actualizare a anarhismului lui Proudhon. Din anii 1890, în sindicatele franceze au apărut membri care condamnau partidele social-democrate pentru că participau la alegeri şi în parlamente şi cereau acţiuni directe ale clasei muncitoare prin greve în masă şi acte de sabotaj. Ei condamnau totodată pasiunea marxiştilor pentru organizare şi centralizare. Sindicaliştii se bucurau de un sprijin consistent în Franţa, Italia şi Spania. Mişcarea lor a înflorit chiar şi în Statele Unite, sub steagul Muncitorilor Industriali ai Lumii - aşa-numiţii „wobblies". în Germania aveau prea puţină influenţă, deşi vederile lor nu erau prea îndepărtate de cele ale unui grup de marxişti radicali, format în SPD în jurul Rosei Luxemburg. Aceasta, ca şi bătrânul radical Marx, avea încredere în capacităţile revoluţionare ale proletariatului şi îi acuza pe Kautsky şi pe conducătorii SPD că le neglijează în favoarea reformelor care nu fac decât să susţină sistemul capitalist. Dornică de politici revoluţionare, ea s-a dus clandestin la Varşovia (pe atunci parte a Imperiului Rus) la sfârşitul anului 1905, pentru a lua parte la revoluţie, şi a fost arestată şi închisă pentru câteva luni. La întoarcerea în Germania, ea a îndemnat SPD-ul să urmeze exemplul rus şi să folosească grevele în masă pentru a mobiliza clasa muncitoare. Aşa cum era de aşteptat, ideile ei au stârnit opoziţia lui Kautsky, care se temea că acţiunea de masă ar ameninţa sacrosancta lui organizare de partid.

însă, în cele din urmă, problemele externe, nu cele interne, au fost cele care au distrus unitatea marxismului, în momentul în care marxiştii au descoperit că trebuie să reacţioneze faţă de puterea crescândă a imperialismului şi a naţionalismului. Marxiştii se mândreau cu internaţionalismul lor, iar conducătorii lor făceau parte dintr-o comunitate transnaţională. Războaiele de expansiune, imperiile şi armatele de masă erau detestabile. Ei au încercat, aşadar, să sublinieze că se poate trece peste inegalităţile interne

dintre clase. Unii au încercat, de asemenea, să adapteze marxismul pentru a explica o nouă inegalitate internaţională: cea dintre Europa şi lumea coloniilor. Teoreticieni marxişti ca Rudolf Hilferding şi Rosa Luxemburg au dezvoltat o nouă viziune a unui capitalism „imperialist". Dacă, în anii 1840, principalele forţe ale istoriei erau capitalul şi munca, o jumătate de secol mai târziu li se alăturaseră statul naţional şi imperiul. Capitalişti monopolist! agresivi, argumentau ei, încheiaseră o alianţă cu statele şi împreună purtau războaie pentru dominarea lumii colonizate. Internaţionaliştii aveau un oarecare sprijin de la muncitorii industriali care nu se identificau cu statul naţional. Comunitatea internaţională a muncitorilor, reunită sub sloganul „Proletari din toate ţările, uniţi-vă!", părea un loc mult mai confortabil pentru muncitori decât „o comunitate imaginară", cum o vedeau ei, creată de aristocraţi, liberali din clasa de mijloc şi generali.

în 1907, Congresul de la Stuttgart al Internaţionalei a denunţat, aşadar, imperialismul şi naţionalismul. Dar internaţionalismul ortodox a intrat sub presiunea revizioniştilor - oameni ca Bernstein şi Ramsay MacDonald, din Partidul Laburist Britanic. Ei au văzut avantajele imperiului în ceea ce priveşte locurile de muncă şi credeau că sprijinirea politicilor externe imperialiste era preţul ce trebuia plătit pentru integrarea muncitorilor în statul naţional; unii simpatizau, de asemenea, cu pretenţia imperialiştilor că aduc civilizaţia în lumea colonială.

Dar chiar şi marxiştii ortodocşi au aflat că este dificil să reziste presiunilor de a sprijini efortul de război, când pacea s-a destrămat în 1914, pe de o parte deoarece mulţi aveau atitudini implicit naţionaliste, iar pe de alta fiindcă se temeau de alternativă.[98] Dacă se opuneau războiului, exista întotdeauna riscul ca sindicatele şi partidele marxiste să fie interzise în numele securităţii naţionale. De asemenea, francezii se temeau de un regim german care putea fi represiv faţă de muncitori, în timp ce germanii şi austriecii se temeau de ruşii chiar şi mai reacţionari; iar în timp ce Partidul Socialist Francez vedea războiul ca fiind unul de apărare împotriva agresiunii germane, partidul german îl vedea ca fiind rezistenţa opusă barbariei şi autocraţiei ruseşti. Iată ce-i spunea liderul SPD Hugo Haase unui socialist francez: „Ce înseamnă cizma prusacă pentru voi este cnutul rusesc pentru noi".[99]

Când a izbucnit războiul, în august 1914, liderii marxişti erau complet nepregătiţi. Dar nu a fost o surpriză că toate partidele socialiste, cu excepţia a două dintre ele, au decis să voteze pentru împrumuturile de război. Unii conducători, inclusiv Kautsky, au încercat să reziste fluxului naţionalist, dar au sacrificat repede principiul pe altarul pragmatismului şi al dorinţei de unitate. Victor Adler, conducătorul partidului austriac, a rezumat dilema cu care se confrunta social-democraţia internaţională:

Ştiu că trebuie să votăm pentru asta [împrumutul de război]. Ce nu ştiu este cum am putut deschide gura să spun acest lucru. Ar fi de neînţeles ca un german să facă altceva. Dar este de neînţeles ca un social-democrat să o facă fără să fie chinuit de durere, fără o luptă grea cu sine însuşi şi cu sentimentele lui.[100]

Se părea că Internaţionala, ca şi visul lui Marx, erau moarte. Cei mai mulţi marxişti din Europa se raliaseră la ceea ce denunţaseră înainte ca „naţionalism burghez" şi „imperialism". Ei erau acum parte a efortului de război, în alianţă cu elitele naţionale.

Apărut dintr-un amalgam de idei socialiste romantice, marxismul a devenit o mişcare de radicalism revoluţionar, înainte să se transforme într-un marxism modernist, care apoi a înclinat tot mai mult spre un socialism reformist, mai pragmatic. Dar un nou ciclu avea să înceapă în curând, revoluţionarii luând din nou iniţiativa în mişcarea comunistă internaţională. Deşi părea că elitele şi capitalismul sunt în ascensiune în 1914, ele aveau să fie virtual distruse de război, iar naţionalismul lor - discreditat. Doar trei ani mai târziu, se părea că majoritatea partidelor marxiste lansaseră chemarea greşită şi îşi pierduseră supremaţia morală.

Beneficiarii acestei erori au fost partidele din Internaţională care se opuseseră ferm curentului naţionalist: Partidul Social Democrat Muncitoresc din Rusia (şi facţiunea bolşevică, şi cea menşevică), aliaţii lor, micul partid din Serbia şi socialiştii italieni (PSI). Bernstein ar fi avut poate dreptate să insiste, contrar lui Marx, că în Germania clasa muncitoare avea o patrie, dar situaţia din Rusia era foarte diferită. Mulţi oameni de rând de acolo se simţeau înstrăinaţi de

naţie, iar războiul a tensionat relaţiile dintre ei şi stat până la punctul de rupere. Marx se înşelase când crezuse că poate să transfere steagul revoluţiei de la Paris la Berlin. Berlinul era doar un punct de tranzit în călătoria lui spre est, spre Sankt- Petersburg

.Capitolul 2. Călăreţii de aramă

în noiembrie 1927, cetăţenii sovietici au fost delectaţi cu câteva filme realizate pentru cea de-a zecea aniversare a Revoluţiei din Octombrie. Era o epocă de aur a cinematografiei şi bolşevicii au apelat la câţiva regizori talentaţi pentru a spune povestea revoluţiei şi a explica înţelesurile ei; printre aceştia era şi deja celebrul Serghei Eisenstein. Dar cele mai multe laude de la elita partidului le-a strâns Sfârşitul Sankt-Petersburgului (Koneţ Sankt-Peterburga), al lui Vsevolod Pudovkin. Filmul lui Pudovkin prezenta revoluţia ca pe o forţă hotărâtă, modernizatoare. El spune povestea anului 1917 prin intermediul vieţii unui ţăran - „Flăcăul" - pe care sărăcia îl obligase să se mute de la ţară la Sankt-Petersburg. într-un scenariu sovietic clasic, „realist socialist", Flăcăul parcurge drumul de la ignoranţă la „conştiinţa" politică. El îşi găseşte de lucru la început într-un grup de spărgători de grevă. Dar învaţă repede să dispreţuiască poliţia secretă ţaristă şi vede cât de crud se poartă şefii cu muncitorii. Se întoarce împotriva regimului, ajunge pentru scurt timp în închisoare, de unde este eliberat pentru a lupta împotriva germanilor; în armată devine bolşevic şi în cele din urmă ia parte la asaltul Palatului de Iarnă.[1] Pudovkin susţine deci că masele ţărăneşti deveniseră şi moderne, şi revoluţionare. El arată, de asemenea, cum a preluat revoluţia stindardul modernizării, pe care vechiul regim îl lăsase să cadă, folosind motivul celebrei statui ecvestre din Sankt-Petersburg, „Călăreţul de aramă". încă de când Puşkin a scris faimosul poem pe această temă, în 1833, monumentul dedicat lui Petru cel Mare - conducătorul care a fondat Sankt-Petersburgul ca oraş european în

1702 - devenise simbolul eforturilor ocazionale şi nemiloase ale ţarilor de a moderniza Rusia. Pudovkin a călcat pe urmele lui Puşkin, prezentând Călăreţul de aramă ca pe un simbol al brutalităţii statului, ca şi al ambiţiilor lui modernizatoare. în timpul scenelor asaltului asupra Palatului de Iarnă, el a intercalat imagini ale Călăreţului de aramă cu cadre ale statuilor clasice ce dominau palatul, în timp ce erau distruse de tunurile atacatorilor bolşevici. Pudovkin sugerează că bolşevicii aveau să pună capăt aroganţei ţariste. Dar arată clar că ei nu vor distruge şi modernitatea adusă de Petru. Macarale înălţate iau locul elegantelor statui clasice, iar un muncitor anonim ridică mâna autoritar, evocând gestul dominator al Călăreţului de aramă. Pudovkin transmite publicului că revoluţia va continua munca lui Petru. Dar noii călăreţi de aramă ce aduc modernizarea vor fi muncitorii, nu stăpânitorii lor de odinioară.

Drama lui Pudovkin a arătat cât de mult se schimbase imaginea revoluţiei din zilele lui Delacroix şi cât de influent devenise marxismul modernist. Revoluţia lui era una violentă, dar şi mult mai modernă şi mai ştiinţifică decât cea a lui Delacroix. Maşinile şi metalul înlocuiseră togile fluturânde şi steagurile pătate cu sânge. Şi totuşi, în multe aspecte, povestea lui Pudovkin se îndepărta de marxismul modernist convenţional al lui Kautsky şi al social-democraţilor germani. Personajul principal nu era un muncitor tipic, ci un ţăran care intrase abia recent în rândurile proletariatului. De asemenea, revoluţia lui Pudovkin nu urmărea doar să aducă justiţie socială; ea moştenea de la regimul căzut un proiect de edificare a statului şi aducea modernitatea într-o ţară săracă, agrară.

Filmul lui Pudovkin a fost foarte bine primit de elita bolşevică la premiera ce a avut loc la Bolşoi Teatr din Moscova, în linii mari deoarece surprinsese esenţa revoluţiei lui Lenin.[2] Acesta încerca să făurească o nouă combinaţie de marxism modernist şi radical, potrivită pentru o societate pe care marxiştii ortodocşi o credeau prea înapoiată pentru a trece printr-o revoluţie. însă, după cum descoperiseră iacobinii francezi, tocmai statele slabe şi pe cale să se năruie, cu regimurile lor represive, intelectualii furioşi, muncitorii urbani şi ţărănimea furnizau terenul cel mai fertil pentru revoluţii. Lenin îmbina dorinţa populară de egalitate cu un plan pentru depăşirea înapoierii, dar până în anii 1920 el şi

bolşevicii mai adăugaseră un ingredient crucial la tradiţia marxistă. O organizaţie specific rusească, „partidul de tip nou", militant, de avangardă, avea să devină purtătorul revoluţiei şi al modernizării.

Privind în urmă, totuşi, povestea lui Pudovkin era neconvingătoare. Ideea că ţăranii şi muncitorii aveau să se îndepărteze rapid de un socialism populist, înfuriaţi de nedreptăţile comise de o elită, pentru a deveni bolşevici loiali şi cetăţeni ascultători într-o economie modernă, planificată, era fantezistă. La puţin timp după ce a preluat puterea, Lenin a realizat cât de multe dorinţe fuseseră considerate realitate în 1917. Aşa cum descoperiseră iacobinii, era imposibil să îmbini cererile de egalitate ale oamenilor obişnuiţi cu un proiect de creare a unui stat puternic. Haosul revoluţiei i-a făcut pe mulţi bolşevici să renunţe la flirtul lor temporar cu marxismul radical. Ei au îmbrăţişat acum un marxism mai modern: era

nevoie ca muncitorii şi ţăranii să fie supuşi unei discipline stricte. Dar şi-a

udat seama repede că această ordine era imposibil de menţinut şi s-au retras şi mult, de la un radicalism revoluţionar la credinţa modernistă în ştiinţă, la un pragmatism ce era atrăgător pentru grupuri mai mari din populaţie.
în mai 1896, încoronarea ţarului Nicolae al II-lea a fost sărbătorită la Moscova cu o pompă extraordinară - „Versailles reînviat", potrivit unui contemporan. Ţarul a intrat în oraş pe un cal alb, fără nici o pată, urmat de reprezentanţii supuşilor săi, în costume naţionale. Din procesiune au mai făcut parte delegaţi ai stărilor sociale şi ai administraţiilor locale (zemstva), ca şi străini.[3] Cu toată varietatea grupurilor etnice şi sociale, procesiunea era menită să sublinieze unitatea imperiului. Ziarul Moskovskie Vedomosti afirma:

Nimeni nu se mai gândea doar la sine. Totul fuzionase într-un întreg, într-un singur suflet, pulsând de viaţă, simţind şi conştientizând că era poporul rus. Ţarul şi poporul au făurit un lucru istoric şi, atâta vreme cât va exista unitatea poporului şi a ţarului, Rusia va fi măreaţă şi invincibilă, fără să se teamă de duşmani externi şi interni.

[4]Corespondentul confunda propaganda cu realitatea. Ca parte a încercărilor paternaliste ale guvernului de a-i face pe oamenii de rând să participe la evenimentele încoronării, devenise un obicei să se organizeze un „ospăţ al poporului" pe câmpia Hodînka, cu scenete şi jocuri pentru distracţia tuturor. De data aceasta însă, au venit mai mulţi oameni decât era de aşteptat şi au fost desfăşurate prea puţine trupe de cazaci ca să controleze mulţimile. Când a început sărbătoarea, s-a iscat panică şi între 1350 şi 2000 de oameni au fost ucişi în învălmăşeală. Opinia publică din ţară şi din străinătate a fost oripilată de relatările din presă. în ciuda faptului că se proclama conducătorul invincibilei Rusii, era limpede că guvernarea ţarului era un abator prost organizat. Şi nu se vedea

nici mult-trâmbiţata unitate dintre ţar şi popor. Deşi Nicolae al II-lea şi-a exprimat regretele, festivităţile nu au fost anulate şi, în aceeaşi seară, ţarul a participat la un bal extravagant, dat de ambasadorul Franţei. Un observator englez scria: „Nero a cântat la vioară în timp ce Roma ardea, iar Nicolae al II-lea a dansat la balul francez în noaptea masacrului de la Hodînskoe."[5] Viitorul muncitor bolşevic Semion Kanacikov, care a ajuns la sărbătoare la puţin timp după dezastru, s-a indignat şi el în faţa „iresponsabilităţii" autorităţilor şi a faptului că nu avea să fie nimeni pedepsit.[6] Afacerea Hodînka a fost un semn de rău augur pentru ţar - pretenţiile lui grandioase de la încoronare au fost dejucate în mod umilitor, iar el a răspuns cu o aroganţă impasibilă. Nu putea exista dovadă mai bună de decadenţă despotică.

Aşa cum au arătat clar ritualurile încoronării, Imperiul Rus de la sfârşitul secolului al XIX-lea era mândru că este de tip Vechiul Regim. într-adevăr, el a depăşit în mod conştient Franţa de dinainte de 1789, ca întruchipare a principiilor reacţionare. în mod paradoxal, acest ancien régime era de dată relativ recentă în Rusia. Dacă filosofii iluminişti condamnau ierarhia şi diferenţele de clasă, ţarul le consolida, iar după ce a învins Franţa revoluţionară în Războaiele Napoleoniene, regimul ţarist s-a erijat conştient într-un bastion al tradiţiei şi autocraţiei împotriva Iluminismului şi a revoluţiei. Rusia continua să fie alcătuită dintr-o serie de domenii inegale, grupuri sociale şi naţionalităţi, fiecare cu propriile privilegii legale şi cu obligaţii specifice.[7] Era de notorietate faptul că ţăranii erau dezavantajaţi şi până în 1861 nici măcar nu aveau libertate, fiind ultimii robi din Europa.

Aşa cum a descoperit monarhia franceză în 1789, un asemenea sistem putea persista doar atâta timp cât statul nu cerea prea mult de la supuşii lui. Dar când a început să intre în competiţie cu statele rivale - din Occident şi din Orient -, care puteau mobiliza armate mari, bine pregătite, când a început să mărească impozitele şi să construiască arme moderne, statul ţarist trebuia să facă exact acest lucru, să ceară tot mai multe supuşilor. Inevitabil, ţăranii, iar mai târziu muncitorii din industrie şi minorităţile etnice din Imperiul Rus, de la care se aştepta să facă aceste sacrificii, au cerut ceva în schimb. Dacă trebuia să contribuie la stat cu banii sau cu vieţile lor, voiau să fie trataţi cu demnitate, ca participanţi valoroşi într-o întreprindere comună, nu carne de tun sau vaci de muls.

III

O serie de înfrângeri militare - de către Imperiul Britanic şi cel Otoman în Războiul Crimeii (1853-1856), de către japonezi (1904-1905) şi germani în Primul Război Mondial - i-au obligat pe unii dintre oficialii ţarului să admită că regimul său nu mai funcţiona; reformatorii au înţeles că imperiul trebuia să devină ceva asemănător unui stat naţional unificat, cu industrie şi agricultură moderne. Disensiunile din interiorul societăţii trebuiau depăşite, iar între popor şi stat trebuia creată o legătură emoţională. împotriva lor, însă, s-au ridicat conservatorii, care se temeau că reforma avea să submineze monarhia şi ierarhiile care stăteau la temelia ei. Rezultatul a fost o serie de compromisuri instabile, care au integrat doar parţial populaţia în sistemul politic şi au sporit resentimentele populare. Aleksandru al II-lea a introdus în anii 1850 şi 1860 o serie de reforme, dintre care cea mai importantă, emanciparea robilor, i-a eliberat legal pe ţărani. Dar aceştia au continuat să aibă un statut legal inferior şi nu au primit pământul care credeau că li se cuvenea. De asemenea, ei au continuat să fie legaţi de vechea comunitate sătească (obcina) - o instituţie străveche de autoconducere locală -, pentru a fi mai bine controlaţi şi taxaţi. Mânia ţăranilor în faţa acestui aranjament inechitabil, exprimată sub forma unui resentiment populist, aproape anarhist, împotriva statului, a continuat să mocnească până când bolşevicii le-au dat pământ, în 1917.[8]

Dacă ţărănimea, o clasă separată, a rămas izolată şi discriminată, clasa muncitoare era exclusă complet din structura socială, cu toată creşterea ei numerică în timpul întârziatei industrializări a Rusiei, în anii 1880 şi 1890. „Flăcăul" lui Pudovkin era tipic pentru milioanele care părăseau zona rurală tot mai suprapopulată pentru industria din oraşe. în cei 50 de ani anteriori lui 1917, populaţia urbană a Rusiei a crescut de patru ori, de la 7 la 28 de milioane de locuitori; iar, dacă clasa muncitoare industrială era încă relativ mică, de 3,6 milioane de oameni, era puternic concentrată în oraşele importante din punct de vedere politic. Când ajungeau la oraş, muncitorii intrau câteodată în comunităţi neoficiale, numite „arteluri". Lucrătorul Kanacikov îşi aminteşte de grupul lui de cincisprezece oameni, care închiriaseră un apartament şi mâncau în fiecare zi ciorbă de varză dintr-o oală la comun, cu linguri de lemn, sărbătorind ziua de salariu, de două ori pe lună, cu „chefuri sălbatice".[9] Dar muncitorilor nu le era permis să se organizeze în sindicate sau în orice alte organisme mai mari, cel puţin nu până în

1905, aşa că le lipsea complet cultura bogată a sindicatelor din Germania şi a SPD-ului. Totuşi, resentimentele faţă de condiţiile şi tratamentele proaste persistau; de fapt, le alimentau chiar neputinţa muncitorilor. Muncitorul A.I. Şapovalov îşi aminteşte, în memoriile lui, ce atitudine avea faţă de şef:
La vederea burţii lui grase şi a feţei roşii de sănătate, nu doar că nu-mi scoteam pălăria, dar, împotriva voinţei mele, în ochi mi se aprindea focul teribil al urii. Mi-a venit ideea prostească să-1 apuc de gât, să-1 trântesc la pământ şi să-i calc burta grasă în picioare.[10]

în cele din urmă, Kanacikov, Şapovalov şi mulţi alţi aşa-numiţi muncitori „cu conştiinţă" au decis să acţioneze pe baza mâniei lor, intrând într-o organizaţie mai mare. Dar intelectualii radicali erau cei de la care se aştepta să preia conducerea, aceştia fiind un alt grup exclus din sistemul social, hotărât să depăşească diviziunile Rusiei şi să-i accelereze modernizarea

.De la începutul anilor 1860, autorităţile ruse au început să-şi facă griji din cauza unei noi mode apărute printre tinerii educaţi: femeile contractau căsătorii fictive ca să scape din familiile lor mult prea restrictive; cei doi soţi se despărţeau apoi imediat după nuntă sau trăiau împreună fără să-şi consume relaţia. Poliţia era preocupată şi de ceea ce considera un fenomen înrudit: popularitatea unor ménages à trois. Poliţiştii au localizat rădăcinile acestui comportament subversiv într-un roman cu o influenţă extraordinară, deşi destul de slab din punct de vedere estetic, publicat în 1863: Ce-i de făcut? Din poveştile oamenilor noi (Şto delati? Iz razkazov o novîh liudiah), de intelectualul socialist rus Nikolai Cernîşevski.[11]

Impactul romanului lui Cernîşevski asupra tinerilor educaţi era comparabil cu influenţa romanelor lui Rousseau înainte de Revoluţia Franceză; faptul nu era o întâmplare, întrucât Cernîşevski îşi propusese să producă o versiune rusificată, socialistă, a Noii Eloize a lui Rousseau.[12] Cernîşevski spune povestea unei femei, Vera, pe care părinţii autoritari, ca ai Juliei, o presau să accepte o căsătorie aranjată, lipsită de iubire. Vera este salvată de Lopuhov, un tutore în stilul lui Saint-Preux, împreună cu care trăieşte un pseudomariaj cast, dar apoi se căsătoreşte cu prietenul acestuia, Kirsanov. După o scurtă perioadă în care trăiesc împreună, ca un ménage à trois, Lopuhov pleacă, însă revine peste un timp, căsătorit cu o altă femeie, şi cei doi trăiesc împreună cu Vera şi Kirsanov într-o familie comună, armonioasă.

Romanul prezintă totodată şi câteva utopii romantice socialiste. într-una dintre acestea, Vera şi Lopuhov înfiinţează un atelier cooperatist şi o obşte de cusătorese. într-un alt episod, Vera visează la o societate organizată raţional, pe baza muncii comune; bărbaţii şi femeile trăiesc într-un palat uriaş de fier şi sticlă plin de minunăţii tehnologice printre care figurează, în mod profetic, aerul condiţionat şi becurile, inspirat de Crystal Palace din Londra, pe care Cernîşevski îl văzuse de la distanţă. Personajele lui lucrează cu bucurie pământul în timpul zilei, fericite că munca este făcută în cea

mai mare parte de maşini, iar seara se distrează la baluri elegante, purtând togi greceşti „din rafinata perioadă ateniană".[1]

[3]Nu ştim cât de mult voia Cernîşevski ca aceste idei socialiste şi revoluţionare să fie luate în serios de cititorii lui.[14] Romanul era scris într-un stil obscur, pentru a trece de cenzură. Şi totuşi, Ce-i de făcut?, ca şi scrierile lui Rousseau, a avut un efect uriaş asupra tinerilor, bărbaţi şi femei, pentru că le indica o alternativă la ierarhia, subordonarea şi diviziunea socială din experienţa lor de zi cu zi; tot aşa cum Robespierre îi era recunoscător lui Rousseau pentru că îl făcuse conştient de demnitatea lui înnăscută, tinerii ruşi îl lăudau pe Cernîşevski pentru că le arătase cum să-şi trăiască vieţile ca „oameni noi" - în egalitate, opunându-se aristocraţilor îngâmfaţi, evadând din familiile lor dominatoare şi dedicându-se binelui comun. Farmecul „omului nou" este evident într-un episod din roman în care Lopuhov se afla pe un trotuar din Sankt-Petersburg împreună cu un demnitar arogant. În loc să-i facă loc să treacă, el îl înhaţă cu îndrăzneală şi, păstrându-şi calmul şi politeţea formală, îl împinge în rigolă, în uralele a doi ţărani în trecere.

La fel ca majoritatea socialiştilor vremii, Cernîşevski era profund ostil naţionalismului rus. Dar părerea lui că regimul ţarist era un afront adus demnităţii oamenilor obişnuiţi a avut un ecou profund într-o perioadă în care Rusia era umilită de rivali străini, tot aşa cum ideile lui Rousseau atrăseseră tineretul ce dorea cu disperare să reînvie puterea Franţei. Cernîşevski nutrea convingerea că Rusia era slabă pentru că ierarhiile ei îi făceau pe oameni servili. Toată lumea era nevoită să adopte un comportament linguşitor, iar solidaritatea socială era imposibilă. Aceste „valori asiatice" (aziatcina) au corupt personalităţile şi comportamentul ruşilor.[15] Cernîşevski s-a îndepărtat însă de Rousseau prin faptul că a susţinut că Rusia poate scăpa de umilire doar prin modernizare, devenind mai asemănătoare Occidentului. El a îmbinat, aşadar, interesul rousseauist pentru utopii egalitariste cu un interes în stilul lui Marx pentru socialismul modern şi revoluţie. Căci pe lângă Vera şi tovarăşii ei „oameni noi", Ce-i de făcut? introducea şi o „persoană specială", dedicată acţiunii politice concentrate şi consecvente - asceticul revoluţionar Rahmetov.

Romanul sugerează că Cernîşevski nu îl aproba în întregime pe Rahmetov, dar cititorii lui au considerat personajul fascinant.[16] El provine dintr-o veche familie aristocratică şi, semnificativ, are sânge amestecat, oriental şi occidental - tătar şi rusesc. Are

totodată virtuţile duale şi ale intelectualului, şi ale omului din popor. Bun cunoscător al literaturii franceze şi germane, este preocupat şi de întărirea trupului. La 17 ani se decide să-şi schimbe fizicul, urmând o dietă cu carne de
vită crudă, şi devine chiar hamal pe Volga. Apoi merge la universitate, unde îl întâlneşte pe Kirsanov, dar continuă să ducă o viaţă austeră, hrănindu-se ca oamenii de rând - mai degrabă cu mere decât cu caise (deşi îşi oferă şi portocale, la Sankt-Petersburg). Se abţine de la băutură şi chiar se supune torturilor fizice, întinzându-se pe un pat de cuie pentru a-şi da seama de ce este în stare. întreaga lui viaţă este dedicată slujirii oamenilor. Citeşte numai cărţi ce-i pot fi folositoare, respingând lucrări frivole cum ar fi Istoria Angliei a lui Macaulay. Utilitarismul lui se extinde şi la relaţiile personale. Stă de vorbă doar cu oamenii care au autoritate asupra altora, retrăgându-se cu un politicos „Scuzaţi-mă, nu am timp" din faţa oricui mai puţin important.[17]
Rahmetov îşi foloseşte aceste calităţi cu singurul scop de a instiga la revoluţie în Rusia şi este de înţeles că mulţi cititori au văzut în Ce-i de făcut? o invitaţie de a- 1 imita. „Există foarte mulţi oameni buni şi onești, dar cei precum Rahmetov sunt rari", declară romanul. „Sunt puţini la număr, dar îi ajută pe ceilalţi să respire, pentru că fără ei s-ar sufoca."[18] Cernîşevski pare să fi pledat pentru o organizaţie de elită a oamenilor moderni, raţionali, care au totodată şi o mare simpatie pentru semenii lor de rând. Doar ei ar fi putut să răstoarne ordinea veche, slabă şi inegală.
Personajele lui Cernîşevski au fost ironizate crunt de Dostoievski în romanul însemnări din subterană, publicat în 1864. „Omul din subterană" al lui Dostoievski caută să întreacă demonstraţia de demnitate a lui Lopuhov refuzând să facă loc pe stradă unui ofiţer. Dar, după zile întregi în care a plănuit confruntarea, încercarea lui are un sfârşit comic; când în cele din urmă se ciocneşte de ofiţerul uimit, nu este clar nici măcar dacă gradatul a observat gestul lui revoluţionar.[19]
Răspunsul cinic al lui Dostoievski era totuşi neobişnuit, cel puţin pentru tineri, iar cartea lui Cernîşevski a devenit o adevărată Biblie pentru generaţii întregi de studenţi ruşi radicali. Reformele lui Aleksandru al II-lea au liberalizat şi au extins universităţile, deschizând drumul spre studenţie şi celor din afara nobilimii. Guvernul spera ca aceştia să-şi croiască drum spre rangurile

superioare ale birocraţiei imperiale şi să aducă astfel noi talente în administraţie, în practică însă, a apărut o nouă cultură studenţească radicală, intolerantă faţă de obscurantismul regimului ţarist, dedicată ştiinţei şi hotărâtă să elibereze poporul, în anii 1860 şi 1870, radicalismul devenise un mod de viaţă, la fel cum avea să se întâmple după exact un secol în universităţile occidentale. Studenţii provocau autorităţile folosind un limbaj direct, nerespectuos, şi purtând haine ponosite, „de săraci". Cineva îşi amintea că studenţii la medicină reprezentau grupul care făcea cel mai mult politică şi îşi exprimau deschis opiniile: „Ochelari albaştri, plete, cămăşi roşii scoase din pantaloni şi legate în talie cu eşarfe - aceştia precis sunt studenţi la medicină." Studentele radicale, în schimb, purtau rochii negre puritane şi părul tuns scurt. Această contrauniformă a ajutat la formarea unei comunităţi morale, a unui grup de „apostoli ai cunoaşterii", hotărâţi să-şi folosească educaţia privilegiată pentru a-i ajuta pe ignoranţi.[20]

Printre studenţi au apărut totuşi şi dispute aprinse privind cea mai bună cale de instaurare a socialismului. Cineva îşi aminteşte cele două viziuni aflate la concurenţă în rândul studenţilor:

Este o datorie de onoare în faţa oamenilor pe care vrem să-i servim să primim o educaţie solidă, ştiinţifică, totală şi serioasă; doar aşa ne putem asuma cu conştiinţa împăcată conducerea spirituală a revoluţiei. „Continuă să înveţi!", îi luau ceilalţi peste picior. Asta înseamnă să te îndepărtezi de cauza revoluţionară... Nu în universităţi şi nu din cărţi, ci prin contactul imediat cu oamenii şi cu muncitorii vei primi cunoştinţele utile cauzei revoluţionare.[21]

Cernîşevski era în favoarea primului argument, dar a fost închis şi exilat pentru vederile lui politice între 1862 şi 1883. Abia moştenitorul lui, socialistul agrarian Petr Lavrov, a devenit principalul susţinător al acestuia. Studenţii - îndemna prooccidentalul Lavrov - trebuiau să stăpânească ştiinţa pentru a fi pregătiţi pentru noua ordine, nu să se angajeze în revoluţii distructive. După cum s-a văzut, Lavrov, chiar dacă nu era el însuşi marxist, a fost socialistul rus care a menţinut contactele cele mai strânse cu marxiştii din vestul Europei şi era pe lista cu budinci de Crăciun a lui Engels. Mihail Bakunin apăra al doilea punct de vedere: cultura occidentală era burgheză şi filistină, iar studenţii trebuiau să se amestece printre ţărani, să absoarbă cultura lor

colectivistă înnăscută - întruchipată de tradiţionalele „obşti" ţărăneşti[22]. în cele din urmă, în viziunea lui Bakunin, revoluţia ţărănească, având rădăcinile în haiducia rusească, avea să distrugă elementul fundamental străin, statul rusesc „german":

Haiducul este întotdeauna eroul, apărătorul, răzbunătorul poporului, duşmanul ireconciliabil al întregului regim de stat, atât în aspectele lui civile, cât şi în cele sociale, luptătorul pe viaţă şi pe moarte împotriva civilizaţiei noastre etatist- aristocratice, oficial-clericale.[23]

Disputa dintre Lavrov şi Bakunin are ecouri clare ale conflictului dintre marxismul modernist şi cel radical. Dar, spre deosebire de Marx, amândoi credeau în potenţialul revoluţionar al ţărănimii - o opţiune fericită, de vreme ce nu exista încă prea mult proletariat în Rusia. Totuşi nici strategiile lui Lavrov, nici cele ale lui Bakunin nu au schimbat conservatorismul fundamental al regimului, iar represiunea din partea guvernului a încurajat întoarcerea spre violenţa revoluţionară. Crucial a fost eşecul mişcării lavrovite „Drumul spre popor" din 1874, când peste o mie de tineri şi-au abandonat vieţile din oraşe şi au mers să trăiască printre ţărani. îmbrăcaţi ca ţăranii, bărbaţii cu cămăşi roşii şi pantaloni bufanţi, iar femeile cu bluze albe şi fuste, sperau să îi educe, să îi lumineze şi să îi determine să se ridice, cerând o redistribuire a pământurilor. Tinerii şi ţărănimea aveau de obicei prea puţine în comun, dar represiunea autorităţilor, nu atitudinea ostilă a ţăranilor, a fost cea care a dus la eşecul mişcării. Numeroşi tineri idealişti au fost arestaţi şi condamnaţi după mari procese publice, în 1877-1878.[24]

Lecţia părea clară: mişcarea radicală trebuia să devină mai organizată, secretă şi conspiraţionistă. în 1879, o aripă a mişcării socialiste ruseşti Voinţa Poporului (Narodnaia Volia) a creat modelul pentru toate organizaţiile teroriste din lumea modernă: avea o structură piramidală şi era formată din celule discrete care, din motive de securitate, nu trebuiau să ştie una de alta. Voinţa Poporului a fost şi prima organizaţie care a folosit tehnologia inovatoare a explozibililor pusă la punct de omul de afaceri Alfred Nobel. în acelaşi an, organizaţia a pronunţat condamnarea la moarte a lui Aleksandru al II-lea şi a pus în aplicare sentinţa, trimiţând un membru să arunce două bombe de mână în trăsura ţarului.

Represiunea brutală ce a urmat asasinatului nu a făcut decât să le dea mai multă forţă teroriştilor şi celui mai proeminent teoretician al lor, Piotr Tkacev. Fiu al unui nobil mărunt, el susţinea că numai acţiunea unei puţin numeroase „minorităţi revoluţionare" avea să aducă socialismul în ţară. Anii 1880 au fost cei în care Rahmetov i-a eclipsat pe Vera şi pe Kirsanov, ca model ales de tineretul rus. Osipanov, unul dintre membrii organizaţiei teroriste Grupul de la 1 martie care a avut o tentativă de asasinare a lui Aleksandru al III-lea în 1887,
îşi imita eroul dormind pe cuie. Ce-i de făcut? era cartea preferată şi a unui alt membru al Grupului de la 1 martie, Aleksandr Ulianov, şi, după execuţia acestuia, şi a fratelui lui, Vladimir - cunoscut mai târziu ca „Lenin".
Teroriştii socialişti ruşi au continuat să opereze de-a lungul anilor 1890, asasinând mii de oficialităţi, inclusiv câţiva miniştri - un autor a estimat că peste 17 000 de oameni au murit ca rezultat al terorismului în cele două decenii de dinainte de 1917.[25] între timp, Ohrana (poliţia secretă) a ripostat, deseori foarte eficient. în 1908 s-a aflat că unul dintre conducătorii teroriştilor nu era altceva decât un agent sub acoperire al poliţiei - Evno Azef.
Tendinţa politicii s-a schimbat însă odată cu foametea devastatoare din 1891. Incapacitatea statului ţarist de a face faţă crizei a încurajat societatea educată să îi ia locul şi să organizeze ajutarea victimelor foametei. De acum înainte implicarea socialiştilor în reforme paşnice părea imperativă. întoarcerea la politica lui Lavrov şi a anilor 1870 s-a dovedit însă imposibilă. Rusia se industrializa rapid, iar foametea distrusese orice urmă de idealism ce mai persista privind viaţa la ţară. Părerea unanimă a vechilor socialişti agrarieni, potrivit căreia obştea ţărănească era darul făcut de Rusia socialismului mondial şi că, modernizată convenabil, aceasta urma să devină embrionul societăţii ideale, suferise lovituri fatale; agricultura şi ţărănimea păreau acum iremediabil înapoiate, întruchipare a aziatcina ruse, şi trebuia găsită o nouă clasă revoluţionară. Aceasta a fost lacuna care explică atractivitatea marxismului. Principiile marxismului ofereau o alternativă la ierarhia ţaristă, dar promiteau şi o nouă avangardă - clasa muncitoare - şi o cale pentru ieşirea din înapoiere. Mai mult, ele apăreau „ştiinţifice" şi occidentale. După cum îşi amintea revoluţionarul Nikolai Valentinov, prieten al lui Lenin:

Am îmbrăţişat marxismul pentru că am fost atraşi de optimismul lui sociologic şi economic, de încrederea lui puternică, susţinută de fapte şi de cifre, că dezvoltarea economiei, dezvoltarea capitalismului prin demoralizarea şi erodarea temeliilor vechii societăţi crea forţe noi (care ne includeau şi pe noi) ce aveau să înlăture cu siguranţă regimul autocratic, odată cu ororile lui... Eram atraşi, de asemenea, de natura lui europeană. Marxismul venea din Europa. Nu amintea prin nimic de mucegaiul şi provincialismul de acasă, ci era nou, proaspăt şi entuziasmant. Marxismul flutura promisiunea că nu vom rămâne o ţară semiasiatică, urmând să devenim parte a Occidentului, împrumutând cultura lui, instituţiile şi atributele unui sistem politic liber. Occidentul era farul nostru călăuzitor.[26]

„Marxismul" adoptat de socialiştii ruşi era categoric de tip modernist: Rusia înapoiată trebuia să treacă mai întâi prin dezvoltarea capitalistă, aşadar, mai era drum lung până la socialism. Acest lucru nu a ieşit imediat în evidenţă când Marx a fost tradus pentru prima dată în limba rusă. Când Capitalul i-a fost dat lui Skuratov, unul dintre cei doi cenzori ţarişti desemnaţi să citească jumătate din el în 1872, acesta a raportat: „Se poate spune cu siguranţă că puţini oameni o să-1 citească în Rusia şi o să fie şi mai puţini cei care o să-1 înţeleagă."[27] Concluzia lui a fost că poate fi publicat. A fost probabil, cea mai mare greşeală făcută de cenzură de când apăruse Ce-i de făcut?, cu nouă ani înainte. Ediţia rusă a cărţii - prima traducere după originalul german - a avut un succes uriaş printre cititorii ruşi, vânzându-se mult mai bine decât predecesoarea ei din Hamburg. Dar Skuratov a avut dreptate că nu toţi o s-o înţeleagă, cel puţin nu la început. Atât ziarele socialiştilor agrarieni, cât şi cele oficiale, susţinătoare ale regimului, au salutat apariţia cărţii, ca un avertisment privind coşmarul capitalist, cu copii puşi la muncă şi fabrici satanice. Şi totuşi, chiar dacă Marx însuşi părea să fi fost convins în anii 1880 că Rusia putea să evite capitalismul şi să păstreze obştea, mesajul Capitalului era exact opus: capitalismul era inevitabil. Iar în 1883, aceasta a devenit doctrina primei organizaţii marxiste din Rusia, Eliberarea muncii, fondată de revoluţionarul în exil Gheorghi Plehanov. Acesta abandonase vechea încredere în ţărănime a socialiştilor agrarieni şi afirma cu convingere că Rusia nu avea să fie pregătită pentru socialism decât după ce ar fi trecut prin muncile capitalismului şi

liberalismului. Clasa muncitoare, condusă de intelectualii din Partidul Social Democrat, avea să pornească o revoluţie împotriva autocraţiei, dar aceasta urma să aducă numai democraţia liberală şi doar într-un stadiu mult mai târziu socialismul. Doctrina lui Plehanov a devenit ortodoxie printre marxiştii ruşi, la fel ca socialismul lui Kautsky şi Internaţionala a Il-a.
Cu toate acestea, relevanţa socialismului lui Kautsky pentru Rusia era discutabilă. Acesta fusese elaborat în societăţi cu industrie în curs de maturizare, semidemocratice, în care muncitorii erau integraţi treptat în sistemul politic şi unde democraţia liberală, extinsă după nevoie, părea să fie în interesul maselor de muncitori. în Rusia, dimpotrivă, condiţiile mult mai represive duseseră la o cu totul altă cultură. Ca şi muncitorul bavarez Nikolaus Osterroth, studenţii radicali
ruşi din anii 1880 şi 1890 îşi vedeau vieţile ca o călătorie de la „întuneric" spre „lumină"; ei deveneau oameni „noi", „având conştiinţă", îmbrăţişând atât oraşul modern, cât şi identitatea socialistă. Cu toate acestea, ei formau în Rusia o comunitate mult mai combativă, infiltrată de poliţie. Cultura lor era puternic moralistă şi maniheistă, o cultură în care studenţii eroici, „cu onoare", se confruntau cu spionii cei răi. Se organizau „tribunale ale onoarei", pentru a-i demasca şi a-i „epura" pe duşmanii bănuiţi din comunitatea studenţească, acuzatorii judecându-i după vieţile lor publice şi private - practică similară mai degrabă cu cea întâlnită mai târziu în partidul bolşevic. în aceste condiţii ameninţătoare, nu este surprinzător că tradiţia mai cuprinzătoare kautskyană a avut de înfruntat provocarea unei viziuni mai radicale, sectare asupra politicii.[28]Vladimir Ulianov (Lenin) a fost cel care a adaptat socialismul lui Cernîşevski la lumea modernă şi marxismul modernist al Internaţionalei a Il-a la condiţiile din Rusia. Atât trecutul lui Lenin, cât şi personalitatea sa l-au făcut potrivit pentru rolul de promotor al Occidentului şi modernizator. Cu toate că tatăl lui era în mod oficial aristocrat - un nobil pentru care formula de adresare era „Excelenţa Voastră" -, ar fi înşelător să ne gândim la familia Ulianov ca la o familie cu valori aristocratice. Tatăl lui Lenin era profesor şi îşi câştigase titlul odată cu numirea ca Director al Şcolilor din provincia Simbirsk. Ambii părinţi ai lui Lenin aveau o provenienţă etnică amestecată, tatăl având probabil rădăcini ruseşti şi kalmâce din regiunea

Volgăi, iar mama fiind luterană, cu strămoşi germani, suedezi şi evrei. Ei puteau fi consideraţi, aşadar, nişte străini ambiţioşi, dornici să aibă succes şi să se integreze, drept care le-au insuflat şi copiilor autodisciplina şi aspiraţiile lor sociale.[29] Erau tipici pentru mulţi profesionişti din acea vreme, care se dedicau îmbunătăţirii situaţiei Rusiei şi a poporului ei, rămânând în acelaşi timp loiali ţarului. Ulianovii erau reformişti progresişti, interesaţi de ultimele idei iluministe, în timp ce trecutul luteran şi german al Măriei, mama lui Lenin, dădea familiei o stare de spirit în mod special occidentalizantă, pe care Lenin avea să o demonstreze mai târziu în viaţă când a făcut o comparaţie defavorabilă între lenea ruşilor şi disciplina evreilor şi a germanilor.[30] în multe aspecte, aşadar, originea lui Lenin nu era foarte diferită de cea a lui Marx - o familie de profesionişti dintr-o minoritate etnică de succes, dornică să se integreze etniei dominante în regimul ţarist, dar rămânând credincioasă ideilor iluministe şi dedicată combaterii înapoierii şi obscurantismului. Ca şi în celelalte cazuri, copiii acestei prime generaţii de asimilaţi au fost cei care s-au revoltat, convinşi că părinţii lor au fost prea servili faţă de puterile vremii.

Totuşi, deşi originea lui Lenin are unele asemănări cu cea a lui Marx, caracterul lui era foarte diferit. Lenin nu a fost niciodată un socialist utopic romantic şi nici nu a fost rebel în copilărie; el s-a bucurat de relaţii foarte bune cu tatăl lui, iar la şcoală a fost un elev-model: în caracterizarea de la sfârşitul şcolii, directorul a scris că „principiile călăuzitoare ale acestui elev sunt religia şi disciplina raţională"

(o judecată emisă de nimeni altul decât
Feodor Kerenski, tatăl lu

iAleksandr, conducătorul guvernului provizoriu liberal pe care Lenin avea să îl înlăture în octombrie 1917).[31] Lenin şi-a păstrat toată viaţa această „disciplină raţională" burgheză. Biroul lui era întotdeauna ordonat şi curat, era foarte chibzuit cu banii (chiar tăia bucăţile albe din scrisorile pe care le primea, pentru a refolosi hârtia) şi nu nutrea altceva decât dispreţ pentru colegii lui redactori mai boemi de la ziarul marxist Iskra (Scânteia).[32]
Nu este surprinzător că lui Lenin culturile germanice i s-au părut foarte atrăgătoare - mai ales reţelele lor poştale. Potrivit soţiei lui, Nadejda Krupskaia, pe când era exilat din Rusia într-un sat din Alpi, „nu avea decât cuvinte de laudă" pentru cultura elveţiană şi poştaşii ei, care îi aduceau cărţi preţioase şi putea astfel să lucreze la broşurile lui.[33] în 1917 glumea doar pe jumătate atunci când a descris serviciul poştal german ca un model al viitorului stat socialist.[34]
Şi totuşi, Lenin avea să-şi canalizeze disciplina burgheză în slujba unei revoluţii împotriva burgheziei. Executarea fratelui lui, Aleksandr, pentru implicare în terorism revoluţionar explică, fără îndoială, multe. Vladimir era discriminat, ca membru al unei familii suspecte, şi îi rămăsese nu doar exemplul lui Aleksandr, ci şi cărţile acestuia, printre care Ce-i de făcut? Lenin a afirmat mai târziu că această carte „1-a răscolit neîncetat". „M-a schimbat cu totul. Este o carte care poate să influenţeze un om pentru toată viaţa." Cernîşevski nu doar a arătat că orice om care gândeşte corect şi este cu adevărat cinstit trebuie să fie revoluţionar, dar a arătat - şi acesta este cel mai mare merit al lui - cum trebuie să fie un revoluţionar, ce principii trebuie să aibă, cum trebuie să-şi abordeze ţelul şi ce metode trebuie să folosească pentru a-1 atinge.[35]
Este posibil ca această carte să-i fi oferit şi modelul triunghiului amoros pe care 1-a format cu soţia lui, Krupskaia, şi cu viitoarea teoreticiană a socialismului, Inessa Armând.[36] Şi este mult din Rahmetov în angajamentul puritan al lui Lenin pentru revoluţie şi în respingerea utilitaristă a orice ar putea să-1 distragă. Deşi nu urma o dietă pe bază de carne crudă şi nici nu dormea pe cuie (avea o sănătate fragilă), se menţinea în formă făcând gimnastică, fapt neobişnuit printre tovarăşii lui revoluţionari.
După moartea fratelui său, în 1887, Lenin a intrat la universitate, în Kazan, dar

a fost exmatriculat după un an pentru implicare în demonstraţii. S-a alăturat pentru o vreme grupărilor socialiste agrariene, dar nu este deloc surprinzător că a fost atras de marxismul modernist al lui Plehanov, iar în 1893 a plecat la Sankt- Petersburg cu ambiţia de a deveni revoluţionar şi teoretician marxist. S-a făcut cunoscut în cercurile revoluţionare ca un adversar îndârjit al socialismului agrarian. Dar Lenin era diferit şi de majoritatea marxiştilor ruşi din vremea respectivă, în aspecte semnificative. El aprecia dificultăţile cu care se confruntau marxiştii în condiţiile din Rusia, unde capitalismul abia apărea: ei condamnau efectiv Rusia la o călătorie foarte lungă spre paradisul socialist, iar până atunci radicalii trebuiau să tolereze speculanţii cu jobene şi fabricile satanice. Lucrul acesta i se părea foarte dificil, pentru că ura burghezia mai intens decât mulţi alţi marxişti şi era ostil în special unor idei „burgheze" precum democraţia liberală şi domnia legii. Potrivit soţiei lui, viziunea referitoare la burghezia liberală îi fusese otrăvită la începutul vieţii, când societatea locală a respins-o pe mama sa după arestarea lui Aleksandr şi ea nu a putut găsi pe nimeni care s-o însoţească în trăsură, când s-a dus să îl viziteze la închisoare.[37] Experienţa lui personală i-a întărit părerea, răspândită printre marxiştii ruşi, că burghezia rusă avea o atitudine cu totul laşă faţă de aristocraţie şi de statul ţarist. Lenin aproba cu tărie sentimentele exprimate în primul program al Partidului Social Democrat rus: „Cu cât se merge mai mult spre est, cu atât mai slabă, mai laşă şi mai înapoiată în sens politic devine burghezia şi cu atât mai mari sunt sarcinile culturale şi politice care trec asupra proletariatului."[38] Ura lui împotriva ordinii existente a fost sporită, fără îndoială, şi de arestarea sa, în 1895 şi de exilul în Siberia ce a urmat, în 1897.

Aşadar, Lenin căuta întotdeauna motive să împingă procesul revoluţionar înainte; era mai grăbit decât cei mai mulţi dintre tovarăşii lui marxişti modernişti, care erau destul de mulţumiţi să-şi trăiască viaţa sub o hegemonie burgheză temporară. Dar opinia lui despre forţele care aveau să „accelereze" istoria spre socialism varia în funcţie de circumstanţe. Cel mai des, el conta pe o elită conspirativă de modernizatori ca să preia acest rol accelerator, într-un mod ce amintea de Cernîşevski sau Tkacev. Dar, chiar dacă acest elitism era punctul lui slab, el nu-şi punea întotdeauna speranţele într-o elită revoluţionară. Marxismul lui era întotdeauna

flexibil şi îl adapta la condiţiile din Rusia, la muncitorii câteodată radicali şi la ţărănimea ei. Când se părea că poporul este într-o dispoziţie revoluţionară, Lenin putea fi mai populist decât alţi marxişti şi vira spre o linie marxistă radicală. După 1902, el a fost, de asemenea, mai dispus să vadă ţărănimea ca pe o clasă potenţial revoluţionară decât tovarăşii lui marxişti ruşi (şi, cu siguranţă, mai mult decât marxiştii germani), deşi
bolşevismul a rămas fundamental suspicios faţă de ţărănimea „înapoiată".

Eliberat din exilul siberian în 1900, Lenin a decis că era prea riscant să rămână în Rusia şi a început o călătorie de câţiva ani în străinătate, la München, Zürich şi Londra. Dar a continuat să facă o politică revoluţionară, în micile comunităţi de exilaţi revoluţionari. El a continuat, de asemenea, să argumenteze iminenţa revoluţiei, cea mai cunoscută luare de poziţie fiind în broşura Ce-i de făcut?, din 1902. Un grup de marxişti ruşi (aşa-numiţii Economişti) adoptaseră de fapt revizionismul lui Eduard Bernstein şi insistau că, întrucât revoluţia era prea îndepărtată, marxiştii ar fi trebuit doar să-i sprijine pe muncitori să obţină îmbunătăţirea condiţiilor de lucru şi a salariilor. Lenin a reacţionat furios la această erezie. Marxiştii trebuiau să aibă ambiţii şi să le insufle muncitorilor idei comuniste. De unii singuri, muncitorii puteau dobândi doar o conştiinţă „de sindicat" - dorinţa pentru condiţii mai bune. Conştiinţa „social-democrată" - dorinţa de schimbare politică fundamentală - trebuia să le fie dată muncitorilor „din afară", de către intelectuali revoluţionari versaţi în ideologia marxistă. Dar această „inteligheţia" nu avea să fie un grup de teoreticieni marxişti, cum a presupus Kautsky.[39] Ei trebuiau să fie revoluţionari „profesionişti", cu o „conştiinţă ideologică", acţionând conspirativ şi în secret, aducând eficienţă occidentală radicalismului rusesc, într-o perioadă în care poliţia devenise şi mai represivă.[40] Partidul, argumenta el, trebuia să fie centralizat, ca „o fabrică mare".[41] Astfel de revoluţionari, în acelaşi timp moderni şi conspirativi, aminteau, desigur, de Rahmetov al lui Cernîşevski, căruia Lenin îi recunoştea meritele prin titlul broşurii.[42]

Iniţial, ideea lui Lenin a unui partid centralizat, de avangardă nu a fost controversată printre marxişti, şi în termeni strict ideologici s-ar putea să nu fi fost nici chiar aşa de nouă.[43] Dar ideea lui Lenin despre cultura ideală de partid era foarte diferită de teoriile lui

Kautsky (şi chiar ale lui Marx). Lenin aborda politica într-un mod militant, sectar şi ostil compromisului. El era convins că tovarăşii lui refuză să ia în serios pregătirea pentru revoluţia pe care o credea iminentă; prin contrast, aceştia îl considerau prea optimist în ceea ce privea sfârşitul vechii ordini, autoritar şi excesiv de ostil faţă de burghezie. Prima ceartă majoră, care a scindat partidul în 1903, s-a iscat pe tema regulilor de apartenenţă la partid. Lenin a cerut ca partidul să fie format doar din activişti; Iulii Martov, colegul lui redactor la Iskra, voia un număr mai mare de membri, dintre susţinători. Lenin era în minoritate, dar, pentru că unii dintre oponenţii săi au ieşit din sală înaintea votului, facţiunea lui a câştigat şi a devenit cunoscută ca „bolşevicii" (de la cuvântul rusesc bolşinstro - „majoritate"), pe când grupul lui Martov a fost etichetat drept „menşevici" (de la menşinstro - „minoritate"). Lenin a extins apoi conflictul, acţionând în mod agresiv şi tiranic - chiar şi el recunoştea că „s-a comportat deseori într-o stare de iritare înspăimântătoare, nebuneşte".[44] A reuşit, de asemenea, să-şi înstrăineze cele mai multe dintre figurile de frunte ale marxismului internaţional, printre care Plehanov, Kautsky şi Rosa Luxemburg.

S-a dovedit că Lenin a anticipat mai bine decât rivalii lui menşevici, pentru că revoluţia a izbucnit într-adevăr în Rusia, doi ani mai târziu. Căderea bazei navale de la Port Arthur, pe atunci în Extremul Orient Rus, în mâinile japonezilor, în 1904, a fost mai umilitoare pentru regimul ţarist decât precedenta lui înfrângere majoră, de către britanici, în Crimeea. Pentru prima dată, o putere europeană era învinsă numai de asiatici, fără aliaţi. Nu este, aşadar, surprinzător că, în acest punct de cotitură, numeroasele tensiuni subterane din Rusia au răbufnit într-un conflict deschis. Un preot ortodox, părintele Gapon, a folosit prilejul pentru a susţine cererile muncitorilor din oraşe. în ziua care a devenit cunoscută ca Duminica sângeroasă, el a organizat o demonstraţie de 50 000-100 000 de oameni, sub forma unei procesiuni de supuşi loiali, purtând icoane, care să înmâneze cu umilinţă o petiţie ţarului. Petiţia rezona cu retorica paternalistă proprie ţarului. Cererile însă erau radicale şi includeau votul democratic, legalizarea sindicatelor şi drepturi civile pentru toţi cetăţenii. Poliţia a declarat marşul ilegal şi, deoarece oamenii nu s-au

împrăştiat, trupele au tras la întâmplare în mulţimea paşnică, neînarmată.
Se spune că, în mijlocul împuşcăturilor, Gapon ar fi declarat: „Nu mai există Dumnezeu! Nu mai există ţar!"[45] Cu siguranţă că acest act de violenţă neprovocată a afectat iremediabil imaginea de tătuc binevoitor a ţarului Nicolae al II-lea. Era absolut clar de acum că acest model paternalist de politică nu avea să le dea muncitorilor şi ţăranilor ce-şi doreau. Muncitorii au ripostat înfiinţând un nou tip de organism - sovietul (consiliul) - format din delegaţi ai muncitorilor, care să coordoneze grevele. Aceste soviete erau organizate pe baza democraţiei directe, asemănătoare mai degrabă Comunei din Paris; teoretic, alegătorii îşi puteau revoca aleşii. Unii dintre cei aleşi erau socialişti - Lev Troţki era preşedintele sovietului din Sankt-Petersburg - şi au organizat greva generală care a forţat regimul să le acorde „Manifestul din octombrie", o promisiune de alegeri pentru o adunare legislativă şi de libertăţi civile. Social- democraţii însă au avut un rol modest în revoluţie. Aceasta a fost cu adevărat o mişcare ce a depăşit clasele sociale şi partidele. Ca în revoluţiile din 1830 şi de la începutul lui 1848, liberalii, muncitorii şi puţin numeroşii socialişti s-au unit împotriva unei autocraţii cu concepţii înguste.
Lenin a fost entuziasmat de revoluţie, iar Manifestul din octombrie 1-a convins că este sigur să se întoarcă în Rusia din exil. Se aliase de-acum cu unii dintre cei mai de stânga marxişti din mişcarea rusească - grupul înainte al lui Aleksandr Bogdanov - care aveau toată încrederea în capacitatea proletariatului de a construi socialismul în viitorul apropiat.[46] Nimeni însă nu a mers atât de departe ca Troţki, care susţinea că Rusia este gata pentru o „revoluţie permanentă" într-o singură etapă, ce avea să ducă rapid din etapa democraţiei burgheze la socialism.[47] Lenin era pentru o „dictatură revoluţionar-democratică a proletariatului şi a ţărănimii" care să preia conducerea revoluţiei burgheze - spre deosebire de menşevicii moderaţi, care pledau pentru o alianţă între muncitori şi clasa de mijloc.[48]
Până la urmă, revoluţia din 1905 a urmat în linii mari cursul predecesoarelor ei europene, eşuate în 1848. Liberalii, satisfăcuţi de concesiile obţinute prin Manifestul din octombrie şi temându-se de radicalismul muncitorilor şi al ţăranilor, au abandonat mişcarea revoluţionară. între timp, regimul a reuşit să se regrupeze,

aducând trupe din Extremul Orient ca să înăbuşe revoltele ţăranilor, în decembrie, muncitorii din Moscova au opus o ultimă şi zadarnică rezistenţă în cartierul Presnaia, unde au ridicat baricade şi au înfiinţat o formă locală de guvern al poporului. Dar nu aveau nici o şansă în faţa artileriei regimului; a urmat un măcel şi cea mai mare parte din cartierul Presnaia a fost transformată în ruine. Perspectivele păreau din nou sumbre pentru socialişti, iar în decembrie 1907 Lenin a fost nevoit să plece iarăşi în exil, pornind spre Elveţia. Acolo s-a dedicat cititului şi scrisului: a început cu filosofia, dar, cum se apropia războiul, s-a cufundat în cele mai recente lucrări asupra capitalismului, scrise de oameni ca Luxemburg, marxistul rus în ascensiune rapidă Nikolai Buharin şi, mai ales, influentul marxist austriac Rudolf Hilferding. Acesta din urmă 1-a convins că
vechea competiţie dintre micii întreprinzători cedase locul unei lupte sălbatice între statele naţionale pentru cucerirea de pieţe, ducând la expansiune imperialistă şi la războaie între marile puteri.[49] Imoralitatea fundamentală a capitalismului fusese dată în vileag. Capitaliştii nu mai puteau nici măcar să pretindă că sunt umanitari liberali; erau rasişti pe faţă şi adepţi ai darwinismului social, justificându-şi interesele cu un naţionalism războinic. în acelaşi timp însă, capitalismul modern devenise puternic centralizat şi pregătise terenul pentru planificarea socialistă. Lenin, mereu în căutarea unor semne ale prăbuşirii iminente a capitalismului, şi- a însuşit imediat intuiţiile lui Hilferding. în lucrarea Imperialismul, stadiul cel mai înalt al capitalismului (Imperializm kak vâsşceaia stadia kapitalizma), scrisă în 1915 şi publicată în 1917, el critică şi capitaliştii şi Internaţionala a Il-a a lui Kautsky pentru că susţin războiul.[50] El îmbrăţişează, de asemenea, ideile unor teoreticieni mai radicali ai imperialismului, argumentând că, aşa cum se globalizează capitalismul, se va globaliza şi revoluţia. Deoarece statele imperiale exploatau ţările de la periferia colonială, revoluţia socialistă putea izbucni chiar şi în ţările pe jumătate „înapoiate". Lupta împotriva capitalismului putea începe în Rusia, deşi accepta că aceasta ar fi trebuit susţinută de revoluţii socialiste în ţări mai avansate. Lenin susţinea, de asemenea, că marxiştii din societăţile coloniale puteau duce revoluţii pentru independenţă politică împotriva imperialiştilor, chiar dacă abia se instalase capitalismul, iar

socialismul era foarte departe. Textul lui Lenin a pus bazele fuziunii marxismului cu naţionalismul anticolonial. Aşa cum se va vedea, Imperialismul a fost crucial pentru aducerea comunismului în lumea noneuropeană.

Puţini ruşi au citit Imperialismul lui Lenin, dar principalul rol al lucrării a fost să explice, lui însuşi şi tovarăşilor lui revoluţionari, de ce istoria era de partea lor. în 1917, când regimul ţarist s-a prăbuşit, muncitorii şi ţăranii s-au comportat cum o făcuseră şi în 1905, înfiinţând soviete, comitete revoluţionare şi alte forme de autoguvernare. Lenin şi bolşevicii erau acum în situaţia de a oferi o alternativă de încredere şi coerentă în aparenţă.între 1913 şi 1916, romancierul simbolist de avangardă Andrei Belîi (născut în 1880) a publicat marele lui roman modernist Petersburg. Oraşul mai apăruse până atunci ca personaj principal în romane, dar Petersburgul lui Belîi era un loc foarte diferit de cel din romanele lui Cernîşevski sau Dostoievski. în anul 1905, era un oraş plin de freamăt, înconjurat de „un inel de fabrici cu multe coşuri" din care emana sunetul ameninţător al revoluţiei proletariatului, „uuuu-uuuu- uuuu".[51] Oficialul ţarist din roman, Apollon Apollonovici Beleuhov, nu mai este un aristocrat reacţionar, ci o întruchipare a modernizării raţionale (în simbolistica nietzscheană populară în acea vreme, Apollo era zeul raţiunii). Recelui Apollon îi plăcea să privească liniile drepte şi pătratele perfecte ale străzilor proiectate din Sankt-Petersburg şi se înconjoară de artă neoclasică, inclusiv o pictură de David. Dar stăpânirea sa de sine şi raţiunea nu sunt suficiente pentru a-1 controla pe propriul lui fiu, ca să nu mai vorbim de Rusia, şi el este înspăimântat de forţele revoluţionare care îl înconjoară.[52] Celelalte întruchipări ale raţiunii din roman sunt la fel de ineficiente, însă mai violente. Revoluţionarul Dudkin şi mentorul lui, personajul Lippacenko, inspirat de Azef, le impun celorlalţi idei dogmatice şi violente. Dudkin este chiar vizitat de Călăreţul de aramă, care îi toarnă în vene metal şi îl preamăreşte cu vorbele „fiul meu".[53] Totuşi, Călăreţul de aramă şi spiritul modernităţii nu rezolvă nimic, reuşind doar să declanşeze un ciclu al răzbunării şi violenţei.[54]

Pentru Belîi, ca şi pentru Puşkin, Călăreţul de aramă, cu două picioare ale calului înfipte în pământul rusesc şi cu celelalte două ridicate în aer, era un simbol al divizării Rusiei - tradiţiile native ale ruşilor obişnuiţi şi raţionalismul crud al lui Petru cel Mare.[55] Dar Belîi a negat că oficialii sau revoluţionarii ar putea reconcilia aceste două jumătăţi. După el, doar Apocalipsa, pe care a identificat-o cu forţele revoluţionare „estice" din păturile de jos, ar permite Rusiei să scape din această situaţie dificilă şi să facă „un

salt prin istorie".[56] Până la urmă, Belîi se înşela. Revoluţia nu a strâns laolaltă societatea fragmentată a Rusiei. Dar el a prevăzut corect evenimentele din 1917. Forţele de jos aveau să-i copleşească pe călăreţii de aramă, fie ei ţarişti, liberali sau bolşevici.

Izbucnirea războiului în 1914 a provocat a treia şi ultima criză pentru regimuldin Rusia de după 1915. După cum declara Savenko, liderul Partidului Naţionalist, în 1915, „războiul este un examen, un examen important" şi a fost unul mai greu decât toate cele date de regimul ţarist în trecut.[57] Principalul inamic al Rusiei, Germania, intenţiona mobilizarea „totală" a tuturor resurselor - oameni, alimente, producţie industrială - pentru război. Iar Rusia, ca regim reacţionar reformat doar în parte, era puternic dezavantajată în această competiţie. Neîncrezător în implicarea societăţii ca întreg - şi elite şi oameni de rând -, statul a descoperit că este foarte greu să le obţină sprijinul pentru efortul de război. Fabricile lui nu puteau produce destulă muniţie şi nu putea recruta trupele de care avea nevoie. Aceste slăbiciuni structurale, combinate cu o tehnologie deficitară a tranşeelor, au dus la înfrângeri masive în Galiţia şi în Polonia, iar până în august 1915, peste patru milioane de soldaţi fuseseră ucişi, răniţi sau luaţi prizonieri.

Criza 1-a obligat pe ţar să cedeze în faţa Apollon Apollonovicilor reformatori din regimul său şi să permită elementelor „societăţii" - membri ai societăţii educate, dedicaţi modernizării -, să joace un rol în efortul de război. în unele privinţe, acest fapt a fost un succes, şi la începutul anului 1917 Rusia distrusese armata habsburgilor şi producea mai multă muniţie decât germanii.[58] Dar încercările neduse până la capăt ale imperiului de a se transforma într-un stat naţional mobilizator, după modelul german, nu au făcut decât să-i grăbească sfârşitul. Au fost dăunătoare în special eforturile de a reforma sistemul de aprovizionare cu alimente. O alianţă curioasă de miniştri modernişti şi experţi, printre care un viitor planificator sub bolşevici, economistul menşevic V. Groman, a încercat să înlocuiască piaţa cerealelor cu un sistem de procurare condus de stat. Dar regimul nu a făcut faţă organizării şi transportului proviziilor, iar ţăranii au refuzat să-şi vândă grânele la preţurile mici oferite.[59]

Intelectualii îl învinuiau pe ţar pentru dezastrele economice şi militare, iar acuzaţiile de ineficienţă au început să se amestece cu bănuielile de trădare. Exista convingerea aproape generală că ţarina Alexandra, englezoaică prin cultură, deşi germană prin naştere, se afla în centrul unei conspiraţii cu centrul la Berlin, pentru sabotarea efortului de război. Ţarismului, o ramură a

aristocraţiei europene internaţionale, îi lipsea charisma patriotică pentru a uni Rusia împotriva duşmanilor ei. Iar pe 23 februarie 1917, când protestele femeilor din Sankt-Petersburg împotriva lipsei pâinii au dus la grevă generală şi revolte ale soldaţilor, puţini mai erau dispuşi să apere regimul.
Pentru scurtă vreme, ruşii au fost uniţi în favoarea „libertăţii" şi a „democraţiei".
Rusia părea să trăiască experienţa propriului ei 1789 şi toată lumea îşi dădea seama de paralelă. Marseieza (sau Marsiliuza) a devenit imnul naţional al noului regim, cântat la fiecare ocazie, iar formele de adresare bazate pe vechea ierarhie au fost abolite în favoarea termenilor „cetăţean" (grajdanin) şi „cetăţeană" (grajdanka).[60] Au fost imitate până şi sărbătorile revoluţionare franceze, cu planuri pentru „un spectacol carnaval grandios" în Grădina de Vară din Petersburg, cuprinzând şi macheta unui oraş reprezentând Parisul secolului al XVIII-lea.[61] Totuşi, chiar dacă organizaţiile Partidului Socialist au avut un rol minor în Revoluţia din Februarie, noul simbolism demonstra că noua ordine era mult mai radicală decât predecesoarea ei din Franţa. Steagul roşu socialist, nu tricolorul rusesc, a fost ridicat deasupra Palatului de Iarnă şi a devenit efectiv drapel naţional. Aceasta este vremea în care au apărut pentru prima dată simbolurile maselor rurale şi urbane - secera şi ciocanul, afişate la palatul Marinskii, sediul guvernului provizoriu.[62]
Şi totuşi, în pofida acestei unităţi aparente, în curând aveau să fie evidente semnele diviziunii între grupurile liberale, educate, pe de-o parte, şi muncitorii şi ţăranii de partea cealaltă. Cuvântul „tovarăşe" (tovarisch) - o formulă socialistă de adresare - putea fi auzit alături de „cetăţene". Iar la concurenţă cu convenţionala Marseieză, un imn de laudă a unităţii naţionaliste transpus în context rusesc, apăruse „o Marseieză a muncitorilor", o versiune socialistă. Aceasta îşi îndemna ascultătorii „să ucidă şi să distrugă" „paraziţii", „câinii" şi „bogătaşii". Şi mai exista un competitor, preferat clar de toate partidele marxiste - antinaţionalista „Internaţională", ale cărei versuri fuseseră compuse în 1871 de un membru al Comunei din Paris iniţial pe melodia Marseiezei, dar care primise o muzică nouă în 1888.[63] Conflictele în jurul simbolurilor şi cântecelor au fost instituţionalizate chiar de la începutul Revoluţiei din Februarie prin existenţa „puterii duale".

Guvernul provizoriu, dominat de proprietari şi de clasele profesionale, conducea alături de Sovietul din Petrograd (fostul Petersburg), ales de clasele de jos.
Guvernul provizoriu a fost format iniţial din liberali. Dar începând din martie i-a inclus şi pe membrii menşevici şi socialişti revoluţionari (SR) din soviete, iar în iulie conducerea lui a fost preluată de socialistul moderat Aleksandr Kerenski. Guvernul era dedicat democraţiei liberale şi domniei legii şi îşi declarase el însuşi provizoratul, până când aveau să poată fi organizate alegeri, pe sistemul un om - un vot, pentru alcătuirea unei Adunări Constituante. El intenţiona totodată să continue războiul, însă începând din primăvară doar unul defensiv, împotriva germanilor. Totuşi, guvernului provizoriu i-a fost la fel de greu ca miniştrilor reformişti ai ţarului să câştige sprijinul muncitorilor şi al ţăranilor pentru viziunea sa asupra Rusiei. Prăpastia politică şi culturală dintre elitele educate, deţinătoare de proprietăţi, şi marea masă a populaţiei era prea mare. Guvernul a încercat să ajungă la un compromis în privinţa războiului, continuând să lupte, dar abandonând vechile obiective expansioniste ale ţarului. După eşecul ofensivei din iunie, însă, nu a mai putut menţine disciplina în armată, în condiţiile în care comitetele alese ale soldaţilor credeau că este dreptul lor să discute dacă respectă ordinele ofiţerilor.[64] La ţară, guvernul provizoriu a încercat să pună capăt penuriei de alimente prin crearea unui monopol şi mai strict al statului asupra cerealelor, dar ţăranii nu erau mai dispuşi să cultive şi să vândă decât înainte. Guvernul a făcut primii paşi spre a răspunde cererilor ţăranilor pentru pământ, dar aceştia au fost înceţi şi precauţi. Curând avea să piardă controlul şi asupra zonelor rurale, unde ţăranii au luat cu forţa proprietăţile stăpânilor, temându-se prea puţin de represalii.
Guvernul provizoriu le-a făcut concesii şi muncitorilor, în privinţa salariilor şi a condiţiilor de muncă, dar, iarăşi, acestea nu au fost suficiente. Conflictele dintre proprietarii de fabrici şi muncitori au devenit şi mai aprinse. Şefii care concediau muncitori erau acuzaţi de „sabotaj", iar comitetele muncitoreşti din fabrici cereau dreptul de a supraveghea conducerea, deţinând „controlul muncitoresc" asupra fabricilor.[65] A urmat un val masiv de greve, în septembrie. Prin vara anului 1917, limbajul luptei de clasă se infiltrase deja în cultura populară. Cererile pentru conducerea de către mase,

operând prin soviete, şi răsturnarea guvernului provizoriu „burghez" - care, se pretindea, nu putea fi un „guvern al poporului" reprezentativ - au devenit ceva obişnuit.[66] Iată ce proclama în septembrie o rezoluţie a comitetului soldaţilor din Batalionul de Transport 92:

Tovarăşi! Este vremea să ne trezim!... Este vremea să scuturăm vraja burgheziei, este vremea să scăpăm de această râie care se întinde, astfel încât să nu facă şi mai mult rău revoluţiei... Poporul nu se poate baza decât pe el însuşi şi nu trebuie să întindă o mână tovărăşească inamicului demn de ură. Este vremea să-i scuturăm pe aceşti „salvatori ai revoluţiei", care s-au agăţat de trupul ţării ca nişte lipitori.[67] în unele cazuri, acest tip de limbaj reflecta interesul pentru socialism şi marxism. Anna Litveiko, muncitoare ucraineană şi viitoare membră a Tineretului Comunist (Komsomol), îşi amintea de idealismul ei din tinereţe:

Comunismul, credeam noi, avea să înceapă de îndată ce sovietele îşi asumau puterea. Banii nici măcar nu erau menţionaţi; ne era clar că banii aveau să dispară imediat... Cât despre haine, însă, părerile noastre erau împărţite: unii dintre noi respingeau chiar şi această formă de proprietate. Şi, oricum, cum aveau să se îmbrace membrii noii societăţi?... Nu puteam renunţa la cozile împletite şi la fundele mele. Asta însemna că nu eram o adevărată bolşevică? Dar eram pregătită să-mi dau viaţa pentru revoluţie![68]

Cel mai obişnuit printre oamenii de rând nu era însă marxismul, ci o viziune profund populistă asupra lumii. Cuvântul socialist „burghez" (burjui) era o insultă, dar atitudinea revoluţionară nu era stârnită atât de critica marxistă a exploatării, cât de indignarea morală faţă de rămăşiţele privilegiilor din vechiul regim. Un ofiţer care scria acasă de pe front recunoştea resentimentele adânc înrădăcinate ale oamenilor lui faţă de privilegiaţii social:

Oricare ar fi atitudinile lor personale faţă de ofiţeri ca indivizi, noi rămânem în ochii lor nişte stăpâni... în opinia lor, ceea ce s-a întâmplat este o revoluţie socială, nu politică, în care, potrivit lor, noi suntem învinşii, iar ei sunt învingătorii... înainte, noi eram la conducere; acum ei vor să conducă. Prin ei vorbesc secole de insulte rămase nerăzbunate. Un limbaj comun între noi nu poate fi găsit. Aceasta este moştenirea blestemată pe care ne-a lăsat-o vechea ordine.[69]

Observaţia lui era foarte bună. Dorinţa de demnitate, atât de evidentă la studenţii lui Cernîşevski şi la funcţionarii din anii 1860, a fost transmisă muncitorilor din anii 1890 şi multe dintre plângerile muncitorilor din 1917 aveau ca subiect grosolănia superiorilor. Primul act referitor la armată emis de Sovietul din Petrograd, Ordinul nr. 1, cuprindea dispoziţia ca ofiţerii să se adreseze soldaţilor cu respectuosul „dumneavoastră" (vî), nu cu echivalentul lui informai „tu" (tî).[70]

Muncitorii, aşadar, cereau tot mai insistent ca organizaţiile oamenilor de rând - cum ar fi sovietele şi comitetele din fabrici, unităţi militare şi sate - să preia puterea, excluzând clasele superioare din politică. Aceasta nu însemna neapărat că ei se opuneau puterii statului. Dimpotrivă, ei chiar cereau ca statul să ia măsuri dure, dictatoriale, în interesul oamenilor împotriva „duşmanilor"; aşa cum declarau în octombrie delegaţii Armatei a Vl-a: „Ţara are nevoie de o autoritate democratică şi fermă, care să se bazeze pe masele populare şi să răspundă în faţa lor."[71] într-o vreme în care alimentele sunt rare şi haosul domneşte, nu este surprinzător ca poporul să vrea un stat mai puternic şi să blameze guvernul provizoriu pentru slăbiciunea lui.

Această viziune populară, potrivit căreia „poporul" ar trebui să se angajeze într-o luptă împotriva celor privilegiaţi şi să construiască un stat al poporului puternic, centralizat, poate nu a fost marxistă la origine, dar a coincis cu ideile lui Lenin, cel puţin pentru o scurtă perioadă de timp, la mijlocul anului 1917. El şi-a prezentat cel mai clar programul politic în puternica sinteză Statul şi revoluţia, scrisă în timpul exilului temporar în Finlanda. în această lucrare crucială, Lenin a reconciliat marxismul modernist al planificării şi centralizării cu marxismul radical al democraţiei proletare şi al luptei de clasă. La început a folosit ideile lui Hilferding, afirmând că războiul concentrase economia într-o singură maşinărie, centralizată.[72] în acelaşi timp, însă, Lenin s-a întors la egalitarismul lui Marx din 1848 şi 1871. Muncitorii, pretindea el, aveau să devină în curând capabili să conducă singuri această economie simplificată; sunt cunoscute celebrele lui cuvinte, că orice bucătăreasă poate conduce statul. Acordarea de privilegii tehnocraţilor nu mai era justificată. Visul lui Marx - fuziunea dintre „munca intelectuală şi cea manuală" - avea să devină în curând o realitate.

Viziunea lui Lenin era, aşadar, una a egalităţii complete, nu doar în plan economic şi legal, ci şi social şi politic. Democraţia liberală, în care cetăţenii alegeau deputaţi care la rândul lor controlau oficialităţile, nu mai era de ajuns. Oficialităţile trebuiau alese direct de către mase, aşa cum se întâmplase în Comuna din Paris - modelul noului „stat-comună" al lui Lenin. Statul avea să înceapă atunci să fuzioneze cu poporul şi toate ierarhiile aveau să dispară treptat. Partidul din avangardă abia dacă era menţionat.
în Statul şi revoluţia, Lenin a vorbit mult şi despre „democraţie", dar aceasta nu era una a drepturilor universale. Democraţia pentru proletariat era perfect compatibilă cu reprimarea violentă a duşmanilor. Statul-comună al lui Lenin era mai degrabă un grup de voluntari ce păzesc ordinea publică: îi putea suprima pe „exploatatori" „la fel de simplu şi de rapid ca orice grup de oameni civilizaţi... ce intervine ca să oprească o încăierare sau ca să apere o femeie în pericol".[73] Lenin nu avea rezerve în ceea ce priveşte violenţa şi descria proletariatul ca fiind „iacobinii secolului XX".[74] Dar el nu credea că ar fi nevoie de o represiune de durată. Vor fi necesare doar câteva arestări demonstrative. Dacă voluntarii, responsabili cu ordinea publică, ar fi fost iniţial o minoritate, ei aveau să se extindă în curând la „o miliţie din care să facă parte întregul popor".[75] Această formă de socialism avea, aşadar, un stil marţial, dar mergea înapoi în timp la baricadele din 1848 şi 1871; avea prea puţine în comun cu armatele convenţionale din Primul Război Mondial.
Oare Lenin, revoluţionarul dur, a luat cu adevărat în serios viziunea utopică din Statul şi revoluţia? Credea el cu adevărat că avea să fie simplu pentru muncitori să conducă economia şi statul? Limbajul lui este ambiguu şi s-ar putea ca el să fi avut în minte un rezultat mai puţin egalitarist. Dar, ca ideolog marxist, era convins că interesele claselor erau unice, coerente. Dacă proletarii conduceau statul, nu exista vreun motiv să nu ajungă la un consens cu întreaga clasă muncitoare.
Desigur, la puţin timp după Revoluţia din Octombrie a devenit limpede că Lenin nu avea dreptate. în mod inevitabil, unitatea s-a dezintegrat în conflicte între regim şi societate, în interiorul societăţii şi între muncitorii înşişi. Dar în Rusia radicalizată a anului 1917, Lenin nu era singurul care cultiva ideea că exista o „voinţă generală" populară, revoluţionară, şi că aceasta putea

conduce prin intermediul unui stat în acelaşi timp „democratic" şi centralizat. Această idee părea să aibă sens nu doar pentru el, ci şi pentru o mare parte din clasa muncitoare rusă.[76]

Lenin s-a întors din exil în Rusia în aprilie 1917, hotărât să impună partidului său viziunea lui intransigentă privind lupta de clasă. împotriva îndoielilor exprimate de mulţi dintre tovarăşii lui bolşevici, Lenin a insistat ca puterea să fie transferată de la guvernul provizoriu către soviete. Nu venise încă momentul potrivit pentru sfârşitul economiei de piaţă, dar muncitorii şi ţăranii, nu burghezia, erau cei care trebuiau să conducă şi să edifice „statul-comună"; între timp, sovietele trebuiau să supravegheze producţia de bunuri şi distribuirea lor.

Aşadar, bolşevicii erau singurul partid major ce nu participa la guvernare, iar ei cereau ca la conducere să vină clasele de jos şi să se pună capăt războiului. Menşevicii de la vârf argumentau în continuare că o revoluţie proletară avea să eşueze într-o ţară înapoiată cum era Rusia, împărtăşind părerile lui Kautsky şi ale Internaţionalei a Il-a. în iulie, când guvernul provizoriu a luat măsuri severe împotriva bolşevicilor şi Lenin a fost obligat să plece din nou în exil, părea că acesta din urmă calculase greşit totul. Dar condiţiile erau mai asemănătoare celor din Franţa anului 1789 decât celor din 1848 sau 1871, iar forţele de ordine din clasa de mijloc nu se puteau baza pe o armată ţărănească pentru a rezista revoluţiei urbane. Comandantul-şef al armatei, Kornilov, a încercat să folosească militarii pentru a restabili disciplina şi credea că are sprijinul lui Kerenski pentru puci. Dar mulţi soldaţi au refuzat să-1 asculte, Kerenski a negat că ar fi fost implicat, iar episodul a subminat guvernul provizoriu ca întreg.

în contrapartidă, popularitatea bolşevicilor a crescut. Deşi cei mai mulţi nu cunoşteau în detaliu politica partidului, multora li se părea că acesta era singura forţă capabilă să salveze revoluţia. Partidul a câştigat majoritatea în sovietele de la Moscova şi Petrograd, iar Lenin a folosit această dovadă de sprijin să pledeze pentru preluarea imediată a puterii de către bolşevici. Pe 25 octombrie, Comitetul Revoluţionar Militar al sovietului din Petrograd, condus de Troţki şi de alţi bolşevici, a preluat rapid controlul Palatului de Iarnă, prost apărat. Acesta a fost momentul decisiv. Faimoasa scenă din filmul Octombrie al lui Eisenstein, cu miile de oameni care escaladează porţile şi invadează palatul, este

ficţiune pură, dar neputinţa guvernului provizoriu de a mobiliza forţe pentru a se apăra şi uşurinţa cu care bolşevicii au pus mâna pe principalele oraşe demonstrează cât de mult rezonau în 1917 modul în care bolşevicii abordau politica şi radicalismul celei mai mari părţi din populaţia urbană. Bolşevicii nu au câştigat niciodată un scrutin la nivelul întregii Rusii. Ei erau un partid urban într-o ţară preponderent rurală. Dar în alegerile pentru Adunarea Constituantă de la sfârşitul anului 1917, ei au câştigat majoritatea voturilor muncitorilor şi 42% din voturile soldaţilor, obţinând 10,9 milioane de voturi din 48,4 milioane. Ei împărtăşeau totodată mare parte din programul câştigătorilor alegerilor - Socialiştii Revoluţionari de Stânga (SRS). Aşadar, aceasta nu era o „revoluţie bolşevică" în sensul exact al termenului. Era o insurecţie bolşevică într-o revoluţie radicală populistă, ale cărei valori au fost sprijinite, pentru foarte scurtă vreme, de bolşevici. Alternativa liberală - compromisul între clase şi domnia legii -, susţinută de cei mai mulţi dintre proprietari şi dintre cei educaţi, avea puţine şanse de victorie, pentru că marea masă a populaţiei era pur şi simplu prea doritoare de o redistribuire radicală a proprietăţii şi a puterii. Lenin şi bolşevicii au dat curând
înapoi de la populism, îndreptându-se spre o politică mult mai autoritară, şi în cele din urmă şi-au consolidat puterea prin forţa armelor, într-un război civil. Victoria bolşevicilor nu era, aşadar, în nici un caz inevitabilă, ba chiar era la fel de posibil un rezultat socialist radical. Şi după ce bolşevicii au luat puterea, oricât de nepopulari ar fi devenit, nu exista nici dorinţa de revenire la vechea ordine.în 1923, scriitorul Isaac Babei a publicat Armata de cavalerie (Konarmia), o serie de povestiri despre experienţele lui ca agitator politic bolşevic cu cavaleria de cazaci a lui Budionnîi, în războiul cu Polonia din 1920. Cartea a avut imediat un succes răsunător şi era citită pe scară largă. într-una dintre povestiri, intitulată O scrisoare, Babei relatează cum a trecut războiul civil peste o familie de ţărani, prin intermediul unei scrisori fictive trimise mamei de unul dintre cavaleriştii roşii, Vasili Kordiukov. Este un document straniu, prost scris, chiar plicticos, presărat cu descrieri banale ale locurilor vizitate. Subiectul însă este îngrozitor: ciocnirea sângeroasă dintre tatăl lui Vasili, Timofei, un fost poliţist ţarist care lupta acum alături de albii antibolşevici ai generalului Denikin, şi fraţii lui, Feodor şi Semion, înrolaţi

împreună la bolşevici. Tatăl lui, decoperindu-1 pe Semion printre roşiii luaţi prizonieri, îl hăcuieşte de moarte şi este urmărit apoi de ceilalţi fii, dornici de răzbunare. în cele din urmă, aceştia îl găsesc. Semion, poreclit „Sălbaticul", îi spune: „Tată, dacă aş fi căzut eu în mâinile tale, n-ai fi avut milă. Aşa că o să te omorâm, tată!", şi îl ucide. Povestea se încheie cu Vasili arătându-i naratorului o fotografie a întregii familii. Timofei, „un ofiţer de poliţie cu umeri largi şi chipiu pe cap... era ţeapăn, cu pomeţii proeminenţi şi ochii goi, fără culoare şi sticloşi"; lângă el stătea soţia, „o ţărancă micuţă... cu trăsături delicate, strălucitoare şi timide".
Iar în spate, în decorul jalnic cu flori şi porumbei al fotografului de provincie, stăteau doi băieţi, uimitor de mari, grosolani, cu feţe late, ochii holbaţi şi încremeniţi de parcă ar fi dat onorul: fraţii Kordiukov, Feodor şi Semion.[77]

Multe dintre povestirile lui Babei erau despre violenţele cumplite la care a asistat şi la care a participat în timpul războiului civil şi despre încercările lui de a se împăca cu ele. Ca intelectual evreu printre războinicii ţărani cazaci, era şocat de brutalitatea nepăsătoare (şi de antisemitismul) oamenilor ca fraţii Kordiukov. Cu toate acestea, le admira vitejia, iar câteodată în scrierile lui se strecoară o delo

catractivă admiraţie nietzscheană a puterii. Rezultatul este descumpănitor - o relatare deliberat distanţată a faptelor cruzilor lui eroi, un refuz categoric de a-i judeca.[78] El nu poate să-i înţeleagă; sunt opaci, „cu ochii goi", ca în fotografie. Sunt forţe ale naturii, erinii ca ale lui Eschil, căutând răzbunare pentru relele din trecut.

Nu aceasta era, desigur, lumea pe care Lenin se aştepta să o moştenească. Chiar dacă nu era un nietzschean care să se bucure de violenţă, Lenin era perfect pregătit să o folosească şi a fost încă de la început adeptul răzbunării de clasă. Dar a descoperit curând că masele sunt greu de controlat; el cerea ca „masele" să fie revoluţionare, dar şi disciplinate. A fost clar încă de la început că tranziţia spre „dictatura proletariatului" nu avea să fie atât de lină pe cât spera Lenin.

Prima provocare a venit din partea socialiştilor moderaţi, care obiectau împotriva sovietelor, a puterii de clasă, ca fiind opusă conducerii parlamentare liberale. Delegaţii la Adunarea Constituantă, dintre care 85% erau socialişti, insistau că ei reprezintă poporul rus, dar Lenin i-a denunţat ca un exemplu de „parlamentarism burghez". Gărzile Roşii au împuşcat câţiva susţinători care demonstrau în favoarea Adunării chiar înainte ca aceasta să se întrunească în Palatul Taurida din Petrograd - prima dată după februarie 1917 când trupele trăgeau în mulţimea neînarmată - şi Adunarea a fost ulterior dizolvată. Socialiştii Revoluţionari de Stânga, în coaliţie cu bolşevicii, au supravieţuit patru luni, dar în martie 1918 era limpede pentru toată lumea că puterea era în mâna bolşevicilor, nu a sovietelor.

Lenin susţinuse că puterea trebuia trecută sovietelor ca întreg, dar nu a pretins niciodată că ar fi un democrat pluralist şi nu a fost nici o surpriză faptul că a refuzat să lucreze cu partidele rivale. în acelaşi timp, însă, el părea să fi luat în serios promisiunea unui fel de „democraţie" în interiorul clasei muncitoare şi, în primele luni de guvernare bolşevică, Lenin s-ar putea să fi crezut că planurile ambiţioase din Statul şi revoluţia erau realiste: iniţiativa populară şi centralizarea puteau coexista; totuşi s-ar putea ca el să nu fi făcut altceva decât să dea muncitorilor ceea ce doreau, câtă vreme partidul era slab. El a continuat să cheme la o „democraţie a muncitorilor", ştiind cât de populară era aceasta în fabrici, iar în

noiembrie 1917 a semnat un decret privind controlul muncitoresc, care dădea puteri considerabile comitetelor alese în fabrici. Armata a fost condusă şi ea în continuare în stil „democratic" sau de „miliţie a cetăţenilor", soldaţii alegându-i pe ofiţeri. Modul în care Lenin a abordat ţărănimea a fost mai puţin marxist, dar a reprezentat tot o cedare faţă de revendicările maselor. în loc să creeze ferme colective de mari dimensiuni, aşa cum dicta teoria marxistă (şi
politica de la începuturi a bolşevicilor), decretul pământului semnat de el le dădea ţăranilor ceea ce doreau - puteau să-şi păstreze micile lor loturi şi agricultura de subzistenţă.
După cum a observat Isaac Babei, pentru mulţi oameni obişnuiţi, reversul „democraţiei" sau al puterii maselor era „lupta de clasă" sau răzbunarea împotriva „burgheziei" - aşa cum fusese şi pentru sans-culottes. Iar în primele luni ale revoluţiei, Lenin era pregătit să încurajeze această teroare „populară". „Jefuiţi-i pe jefuitori!" era sloganul momentului, iar în decembrie 1917 Lenin a declarat „război pe viaţă şi pe moarte împotriva bogaţilor, a leneşilor, a paraziţilor".[79] Totuşi, el a cedat bucuros conducerea luptei comunităţilor locale. Fiecare oraş, fiecare sat avea să decidă cum să „cureţe" Rusia de aceşti „dăunători": puteau să-i trimită la închisoare, să-i pună să cureţe latrinele, să le dea documente speciale sau „tichete galbene", astfel încât toată lumea să fie cu ochii pe ei (un tratament prin tradiţie rezervat prostituatelor) ori să împuşte unul din zece.[80]
Principiile lui Lenin au fost îmbrăţişate cu entuziasm de activiştii de partid din regiunile Rusiei. Bolşevicii confiscau bunurile celor bogaţi, le impuneau taxe speciale şi luau ostatici dintre membrii claselor „burgheze" - aşa-numiţii „foşti oameni". Anna Litveiko a făcut şi ea parte dintr-un detaşament ce confisca proprietăţile burghezilor:
Lozinca era: „Pace în bordeie, război în palate!" Era important să le demonstrăm oamenilor imediat ce avea să facă revoluţia pentru bordeie...
Intram în case [ale bogătaşilor] şi spuneam: „Această clădire este naţionalizată. Aveţi douăzeci şi patru de ore să vă mutaţi." Unii se supuneau imediat, în timp ce alţii ne blestemau - pe bolşevici în general sau conducerea sovietică.[81]

Experienţele aristocraţiei şi burgheziei erau desigur traumatizante, chiar şi pentru cei care nu erau arestaţi sau abuzaţi fizic. Prinţesa Sofia Volkonskaia îşi aminteşte cum au obligat-o autorităţile să accepte chiriaşi în apartamentul ei:

Cuplul care ne-a fost impus - un tânăr şi soţia lui - păreau destul de drăguţi, dar... erau comunişti... Nimic nu poate fi mai dezagreabil decât acest trai atât de apropiat (trebuia să ne gătim mâncarea pe aceeaşi sobă, să folosim baia rămasă fără apă caldă etc.) cu oameni care se considerau aprioric şi în principiu duşmanii noştri. „Ai grijă!", „închide uşa!", „Nu vorbi atât de tare; pot să te audă comuniştii." Nimicuri? Sigur că da. însă în coşmarul vieţii noastre fiecare asemenea nimic lua proporţiile unei răni serioase.[82]

în primele luni, „lupta de clasă" s-a infiltrat în toate aspectele vieţii, inclusiv în simboluri, iar bolşevicii, ca şi predecesorii lor iacobini, erau hotărâţi să creeze o nouă cultură care să le propage valorile. Petrogradul, în special, a găzduit câteva evenimente teatrale de masă, ecouri ale pieselor şi sărbătorilor din Parisul anului 1793. Unul dintre acestea, Misterul muncii eliberate, a fost pus în scenă de 1 Mai 1920. în faţa Bursei din Petrograd, un grup de regi şi capitalişti desfrânaţi se dedau la o orgie cu alcool, în timp ce robii trudesc în „gemete, blesteme, cântece triste şi zornăit de lanţuri". Valuri de revoluţionari, de la Spartacus şi sclavii lui până la sans-culottes cu bonete frigiene, lansează atac după atac asupra mesei la care benchetuiesc potentaţii, dar sunt respinşi, până când la Răsărit apare steaua Armatei Roşii. în cele din urmă, porţile Regatului Păcii, Libertăţii şi Muncii Fericite sunt distruse şi în interior se iveşte copacul libertăţii, în jurul căruia oamenii dansează, în stilul lui David. La spectacol au participat foarte mulţi oameni - 4000 de actori, muncitori şi soldaţi, cărora la final li s-au alăturat 35 000 de spectatori.[83]

Lenin personal era însă prea puţin interesat de teatrul carnavalesc al luptei de clasă. Aşa cum ar fi prezis Belîi, vederile lui asupra noii culturi revoluţionare erau mult mai apropiate de cele ale lui Apollon Apollonovici. Moscova, noua capitală a revoluţiei, urma să fie umplută cu statui ale eroilor revoluţionari şi cu plăci inscripţionate cu principiile marxismului. Totuşi gusturile neoclasice conservatoare ale lui Lenin şi ale celor mai mulţi locuitori ai Moscovei se ciocneau cu modernismul unor sculptori. O

statuie cubo-futuristă a lui Bakunin a trebuit ascunsă după panouri din lemn, de teama dezaprobării populaţiei; dar scândurile au fost furate pentru foc, dezvăluind statuia, iar autorităţile au fost nevoite să o demoleze, de teama unei revolte. Mai mult, proiectul suferea şi din cauza lipsei de materiale. în cele din urmă au fost ridicate câteva statui provizorii din ghips şi ciment, multe dintre ele fiind distruse de ploaie.[84] O statuie a lui Robespierre a avut o soartă diferită fiind distrusă de o bombă teroristă. Bizar este că unul dintre puţinele monumente care au supravieţuit până astăzi a fost construit iniţial de regimul ţarist: un obelisc de marmură ridicat în exteriorul Kremlinului pentru a 300-a aniversare a dinastiei Romanov, în 1913, a cărui inscripţie a fost înlocuită cu o listă remarcabil de eclectică a „înaintaşilor" bolşevicilor, printre care Thomas Morus, Gerrard Winstanley, Fourier, Saint- Simon, Cernîşevski şi Marx.[85]

Dată fiind pasiunea pentru ordine a lui Lenin, era previzibil că în cele din urmă avea să renunţe să cocheteze cu marxismul radical. Dar el a făcut această piruetă abia când regimul ajunsese în pragul distrugerii, la începutul anului 1918. Bolşevicii se aşteptau ca revoluţia din Rusia să fie însoţită de o revoluţie mondială şi ca proletariatul din Germania să contribuie la instaurarea socialismului în înapoiata Rusie. în loc să se întâmple asta, militariştii germani erau încă la putere şi au impus condiţii umilitoare pentru încheierea păcii. Lenin a înţeles cât de slab era noul lui stat şi a recomandat acceptarea lor, dar a fost învins la vot în Comitetul Central. Germanii mărşăluiau prin Ucraina, iar conducătorii continuau să se certe. Troţki s-a răzgândit în ultima clipă; astfel, Tratatul de la Brest- Litovsk a împiedicat căderea aproape sigură a regimului. Speranţa că revoluţia avea să fie salvată de revolta aşteptată în Germania era, fără îndoială, doar un vis.

Acesta a fost momentul în care Lenin şi-a dat seama că promisiunile din 1917 erau incompatibile cu supravieţuirea noului regim. Faptul că li se permisese muncitorilor şi ţăranilor să-şi controleze fabricile şi ogoarele, ca şi încurajarea pogromurilor împotriva burgheziei nu făceau decât să alimenteze haosul economic. Aprovizionarea cu hrană a avut de suferit de pe urma exproprierii aristocraţilor şi a ruperii marilor domenii. între timp,

muncitorii foloseau „controlul muncitoresc" în beneficiul propriilor fabrici, nu al economiei în ansamblu, şi îi hărţuiau pe şefi şi ingineri. Disciplina muncii s-a prăbuşit, înrăutăţind şi mai mult penuria de alimente. Rândurile celor fără slujbă se îngroşau, iar opoziţia împotriva bolşevicilor în soviete creştea rapid.
La începutul anului 1918 era deja clar, ca şi în Franţa de la sfârşitul lui 1793, că poporul şi elitele urmăreau scopuri divergente în revoluţie; sinteza marxistă a lui Lenin se dezintegra. Dar acesta nu a urmat modelul lui Robespierre şi nu a lansat o reformă morală, o domnie a virtuţii. El a virat în schimb spre tipul tehnocratic, renunţând la marxismul radical cu viaţă scurtă în favoarea unei versiuni puternic moderniste. în martie-aprilie 1918, el şi-a anunţat retragerea din „statul- comună" şi din socialismul ce avea ca model miliţia cetăţenească. Lenin declara
atunci că vechiul lui optimism privind clasa muncitoare nu a fost justificat. Muncitorul rus era „un muncitor prost, comparativ cu oamenii din ţările avansate", şi nu îi putea fi încredinţată democraţia muncitorească. Soluţia lui Lenin consta în crearea unei maşini economice „armonioase", condusă de experţi - fie şi burghezi la nevoie - şi având la bază principiile celor mai moderne tehnologii. Când muncitorii aveau să fie suficient de „maturi", aceasta avea să fie totuna cu „modul cumpătat în care un dirijor îşi conduce orchestra"; până atunci, şefii şi experţii trebuiau să exercite „puteri dictatoriale".[86]
Lenin învăţase lecţia de la Brest-Litovsk. Iată ce scria la vremea respectivă: „Războiul ne-a învăţat multe... că aceia care au cea mai bună tehnologie, organizare, disciplină şi cele mai bune maşini ajung pe primul loc... Trebuie să stăpânim cea mai bună tehnologie sau vom fi striviţi."[87] El a abandonat acum exemplul Comunei din Paris în favoarea sistemului teoreticianului american al „conducerii ştiinţifice", Frederick W. Taylor, sistem folosit în Statele Unite în fabricile de automobile ale lui Henry Ford. Taylor a folosit experţi cu cronometre şi a împărţit sarcinile muncitorilor în mişcări precise, pe care le-a normat la secundă, plătindu-i pe oameni în funcţie de cât produceau. Lenin condamnase înainte sistemul ca fiind tipic pentru capitalismul brutal. Dar acum nu mai era loc pentru asemenea noţiuni radicale; entuziasmul şi creativitatea muncitorilor nu aveau să reînvie economia. Aceştia trebuiau

încurajaţi cu zăhărelul - banii - şi cu biciul - disciplina muncii.[88] Până nu demult urâţi, vechii experţi din burghezie aveau să-şi recapete puterea şi salariile mari; în armată, aceasta însemna reinstalarea foştilor ofiţeri imperiali şi dizolvarea comitetelor soldaţilor. Asaltul „gărzii roşii" împotriva burgheziei luase sfârşit, declara acum Lenin.

Lenin şi-a justificat „retragerea" de la promisiunile anului 1917 prin recursul la teoria marxistă. Bolşevicii, a afirmat el, fuseseră prea ambiţioşi când au vorbit despre democraţia muncitorească, mai ales în absenţa revoluţiei mondiale; nu venise încă vremea pentru dispariţia treptată a statului, care avea să se întâmple abia odată cu instaurarea completă a comunismului.[89] Noua viziune a lui Lenin, a unui stat modern cu putere asupra economiei, era mai apropiată de stadiul inferior al lui Marx, „socialismul", decât de stadiul cel mai înalt, al „comunismului".[90] Dar Lenin operase o transformare crucială la viziunea lui Marx: modernitatea avea să fie adusă de elita partidului de avangardă, care trebuia să-şi mute acum atenţia de la revoluţie la edificarea statului.[91] în următorii câţiva ani, partidul urma să centralizeze puterea în propriile mâini, slăbind sau distrugând sovietele şi comitetele alese, care făcuseră revoluţia.

Viziunea bolşevicilor asupra modernităţii nu era doar una a industrializării puternice şi a muncii grele. Ea includea şi angajamentul în favoarea educaţiei de masă, a bunăstării, sfârşitul religiei şi emanciparea femeilor - deşi s-au făcut prea puţine progrese în multe puncte ale acestui program, în special în cele legate de egalitatea femeilor.[92] Dar cultura tehnocratică a bolşevismului era de neconfundat, iar unii au dus-o la extreme. Aleksei Gastev, oţelar înainte de 1917 şi poet, supranumit „Ovidiu al inginerilor, minerilor şi oţelarilor", era unul dintre cei mai devotaţi propagandişti ai sistemului taylorist. în cea mai populară dintre poeziile lui, Noi creştem din fier, publicată în 1914, el a descris un muncitor care creşte până devine un gigant, fuzionând cu fabrica şi cu „un nou sânge de fier" curgându-i prin vene. După revoluţie, însă, el s-a gândit să îmbine omul şi maşina în moduri mai practice.[93] Ca membru alături de Lenin şi Troţki în conducerea Ligii pentru Organizarea Ştiinţifică a Muncii, fondată în 1921 - un comitet al vigilenţei care îşi propunea să demaşte pierderea de

vreme şi lenevia în fabrici şi birouri[94] -, Gastev visa la o lume nouă, în care muncitorii aveau să devină rotiţe anonime, „permiţând clasificarea unei unităţi proletare individuale ca fiind A, B, C sau 325, 0,075, 0 şi aşa mai departe". „Din a fi conduse, maşinile vor deveni conducători", iar mişcarea muncitorească avea să devină similară mişcărilor obiectelor, în care nu mai există chip individual, ci doar paşi regulaţi, uniformi, şi feţe lipsite de expresie, de suflet, de lirism sau de emoţie, fiind evaluată nu printr-un strigăt sau printr-un zâmbet, ci cu un aparat de măsurat presiunea sau viteza.[95]

Această utopie înspăimântătoare a fost satirizată de scriitorul Evgheni Zamiatin în romanul SF Noi (Mî), scris în 1920-1921 (şi publicat pentru prima dată în afara URSS în 1924) şi a avut o influenţă importantă asupra antiutopiei lui Orwell, 1984.[96] Totuşi, nu aceasta a fost viziunea care a prevalat, oricât ar fi dorit-o Lenin. Sistemul care a apărut după 1918 era mai puţin socialismul stil fabrică al marxismului modernist şi mai mult o combinaţie între Marx şi Marte, zeul războiului. Acesta era sistemul pe care detractorii bolşevicilor l-au descris drept „comunism de cazarmă", în timp ce ei înşişi îl numeau „comunism de război" - o formă de comunism care urma să influenţeze modelul sovietic multă vreme în viitor. Calul alb şi pur al lui Nicolae al II-lea fusese înlocuit de Cavaleria Roşie a lui Babei, nu de călăreţii de aramă ai lui Lenin. După un scurt răgaz ce a urmat păcii de la Brest-Litovsk din martie 1918, o alianţă formată din socialişti revoluţionari rebeli şi din ofiţeri din fosta armată ţaristă („Albii"), încurajaţi de britanici şi de ajutorul altor aliaţi, i-a atacat pe Roşii. Bolşevicii se confruntau cu un război civil la scară mare, ce a izbucnit de- a lungul fostului imperiu rusesc. Ei au ripostat adoptând cu entuziasm practici din vreme de război, dar s-au îndepărtat de organizarea militară după modelul miliţiilor cetăţeneşti descentralizate, adoptând una nouă, mai apropiată de stilul militar convenţional, aşa cum făcuseră şi iacobinii. Troţki a fondat Armata Roşie; el a dizolvat comitetele soldaţilor, a interzis alegerea ofiţerilor şi a numit „experţi militari" - un eufemism pentru foştii ofiţeri ţarişti. Până la sfârşitul războiului civil, trei sferturi dintre ofiţeri proveneau din fostul corp imperial. Disciplina severă, atât de nepopulară pe vremea fostului regim, s-a întors şi ea.[97]

Multe alte practici din vremea războiului au revenit, întărite de ideologia marxistă. Una dintre ele a fost spionarea şi supravegherea oamenilor. în timpul Primului Război Mondial şi după aceea, multe puteri europene, inclusiv guvernul provizoriu al Rusiei şi mai târziu Albii, au început să se preocupe de starea sufletească a populaţiei. Ele au generat propagandă şi totodată au angajat funcţionari care să verifice eficienţa acesteia. Bolşevicii au făcut acelaşi lucru, dar, spre deosebire de puterile occidentale, au menţinut acest spionaj şi când războiul a început să se apropie de front - pentru că aveau ambiţii mai mari, de a transforma societatea şi de a crea „omul nou socialist". CEKA - noua poliţie secretă - avea să preia curând acest rol de la militari şi în 1920 bolşevicii aveau 10 000 de angajaţi care deschideau scrisorile şi scriau rapoarte despre opiniile oamenilor.[98]
Bolşevicii au folosit metode din vreme de război şi pentru a controla economia, deşi, ca marxişti erau şi mai ostili economiei de piaţă decât predecesorii lor. Ei au impus cote ridicate de cereale la ţară şi au încercat să interzică vânzările private. CEKA aresta „cărăuşii" care încercau să aducă şi să vândă ilegal alimente în oraşe, iar autorităţile au raţionalizat cea mai mare parte a hranei în zonele urbane. Inflaţia şi lipsurile au făcut ca banii să-şi piardă valoarea. Unii salutau totuşi aceste evoluţii ca fiind realizarea unuia dintre ţelurile marxismului: sfârşitul economiei de piaţă şi al banilor, precum şi controlul statului asupra economiei. Troţki a încercat să demonstreze că această manifestare extremă a puterii statului era compatibilă cu dispariţia finală a statului:
Aşa cum o lampă, înainte să se stingă, răbufneşte într-o flamă strălucitoare, tot aşa şi statul, înainte să dispară, ia forma dictaturii proletariatului, adică a celei mai brutale forme de stat, care cuprinde autoritar viaţa cetăţeanului în toate aspectele ei."
Totuşi, „comunismul de război" nu consta doar în disciplină brutală. Când venea vorba de susţinătorii lor, bolşevicii puteau fi mai populişti. Armata Roşie a lui Troţki nu era o simplă copie a armatelor convenţionale din Occident, ci încerca să îmbine disciplina cu unele rămăşiţe ale spiritului ce domnise de la începutul epocii revoluţionare. în 1919, bolşevicii au început să rezolve problema recrutării militarilor, care dăduse atât de furcă predecesorilor lor ţarişti şi liberali, oferind o serie de stimulente

ţăranilor, de la raţii garantate pentru familiile lor până la educaţie şi pământ pentru ei şi pentru copii. Apelul continuu al bolşevicilor la lupta de clasă era, de asemenea, atrăgător pentru mulţi soldaţi şi a fost înfiinţat un departament complex pentru a le insufla oamenilor vederi marxiste.[100] Limbajul abstract a fost tradus în termeni pe înţelesul ţăranilor. De exemplu, o caricatură apărută în ziarul ţărănesc Bednota (Sărăcia) arăta un băiat de ţăran acoperit de păianjeni şi lipitori cu etichetele „moşier", „preot" şi „intervenţionist".[101] Soldaţilor li se preda o viziune maniheistă asupra lumii, având în centru lupta şi conflictul. Până şi lecţiile de biologie includeau o discuţie despre „animalele care sunt prietene cu oamenii şi animalele care le sunt duşmani".[102]

în 1921, Armata Roşie ajunsese la efectivul uriaş de cinci milioane de oameni, devenind o fortăreaţă a noului regim, germenele unei noi societăţi în interiorul celei vechi. Urbanii bolşevici, a căror venire la putere fusese privită cu suspiciune în mediul rural, îşi creaseră o nouă bază de putere printre recruţii veniţi în armată de la ţară, mulţi dintre ei tineri aflaţi pe treapta cea mai de jos în ierarhia satului patriarhal.[103] După război, mulţi dintre aceşti veterani au furnizat personalul pentru birocraţiile de partid şi de stat. Experienţa războiului şi cultura militarizată pe care a produs-o au influenţat comunismul sovietic şi politicile pe care acesta le-a proiectat în întreaga lume în deceniile următoare.

Troţki (şi, aşa cum vom vedea, Stalin) a fost cel care, mai degrabă decât Lenin, se bucura cu adevărat de această cultură militară. Lenin spera în tranziţia de la războinarea de clasă la o societate de muncitori conştiincioşi, care să înglobeze „adevărata cultură burgheză", impusă de un partid comunist modern şi educat.[104] Dar era puţin probabil să se întâmple asta într-o vreme de conflict fratricid şi când retorica bolşevicilor era încă plină de violenţă revoluţionară. Din vara lui 1918, Lenin, ca şi Robespierre spre sfârşitul lui 1793, a încercat să controleze teroarea, canalizând-o împotriva inamicilor politici ai bolşevicilor şi descurajând folosirea ei ca atac asupra întregii burghezii, „ca o clasă". Autorităţile locale au continuat însă persecuţiile fără discriminare.[105] în timpul războiului civil, sute de mii de oameni au fost executaţi de CEKA şi de trupele securităţii interne, mulţi dintre ei fiind trataţi drept „ţărani rebeli".[106]

Dacă mulţi dintre soldaţii Armatei Roşii au fost entuziasmaţi de mesajul bolşevicilor, alte grupuri erau profund ostile. în special ţăranii, a căror principală preocupare era autonomia locală, au primit cu ostilitate pretenţiile bolşevicilor.[107] Şi totuşi, oricât de brutali erau bolşevicii, ei puteau pretinde, destul de plauzibil, că nu fac decât să lupte împotriva focului prin foc. Aceasta deoarece şi Albii duceau campanii violente de răzbunare împotriva evreilor, a simpatizanţilor comunişti şi a ţăranilor care refuzau să se înroleze în armatele lor. Albii tratau cu ambiguitate în special problema pământului şi ţăranii erau convinşi că aceştia aveau să anuleze ceea ce pentru ei reprezenta principalul câştig al revoluţiei - redistribuirea moşiilor nobilimii. Aşa că, dacă mulţi erau convinşi că bolşevicii trădaseră idealurile din 1917, la fel de mulţi îi vedeau şi ca fiind principalul obstacol în calea întoarcerii aristocraţiei şi a ţarului.[108] Iată cum avertiza un celebru marş al Armatei Roşii:

Armata albă, baronul negru

Ne pregătesc iarăşi tronul ţarist.

Dar din taiga până la mările englezilor,

Armata Roşie este cea mai puternică dintre toate.[109]

Atâta vreme cât Albii erau o ameninţare, Roşiii păreau să fie răul mai mic. Menşevicul Martov a descoperit, fără îndoială, această ambivalenţă atunci când a încercat să atragă muncitorii către menşevism, la începutul lui 1920: „Atâta vreme cât denunţam bolşevismul, eram aplaudaţi; de îndată ce continuam spunând că era nevoie de o schimbare de regim pentru a lupta cu succes împotriva lui Denikin, publicul nostru devenea rece sau chiar ostil."[110]

Adevărata criză a venit pentru bolşevici după ce Albii au fost în cele din urmă învinşi, în primăvara lui 1920; metodele militare nu mai păreau justificate. Troţki, însă, departe de a renunţa la opinia lui, a argumentat că metodele militare trebuiau extinse la întreaga societate, în vreme de pace. El a pus soldaţii demobilizaţi să lucreze la proiecte economice şi a preluat căile ferate, încercând să aplice organizarea militară şi disciplina de la bază până la vârf. „Frontul muncii" avea să devină o nouă campanie militară, cu

întreaga populaţie mobilizată în brigăzi de muncă. Bărbaţii şi femeile aveau să muncească „în sunetul imnurilor şi al cântecelor socialiste".[111] în acelaşi timp, el a cerut ca economia să fie supusă unui „plan" unic, raţional.
Troţki a fost atacat de aripa marxist-radicală de la stânga Partidului Bolşevic, care nu era de acord cu folosirea de către el a ofiţerilor ţarişti şi care se declara pentru un model mai egalitar de societate. Mai multe grupuri de stânga - Comuniştii de Stânga, Opoziţia Muncitorească - au condamnat conducerea partidului pentru încălcarea promisiunilor privind „democraţia muncitorilor" şi lupta de clasă. între timp, Bogdanov şi aliaţii lui - mai interesaţi de ideile romantice, utopice de cooperare şi creativitate a muncitorilor decât de cucerirea puterii politice - au înfiinţat organizaţii de „cultură proletară" (Proletkult), despre care credeau că vor încuraja psihologia colectivistă prin natură a muncitorilor.[112] Lenin i-a interzis pe proletcultişti, deoarece îi considera nişte rivali ai partidului, iar stânga politică a fost uşor de dominat prin vot, dar a rămas constant un ghimpe în coasta lui Lenin.
Totuşi, chiar şi Lenin s-a opus proiectelor mai ambiţioase ale lui Troţki. Şi avea dreptate să fie sceptic. Statul rus nu era mai capabil să organizeze o maşină economică eficientă decât fusese înainte de Revoluţia din Octombrie. Ba chiar se poate ca acum să fi fost şi mai puţin capabil. Din momentul în care a preluat toate domeniile de activitate economică şi socială, a devenit o hidră de organizaţii care proliferau, se suprapuneau şi concurau între ele. în acelaşi timp, oficialii îşi foloseau puterea crescândă în scopuri private, iar corupţia păta reputaţia regimului. Toată lumea se plângea de problema birocraţilor carierişti, imorali şi de necontrolat. CEKA din Saratov descria o organizaţie de partid ca fiind „o adunătură de rechini beţivi şi cartofori", iar Timofei Sapronov, un bolşevic de stânga, se plângea că „în multe locuri cuvântul «comunist» este totuna cu abuz" din pricina oficialilor care trăiesc „într-un lux burghez".[113]
Ipocrizia oficialilor socialişti care duceau un trai bun a accentuat nemulţumirea populară faţă de intruzivul stat bolşevic. Recolta anului 1920 a fost săracă, iar în primăvara lui 1921 cea mai mare parte a Rusiei rurale suferea de foame. La fel ca în 1905 şi în 1917, lipsa hranei a alimentat o potenţială insurgenţă revoluţionară.

Ţăranii s-au răsculat împotriva achiziţiilor de cereale de către stat în toată regiunea Volga, în Urali şi în Siberia. Cea mai serioasă revoltă a fost la Tambov, unde rebelii au cerut o putere sovietică fără represiunea bolşevicilor. Ei s-au unit sub lozinci mai degrabă confuze: „Trăiască Lenin, jos Troţki!" şi „Trăiască bolşevicii, moarte comuniştilor!"[114]

Tulburările au cuprins rapid oraşele şi, faptul cel mai periculos pentru bolşevici, baza navală Kronstadt, aflată pe o insulă în apropiere de Petrograd. Cei de la Kronstadt făceau parte de multă vreme din aripa cea mai radicală a revoluţiei. Ei fuseseră conduşi până în vara lui 1918 de o coaliţie de partide radicale de stânga, iar acum cereau întoarcerea la guvernarea de către un soviet ales liber. Ei nu cereau răsturnarea bolşevicilor, ci încheierea „comunismului de război", anularea taylorismului şi întoarcerea la vechile idealuri din octombrie 1917.[115] La începutul lunii martie 1921, rebelii au organizat noi alegeri şi, pentru mai bine de două săptămâni, au creat un ministat-comună. Se părea că se pregăteşte o revoluţie socialistă populistă - „a treia revoluţie" -, dar de data aceasta bolşevicii aveau să fie victime, nu beneficiari.[116] Exact în acest moment s-a întrunit al zecelea congres al partidului, la care Lenin se confrunta cu o provocare din interior, dinspre stânga bolşevică.

Lenin se afla în faţa unei alegeri deprimante. Era limpede că modelul „comunismului de război", bazat pe puterea statului şi pe coerciţie, eşuase. Ideea că ruşii vor lucra precum rotiţele într-o maşinărie eficientă era o fantezie, la fel cum era şi visul lui Troţki, al unui entuziasm soldăţesc universal. „Socialismul", stadiul inferior al comunismului descris de Marx - controlul centralizat al statului fără economie de piaţă -, cu care semăna cel mai bine comunismul de război, era evident nepotrivit pentru Rusia anului 1921. Acest fapt i-a pus pe bolşevici în faţa unei dileme. Ei puteau fie să se întoarcă la „statul-comună" din 1917 - un „avans" spre comunism, în termeni marxişti - şi să se bazeze din nou pe mobilizarea clasei muncitoare, fie „să dea înapoi" spre capitalism. Lenin nu a ezitat nici o clipă. Statul-comună avea doar să grăbească dezintegrarea şi haosul şi era incompatibil cu ambiţiile modernizatoare ale bolşevicilor. De asemenea, nu avea să rezolve principala criză economică, penuria de alimente. Devenise clar că

piaţa era singura care îi putea stimula pe ţărani să cultive cereale. împotriva voinţei lui, Lenin a fost nevoit să accepte cererile ţăranilor de a-şi vinde grânele pe piaţa liberă. La puţin timp după ce el a anunţat Noua Politică Economică (NEP), trupele bolşevice au pus capăt cu brutalitate rebeliunii de la Kronstadt; totodată, o „interzicere a facţiunilor" a suprimat grupurile de stânga din partid, iar conducerea a ordonat prima „epurare" din partid (cistka -„curăţenie") a celor care nu erau de încredere din punct de vedere politic sau aveau origini „nesănătoase". în 1918, bolşevicii răspunseseră la colapsul apropiat al regimului prin centralizarea puterii în mâinile partidului; în 1921 au reacţionat la cea de-a doua criză disciplinând partidul însuşi.

Lenin a recunoscut că „dăduse înapoi" de la ambiţiile economice din 1919-1920. „Am făcut o greşeală", a admis el, prin convingerea că regimul putea elimina piaţa şi prin înaintarea prea rapidă spre comunism. Bolşevicii, spunea el, trebuiau să adopte „capitalismul de stat".[117] Lenin era îngrijorat de reacţia din interiorul partidului şi a insistat că era vorba de un capitalism total; industria grea aflată „la cârma economiei" avea să fie tot naţionalizată. Dar piaţa liberă a cerealelor a avut efecte în cascadă asupra întregii economii[118]: trebuia să li se permită să opereze unor comercianţi privaţi - care să aprovizioneze oraşele cu cereale; fabricile care produceau bunuri de consum, textile de exemplu, au fost denaţionalizate, pentru a produce bunurile pe care ţăranii voiau să le cumpere în schimbul grânelor. Subvenţiile pentru industriile naţionalizate au fost tăiate, pentru a controla inflaţia - ceea ce era vital pentru ca ţăranii să aibă încredere în monedă. în consecinţă, salariile trebuiau tăiate, iar disciplina muncii întărită, ca şi puterea şefilor şi a specialiştilor burghezi. Situaţia muncitorilor s-a înrăutăţit şi mai mult, iar şomajul a crescut. Pentru mulţi muncitori şi pentru unii bolşevici, aceasta arăta exact ca vechea ordine capitalistă. NEP devenise Noua Exploatare a Proletariatului. Ce se întâmplase cu socialismul?

NEP i-a salvat pe comunişti, potolind ţărănimea. Bolşevicii, o sectă puţin numeroasă în inteligenţia revoluţionară, au ajuns la putere pe valul unei revoluţii populare, dar au descoperit că edificarea statului lor marxist ascunde mult mai multe provocări. Primele lor metode revoluţionare s-au dovedit prea distrugătoare, viziunea

modernistă nu era practică, iar politicile marţiale din vremea războiului civil au stârnit prea multă opoziţie. Bolşevicii au găsit şi susţinători, nu atât din clasa muncitoare urbană, cât printre tinerii ţărani care au format Armata Roşie. Cu toate acestea, atractivitatea regimului era prea mică; şi într-adevăr, sistemul lor economic era nesustenabil. Recunoscând nevoia unui sprijin mai puternic, bolşevicii şi-au temperat vechiul sectarism şi au făcut concesii masei populaţiei rurale.

Bolşevicii au evitat, poate, să devină victime ale unei noi revoluţii socialiste, dar criza părea să-şi fi pus greu amprenta asupra sănătăţii lui Lenin. Din 1920 până în 1921, epuizarea lui a devenit evidentă. în mai 1922 a suferit primul atac cerebral şi a rămas grav bolnav până la moarte, în februarie 1924. Este tentant să-i legăm deteriorarea sănătăţii de eşecul speranţelor lui revoluţionare. Contribuţia unică la marxism a lui Lenin în 1917 a constat în abilitatea lui de a îmbina angajamentul dur în favoarea modernizării cu o nerăbdare revoluţionară furioasă. în martie 1921, proiectul lui era în ruine. Lenin a fost nevoit să accepte că semicapitalismul NEP avea să dureze multă vreme. Socialismul avea să fie fezabil doar după ce clasa muncitoare ar fi suferit o „revoluţie culturală", prin care Lenin se pare că înţelegea educaţie şi inculcarea cu succes a unei etici a muncii pe care el însuşi o învăţase de la părinţi.[119] El nu a acceptat niciodată acuzaţia adusă de Internaţionala a Il-a şi de menşevici, că revoluţia lui ar fi fost prematură. Dar în practică a virat spre un marxism care poartă ecouri distincte ale „aşteptării revoluţionare" a lui Kautsky.

în 1920, pictorul şi sculptorul Vladimir Tatlin a fost angajat să proiecteze un sediu pentru Internaţionala a IlI-a „Comunistă" („Comintern"), pe care Lenin o înfiinţase în anul precedent pentru a rivaliza cu Internaţionala a Il-a a Partidelor Social Democrate. Artist „productivist", care căuta să îmbine formele matematice şi geometrice cu utilitatea socială, Tatlin a făcut treabă bună în reprezentarea viziunii politice ierarhice şi tehnocratice a marxismului modernist. Monumentul ar fi trebuit să fie succesorul comunist al Turnului Eiffel: să demonstreze că, de acum, capitala revoluţiei mondiale se mutase de la Paris la Moscova. Era o combinaţie între o spirală şi o piramidă. Aveau să fie trei săli, una deasupra alteia, fiecare proiectată să se rotească la viteze diferite.

Cea mai mare, de la bază, urma să găzduiască adunările legislative şi să se rotească o dată pe an; următorul etaj, destinat forurilor executive, trebuia să se rotească o dată pe lună; cea mai mică sală, din vârf, s-ar fi rotit zilnic şi urma să fie rezervată „centrelor cu caracter informativ: un birou de informaţii, un ziar, emiterea de proclamaţii, pamflete şi manifeste" prin mijloace radio.[120]
Modelul a devenit un exemplu clasic de proiectare modernă, dovedind creativitatea sovieticilor în ochii intelectualilor din Vest. într-o perioadă de lipsuri şi sărăcie, proiectul era evident utopic. Macheta a fost făcută din lemn, nu din metalul şi sticla gândite pentru clădirea reală. Iar în locul maşinăriei din proiect, un băiat trăgea de sforile şi scripeţii care roteau sălile. Poetul avangardist Maiakovski a salutat-o ca pe o alternativă la busturile pompoase ce umpluseră Moscova - „primul monument fără barbă" -, dar este puţin probabil ca Lenin să fi fost de acord.[121] însă, statul mecanicist al lui Lenin avea multe în comun cu turnul lui Tadin. Era găunos şi şubred, dar a furnizat simbolul unui sistem modern, necapitalist, controlat de un „partid de avangardă" disciplinat, care emite „proclamaţii" către muncitorii din întreaga lume. Acesta era partidul care avea să atragă în viitor atât de mulţi comunişti, dornici să găsească acea forţă prometeică în stare să dea naştere la revoluţii şi să făurească modernitatea. Iar într-o vreme în care vechea ordine era în criză, mulţi dintre cei de stânga au văzut turnul lui Tatlin ca un far călăuzitor, arătând drumul spre viitor.Capitolul 3. Sub ochii Occidentului
în februarie 1919, unul dintre cei mai proeminenţi intelectuali simpatizanţi ai comuniştilor din perioada interbelică, dramaturgul german Bertolt Brecht, a scris piesa Spartakus. Cu titlul schimbat ulterior în Tobe în noapte, a fost publicată pentru prima dată în 1922 şi spunea povestea unui soldat, Andreas Kragler, care la întoarcerea din război găseşte o Germanie plină de venalitate şi de corupţie. Iubita lui, Anna, încurajată de părinţii ei lacomi, plănuieşte să se mărite cu un burghez profitor de război, Murk. Kragler o recâştigă pe Anna, dar între timp devine revoluţionar, conducându-i pe lucrătorii de la filatura lui Glubb pe străzi, în sprijinul marxiştilor „spartacişti". Văzându-1 la demonstraţie, Anna se repede la el şi îi cere să abandoneze revoluţia, alegând în schimb iubirea. Kragler cedează. El încredinţează publicului responsabilitatea revoluţiei şi se hotărăşte să rămână cu Anna.[1]

Brecht a scris Spartakus în timpul celei de-a treia şi cea mai radicală dintre conflagraţiile revoluţionare ce au cuprins Europa, după cele din 1789 şi 1848. Se schimbaseră totuşi multe faţă de precedentele epoci revoluţionare. Acum, pentru o minoritate foarte gălăgioasă, guvernul fără burghezie părea nu doar posibil, ci chiar necesar; Rusia şi bolşevicii creaseră efectiv un guvern „proletar" viabil; iar imperialismul şi naţionalismul elitelor Europei - atât aristocratice, cât şi burgheze - uciseseră milioane de oameni. Mulţi credeau că vechea ordine şi-a pierdut dreptul de a conduce. Intelectualii, scriitorii şi artiştii se aflau în primele rânduri ale revoluţiei, iar Brecht era unul dintre ei, însă atitudinea lui era ambivalenţă. El era sceptic în privinţa ideilor de sacrificiu de sine, iar Spartakus sugera că masele germane nu voiau un guvern muncitoresc, revoluţionar. Kragler îl învinge pe rivalul lui burghez Murk, dar apoi se retrage în confortul vieţii private. Viziunea lui Brecht s-a dovedit realistă. Comuniştii nu au ajuns la putere în 1919 în Germania şi în 1921 era clar că fluxul revoluţionar se retrăgea din Occident. Partidele comuniste prosovietice nu au atras niciodată de partea lor majoritatea clasei muncitoare sau a ţărănimii din Europa. La jumătatea anilor 1920, elitele conducătoare restauraseră ordinea, autoritatea şi proprietatea.

Dar sentimentele de ură stârnite de război şi de revoluţie nu se stinseseră cu totul, iar comuniştii au rămas minorităţi semnificative în câteva ţări. în consecinţă, au fost obligaţi să-şi schimbe stilul şi abordarea. „Retragerea" lui Lenin de la radicalismul revoluţionar la un marxism al disciplinei şi al ierarhiei a influenţat mişcarea comunistă

internaţională. Acest realism hotărât se potrivea mult mai bine cu sensibilitatea lui Brecht. Machismul lui de cartier, ura faţă de sentimentalism, pasiunea pentru ce era modern şi dispreţul faţă de visurile romantice s-au reflectat toate în sectarismul comunist dur din Europa Occidentală a anilor 1920. Contrastul faţă de idealismul anilor 1918-1919 nu putea fi mai mare

.în 1915, în timp ce Europa era devastată de violenţă, neutra Elveţie a găzduit două grupuri de intelectuali profund dezgustaţi de vărsarea de sânge. Primul era cel al social-democraţilor pacifişti, care s-au strâns în staţiunea Zimmerwald în septembrie 1915 şi apoi în Kiental, în aprilie 1916. Participanţii erau diferiţi. Cei mai mulţi reprezentanţi veneau din Rusia şi din Europa de Est, printre ei aflându- se şi Lenin şi Troţki, deşi socialiştii italieni (PSI) şi social-democraţii din Elveţia erau şi ei membri importanţi. Marile partide social-democrate din Occident susţinuseră războiul şi erau, aşadar, absente. Troţki a remarcat cu amărăciune că, la o jumătate de secol de la fondarea Internaţionalei I, internaţionaliştii din Europa încăpeau confortabil în patru cabane.[2] Acestea erau circumstanţele nefavorabile în care au fost puse bazele mişcării comuniste internaţionale.

Cu câteva luni înainte de întâlnirea de la Kiental, într-un loc cum nu se poate mai diferit - nou-deschisul Cabaret Voltaire din Zurich -, un alt mic grup intelectual îşi exprima oroarea faţă de război: mişcarea artistică avangardistă Dada. Hans Arp îşi aminteşte cum gândeau, el şi tovarăşii lui rebeli:

La Zürich, în 1915, pierzându-ne interesul faţă de abatoarele din războiul mondial, ne-am întors spre artele frumoase. în timp ce în depărtare se auzea bubuitul tunurilor, noi făceam colaje, recitam, compuneam versuri şi cântam din tot sufletul. Căutam o artă elementară care, credeam noi, ar fi putut salva omenirea de nebunia furioasă a acelor vremuri.[3]
Dadaiştii se deosebeau, aşadar, de marxişti prin faptul că se distanţau de politică, cel puţin la început. Dar în alte privinţe aveau multe în comun. Ei voiau să ultragieze burghezia, cu spectacolele dadaiste de la Cabaret Voltaire gândite tocmai să provoace violenţe şi confruntări cu poliţia.

în 1915, atât social-democraţii radicali, cât şi dadaiştii păreau să vorbească î

nvan. Războiul continua. Lenin nu reuşise nici măcar să-i convingă pe tovarăşii lui, marxişti antirăzboinici, să aprobe scindarea Internaţionalei a Il-a. Şi totuşi, într-un an, totul s-a schimbat. Pe măsură ce vărsarea de sânge continua, stânga era tot mai deziluzionată de război. în 1916, în executivul Partidului Social Democrat Francez (SFIO) apăruseră dispute serioase pe tema împrumuturilor de război şi curând s-a scindat însuşi Partidul Social Democrat German. Majoritatea continua să sprijine războiul, dar acum i se opuneau personaje importante, precum Kautsky şi Bernstein. în acelaşi timp însă a apărut o minoritate de stânga şi mai radicală, condusă de Rosa Luxemburg şi de avocatul marxist Karl Liebknecht, care îşi spuneau „spartaciştii", după conducătorul revoltei sclavilor din Roma. în aprilie 1917 partidul s-a scindat, înfiinţându-se un nou Partid Social Democrat Independent (USPD), minoritar şi radical.

în 1916, Lenin şi dadaiştii n-ar fi avut unii pentru alţii decât dispreţ reciproc. Lenin i-ar fi considerat nişte romantici utopici. Dar până în 1918, unii dadaişti, mai ales germani, au îmbrăţişat o politică marxistă radicală şi s-a înfiinţat Comitetul Central Revoluţionar al Dadaismului, cu toată inconsecvenţa din denumire. Unul dintre cei mai cunoscuţi membri, pictorul George Grosz, încorpora grafitti, desene de copii şi alte forme de artă populară în caricaturi furioase ale militariştilor aroganţi şi ale capitaliştilor lacomi. Grosz avea să devină un membru de frunte al mişcării revoluţionare germane şi a fost membru fondator al Partidului Comunist German, KPD.[4]

Războiul ştirbise şi încrederea multor oameni de rând în vechile elite de dinainte de război. Guvernele cereau sacrificii enorme în numele patriotismului. Dar, pe măsură ce luptele trenau, creşteau şi resentimentele. La sacrificiu egal, răsplata nu părea să fie egală. Pe frontul de acasă, nivelul de trai şi condiţiile de muncă se deteriorau, iar penuria de alimente a devenit endemică. între timp, pe front continua ceea ce mulţi considerau că era un carnagiu fără sens.

Spre deosebire de regimul ţarist, cele mai multe guverne combatante erau dornice să facă alianţe serioase cu socialiştii non-revoluţionari. Social-democraţii germani sprijineau în continuare împrumuturile de război, iar francezii din SFIO au intrat într-o „uniune sfântă" (union sacrée) cu guvernul. Ei au primit în schimb

un rol în conducerea economiei industriale. Cum însă războiul trena, socialiştii din Internaţionala a Il-a s-au compromis din ce în ce mai mult prin cooperarea cu elitele conducătoare. Pentru mulţi muncitori, socialiştii nu păreau să fie altceva decât nişte băieţi de prăvălie ai clasei conducătoare; condiţiile din magazin se înrăutăţeau pe măsură ce disciplina devenea mai strictă. Curând avea să se deschidă o prăpastie între muncitorii de rând, pe de-o parte, şi socialiştii moderaţi şi sindicaliştii de cealaltă parte. Influenţa conducerii socialiştilor asupra muncitorilor a fost slăbită şi mai mult de un aflux de muncitori noi - femei, emigranţi din zonele rurale şi, în cazul Germaniei, străini recrutaţi din teritoriile ocupate.[5] Aceşti nou-sosiţi aveau puţine legături cu partidele socialiste existente şi cu sindicatele; aceşti muncitori semicalificaţi, care au inundat noile şi masivele industrii de război, aveau să formeze baza de sprijin pentru revoluţiile postbelice.[6] Grevele au atins un maxim în perioada 1918-1925.[7] în Germania, în 1917, peste 1,5 milioane de muncitori au fost implicaţi în mai bine de 500 de greve[8]; în Marea Britanie, frecvenţa grevelor a rămas ridicată pe toată durata războiului, acestea afectând în special câteva zone radicale, cum ar fi aşa-numitul „Clydeside roşu". Grevele au devenit şi tot mai politizate, protestatarii fiind obsedaţi de inegalitatea sacrificiilor de război făcute de diferitele clase. în noiembrie 1916, soţiile lucrătorilor de la căile ferate din oraşul Knittefeld, în Imperiul Austro-Ungar, s-au plâns că ele sunt lipsite de zahăr pentru ca burghezii şi ofiţerii să-şi poată pierde vremea prin cafenele.[9] în primăvara şi vara anului 1917, protestele de masă măturau Europa, iar muncitorii au început să ceară şi ei sfârşitul războiului.

Aşadar, chiar înainte de evenimentele de la Petrograd, o reacţie populară negativă mocnea împotriva războiului, dar exemplul revoluţiei bolşevice a întărit şi mai mult stânga radicală, iar în ianuarie 1918, greve masive şi demonstraţii au zguduit Germania şi Imperiul Austro-Ungar. însă momentul crucial în declanşarea revoluţiilor 1-a constituit înfrângerea în război, când părea că toate sacrificiile au fost făcute în van. După criticii radicali, elitele - aristocrată, burgheză şi socialist-moderată - îşi conduseseră ţările pe o cale a agresiunii, dezastruoasă şi lipsită de sens. Iată ce declara artistul Art Nouveau Heinrich Vogeler: „Războiul a făcut

din mine un comunist. După experienţele mele din război, nu mai puteam să accept că aparţin unei clase care trimisese milioane de oameni la moarte."[10] Nu a fost, aşadar, o surpriză că, în octombrie şi noiembrie, vechile regimuri s-au prăbuşit în mijlocul unor revoluţii populare, deseori naţionaliste.

La o privire superficială, politica germană părea izbitor de asemănătoare cu cea a Rusiei după februarie 1917. Consiliile muncitorilor şi soldaţilor s-au răspândit alături de un nou guvern provizoriu format din liberali de stânga, socialişti moderaţi (SPD) şi o minoritate de radicali (USPD), conduşi de Friedrich Ebert din SPD. în acelaşi timp, Rosa Luxemburg şi un mic grup spartacist cereau o revoluţie în stil sovietic şi sfârşitul democraţiei parlamentare. De fapt, cele mai multe consilii nu cereau o republică sovietică şi susţineau o ordine liberală; radicalii erau o minoritate nesemnificativă.[11] în Germania nu exista prăpastia enormă dintre „oameni" şi elite prezentă în Rusia, fapt previzibil, date fiind diferenţele profunde dintre politica germană şi cea rusă înainte de război. Dar Ebert era convins că îl ameninţă o nouă revoluţie bolşevică şi era hotărât să nu devină un alt Kerenski. Aşadar, el a acţionat mai decisiv decât predecesorul lui rus, crezând că doar o alianţă cu militarii şi cu vechile elite imperiale putea să îndepărteze pericolul revoluţiei şi să garanteze democraţia liberală.

Dorinţa lui Ebert de a-şi alia guvernul cu dreapta împotriva consiliilor muncitorilor a stârnit numeroase dezbateri şi, privind în urmă, pare să fi fost o reacţie excesivă ce a contribuit la polarizarea dăunătoare a politicii germane între cele două războaie.[12] Dar la acea vreme perspectivele unor revoluţii bolşevice europene nu păreau prea îndepărtate nici pentru politicienii de dreapta, nici pentru cei de stânga. Bolşevicii înşişi erau, cu siguranţă, plini de optimism, în martie 1919, fondarea Internaţionalei a III-a „Comuniste" (Comintern) a oficializat sciziunea din marxism între comunişti şi social-democraţi şi a adus împreună partidele mai radicale, prosovietice. Republici sovietice au fost declarate în Ungaria (în martie), în Bavaria (aprilie) şi în Slovacia (iunie), ceea ce părea să demonstreze că exista o posibilitate reală de răspândire a bolşevismului, deşi guvernul maghiar al jurnalistului promoscovit Béla Kun a fost singurul regim

comunist care a luat complet puterea în Occident. Grevele şi protestele radicale au continuat în toată perioada 1919-1921. în alegerile din Germania din iunie 1920, stânga radicală a ajuns aproape la paritate cu socialiştii moderaţi (20,3% din voturi, comparativ cu cele 21,6% ale social-democraţilor). Valul roşu a afectat şi sudul Europei, iar anii 1918-1920 aveau să fie denumiţi trieno bolchevista în Spania, în timp ce Italia a experimentat propriul biennio rosso în 1919-1920. în nordul Italiei a părut pentru scurt timp că mişcarea comitetelor de fabrică şi „ocuparea fabricilor" vor aduce cu adevărat o revoluţie comunistă italiană. Tulburările muncitoreşti, unele inspirate de Wobblies şi de alţi stângişti, erau răspândite mai ales în Statele Unite, iar anii 1919 şi 1920 au adus cel mai puternic val de greve din istoria americană, muncitorii cerând îmbunătăţirea condiţiilor de lucru şi mai multă democraţie în fabrici.

Partidele comuniste au avut de câştigat de pe urma acestui radicalism de la talpa ţării. Membrii lor erau în general tineri, deseori necalificaţi sau semicalificaţi: cei mai mulţi dintre participanţii la Congresul al II-lea al Cominternului, în iulie 1920, aveau sub 40 de ani şi doar câţiva jucaseră roluri importante în mişcarea social-democrată de dinainte de război.[13] Mulţi proveneau din comitetele de muncitori şi soldaţi din timpul războiului, mai degrabă decât din organizaţii de partid sau din sindicate, şi reacţionau împotriva culturii social-democrate pe care o vedeau ca fiind bătrânicioasă, de modă veche şi excesiv de supusă.[14]

Comuniştii erau mânaţi în parte de preocupări economice, dar câţiva erau şi radicalizaţi de experienţele lor în armata germană şi în cea austro-ungară, cu ierarhiile lor rigide şi disciplina brutală. Walter Ulbricht era tipic pentru aceşti activişti comunişti. Născut în Leipzig, din părinţi social-democraţi (tatăl croitor şi mama cusătoreasă), a crescut în cultura atotcuprinzătoare a socialismului marxist şi a partidului lui Kautsky. Dar izbucnirea războiului 1-a făcut să se îndrepte spre socialismul de stânga, militant. Experienţa lui în armata germană 1- a făcut să urască pe viaţă „spiritul militar prusac". A trăit, cu siguranţă, patru ani grei, suferind atât din cauza bolii (s-a îmbolnăvit de malarie), cât şi a pedepselor pentru distribuirea de literatură spartacistă. A scăpat

în cele din urmă din închisoarea militară şi s-a întors în Leipzig, începând să activeze politic în KPD. A urcat rapid în ierarhia comunistă, devenind conducător al partidului în Thuringia şi delegat la Congresul al IV-lea al Comintern, la Moscova, unde 1-a întâlnit pe Lenin.[15] Aceasta era generaţia de comunişti - născuţi în subcultura marxistă, proletară din Germania imperială şi radicalizaţi de război - care avea să domine regimul comunist est-german după al Doilea Război Mondial; Ulbricht însuşi a ajuns secretar general al Partidului Comunist de guvernământ între 1950 şi 1971.

Experienţa războiului şi a înfrângerii i-a împins şi pe unii intelectuali spre marxismul revoluţionar. Cea mai mare parte a motivelor acestei opţiuni se găsesc în atitudinea lor faţă de „burghezie", dar burghezia la adresa căreia rosteau invective era de un anume tip. Nu era mărginitul şi durul Gradgrind din Capitalul lui Marx, ci era cel mai bine reprezentată de Diederich Hessling, antieroul lui Heinrich Mann din popularul lui roman Supusul (Der Untertan) (1918). Hessling este un burghez „feudalizat", un Hermes supus lui Zeus, în persoana Kaiserului Wilhelm al II-lea. El este, în esenţă, un oportunist cinic, dar a învăţat la şcoală şi în universitate să venereze ierarhia. în mod jalnic, el încearcă să se dea bine pe lângă aristocraţie, participă la duelurile fraternităţilor, chiar îşi lasă mustaţă în stilul Kaiserului şi îmbrăţişează militarismul şi imperialismul la modă. între timp, îi exploatează pe muncitorii din subordine.[16]

Supusul dramatizează teoriile despre imperialism ale marxiştilor ca Rosa
Luxemburg. Aceştia sugerau că sistemul capitalist devenise strâns legat de imperialism şi militarism. Vechea apărare liberală a capitalismului ca aducător de libertate şi de pace nu mai părea credibilă. Această analiză avea sens pentru mulţi, chiar dacă nu erau marxişti din convingere. Karl Kraus, proprietarul revistei satirice vieneze Die Fackel (Făclia) şi critic al naţionalismului (dar categoric nu marxist), a surprins atracţia exercitată de comunism asupra intelectualilor furioşi. în noiembrie 1920, el scria:

Comunismul nu este, în realitate, nimic altceva decât antiteza unei ideologii anume, care este şi dăunătoare, şi corozivă. Mulţumesc lui Dumnezeu că acest comunism izvorăşte dintr-un ideal curat şi limpede, care îşi păstrează scopul idealist chiar şi atunci când, ca

antidot, este înclinat să fie oarecum nemilos. La naiba cu importanţa lui practică. Dar fie ca Dumnezeu să ni-1 păstreze măcar ca ameninţare permanentă la adresa celor care deţin mari proprietăţi şi care, pentru a se agăţa de ele, sunt gata să trimită omenirea la luptă, s-o lase să moară de foame de dragul onoarei patriotice. Dumnezeu să păstreze comunismul astfel încât progeniturile răutăcioase ale inamicilor lui să fie împiedicate să devină şi mai obraznice, astfel încât banda de profitori... să aibă somnul deranjat de câteva accese de nelinişte.[17]

Dar, în vreme ce Kraus avea, poate, îndoielile lui cu privire la „lipsa de milă" a comunismului, altora li se părea acum normală: împotriva focului se luptă cu foc. înainte de război, mulţi dintre intelectualii din avangardă erau disperaţi de viaţa mundană, filistină, burgheză, înrobită de bani şi tehnologie. Ei sperau într-o politică a spiritului, a sufletului şi a entuziasmului. Aceşti anticapitalişti romantici salutau deseori războiul ca pe o ocazie de a zdrobi suficienţa burgheză şi de a crea un om nou, plin de vigoare reînnoită şi de spirit.[18] Dar războiul i-a afectat pe radicali în moduri diferite. Pentru unii, precum futuristul Marinetti, care a ajuns în final în dreapta fascistă, acesta demonstra necesitatea unui naţionalism şi mai intens, mesianic. Dar o reacţie şi mai obişnuită era deziluzia provocată de fluturarea naţionalistă de steaguri. Mulţi dintre intelectualii de stânga din perioada Weimar erau afectaţi profund de faptul că luptau pe front.

Şi totuşi, poate că războiul a discreditat naţionalismul militarist, dar nu a făcut acelaşi lucru cu romantismul din vreme de război. Artiştii şi intelectualii erau mai decişi ca oricând să creeze un om nou, liber de constrângerile societăţii burgheze. însă acum omul nou avea să fie muncitorul ideal, nu războinicul naţionalist. Mulţi dintre cei mai importanţi reprezentanţi ai expresionismului în artă - o mişcare ce punea preţ pe intensitatea sentimentului şi pe reprezentările extreme - au devenit de stânga. Dramaturgul Ernst Toller, de exemplu, a devenit conducătorul efemerei Republici Sovietice Bavareze, în aprilie 1919.[19]

Dată fiind starea de spirit a vremii, nu este o surpriză că principalii teoreticieni marxişti din generaţia războiului s-au aflat în tabăra marxiştilor radicali şi erau mai apropiaţi de Aleksandr Bogdanov şi de stânga bolşevică decât de Lenin. György Lukács, de exemplu,

un intelectual născut într-o familie de evrei bogaţi din Budapesta, a fost înainte de război un critic romantic al capitalismului, dar interesele lui erau legate de formele utopice de misticism, nu de stânga socialistă; pentru el, socialismul „nu avea puterea religioasă de a umple sufletul cu totul".[20] Războiul şi revoluţia bolşevică l-au convins însă că modalitatea cea mai bună de a crea o nouă societate, eliberată de raţionalitatea înăbuşitoare a burgheziei, este comunismul. Prietenul lui, Paul Ernst, îi atribuia următoarele opinii referitoare la bolşevici:

Revoluţia rusă... abia face primii paşi pentru a conduce omenirea dincolo de ordinea socială burgheză, a mecanizării şi birocratizării, a militarismului şi imperialismului, spre o lume liberă, în care Spiritul va guverna din nou, iar Sufletul va putea în sfârşit să trăiască.[21]

Lukács a avut nevoie de ceva timp să-şi depăşească neîncrederea cauzată de violenţa comunismului şi abia în decembrie 1918 a fost convertit la comunism de Béla Kun. Când Kun a format guvernul sovietic al Ungariei, în martie 1919, Lukács a fost numit adjunctul Comisarului Poporului pentru educaţie publică. în cele 133 de zile cât a durat acest regim, a pus în scenă spectacole de George Bemard Shaw, Gogol şi Ibsen pentru muncitorii din Budapesta. în ultimele zile ale guvernului sovietic, acest intelectual foarte cerebral a fost comisar politic pentru o divizie a Armatei Roşii ungare, străbătând temerar tranşeele şi înfruntând focul inamicului.[22] Marxismul lui a fost întotdeauna mai stângist şi mai radical decât al lui Lenin şi chiar a propus ca Partidul Comunist să fie dizolvat după ce preia puterea.[23] El a devenit mai ortodox în anii de exil la Viena, dar lucrarea lui din 1923, Istoria şi conştiinţa de clasă, a devenit unul dintre cele mai importante texte ale „marxismului occidental" - o formă de marxism ce insista asupra puterii culturii şi a subiectivităţii asupra ştiinţei şi a legilor istoriei.[24] Lukács a avut parte de o satirizare celebră şi destul de nedreaptă din partea lui Thomas Mann în romanul lui din 1924, Muntele vrăjit (Der Zauberberg), în personajul Naphta, o combinaţie ciudată de evreu, iezuit şi comunist. într-una dintre lungile discuţii din roman, acesta declară:

Proletariatul a preluat sarcina lui Grigorie cel Mare [papă medieval], zelul divin îi arde în suflet, iar mâinile proletarilor nu se

pot abţine să verse sânge, la fel ca şi marele sfânt. Munca lui este teroarea, pentru că lumea ar putea fi salvată şi scopul suprem al Mântuirii atins: copiii lui Dumnezeu trăind într-o lume fără clase sau legi.[25]

Preocuparea pentru predominanţa culturii asupra economicului a fost caracteristică şi pentru marxismul influentului teoretician italian Antonio Gramsci, chiar dacă originea acestuia era foarte diferită de cea a bogatului Lukács. Fiul bolnăvicios al unui funcţionar sărac din Sardinia, unde aristocraţia moşierilor era încă dominantă, Gramsci a recunoscut că a avut „un instinct al rebeliunii împotriva celor bogaţi" încă de la o vârstă fragedă.[26] El era probabil un socialist mai natural decât Lukács şi, odată ce a intrat la Universitatea din Torino - un oraş industrial cu o puternică mişcare sindicală -, s-a aruncat în politica de stânga. Totuşi, împărtăşea şi el dorinţa lui Lukács de a reconcilia marxismul cu o politică a spiritului şi a transformării culturale. Intelectualii comunişti nu aveau să fie savanţii, agronomii şi economiştii arizi ai lui Kautsky. La fel ca preoţii din Biserica Catolică medievală, ei trebuiau să fie capabili să înţeleagă pasiunile maselor. Influenţat de proletcultismul rusesc, Gramsci spera că mişcarea comitetelor de fabrică avea să creeze o nouă cultură proletară egalitară, pentru că socialismul era „o viziune integrală asupra vieţii", cu „o filosofie, o mistică, o moralitate".[27] El a rămas întotdeauna credincios acestei tradiţii democratice radicale, care îşi punea încrederea în organizaţii alese ale muncitorilor, mai degrabă decât într-un partid centralizat.[28] în complexele politici de facţiuni de la începutul anilor 1920, el a fost recunoscut de Moscova la sfârşitul anului 1923, ca fiind conducătorul Partidului Comunist Italian.

Interesul lui Lukács şi al lui Gramsci pentru aspectele culturale şi subiective ale marxismului era împărtăşit de mulţi alţi intelectuali occidentali din generaţia lor. Institutul Marxist pentru Cercetare Socială, cunoscut şi ca „Şcoala de la Frankfurt", fondat în Germania în 1923 (şi care s-a mutat la New York în 1934, după venirea la putere a lui Hitler), includea personaje prea puţin legate de politicile comuniste, cum ar fi criticii culturali marxişti Walter Benjamin şi Herbert Marcuse.[29] Dar toţi aceştia au fost mai puţin influenţi în perioada interbelică decât în următoarea epocă de înflorire a marxismului romantic în Occident, în anii 1960. Erau

prea tineri, cu toate că şi-au scris cele mai influente lucrări în anii 1930 - Gramsci pe când se afla într-o închisoare fascistă. Respingerea de către ei a marxismului modern, ştiinţific, a fost, de asemenea, extremă. Totuşi exista un critic al vechiului marxism modernist care era şi un teoretician important şi activ în politicile comuniste: Rosa „Roşia" Luxemburg. Marxistă radicală şi puternică susţinătoare a democraţiei revoluţionare, Luxemburg critica „aşteptarea" marxismului modernist, considerând conducerea social-democrată indiferentă şi lipsită de imaginaţie. Gusturile ei erau opuse celor ale lui Lenin. Ea ura ceea ce numea „mentalitatea germană" pentru rutina şi formalismul ei, admirând în schimb verva revoluţionară a ruşilor.[30] Dacă Lenin şi-a văzut rolul ca fiind acela de a occidentaliza Rusia, Luxemburg credea că al ei este să rusifice Germania. Dar în alte aspecte era apropiată de Lenin; era o marxistă născută în Imperiul Ţarist la începutul anilor 1870, crescută într-un marxism ortodox, care insista pentru revoluţie, fiind în acelaşi timp convinsă că, oricum, capitalismul se va prăbuşi. De asemenea, împărtăşea interesul lui Lenin pentru economie. Principala ei lucrare teoretică, Acumularea de capital, încerca să arate, ca şi Capitalul lui Marx, de ce capitalismul era condamnat de propriile contradicţii economice interne. Şi la fel ca în cazul lui Lenin, preţiozitatea ei burgheză din viaţa de zi cu zi contrasta destul de drastic cu criticile implacabile aduse burgheziei.

Luxemburg împărtăşea şi atitudinea lui Lenin faţă de strategia revoluţionară în anii 1918 şi 1919. Activistă militantă devotată, ea chema la socialism imediat în Germania, iar Liga Spartacus, fondată de ea, a devenit miezul KPD, Partidul Comunist German, înfiinţat pe 30 decembrie 1918. A fost întotdeauna o democrată revoluţionară şi un critic al terorii, condamnând autoritarismul bolşevicilor. Totuşi, Lenin şi-a păstrat afecţiunea pentru ea. După moartea ei, a comparat-o cu vulturul din fabula rusească cu vulturul şi găinile. Ea putea uneori să zboare mai jos decât găinile - ca atunci când era în dezacord cu el în privinţa violenţei şi a revoluţiei -, dar se şi ridica la înălţimi mari de virtute marxistă.[31] În 1918 şi la începutul anului 1919, Lenin însuşi era pregătit să accepte în Occident radicalismul revoluţionar pe care începuse să îl abandoneze în Rusia. Potrivit raţionamentului lui Lenin,

muncitorii occidentali erau mai maturi decât înapoiaţii ruşi. în Vest, revoluţiile „puteau să se deruleze mai uşor" şi să ajungă la putere în diverse moduri, fără să fie nevoie de disciplina de fier a unui partid de avangardă. Aşadar, cu toate că Lenin dorea cu nerăbdare să înfiinţeze Internaţionala a III-a, comunistă - Comintern -, care să rivalizeze cu Internaţionala a Il-a, social-democrată, el nu a considerat necesar să impună controlul centralizat. Primul congres al Cominternului a avut loc la Kremlin, într-o sală în care trăgea curentul, într-o duminică rece din martie 1919, şi a fost o reuniune haotică. Sosiseră foarte puţini dintre delegaţii străini, iar cei care au ajuns se luptau cu „scaunele fragile de la mesele şubrede, evident împrumutate de la vreo cafenea", în timp ce „covoarele încercau, deşi în van, să compenseze sobele care aruncau spre delegaţi rafale teribile de aer îngheţat".[32] Gerul avea să fie în curând alungat de fierbinţeala retoricii. Mulţi delegaţi nutreau convingerea că revoluţia mondială era iminentă, iar comitetele muncitorilor reprezentau seminţele unui nou stat. într-adevăr, Manifestul către proletarii din toate ţările al lui Troţki nici măcar nu menţiona rolul conducător al partidului comunist, de avangardă; modelul noii ordini era cel evidenţiat în Statul şi revoluţia.[33]Pentru o vreme, teoria marxistă şi atitudinile populare au părut să se mişte în tandem, întrucât radicalii marxişti se racordau la ideile celor mai militante curente din mişcarea muncitorească. Comuniştii s-au descurcat mai bine în unele ţări decât în altele, deşi modelul nu a fost cel prezis de marxismul ortodox. Clasele muncitoare unificate, capabile de coeziune, nu au produs mişcări comuniste puternice. în schimb, i-au ajutat pe socialiştii moderaţi şi sindicatele, care au putut folosi puterea muncii organizate pentru a obţine concesii de la clasele conducătoare. Comuniştii s-au descurcat bine mai degrabă în economiile agrare subdezvoltate, unde industrializarea era întârziată şi fragmentară, iar clasa muncitoare era slab organizată. în aceste ţări, ţăranii aveau tendinţa să fie furioşi pe rămăşiţele unei vechi ordini agrare, iar socialiştii moderaţi erau slabi.[34] Comuniştii au fost ajutaţi şi de înfrângerea în război, care a discreditat aristocraţiile şi pe socialiştii care colaboraseră cu ele.

Rusia, desigur, îndeplinea cel mai bine aceste condiţii. Dar şi Ungaria se potrivea parţial tiparului. Spre deosebire de Rusia, ea nu avea o tradiţie puternică de politici marxiste revoluţionare; totuşi, era o societate predominant agrară, condusă de un regim aristocratic conservator, cu o bază foarte mică de susţinere, care pierduse războiul şi care refuza să facă vreo concesie fie altor clase sociale, fie minorităţilor naţionale. Date fiind discreditarea elitelor şi pericolul dezintegrării teritoriale, tulburările rurale şi o revoluţie nesângeroasă a muncitorilor din Budapesta l-au adus la putere pe liberalul conte Karolyi, în octombrie 1918, la conducerea unui guvern provizoriu format din liberali şi socialişti moderaţi. Cu toate că ar fi trebuit pregătite alegeri pentru o Adunare Constituantă, acestea au fost

amânate în repetate rânduri, pe motiv că nu se puteau desfăşura atâta vreme cât trupele Aliaţilor ocupau Ungaria. Guvernul era paralizat şi de disensiunile dintre liberali şi socialişti pe tema reformei agrare. Rezultatul a fost presiunea din partea muncitorilor tot mai radicalizaţi, a ţăranilor şi a soldaţilor demobilizaţi

.Ungaria părea să urmeze un drum similar cu cel al Rusiei, cu un an şi jumătate înainte. Avea şi un partid bolşevic (puternic influenţat de socialiştii ruşi), care a profitat de evoluţia situaţiei. Cu toate acestea, partidul fusese creat în străinătate, în Rusia, nu acasă. în pragul izbucnirii revoluţiei din februarie, Rusia găzduia circa o jumătate de milion de unguri prizonieri de război, dintre care mulţi simpatizau puternic cu bolşevicii. Unul dintre ei, charismaticul jurnalist Béla Kun, s-a implicat puternic în politica sovietelor şi a fost transferat la Petrograd, unde a organizat un grup de comunişti unguri, prizonieri de război în Rusia. Aceasta a fost una dintre primele încercări ale bolşevicilor de a exporta revoluţia. Ei credeau că, după Germania, Ungaria era „veriga cea mai slabă" în lanţul capitalist. La Moscova şi la Omsk au fost înfiinţate şcoli revoluţionare pentru pregătirea foştilor prizonieri unguri, pentru a-i trimite apoi ca revoluţionari în Ungaria. în noiembrie 1918 s-a înfiinţat oficial Partidul Comunist Ungar, la hotelul Dresda din Moscova, şi de acolo Kun a condus un grup acasă, pentru a transforma „Kerenscina ungară" (conducerea lui Kerenski) într-un „octombrie unguresc".
Kun era un propagandist eficient şi un orator încântător, fapt recunoscut până şi de inamicii lui. Un socialist i-a descris astfel un discurs:

Ieri l-am auzit pe Kun vorbind... a fost un orator îndrăzneţ, entuziast şi plin de ură. Nu este un om arătos, cu un cap ca de taur, cu păr bogat şi mustaţă, iar trăsăturile lui pot fi descrise cel mai bine ca fiind mai degrabă ţărăneşti decât evreieşti... îşi cunoaşte publicul şi îl stăpâneşte... Muncitori nemulţumiţi de multă vreme de conducerea Partidului Social Democrat, tineri intelectuali, profesori, avocaţi, funcţionari care au venit la el... s-au întâlnit cu Béla Kun şi cu marxismul.[35]

Această energie a fost foarte eficientă, mai ales în combinaţie cu ajutorul financiar sovietic, dar comuniştii au avut de câştigat şi de pe urma radicalizării comitetelor muncitoreşti şi a ameninţării integrităţii teritoriale a Ungariei.[36] Guvernul Karolyi a devenit curând victima sprijinului pe care Antanta 1-a dat revendicărilor teritoriale ale României, Cehoslovaciei şi Iugoslaviei, în timp ce comuniştii argumentau că o alianţă cu URSS ar fi adus mai mult decât ploconirea în faţa perfizilor Aliaţi. în martie, socialiştii s-au unit cu comuniştii pentru a crea un guvern comun împotriva Aliaţilor şi s-a născut Republica Sovietică Ungară.

Ungurii au fost, aşadar, printre primii comunişti care au îmbrăţişat naţionalismul cu fervoare revoluţionară şi iniţial au avut un oarecare succes în încercarea de a-i determina pe Aliaţi să îmbunătăţească termenii oferiţi. Se părea că respingerea ortodoxiei internaţionaliste propovăduite de Lenin putea uni un mare număr de maghiari sub drapelul comunist. în alte domenii, însă, Kun şi comuniştii maghiari au fost mult mai puţin pragmatici decât Lenin. Ei îşi trăgeau ideile economice din marxismul radical promovat în Statul şi revoluţia şi din modelul de „democraţie proletară", care fusese în prim-planul retoricii bolşevice în 1917 şi la începutul lui 1918.[37] Din punctul de vedere al lui Kun, ungurii erau superiori ruşilor şi, în consecinţă, mai capabili de o tranziţie rapidă la comunism decât ruşii. Plata muncitorilor în funcţie de rezultate - în acord - a fost abolită, salariile au fost mărite şi chiriile muncitorilor reduse; fabricile aveau să fie naţionalizate şi economia supusă controlului central. Mai mult, armata a fost declarată un organism pur proletar, recrutarea a fost scoasă în afara legii şi toţi soldaţii care nu erau muncitori au fost demobilizaţi. în acelaşi timp, un Detaşament de Teroare al Consiliului Revoluţionar de Guvernare, poreclit „Băieţii lui Lenin"

şi compus din duri ce purtau haine de piele, îi urmărea pe bogătaşi şi pe foştii conducători din vechiul regim.
Multe dintre aceste experimente comuniste au provocat haos şi, sub presiunea socialiştilor, au fost anulate. Dar regimul nu a reuşit să reinstaureze ordinea în economia urbană şi, cel mai important, a continuat să conducă în interesul îngust al proletariatului. A ordonat ca pământul să fie naţionalizat şi cultivat în ferme colective. Lenin i-a avertizat pe unguri să nu încerce acest pas de o ambiţie nebunească, dar încăpăţânarea lui Kun era sporită de mândria naţională: „Să ducem revoluţia şi pe terenul agriculturii. Ar trebui să fim în stare să o facem mai bine decât ruşii..."[38]
Recurgerea de către comunişti la rechiziţii forţate pentru a-şi hrăni armata şi campania lor antireligioasă nu au reuşit însă decât să-i convingă pe ţărani că regimul era în război cu ei.
Guvernul sovietic maghiar a rămas curând cu prea puţin sprijin. Ţăranii îi erau în mod special ostili, dar şi muncitorii erau înfuriaţi de lipsuri şi de banii care îşi pierduseră valoarea din cauza inflaţiei. însă incapacitatea regimului de a apăra ţara de agresiunea străină a fost ceea ce a dus cu adevărat la căderea lui. La sfârşitul primăverii anului 1919, Armata Roşie maghiară a ripostat la o incursiune a cehilor şi a pătruns adânc în Slovacia, unde a instaurat o Republică Sovietică Slovacă, în iunie. Kun a plănuit chiar un puci la Viena, dar acesta a fost dejucat uşor. Totuşi, când premierul francez Clemenceau şi Aliaţii au cerut retragerea Ungariei, Kun s-a conformat, ceea ce a dus la o prăbuşire
a moralului armatei şi i-a încurajat pe vecinii Ungariei să contraatace. în ultimele lui săptămâni, regimul a declanşat o „teroare roşie" împotriva „duşmanilor" interni pentru a-şi consolida guvernarea; această teroare s-a soldat cu 587 de morţi. Kun i-a cerut disperat lui Lenin ajutor militar, dar zadarnic. Bolşevicii erau ei înşişi la strâmtoare în Rusia. Pe 1 august, Consiliul Revoluţionar de Guvernare a decis să predea puterea unui guvern format de sindicate, iar Kun şi susţinătorii lui au fugit în Austria. Republica Sovietică Ungară a căzut victimă presiunilor externe, nu unei revolte populare, dar Kun a înţeles că regimul lui nu reuşise să câştige sprijinul muncitorilor unguri şi cu atât mai puţin al populaţiei ca întreg.

Comuniştii din Ungaria au fost victimele propriului dogmatism şi ale incapacităţii de a-şi respecta promisiunile naţionaliste, într-o perioadă în care statul lupta pentru însăşi existenţa lui. Prin comparaţie, condiţiile păreau mai favorabile pentru comunism în Italia. Radicalul Partid Socialist Italian (PSI) avea o lungă istorie de organizare eficientă şi opoziţie faţă de război; nordul Italiei, industrializat târziu şi fragmentar, la fel ca Rusia, avea o clasă muncitoare concentrată în triunghiul Torino -Genova-Milano, cu o ţărănime radicalizată în învecinata vale a Padului; iar comuniştii italieni erau mai dispuşi decât cei unguri să apeleze la ţărănime. în octombrie 1919, PSI a declarat că reformele liberale nu erau de ajuns şi că venise vremea pentru crearea unui nou tip de stat socialist. Stânga radicală câştigase sprijin electoral local, iar grevele şi boicoturile au fost întărite de ocuparea fabricilor în primăvara şi toamna anului 1920. Acestea erau comitetele din fabrici despre care Gramsci credea că ar putea constitui temeliile unui nou stat.[39]

însă, aşa cum a fost cazul şi în Rusia, radicalii au descoperit că democraţia în fabrică şi coordonarea economică eficientă sunt greu de reconciliat. Comitetele de fabrică îşi urmăreau interesele înguste şi era greu de crezut că vor colabora între ele pentru a întreţine funcţionarea economiei.[40] Coordonarea mişcării revoluţionare punea şi ea probleme. Socialiştii radicali controlau unele zone, dar armata şi vechile partide liberale stăpâneau încă statul, iar mari părţi din populaţie, mai ales la ţară, erau conservatoare. între timp, apăruseră diviziuni profunde între muncitorii socialişti înşişi. Conducerea PSI şi cei mai mulţi membri nu erau dedicaţi revoluţiei, iar în septembrie 1920, un referendum în cadrul sindicatelor a respins o propunere ca pe baza comitetelor de fabrică să ia fiinţă un stat alternativ, revoluţionar - deşi rezultatul a fost strâns, de 591 245 de voturi contra 409 569. Gramsci, ca şi alţii care îşi puseseră încrederea în mişcarea comitetelor de fabrică, a căpătat curând convingerea că era nevoie de un partid leninist centralizat, care să conducă revoluţia. PSI s-a scindat în cele din urmă în 1921 în Partidul Socialist şi Partidul Comunist, iar această stângă divizată nu avea cum să fie pe măsura dreptei paramilitare. încă de la începutul anului 1920, fasciştii - o coaliţie de foşti socialişti naţionalişti, precum

Mussolini, susţinători ai proprietarilor de terenuri la ţară şi grupuri antisocialiste, de obicei tineri şi provenind din clasa de mijloc - luptau împotriva a ceea ce considerau că este o maree roşie. Convinşi că lupta de clasă distrugea unitatea şi puterea Italiei, ei au declanşat un val de violenţe formidabile împotriva stângii şi în cele din urmă au preluat puterea în octombrie 1922. Gramsci a fost prins şi trimis la închisoare.

Moscova îşi pusese mari speranţe în revoluţia din Italia, dar principalele ei ambiţii erau concentrate asupra Germaniei. Prima încercare a comuniştilor de a prelua puterea a fost însă un eşec. în ianuarie 1919, noul guvern al lui Ebert a început să lichideze enclavele cu tentă radicală şi pe 4 ianuarie 19191-a destituit pe conducătorul stângist al poliţiei berlineze, Eichhorn. în sprijinul acestuia au izbucnit însă demonstraţii neaşteptat de ample şi, cu toate că Rosa Luxemburg avea dubii dacă era înţelept să fie provocat guvernul, ea şi nou- formatul Partid Comunist (KPD) au decis în ultimă instanţă să sprijine revolta populară, în alianţă cu Partidul Social Democrat Independent (USPD), de stânga.

Guvernul Ebert a ripostat trimiţând membrii miliţiilor Freikorps, unităţi paramilitare de dreapta înfiinţate pentru a se opune revoluţiei, care pe 11 ianuarie au luat cu asalt sediul central al ziarului social-democrat Vorwärts, ce fusese ocupat de revoluţionari. Revoltei i s-a pus capăt până pe 15 ianuarie, iar conducătorii comunişti au fost nevoiţi să se ascundă. Membrii Freikorps însă i- au găsit şi i-au ucis, cu sprijinul tacit al guvernului social-democrat.

Asasinatele au provocat un şoc profund, iar „martiriul" lui Luxemburg şi ale lui Liebknecht i-a transformat în simboluri puternice ale tânărului partid comunist. Festivalurile „LLL" (Lenin-Luxemburg-Liebknecht) au devenit centrale pentru cultura comunistă de-a lungul întregii perioade a Republicii de la Weimar.[41]

Dar represiunea a dat rezultate, cel puţin pentru o vreme. Aşa cum a arătat Brecht în Spartakus, majoritatea era în favoarea păcii şi ordinii, nu a revoluţiei, iar în alegerile ce au urmat social-democraţii au câştigat 37,9% din voturi, comparativ cu 7,6% ale USPD - singurul partid de stânga care a rezistat.

Acesta nu a fost însă sfârşitul perioadei revoluţionare. Represiunea instaurată de guvernul condus de social-democraţi şi de aliaţii lui

militari s-a dovedit contraproductivă, iar puciul de dreapta eşuat al lui Wolfgang Kapp a convins numeroşi muncitori că nu puteau avea încredere în social-democraţi că vor rezista la întoarcerea vechilor elite. Mişcarea comitetelor de fabrică a revenit la viaţă, armata şi Freikorps au fost eliminate din câteva zone, iar în alegerile din iunie 1920, stânga radicală a obţinut cel mai bun rezultat pe care 1-a avut vreodată - 20% pentru USPD şi comunişti, faţă de 21,6% pentru social- democraţi. Grevele şi revoltele au continuat în regiunile industriale ale Germaniei, iar USPD şi comuniştii, recent uniţi, au continuat să prospere.

în iulie 1920 s-a întrunit al doilea Congres al Cominternului, pe fondul unui optimism uriaş. Mişcarea comitetelor de fabrică din Italia părea în pragul succesului, iar Armata Roşie mărşăluia spre Varşovia, aducând comunismul în Occident - cel puţin aşa credeau bolşevicii. Dar în toamnă, comuniştii băteau în retragere pe toate fronturile. Persecuţia radicalilor americani ce începuse în vremea războiului a atins un punct culminant în timpul „Spaimei Roşii" din 1919-1920. Mii de oameni au fost arestaţi şi mulţi au fost deportaţi.[42] în Europa, eşecul mişcării comitetelor de fabrică din Italia la sfârşitul anului 1920 şi retragerea Armatei Roşii de lângă Varşovia, în ultima parte a lunii august, când a fost înfrântă de noua armată poloneză, au marcat începutul sfârşitului. Faptul că epoca revoluţionară se încheiase a devenit limpede odată cu eşecul catastrofal al aşa-numitei Acţiuni din martie a comuniştilor germani, în 1921. Poliţia şi armata fuseseră trimise să pună capăt grevelor din Saxonia, iar Béla Kun, care îşi făcuse apariţia la Berlin ca lider al Cominternului, a îndemnat Partidul Comunist să organizeze în replică o revoluţie proletară. Rebelii erau în minoritate şi grevele au fost sparte cu ajutorul muncitorilor social-democraţi. înfrângerea era inevitabilă; mii de oameni au ajuns în închisoare şi 145 au fost ucişi.

Brecht s-a dovedit premonitoriu şi este posibil ca şi concluziile lui să fi fost corecte: oamenii se săturaseră de lupte. Chiar dacă mulţi erau profund deziluzionaţi de vechile regimuri şi de încăpăţânarea lor belicoasă, majoritatea nu voiau ca oribila conflagraţie mondială să fie urmată de un război de clasă. Dar au existat şi alte motive pentru eşecul revoluţiilor. Unii comunişti erau prea sectari şi prea ambiţioşi, ca în Ungaria. Alţii au fost discreditaţi de lipsa lor de

realism, fiind incapabili să explice cum ar putea comitetele de fabrică descentralizate să conducă o economie industrială modernă. Represiunea din partea stângii moderate şi a dreptei extreme a fost şi ea eficientă. Dar crucială în subminarea impulsului revoluţionar a fost puterea reformelor democratice şi sociale. în toată Europa Occidentală, statele au extins drepturile electorale şi au mărit beneficiile sociale pentru muncitori - mai ales în Germania Republicii de la Weimar, unde social-democraţii îşi păstraseră o influenţă considerabilă.
Speranţa îmbunătăţirilor pe cale paşnică îmbinată cu sfârşitul boomurilor postbelice care dăduseră muncitorilor putere economică au învins curând insurgenţele comuniste.
Cu toate acestea, conflictele sociale din trecut nu fuseseră rezolvate. Guvernele şi clasele de mijloc doreau o întoarcere la sistemul economic de tip laissez-faire şi la etalonul-aur de dinainte de 1914, ceea ce a restricţionat inevitabil creşterea. Dar aceasta era greu de reconciliat cu promisiunile de îmbunătăţire a situaţiei sociale făcute după război, iar nivelul de trai era sacrificat cu regularitate pe altarul „crucii aurului" - nevoia de a menţine moneda stabilă. Muncitorii au protestat împotriva scăderii salariilor şi a creşterii şomajului ce rezultau din aceasta, cea mai notorie fiind greva generală declanşată în 1926 de muncitorii britanici împotriva reducerii salariilor, când Winston Churchill a readus lira sterlină la etalonul-aur. A existat o perioadă de înflorire la sfârşitul anilor 1920, dar s-a dovedit fragilă. Salariile au rămas mici, în timp ce profiturile au crescut masiv, iar în Statele Unite, capitalul s-a îndreptat mai degrabă spre speculaţii cu acţiuni şi cu proprietăţi decât spre producţia pentru o piaţă în expansiune; în Europa Centrală, prosperitatea temporară depindea de nivelul ridicat al împrumuturilor pe termen scurt luate de la băncile americane. Lumea dezvoltată eşuase în făurirea unui capitalism sustenabil, care să asigure în acelaşi timp prosperitate şi armonie socială - după cum avea să se vadă clar în curând.

Pentru o vreme, totuşi, sistemul capitalist se „stabilizase" singur, după cum au recunoscut comuniştii. Dar

fluxul revoluţionar lăsase în urmă, după retragere, acumulări de radicalism, iar comunismul şi-a găsit adăpost în multe comunităţi de muncitori şi şomeri din toată Europa. Totuşi, adevărata lui fortăreaţă era în Germania, unde comuniştii au continuat să atragă peste zece procente din voturi. Vechea patrie a lui Marx şi Engels a rămas centrul comunismului din afara URSS

I

.în decembrie 1930, Brecht, acum un marxist serios şi susţinător al KPD, a pus în scenă ceea ce a fost, probabil, cea mai controversată piesă a lui: Măsuri ce trebuie luate. Prezentată cu un „cor de control" (adaptat după corurile greceşti) constituit dintr-un mare număr de muncitori, piesa spune povestea a trei activişti comunişti, în misiune secretă pentru a instiga la revoluţie în China. Ei găsesc un tânăr ghid şi îi spun acestuia că identităţile lor trebuie să rămână secrete. Dacă îi descoperă autorităţile, nu numai că ei vor fi ucişi, dar întreaga mişcare comunistă va fi în pericol. Toţi patru îşi pun măşti. însă ghidul, emoţional şi indisciplinat, este atât de indignat de suferinţele poporului chinez, încât încearcă să-1 ajute, scoţându-şi masca şi revelându-şi identitatea. Autorităţile îl urmăresc pe tânărul ghid şi cei trei îşi dau seama că acesta a devenit o piedică. Nu pot să-1 lase în urmă şi nu pot nici să-1 ia cu ei. Aşa că decid că trebuie să-1 omoare, iar el însuşi este de acord că aceasta este singura soluţie. îl împuşcă şi îi aruncă trupul într-o groapă cu var, să înlăture orice urmă a identităţii lui. Corul declară apoi cu răceală că tovarăşii au luat decizia corectă; „au fost luate măsurile" necesare pentru salvarea revoluţiei.[43]

Piesa a stârnit o furtună de controverse în rândurile stângii. Ruth Fischer, comunistă şi soră a colaboratorului lui Brecht, Hans Eisler, avea să-1 acuze mai târziu pe autor că a justificat brutalitatea sovietică, asemenea unui „menestrel al GPU (poliţia secretă sovietică)".[44] Brecht a protestat că el doar şi-a încurajat publicul să exploreze problema tacticilor revoluţionare şi a sacrificiului de sine într-o vreme în care comuniştii erau atacaţi de fascişti. Chiar şi aşa, piesa avea să-i aducă necazuri. în timpul campaniei lui McCarthy împotriva comuniştilor, Comitetul pentru Activităţi Antiamericane al Camerei Reprezentanţilor a văzut în Măsuri ce trebuie luate dovada că Brecht era un susţinător al violenţei revoluţionare, iar această judecată a grăbit plecarea lui din America în Germania de Est, în 1949.

Oricât de controversat şi de ambiguu ar fi mesajul lui Brecht privind violenţa, piesa surprinde caracterul auster al comunismului european din afara Uniunii Sovietice în anii 1920 şi 1930. Scepticismul lui Brecht în privinţa radicalismului revoluţionar, evident încă din 1919, era de acum răspândit pe scară largă; emoţiaartei şi literaturii expresioniste lăsase locul unei sobre „noi obiectivităţi" (Neue Sachlichkeit). Eşecul revoluţiilor postbelice şi ascensiunea unei drepte anticomuniste radicale au alimentat, ambele, cultura sectară şi nesentimentală pe care Brecht a expus-o în Măsuri ce trebuie luate. Scopul era tot revoluţia, dar emoţiile trebuiau să fie înlocuite de disciplină. Comuniştii europeni au devenit tot mai încrezători în Uniunea Sovietică şi în noul etos autoritar, la lumi întregi distanţă de democraţia de masă din 1919. Ei au devenit şi mai izolaţi, membri ai unei secte persecutate. Primul semn al acestor schimbări în mişcarea comunistă internaţională a apărut în vara lui 1919 şi a fost precipitat de înfrângeri. Dacă umilitorul Tratat de la Brest-Litovsk din martie 1918 a fost factorul declanşator al sfârşitului „democraţiei proletare" în Rusia, colapsul Republicii Sovietice Ungare în august 19191-a convins pe Lenin că bolşevicii trebuiau să-şi revizuiască radical abordarea revoluţiei mondiale. El credea acum că mai vechea lui speranţă că revoluţiile occidentale puteau fi mai democratice decât cea din Rusia era deşartă. Lenin îl considera pe Béla Kun vinovat pentru eşecul republicii la Budapesta. El făcuse greşeala de a uni Partidul Comunist cu socialiştii, avusese prea puţină încredere în partidul de avangardă şi îşi înstrăinase fără rost ţărănimea.[45] Aşa cum a explicat Lenin în foarte influenta lucrare Comunismul de stânga: o dezordine infantilă, din aprilie 1920, lecţia rusească arăta că „centralizarea absolută şi disciplina riguroasă a proletariatului" erau esenţiale în „lupta îndelungată, încăpăţânată, pe viaţă şi pe moarte" împotriva burgheziei.[46]
La al doilea congres al Cominternului, din 1920, Lenin şi bolşevicii au început să se ocupe serios de centralizarea comunismului internaţional sub control strict bolşevic. Congresul a decis că toate partidele trebuie să îndeplinească „douăzeci şi una de condiţii", cea mai importantă fiind separarea completă a comuniştilor de partidele „social-democrate" unificate. Mai mult, doar „comuniştii verificaţi" puteau rămâne membri; „reformiştii" şi „oportuniştii"

trebuiau să fie eliminaţi. Principiile de organizare conspirativă a partidului de avangardă bolşevic erau aplicate acum mişcării internaţionale. A existat şi o oarecare opoziţie faţă de acest purism comunist, mai ales din partea social-democraţilor independenţi germani, dar şeful Cominternului, Grigori Zinoviev, a fost neînduplecat. Cei care se opuneau creării de partide comuniste separate, a spus el batjocoritor, „se gândesc la Internaţionala Comunistă ca la o cârciumă bună, unde reprezentanţii diferitelor ţări cântă «Internaţionala» şi îşi fac unii altora complimente, după care pleacă fiecare pe drumul lui şi continuă vechile practici. Acesta este obiceiul condamnabil al Internaţionalei a Il-a şi noi n-o să-1 tolerăm niciodată."[47] Toate partidele aveau să fie regândite ca „partide comuniste" şi subordonate unui comitet executiv dominat de Partidul Bolşevic.

Rezultatul a fost apariţia partidelor comuniste pure, desprinse din amestecul partidelor de stânga din Europa de dinainte de război. Diviziunea produsă în 1903 în partidul rusesc, între bolşevicii revoluţionari şi menşevicii gradualişti, era reprodusă acum în mişcarea comunistă internaţională. în unele ţări, comuniştii au avut de câştigat de pe urma sciziunilor produse. în Germania, micuţul Partid Comunist a reuşit să atragă majoritatea social-democraţilor independenţi, transformându-se apoi într-un partid de masă, cu 350 000 de membri. între timp, în Franţa, Partidul Comunist Francez (PCF) şi-a recrutat majoritatea membrilor din Internaţionala a Il-a a partidelor socialiste, SFIO. în Italia, sciziunea vechiului Partid Socialist (PSI) a lăsat un Partid Comunist Italian mai mic, care a obţinut doar 4,6% din voturi. Partide semnificative au mai apărut în Bulgaria, Cehoslovacia şi Finlanda. Dar în alte părţi, în Peninsula Iberică, în Ţările de Jos, Marea Britanie, Irlanda, SUA, Danemarca şi Suedia, Elveţia şi cea mai mare parte a Europei de Est, partidele comuniste erau minuscule. Spre deosebire de Germania şi Finlanda, ele obţineau rareori mai mult de 5% din votul popular, iar Partidul Comunist din Marea Britanie abia dacă a obţinut 0,1-0,4 procente din vot (deşi a câştigat totuşi un singur loc în parlament, în 1922).[48] Germania avea de departe cel mai mare şi mai puternic Partid Comunist din afara URSS.

Era limpede că fluxul revoluţionar se retrăgea, iar în martie 1921, noua situaţie cu care se confruntau liderii bolşevici era sumbră. Acţiunea din martie eşuase în Germania; colapsul economic obligase Rusia să introducă Noua Politică Economică şi de acum sărea în ochi că economia sovietică putea fi consolidată doar exportând materii prime (în special cereale). în aceeaşi lună, sovieticii au încheiat primul acord comercial cu o ţară capitalistă - Marea Britanie. Era clar că socialismul deplin se afla la un orizont îndepărtat, după cum explica Troţki în iunie 1921: „Abia acum vedem şi simţim că nu suntem foarte aproape de scopul nostru final, cucerirea puterii la scară mondială... Ne-am spus în 1919 că va fi o chestiune de luni, dar acum spunem că poate este o chestiune de câţiva ani."[49] Rezultatul a fost o nouă politică. Partidele comuniste nu trebuiau să se mai agite pentru o revoluţie imediată, deşi era nevoie să o pregătească pe termen lung; în schimb, trebuiau să constituie „fronturi unite" cu membrii - dar nu şi cu conducătorii - partidelor socialiste reformiste. Cum relaţiile dintre URSS şi Occident se dezgheţaseră uşor (în 1922 a fost încheiat Tratatul de la Rapallo cu Germania, iar guvernul laburist din Marea Britanie a extins în 1924
recunoaşterea Uniunii Sovietice), noua politică părea justificată. în unele părţi ale lumii noua linie a avut efecte reale, cele mai izbitoare exemple fiind în China, prin colaborarea dintre comuniştii chinezi şi Gomindanul naţionalist, şi în Marea Britanie, unde partidul comunist a stabilit legături cu sindicatele, prin Comitetul Anglo-Rus. Numeroşi comunişti, mai ales din partidele mici, marginale, au salutat prilejul de a juca un rol în stânga mai amplă, în multe locuri, însă, comuniştii au continuat să rămână izolaţi. Politica „frontului unit" era năucitor de contradictorie, interzicând contactele cu partidele social-democrate, dar îndemnând la colaborare cu sindicatele reformiste. Mulţi comunişti nu au acceptat însă colaborarea, mai ales în Germania, unde îşi păstraseră ura pentru social-democraţi, iar ostilitatea era reciprocă.

Zigzagurile frecvente din politica Moscovei au îngreunat stabilirea unor legături cu stânga moderată şi i-au izolat şi mai mult pe comunişti. Un punct de cotitură major s-a produs odată cu eşecul umilitor al unei noi încercări de revoluţie în Germania - „Octombrie german" din 1923. După ocupaţia franceză şi belgiană a bazinului

Ruhr în 1923, grupurile cele mai de stânga din Partidul Comunist German şi aliaţii lor de la Moscova, Troţki şi Zinoviev, au insistat asupra alianţei pe care comuniştii ar fi putut-o încheia cu naţionaliştii, pentru a alcătui o forţă revoluţionară. Moscova a oferit o finanţare substanţială pentru insurecţie, dar comuniştii exageraseră mult în privinţa sprijinului pe care l-ar avea de la clasa muncitoare, aşa că revoluţia a trebuit anulată.[50]

Eşecul a coincis cu boala în stadiu terminal a lui Lenin şi cu lupta pentru putere ce a izbucnit în conducerea partidului sovietic. Rivalii lui Troţki, printre care şi Stalin, au exploatat copios dezastrul, iar umilirea a fost folosită ca scuză pentru centralizarea partidului şi diminuarea radicalismului local. în 1924, Kremlinul a lansat „bolşevizarea" Cominternului, ceea ce însemna că partidele membre trebuiau să devină „partide bolşevice", toate aparţinând „unui partid mondial bolşevic omogen şi îmbibat de ideile leninismului".[51] în practică, aceasta însemna că partidele comuniste se transformau tot mai mult în unelte ale politicii externe sovietice. Stalin nici nu pretindea altceva: „Un internaţionalist trebuie să fie gata să apere URSS fără rezerve, fără ezitare, necondiţionat; pentru că URSS este baza mişcării revoluţionare mondiale şi această mişcare revoluţionară nu poate fi apărată şi promovată dacă nu este apărată URSS."[52]

Gradul real şi efectul amestecului Moscovei în partidele comuniste naţionale reprezintă o problemă complexă şi controversată.[53] Cominternul, o organizaţie
relativ mică, evident că nu putea monitoriza şi controla activităţile tuturor partidelor comuniste şi la toate nivelurile. De asemenea, în câteva ţări au apărut subculturi comuniste, fondate pe tradiţiile radicale de stânga locale şi care aveau prea puţin de-a face cu Moscova.[54] Oricum, Cominternul a încercat să restabilească controlul asupra tuturor conducerilor de partid şi avea câteva modalităţi de a-şi exercita influenţa - trimiţând agenţi partidelor „frăţeşti", susţinând facţiunile partidelor împotriva oponenţilor şi, la cealaltă extremă, excluzându-i pe recalcitranţi şi desfiinţând partidele (cum s-a întâmplat cu Partidul Comunist Polonez în 1938). Ajutorul financiar a jucat şi el un rol.[55] Totuşi, poate la fel de important în susţinerea puterii Moscovei a fost prestigiul URSS printre comunişti şi slăbiciunea partidelor naţionale. Chiar dacă

aveau resentimente faţă de aroganţa Moscovei, partidele occidentale trebuiau să accepte că bolşevicii aduseseră comunismului o putere pe care acesta nu ar fi avut-o altfel. Iar înfrângerea i-a convins pe mulţi că disciplina strictă impusă de Moscova era şi mai importantă decât în trecut.[56]

O modalitate prin care bolşevicii controlau mişcarea consta în convocarea regulată a comuniştilor de frunte din străinătate să dea raportul la Moscova, formându-se o reţea strânsă în jurul inadecvat numitului Hotel Lux[57]. O clădire mare, stil fin-de-siecle în centrul Moscovei, pe strada Tverskaia (ulterior Gorki), trecuse de mult de epoca ei de glorie şi era acum un notoriu loc de cazare, sărăcăcios şi spartan. Avea să găzduiască temporar numeroşi lideri comunişti, de la bulgarul Dimitrov la vietnamezul Ho Şi Min, de la germanul Ulbricht la italianul Togliatti. Activiştii comunişti dădeau unii peste alţii la duşurile îngheţate - iugoslavul Tito 1-a întâlnit pentru prima dată pe conducătorul partidului american, Earl Browder, în aceste circumstanţe deloc promiţătoare.[58]

Şcoala Internaţională Lenin pentru comuniştii occidentali, fondată în 1926 la Moscova, a fost un alt instrument prin care Kremlinul încerca să-şi exercite influenţa asupra mişcării. Mii de membri de partid au studiat aici între cele două războaie mondiale, majoritatea fiind bărbaţi tineri, din clasa muncitoare. Materiile obligatorii includeau cursuri de marxism şi de istoria mişcării muncitoreşti, precum şi studiul tacticilor politice şi ale organizării de greve şi insurecţii. Înţelepciunea lui Lenin era suplimentată cu idei ale teoreticianului militar german Clausewitz. Studenţii vizitau şi fabrici - o practică mai degrabă riscantă pentru autorităţile cominterniste: unii vizitatori erau şocaţi de cât de joase erau standardele de trai ale muncitorilor ruşi, comparativ cu tovarăşii lor proletari din ţările capitaliste, şi puneau întrebări stânjenitoare.[59] Dar cea mai importantă pentru Comintern, în special după ridicarea la putere a lui Stalin, era inculcarea unei culturi de partid bolşevice, a disciplinei şi a „conspirativităţii", foarte asemănătoare cu aceea descrisă de Brecht. Studenţii primeau nume noi şi li se interzicea să spună familiei şi prietenilor unde se află. Un miner galez a fost nevoit să îşi facă „autocritica" pentru că neglijase aceste principii. El a recunoscut că legăturile lui cu partidul laburist îl lăsaseră cu

„rămăşiţe social- democrate pe care le-am adus cu mine din ţară. Am sfârşit prin a comite această gravă încălcare a disciplinei de partid şi a conspirativităţii, nepermisă în partidul nostru, ca partid de tip nou."[60]

Viaţa unui student cominternist era dură şi intensă. Wolfgang Leonhard, un comunist german care era elev în timpul celui de-al Doilea Război Mondial când a fost evacuat spre est, în oraşul Ufa din Urali, îşi aminteşte lecţiile riguroase despre ideologia nazistă şi despre cum trebuia aceasta respinsă. A petrecut atâta vreme învăţând despre nazism, încât atunci când s-a întors în Germania după război şi a întâlnit nazişti în carne şi oase a descoperit că ştia mai multe despre convingerile şi moravurile acestora decât ei înşişi.[61] Mare parte din restul timpului era consumat fie cu exerciţii fizice, fie cu îmbunătăţirea capacităţilor de muncă manuală; studenţii trebuiau să păstreze legătura cu clasa muncitoare:

Orarul era atât de aglomerat, încât singurul timp liber pe care îl aveam era sâmbăta după-amiaza şi duminica. La sfârşit de săptămână ni se permitea să facem ce doream - dar nu să bem, să ne îndrăgostim, să părăsim şcoala, să ne recunoaştem numele reale, să spunem ceva despre vieţile noastre de dinainte sau să pomenim în scrisori ceva despre viaţa noastră de atunci.[62]

Momentele de relaxare erau rare şi constau în general din cântece în cor. Unii studenţi, precum fiul liderului iugoslav Tito, Jarko, care a avut o legătură cu „o fată încântătoare din Spania", refuzau să se supună disciplinei şi au fost exmatriculaţi.[63] însă mulţi au rezistat şi au devenit leninişti şi stalinişti convinşi, ajungând viitori conducători ai partidelor comuniste europene.[64] Se făceau eforturi pentru a modela partidele tinere, radicale şi haotice din perioada revoluţionară după noul tipar făurit la Moscova.

Cu toate acestea, dacă Moscova reuşea în general să convingă sau să oblige partidele naţionale să urmeze frecventele schimbări ale liniei politice, nu era întotdeauna uşor, deoarece comuniştii naţionali aveau propriile agende şi se puteau angaja în rezistenţă pasivă sau chiar activă. Aşa cum am văzut, stânga din Germania a obiectat împotriva frontului unit cu socialiştii la jumătatea anilor 1920, iar ulterior în cursul aceluiaşi deceniu, când linia s-a deplasat spre stânga, sub conducerea lui Stalin, a fost rândul dreptei să opună rezistenţă. Conducerea britanică s-a opus şi ea

Kremlinului de pe poziţii de dreapta. în octombrie 1927, liderul comuniştilor britanici, Harry Pollitt, un fiu de fierar, s-a opus iniţial noii cereri a Cominternului de a porni o luptă dură împotriva Partidului Laburist, dându-şi seama cât de nepopulară avea să fie aceasta; partidul britanic a acceptat noua linie abia în 1929.[65] Aşadar, bolşevizarea le făcea viaţa grea partidelor naţionale, în parte pentru că linia Moscovei putea fi nepopulară şi în parte deoarece cultura Cominternului putea fi străină. Membrii de partid trebuiau să înveţe nu doar dificilul jargon marxist (iniţial în germană, limba oficială a Cominternului), ci şi noul jargon rusesc bolşevic („agitprop", „celulă de partid"). Propaganda partidului era deseori trasată la Moscova, fără consultarea celor din ţările respective, iar comuniştii se chinuiau să facă sloganurile îmbâcsite să sune atrăgător.[66] Chiar şi aşa, în pofida bolşevizării, partidele locale au încercat să îmbine cultura locală cu cea cominternistă şi fiecare aveau caracteristici distincte. în Germania, cultura militantă iniţiată de Rosa Luxemburg şi de stânga social-democrată înainte de 1914 a supravieţuit, în timp ce în Marea Britanie şi în alte părţi, moralitatea puritană a comuniştilor avea sens pentru oamenii crescuţi într-o cultură creştină socialistă a cumpătării şi a onestităţii.[67] în acest timp, comunistul britanic Rajani Palme Dutt, pe jumătate indian, care îşi făcuse studiile la Oxford, îi numea pe tinerii membri de partid „boboci" - termen folosit în argoul universitar britanic pentru studenţii din anul întâi.[68]
Câteva partide comuniste s-au confruntat cu o scădere treptată a numărului de membri în anii 1920 şi la începutul anilor 1930; efectivul partidului francez, de exemplu, a scăzut continuu între 1921 (109 391 de membri) şi 1933 (28 000). La aceasta a contribuit, fără îndoială, şi stângăcia Kremlinului: în ţări precum Franţa şi Marea Britanie, unde partidele socialiste moderate erau bine înrădăcinate, sectarismul Cominternului era, evident, contraproductiv. Cu toate acestea, pentru unii membri de partid, supuşi hărţuirii după eşecul revoluţiilor, „disciplina" şi sprijinul bolşevice puteau fi bine-venite. Pentru activiştii care sufereau privaţiuni, Uniunea Sovietică reprezenta idealul pentru care luptau, o ţară în care curge lapte şi miere. într-un studiu etnografic al comunismului francez, Annie Kriegel a încercat să surprindă această gândire:

Tinerilor cu mâinile goale, care îi abordau cerând să fie primiţi în mişcare, ei [comuniştii] le răspundeau oferindu-le un teanc de broşuri: „Poftim, tovarăşe!" Puţin timp după aceea, vânat de poliţie şi cu numele trecut pe lista neagră a angajatorilor, neofitul se trezea fără loc de muncă. Din acest moment avea o mulţime de timp - timp să flămânzească, dar şi să răspândească învăţăturile (atunci când reuşea să mănânce, din banii câştigaţi din vânzarea broşurilor)... Ştia cu siguranţă că există în lume o ţară în care muncitorii purtaseră o revoluţie şi se făcuseră stăpâni peste stat, şefi peste fabrici, generali în Armata Roşie.[69]

Comunităţi comuniste mici şi combative au apărut în toată Europa, chiar dacă partidele naţionale erau mici. Marea Britanie avea propria „mică Moscovă" în Fife, Stepney, în estul Londrei şi în minele din sudul Ţării Galilor - comunităţi muncitoreşti omogene, unde comuniştii s-au implicat în apărarea locurilor de muncă şi a drepturilor sindicale, organizând în acelaşi timp activităţi de recreere şi culturale.[70] Activiştii comunişti raportau la Moscova, explicând de ce minerii din sudul Ţării Galilor erau atât de receptivi la un comunism militant, sectar:

Condiţiile lor sunt proaste, de o gravitate evidentă. Ei se află, în general, în afara influenţei corupătoare a oraşelor. Timpul lor nu este atât de fragmentat, cum se întâmplă cu muncitorii din marile oraşe, de drumurile lungi şi de numeroasele tipuri de amuzament pe care le oferă oraşul.... Minţile lor sunt mai necultivate. Factorul exploatare le este evident... lucrul în mină oferă el însuşi ocazii de contact şi dezvoltă între ei un simţ al solidarităţii.[71]

Partidul în care cultura luptei sectare şi a loialităţii faţă de URSS erau cel mai înrădăcinate era cel german. în cazul lui, numărul membrilor şi votul popular au rămas ridicate de-a lungul anilor 1920 şi la începutul anilor 1930. KPD era deseori divizat în privinţa strategiei, iar cultura partidului varia şi ea de la o regiune la alta. Ernst Thălmann, conducătorul lui începând din 1925, a combinat activismul revoluţionar cu aderarea la ierarhie şi cu loialitatea faţă de Kremlin. KPD a devenit în curând fratele mai mic preferat al bolşevicilor, iar ostilitatea lui intransigentă faţă de orice compromis cu social-democraţia a supravieţuit în mare măsură perioadei revoluţionare din 1918-1919. Separaţia dintre comunişti şi social-democraţi nu era una absolută: ei au împărţit aceleaşi

sindicate până în 1928 şi uneori participau la aceleaşi sărbători[72]; şi atât comuniştii, cât şi social-democraţii foloseau formula de adresare „tovarăşe" şi mărşăluiau sub steagul roşu. însă, cu toate acestea, participarea social- democraţilor la reprimarea comunismului lăsase în urmă resentimente, la fel ca identificarea lor cu ordinea politică a momentului. în unele fabrici din regiunea Halle-Merseburg, ura reciprocă era atât de mare, încât muncitorii comunişti şi cei social-democraţi mergeau la lucru în vagoane diferite şi mâncau în părţi separate ale cantinei.[73] Comuniştii tindeau să-i considere pe social-democraţi lacheii şefilor şi cu siguranţă că aceştia din urmă erau mai bine reprezentaţi în clasa muncitoare „respectabilă", pe când primii erau mai prezenţi printre muncitorii săraci şi necalificaţi. Totuşi, KPD a devenit repede o adunare a şomerilor. Comuniştii erau inevitabil cei mai vizaţi la concediere; în campaniile de eficientizare din anii 1920 şi în 1932 doar 11% dintre membrii Partidului Comunist German mai aveau locuri de muncă.[74]

Adversitatea nu a făcut decât să întărească atitudinile de respingere a compromisului în KPD. Cultura lui era militaristă şi infuzată de machism.[75] Limbajul său era deseori violent: unul dintre ziarele lui se numea Rote Peitsche (Biciul Roşu). Propaganda partidului era plină de pumni muncitoreşti, de mărşăluitori în haine de piele şi de fâlfâit de drapele roşii. Marşurile lui împrumutau mult din stilul inamicilor lui de dreapta, iar uniformele şi cizmele de piele îl făceau greu de deosebit de organizaţia paramilitară Coiful de oţel (Stahlhelm) a naziştilor. Thălmann a fost chiar descris în presa partidului ca „unser Fiihrer" („conducătorul nostru"), într-o imitaţie a autoritarismului dreptei. Uneori, în 1923 şi 1930, partidul comunist a folosit limbajul naţionalist ca modalitate de a atrage o parte din sprijinul naziştilor şi al celorlalţi. Cu toate acestea, comuniştii germani nu erau nişte cvasinazişti. Partidul era fundamental unul al luptei de clasă, nu al renaşterii naţionale, iar naziştii înşişi îi considerau în general pe comunişti principalii lor inamici.[76]

Militarismul partidului comunist nu s-a limitat la propagandă. El avea şi o aripă paramilitară, Liga Luptătorilor de pe Frontul Roşu (Rote Frontkämpferbund), până când aceasta a fost interzisă în 1929, şi alte grupuri clandestine după aceea. Mulţi comunişti deţineau arme aduse din război şi uneori îşi fabricau singuri altele. în 1921, muncitorii de la fabrica Leuna au produs singuri un tanc, pe care l-au folosit împotriva poliţiei. Comuniştii germani, în general daţi afară din fabrici, au format un partid de stradă şi, în special spre sfârşitul deceniului, s-auangajat în încăierări şi schimburi de focuri cu poliţia.[77] Deloc surprinzător, acest partid marţial era preponderent masculin (peste 70%), chiar dacă avea unul dintre cele mai feministe programe dintre partidele Republicii de la Weimar. Cu toate acestea, era prea mic şi izolat încât să ameninţe stabilitatea statului german la jumătatea anilor 1920, o perioadă în care economia îşi revenea ca întreg, iar politica liberală încă era capabilă să cuprindă majoritatea intereselor. Aşa cum a devenit clar în URSS în 1921, partidele comuniste militante, sectare, erau prea turbulente ca să aibă priză la mai mult decât o minoritate. Dar această situaţie era valabilă pentru vremuri normale. Lucrurile aveau să arate cu totul altfel odată cu venirea crizei economice.

Pe 13 mai 1928, New York Times a publicat un articol intitulat „«Noua» civilizaţie a Americii", în care se prezenta o conferinţă susţinută de academicianul francez André Siegfried la Paris. Siegfried argumenta că „principala contribuţie a Statelor Unite la lumea civilizată a fost «cucerirea demnităţii vieţii materiale»", prin tehnicile producţiei de masă şi prosperitate, iar jurnalistul saluta elogiul adus de Siegfried Statelor Unite. Times credea totuşi că o importanţă şi mai mare decât realizările economice ale Americii o aveau „contribuţia ei la idealul democratic" şi exportul „unui sistem social eliberat de caste".[78]

Atât Siegfried, cât şi New York Times exprimau o convingere răspândită, potrivit căreia Statele Unite, noua putere dominantă, şi modelul de laissez-faire economic pe care îl promovau depăşiseră cu succes diviziunile sociale din perioada revoluţionară 1917-1919. Peste câteva luni însă, această convingere avea să se dovedească nejustificată. în vara anului 1928, Rezerva Federală a ridicat rata dobânzii pentru a pune stavilă efervescenţei de pe piaţa acţiunilor,

alimentată de băncile slab reglementate; împrumuturile americane către restul lumii s-au prăbuşit. Rezultatul a fost o contracţie catastrofală a creditelor în cea mai mare parte a Europei şi a Americii Latine; greu îndatorata Germanie a fost afectată în mod special.[79] Economiile din lumea în curs de dezvoltare (inclusiv cea a URSS) sufereau de ceva vreme din cauza preţurilor mici la bunurile de larg consum, dar criza economică s-a înrăutăţit atunci când crahul de pe Wall Street, din octombrie 1929, a pus capăt creşterii economice fragile chiar în Statele Unite.
Rezultatul a fost o ascuţire a conflictelor sociale şi internaţionale, într-o atmosferă frenetică, dominată de ideea că „scapă cine poate". Tensiunile sociale s-au intensificat, întrucât muncitorii şi clasele de mijloc se luptau pentru o felie dintr-un „tort" naţional tot mai mic, iar colaborarea internaţională a fost distrusă, deoarece statele încercau să se salveze fiecare pe sine prin protecţionism şi alte politici autarhice. Puterea capitalismului de a-i integra pe săraci şi pe cei mai puţin privilegiaţi - fie ei muncitori, ţărani sau ţări subdezvoltate - într-o ordine liberală, de piaţă liberă, era în declin. Existau acum şi mai puţine stimulente
pentru comuniştii occidentali sau sovietici pentru a colabora cu capitalismul liberal, iar comunismul a intrat într-o nouă etapă.

Criza din 1928-1929 a fost însă doar punctul culminant al tensiunilor care mocneau deja de câţiva ani între lumea comunistă şi cea capitalistă. Greva generală din 1926 din Marea Britanie dusese la o deteriorare a relaţiilor dintre guvernul conservator şi Moscova, iar în mai 1927 Marea Britanie a rupt legăturile diplomatice cu URSS. între timp, atacul celor din

Gomindan asupra comuniştilor chinezi, în luna aprilie a aceluiaşi an, reprezentase un stânjenitor pas înapoi pentru politica „frontului unit" şi o lovitură majoră dată speranţelor comuniştilor în Asia. Muncitorii germani deveneau tot mai radicali, iar în iulie, o revoltă eşuată a muncitorilor din Viena a întărit convingerea Moscovei că în Occident este pe cale să izbucnească revoluţia. Din primăvara anului 1927, Cominternul a început să-şi schimbe linia şi conducerea sovietică a devenit convinsă că securitatea proprie ar fi mai bine slujită de o politică externă mai militantă. Moscova a început să ceară ca social-democraţii - în special cei precum germanii, care aveau o politică externă probritanică - să fie trataţi ca inamici burghezi, iar în 1928, Cominternul a anunţat începutul unei

noi perioade de politici revoluţionare - „A treia perioadă" (urmând după „prima" perioadă revoluţionară de după război şi după „a doua" perioadă de stabilizare). Capitalismul este pe punctul să se prăbuşească, proclama acum Cominternul; era nevoie de trasarea unor linii clare de demarcaţie între revoluţionari şi reformişti; iar social-democraţii deveniseră nişte „fascişti sociali". Noul principiu al politicii naţionale era „clasă contra clasă". între timp, Kremlinul s-a convins că nu mai putea construi economia bazându-se pe comerţul cu Occidentul, ci depindea acum în mare măsură de resursele proprii ale URSS. Scena era pregătită pentru o nouă versiune de comunism, în acelaşi timp revoluţionară şi naţionalistă. Iar acest model era promovat de un conducător

bolşevic cu o cultură şi un stil diferite de cele ale lui Lenin - Iosif Stalin

.Capitolul 4. Oameni de oţel

Conducătorii bolşevici au fost nevoiţi să aştepte până în martie 1928 pentru a vedea ecranizarea completă făcută de Serghei Eisenstein anului 1917 - Octombrie.[1] Spre deosebire de colegul şi rivalul lui, punctualul Pudovkin, Eisenstein nu doar că nu a reuşit să-şi termine capodopera la timp (poate şi din cauză că a intervenit cenzura), dar a şi tratat revoluţia în mod diferit faţă de povestea marxist-modernistă a lui Pudovkin. Dacă Pudovkin a prezentat un „flăcău" obişnuit, plin de sentimente „spontane", care ajunge să dezvolte o conştiinţă disciplinată, raţională, socialistă, filmul lui Eisenstein mustea de romantism revoluţionar. El a declarat că scopul lui era:

Să redea senzualitate ştiinţei. Să redea procesului intelectual focul şi pasiunea. Să plonjeze procesul abstract de reflecţie în fervoarea acţiunii practice.[2]

Filmul lui este o redare strălucită a temperamentului marxist radical. Relatarea făcută de el anului 1917 pune în contrast inerţia şi decadenţa guvernului provizoriu cu energiile vibrante ale poporului. Aşa cum a arătat clar Eisenstein, eroismul nu era individual, ci colectiv. „Conducătorii" convenţionali de la Hollywood şi din Sfârşitul Sankt-Petersburgului erau absenţi; rolul lui Lenin era destul de minor. Faimoasa scenă a asaltului Palatului de Iarnă, în care masele forţează porţile şi năvălesc extaziate în sediul puterii, nu era bazată pe revoluţia în sine, ci pe festivalurile de masă atent puse în scenă în perioada războiului civil, cum ar fi „Asaltul Palatului de Iarnă" din 1920, la care au participat 10 000 de oameni. Eisenstein însuşi a avut la dispoziţie 5000 de figuranţi, arme reale şi răbdarea ieşită din comun a autorităţilor. Pudovkin explică în ce mod diferă redarea făcută de el şi cea făcută de Eisenstein simbolicului asalt:

Eu am bombardat Palatul de Iarnă de pe [vasul] Aurora, pe când Eisenstein 1-a bombardat din Fortăreaţa Sf. Petru şi Pavel. într-o

noapte am doborât o parte din balustrada acoperişului şi m-am temut că o să am necazuri, însă, din fericire, în aceeaşi noapte Serghei Mihailovici [Eisenstein] a spart 200 de ferestre de la nişte locuinţe private.[3]

Asistentul lui Eisenstein glumea că în timpul asaltului cinematografic au fost răniţi mai mulţi oameni (în general victime ale baionetelor mânuite neîndemânatic) decât în adevăratul asalt al bolşevicilor, cu zece ani înainte. Rezultatul a fost un film cu o putere propagandistică extraordinară, care a contribuit mult la crearea mitului lui Octombrie 1917.[4] Scenele imaginate de Eisenstein au pătruns în cultura populară globală; într-adevăr, ele au fost folosite recent în Occident, într-o campanie publicitară la vodcă.

Dar mult mai puţin atrăgătoare azi este adevărata temă marxist-radicală a filmului - lupta de clasă. într-una dintre cele mai puternice scene din film, un muncitor fuge din faţa trupelor după reprimarea uneia din demonstraţiile din iulie. Un ofiţer şi iubita lui, aflaţi într-o barcă din apropiere, îl observă şi strigă la trecătorii bine îmbrăcaţi să-1 oprească pe „bolşevic". în încăierarea ce urmează, proletarul este ucis de mulţimea violentă şi furioasă de burghezi - în special femeile bogate sunt agresive, înfigând cu răutate umbrelele în el. Aşa cum se întâmplă frecvent în filmele lui Eisenstein, scena este plină de machism, chiar de misoginism.

Regizorul a insistat şi să transfere centralitatea conflictului în arta cinematografică însăşi: realizarea filmelor, insista el, trebuie să fie marxistă şi „dialectică". Tehnica lui de montaj suprapunea imagini şocante şi paradoxale pentru a crea o nouă „sinteză" în public, contrastând puternic cu montajul lin şi mai convenţional al lui Pudovkin.[5]

Totuşi, filmul lui Eisenstein a fost mult mai rece primit în URSS decât cel al lui Pudovkin. A fost considerat inaccesibil publicului de rând, iar decizia lui de a-1 portretiza pe Lenin a

fost privită ca un afront adus demnităţii acestuia. Cu toate acestea, temele lui Eisenstein se potriveau mult mai bine cu evoluţia ordinii politice sub Stalin decât cele ale lui Pudovkin. Filmul, o celebrare a energiei revoluţiei, a fost terminat chiar în perioada când Stalin îşi consolida puterea şi lansa „a doua revoluţie", fiind difuzat pe ecrane în aceeaşi lună cu aşa-numitu

lproces demonstrativ Şahti, al „specialiştilor burghezi" de la minele din bazinul Donbas. Această înscenare, ca şi Octombrie, era teatru politic pur, menit să mobilizeze masele împotriva presupusei continuări a influenţei burgheziei.
Originea lui Eisenstein, fiul unui arhitect evreu din Riga, port la Marea Baltică, era cât se poate de diferită de cea a lui Stalin, fiul unui cizmar din Georgia caucaziană. Dar amândoi scăpaseră de marxismul mai pragmatic în care se „retrăsese" Lenin în 1921 şi care, în anii 1927-1928, părea să fi ajuns într-o fundătură. Amândoi încercau să reînvie revoluţia şi lupta de clasă din vremea războiului civil, stârnind entuziasmul popular pe care regimul credea că îl avusese odată, dar îl pierduse acum.
în mod previzibil, Stalin a abandonat curând lupta de clasă radicală, ajungând la concluzia că era prea dezbinatoare, iar mesajul lui Octombrie a devenit depăşit. Dar folosirea îndemnurilor lui mobilizatoare şi a manipulării emoţionale a maselor a continuat, cu toate schimbările de direcţie din politica partidului. Eisenstein a făcut, la rândul său, eforturi de a urma linia partidului şi, în mod bizar, date fiind relaţiile personale dificile dintre conducător şi artist, cineva care priveşte toate filmele făcute de Eisenstein - de la radicalismul revoluţionar din Octombrie (1928) la patrioticul Aleksandr Nevski (1938) şi până la căutarea paranoică a purităţii din Ivan cel Groaznic (1944 şi 1946) - îşi poate face o idee privind schimbările culturale din Partidul Comunist şi ideile lui Stalin însuşi.
Bineînţeles că Stalin nu a creat singur comunismul stalinist şi nu trebuie să exagerăm rolul personalităţii şi al trecutului său. Germenii stalinismului existau în anumite forţe, printre care cultura bolşevică, războiul civil şi crizele ce au afectat Rusia la sfârşitul anilor 1920, în teama de o intervenţie militară din străinătate şi în deziluzia provocată de Noua Politică Economică a lui Lenin. Dar Stalin a ştiut să profite de aceste crize în mod mai eficient decât oricare dintre rivalii lui. Iar pentru a înţelege modul în care aborda el politica, e cazul să facem o călătorie înapoi în regiunea în care şi-a petrecut primii douăzeci şi şase de ani din viaţă. Pentru că, spre deosebire de Lenin, vlăstarul unei minorităţi asimilate, profesionale şi cosmopolite, Stalin a apărut dintr-un adevărat creuzet de resentimente naţionaliste şi de clasă: Georgia rusească.
în centrul oraşului de provincie Gori, aflat la 86 de kilometri de capitala Georgiei, Tiflis (Tbilisi), se află o fortăreaţă romantică, pe

un vârf de deal. Gorki a descris-o ca pe un loc „de o sălbăticie pitorească". în curtea ei se găseşte o piatră sferică, de pe care se

II

spune că şi-a aruncat sabia Amiran - un Prometeu georgian - înainte să fie legat cu lanţuri ca pedeapsă pentru că i-a înfruntat pe zei (sau, în legenda georgiană, pe Iisus Hristos). în fiecare an, în Joia Mare, fierarii din Gori îşi bat nicovalele ca simbol al reînnoirii lanţurilor, pentru a-1 împiedica să se răzbune asupra opresorilor lui.[6]

Ioseb Djugaşvili s-a născut în 1878, în umbra acestui castel. Era fiul lui Beso, un cârpaci sărac, iar mama lui era fiica unui şerb. Georgia era o societate plină de poveşti ale rebeliunii prometeice şi ale răzbunării, fapt deloc surprinzător, dată fiind istoria ei. Teritoriul muntos de graniţă, strivit între două imperii, avea o îndelungată istorie de invazii străine, culminând cu cea a ruşilor, care guvernau ţara de 80 de ani. încercase periodic să se elibereze şi a căpătat, aşadar, o tradiţie războinică foarte pregnantă, idealizată în stilul lui Walter Scott de scriitorii naţionalişti romantici.Ioseb a crescut într-o perioadă de tensiuni deosebit de mari între colonizatori şi colonizaţi, dată fiind încercarea ţarului Aleksandru al III-lea de a impune cultura rusă asupra celor locale. Când Ioseb a intrat la şcoala religioasă din Gori, profesorii erau încă georgieni, dar în următorii doi ani aveau să fie înlocuiţi de ruşi; limba gruzină era predată doar de două ori pe săptămână.[7] Următoarea lui şcoală, seminarul teologic de la Tiflis, principala instituţie de învăţământ superior din Georgia, era condusă de preoţi ruşi într-un stil disciplinar reacţionar; orice gândire progresivă era eliminată de cenzură, iar elevii georgieni erau consideraţi inferiori. Stalin şi-i aminteşte ca „trăgând cu ochiul, spionând, băgându-se în sufletele altora şi umilindu-i".[8] Regimul preoţesc a devenit un teren de incubaţie ideal pentru revoluţionarii georgieni. După cum comenta un alt elev bolşevic, „nici o şcoală laică şi nici vreun alt fel de şcoală nu a produs atât de mulţi atei... câţi a produs seminarul din Tiflis".[9] Seminarul era şi o fabrică foarte eficientă de naţionalişti georgieni, tânărul Djugaşvili numărându-se printre aceştia. La vârsta de 16 ani a publicat câteva poezii naţionaliste în ziarul Iveria, iar, când acesta a fost închis de autorităţi, a publicat într-un ziar şi mai de stânga. Georgia nu era însă doar o ţară de naţionalişti plini de resentimente ce rezistau opresorilor ruşi. Era şi una dintre

regiunile cu cea mai mare diversitate etnică din imperiu, unde negustorii evrei şi armeni, nobilii, ţăranii şi meşteşugarii

III

georgieni, muncitorii georgieni, ruşi, azeri şi turci trăiau alături de soldaţii şi oficialii ruşi. Mai mult, era frământată de conflicte de clasă şi de statut social. Nobilii georgieni scăpătaţi se opuseseră cu vehemenţă emancipării robilor şi nimeni nu era mulţumit de aranjamentul rezultat.[10] Ioseb era, aşadar, rătăcit într- o societate puternic stratificată şi în care a fost umilit social. în iunie 1891, de exemplu, nu i s-a permis să se înscrie la şcoală pentru că familia nu-i putea plăti taxele; doar prin mila preoţilor pe care îi ura a putut să îşi continue studiile. El era, totodată, foarte conştient de eşecurile sociale ale tatălui lui lipsit de educaţie, despre care vorbea cu un oarecare dispreţ. Cu toate că Beso era evident ambiţios şi reuşise, prin mutarea de la ţară la oraş, să ridice statutul social al familiei, omul era un beţiv, a dat faliment şi a fost nevoit să-şi ia o slujbă umilă, într-o fabrică din Tiflis. A murit într-o încăierare de cârciumă pe când Ioseb avea 11 ani.[11]

Nu este de mirare, aşadar, că naţionalismul timpuriu al lui Ioseb se împletea cu resentimente adânc înrădăcinate la adresa elitelor, aşa cum sugerează faptul că şi 1-a ales ca model pe Koba, banditul-erou din legendele georgiene. Ca mulţi alţi naţionalişti georgieni, era entuziasmat de epopeile medievale georgiene despre cavaleri plini de eroism şi de romanele romantice inspirate de acestea. Iar Patricidul (Elgudza) scris de nobilul Aleksandr Kazbegi a avut o influenţă specială, un prieten povestind că eroul cărţii, Koba, devenise „Dumnezeu pentru el". Ioseb „voia să devină un alt Koba, un luptător şi un erou la fel de faimos ca acesta", iar mai târziu avea să-i împrumute numele ca nom de guerre revoluţionar.[12]

Kazbegi avea ceva în comun cu Bakunin - un aristocrat cu o viziune romantică asupra ţărănimii - şi chiar a renunţat la viaţa lui de privilegiat pentru a trăi în munţii Georgiei. în Patricidul, Koba se alătură unui grup de proscrişi care îi răzbună pe săracii, dar virtuoşii locuitori ai munţilor, învingându-i pe brutalii oficiali ruşi şi pe nobilii georgieni colaboraţionişti, care îi oprimau. Koba era un model potrivit pentru Ioseb din mai multe motive. El avea prea puţin respect pentru tatăl lui, care era un om slab, şi se baza, aşadar, pe societăţile „frăţeşti" masculine care erau atât de importante în Caucazul de Sud.[13] Era, de asemenea, un copil încrezător, dominator, care trebuia să fie şeful în orice grup - capul

unei noi familii de fraţi. în plus, haiducia nu era doar un subiect din vechile poveşti cavalereşti, ci era frecventă în Georgia rurală.

IV

Comportamentul lui Stalin ca adult face greu de evitat concluzia că era neobişnuit de răzbunător, suspicios şi dornic să se angajeze în violenţe. Dar a şi crescut într-un mediu în care rebeliunea şi violenţa erau ceva obişnuit.

în ciuda acestui fundal violent şi pitoresc, este important să nu exagerăm imaginea lui Stalin ca „rege bandit", temerar şi nestăpânit. Stalin era o fire calculată, vicleană şi nu era nici pe departe cel mai radical dintre studenţii de la seminar. Era, de asemenea, un admirator al modernităţii, iar marxismul a devenit pentru el, ca şi pentru tovarăşii lui marxişti georgieni, o modalitate de a transforma resentimentele faţă de nedreptate într-o strategie pentru atingerea acestei modernităţi. Iar în context georgian, modernitate însemna Rusia. Pentru că, deşi intelectualii georgieni urau imperialismul rusesc, ei considerau cultura rusă superioară culturii lor, întruchipând acea modernitate după care tânjeau radicalii georgieni. Viitorul Georgiei stătea în desprinderea de un trecut cu nobili războinici şi clanuri rivale, îmbrăţişând ideea unui stat unificat într-o Rusie socialistă. Pentru astfel de radicali, marxismul internaţionalist era infinit preferabil unui naţionalism şovinist care, în contextul georgian, putea isca un război civil şi o invazie dinspre sud.[14] Georgianul Stalin a înţeles întotdeauna foarte bine lecţiile subordonării coloniale. Ca membru al unei societăţi „înapoiate", stratificate, care se confrunta cu un imperiu străin mult mai puternic, el avea să sublinieze importanţa spiritului naţional şi a unităţii, chiar şi atunci când loialitatea lui s-a deplasat de la Georgia către Rusia.

Cu toate că s-a remarcat ca un elev eminent, excelând la logică şi la cântarea bisericească slavonă, Ioseb a rămas un rebel, dornic să scape cât mai repede din seminar.[15] în mediul clandestin al marxismului georgian se simţea ca acasă. Totuşi, era nemulţumit de suficienţa colegilor lui de partid, dintre care mulţi erau de partea menşevicilor în minimalizarea diviziunilor sociale, şi în curând avea să-şi caute o nouă casă politică.[16] Bolşevicii lui Lenin i-au oferit o frăţie nouă ideală. Erau mai militanţi şi mai radicali decât menşevicii - în special Bogdanov şi stânga bolşevică, în rândurile căreia Stalin a intrat în 1905.[17] Mai mult, erau mai ales ruşi, spre deosebire de menşevici, în general georgieni şi evrei.

Stalin s- a asimilat rapid în cultura lor mai „modernă", iar începând din 1907 nu a mai publicat nimic niciodată în georgiană. La vârsta

V

de 19 ani, băiatul ambiţios din provincialul Gori făcuse o enormă călătorie culturală până în naţionalul Tiflis şi de aici mai departe, către imperialul Petersburg. Ioseb devenise Iosif.

După revoluţia din 1905, Stalin a rămas apropiat de Lenin, făcându-se util ca persoană cu influenţă printre muncitorii georgieni şi azeri, deşi chiar şi atunci egocentrismul lui tăios îl făcea nepopular printre mulţi din tovarăşii lui revoluţionari.[18] Era foarte eficient şi a devenit cunoscut ca expertul partidului în problema minorităţilor naţionale. Era, de asemenea, dornic să-i facă pe plac lui Lenin. Chiar şi atunci când părea să fie mai apropiat de vechiul Koba decât de omul nou marxist, organizând „exproprieri" sau jafuri armate în Georgia pentru a strânge fonduri pentru bolşevici, o făcea tot la ordinul lui Lenin. în 1912 a fost răsplătit prin numirea în Comitetul Central al partidului şi, după o perioadă îndelungată de exil în Siberia, a revenit în inima conducerii în 1917. După preluarea puterii, a devenit comisar pentru naţionalităţi.

Contrastul dintre Lenin şi Stalin - „omul de oţel" - este un subiect pentru care s- a consumat multă cerneală. în timp ce unii au negat existenţa vreunei deosebiri reale între cei doi, alţii au văzut în Lenin un personaj mult mai liberal.[19] Contrastul cu cea mai mare influenţă, trasat pentru prima dată de Troţki, îl plasa pe Lenin, intelectualul revoluţionar, contra lui Stalin, birocratul obtuz, dar viclean. Viziunile ambilor s-au schimbat, desigur, de-a lungul timpului, dar unele diferenţe sunt evidente, nu atât în ideologie cât în perspectivele lor politice şi culturale mai largi. Atât Lenin, cât şi Stalin erau revoluţionari, amândoi vedeau partidul ca pe o organizaţie conspirativă de avangardă şi amândoi erau pregătiţi să recurgă la violenţă pentru a-şi atinge scopurile - deşi Stalin era, fără îndoială, cel mai brutal. însă, chiar dacă Stalin accepta viziunea bolşevică a unei societăţi industriale disciplinate, el tindea să sublinieze puterea angajamentului ideologic sau emoţional, în timp ce pentru mai modernistul Lenin rolul central îl avea „organizaţia".[20] Stalin era, aşadar, mai în largul lui decât Lenin atunci când folosea metodele de campanie ale stângii radicale, în timp ce alteori dorea să exploateze puternica forţă a naţionalismului - o forţă pe care o înţelegea bine, ca fost

naţionalist georgian.[21] Spre sfârşitul anilor 1920, el devenise, totodată, mai ostil decât fusese Lenin vreodată faţă de orice semn

VI

de abatere de la unitatea ideologică.
Imaginea lui Stalin despre societatea viitoare era şi ea diferită de cea a lui Lenin. Când Lenin încerca să descrie viitorul partidului sau al socialismului, folosea deseori comparaţia cu o fabrică sau cu o maşinărie. Modelul lui Stalin însă era mult mai militarist, iar metaforele lui politice preferate erau militare, religioase sau organice.[22] Viziunea lui asupra partidului era produsul unui mariaj bizar între Manifestul Partidului Comunist şi romanele cavalereşti. încă din 1905, el a cerut ca partidul să conducă „o armată de proletari", în care fiecare membru să-şi cultive credinţa în programul partidului. Acesta trebuia să fie „o fortăreaţă", „de strajă" împotriva ideilor străine. Porţile lui aveau să se deschidă numai pentru cei
cu adevărat credincioşi, care fuseseră „puşi la încercare"; a accepta oameni cărora le lipsea devotamentul era similar cu „profanarea Sfintei Sfintelor a partidului".[23] Partidul lui Stalin era unul de călugări războinici, iar în 1912 1-a comparat cu „Frăţia săbiilor" (Schwertbriider), ordinul cruciat înfiinţat de episcopul baltic al Livoniei în 1202 pentru a-i converti pe slavi.[24]
în timpul războiului civil, viziunea lui Stalin despre partid s-a transferat în domeniul geopoliticii.[25] Dacă partidul era locul purităţii ideologice, Sfânta Sfintelor, restul lumii era aranjat în jurul lui în cercuri concentrice similare celor ale lui Dante, ale căror virtuţi se diminuau pe măsura îndepărtării de centru - geografic, ideologic şi social. Rusia era aproape de centrul divin, avansată, coezivă şi de partea cea dreaptă a istoriei; periferia URSS - Ucraina, Caucazul, Asia Centrală - era în purgatoriu, mai înapoiată, naţionalistă şi dominată de ţărănime; iar dincolo de purgatoriu se afla infernul, tărâmul răului, al burgheziei străine. Ţelul principal al partidului - văzut ca frăţie cavalerească - era să se purifice pe sine, să se îmbibe de spiritul marxismului militant şi transformator, apoi să îl răspândească pe teritoriul URSS, înainte să se aventureze şi în străinătate, cândva, în viitor. între timp, prioritatea era apărarea împotriva dăunătoarelor influenţe străine şi burgheze care pătrundeau prin graniţele instabile.
Stalin avea un interes special pentru geopolitică şi pentru graniţele Rusiei, dar viziunea lui asupra lumii avea multe în comun

cu doctrina partidului care a apărut din războiul civil. Credinţa lui în centralitatea ideilor şi în angajamentul ideologic avea sens

VII

pentru bolşevicii din Armata Roşie, care înţelegeau importanţa vitală a moralului în război. Orice fisură în unitatea ideologică putea să ducă la înfrângere.

Nu este, aşadar, surprinzător că Stalin a jubilat când a venit războiul; chiar dacă rolul lui a fost doar de a colecta provizii alimentare din sudul Rusiei, el s-a transformat rapid în comisar militar, înlocuind costumul şi cravata cu o tunică marţială fără guler, cu pantaloni şi cizme înalte - o ţinută pe care avea să o poarte neîncetat din acel moment.[26] Comportamentul lui era brutal şi crud, iar stilul lui politic militarist, mobilizator, era în unele aspecte cel mai apropiat de al lui Troţki.[27] Acesta s-ar putea să fi fost unul dintre motivele urii lor reciproce, dar existau şi altele: Stalin era foarte ostil faţă de folosirea de către Troţki (şi, într-adevăr, şi de către Lenin) a ofiţerilor ţarişti din clasele superioare. Stalin a acceptat pasul înapoi reprezentat de NEP. Dar contemporanii lui n-ar fi

trebuit să fi fost surprinşi când el s-a manifestat în cele din urmă, ca distrugător al acesteia. Pe măsură ce deziluzia provocată de NEP se răspândea în partid, Stalin se afla în poziţia ideală pentru a trasa un curs alternativ care să atragă sprijin din interiorul partidului. Iar această nouă cale s-a dovedit a fi nici mai mult, nici mai puţin decât o a doua revoluţie bolşevică

.în romanul sovietic clasic Cimentul (Ţement), scris între 1922 şi 1924, autorul proletar Feodor Gladkov spune povestea lui Gleb Şumalov, un erou din războiul civil care se întoarce acasă de la

luptă pentru a găsi iubita lui fabrică de ciment în decădere. Localnicii se îndreptaseră spre creşterea caprelor şi vânzarea de

VIII

brichete (activităţi tipice pentru burghezia măruntă, în imaginaţia bolşevicilor). Gleb se apucă să repună fabrica pe roate, aplicând eroismul radical de care se îmbibase pe front la reconstrucţia economică. Unul dintre tovarăşii lui comunişti, un utopic anti-NEP, este înclinat spre amintirile din război: „Dacă ai şti doar cât iubesc armata! Aceea a fost perioada cea mai de neuitat din viaţa mea, ca zilele [revoluţiei] din octombrie la Moscova. Eroismul? Este focul revoluţiei." La care Gleb răspunde:

Aşa este... Dar şi aici, pe frontul industriei, trebuie să dăm dovadă de eroism... Muntele s-a prăbuşit, strivindu-1 pe om ca pe o broască. Acum, într-un efort uriaş, să ne proptim cu umărul în roată şi să înălţăm muntele la loc. Imposibil? Tocmai asta este ideea. Eroism înseamnă să faci imposibilul.[28]

Dar Gleb are de luptat cu rezistenţa la toate nivelurile. Bandiţii cazaci rebeli şi Albii atacă, fiind însă respinşi. Kleist, un fost inginer german, colaborase cu Albii şi la început este sceptic în privinţa planurilor lui Gleb. Dar acesta din urmă, într-o scenă care aminteşte intenţionat de Petersburg al lui Andrei Belîi, joacă rolul unui Călăreţ de aramă reînviat, punându-şi mâinile pe umerii lui Kleist şi umplându-1 astfel de voinţa de a contribui la efortul industrial. Totuşi, se dovedeşte curând că duşmanii cei mai periculoşi nu sunt

specialiştii străini, ci birocraţii de

acasă. Shramm, responsabilul cu economia în Consiliul Popular, deşi este comunist cu numele, are „figura blândă a unui eunuc", cu „un lornion de aur agăţat pe nasul efeminat" şi este plin de afectare burgheză. Iubeşte luxul şi consumă delicatese căpătate prin corupţie, împreună cu amicii lui decadenţi. El îl acuză pe Gleb că este un visător care se face vinovat de „entuzias

mdezorganizator", dar el însuşi este un tehnocrat lipsit de pasiune, fapt semnalat de vocea lui monotonă, mecanică.[29] Nimic nu îl descurajează însă pe Gleb, care porneşte să mobilizeze muncitorii să reconstruiască fabrica. El este în acelaşi timp un adevărat motor uman şi un descendent al cavalerilor ruşi medievali (bogatîr), eroul vechilor epopei ruseşti. între timp, Shramm este dat de gol ca sabotor şi arestat, iar în scena finală fabrica se redeschide, sub un steag roşu ca sângele, pe care scrie:

Am învins pe frontul războiului civil. Vom învinge şi pe frontul economic.[30]

Puţini ar mai citi astăzi Cimentul lui Gladkov de plăcere; cu toate acestea, spre deosebire de alte mostre de literatură „proletară", nu era doar un editorial din Pravda deghizat în roman. în ciuda titlului nepromiţător, are ceva virtuţi literare, a fost scris într-un stil puternic emoţional, chiar colorat, şi s-a bucurat de o popularitate enormă. Conducătorii partidului îl lăudau, Stalin însuşi a fost principalul lui susţinător. Şi, cu toate că Gladkov 1-a prezentat pe Gleb ca susţinând formal NEP, romanul este remarcabil mai ales pentru că surprinde dezamăgirea răspândită printre mulţi membri de partid. Şi, aşa cum arată lozinca de la sfârşitul romanului, acesta nu numai că descrie noile probleme cu care se confruntă regimul, ci sugerează şi o modalitate de a le rezolva. Regimul sovietic, după ce a învins „inamicii interni din burghezie", acum se confrunta (sau credea că se confruntă) cu unii externi; şi, după ce ajunsese la o oarecare stabilitate economică după haosul războiului civil, acum trebuia să se gândească la creştere economică şi la competiţia internaţională. Soluţia lui Gleb consta în întoarcerea la metodele din războiul civil, când grupuri de membri de partid devotaţi mobilizau „masele" într-o „luptă de clasă". Iar până la sfârşitul anilor 1920, numeroşi comunişti au fost de acord cu asta.

Cimentul revelează, de asemenea, contradicţiile profunde din NEP. Cu toate că Lenin şi Nikolai Buharin, marele susţinător al NEP, le spuneau comuniştilor că trebuie „să înveţe de la burghezie" dacă vor să intre în competiţie cu ea, regimul încă se definea pe sine ca fiind o „dictatură a

proletariatului" şi se baza pe favoritismul de clasă. „Clasele străine" - aristocraţia şi burghezia - şi
„foştii oameni" - preoţii şi susţinătorii vechiului regim - erau lipsiţi de dreptul la vot (7,7% din populaţia urbană în 1927-1928) şi era dificil pentru ei să intre la universitate. Şi dacă toată lumea era de acord că NEP era temporară, existau dispute aprinse despre cât de mult avea să dureze. Radicalii ca Gleb (şi Gladkov) acceptaseră poate formal NEP, dar nu aveau nici un pic de simpatie pentru principiile ei. între timp, comuniştii mai tehnocraţi - ca Shramm - erau convinşi de necesitatea unei conduceri raţionale şi a reconcilierii de clasă.
Ambele viziuni au coexistat în conducerea colectivă a partidului care s-a instalat în ultimele luni ale lui Lenin. Majoritatea susţinea supravieţuirea NEP, însă numai Nikolai Buharin - foarte dotat intelectual, dar slab din punct de vedere politic - îi era dedicat cu adevărat. Ceilalţi lideri, unul câte unul, au început să treacă în tabăra opoziţiei stângii radicale. Primul a fost Troţki, în 1923 - o convertire neaşteptată la stânga, date fiind preferinţele lui pentru disciplina strictă şi pentru folosirea ofiţerilor ţarişti în războiul civil. Lev Kamenev şi Zinoviev au format propria opoziţie în 1925, iar în 1926 toţi trei s-au aliat în Opoziţia unită, care acuza conducerea pro-NEP a lui Stalin şi Buharin că neglijează „lupta de clasă", „democraţia" egalitară şi revoluţia internaţională.
Această diviziune între tehnocraţi şi radicali a fost agravată de structura particulară a noului sistem sovietic, care a devenit baza tuturor regimurilor comuniste de apoi. Cercul restrâns de conducători din Biroul Politic al partidului (Politburo) decidea în toate chestiunile majore, dar sub acesta, structura de putere se împărţea în două ierarhii paralele - partidul şi statul. Datoria statului era să administreze ţara, de aceea tindea spre o abordare practică, managerială. Era condus în general de membri de partid cu înclinaţie modernistă - comunişti ca Shramm - şi avea printre angajaţi specialişti burghezi, care nu făceau parte din partid. Prin contrast, partidul trebuia să acţioneze ca nucleu ideologic al statului, să supravegheze politicile şi să se asigure că regimul îşi păstra spiritul ideologic.[31] în practică, desigur că rolurile lor se suprapuneau frecvent şi ambele structuri, fiecare cu un sistem de valori şi o cultură diferită, luptau pentru influenţă, uneori cu sălbăticie.

Aşadar, NEP era o ordine instabilă. în timp ce unii oficiali erau încântaţi încercând să facă acest „capitalism de stat" să funcţioneze, alţii erau profund frustraţi din cauza compromisului de clasă pe care fuseseră nevoiţi să îl facă. Ei urau caracterul relativ cuprinzător al regimului, tolerarea negustorilor, a vânzătorilor stradali şi a consumului ostentativ. După cum explica un comentator, profesor universitar: în timpul comunismului de război, recunoşteam în tabăra noastră o singură categorie socială - cei „buni". „Răul" era consemnat strict în tabăra inamică. Dar apoi a venit NEP, injectând răul în bine... şi tulburând totul. Fără să mai poarte război unul împotriva celuilalt, binele şi răul coexistă astăzi în aceeaşi colectivitate.[32]

„Răul" la care se referea nu era doar politic, ci şi moral şi cultural, ba chiar şi psihologic. Aşa cum demonstrează Cimentul, pentru numeroşi membri de partid virtutea era intim legată de originea de clasă. Burghezia este privită ca fiind efeminată, egoistă şi iubitoare de lux; proletariatul este masculin, colectivist şi cu spirit de sacrificiu. Pentru mulţi bolşevici, societatea comunistă putea fi construită numai de virtuosul „om nou", dornic să se sacrifice pe sine pentru binele comun. Adevăratul pericol era ca piaţa, şi odată cu ea influenţa burgheză, să corupă muncitorii, contaminându-i cu egoism, filistinism încrezut şi hedonism superficial. Aşadar, în pofida pretenţiei lui Marx şi a unora dintre bolşevici că moralitatea era în întregime un fenomen burghez şi avea să dispară treptat în socialism, numeroşi bolşevici (ca şi alţi marxişti) erau puternic moralişti. Comportamentul femeilor, mai ales, era urmărit ca un indicator de virtute. Un presupus expert, scriind în ziarul Komsomolskaia Pravda (Adevărul tineretului comunist) opina: „Moda feminină contemporană este un reflex condiţionat pentru stârnirea unor emoţii inflamate. De aceea este esenţial să luptăm pentru eliminarea «modei pariziene» din vieţile noastre şi pentru crearea de îmbrăcăminte simplă, igienică şi confortabilă."[33]

Aşadar, în timp ce conducerea partidului şi responsabilii din economie pledau pentru colaborarea cu burghezia, partidul ca organizaţie era obsedat să-şi menţină puritatea ideologică într-o vreme de „retragere", în mare parte la fel cum se întâmpla în Europa Occidentală. Aşa cum am văzut, partidele social-democrate aveau de multă vreme unele din trăsăturile unor secte

religioase exclusiviste. Noţiunea de „convertire" la marxism era una obişnuită, ca şi concepţia asupra vieţii unui membru de partid, văzută ca o călătorie de la „spontaneitatea" revoluţionară dezorganizată la o „conştiinţă" disciplinată.[34] Şi odată ce partidul era la putere, era hotărât să se asigure că toţi membrii lui trecuseră prin aceeaşi experienţă. Cei care intrau în partid trebuiau să furnizeze o relatare a vieţii lor, de obicei sub forma autobiografiilor scrise. Se aştepta de la
ei să-şi recunoască „păcatele" politice de până atunci şi să arate că s-au convertit cu adevărat. Un student, Şumilov, descrie cum a citit literatură marxistă ilegală pe când se afla într-un lagăr german pentru prizonieri de război. Rezultatul a fost că „a avut experienţa unei renaşteri spirituale"; a trăit „revelaţia esenţei fiinţei", respingând vechiul lui creştinism şi îmbrăţişând marxismul.[35]
Odată deveniţi membri de partid, comuniştii erau modelaţi cu ajutorul unei game largi de instrumente şi metode menite să-i păstreze puri şi să excludă influenţele ideologice „străine". Cea mai importantă dintre acestea era „epurarea". Până în a doua jumătate a anilor 1930, epurarea nu era legată automat de arestare şi represiune; cei care nu treceau proba epurării erau fie excluşi din partid, fie retrogradaţi la un nivel inferior (de exemplu, de la membru plin la „simpatizant"). Aplicată pentru prima dată în partid în 1921 şi extinsă apoi şi la alte instituţii, epurarea era un proces regulat, destinat să verifice dacă membrii partidului erau devotaţi şi puri din punct de vedere moral, deşi putea fi folosit, bineînţeles, şi pentru a-i înlătura pe adversarii conducerii. Membrii partidului erau chestionaţi cu privire la atitudinile lor, la trecut şi la cunoştinţele de marxism, în faţa unei comisii formate din trei persoane. Chestionarele erau completate şi membrilor li se puneau întrebări cu privire la gândurile şi purtările din trecut. în 1922 şi 1923, Universitatea comunistă Sverdlov din Moscova a înlocuit examenele semestriale cu epurări, prin care realizările academice erau evaluate concomitent cu „vigilenţa de partid" şi cu „deviaţiile" morale sau politice.[36] în 1924, epurările au fost extinse la toate universităţile, iar rezultatele academice slabe sau greşelile politice puteau duce la excluderea din partid.
O altă modalitate de a descoperi angajamentul revoluţionar putea fi observată la seminarele academice din universităţile comuniste.

Studenţii erau „lucraţi", adică supuşi unor tiruri agresive de întrebări în cursul unor întruniri publice; dacă se descoperea că au greşit, trebuiau să-şi mărturisească păcatele. Aceasta a fost rădăcina campaniilor de „critică şi autocritică" din perioada stalinistă şi a influenţat „sesiunile de luptă" (thamzing) folosite mai târziu de Partidul Comunist Chinez, după ce au fost experimentate de studenţii chinezi la Universitatea Comunistă din Moscova a Truditorilor din Est.[37] Asemenea metode de interogare aveau multe în comun cu „procesele-spectacol" - o formă teatrală de propagandă dezvoltată în Armata Roşie. Aceste spectacole de masă în care, de exemplu, soldaţii participau la „procesele" unor actori care interpretau capitalişti sau Albi, aveau să devină baza proceselor cu public staliniste.[38]

Totuşi, pe lângă anchetarea detaliată a indivizilor şi a opiniilor lor, epurările se
bazau pe criteriul brut al originii de clasă, pentru că se presupunea aprioric că proletarii sunt mai colectivişti şi mai virtuoşi decât burghezii. Dar definirea clasei nu era întotdeauna atât de uşoară pe cât părea. Trebuiau să fie favorizaţi muncitorii din fabricile mari, pentru că erau mai „puri" decât cei care lucrau în mici ateliere? Clasa din care proveneau părinţii cuiva era decisivă ori se putea depăşi o origine nesănătoasă prin munca în fabrică sau prin înrolarea în Armata Roşie? Membrii claselor „exploatatoare" nu puteau fi admişi la universitate decât dacă îşi repudiau părinţii printr-un anunţ dat în ziar: „Subsemnatul cutare anunţ prin prezenta că îmi resping părinţii, cutare şi cutare, ca elemente străine, şi declar că nu am nimic în comun cu ei." Dar nu era garantat că acest fapt funcţiona. în mod inevitabil, cei care voiau să intre în partid sau la universitate îşi inventau trecuturi proletare, în timp ce denunţurile pentru ascunderea originii de clasă se înmulţeau.[39]

în pofida dificultăţilor practice ale „proletarizării", instituţiile partidului au început să fie tot mai obsedate de puritatea de clasă şi ideologică. Sub Lenin se ceruse şi unitate absolută, dar spre sfârşitul anilor 1920 orice opoziţie era văzută ca un adevărat rău, ca un pericol la adresa partidului şi care trebuia extirpat.[40] Comuniştii aveau tot mai multe resentimente faţă de influenţa continuă a specialiştilor burghezi în administraţia de stat. Ca

urmare a introducerii aşa- numitei „cote Lenin" de muncitori în rândurile partidului, în 1924, celulele de partid din fabrici aveau deseori compoziţii foarte proletare şi puteau fi extrem de ostile faţă de specialiştii burghezi şi de şefii care lucrau cu aceştia. Dar de un radicalism cu totul special era o nouă intelectualitate „proletară", înfuriată de influenţa pe care o menţineau vechii intelectuali burghezi, sau „tovarăşii de drum", cum îi botezase Troţki. Comparativ cu anii 1930, perioada NEP a fost una de relativ liberalism cultural, când mari poeţi, ca Osip Mandelstam şi Anna Ahmatova, erau definiţi ca „tovarăşi de drum" şi puteau să publice. Dar mulţi dintre noii intelectuali „proletari" din partid urau acest lucru.

După 1921, cultura militantă a luptei de clasă din vremea războiului civil se retrăsese din societate în interiorul partidului, cum se întâmplase în mare măsură şi în Europa Occidentală. Diferenţa, desigur, era că Partidul Comunist se afla la putere. Ruptura dintre ideologia oficială şi o realitate cu comerţ, negustori şi şomaj era, aşadar, totală. NEP nu a făcut decât să revigoreze ura de clasă a radicalilor şi radicalismul socialist.

Principalii susţinători ai acestei linii radicale în cadrul conducerii partidului erau membrii stângişti ai Opoziţiei Unite şi ei supuneau politicile conducerii unor critici dure. Dar la sfârşitul anului 1927 Stalin şi Buharin au reuşit să îi înlăture din partid: în octombrie, Troţki şi Zinoviev au fost daţi afară din Comitetul Central, iar începând din decembrie au avut loc epurări ale stângii din tot partidul. Troţki a fost exilat în Kazahstan în 1928 şi a părăsit URSS în 1929, plecând în Turcia, Franţa, Norvegia şi în cele din urmă în Mexic.

Paradoxal însă, înfrângerea Opoziţiei Unite a coincis cu victoria celei mai mari părţi din programul ei. Acum, că scăpase de marele lui inamic, Troţki, Stalin putea să fure ideile stângii, deşi le-a dat o coloratură mai naţionalistă. Deteriorarea situaţiei internaţionale după 1926 a ocupat un loc central în calculele lui. Strategia NEP păruse convingătoare la jumătatea anilor 1920, într-o perioadă de pace relativă cu Occidentul, pentru că promitea creştere economică prin comerţul exterior. Dar înrăutăţirea relaţiilor diplomatice a întărit tabăra acelora care favorizau o politică economică bazată în mai mare măsură pe propriile puteri.

Numeroşi lideri bolşevici erau convinşi din 1926-1927 că britanicii şi francezii plănuiau o invazie cu ajutorul est-europenilor. Acest fapt nu era, desigur, adevărat şi, privind înapoi, temerile par enorm de exagerate. Dar Stalin, mereu suspicios în privinţa „burgheziei" străine şi văzând lumea prin ochii unui georgian fost colonizat, părea să se teamă cu adevărat. El avertiza că, dacă Uniunea Sovietică voia „să evite destinul Indiei" şi să nu devină o colonie a Occidentului, trebuia să-şi construiască o industrie grea şi să mărească bugetul militar.[41]

în aceste circumstanţe, Stalin a adoptat multe dintre criticile stângii la adresa NEP şi a tras concluzia că această politică nu oferea dezvoltarea economică de care URSS avea nevoie. Strategia NEP era una graduală şi fundamental înceată: ţăranilor li se permitea să obţină profit din producţia de alimente şi, cum aveau să-şi folosească profiturile pentru a cumpăra bunuri industriale - cum ar fi textile şi unelte -, prosperitatea lor crescândă avea să fie în beneficiul industriei. Totuşi, chiar dacă producţia de cereale s-a îmbunătăţit şi producţia industrială a crescut până la nivelurile de dinainte de război, aceasta nu era o strategie care să aducă o industrializare rapidă - mai ales într-o vreme în care preţurile la cereale pe piaţa internaţională erau mici.

în 1927, o recoltă slabă şi penuria de alimente au obligat conducerea să ia o decizie: să menţină preţurile plătite ţăranilor pentru grâne în dauna industrializării sau să se ţină de planurile de investiţii ambiţioase şi să folosească puterea statului (şi în ultimă instanţă forţa) pentru a le lua ţăranilor cerealele, punând astfel capăt efectiv pieţei grânelor şi distrugând NEP. Stalin a ales a doua variantă. Ca un ecou al modului lui de lucru pe când era comisar pentru aprovizionare în sud în timpul războiului civil, a plecat într-o foarte mediatizată vizită în Siberia, „să găsească" grâne, deşi în realitate el hotărâse deja unde erau acestea - în lăzile „egoiştilor" hârciogi culaci (numele sub care erau cunoscuţi ţăranii bogaţi). Partidul, a declarat el, trebuia să ducă o luptă de clasă împotriva culacilor; ţăranii săraci trebuiau să fie mobilizaţi împotriva proprietarilor bogaţi pentru a le confisca alimentele ascunse, contribuind astfel la industrializarea şi la apărarea URSS.

Revoluţia lui Stalin nu s-a limitat la agricultură. A fost o amplă campanie ideologică, un prilej de a pune capăt „paşilor înapoi" din

1921 şi de a face „un salt înainte" spre socialism pe toate fronturile, în mare măsură la fel cum propusese Opoziţia Unită radicală. Piaţa avea să fie scoasă în afara legii şi, odată cu ea, toate formele de inegalitate între muncitori şi intelectuali şi între muncitorii înşişi. în acelaşi timp, URSS trebuia smulsă din starea ei de înapoiere şi adusă într-o modernitate socialistă, avansată. Perioada a fost descrisă ca fiind una de „revoluţie culturală" radicală. Religia şi „superstiţiile" ţăranilor trebuiau să fie eliminate, iar culturile etnice „înapoiate" aduse la nivelul ruşilor avansaţi. Partidul trebuia revigorat cu un zel mesianic, astfel încât să poată mobiliza masele pentru realizările miraculoase ale dezvoltării.

Stalin a întâlnit o opoziţie dârză din partea lui Buharin şi a aliaţilor acestuia, a fost acuzat că ar fi „deviaţionist de dreapta" şi la început a avut contra lui majoritatea din Politburo. El lansase însă ceea ce avea să numească Marea Ruptură cu trecutul. Prometeu era din nou eliberat din lanţuri, în acelaşi timp modernizator şi revoluţionar violent.în volumul de memorii Am ales libertatea (I Chose Freedom), scris în 1947, după fuga în Statele Unite, Viktor Kravcenko îşi aminteşte de vremea când era un maistru de 23 de ani şi activist al Tineretului Comunist (Komsomol) într-o uzină metalurgică din Ucraina, în anul 1929:

Eram... unul dintre tinerii entuziaşti, însufleţit de ideile şi planurile măreţe din acea perioadă... Eram cuprinşi de o fervoare a muncii care ajungea uneori în pragul delirului... Industrializarea cu orice preţ, ridicarea naţiunii noastre din starea de înapoiere ni se păreau cele mai nobile scopuri cu putinţă. Acesta este motivul pentru care trebuie să rezist tentaţiei de a judeca evenimentele din acei ani în lumina sentimentelor mele de acum... cicălelile „liberalilor demodaţi", care criticau fără să se implice şi ei în eforturi, mi se păreau doar supărătoare.[42]

Kravcenko a recunoscut că făcea parte dintr-o minoritate. Era un activist tipic în noua ordine stalinistă. Având origini în clasa muncitoare (tatăl lui luase parte la Revoluţia din 1905) şi fiind educat sub noul regim, era hotărât să aducă modernitatea în ţară. Era exact tipul de om pe care Stalin voia să îl plaseze în avangarda noii lui revoluţii. Stalin vedea socialismul ca fiind ceva ce trebuia răspândit dinspre „elementele avansate" spre cei „înapoiaţi", de

către o forţă devotată, cvasimilitară. Dar socialismul postrevoluţionar era totodată strâns legat de industrializare. Cu sloganul „Nu există fortăreţe în lume pe care oamenii muncii, bolşevicii, să nu le poată cuceri", el a transferat deliberat comunismul radical al revoluţiei pe frontul industrial.[43] Industrializarea era o campanie aproape militară, destinată să apere URSS împotriva imperialiştilor agresivi. Aşa cum a declarat Stalin oarecum premonitoriu în 1931: „Suntem cu 50 până la 100 de ani în urma ţărilor avansate. în zece ani trebuie să închidem această prăpastie. Fie reuşim, fie o să fim noi aruncaţi în ea."[44]

Primul Plan Cincinal a fost trasat în 1928 şi a marcat începutul sfârşitului pentr

ueconomia de piaţă. Dar termenul „plan", cu conotaţiile lui ştiinţifice, este înşelător. Chiar dacă era înţesat cu cifre şi obiective, acestea erau deseori fixate fără nici o bază de Stalin personal şi erau imposibil de pus în practică.[45] Ele ar trebui văzute mai degrabă ca apeluri la eforturi eroice. Stalin era încurajat în ambiţiile lui de economiştii marxişti, care aplicau în economie bizarele noţiuni de materialism dialectic ale lui Engels: planurile utopice, susţineau ei, erau cu totul fezabile, deoarece marxismul dovedise că „salturile înainte" revoluţionare erau un fenomen natural verificabil şi, aşadar, aplicabil în egală măsură economiei.[46] Ei susţineau că vechea ştiinţă „burgheză" fusese discreditată; o nouă ştiinţă „proletară", care ţinea cont de puterea voinţei maselor, avea s-o înlocuiască. Aceasta era atunci o economie militarizată, autoritară şi bazată pe ambiţii, nu una cu adevărat planificată.

Primul obiectiv al staliniştilor era să transforme partidul şi statul în instrumente adecvate pentru ofensiva lor socialistă. Oficialii trebuiau să fie loiali şi să creadă cu adevărat; toţi scepticii „de dreapta" trebuiau înlăturaţi. În practică, aceasta însemna epurări, de obicei pe baza originii de clasă. Procesul Şahti al inginerilor „sabotori" din 1928 a fost menit să arate cât de periculoşi erau specialiştii burghezi şi mulţi dintre aceştia au fost concediaţi sau arestaţi.

Staliniştii sperau totuşi că „revoluţia" lor avea să fie populară, iar în următoarea etapă, partidul epurat şi reenergizat trebuia să mobilizeze clasa muncitoare şi ţărănimea săracă. Sobra disciplină burgheză pe care Lenin fusese atât de dornic s-o facă adoptată sub NEP a fost uitată; militarismul populist din epoca războiului civil se întorsese. Munca regulată a fost înlocuită de „asalt" (şturmovşcina) - muncă intensivă pentru îndeplinirea planului, de obicei în ultimul minut. Partidul a organizat „brigăzi de şoc", ai căror muncitori depuneau „jurăminte revoluţionare" că vor stabili recorduri de producţie. Banii nu erau un stimulent atât de important, în parte pentru că erau atât de puţini şi în parte pentru că s-ar fi încălcat principiile ideologice. În multe fabrici au fost create „comune" de producţie, unde salariile erau împărţite în mod egal, amintind de vechile arteluri. Sacrificiul de sine şi realizarea socialismului erau suficiente ca răsplată.[47]

Muncitorilor li se dădeau totuşi nişte stimulente, chiar dacă nu direct materiale: un statut social mai înalt, mobilitate crescută şi ocazia de a-şi descărca furia pe şefii nepopulari. Stalin a declarat explicit că „Marea Ruptură" nu avea să fie doar o revoluţie economică, ci şi una socială. Denunţarea specialiştilor burghezi era încurajată de către partid şi detaşamente de muncitori de încredere au fost trimise din fabrici să smulgă din rădăcini atitudinile burgheze şi birocratice din guvern. Cei obedienţi şi dedicaţi (atâta vreme cât erau „muncitori") au avut mult de câştigat din aceste epurări, pentru că regimul era hotărât să înlocuiască burghezia cu o nouă intelectualitate „roşie", proletară. într-adevăr, era epoca mobilităţii sociale.[48] Mulţi dintre comuniştii care au ajuns să conducă Uniunea Sovietică în ultimii ei ani, aşa-numita „generaţie Brejnev", păstrau o loialitate neclintită faţă de regim tocmai pentru că avuseseră atât de mult de câştigat de pe urma educaţiei şi a promovărilor din anii 1930.
Regimul însă nu se mulţumea să-i ia în vizor doar pe specialiştii burghezi; era cu ochii şi pe presupuşii conducători comunişti „birocraţi" - acei Shramm din fabrici - despre care credea că deveniseră prea apropiaţi specialiştilor. Stalin a inaugurat o campanie naţională de „autocritică" şi „democraţie", care îi obliga pe şefi să se expună singuri criticilor populare. în parte, aceasta urmărea să-i pună sub presiune pe specialiştii şi managerii sceptici, pentru a îndeplini obiectivele ambiţioase ale statului. Dar mai exista un motiv: dacă muncitorii „ar fi simţit că ei sunt stăpânii ţării", după cum spunea Stalin, ar fi fost mai devotaţi unui regim revoluţionar conştient de sine şi, aşadar, muncii lor.[49] Aceasta nu însemna o întoarcere la controlul muncitoresc din 1917, dar, chiar şi aşa, unii muncitori, organizaţi de „celula" locală de partid, au căpătat mai multă influenţă asupra procesului de producţie, în timp ce şefii şi specialiştii erau ţintele criticismului şi puteau foarte uşor să cadă victime acuzaţiilor de „sabotaj". După cum îşi amintea Kravcenko, care la vremea respectivă edita ziarul unei fabrici, „autocritica" era cu siguranţă manipulată, dar nu era o simplă retorică:
în limitele liniei partidului, ne bucuram de o libertate de expresie considerabilă în ziarul fabricii... Nimic din ceea ce ar fi putut arunca o umbră de îndoială asupra industrializării sau asupra

politicii partidului nu putea fi tipărit. Erau însă permise atacurile la adresa administraţiei fabricii, a funcţionarilor din sindicate şi a oficialităţilor din partid, expunerea unor erori specifice în procesul de producţie sau în conducere, iar asta crea iluzia că ziarul exprimă opinia publică.[50]

Succesul acestor strategii de mobilizare a fost amestecat. Unii păreau să fie cu adevărat muncitori de şoc entuziaşti. Ei aprobau retorica revoluţionară a partidului, îi urau pe vechii şefi şi specialişti şi se puteau aştepta la privilegii şi favoruri din partea regimului. John Scott, un american în vârstă de 21 de ani care în 1931 a mers să muncească la uriaşul complex metalurgic de la Magnitogorsk, în Urali, îşi aminteşte de atmosfera ca de război şi de spiritul de sacrificiu pe care aceasta îl încuraja: în 1940, Winston Churchill le-a spus britanicilor să nu se aştepte la altceva decât la sânge, sudoare şi lacrimi. Ţara era în război. Britanicilor nu le-a plăcut, dar cei mai mulţi au acceptat asta. încă din 1931 sau cam pe atunci, Uniunea Sovietică este în război... în Magnitogorsk am nimerit într-o bătălie... Zeci de mii de oameni îndurau cele mai grele munci ca să construiască furnale şi mulţi dintre ei o făceau din propria dorinţă, cu un entuziasm fără limite, care m-a contaminat şi pe mine încă din ziua sosirii.[51]

Mulţi alţii însă vedeau campaniile ca pe nişte încercări de a-i obliga pe oameni să muncească mai mult pentru bani mai puţini.[52] Stalin spera să finanţeze industrializarea storcând ţărănimea; în realitate, muncitorii au fost cei care au plătit preţul real, deoarece jumătatea cealaltă a „Marii Rupturi" - colectivizarea agriculturii - a fost o catastrofă totală. Muncitorii lucrau şi mai din greu pentru mult mai puţini bani: între 1928 şi 1933, salariile reale au scăzut cu mai mult de jumătate.[53]

Dacă avangarda bolşevică a avut un succes limitat în mobilizarea fabricilor, încercările ei de a transforma zona rurală au întâlnit o opoziţie aproape generală. Faptul nu era deloc surprinzător, întrucât colectivizarea însemna un atac la adresa valorilor şi a modului tradiţional de viaţă al ţărănimii. Desigur că doctrina marxistă susţinea de multă vreme că ţăranul mic proprietar de pământ era „un burghez meschin" şi că fermele ar trebui în ultimă instanţă conduse ca fabricile socialiste. Credinţa comună era „cu cât mai mare, cu atât mai bine"; iar fermele colective ar fi fost mai

eficiente prin mecanizare. Dar colectivizarea s-a împletit şi cu nevoia partidului de a rezolva criza de cereale. Fermele colective, controlate de partid, au permis regimului să-şi impună puterea asupra zonei rurale şi să-i oblige pe ţăranii şovăielnici să producă grâne şi să le cedeze oraşelor.
Colectivizarea presupunea confiscarea pământurilor de la culaci; această categorie s-a extins rapid, incluzând pe oricine refuza să intre la colectiv. Soarta culacilor varia: unii erau închişi în sistemul penitenciar în expansiune (Gulag); altora li se dădea pământ prost; alţii erau deportaţi în oraşe, să lucreze în fabrici sau în construcţii; mulţi au murit în călătoria spre locul lor de exil. Fapt deloc surprinzător, procesul de colectivizare a luat curând forma unui nou război civil - între bolşevici şi ţărănime. Unii ţărani, tineri, săraci sau foşti soldaţi în Armata Roşie, au văzut avantajele susţinerii campaniei, dar cei mai mulţi s-au opus. Iar cum de la sfârşitul anului 1929 organizaţiile locale de partid şi Komsomolul au început să ezite, regimul a fost nevoit să trimită zeci de mii de activişti muncitori urbani să sprijine campania de colectivizare, o mişcare amintind de armatele revoluţionare iacobine, plecate să confişte grâne. Aceşti voluntari erau convinşi că se află de partea corectă a istoriei, aducând modernitate maselor ignorante. Un membru al unui detaşament de mai târziu, Lev Kopelev, îşi aminteşte de înspăimântătoarea lor siguranţă:
Eram convins că suntem războinici pe un front invizibil, luptând împotriva sabotajului culacilor pentru grânele de care avea nevoie ţara, în planul cincinal. Pentru grâne mai presus de orice, dar şi pentru sufletele acestor ţărani care erau împotmoliţi în lipsa de conştiinţă politică, în ignoranţă, care cedau agitaţiei inamicului, care nu înţelegeau marele adevăr al comunismului...[54]
Campaniile împotriva religiei erau o parte centrală a acestui „război" pentru „sufletele" ţărănimii. După o perioadă de persecuţii brutale în timpul războiului civil, regimul stabilise la jumătatea anilor 1920 un incomod modus vivendi cu Biserica Ortodoxă. Odată cu „Marea Ruptură" a venit însă şi un nou asalt. în 1929 au fost interzise toate activităţile bisericilor, cu excepţia slujbelor religioase - de la activităţi caritabile până la procesiuni -, dar erau ceva obişnuit şi atacurile mai violente. Comsomolişti entuziaşti şi activişti din Liga Ateilor Militanţi au comis acte de iconoclasm şi

vandalism, în timp ce clopotele bisericilor erau topite, iar obiectele de valoare confiscate.[55]

Asemenea campanii nu au făcut decât să întărească majorităţii ţăranilor convingerea că această colectivizare era un atac satanic împotriva unui mod de viaţă moral, creştin. Un zvon care circula în nordul Caucazului în anul 1929

răspândea o precizare apocaliptică privind viitorul în ferma colectivă:

în ferma colectivă... vor închide toate bisericile, nu vor permite rugăciunile, morţii vor fi arşi, botezul copiilor va fi interzis, bolnavii şi bătrânii vor fi ucişi, nu vor mai exista soţi şi soţii, vor dormi toţi laolaltă sub o pătură de o sută de metri. Bărbaţii frumoşi şi femeile frumoase vor fi luaţi şi duşi într-un alt loc, să producă copii frumoşi... Ferma colectivă înseamnă vitele într-un singur grajd, oamenii într-o singură baracă.[56]

Revoltele izbucneau frecvent şi în fruntea lor se aflau de multe ori femeile, conştiente că ele nu vor fi victime ale represiunii imediate care i-ar fi lovit pe soţii lor. în ianuarie 1930, în Belogolovoe, un sat din regiunea de vest, opt activişti comunişti au venit la biserică să ia clopotul, dar au fost atacaţi de un grup de femei din localitate, care i-au bătut şi i-au împiedicat să-şi continue treaba.[57]

Bolşevicii au fost nevoiţi să recurgă la forţa brută pentru a câştiga războiul colectivizării, dar au pierdut pacea. Resentimentele profunde împotriva sistemului colectiv au rămas. Ţăranii, care erau obişnuiţi să-şi organizeze singuri munca, alocând pământul printr-un sfat al capilor de familii, erau obligaţi acum să asculte ordinele oficialilor statului. Cu toate că în principiu erau plătiţi pentru munca lor, în practică salariile se dădeau doar din ce mai rămânea după ce erau plătite toate dările către stat. Fără bani şi fără autonomie ca stimulente pentru muncă, ei au răspuns la cererile stăpânilor lor printr-o tărăgănare plină de resentimente. Kravcenko, pe atunci membru într-un detaşament trimis după grâne, a fost şocat de „starea îngrozitoare de neglijenţă şi confuzie" de la ferma pe care a vizitat-o şi a ordonat şefului fermei să convoace consiliul:

într-o jumătate de oră, bărbaţii şi femeile care teoretic erau la conducerea colectivei se strânseseră toţi în curte. Privirile lor nu erau deloc încurajatoare. Păreau să spună: „încă unul care se bagă în treburile altora... ce putem să facem decât să-1 ascultăm?"

- Ei bine, cum vă merge, ţărani de la colectivă? am început eu, vrând să fiu prietenos.
- Aşa şi-aşa... încă n-am murit, după cum vezi, a răspuns unul, cu o voce posacă.
- Nici bogaţi, nici săraci, doar nevoiaşi, a adăugat altul. M-am prefăcut că nu aud ironia.[58]

Răspunsul lui Stalin a fost mult mai vindicativ. Decis să menţină industrializarea, care necesita export de cereale şi hrană pentru muncitori, el a ordonat fixarea unor cote foarte mari la cereale în 1931 şi 1932, cu toate că vremea fusese neprielnică. între 1932 şi 1933 a lansat un atac sălbatic contra presupuselor „grupări inamice" din rândurile ţărănimii, care „duceau un război tăcut împotriva puterii sovietice". în toată această vânzoleală, Stalin insista să fie luate cerealele de la ţară, chiar dacă era vorba de sămânţa pentru anul viitor, iar familiile care ascundeau alimente erau pedepsite cu severitate. Rezultatul a fost foametea. O scrisoare trimisă autorităţilor de un ţăran din regiunea Volga în 1932 arată disperarea şi devastarea din zonele rurale:

în toamna anului 1930 a fost arat tot pământul, în primăvara următoare s-a semănat şi recolta a fost una bună. Când a venit vremea culesului, lucrătorii de la gospodăria colectivă au secerat fără vreo problemă... dar a venit vremea să dăm cota la stat şi au fost luate toate grânele... Iar în prezent lucrătorii de la colectivă care au copii mici mor de foame. Câteodată nu mănâncă nimic vreme de o săptămână şi nu văd o bucăţică de pâine zile la rând. Oamenii nu mai pot să îndure foamea. Şi toţi bărbaţii au plecat, cu toate că se apropie semănatul de primăvară.[59]

încăpăţânarea lui Stalin de a continua industrializarea cu preţul unor suferinţe uriaşe a dus la o foamete devastatoare, în care se estimează că au murit între patru şi cinci milioane de oameni.[60] A fost unul dintre cele mai distrugătoare evenimente din istoria sovietică şi primul dintre numeroasele dezastre cauzate de politicile agrare dogmatice ale regimurilor comuniste.

Regimul se confrunta cu o criză serioasă. Alimentele lipseau şi în oraşe, unde începuseră să izbucnească greve. Exploatarea dură a ţărănimii era una dintre cauzele penuriei, dar la aceasta contribuise şi risipa noului sistem de conducere ca întreg.

în primii ani ai epocii lui Stalin, un grup de ziarişti care lucrau la Krokodil (Crocodilul) - o revistă umoristică tolerată oficial - au pus la cale o farsă foarte inspirată. După ce au obţinut aprobarea

poliţiei secrete (OGPU, succesoarea CEKA) şi a expertului în probleme economice al lui Stalin, Lazar Kaganovici, ei au înfiinţat o organizaţie industrială fictivă, pe care au numit-o Trustul Unional pentru Exploatarea Materialelor Meteorice. Apoi s-au apucat să facă rost de dotările esenţiale: au convins Oficiul de Stat pentru Ştampile să le elibereze
0 ştampilă şi au tipărit articole de papetărie impresionante, completate de o falsă listă de directori, numiţi după personaje comice din literatura rusă. Apoi au trimis scrisori ştampilate cum trebuie diferitelor organizaţii industriale, anunţând perspectiva unei noi surse de metale speciale, de înaltă calitate - meteoriţii. Trustul Unional pentru Exploatarea Materialelor Meteorice stabilise ştiinţific, pretindea scrisoarea, că aveau să cadă meteoriţi în mai multe locuri din Asia Centrală. Ştiau exact unde şi când şi puteau furniza materialul rezultat partenerilor preferaţi din industria sovietică. Responsabilii din industrie din toată URSS au muşcat momeala. Scrisorile celor interesaţi veneau în valuri. Trustul Mobilei se oferea să le remobileze birourile în schimbul metalelor preţioase; Trustul Fonografic de Stat oferea fonografe şi discuri pentru a-i binedispune pe membrii expediţiilor ce aveau să plece prin sălbăticia din Asia Centrală pentru
a recupera meteoriţii. înarmaţi cu aceste propuneri şi cu unele şi mai substanţiale, ei au obţinut un credit mare de la Banca de Stat. Dar au mers puţin prea departe când l-au abordat pe comisarul adjunct pentru Industria Grea, ca să-
1 ajute să construiască o fabrică unde să prelucreze metalele. Comisarul adjunct, mai puţin credul decât ceilalţi, şi-a dat seama că este ceva în neregulă şi i-a încuiat la el în birou. Până la urmă a fost chemată OGPU, iar agenţii, în spiritul farsei, au făcut un adevărat spectacol, pretinzând că-i arestează pe întreprinzătorii cu meteoriţi. Spre marele necaz al autorilor farsei, Kaganovici nu a avut simţul umorului suficient de dezvoltat, încât să le permită să-şi publice povestea, întrucât ar fi fost prea umilitor pentru elita industrială a Uniunii Sovietice. Pedepsirea oficialilor s-a limitat la ridiculizarea lor pe coridoarele puterii.[61]

Această poveste, spusă de un caricaturist de la Krokodil Zarei Witkin, inginer american ce lucra la Moscova la vremea respectivă,

dezvăluie multe despre natura sistemului economic creat la începutul perioadei staliniste. Economia de comandă poate fi descrisă cel mai bine ca fiind „un stat flămând" - apetitul ei pentru resurse, fie ele materii prime, muncă sau bunuri industriale, era nelimitat.[62] Logica acestui sistem explică de ce oficialii din industrie erau aşa de uşor de păcălit. însărcinaţi cu îndeplinirea planurilor de o ambiţie sălbatică pentru producţia de bunuri industriale, ei nu se arătau deloc preocupaţi de costuri şi de caracterul practic, pentru că pur şi simplu nu-şi puteau permite un eşec. Profitul şi pierderea nu erau relevante. Atâta vreme cât exista o şansă ca materialele din meteoriţi să fie aşa cum se promitea, ei nu aveau nici un motiv care să-i reţină. Nesătula economie industrială înghiţea tot ce-i venea la îndemână; şi nu este deloc surprinzător că a salivat la perspectiva metalelor meteorice. Primul plan cincinal a construit unii dintre giganţii industriali ai economiei sovietice, cum ar fi complexele metalurgice de la Magnitogorsk, în Urali, şi de la Kuzneţk, în Siberia. Potrivit cifrelor oficiale, producţia s-a dublat în multe ramuri ale industriei grele. Aceasta s-a făcut însă cu costuri uriaşe. Obiectivele nerealiste, metodele de muncă „în asalt" şi folosirea de muncitori şi ingineri semicalificaţi au creat penurie, risipă şi haos. „Autocritica" şi „lupta de clasă" erau şi ele practici dăunătoare, care au scăpat curând de sub controlul partidului. La Leningrad (cum a fost redenumit Sankt-Petersburg/Petrograd), 61% din brigăzile de şoc îşi alegeau directorii, iar şefii se plângeau că muncitorii refuză să-i asculte.[63] Planul a fost declarat îndeplinit după patru ani, dar, în realitate, 40% dintre obiectivele lui rămăseseră neatinse.[64] Haosul şi performanţele economice slabe l-au forţat pe Stalin să dea înapoi, iar în iunie 1931 el a anunţat începutul sfârşitului revoluţiei lui. El a declarat că războiul de clasă împotriva specialiştilor burghezi se terminase oficial; autoritatea directorilor a fost restabilită, iar fervoarea activiştilor de partid şi a poliţiei secrete ţinută în frâu: după cum declara Kaganovici, din acest moment trebuie să tremure şi pământul atunci când directorul sovietic intră în fabrică. Stalin a fost nevoit să-şi abandoneze şi utopiile economice. Al doilea plan cincinal, din 1933, chiar dacă încă ambiţios, era mai modest şi mai pragmatic.

Cel mai important este faptul că acesta a fost şi începutul drumului spre marile inegalităţi care au marcat următoarea etapă a stalinismului matur. Stalin şi-a temperat sever entuziasmul de până atunci pentru realizările „muncii eroice". Muncitorii trebuiau să fie plătiţi în funcţie de cât de greu lucrau; nu erau încă pregătiţi, a declarat Stalin, pentru salarii egale şi apeluri la spiritul de sacrificiu. Acestea, se considera acum, aveau să fie practice doar în comunismul deplin, nu
şi în etapa inferioară a socialismului, în care se afla URSS.[65] La sfârşitul anilor 1920, oficialii cu funcţii mai înalte au primit raţii speciale, dar la începutul anilor 1930 aceste privilegii au fost extinse şi la alţi oficiali, la ingineri şi la alţi membri ai „intelectualităţii socialiste". Salariile s-au diferenţiat şi ele, cu toate că inginerii şi tehnicienii încă primeau doar de 1,8 ori salariul mediu al muncitorilor.[66]
Pacea de clasă a fost declarată poate în industrie, dar aveau să mai treacă aproape doi ani până să ajungă şi la ţară. Doar foametea dezastruoasă şi tulburările din oraşe l-au obligat pe Stalin să dea înapoi, în mai 1933. Responsabililor din partid li s-a spus să diminueze represaliile la ţară, iar în 1935 regimul a început un compromis cu ţărănimea. Ţăranilor li s-a permis să-şi vândă unele produse pe piaţa locală, iar salariile din fermele agricole colective s-au îmbunătăţit.[67] Cu toate că a fost poreclit „neo-NEP" de către critici, acest program nu însemna întoarcerea la piaţa din anii 1920. Distribuţia celor mai multe bunuri era de-acum ferm în mâinile birocraţilor de stat şi a rămas aşa până la sfârşitul URSS; ţăranii au continuat să urască regimul şi, în consecinţă, agricultura a rămas o povară serioasă pentru economia sovietică, aşa cum s-a întâmplat oriunde s-a încercat colectivizarea. Ţăranii munceau energic doar pe loturile lor personale, iar în 1950 jumătate din producţia de carne provenea de pe acestea, deşi reprezentau doar o mică proporţie din suprafaţa agricolă totală.

împletirea revoluţiei radicale cu dezvoltarea economică în

I

încercarea de a face un „mare salt" spre comunism eşuase. Partidul militant, departe de a fi mobilizat întreaga populaţie în spatele regimului, provocase haos şi divizare. Nemulţumirile au apărut şi la nivelul conducerii partidului, iar unii lideri regionali chiar au încercat să-1 convingă pe şeful organizaţiei din Leningrad a partidului, Serghei Kirov, să atace conducerea la vârf, la începutul anului 1934. în unele aspecte, experienţa lui Stalin a fost similară cu cea a lui Lenin din 1921: ca şi Lenin, Stalin a fost nevoit să dea înapoi de la politica divizantă a conflictului de clasă la una care îmbrăţişa o parte mai mare a populaţiei. Spre deosebire de Lenin, însă, Stalin nu s-a îndreptat spre un socialism tehnocrat. în schimb, a continuat să manipuleze emoţiile maselor prin alte mijloace.în 1938, la zece ani după Octombrie, Eisenstein a terminat Aleksandr Nevski, povestea prinţului medieval Aleksandr Iaroslavovici de Novgorod, care a rezistat suedezilor şi invaziei cavalerilor teutoni şi livonieni, în 1242.[68] Povestea este simplă: atacaţi de brutalii fanatici religioşi teutoni, locuitorii din Novgorod se întrebau ce să facă. Oamenii bisericii, negustorii şi oficialii sugerau capitularea. Dar nobilul Domarş a pledat pentru rezistenţă, iar oraşul 1-a însărcinat pe Aleksandr să conducă lupta. Nevski a spus că oamenii din Novgorod nu vor putea să apere singuri oraşul şi trebuie înarmată ţărănimea, iar Ignat, armurierul-şef, a contribuit fără ezitare la efortul de război. Infanteria de ţărani a lui Ignat îi învinge până la urmă pe teutoni, prinzându-i în ambuscadă pe lacul îngheţat Ciud. într-una dintre cele mai influente scene din istoria cinematografiei, Bătălia de pe Gheaţă, ruşii îi atrag pe cavaleri pe lac, unde gheaţa se sparge sub ei din cauza greutăţii armurilor. Curajul şi viclenia (şi vremea din Rusia) au permis, aşadar, ţăranilor slavi să-i învingă pe teutonii bine echipaţi, dar prea orgolioşi.

Ca şi Octombrie, Aleksandr Nevski a fost un film istoric comandat de partid cu intenţia de a întări hotărârea sovieticilor de a lupta împotriva ameninţării germane reînviate. Dar în alte aspecte, cele două filme erau cum nu se poate mai diferite. Din punct de vedere stilistic, Aleksandr Nevski era mult mai convenţional. Cu naraţiunea lui în stil hollywoodian şi cu recursul minimal la montaj,

eroul lui era un individ, nu masele; scenografia şi imagistica lui

II

erau arhaice, nu moderne, iar tema era unitatea patriotică, nu lupta de clasă: titlul lui original fusese Rus, după vechiul nume al poporului.Filmul lui Eisenstein era o reflexie cinematografică a schimbărilor ideologice fundamentale pe care Stalin şi apropiaţii lui le făureau la jumătatea anilor 1930. Ca şi Aleksandr Nevski, Stalin intenţiona să reziste în faţa germanilor; el nu şi-a făcut niciodată iluzii în privinţa obiectivelor naziştilor, iar venirea la putere a lui Hilter în 1933 i-a întărit convingerea că diviziunea provocată de „Marea Ruptură" nu mai putea fi repetată. Şi, la fel cum Aleksandr insista că populaţia urbană nu-i poate învinge singură pe teutoni, Stalin şi-a temperat vechea lui încredere din vremea războiului civil într-o avangardă de membri de partid militanţi pentru răspândirea comunismului. De la jumătatea anilor 1930, ideologia comunistă a fost schimbată treptat, astfel încât să atragă un sprijin mai larg, inclusiv ţărănimea şi specialiştii (cum era armurierul lui Eisenstein). Aceasta a presupus, desigur, înlocuirea unui mesaj de clasă puternic divizant cu unul mai cuprinzător. Stalin a făcut presiuni pentru încheierea discriminării pe baza originii de clasă, declarând în 1935 că „fiul nu trebuie să răspundă pentru părintele lui", şi a sprijinit întoarcerea copiilor de culaci în fermele colective.[69] în 1936, noua Constituţie anunţa că URSS realizase „socialismul", însemnând că vechea burghezie fusese înfrântă, iar „foştii oameni" erau cuprinşi în procesul electoral. Specialiştii şi oamenii de ştiinţă, mai înainte suspecţi, aveau să-şi recapete o parte din vechea putere şi din statutul social. Cu toate că Stalin nu a declarat niciodată oficial că „lupta de clasă" s-a sfârşit (abia la moartea lui conducerea sovietică avea să fie pregătită să declare pacea socială), iar partidul a rămas în avangardă, el a dat de înţeles fără dubiu că duşmanul de clasă intern fusese în general înfrânt şi că partea cea mai mare a poporului sovietic se putea uni acum împotriva duşmanului de dincolo de graniţele URSS.

Cu toate acestea, Stalin nu era pregătit să adopte reţetele lui Lenin pentru pacea de clasă, nici să considere societatea ca o maşinărie bine unsă, nici să readucă inegalităţile de piaţă ale NEP. Planul a fost menţinut, iar Uniunea Sovietică a lui Stalin a rămas un pământ

mai degrabă al eroilor revoluţionari decât al negustorilor filistini.[70]

III

Viitorul URSS stătea în figuri de tipul celor prezentate în Aleksandr Nevski: cetăţeni mândri, apărându-şi naţiunea împotriva ameninţărilor străine, cu ajutorul specialiştilor, dar organizaţi ierarhic de către lideri cu un etos militar aproape aristocratic. Modelul socialismului se deplasa din nou, de la banda frăţească de adevăraţi credincioşi de la sfârşitul anilor 1920 spre o armată convenţională mai cuprinzătoare.

URSS s-a transformat, aşadar, dintr-o ţară de fraţi furioşi, terminând o revoluţie întreruptă împotriva părinţilor lor aristocraţi sau burghezi (reprezentată în Octombrie), devenind mai degrabă o ţară de fraţi prietenoşi, mari şi mici, cei vârstnici ghidându-i pe cei mai tineri. Societatea era ierarhică, dar şi fluidă, iar ocuparea unei poziţii depindea mai degrabă de „virtutea" politică decât de naştere. Fraţii mai mari îi conduceau pe cei mai puţin evoluaţi spre viitorul strălucitor al comunismului; cei cu mai multă „conştiinţă politică" - „avangarda" partidului (în general care nu avea origine burgheză) - îi „ridicau" pe cei cu mai puţină conştiinţă; o nouă „inteligenţia" sovietică (un termen care acum îi desemna pe cei cu educaţie superioară) îi organiza pe muncitori şi pe ţărani; iar printre oamenii de rând apărea un nou model de erou muncitor sau ţăran - cel mai cunoscut fiind „stahanovistul", imitator al extraordinar de productivului miner-erou Alexei Stahanov.

Aceasta era, aşadar, o versiune mai „meritocratică" - sau poate „virtuocratică" - a vechii „aristocraţii de serviciu" din vremea ţarismului, prin care statul acorda o poziţie mai înaltă şi privilegii celor care dovedeau „virtute" şi îl slujeau. Elita partidului şi alţi indivizi favorizaţi, precum unii stahanovişti, primeau apartamente confortabile şi acces la bunuri de consum şi surse speciale de alimente. La jumătatea anilor 1930 a fost introdus şi un nou simbolism ierarhic, având ecouri în epoca ţaristă. înainte de 1917, funcţionarii publici avuseseră ranguri şi uniforme, dar acestea au fost abolite ca semne ale vechiului regim, aşa cum au fost şi vechile grade militare. Dar în 1935 au fost reintroduse gradele în Armata Roşie, marcate prin epoleţi şi alte însemne. Uniforme speciale au primit şi muncitorii din diferite domenii, de la canalele navigabile până la căile ferate; între timp, o pletoră de medalii,

ordine şi premii au fost acordate oamenilor la toate nivelurile

IV

ierarhiei - de la Premiul Stalin, echivalentul Nobelului, la vârf, până la titiul de „erou al muncii socialiste", pentru stahanovişti şi muncitorii de rând.[71] Sistemul socialist de valori fuziona cu unul aristocratic: „omul nou socialist" era descris acum ca o persoană cu „onoare", câştigată prin muncă şi prin sacrificiu eroic.[72] Totuşi, în contrast cu Rusia ţaristă, acest ideal eroic, aristocratic era, în principiu, deschis tuturor. în teorie, oricine putea deveni o persoană „onorabilă", fie că era membru de partid, fie că era „bolşevic din afara partidului" - chiar dacă unii erau mai onorabili decât alţii.

Atitudinea partidului faţă de naţionalism arată aceeaşi combinaţie de lărgire a categoriilor cuprinse şi ierarhie. Stalin înţelesese ce forţă puternică era naţionalismul, dar trebuia să găsească un set de idei şi simboluri atractive pentru toţi - o sarcină dificilă, având în vedere că URSS era de fapt un imperiu mai degrabă decât un stat naţional unic şi includea un mare număr de grupuri etnice, de la ruşi la ucraineni, de la tadjici la georgieni. Soluţia lui Stalin a fost întoarcerea, într-o oarecare măsură, la trecutul ţarist şi apelul la naţionalismul rus, însă cu respingerea şovinismului rusesc al ţarului. Stalin şi ideologii lui au fabricat, aşadar, un „patriotism sovietic". în miezul lui se afla identitatea rusă, curăţată de elementele inacceptabile ideologic, cum ar fi creştinismul ortodox şi superioritatea de rasă. Spectatorii care vizionau Aleksandr Nevski nu aveau cum să ştie că Aleksandr era un sfânt al Bisericii Ortodoxe Ruse; într-adevăr, principalul personaj religios din film, călugărul Anania, este prezentat ca un trădător smiorcăit.

Potrivit noului patriotism sovietic, Rusia era „prima dintre egali", în cadrul unei
uniuni ţinute laolaltă de „prietenia dintre popoare". în anii 1920, bolşevicii se feriseră să insiste pe latura rusă şi încercaseră să câştige sprijinul celor care nu erau ruşi încurajând dezvoltarea culturilor şi a limbilor minoritare, ajungând chiar la discriminarea pozitivă a non-ruşilor. Dar la începutul anilor 1930, Stalin a început să încline balanţa în beneficiul ruşilor, într-o manieră care nu era prea departe de rusificare.[73] Limbile celorlalte naţii au fost predate în continuare şi elemente din tradiţiile neruseşti au fost adăugate

la miezul rus. în timpul celui de-al Doilea Război Mondial au fost

V

realizate, pentru principalele minorităţi, epopei cinematografice bazate pe vieţile eroilor lor naţionali: Bogdan Hmelniţki pentru ucraineni, Gheorghi Saakadze pentru georgieni şi David Bek pentru armeni.[74] Era creată o nouă istorie „sovietică", în care ruşii cei mari şi buni îi conduceau pe „fraţii mai mici" din vecini spre modernitate şi măreţie. Spre deosebire de naţionalismul nazist, care punea accent pe superioritatea rasială şi culturală înnăscută şi pe exclusivism, naţionalismul sovietic, cel puţin în teorie, vedea istoria ca pe o scară în urcare; toate naţiunile puteau atinge culmea dezvoltării istorice dacă urmau exemplul rusesc.
Ideologii partidului au alcătuit cu mare atenţie o versiune selectivă, socialistă a naţionalismului - un fel de „bolşevism naţional".[75] Istoria a fost cercetată cu atenţie în căutare de eroi care să poată fi încadraţi într-o poveste progresivă a modernizării Rusiei şi a edificării statului; cu toate că nu era un istoric în adevăratul sens al cuvântului, Stalin a căutat întotdeauna cu atenţie calea cea mai bună de a mobiliza populaţia. Conştient că un panteon de eroi istorici acceptabili din punct de vedere politic avea să atragă o parte mai mare a populaţiei decât vechea propagandă seacă şi bazată pe diviziunea de clasă, el a convocat în martie 1934 o întrunire a istoricilor, pentru a discuta despre predarea istoriei în şcoli. El a condamnat vechile manuale, cu structuralismul lor sec: Aceste manuale nu sunt bune de nimic... Ce mai sunt şi astea: „epoca feudală", „epoca capitalismului industrial", „epoca formării"? - sunt doar epoci, fără fapte, fără evenimente, fără oameni, fără informaţii concrete, fără nume, fără titluri şi chiar fără conţinut... Istoria trebuie să fie istorie.[76]
Noul „bolşevism naţional" pare să fi avut un oarecare succes în extinderea sprijinului pentru regim dincolo de secta îngustă a partidului, iar succesul a crescut odată cu izbucnirea războiului. În special Aleksandr Nevski, singurul film care a avut succes de casă al lui Eisenstein, a devenit foarte popular. Retras din cinematografe la puţin timp după premieră, pentru că se încheiase pactul sovieto-nazist, a fost proiectat din nou după invazia germană şi publicul a primit cu entuziasm puternicul mesaj antigerman. După cum afirma într-un ziar local un inginer moscovit

care văzuse filmul: „Fie ca actualii «cavaleri corciţi» să-şi

VI

amintească de rolul tragic şi ruşinos pe care l-au jucat înaintaşii lor, «pleava cruciadelor»."[77] Mesajul s-ar putea să fi fost mai puţin eficient pentru neruşi, însă războiul a furnizat un duşman extern foarte puternic, capabil să unească împotriva lui popoarele sovietice.

Valorile regimului deveniseră evident mai puţin egalitare decât cele de la începutul anilor 1930 şi noua simbolistică de inspiraţie medievală şi aristocratică i-a îngrijorat pe unii. Dar ideologia era încă, în teorie, cuprinzătoare şi modernă. Virtutea „omului nou socialist" includea „cultura" şi „iluminarea", pe lângă credibilitatea politică şi mentalitatea colectivistă. Conceptul de „cultură" era inextricabil legat de noţiunea că omenirea progresează pe o cale ce urcă abrupt de la „înapoiere" - sărăcie, murdărie, ignoranţă şi vulgaritate - spre o nouă modernitate, cuprinzând confort, curăţenie, educaţie şi politeţe (deşi politeţea nu era considerată întotdeauna o virtute în cercurile partidului).

Această nouă idee de „culturalizare" - universalizând un mod de viaţă semiburghez, în loc să îl respingă - este evidentă mai ales în noul „consumism" socialist din perioada respectivă. Marx, desigur, nu era un ascet şi promisese că bogăţia şi abundenţa aveau să însoţească venirea comunismului. Dar erau şi alte motive, mai urgente, pentru care conducerea a început să încurajeze consumul. Tulburările urbane pricinuite de penuria de alimente din 1932-1933 forţaseră conducerea să accepte că trebuia să-şi propună să ofere un nivel de trai decent, iar noul accent pus pe plata în funcţie de munca prestată cerea ca muncitorii să aibă pe ce să cheltuiască banii câştigaţi cu trudă. Stahanoviştii erau modelele noii „culturalizări". Aceştia erau eroi ai muncii, luptând pentru socialism, şi erau răsplătiţi cu „onoare", medalii şi operele complete ale lui Lenin şi Stalin. Dar ei primeau şi salarii mai mari decât media şi erau în măsură să ducă o viaţă mai confortabilă. Aşa cum explica Diukanov, mentorul din partid al lui Stahanov: „Acum că am început să câştigăm salarii decente, vrem să ducem o viaţă culturalizată. Vrem biciclete, piane, fonografe şi discuri, aparate de radio şi multe alte articole de cultură."[78]

Noua epocă a consumului a fost oficializată prin lozinca repetată

VII

constant de
Stalin în 1935: „Viaţa a devenit mai bună, tovarăşi, viaţa a devenit mai veselă."[79] Economia, însă, a rămas orientată covârşitor către industria grea şi multe bunuri de consum erau disponibile doar pentru anumite părţi ale elitei de conducere şi stahanoviste. Dar s-au făcut eforturi pentru a da unui grup mai larg prilejul de a cunoaşte o viaţă mai bună. „Viaţa mai bună" era, în parte, o copie a culturii consumeriste din capitalism - o cultură care reconcilia producţia de masă şi libertatea alegerii. Dar obiectivul partidului nu era o societate „consumeristă", în sensul pe care îl dăm astăzi cuvântului - adică o societate în care oamenii îşi măsoară statutul social prin bunurile pe care le deţin şi concurează unul cu celălalt pentru a cumpăra mai mult şi mai bun. Bunurile de consum erau mai degrabă, ca şi educaţia, lucruri care permiteau oamenilor sovietici să ducă o viaţă bună, „culturalizată", demnă de nişte eroi; acum se puteau bucura de ele puţini oameni, dar până la urmă avea să le aibă la îndemână oricine. De asemenea, faptul cel mai important era că bunurile reflectau o ierarhie socială fondată pe politică şi ideologie, nu pe bogăţie, ca în societăţile capitaliste. Idealul lui Stalin era o societate în care oamenii să fie motivaţi şi răsplătiţi de spiritul lor de sacrificiu, nu de bani. El a explicat că „poporul sovietic stăpâneşte un nou mod de a măsura valoarea oamenilor, nu în ruble, nu în dolari... ci în valoarea dată oamenilor de faptele lor eroice." La urma urmei: „Ce este dolarul? Un fleac!"[80]

Statul era totuşi cel care trebuia să judece realizările oamenilor şi să decidă răsplătirea lor, iar societatea ideală a lui Stalin lăsa să se subînţeleagă o abordare paternalistă: statul era ca un tată care îşi răsplăteşte copiii în funcţie de cât de frumos se poartă aceştia. Paternalismul era absolut central în propaganda stalinistă şi cel mai vizibil element era cultul personalităţii lui Stalin. Statul sovietic „al bunăstării", şcolile, spitalele şi protecţia socială, văzute de mulţi ca fiind principalele avantaje ale noii ordini, erau prezentate de obicei ca daruri de la „tătucul Stalin" către copiii lui recunoscători, mai degrabă decât beneficii cuvenite pentru munca grea a cetăţenilor. Iată ce se declara în ziarul Komsomolskaia

Pravda: „Poporul sovietic ştie cui îi datorează marile lui câştiguri,

VIII

cine 1-a condus spre o viaţă fericită, bogată şi împlinită... Astăzi, oamenii trimit cele mai calde mulţumiri preaiubitului lor prieten, învăţător şi părinte." între timp, copiii de şcoală cântau: „Mulţumim, tovarăşe Stalin, pentru copilăria fericită!" Unii răspundeau la aceste semnale, iar obiceiul din perioada ţaristă, de a trimite petiţii rugătoare autorităţilor, a devenit curând ceva comun.

Primele semne ale cultului personalităţii lui Stalin au devenit evidente în 1929, când a încercat să marginalizeze „dreapta" şi pe Buharin, dar acesta a început să înflorească efectiv în 1933, când Stalin, vulnerabil după eşecul „Marii Rupturi", a folosit cultul propriei imagini pentru a consolida controlul central. Cultul era direcţionat în general spre muncitorii şi ţăranii de rând, nu spre cei având calificări mai înalte, care erau consideraţi prea sofisticaţi pentru asta. Deşi era stânjenit de incongruenţa lui într-o societate socialistă, Stalin şi-a dat seama că avea un efect real; într-un interviu foarte mediatizat pe care 1-a acordat „tovarăşului-călător", scriitorul evreu german Lion Feuchtwanger, Stalin a admis despre cultul personalităţii că era „de prost gust" şi a glumit pe seama proliferării portretelor cu mustaţă. Dar a explicat că trebuia tolerat, deoarece muncitorii şi ţăranii nu atinseseră maturitatea necesară pentru „bunul gust". Partidul a încercat să descurajeze unele dintre manifestările extreme de paternalism, pe care le vedeau ca reminiscenţe ale vechiului regim. Chiar dacă în scrisorile cetăţenilor de rând Stalin era deseori „diadia" (unchiul) sau „batiuşka" (tătucul), aceste epitete nu au devenit niciodată parte a limbajului oficial. Cultul oficial îl prezenta pe Stalin ca un hibrid între un intelectual marxist şi un magician charismatic - „marele conducător al locomotivei istoriei" sau „geniul comunismului", dar aceste imagini au avut un impact mult mai mic decât ideea populară că Stalin era părintele naţiunii.

Nu era totuşi nici o contradicţie între ideea paternalistă că tătucul Stalin are grijă de naţiune şi încrederea în mobilitatea socială. Paşa Anghelina, prima femeie care a condus o brigadă de tractorişti şi o stahanovistă faimoasă, a reconciliat cele două

aspecte în versurile (ceastuşka) recitate la o conferinţă regională

IX

în 1936:

O, mulţumesc, iubite Lenin,

O, mulţumesc, iubite Stalin,

O, mulţumesc şi mulţumesc din nou,

Pentru puterea sovietică!

Iubită mamă, coase-mi

O rochie frumoasă, de stambă roşie.

Merg la plimbare cu un stahanovist,
Cu un înapoiat nu vreau să merg.[81]

Pe linia mesajului oficial, Paşa îi mulţumeşte tătucului Stalin că îi ajută pe tinerii ambiţioşi, care se ajută singuri - oameni ca ea. Ca într-o formă idealizată a „aristocraţiei de serviciu" ţariste, statul răsplătea şi acorda privilegii în schimbul serviciilor care îi erau făcute. Dar distanţa era prea mică între o lume în care un tată prezidează peste o ierarhie fluidă a virtuţii şi o piramidă fixă, de neschimbat, de taţi superiori şi copii subordonaţi.

Această transformare a început să fie tot mai vizibilă în politica etnică: Rusia apărea din ce în ce mai mult ca naţiune superioară, conducând o ierarhie etnică graduală. Şi, chiar dacă în alte privinţe URSS nu era o continuare a imperiului ţarist, au fost recreate câteva dintre caracteristicile vechiului regim, deşi în formă diluată. După 1932, toţi cetăţenii au avut clasa socială şi statutul etnic înscrise în actele de identitate, iar statul îi trata în funcţie de acestea. În teorie, ţăranii nu puteau pleca de la sat fără permisiune (un ecou al restricţiilor la care erau supuşi strămoşii lor robi); clasa socială de origine continua să afecteze şansele la educaţie şi în carieră, iar şefii din partid au început să formeze un strat „proletar" privilegiat. Nomenclatura, cum erau numiţi, beneficia de locuinţe speciale, magazine şi alimente, devenind un

nou grup social privilegiat, cu ecouri distincte ale moştenirii

X

ţariste.[82]

în cultura stalinistă, de asemenea, „familia sovietică" simbolică arăta tot mai mult ca una de taţi şi de fii, decât ca o uniune de fraţi. Discursul oficial era, într- adevăr, populat cu eroi sovietici, dar aceştia erau diferiţi de cei din anii 1920: spre deosebire de Gleb al lui Gladkov, ei nu au atins niciodată maturitatea deplină ca lideri sovietici; erau personaje impulsive şi spontane, care aveau întotdeauna nevoie de ghidarea părintească a mentorilor din partid. Cel mai cunoscut erou de acest tip este Pavel Korceaghin, eroul din romanul semi- autobiografic al lui Nikolai Ostrovski, Aşa s-a călit oţelul (Kak zakalialasi stali), din 1934. Plasat în Ucraina războiului civil, romanul vorbeşte despre extraordinara voinţă a lui Korceaghin: el luptă oricât de mici ar fi şansele, trecând la un pas de moarte în câteva ocazii, şi continuă să lupte pentru cauza comună chiar şi atunci când rămâne fără picioare. Deşi caracterul lui, ca şi oţelul, este până la urmă „călit", el rămâne imatur toată viaţa: este lipsit de educaţie şi neascultător la şcoală; pune originea de clasă mai presus de iubire şi se desparte de mic-burgheza Tonia, dar numai după un zbucium agonizant, rămânând devotat cauzei comuniste, însă după ce trece printr-o perioadă de depresie suicidară. Este ghidat de câţiva mentori din partid de-a lungul carierei lui eroice, dar el nu ajunge să ocupe o poziţie de conducere în partid, deoarece nu face studii în marxism-leninism.[83] Korceaghin a fost doar unul dintre cei mai proeminenţi fii-eroi care au populat cultura stalinistă în anii 1930, atât în literatură, cât şi în afara ei. Piloţii exploratori arctici („puii lui Stalin care învaţă să zboare") şi muncitorii-eroi stahanovişti erau cu toţii prezentaţi ca membri de valoare, dar tineri ai familiei sovietice. Noua „familie sovietică" era prezidată de câţiva bunici-eroi. Aleksandr Nevski, Petru cel Mare şi alte personaje istorice erau acum revalorizate, dar şi ei îşi ocupaseră locul de predecesori modeşti ai tatălui, marele Stalin.

Stalin nu era însă singurul tată din partid. URSS a devenit o societate stratificată ca o păpuşă matrioşka şi au apărut taţi „mai mici", într-o ierarhie ce părea fără sfârşit. Mulţi şefi locali, care îşi câştigaseră statutul înalt datorită serviciilor aduse în războiul civil,

se purtau ca nişte „mici Stalini", având propriile reţele pe care le

XI

patronau - sau aşa-numitele „cozi" - pe care le târau după ei când se mutau dintr-un post în altul. Fiecare încuraja propriul cult, copiat după cel al marelui vojd (lider);[84] ca şi el, îşi arogau meritele pentru orice realizare petrecută în regiunea lor. Uneori aceste culte se conturau în conştiinţa populară mai puternic decât cel al lui Stalin. în 1937, un colectivist a fost întrebat „Cine este şeful acum în Rusia?"; el a răspuns „Ilin" - preşedintele sovietului local din sat; se pare că nu auzise niciodată de supremul vojd.[85]
încercările lui Stalin de a răspândi atractivitatea unui eroism militar aristocratic au autorizat efectiv crearea unei culturi politice tot mai paternaliste. Nobilii războinici din Aleksandr Nevski erau nişte modele foarte puternice. Ar fi o exagerare, totuşi, să sugerăm că Rusia stalinistă se întorsese pur şi simplu la vechiul regim de tip ţarist. Membrii de partid trebuiau să-şi însuşească nu doar valorile militare eroice, ci şi idealul de ascetism şi sobrietate aproape protestant al lui Lenin. Membrii de partid trebuiau să respecte un cod moral strict. Se aştepta de la ei, spre deosebire de nobilii lui Petru, să stăpânească ştiinţa - de tipul convenţional „burghez", mai degrabă decât varietatea utopică marxistă -, iar conducerea punea un puternic accent pe crearea unui nou corp de „experţi roşii", îndoctrinat cu un mesaj ideologic controlat strict de partid.
Noua uniune de figuri părinteşti cvasiaristocratice şi oameni de ştiinţă cvasiburghezi era exemplificată din abundenţă în elitele regionale şi locale din URSS. După haosul de la începutul anilor 1930, Stalin cerea acum obedienţă strictă în economie. Inginerii şi directorii au căpătat un statut înalt, iar oficialilor din partid, care pe vremuri erau îndemnaţi să adopte o atitudine suspicioasă, „vigilentă" faţă de ei, li se cerea acum să-i ajute şi să-i sprijine. Partidul a fost parţial „demobilizat", în timp ce oficialii lui şi directorii au devenit o elită administrativă unificată şi mai coerentă. Viktor Kravcenko, devenit inginer la noua uzină metalurgică din Nikopol, în Ucraina, descrie foarte bine intrarea lui în noua elită şi relaţiile tensionate cu muncitorii:
Eu, personal, am fost instalat într-o casă spaţioasă cu cinci camere, la un kilometru şi jumătate de fabrică. Era una dintre cele opt astfel de case, rezervate pentru oficialii cei mai înalţi... era o

maşină în garaj şi aveam la dispoziţie câţiva cai de rasă -

XII

proprietatea fabricii, desigur, dar pentru uzul meu exclusiv, câtă vreme deţineam slujba, de parcă ar fi fost ai mei. Un şofer şi un grăjdar, precum şi o ţărancă voinică pentru curăţenie şi gătit, mi-au fost repartizaţi odată cu casa...

Voiam sincer să stabilesc relaţii deschise, prieteneşti cu muncitorii... Dar ideea că un inginer cu poziţia mea putea avea relaţii cu muncitorii obişnuiţi le putea răni mândria; ar fi crezut că îi controlez. Pe lângă asta, oficialii ar fi dezaprobat o asemenea fraternizare, ca fiind dăunătoare pentru disciplină. în teorie, noi reprezentam „puterea" muncitorilor, dar în practică eram o clasă diferită.[86]

Observaţia lui Kravcenko privind apariţia unei „noi clase" în URSS - apparatciki, cu gusturi noi, burgheze - era comună la toţi criticii stalinismului şi a devenit centrală în analiza troţkistă (deşi Troţki însuşi n-a mers niciodată atât de departe, încât să afirme despre comunişti că au devenit o nouă burghezie). Fără îndoială, în anii 1930 apăruse un grup social nou şi puternic. Politicile lui Stalin erau în parte responsabile de acest lucru: el reintrodusese deliberat controlul după haosul de la începutul anilor 1930 prin întărirea unei noi ierarhii, ce avea la vârf şefii din partid şi experţii comunişti, deseori ruşi şi cu origini în rândurile proletariatului sau ale ţăranilor săraci. Atitudinile paternaliste subconştiente din era ţaristă s-ar putea să fi jucat şi ele un rol. Dar mai importantă a fost absenţa unei autorităţi cu adevărat independente de aparatul de partid-stat tot mai unificat, fie ea o justiţie autonomă sau o clasă de proprietari. Abolind economia de piaţă, regimul a dat puteri enorme şefilor din partid şi oficialilor statului, la toate nivelurile sistemului; aceştia aveau o influenţă uriaşă în viaţa economică, dar şi politică. Moscova a încercat să controleze această putere birocratică în înflorire cu o panoplie de „comisii de control" pentru investigarea corupţiei. Mai mult, se presupunea că toată lumea controlează pe toată lumea - liderii din partid pe oficialii statului, poliţia secretă (redenumită NKVD în 1934) pe cei din partid, iar partidul pe sine însuşi, prin epurări, campanii de „autocritică" şi alegeri. Dar, în realitate, oficialităţile erau foarte greu de controlat. Clicile locale se puteau proteja singure, persecutându-i pe critici.

„Pasul înapoi" de la fraternitatea militantă de la începutul anilor 1930 a creat, aşadar, un sistem puternic contradictoriu: retorica egalităţii era prezentă încă, dar coincidea cu un nou sistem de valori, în care răsplata era pe măsura realizărilor, iar în practică apăreau ierarhii fixe, aproape ca în regimul ţarist. Sistemul era probabil mai stabil şi decât impasul tensionat din perioada NEP, şi decât entuziasmul radical violent de la sfârşitul anilor 1920, pentru că ducea la apariţia unui grup de „gulere albe", oficiali educaţi, dedicaţi obiectivelor regimului. Dar crea totodată tensiuni, având în vedere că şi conducătorul suprem din vârful ierarhiei, şi oamenii obişnuiţi din partea de jos deveneau - din motive diferite - tot mai ostili faţă de noua birocraţie

.în vara anului 1935, un student ambiţios în vârstă de 22 de ani de

XIV

la Institutul de Inginerie Minieră din Sverdlovsk, Leonid Potemkin, a încercat să-şi demonstreze eficienţa ca lider studenţesc organizând o vacanţă de grup pe ţărmul Mării Negre. După ce s-a consultat cu Societatea Unională pentru Excursii şi Turism Proletar de la institut, a descoperit însă că vacanţa era prea scumpă pentru cei mai mulţi studenţi. El i-a făcut, aşadar, o propunere directorului institutului ca să se organizeze o „întrecere socialistă" şi să dea o subvenţie pentru vacanţă studenţilor care obţineau cele mai bune rezultate la cursurile anuale de pregătire militară. Ideea era bună, pentru că dădea institutului acoperire ideologică să-şi ajute studenţii. Directorul a fost imediat de acord, iar Potemkin, aşa cum povesteşte el însuşi în jurnalul personal, s-a apucat de treabă cu entuziasm:

Sunt atât de mulţumit de cursul de pregătire! Iată-mă comandant de rang mediu al armatei revoluţionare, proletare. îmi saltă inima de bucurie. Sunt cuprins tot de ardoare şi de nerăbdarea de a lucra cu plutonul meu... îi motivez pe oameni prin propria dispoziţie... Fără strigăte sau înjurături. Dar cu o stricteţe care nu poate fi separată de respectul reciproc, fără să fie însă nici o clipă subordonată acestuia... Dacă am vreun defect, acesta este că nu sunt întotdeauna suficient de vesel şi de încrezător. Trebuie să-mi dezvolt rolul şi misiunea, să le ridic în lumina conştiinţei.[87]

Potemkin era cetăţeanul „mediu" ideal al lui Stalin. Acceptase noua morală a virtuţii competitive şi îşi însuşise ideile staliniste despre cum se conduce - un amestec de stricteţe şi entuziasm mobilizator. Avea totodată o „misiune", de a-şi aduce contribuţia în societate. Era hotărât să devină un om nou

sovietic, în parte deoarece văzuse că i-ar aduce avantaje - după cum a arătat iscusita lui manevră în privinţa vacanţei studenţeşti -, dar şi pentru că voia schimbarea lui şi a societăţii. Venea dintr-un mediu sărac (deşi nu oficial „proletar", pentru că tatăl lui era angajat la poştă) şi fusese nevoit să renunţe la şcoală pentru a-şi câştig

aexistenţa. îşi aminteşte că era „lipsit de voinţă, bolnăvicios, cu un fizic urât, murdar... Simţeam că sunt cel mai de jos, cel mai netrebnic dintre oameni."[88] Dar noul sistem i-a permis să acceadă la educaţie înaltă, cu toate slăbiciunile lui, şi era decis să devină mai bun, în timp ce îmbunătăţea societatea. Jurnalul lui era un instrument esenţial în această transformare de sine - un loc în care putea reflecta asupra greşelilor lui, a succeselor şi să se angajeze să facă mai bine data viitoare.

Nu putem şti câţi Potemkini au existat. El a fost un produs neobişnuit de plin de succes al sistemului, a devenit explorator şi prospector de metale, ajungând în cele din urmă ministru adjunct al geologiei între 1965 şi 1975. Dar atitudinile lui s-ar putea să nu fi fost neobişnuite pentru noua „inteligheţia" a gulerelor albe. Acestui grup i s-au acordat avantaje concrete: începând din anii 1930, mulţi oameni de origine joasă au profitat de înmulţirea slujbelor de birou şi de pe urma epurărilor de la sfârşitul deceniului respectiv. Lor li s-a dat un nou statut: ca nou „personal de comandă" al regimului, ei au fost însărcinaţi cu transformarea URSS. în acelaşi timp, însă, li s-a oferit o „misiune" mesianică, precum şi o modalitate de a se transforma ei înşişi în oameni „cu conştiinţă", „avansaţi", care să ia parte la făurirea istoriei. Unii aveau îndoieli, aşa cum vom vedea, şi le- au ascuns; alţii aveau stimulente foarte puternice, care să le suprime, înconjuraţi cum erau de un sistem de valori foarte puternic. Unii au acceptat viziunea bolşevică potrivit căreia orice gânduri critice erau semn al înstrăinării de clasă şi al influenţei duşmanului, pe care era nevoie să le înlăture printr-o autocritică interioară, practicată frecvent prin ţinerea de jurnale.[89] Răspunsul dat regimului era, aşadar, complex şi este greu să-1 catalogăm ca simplu „sprijin" sau „opoziţie".

Un studiu făcut pe cetăţenii sovietici care au părăsit URSS în timpul războiului şi după el, intervievaţi la Harvard în anii 1950-1951, furnizează unele dovezi care sugerează că atitudinile lui Potemkin s-ar putea să nu fi fost atât de neobişnuite pentru cineva cu poziţia lui socială.[90] Indiferent de numeroasele nemulţumiri pe care le aveau faţă de anumite politici sau de nivelul scăzut de trai, majoritatea oamenilor din toate clasele sociale aprobau industrializarea şi implicarea puternică a statului în industrie şi în

asistenţa socială, cu toate că preferau economia mixtă din timpul NEP controlului total impus de Stalin. Dar cei mai tineri şi mai educaţi dintre ei erau mai colectivişti decât muncitorii şi ţăranii. Regimul avea, evident, un oarecare succes în integrarea acestui grup influent în sistem.[91]

Interviurile de la Harvard sugerează că regimul avea mai puţin succes în absorbirea muncitorilor ca întreg în noua ordine - fapt poate nu atât de surprinzător, dat fiind că salariile, deşi mai mari decât în anii de criză 1932- 1933, nu reprezentau în 1937 decât 60% din nivelul lor din 1928. Imaginea însă este din nou complexă. în ciuda faptului că discriminarea de clasă luase sfârşit la jumătatea anilor 1930, retorica regimului încă le dădea muncitorilor un statut înalt, iar ei puteau participa la idealismul vremurilor. Muncitorilor li se spunea că regimul era „al lor", iar John Scott a descoperit că, dincolo de nemulţumirile privind alimentele şi aprovizionarea, muncitorii de la Magnitogorsk încă acceptau să facă sacrificii pentru a construi un sistem superior capitalismului care era în criză.[92] Existau motive puternice pentru a deveni „muncitor sovietic" devotat, care joacă după reguli şi învaţă să folosească limbajul oficial bolşevic pentru a deveni mai bun.[93] Un premiu extraordinar de atractiv era ridicarea la statutul de stahanovist, cel puţin în primii ani ai mişcării, când salariile şi beneficiile erau mari.

Muncitorii aveau şi noi ocazii favorabile pentru educaţie. Scott a descoperit că bărbaţii şi femeile de 24 de ani din barăcile lui participau la tot felul de cursuri, de la conducere auto şi moşit până la planificare. Cei mai ambiţioşi şi mai loiali puteau intra la Institutul de Educaţie Superioară Comunistă (Komvuz) să se pregătească pentru o carieră oficială, deşi calitatea acelei educaţii era îndoielnică. Scott, care a participat la cursurile Komvuz din Magnitogorsk, a descoperit că majoritatea studenţilor abia dacă ştiau să citească şi studiau o versiune deosebit de dogmatică de marxism-leninism:

> îmi amintesc de o dispută pe tema legii marxiste a sărăcirii muncitorilor în ţările capitaliste. Potrivit acestei legi, aşa cum era ea interpretată de studenţii Komvuzului din Magnitogorsk, clasele muncitoare din Germania, Marea Britanie şi Statele Unite... deveneau constant şi inexorabil mai sărace decât la începutul

revoluţiei industriale, în secolul al XVIII-lea. După ore, m-am dus la profesor şi i-am spus că se întâmplase să merg în Marea Britanie, de exemplu, şi mi s-a părut că muncitorii trăiau în nişte condiţii neîndoielnic mai bune decât pe vremea lui Charles Dickens... Profesorul nu a vrut să audă nimic: „Uită-te în carte, tovarăşe", mi-a spus el. „Este scris în carte."... Partidul nu face greşeli.[94]
Existau, de asemenea, multe motive de nemulţumire, iar munca fără chef era ceva obişnuit. Unii muncitori erau iritaţi de noile ierarhii, mai ales că promovările depindeau de maiştri şi directori care se comportau deseori arbitrar. Stahanovismul a ascuţit tensiunile dintre muncitori şi directori, dar şi între muncitorii înşişi: administraţia fabricii hotăra care muncitori pot fi stahanovişti, iar părtinirea putea duce la nemulţumiri şi invidii. Aceasta se putea întoarce împotriva directorilor sau a stahanoviştilor ca indivizi, care erau uneori victime ale intimidării. Numeroşi muncitori aveau obiecţii mai generale referitoare la sfârşitul egalitarismului la începutul anilor 1930. Deja supăraţi pe privilegiile de partid, mulţi au fost şi mai aţâţaţi de noua acceptare oficială a inegalităţilor, care părea să aibă prea puţin de-a face cu morala socialistă. Un muncitor din Leningrad declara în 1934: Cum putem să lichidăm clasele când aici s-au dezvoltat noi clase, cu singura diferenţă că nu le numim astfel? Există acum aceiaşi paraziţi care trăiesc de pe urma altora. Muncitorul produce şi în acelaşi timp munceşte pentru mulţi oameni care trăiesc pe seama lui... Există mulţi funcţionari administrativi care umblă cu maşinile şi câştigă de trei sau de patru ori mai mult decât muncitorul.[95]
Mare parte dintre criticile la adresa regimului veneau, aşadar, dinspre „stânga" şi, probabil cel mai îngrijorător pentru partid, termenii folosiţi semănau adesea izbitor cu limbajul revoluţionar din 1917. Erau percepute diferenţe puternice între cei de la vârf (verhi) şi cei de jos (nizi), iar obiecţiile împotriva lor erau atât morale şi culturale, cât şi economice: cei de la vârf erau „aristocraţi", care îi „insultau" pe muncitori şi îi tratau ca pe nişte „câini". La fel ca în timpul Revoluţiei din Octombrie, diviziunile sociale nu erau văzute ca „tensiunile de clasă" ale lui Marx bazate pe diferenţe economice, ci mai degrabă ca nişte conflicte culturale, între moşteniri ale vechiului regim.

Chiar şi aşa, situaţia era departe de a fi revoluţionară. La începutul anilor 1930 au avut loc greve serioase - mai ales în timpul foametei din 1932-1933 - iar muncitorii îşi puteau exprima nemulţumirea în mod pasiv, încetinind ritmul de lucru, dar mulţi acceptau sistemul şi încercau să se descurce cât mai bine în cadrul lui. Supravegherea şi represiunea au blocat şi ele orice opoziţie reală.

Ierarhiile de la jumătatea anilor 1930 au avut un efect şi mai amestecat asupra femeilor. Statul, în parte deoarece dorea să încurajeze naşterile şi creşterea populaţiei, a renunţat la diatribele de la început împotriva „patriarhatului burghez" şi a început să încurajeze familia tradiţională. Divorţul era rău văzut, iar familiile primeau stimulente financiare pentru a avea copii, la fel cum se întâmpla în Europa Occidentală în perioada respectivă. Autoritatea părinţilor a fost şi ea întărită. Cultul lui Pavlik Morozov - un copil care şi-a denunţat părinţii culaci autorităţilor - a fost suspendat. Se pare că această reabilitare a familiei a fost bine văzută de femei, deşi interzicerea avorturilor a fost mult mai puţin bine primită.[96] De asemenea, cu toată retorica lui despre valorile familiei, statul stalinist hotărâse că şi femeile trebuie să muncească, iar acestea s-au trezit cu o povară dublă - să-şi asume rolul tradiţional în gospodărie şi în acelaşi timp să lucreze multe ore în fabrici sau la gospodăriile colective.

Mult mai puţin integraţi în ordinea sovietică şi mult mai puţin mulţumiţi erau ţăranii. Cu toate că viaţa se îmbunătăţise din vremea războiului civil virtual de la începutul anilor 1930, iar consolidarea fermelor în gospodării colective le-a adus şi facilităţi cum ar fi şcoli sau spitale, mulţi ţărani erau nemulţumiţi. Chiar dacă se împăcaseră până la urmă cu gândul gospodăriilor colective, mulţi se simţeau cetăţeni de categoria a doua. Standardele de viaţă erau mult mai proaste decât la oraş şi ţăranii nu primeau beneficiile de care se bucurau muncitorii. Arvo Tuominen, un comunist finlandez care în 1934 a făcut parte dintr-o brigadă de procurare a cerealelor, a descoperit că ţăranii erau extrem de ostili regimului: „Prima mea impresie, care avea să dureze, a fost că toţi erau contrarevoluţionari şi că întreaga regiune rurală se revolta împotriva Moscovei şi a lui Stalin."[97]

Andrei Arjilovski, un fost ţăran din clasa de mijloc (şi suficient de bătrân să-şi amintească de Rusia de dinaintea revoluţiei), era unul dintre cei deziluzionaţi - fapt lesne de înţeles, având în vedere că petrecuse şapte ani într-un lagăr de muncă pentru presupusă propagandă împotriva colectivizării. După eliberare, el a ţinut un jurnal în care a notat înstrăinarea lui faţă de regim şi faţă de oamenii din jur:

Oraşul a sărbătorit ieri ratificarea Constituţiei lui Stalin... Bineînţeles, a fost mai mult prostie şi spirit de turmă decât entuziasm. Noile cântece sunt cântate neîncetat, cu mare entuziasm... „Nu ştiu să fie altă ţară unde un om să poată respira atât de liber."[98] Dar se pune o altă întrebare: se poate ca oamenii care trăiesc sub alt regim să nu cânte şi să nu respire? Presupun că lucrurile merg mai bine la Varşovia sau la Berlin. Dar poate este doar duşmănie din partea mea. Oricum, măcar s-a terminat cu arătatul cu degetul [cu alte cuvinte, campania împotriva culacilor].[99]

O nemulţumire specifică a ţăranilor privea abuzul de putere al conducătorilor de la fermele colective. O investigaţie din 1936 a poliţiei secrete, de exemplu, a produs o listă lungă de „acţiuni murdare, obraznice, criminale şi huliganice" imputate preşedintelui unei ferme colective din sudul Rusiei, Veşciunov, care obişnuia să hărţuiască femeile angajate la fermă. Când una dintre ele s-a măritat cu un om numit Mrîhin, au avut nevoie de permisiunea preşedintelui pentru ca soţul să intre şi el în gospodăria colectivă - o propunere delicată, întrucât acesta avea cazier. Veşciunov a acceptat să-1 primească, însă cu condiţia ca soţia să se culce mai întâi cu el. Ea şi-a întrebat soţul: „Ce-ar trebui să fac, să intru în patul lui Veşciunov ori să-i las să te trimită înapoi în Urali?" Mrîhin a admis că este singurul lucru care poate fi făcut. Plângerile au ajuns însă la procurorii locali şi Veşciunov a ajuns în instanţă, însă a fost achitat; decizia a fost răsturnată la recurs şi acuzaţiile au fost menţinute, dar el era încă în funcţie. Oficialii aveau influenţă şi erau extrem de greu de înlăturat.[100]

însă printre cei mai alienaţi din cauza regimului erau, fără îndoială, prizonierii din Gulag, uriaşul complex de lagăre proiectat în aparenţă pentru „reeducarea" prin muncă a recalcitranţilor. în 1929, conducerea a înlocuit închisorile pentru deţinuţii cu

condamnări mari cu lagăre de muncă, organizate pentru extragerea de minereuri din Siberia şi din alte locuri îndepărtate din URSS unde era dificil de atras forţă de muncă liberă. Gulagul s-a extins rapid, odată cu începerea campaniilor de colectivizare, când sute de mii de culaci, preoţi şi alţi „duşmani" au fost închişi. Până la începutul celui de-al Doilea Război Mondial, ei deveniseră supuşi într-un imens stat al sclavilor şi parte centrală a economiei sovietice, cu un număr şocant de patru milioane de oameni în întregul sistem al Gulagului.[101] Prizonierii erau obligaţi să presteze munci grele într-un climat ostil şi îşi primeau raţiile de mâncare doar dacă îşi îndeplineau norma. Cei care nu puteau se îmbolnăveau şi erau şi mai puţin capabili să facă planul. Aşadar, mulţi munceau efectiv până la moarte. Un prizonier, în perioada de început - şi cea mai grea - a Gulagului a trimis o plângere Crucii Roşii referitoare la
tratamentul excesiv de crud, mesajul fiind, evident, interceptat de poliţie:

Curând au început să-i oblige pe oameni să lucreze în pădure, fără să facă excepţii nici pentru mame sau copiii bolnavi. Nu exista îngrijire medicală nici pentru adulţii bolnavi... Toată lumea trebuia să muncească, inclusiv copiii de 10- 12 ani. Plata consta într-o pâine pentru patru zile de muncă... După 30 martie, copiii au fost trimişi să încarce cherestea... Asta a provocat un dezastru: sângerau, scuipau sânge, au făcut hernii etc.[102]

Dat fiind tratamentul diferit primit de diversele grupuri din populaţia sovietică, era inevitabil ca şi atitudinile faţă de regim să varieze enorm. Dar există şi un mesaj comun ce reiese din dovezile pe care le avem, multe dintre ele strânse de partid şi de poliţia secretă: ura faţă de oficialii influenţi şi privilegiaţi.[103] Stalin însuşi era conştient de acest lucru, pentru că primea cu regularitate de la partid şi de la poliţia secretă rapoarte privind opinia publică. El nu avea, desigur, obiecţii împotriva disciplinei stricte, brutale, şi era pregătit să recurgă personal la violenţă, dar şi-a acuzat oficialii că înstrăinează cetăţenii, în loc să-i mobilizeze.[104]

Şi nu doar pretenţiile „micilor Stalin" l-au înfuriat pe răzbunătorul Stalin. El considera şi că aceştia îi periclitează eforturile de pregătire a economiei pentru război. Aşa cum contele Potemkin a construit sate false de-a lungul Niprului pentru a o convinge pe

Ecaterina cea Mare de valoarea cuceririlor lui din Crimeea, tot aşa conducătorii de partid locali îşi exagerau realizările economice şi minţeau despre îndeplinirea planului cincinal, în rapoartele pe care le trimiteau la Moscova şi lui Stalin. Oficialii se protejau unii pe alţii, iar cine îndrăznea să vorbească sau să iasă din rând plătea scump. Cererea conducerii ca liderii din partid să-i sprijine pe directori a dus la complicitate pentru acoperirea greşelilor.[105] Şi în acelaşi timp, aceşti oficiali aveau protectorii lor printre conducătorii de frunte de la Kremlin, în cercurile apropiate lui Stalin.

Acesta, decis să-şi sporească puterea asupra partidului, insista acum că existaseră piedici faţă de „retragerea" de la începutul anilor 1930 şi de „demobilizarea rangurilor" partidului ce a însoţit-o, după cum a afirmat în 1934.[106] Partidul, a avertizat cu agresivitate conducătorul lui, era acum în pericol să devină impur, în mare măsură cum se întâmplase în timpul NEP, şi îşi pierdea puterea transformatoare. De data aceasta, însă, pericolele veneau din partea inamicilor şi a spionilor din interiorul partidului. Partidul trebuia să se purifice, să-şi redobândească rolul mesianic şi să se reînarmeze ideologic, pentru a se pregăti pentru războiul ce se apropia.în mai 1936, cu două luni înainte ca Stalin să trimită „Scrisoarea secretă", în care se detaliau activităţile „duşmanilor poporului", şi să iniţieze astfel sângeroasele epurări numite „Marea Teroare", cinefilii din Uniunea Sovietică au fost trataţi cu o altă melodramă politică: Carnetul de partid (Partinîi bilet), filmul lui Ivan Pîriev.[107] Este povestea unuia dintre „copiii" virtuoşi, dar simpli din era stalinistă, blonda Anka, victimă a unui duşman viclean, Paşa Kuganov. Dar, spre deosebire de duşmanii de la sfârşitul anilor 1920 - specialiştii burghezi şi culacii, care săreau în ochi -, Paşa îşi ascunde adevărata natură. El vine la Moscova din provincie cu o valiză sărăcăcioasă din lemn, cu adevărat imaginea umilului, dar ambiţiosului „om nou" sovietic. Este un bărbat frumos (deşi cam oacheş) şi ajunge repede foarte iubit în fabrică; se căsătoreşte apoi cu Anka, o fată bună, proletară, învingându-şi rivalul în dragoste, bunul (şi blondul) comunist laşa. Dar în curând se dovedeşte că Paşa nu este ceea ce pare. O fostă iubită dezvăluie că tatăl lui a fost culac, un amănunt pe care Paşa 1-a ascuns deliberat, fabricându- şi o falsă moralitate comunistă. Perfidia lui

merge până într-acolo, încât fură carnetul de partid al Ankăi şi îl dă unui spion străin. Când carnetul este recuperat, partidul o judecă pe Anka pentru neglijenţă, deoarece - filmul spune asta clar - carnetul de partid este „un simbol al onoarei, al mândriei şi al luptei pentru fiecare bolşevic" şi toţi membrii de partid au datoria sacră de a-şi păzi carnetele cu preţul vieţii. Până la urmă, însă, Anka îşi dă seama de natura rea a lui Paşa. Fata prostuţă, care pusese dragostea mai presus de datoria faţă de socialism, a învăţat lecţia pe care i-a dat-o partidul; înarmată cu un pistol, ea îşi predă soţul poliţiei secrete.

Pentru spectatorul de azi, filmul pare ciudat, cu obsesia lui pentru aparent banalul carnet de partid - un document căruia i se acordă o semnificaţie aproape sacră. La fel de ciudată este noţiunea că URSS era ameninţată de o falangă de spioni străini, înarmaţi cu aceste documente furate. Chiar şi la vremea respectivă, unii au considerat filmul lipsit de credibilitate. Studiourile Mosfilm au refuzat să îl distribuie, pe motiv că „este nereuşit, fals şi distorsionează realitatea sovietică".[108] Doar intervenţia lui Stalin a făcut ca acesta să ajungă în cinematografe şi este clar că liderul de

la Kremlin ştia mai bine care sunt
gusturile populare. Carnetul de partid
a avut un impact real asupra unei părţ

ia publicului, care şi-a exprimat dezgustul faţă de sentimentala şi nedemna de încredere Anka. Presa era plină de discuţii despre film, iar marele regizor Fridrih Ermler îi explica unui prieten cât de mult 1-a afectat pe el, ajungând chiar să-i submineze încrederea în soţie: „Ştii, am văzut filmul şi acum mă tem pentru carnetul meu de partid, mai mult decât de orice altceva. Dacă mi-1 fură cineva? N-o să-ţi vină să crezi, dar am căutat noaptea sub perna soţiei, să văd dacă nu e acolo."[109] Pentru a înţelege politicile din acea vreme, şi mai ales unul dintre cele mai traumatice şi misterioase evenimente din istoria comunismului - „Marea Teroare" -, nu este o alegere foarte rea să privim ciudatul şi sinistrul film Carnetul de partid.

Teroarea din 1936-1938 este şi acum un mister pentru istorici, deoarece pare atât de iraţională, încât între cercetători persistă dispute profunde legate de originile şi natura ei.[110] Pare inexplicabil ca Stalin să fi ordonat arestarea şi executarea a sute de mii de membri de partid şi de oameni obişnuiţi, mulţi dintre ei perfect loiali puterii sovietice şi, mai mult, exact specialiştii educaţi şi ofiţerii cu experienţă de care avea nevoie ca să-1 ajute să câştige războiul ce se apropia.

Este evident că particularităţile psihologice ale lui Stalin au jucat un rol uriaş. Era profund suspicios şi pare să fi fost dornic să creadă în unele dintre conspiraţiile absurde de care îi acuza pe oameni, în timp ce el însuşi, cu cinism, punea la cale altele. El a fost cel care a ordonat execuţiile, iar gândirea lui va rămâne întotdeauna greu de înţeles. Totuşi, la Teroare au mai participat mulţi alţii, la toate nivelurile partidului şi ale societăţii, iar aceste evenimente complexe capătă mai mult sens dacă înţelegem totodată aspectele radicale, mesianice ale culturii bolşevice şi reacţia acesteia faţă de ameninţarea războiului. Ca şi la sfârşitul anilor 1920, conducerea a pretins că modalitatea cea mai bună de a contracara ameninţarea externă constă în purificarea partidului, prin îndepărtarea „trădătorilor" şi a „şovăitorilor" din interior, astfel încât să poată „remobiliza" apoi o nouă societate militantă împotriva străinilor. Dar teama de duşmanii din interior era mai puternică decât înainte, iar Teroarea a fost o campanie mai controlată, mai puţin „cuprinzătoare" decât „Marea Ruptură" de la sfârşitul anilor 1920. Conducerea a încercat, într-adevăr, să ridice

„masele" împotriva „duşmanilor", dar Teroarea a fost o serie organizată de arestări şi execuţii, efectuate în secret de poliţie. Primele semne ale căutării „duşmanilor" în interiorul partidului au apărut imediat după uciderea şefului organizaţiei de partid din Leningrad, Serghei Kirov, la 1 decembrie 1934. Nu ştim cu siguranţă dacă Stalin a fost implicat în acest asasinat, dar, indiferent cine a fost vinovat, Stalin 1-a trimis pe aparatcikul în ascensiune Nikolai Ejov să investigheze asasinatul, cu intenţia de a arunca vina pe poliţia secretă locală şi pe fostul lui adversar, Zinoviev. Lev Kamenev şi Zinoviev au ajuns la închisoare şi cazul a fost închis. Totuşi, Ejov - în parte pentru că avea propriile ambiţii în cadrul NKVD - a continuat să avertizeze privind pericolele permanente din partea fostei opoziţii, iar la începutul anului 1936, Stalin i-a permis să redeschidă dosarul asasinării lui Kirov.[111] în iulie 1936, Stalin şi Politburo au emis o „Scrisoare secretă" către toate organizaţiile de partid, anunţând descoperirea unei mari conspiraţii între Troţki, Kamenev şi Zinoviev. Această scrisoare şi procesul demonstrativ ce a urmat în august au lansat prima campanie din „Marea Teroare".

Nu ştim nici acum de ce Stalin i-a dat drumul din lesă lui Ejov atunci când a făcut-o. Este foarte probabil ca acesta din urmă să-i fi calomniat cu cinism pe oamenii pe care voia să-i epureze, dar este posibil şi ca el să fi crezut în conspiraţii. Staliniştii argumentau de obicei că îndoielile ideologice ajută în mod „obiectiv" duşmanul, aşa că sunt echivalente cu o crimă reală. Stalin declara în noiembrie 1937 că „oricine atacă unitatea statului socialist prin faptele sau prin gândurile lui - da, şi prin gânduri - va fi distrus fără milă de noi".[112] Dar, oricare ar fi fost intenţiile lui Stalin, căutarea „duşmanilor" a fost prezentată ca parte dintr-o campanie mai amplă de purificare şi mobilizare a partidului şi aşa a fost înţeleasă de către organizaţiile de partid.[113] Iar conducerea era preocupată mai ales ca acest nou activism de partid să revigoreze economia, deoarece, odată cu venirea lui Hitler la putere în Germania, războiul devenise şi mai probabil.

Primul semn al unor eforturi serioase de a revigora economia a venit în august 1935, când Alexei Stahanov, un miner din Donbas, a scos 102 tone de cărbune într-un singur schimb, de 14 ori mai mult decât media generală. Acest gen de ispravă mai fusese pusă în scenă şi înainte, dar de data aceasta răspunsul lui Stalin i-a dat

semnificaţia uriaşă. Stalin a lăudat realizarea lui Stahanov ca un semn că epoca mobilizării s-a întors. Muncitorii erau din nou capabili de fapte eroice; ei fuseseră daţi înapoi doar de tehnicienii conservatori şi birocraţi. în mod previzibil, „mişcarea stahanovistă" a căpătat curând un caracter antielitist. Dacă muncitorilor li se dădeau stimulente să devină stahanovişti, campania era foarte detestată de tehnicieni şi directori, nevoiţi să realoce resursele astfel încât brigăzile de stahanovişti să-şi poată realiza recordurile, menţinând în acelaşi timp producţia normală în restul fabricii. Natural, ei erau ţapii ispăşitori dacă lucrurile mergeau prost, mai ales acum când partidul şi poliţia secretă erau din nou în ascensiune. Iată ce scria Kravcenko, unul dintre inginerii însărcinaţi cu
organizarea unui eveniment stahanovist:
Inginerii, administratorii, clasa lor, erau denunţaţi zi după zi pentru presupusul lor „conservatorism", pentru că „îi dădeau înapoi" pe cei ce voiau să stabilească ritmul... Autoritatea noastră era din ce în ce mai slabă. Politica, fluturând drapelul eficienţei, stabilea ce şi cum. Comuniştii şi responsabilii din poliţie aveau ultimul cuvânt împotriva inginerilor şi a directorului, chiar şi în probleme pur tehnice.[114]
Nu a fost, aşadar, deloc surprinzător că identificarea „duşmanilor" din partid a ajuns curând la cei cu funcţii de conducere în economie, acuzaţi că „distrug" economia - mai ales că unii dintre ei fuseseră în trecut asociaţi îndeaproape cu Troţki. Schrammii condamnaţi de Gladkov în anii 1920 erau atacaţi din nou. Dar ei nu erau singurele ţinte. Partidul a fost somat să caute pe oricine dădea semne de corupere „burgheză" sau care nu era suficient de activ şi de entuziast politic. Nu era de ajuns să fii un oficial „îngust la minte" şi „pragmatic", ascultând „orbeşte şi mecanic" ordinele de sus, cum a spus Stalin în 1938. Ca şi Anka, oficialii din partid erau blamaţi şi pentru „lipsă de vigilenţă".
Dată fiind definirea vagă a „duşmanului", era foarte probabil ca epurarea să se răspândească în partid. Denunţurile au proliferat şi, în principiu, orice greşeală putea fi interpretată ca semn de intenţie ostilă. Urma excluderea din partid şi, în multe cazuri, arestarea de către NKVD, închisoarea şi chiar execuţia.
Reacţiile faţă de Teroare ale celor credincioşi partidului erau diferite. Evghenia Ginzburg, profesor universitar, istoric şi scriitor,

soţia unui lider regional al partidului din Kazan, Tatarstan, pur şi simplu nu înţelegea isteria. Ea a avut probleme din cauza asocierii destul de îndepărtate cu un alt istoric, Elvov, şi a fost acuzată că a făcut erori „troţkiste" într-un articol despre revoluţia din 1905. După ce a fost dată afară din partid, a fost convocată la biroul unui căpitan, Vevers, din NKVD, care a tratat-o ca pe un duşman. „Oare glumea?", îşi aminteşte ea. „Era imposibil să vrea să spună cu adevărat astfel de lucruri. Dar o făcea. Enervându-se din ce în ce mai tare, îmi arunca valuri de invective din partea cealaltă a camerei."[115] Reacţia dramaturgului Aleksandr Afinoghenov a fost însă cu totul alta. Aşa cum a arătat istoricul Jochen Hellbeck, când a fost
dat afară din partid, Afinoghenov s-a chinuit să înţeleagă şi, cu toate îndoielile, a văzut expulzarea ca pe un prilej de a distruge părţile burgheze, negative ale personalităţii lui şi de a se transforma într-un virtuos membru de partid. „Am ucis şinele din interiorul meu - şi apoi s-a întâmplat un miracol... Am înţeles şi am văzut deodată începutul a ceva cu totul nou, un nou «sine» mult îndepărtat de problemele şi vanitatea de până atunci."[116] În mod neaşteptat, el a scăpat de poliţie şi de arestare şi a fost reprimit în partid, convins de justiţia acestuia. Poate că Afinoghenov nu era tipic pentru membrii de partid, dar şi alţii credeau că epurarea este un instrument esenţial pentru a purifica partidul, chiar dacă în anumite circumstanţe se mai făceau şi „greşeli".
Teroarea avea sens şi pentru alţii, aflaţi jos pe scara socială. Exista un element populist în ea, iar conducerea încerca acum să stârnească ura împotriva elitelor. Pentru prima dată după ani de zile, Stalin a anunţat că intrarea în comitetele partidelor se va face prin alegeri cu mai mulţi candidaţi, în care subordonaţilor li se permitea să-şi critice şefii. El spera, fără îndoială, că aceste „critici de jos în sus" aveau să scoată la lumină ce se întâmpla cu adevărat în clicile regionale, dar şi să înlocuiască oficialii neobedienţi cu entuziaşti loiali. El a înţeles probabil că putea să îmbunătăţească imaginea regimului printre oamenii de rând, ostili faţă de oficialii privilegiaţi.
Stalin revenea la strategiile de la sfârşitul anilor 1920 şi răscolea resentimentele profunde pe care mulţi oameni simpli le nutreau faţă de elitele locale, cum îşi aminteşte John Scott:

...în fabrică domnea haosul. Un maistru putea veni dimineaţa la lucru şi să le spună muncitorilor: „Astăzi trebuie să facem asta şi asta." Iar muncitorii îl puteau sfida, spunându-i: „Lasă-ne în pace, şi tu eşti un sabotor. Mâine o să vină să te aresteze. Toţi tehnicienii şi directorii sunt sabotori."[117]
Conducerea era însă hotărâtă ca aceasta să nu devină o reluare a „Marii Rupturi". Ea a încercat consecvent să se asigure că „autocritica" rămâne sub control strict, chiar dacă în practică s-a dovedit dificil.
în primăvara anului 1937, Teroarea a intrat în a doua etapă şi au început arestările şefilor din partid şi ale clienţilor lor. Este posibil ca Stalin să fi plănuit
asta de la bun început, dar NKVD a reacţionat şi la dovezile, deseori provenite din denunţuri, că „micii Stalini" nu-şi îndeplineau sarcinile economice.[118] în primăvara anului 1937, Stalin era convins, posibil ca urmare a unei dezinformări puse la cale de Gestapo, că mareşalul Tuhacevski şi înalţii comandanţi din armată complotează cu germanii. Aşa că, în pofida ameninţării războiului, toată crema corpului ofiţeresc a fost arestată. începând din acea vară, Stalin şi-a trimis apropiaţii din Moscova în regiuni, să supravegheze arestarea şi înlocuirea celor mai puternici şefi regionali din partid.
Şefii înşişi erau implicaţi însă îndeaproape în Teroare. Sub presiunea de a găsi duşmani (şi disperaţi să se salveze pe ei înşişi), aceştia au încercat să accentueze ameninţarea din partea „duşmanilor de clasă" şi a oricui avea un trecut pătat, mai ales a foştilor culaci. Mai mult, Stalin a acceptat cererile conducătorilor regionali de a recurge la represiuni de masă împotriva oamenilor de rând cu origini „nesănătoase". Se temea probabil de o „coloană a cincea", formată din culaci antisovietici, care ar fi putut trece de partea naziştilor după o posibilă invazie.[119] în vara lui 1937, Teroarea a intrat într-o nouă etapă, a treia, cea a „operaţiunilor de masă". Stalin şi Politburo, în colaborare cu şefii regionali, au stabilit în secret cote de arestări şi execuţii, pe baza trecutului de clasă, politic şi etnic. Cele mai multe victime erau foşti culaci, preoţi şi ofiţeri ţarişti; printre ele mai figurau vagabonzii şi alte grupuri „indezirabile". Minorităţile etnice care „nu erau de încredere" şi care erau bănuite că s-ar putea alia cu duşmanul de dincolo de graniţe - cum ar fi germanii, polonezii şi coreenii - au

fost şi ele persecutate. Operaţiunile de masă au dus la cel mai mare număr de oameni închişi şi executaţi în întreaga perioadă; cifrele oficiale, aproape sigur subestimate, indică 681 692 de execuţii şi 1 575 259 de deţinuţi în 1937-1938, mulţi, chiar dacă nu toţi, pentru crime politice.[120]

Rezultatul a fost haos şi criză economică, întrucât directorii şi oficialii căzuseră victime arestărilor. Disciplina muncii s-a prăbuşit, pentru că oficialii refuzau să- şi impună autoritatea asupra muncitorilor, de teamă că vor fi criticaţi. Prima încercare serioasă de a ţine în frâu epurarea ideologică în partid a venit în ianuarie 1938. Dar procesele au continuat, inclusiv cel de-al treilea proces de la Moscova al lui Buharin şi al altor conducători. între timp, operaţiunile de masă împotriva culacilor şi a minorităţilor etnice au continuat o mare parte din anul 1938; abia spre sfârşitul acestui an Stalin a oprit efectiv Teroarea, deşi represiunile au continuat la o scară mai mică. Nikolai Ejov a fost acuzat de „excese", arestat şi executat, fiind judecat, printre altele, pentru „reacţie stângistă exagerată". El s-a îndreptat spre locul execuţiei convins de justeţea Terorii.Reacţia lui Eisenstein faţă de Teroare a fost, natural, mai ambivalenţă şi mai sofisticată decât a dreptcredinciosului Ejov. El a tratat acest subiect dificil şi periculos în ultimele lui filme, dramele istorice Ivan cel Groaznic partea I (1944) şi partea a Il-a (1946).[121]
Ţarul Ivan al IV-lea din secolul al XVI-lea fusese reabilitat încă din anii 1930, ca un conducător care îi învinsese pe duşmanii Rusiei şi unificase ţara. Trimiterea de către el a gărzilor personale, opriciniki, să declanşeze un război al terorii împotriva boierilor trădători este văzută de obicei ca un moment „progresist" în construirea statului rus. Natural, paralelele între Ivan şi Stalin, între opricinina şi Teroare erau evidente pentru inteligheţia şi pentru elita partidului.
Eisenstein i-a căutat justificări lui Ivan/Stalin, dar în acelaşi timp a vrut să dea personajului o complexitate tragică. în Partea I, Ivan este prezentat ca având îndoieli privind violenţa pe care a dezlănţuit-o, chiar împotriva propriei familii. Dar trece curând peste acestea; se convinge fără dificultate că sentimentele personale trebuie sacrificate pentru măreţia Rusiei. Atmosfera este foarte diferită în Partea a Il-a. Sfâşierea interioară a lui Ivan este acum evidentă, iar filmul plonjează într-o lume expresionistă de interioare claustrofobice, intrigi sinistre şi emoţii extreme. în proiectata Parte a IlI-a, Ivan este arătat chiar dându-se cu capul de podea din cauza remuşcărilor, în faţa unei fresce a Judecăţii de Apoi, în timp ce confesorul şi susţinătorul lui îi citeşte cu voce tare lista victimelor sale.

Prietenii lui Eisenstein au fost şocaţi de curajul lui nebunesc. Cum putea să îşi asume asemenea riscuri? Şi, fapt deloc surprinzător, Stalin, care primise bine prima parte, a fost indignat de partea a doua şi de plănuita parte a treia. El a denunţat filmul ca portretizându-i pe opriciniki ca pe un fel de Ku Klux Klan şi prezentându-1 pe Ivan ca pe un Hamlet şovăielnic. Şi totuşi Eisenstein nu îl judecase cu totul greşit pe vojd. După ce şi-a făcut autocritica, i s-a permis să refacă filmele, dar regizorul a murit înainte să poată relua proiectul.[122]Eisenstein nu intuise corect psihicul lui Stalin; vojd nu simţea nici o vinovăţie pentru violenţa pe care o dezlănţuise. Dar Ivan cel Groaznic Partea a Il-a surprinde unele aspecte ale lumii create prin Teroare. Emoţiile simple ale luptei de clasă şi răzbunării din Octombrie lăsaseră locul unei politici interioare, mult mai puţin încrezătoare - una care analiza sufletele oamenilor, în căutarea îndoielilor interioare şi a ereziilor ascunse.

Stalin a folosit procesele-spectacol şi epurările până la moartea lui, în 1953, dar nu a mai repetat niciodată Teroarea la o asemenea scară. De-a lungul anilor 1930, regimul a oscilat între dorinţa militantă de a transforma societatea şi înclinaţia de a trăi cu societatea aşa cum era ea, iar această tensiune s-a menţinut. Campaniile ideologice au continuat după război, dar Teroarea a reprezentat ultima dată când URSS a cunoscut un efort atât de cuprinzător pentru a forţa unitatea ideologică a partidului şi a societăţii în ansamblu. Teroarea a marcat, totodată, sfârşitul atacurilor populiste împotriva oficialităţilor, atât de evidente la sfârşitul anilor 1920 şi mai în surdină la sfârşitul anilor 1930. în 1938 şi 1940, legile disciplinei muncii au restaurat puterea directorilor şi a tehnicienilor, iar regimul a insistat din ce în ce mai mult pe principiile mai cuprinzătoare de etnicitate şi naţiune decât de clasă. Sistemul cunoscut ca „stalinism extrem" - foarte represiv, xenofob şi ierarhic - s-a născut din violenţele şi tumultul anilor 1930, pentru a ajunge atât de puternic pe scena mondială.

Teroarea a rămas o pată pe blazonul comunismului sovietic până la dispariţia acestuia. Hruşciov,

recunoscându-i injusteţea în Discursul secret din 1956, a adus daune serioase reputaţiei şi legitimităţii modelului sovietic de socialism, dar la vremea respectivă Teroarea nu avea asupra opiniilor din regimul stalinist, din URSS sau din afară, un efect atât de puternic pe cât ar fi de aşteptat. Cei care erau deja ostili - în special stânga troţkistă - au denunţat vărsarea de sânge. Dar mişcările de centru-stânga din Occident aveau motive puternice să nu facă din Marea Teroare un subiect important: într-o perioadă de linişte, URSS era singurul aliat real împotriva dreptei radicale. Lupta împotriva nazismului avea să dea comunismului sovietic încă o şansă

.Capitolul 5. Fronturile populare

în mai 1937, în timp ce Stalin şi Hitler se luptau prin intermediari în Spania, Parisul găzduia Expoziţia Internaţională, menită să promoveze pacea şi reconcilierea. Un „Monument al păcii" a fost ridicat în Piaţa Trocadéro şi un „Bulevard al păcii" îl lega de pavilionul Germaniei naziste şi de cel al Uniunii Sovietice. Pe o latură se afla pavilionul sovietic al lui Boris Iofan, având în vârf o statuie a Verei Muhina reprezentând un muncitor şi o femeie de la

cooperativa agricolă, mergând alături şi ţinând ostentativ un ciocan şi o seceră. în partea opusă se înălţa sumbrul turn neoclasic al lui Albert Speer, încoronat de un vultur imperial ţinând o svastică. Speer (care pare să fi avut acces în secret la planurile sovietice) şi-a proiectat deliberat edificiul ca pe o ripostă la pavilionul comunist.

Unii au considerat că ambele pavilioane sunt manifestări de „artă totalitară" şi, ce-i drept, acestea erau, fără îndoială, de un monumentalism bombastic; ambele aveau o estetică populistă şi oarecum convenţională, expoziţia germană prezentând o obsesie pentru muncă şi eroism la fel de intensă ca aceea sovietică.[1] Şi totuşi, cu toate similitudinile, diferenţele erau izbitoare.[2] Vulturul german era un simbol al imperiului, iar în interiorul pavilionului societatea era prezentată ca o ierarhie statică, paşnică. Pictura uriaşă şi foarte vizibilă a lui Rudolf Hengstenberg, Camaraderia, ar fi sugerat poate paralele cu colectivismul comunist, dacă nu ar fi prezentat muncitori în construcţii evident subordonaţi unui arhitect dominator, într-un cadru artizanal de modă veche. Prin contrast, pavilionul URSS, cu monumente închinate maşinilor şi muncitorilor ce trudesc, voia să prezinte o societate mai dinamică, deşi prezidată de marele conducător Stalin. Existau, de asemenea, diferenţe subtile în modul în care fiecare pavilion prezenta raţiunea şi progresul. Sovieticii şi-au ticsit clădirea cu exponate meritorii şi didactice, lăudând dezvoltarea economică şi schimbarea socială. Pavilionul nazist, deşi umplut cu ultima tehnologie germană, adopta o mise en scène consistent mistică şi religioasă - clădirea în sine era un amestec ciudat de templu clasic, biserică şi mausoleu. într-adevăr, estetica globală a fiecărui pavilion trimitea la valori complet diferite. în timp ce pavilionul nazist era de un conservatorism voit, cu arhitectura şi sculpturile în stil neoclasic şi cu interiorul evocând greoiul stil burghez din secolul al XIX-lea, pavilionul sovietic amesteca neoclasicismul cu accente moderniste; arhitectura lui sugera mai degrabă un zgârie-nori american decât un templu clasic, în timp ce în interior fotomontajul modern se învecina cu picturile realist-socialiste, mai convenţionale.[3]

Pavilionul sovietic prezenta lumii câteva caracteristici esenţiale ale ideologiei staliniste. Bolşevismul era forţa progresului, aducând lumii iluminarea (deşi imaginile lui Stalin însuşi sugerau clar ideea

de cult). Societatea ideală era una devotată colectivismului, muncii şi producţiei, iar creaţia ei - clasa muncitoare industrială - era acum eroul istoriei. în această viziune, economia era dominantă, şi nu mai rămăsese decât puţin, dacă rămăsese ceva, din visul de început, utopic, al eliberării. Toate aceste teme erau tratate în Cursul scurt de istorie a partidului (1938), scris în mare parte de Stalin în persoană şi propagat în toată lumea comunistă. Aici se poate găsi versiunea aprobată a marxismului, rezumată în formă brută, dogmatică. Istoria urmase cursul ei determinat: Uniunea Sovietică realizase „socialismul", faza inferioară a comunismului, după Marx, iar restul lumii avea să urmeze. Acesta era un sistem în care inegalităţile între salarii se păstrau, iar statul era atotputernic. Orice plan pentru dispariţia treptată a statului a fost amânat pentru un viitor îndepărtat.

Şi pavilionul german, şi cel sovietic erau mult mai mari şi mai pompoase decât cele ale altor ţări; vizitatorii se plângeau de „lipsa de maniere, excesul de mândrie şi pretenţiile deşarte" pe care le afişau.[4] în contrast izbitor cu ambele era pavilionul guvernului republican spaniol, care aborda într-un mod diferit luptele ideologice ale vremii. Mult mai modest ca dimensiuni, era construit într-un stil modernist pur. Ca şi pavilionul sovietic, recurgea la fotomontaje pentru a informa vizitatorii despre programele sociale demne de laudă ale guvernului.[5] Dar, spre deosebire de eforturile URSS, includea de asemenea avangarda artistică, expunând lucrări ale unor artişti spanioli de frunte, cel mai celebru exemplu fiind Guernica lui Pablo Picasso. Acesta, un artist de stânga devenit comunist cu normă întreagă în 1944, pictase tabloul ca o condamnare a agresiunii fasciste, prezentând suferinţele oraşului basc bombardat până la distrugere de aviaţia germană cu doar o lună înainte de deschiderea expoziţiei.

Pavilionul fusese construit de Frontul Popular Spaniol, aflat la guvernare -, o alianţă între comunişti, socialişti şi liberali de stânga - care încerca să treacă peste diferenţele dintre diversele grupări pentru a putea rezista naţionaliştilor generalului Franco şi aliaţilor acestora, naziştii şi fasciştii italieni. Era doar unul dintre fronturile populare înfiinţate la jumătatea anilor 1930, când Cominternul, de teama fascismului, a abandonat linia antisocial-democrată dură din 1928. Pavilionul spaniol dezvăluia multe despre etosul fronturilor populare. Acestea atrăgeau sprijinul

unora dintre cei mai proeminenţi intelectuali şi artişti şi cuprindeau oameni din curente politice şi estetice diferite; de la liberali de stânga la comunişti, de la avangardişti la populişti, de la liberali „burghezi" la social- democraţi.
La expoziţie exista şi o interpretare mai puţin radicală a frontului popular, întruchipată de prezentările francezilor. La vremea respectivă, guvernul Franţei era condus de socialistul Léon Blum, cu sprijinul liberalilor şi al comuniştilor. Francezii nu aveau un pavilion al lor, ci prezentări realizate de diverse galerii şi muzee, printre care şi o uriaşă expoziţie de artă franceză, începând din perioada galo-romană.[6] Mesajul era ostentativ patriotic şi comuniştii îl sprijineau vădit. Moscova, se părea acum, era mulţumită nu doar atunci când comuniştii adoptau un drum cu paşi mici, pragmatic, spre socialism, ci şi dacă apelau la retorica naţionalistă de-a lungul drumului.
Guvernele fronturilor populare, din care trei au fiinţat înainte de cel de-al Doilea Război Mondial - în Spania, Franţa şi în Chile - au avut viaţă scurtă. Totuşi, în timpul războiului, stânga a reînviat fronturile populare antifasciste, care au rămas puternice până la începutul Războiului Rece, în 1946-1947. Popularitatea lor a fost consecinţa unei faze mult mai violente a conflictului social european. Criza economică din anii 1930 a radicalizat atât stânga, cât şi dreapta, între care a început o luptă înverşunată privind cine ar trebui să ducă greul Marii Crize. Naţionaliştii radicali argumentau că sindicatele foloseau democraţia pentru a submina statul şi cereau noi politici autoritare pentru a impune ierarhia socială şi rasială, ceea ce au realizat prin victoria naziştilor în Germania, în 1933. în aceste condiţii, o versiune mai modernistă şi, aparent, mai cuprinzătoare a comunismului a devenit atractivă pentru mulţi dintre cei de stânga. Doar disciplina comuniştilor, credeau ei, era capabilă să se confrunte cu o forţă de dreapta atât de puternică, iar acum, când Moscova nu mai era atât de sectară, acea disciplină putea fi folosită pentru apărarea democraţiei şi a valorilor iluministe.
Perioada dintre 1937 şi 1947 a fost, aşadar, una de succes considerabil al comunismului în Occident - mai ales în Franţa şi în Italia - şi în unele părţi din America Latină. Aceasta a fost epoca în care comunismul şi, odată cu el, Uniunea Sovietică au devenit la modă printre intelectualii vest-europeni şi americani. Dar, cu tot

acest entuziasm, fronturile populare au fost întotdeauna edificii fragile, gata să se sfărâme în numeroase facţiuni, după cum arată diferenţele majore dintre diferitele pavilioane expoziţionale. Recurgerea spaniolilor la avangardă nu coexista fără probleme cu stilul propagandist-realist sovietic, expunând în formă estetică tensiunile ce continuau între comunismul stalinist disciplinat şi o stângă mai romantică şi mai radicală. între timp, speranţele francezilor că Expoziţia va simboliza strângerea laolaltă a stângii şi a centrului liberal s-au năruit când pregătirile au fost întrerupte de un val de greve, iar în ziua inaugurării mai multe pavilioane erau împrejmuite de panouri sau acoperite de schele - o prevestire ameninţătoare a tensiunilor sociale care începuseră să distrugă Frontul Popular Francez însuşi.

Cu toate aceste dificultăţi, fronturile populare au rămas atrăgătoare pentru unii. Atâta vreme cât dreapta radicală era principala ameninţare, mare parte din stânga liberală era dispusă să treacă cu vederea peste autoritarismul bolşevic şi peste politica externă cinică a lui Stalin. După 1946-1947 însă, tensiunile dintre cultura bolşevismului stalinist şi cea a stângii necomuniste s-au ascuţit mult. Date fiind înfrângerea naziştilor, comportamentul agresiv al sovieticilor şi al comuniştilor locali în Europa Centrală şi de Est, precum şi apariţia în Vest a unei noi forme de

capitalism, mai favorabilă muncitorilor, comunismul nu mai părea nici necesar, nici aşa de atractiv. Nu este deloc surprinzător că fronturile populare nu au supravieţuit prea mult războiului

.Politica sectară „clasă contra clasă" a Cominternului din 1928 era fondată pe o interpretare profund greşită a politicilor occidentale. Ea presupunea că muncitorii din Vest deveneau mai revoluţionari; că sistemul capitalist era pe marginea prăpastiei şi că fascismul - ultimul spasm al unei burghezii pe moarte - era un fenomen trecător, care avea să se prăbuşească în curând, odată cu capitalismul. Dată fiind această analiză eronată, pentru Comintern avea sens să le recomande comuniştilor să intensifice lupta împotriva burgheziei, inclusiv a social-democraţilor, şi să grăbească astfel sfârşitul regimurilor liberale. Acesta este motivul pentru care, într-o perioadă în care dreapta radicală şi mai ales naziştii deveneau tot mai puternici, tirul comuniştilor era îndreptat - fapt ce-i nedumerea pe mulţi - împotriva stângii moderate, nu a dreptei.

Chiar şi în acea vreme, unii lideri comunişti, în special cei din partidele mici care aveau nevoie de alianţe largi, erau disperaţi din cauza acestei politici. Reprezentanţii Partidului Comunist American, CPUSA, au ameninţat în 1929 că aveau să ignore instrucţiunile Moscovei, dar Stalin le-a răspuns cu ameninţări.[7] Nu mult după aceea, partidul a fost epurat şi „cei de dreapta" expulzaţi, la fel ca toţi comuniştii străini care se opuneau noii linii. în câteva ţări, această politică a fost un dezastru pentru partidele comuniste. Aproape jumătate dintre membrii stângii procomuniste din Cehia, Sindicatele Roşii, au trecut de partea social-democraţilor;[8] în Marea Britanie, efectivul partidului s-a prăbuşit de la 10 800 de membri în 1926 la 2555 în 1930. Noua politică de a incita la revoluţie şi de a încuraja grevele neoficiale a condus la o mai mare probabilitate de concediere a comuniştilor.

Cu toate acestea, noua politică avea unii susţinători printre comuniştii locali care voiau cu disperare să creadă că a venit momentul revoluţiei. Iar în Germania, politicile agresive din „a Treia Perioadă" s-au bucurat de o popularitate deosebită în Partidul Comunist, ca şi denunţarea social-democraţilor ca fiind „fascişti sociali". Numărul membrilor de partid a explodat, de la 130 000 în 1928 la 360 000 în 1932, când partidul a primit peste cinci milioane de voturi, aproape 17% din electorat. Luptele interne sălbatice dintre social-democraţi şi comunişti au întărit pur şi simplu părerea comuniştilor că politica recomandată d

eComintern era corectă. Pe 1 Mai 1929, comuniştii au ignorat interdicţia marşurilor în aer liber, impusă de şeful social-democrat al poliţiei din Berlin, Zorgiebel. Rezultatul a fost o luptă între comunişti şi poliţie, soldată cu peste 30 de morţi şi 1228 de arestări. Comuniştilor le era acum clar că social-democraţii erau la fel de răi ca fasciştii.
Luptele de stradă dintre comunişti şi autorităţi s-au intensificat la sfârşitul anilor 1920 şi începutul anilor 1930. în această atmosferă de violenţă a crescut tânărul Erich Honecker - conducătorul de mai târziu al Germaniei de Est, comuniste. Născut în 1912 într-un orăşel din landul Saar, Honecker provenea dintr-o familie social-democrată radicală, ce a devenit comunistă. El însuşi a fost comunist practic din leagăn. în copilărie a strâns bani pentru grevişti şi i se spunea să mărşăluiască în fruntea demonstraţiilor, deoarece se credea că poliţia nu avea să tragă în copii. în tinereţe a fost membru al clubului de gimnastică al muncitorilor şi a cântat într-o fanfară a Partidului Comunist. Deşi meseria lui era să repare acoperişuri, ca majoritatea comuniştilor germani, nu şi-a găsit niciodată o slujbă; viaţa lui era politica. La doar 18 ani, o vârstă neobişnuit de fragedă, a fost trimis la Şcoala Lenin din Moscova, unde rapoartele lui de sfârşit de an abundau în laude: „Un tovarăş foarte talentat şi silitor"; „înţelege foarte bine cum să lege teoria de lupta de clasă din Germania". Honecker s-a întors, complet pregătit în marxism-leninism, pentru a deveni conducătorul Ligii tineretului comunist din Saarland, în 1931.[9]
Credinţa lui Honecker - şi a lui Stalin - în lupta de clasă şi în iminenţa revoluţiei a fost întărită de Depresiunea ce a urmat crizei din 1928-1929. în Germania, producţia industrială a scăzut cu un catastrofal 46%; în Franţa, cu 28%. Cele mai multe guverne au înrăutăţit situaţia urmând politica de laissez-faire pe piaţă, care era regula la vremea respectivă, şi tăind cheltuielile bugetare. Ajutoarele sociale au fost tăiate, fapt ce a mărit numărul celor loviţi de sărăcie şi a redus şi mai mult activitatea economică. Soluţia keynesiană (adoptată după cel de-al Doilea Război Mondial), a statului care cheltuie pentru a compensa precauţia mediului privat, nu era încă acceptată pe scară largă şi puţini o apărau cu convingere. între timp, tentativele internaţionale de a coordona un răspuns au eşuat şi ele, întrucât statele au intrat în

panică şi şi-au urmat programele înguste, naţionaliste. Cu toate că prăbuşirea etalonului-aur la începutul anilor 1930 a ajutat la refacerea economiilor europene, efectele Marii Crize au avut ecouri de-a lungul întregului deceniu.

Aşadar, nu este surprinzător că mulţi au ajuns să creadă că răspunsurile la problemele perioadei nu puteau fi găsite în capitalismul liberal. Sistemul părea incapabil să ofere locuri de muncă pentru majoritatea populaţiei din America şi din Europa. Entuziasmul intelectualilor a dispărut, iar optimismul liberal din anii 1920 s-a evaporat. Multora dintre cei cu opţiuni de centru-stânga li se părea că Uniunea Sovietică, dată fiind creşterea ei economică (conform cifrelor oficiale) de 22% pe an, are o lecţie de dat Occidentului. (Nivelul extraordinar al risipei şi standardele proaste de viaţă ale muncitorilor din URSS nu erau încă foarte cunoscute.) Chiar şi elitele liberale erau impresionate de succesul sovieticilor. în 1931, ambasadorul britanic la Berlin scria că toată lumea vorbeşte despre „ameninţarea reprezentată de progresul făcut de Uniunea Sovietică în îndeplinirea primului plan cincinal şi de necesitatea eforturilor serioase pe care trebuiau să le facă ţările europene, pentru a-şi face ordine în casă înainte ca presiunea economică sovietică să devină prea puternică".[10]

Reacţia adepţilor dreptei radicale faţă de criza capitalismului liberal a fost, inevitabil, foarte diferită. Pentru ei, atât liberalismul, cât şi comunismul purtau responsabilitatea fragmentării naţiunii şi se opuneau ambiţiilor imperiale legitime: liberalismul era vinovat pentru conflictul social şi criza economică, în timp ce comuniştii susţineau lupta de clasă, divizantă. Pentru nazişti, fasciştii italieni şi imitatorii lor din Europa de Est şi din alte părţi, soluţia era o naţiune militarizată, masculinizată şi mobilizată. Acest model avea, desigur, multe în comun cu cel stalinist. Diferenţa era că, pentru dreapta, drepturile la proprietate trebuiau să rămână în general intacte, la fel ca ierarhiile sociale şi profesionale. Fasciştii şi naziştii „de stânga" sperau, de asemenea, într-un atac serios asupra capitalismului liberal şi a etosului lui bazat pe piaţă, dar ei au fost în general ignoraţi şi, în cazul naziştilor, daţi afară. Extrema dreaptă a reuşit să câştige un oarecare sprijin din partea clasei muncitoare. Dar regimurile de dreapta radicale, vorbind în general, au favorizat şefii în dauna muncitorilor; sindicatele independente au fost interzise şi salariile au rămas mici.

Pe măsură ce criza economică s-a intensificat, a crescut sprijinul atât pentru comunişti, cât şi pentru dreapta radicală, mai ales în

Germania. Politica devenea un joc cu sumă zero: stânga insista să fie păstrate beneficiile sociale; dreapta credea că stânga distruge naţiunea opunându-se necesarelor reduceri de cheltuieli. Compromisul a devenit dificil. După septembrie 1930, Partidul Social Democrat 1-a susţinut tacit pe cancelarul Briining din Partidul Catolic de Centru, de teamă că eventualele alegeri ar mări reprezentarea naziştilor. Dar această alianţă i-a dus la antagonism pe susţinătorii ambelor părţi. Sprijinul comuniştilor a crescut printre muncitori - aceştia depăşindu-i aproape pe social-democraţi în alegerile din noiembrie 1932 -, în timp ce elitele Germaniei au început să privească spre soluţii autoritare la tulburările în creştere. în iulie 1932, Von Papen, succesorul lui Bruning, a pus la cale o lovitură împotriva guvernului social-democrat ales al Prusiei, pretinzând că acesta nu putea menţine ordinea, şi se părea că democraţia parlamentară era condamnată. Acesta a fost probabil momentul în care o stângă unită ar fi putut riposta - după cum credea Von Papen că s-ar putea într-adevăr întâmpla. Dar social-democraţii erau prea demoralizaţi şi dedicaţi legalităţii, comuniştii mai bine înarmaţi nu i-ar fi susţinut dacă ar fi rezistat şi nici măcar o forţă unită a stângii n-ar fi avut şanse împotriva armatei.[11]
Drumul era deschis pentru desemnarea lui Adolf Hitler cancelar de către preşedintele Hindenburg în ianuarie 1933. Politica lui Stalin şi a Cominternului, „clasă contra clasă", a jucat, cu siguranţă, un rol în ajungerea la acest rezultat dezastruos, dar a fost doar un factor printre mulţi alţii.
Naziştii au trecut rapid la distrugerea drepturilor parlamentare şi liberale, interzicându-i atât pe comunişti, cât şi pe social-democraţi, şi trimiţând la închisoare mii de oameni. Preluarea puterii de către nazişti a fost doar una din cele câteva operaţiuni similare pe care le-a reuşit dreapta autoritară în perioada interbelică. Fasciştii italieni interziseseră stânga socialistă încă din 1924; Ungaria, Albania, Polonia, Lituania, Iugoslavia, Portugalia şi Spania fuseseră toate conduse de guverne autoritare înainte de Marea Criză, în timp ce, după preluarea puterii de către nazişti, democraţia liberală a fost abandonată în Austria, Estonia, Letonia, Bulgaria, Grecia şi (din nou) Spania. Dar atacul împotriva stângii germane a fost în mod special devastator. Cel mai mare partid

comunist din afara Uniunii Sovietice şi cel mai influent partid social-democrat din Europa au fost distruse dintr-o lovitură.

Evenimentele de la Berlin i-au făcut, desigur, pe numeroşi comunişti să pună sub semnul întrebării linia „clasă contra clasă" a Cominternului. Nu era evident acum că principalii duşmani erau fasciştii şi naziştii de dreapta, nu social- democraţii? în acelaşi timp, social-democraţii au fost deziluzionaţi de aliaţii lor liberali de centru. Decizia cercurilor puterii din Germania de a-i include pe nazişti în guvern a fost doar unul dintre exemplele de „împăciuire" a liberalilor cu dreapta radicală. Tot aşa cum comuniştii îşi regândeau strategia, socialiştii se deplasau spre stânga. Venise vremea reapropierii dintre tovarăşi şi fraţi.în 1936, industria cinematografică sovietică a produs unul dintre cele mai mari succese ale ei - Circul (Ţirkus).[12] Cu o echipă de scriitori eminenţi, printre care şi Isaac Babei, mobilizată pentru scenariu, şi regizat de Grigori Aleksandrov, unul dintre colaboratorii lui Eisenstein la Octombrie, este un exemplu foarte reuşit de comedie muzicală în stil hollywoodian, dar „realist-socialistă". Filmul spune povestea unei cântăreţe şi dansatoare americane, Marion Dixon (o combinaţie de Marlene Dietrich şi Ginger Rogers, jucată de cea mai populară actriţă a vremii, Liubov Orlova), care este izgonită din Statele Unite de locuitorii rasişti din Sunnyville, pentru că are un copil cu un afro-american. Dixon este salvată de un impresar german, Von Kneischitz, dar intenţiile acestuia nu sunt caritabile, ci vrea să o exploateze: o vede ca aducătoare de bani, în turneul cu circul pe care îl organizează în Uniunea Sovietică. Dixon aduce circul pe culmile popularităţii. Dar apoi se îndrăgosteşte de un coleg din spectacol, acrobatul Martînov, şi se hotărăşte să rămână în URSS. Durul Von Kneischitz, care aduce fizic cu Hitler, îngrijorat că îşi va pierde atracţia principală, încearcă disperat să o păstreze. în punctul culminant al acţiunii, în timpul unei feerii cu rachete, cosmonauţi şi dansatoare, el îl aduce în arena circului pe copilul ei negru, aşteptându-se ca publicul sovietic să fie şocat şi să o izgonească din URSS. Dar, spre consternarea lui, spectatorii îl primesc foarte bine pe copil. Culoarea pielii, ne spune proprietarul circului, fie ea neagră, albă sau verde, nu are nici o importanţă în ţara sovietelor. Reprezentanţii diferitelor naţionalităţi din URSS, în costumele lor tradiţionale, îşi trec copilaşul zâmbitor de la unul la altul, cântându-i fiecare în limba lui o strofă dintr-un cântec de leagăn; date fiind politicile naziştilor la vremea respectivă, cel mai

bine este scos în evidenţă actorul evreu Solomon Mikhoels cântând o strofă în idiş. Filmul se termină cu Marion Dixon şi colegii ei artişti de la circ ajunşi ca prin minune în mijlocul Pieţei Roşii, purtând steaguri roşii, portretele celor din Politburo şi pe copilaşul negru, în timp ce trec prin faţa lui Stalin, ce stă pe mausoleul lui Lenin. în timp ce mărşăluiesc intonează Cântecul Patriei, închinat egalităţii etnice şi care era atât de popular, încât a devenit imnul naţional neoficial al URSS.

Mare parte din film este tributară clişeelor hollywoodiene, cum ar fi bufoneriile amintind de Charlie Chaplin sau numerele de dans în stil Busby Berkeley. Darfilmul strecoară cu măiestrie un mesaj politic în amuzamentul popular: naziştii - rasişti şi capitalişti - şi sovieticii - umanişti şi socialişti - luptă pentru sufletul occidentalei naive; după ce se află o perioadă sub călcâiul „fascismului" lui Von Kneischitz, Marion devine convinsă că viaţa este mai bună în socialismul sovietic. Programat pentru sărbătorirea Constituţiei sovietice din 1936, filmul prezintă URSS ca pe o naţiune unificată, liberă de conflicte etnice şi de clasă şi purtătoare a valorilor iluministe. Era o societate fericită, liberă, în care unui occidental deschis la minte i-ar fi plăcut să trăiască, indiferent de mediul social - chiar şi mic-burghezii artişti de circ erau bine-veniţi. URSS era gata să se alieze cu toate forţele „progresiste", din toate clasele sociale. Singurii duşmani erau un mic grup de fascişti rasişti şi elite reacţionare, reprezentat de Von Kneischitz cel cu nume aristocratic (kneaz înseamnă în ruseşte „prinţ").
Circul a fost gândit în principal pentru publicul rusesc şi a devenit succesul anului. Dar a fost proiectat şi în Europa de Est şi de Vest - mai ales după război - şi a conturat noua politică a fronturilor populare ce avea să devină regulă din 1936. Totuşi a fost nevoie de ceva timp după ce naziştii au cucerit puterea în 1933 pentru a îngropa diferenţele dintre Internaţionala a Il-a şi Comintern; conflictele otrăvitoare din trecut nu au fost uşor de depăşit.
La nivel local, însă, avantajele unei alianţe antifasciste erau evidente. Stânga din Franţa era cea mai entuziastă. Odată cu instalarea Marii Crize, politica a devenit mai polarizată şi o demonstraţie violentă a dreptei radicale pe 6 februarie 1934 a forţat demisia premierului din Partidul Radical centrist, Edouard Daladier. Şase zile mai târziu, sindicatele, socialiştii şi comuniştii au declanşat o grevă generală împotriva dreptei şi în apărarea democraţiei, temându-se de o repetare a evenimentelor din Germania. Acţiunea unită 1-a impresionat pe oficialul bulgar din Comintern Gheorghi Dimitrov, care a avut câteva întâlniri cu Stalin pentru a- 1 convinge că este nevoie de o nouă linie.[13]
Stalin rămăsese ostil social-democraţiei şi se pare că a acceptat doar cu multe reticenţe noua linie a lui Dimitrov.[14] El aborda politica externă într-un mod asemănător politicii interne: URSS

trebuia să rămână o „citadelă a revoluţiei" unificată;[15] era necesar să-şi păstreze puritatea ideologică şi să fie gata să răspândească socialismul la momentul potrivit, cândva în viitor.[16] într-adevăr, în 1927, Stalin comparase explicit URSS cu Franţa iacobină: aşa cum „oamenii dansau pe cântecele Revoluţiei Franceze din secolul al XVIII-lea, folosindu-i tradiţiile pentru a-i răspândi sistemul", acum oamenii „dansau pe cântecele Revoluţiei din Octombrie".[17] Pacea între clase şi întovărăşirea nu puteau merge,
aşadar, prea departe. Totuşi, dată fiind slăbiciunea URSS, doar „socialismul într- o singură ţară" era fezabil, iar sovieticii ar putea fi nevoiţi să încheie alianţe cu forţele burgheze pentru a-1 păstra. în ultimă instanţă, Stalin credea că războiul între tabăra socialistă şi cea capitalistă este inevitabil, dar că trebuie amânat până când Uniunea Sovietică avea să fie gata pentru bătălie.[18] Revoluţia mondială avea să se producă până la urmă, era convins el, dar era posibil să aibă loc în vreme de război, preferabil între puterile „imperialiste".[19] între timp, era puţin probabil să se producă noi revoluţii, mai ales în Europa Occidentală, unde masele fuseseră prostite de „democraţia burgheză".[20]
Până la urmă, Dimitrov şi ceilalţi, printre care şi şeful partidului italian, Palmiro Togliatti, l-au câştigat pe Stalin de partea lor, ajutaţi şi de o schimbare în politica externă a URSS, care favoriza acum o alianţă cu Franţa şi Marea Britanie împotriva Germaniei. La sfârşitul anului, Stalin a acceptat noua politică, preluată în cele din urmă de Comintern în vara lui 1935.[21]
Potrivit deciziilor Cominternului din 1935, comuniştilor occidentali li se permitea să se alieze doar cu partide dedicate unui program radical, anticapitalist, ca preludiu la revoluţie.[22] Dar, în practică, politica fronturilor populare a permis comuniştilor să intre în guvernele socialiste moderate şi să apere democraţia liberală împotriva fascismului. Ei au încetat să mai facă agitaţie pentru o revoluţie comunistă, proletară, cel puţin în viitorul previzibil, şi li s-a permis şi să apeleze la naţionalismul local, pentru a câştiga sprijin.
Partidele comuniste din tot Occidentul au îmbrăcat mantia unităţii naţionale şi a reconcilierii, pe linie cu noul accent pus pe patriotism în interiorul partidului sovietic. Chiar şi în Statele Unite, comunismul a devenit foarte respectabil. Deşi partidul era

controlat de Comintern, capii lui susţineau că au moştenit „tradiţiile lui Jefferson, Paine, Jackson şi Lincoln" şi lucrau cu o gamă largă de organizaţii, de la sindicate până la biserici şi grupuri pentru drepturi civile.[23] Atitudinea cuprinzătoare faţă de etnicitate a fronturilor populare a atras numeroşi muncitori imigranţi din generaţia a doua, care suferiseră din cauza Marii Crize şi se considerau ca fiind „clasa muncitoare".

Partidul cel mai entuziast şi cu cel mai mare succes în urmărirea liniei frontului popular a fost cel francez, sub conducerea lui Maurice Thorez. Acesta s-a născut în 1900 şi a crescut într-o familie de mineri socialişti iacobini, din zona de nord. Foarte studios în copilărie, nu a lucrat în mină multă vreme şi a avut mai multe slujbe pe termen scurt.[24] Dar adevărata lui viaţă era Partidul Comunist, unde

a urcat în ierarhie respectând atent cerinţele Moscovei. Criticii lui comunişti îl considerau plicticos, supus şi docil, şi cu siguranţă îi lipsea charisma. Dar comportamentul lui calm şi zâmbetul minunat s-au dovedit ideale pentru a-i câştiga de partea lui pe socialiştii sceptici şi pe liberali. Acesta nu era războinicul de clasă sălbatic din coşmarurile conservatorilor. Imaginea lui nu le provoca burghezilor neliniştea stârnită de evreul şi, se pare, mai ameninţătorul lider socialist Léon Blum.

în plus, Thorez avea grijă ca la toate întrunirile publice la care participa să poarte o eşarfă tricoloră pe sub jachetă: comuniştii îşi scoteau acum în evidenţă rădăcinile franceze. Ei se prezentau ca urmaşi ai patrioţilor iacobini, în timp ce fasciştii erau echivalentele vechilor emigranţi aristocraţi, în legătură cu reacţionarii străini. în iunie 1939, ei chiar au sărbătorit a 150-a aniversare a Revoluţiei Franceze cu un mare festival în stilul lui Robespierre, în care peste 600 de arbori ai libertăţii au fost plantaţi de copii cu bonete frigiene pe cap.[25] De asemenea, comuniştii foloseau limbajul populist iacobin. Ei vorbeau despre „lupta oamenilor mici împotriva celor mari", iar duşmanii lor erau „două sute de familii" - o măruntă cvasiaristocraţie, nu întreaga burghezie.[26]

Noua imagine a comuniştilor le-a permis să joace o vreme un rol important în politica franceză, ca partid de stânga nerevoluţionar.[27] Natura partidului însă nu s-a schimbat. Ca şi alte partide comuniste, el aspira să fie o instituţie „totală" pentru membrii lui,

oarecum ca o sectă religioasă.[28] La fel ca sovieticii, francezii învăţau doctrina partidului, scriau autobiografii cu istoriile lor politice şi personale şi se supuneau autocriticii ideologice.[29] Li se cerea să păstreze secretele partidului şi să trateze lumea cu „vigilenţă" şi suspiciune, ca fiind o posibilă sursă de contaminare. Vieţile lor sociale şi de familie erau uneori complet legate de partid. Ei trebuiau să rămână o avangardă, gata să aducă revoluţia când avea să vină vremea - deşi nivelurile de participare variau, în funcţie de poziţia respectivului în partid.
Comuniştilor francezi li se cerea acum să colaboreze cu lumea, păstrându-şi în acelaşi timp puritatea, iar ei au făcut asta tocmai în perioada când muncitorii erau radicalizaţi de Marea Criză. Rezultatul a constat în mii de noi membri. Un partid care avea 40 000 de oameni în 1934 a ajuns la 328 647 de membri în 1937. Partidul Comunist Francez preluase de la Germania statutul de partid principal în afara URSS. în mai 1936, Frontul Popular al socialiştilor, comuniştilor şi liberalilor radicali a câştigat majoritatea în alegeri, iar Léon Blum a devenit prim-ministru, sprijinit de comunişti din afara cabinetului.
însă, Frontul Popular din Spania a fost cel care a avut, cel puţin temporar, cea mai mare contribuţie la creşterea prestigiului comunismului internaţional. Aici, politica era şi mai polarizată decât în Franţa; într-adevăr, unele regiuni ale Spaniei aveau multe în comun cu vechile state agrare în care comunismul avusese atâta succes în anii de după Primul Război Mondial. în particular, problema redistribuirii pământului era încă nerezolvată. Ţăranii lipsiţi de pământ, mai ales în sud, au fost atraşi de un socialism radical descentralizator, pe când alţi radicali - din Partidul Socialist, din partidele anarhist-sindicaliste şi din Partidul Muncitoresc al Unităţii Marxiste (POUM), de orientare troţkistă - se bucurau şi ei de sprijin. Dar la fel stăteau lucrurile şi în cazul dreptei, cu sprijinul principal venit din partea ţăranilor mici proprietari din nord şi din centru. Când stânga - o alianţă fragilă formată din liberali de stânga, socialişti, anarhişti- sindicalişti şi micul Partid Comunist - a câştigat alegerile din februarie 1936, o revoluţie socială a fost iniţiată în multe zone urbane şi rurale. însă victoria stângii a provocat un puci militar, condus de generalul Francisco Franco, conservator autoritar. Diviziunile sociale acute

din ţară au dus la izbucnirea unui război civil; iar într-o săptămână conflictul intern a devenit internaţional, deoarece Mussolini şi Hitler au trimis ajutor militar rebelilor lui Franco.
Stalin era în faţa unei dileme. Republicanii spanioli nu aveau prieteni în străinătate: în Franţa, Blum se temea prea mult să nu-i provoace pe germani, iar guvernul conservator britanic n-ar fi făcut vreun efort să apere astfel un guvern de stânga. Doar URSS putea să-1 oprească pe Franco în Spania şi să împiedice astfel ca balanţa puterii să se încline de partea fasciştilor. Totuşi, sprijinul acordat de sovietici spaniolilor revoluţionari ar fi putut îngrijora clasele conducătoare din Franţa şi Marea Britanie, anulând orice şansă a unui tratat colectiv de securitate împotriva lui Hitler.[30]
Stalin a ezitat o vreme, dar până la urmă a hotărât să trimită arme şi comisari, insistând totodată că Frontul Popular n-ar trebui să ţintească spre socialism. Stalin i-a scris premierului socialist Largo Caballero, sfătuindu-1 că „drumul parlamentar" era mai potrivit condiţiilor Spaniei decât modelul bolşevic; el i-a recomandat insistent să ţină cont de interesele claselor de mijloc urbane şi rurale şi să stabilească legături cu liberalii. Pentru sovietici, câştigarea războiului şi păstrarea aliaţilor burghezi căpătaseră prioritate asupra revoluţiei socialiste.
Faptul acesta a determinat Partidul Comunist Spaniol să adopte o politică a paşilor mici, mai pragmatică decât multe din Frontul Popular, incluzându-1 uneori pe Caballero însuşi. Dar spre sfârşitul anului 1936 se părea că strategia comunistă fusese justificată. Comuniştii atrăseseră un număr mare de membri
din toate clasele sociale;[31] iar modul militarist, centralizat în care abordau politica părea mai eficient decât acela mai democratic, dar divizat şi haotic al socialiştilor şi al forţelor radicale. De asemenea, Cominternul a organizat peste 30 000 de voluntari din peste 50 de naţionalităţi să lupte pentru Republică - Brigăzile Internaţionale. Mulţi dintre aceşti voluntari erau comunişti şi muncitori. în noiembrie 1936, cum naţionaliştii lui Franco avansau spre Madrid, Caballero şi-a pierdut speranţa în victorie şi a abandonat capitala. Dar generalul Miaja a rămas şi, împreună cu Brigăzile Internaţionale şi cu Partidul Comunist a avut un rol vital, ajutând populaţia să apere oraşul. Armele sovietice (chiar puţine la număr), precum şi organizarea şi disciplina comuniştilor salvaseră,

după cum se părea, democraţia împotriva fascismului.Anul 1936 a reprezentat, probabil, apogeul prestigiului de care s-a bucurat comunismul în Occident. Spre deosebire de socialiştii francezi şi de Partidul Laburist britanic, comuniştii păreau singura forţă dispusă să acţioneze decisiv împotriva forţelor reacţiunii extreme. Mai mult, de la jumătatea anilor 1930, intelectualii occidentali se îndrăgostiseră de planul cincinal. Comuniştii aveau acum o imagine disciplinată şi raţională, de urmaşi ai Iluminismului. Ei nu mai erau revoluţionarii din perioada ce a urmat Primului Război Mondial sau militanţii sectari din anii 1920. Marxismul lor devenise mai modern şi mai raţional.
Eric Hobsbawm, istoric emigrant austriac şi unul dintre cei mai incisivi memorialişti comunişti ai acelei perioade, a surprins această atmosferă de seriozitate. El luase parte în tinereţe la marşurile de stradă din Berlin ale Partidului Comunist German, în 1932-1933, dar comunismul din partidul britanic în care a intrat în 1936, când a plecat să studieze la Cambridge, era foarte diferit:

Partidele comuniste nu erau pentru romantici. Dimpotrivă, ele însemnau organizare şi rutină... Secretul partidului leninist nu stă nici în a visa la lupta pe baricade, nici măcar în teoria marxistă. El poate fi rezumat în două propoziţii: „deciziile trebuie verificate" şi „disciplină de partid". Partidul atrăgea pentru că reuşea să rezolve lucrurile acolo unde alţii nu puteau. Viaţa în partid era aproape visceral antiretorică, fapt care s-ar

putea să fi ajutat la producerea acelei culturi de nesfârşită şi aproape agresivă plictiseală ... „rapoarte" imposibil de citit pe care partidele din străinătate le preluau din practica sovietică... „Partidul de avangardă" leninist era o combinaţie de disciplină, eficienţă economică, identificare emoţională completă şi un simţ al dedicării totale.[3]

[2]Mulţi necomunişti au fost atraşi de acest etos al disciplinei şi al constanţei raţionale care putea să contracareze iraţionalitatea fascismului şi să scoată lumea din criză. Intelectualii de stânga plecau în masă în URSS, să vadă „marele experiment". în 1932, Kingsley Martin, editorul revistei britanice de stânga New Statesman, declara că „toată intelectualitatea britanică a fost vara asta la Moscova".[33] Zelul sovieticilor de a-i primi bine şi de a-i impresiona pe vizitatori cu excursii de propagandă atent organizate a alimentat şi mai mult acest entuziasm. Au fost publicate sute de cărţi de călătorie; peste 200 de intelectuali francezi au vizitat URSS în 1935, iar filosoful comunist Paul Nizan a făcut apoi un turneu de conferinţe prin Franţa, descriind minunile pe care le văzuse.[34]

„Uniunea Sovietică" pe care o vedeau vizitatorii era un amestec alcătuit din ideile lor preconcepute utopice şi socialismul tip „satele lui Potemkin" pe care li- 1 prezentau ghizii lor. Ei admirau protecţia socială, învăţământul de masă şi organizarea raţională a timpului liber. Invidiau statutul înalt pe care îl aveau în URSS intelectualii (cel puţin cei obedienţi). Dar cel mai mult iubeau planul cincinal. Regimul sovietic era, în ochii lor, un paradis saint-simonian, în care ştiinţa severă şi eficienţa duceau la o viziune morală asupra transformării sociale.

Socialiştii britanici Beatrice şi Sidney Webb sunt cele mai cunoscute exemple de asemenea entuziaşti. Tehnocraţi şi elitişti, ei erau campionii unui socialism raţional, modernizator, dar duşmani ai revoluţiilor, pe care le considerau violente, anarhice şi iraţionale. în anii 1920 fuseseră opozanţi ai URSS, dar primul plan cincinal al lui Stalin i-a încântat, iar în 1932, când amândoi aveau peste 70 de ani, au plecat într-un tur al Uniunii Sovietice. Rezultatul cercetărilor lor a fost o lucrare masivă, detaliată, de peste o mie de pagini, Uniunea Sovietică - O nouă civilizaţie? (The Soviet Union - a New Civilisation?), publicată în 1935.
La momentul publicării celei de-a doua ediţii, în 1937, editorii îndepărtaseră deja semnul de întrebare. „Noua civilizaţie" a soţilor Webb era o ţară de comitete, conferinţe şi consultări. Ar fi putut la fel de bine să scrie despre consiliul municipal din Londra, căruia Sidney îi devotase mare parte din carieră. Ei au citit maldăre de documente oficiale, printre care Constituţia stalinistă din 1936, şi şi-au asigurat cititorii că se luaseră toate prevederile pentru alegeri, democraţie şi responsabilitate; ar fi cu totul greşit ca Uniunea Sovietică să fie numită „dictatură", au declarat ei.[35]
Scriitorii ca soţii Webb erau nerăbdători să accepte asigurările autorităţilor sovietice din motive politice. Alţii au căzut victime manipulării. Un pictor
peisagist francez prea puţin cunoscut, Albert Marquet, s-a dovedit un caz mult mai incomod pentru Societatea Unională pentru Relaţii Culturale cu Străinătatea (VOKS), organismul care se ocupa de vizitatorii străini. Nu era interesat de politică şi în mod cert nu era comunist; ghizii lui raportau că era iritabil şi neimpresionat. Dar lucrurile s-au schimbat când a vizitat Muzeul de Artă Contemporană Occidentală din Leningrad. A fost satisfăcut şi surprins să vadă că propriile lucrări sunt foarte bine reprezentate în cadrul expoziţiei permanente, alături de picturi de Matisse şi Cézanne. Ce nu i s-a spus era că VOKS aranjase ca picturile să fie scoase din depozit special pentru vizita lui. Marquet a avut apoi o serie de întâlniri aranjate cu tineri artişti care susţineau că îl consideră mentor, iar presa i-a acordat şi ea spaţii ample. La întoarcerea în Franţa, atitudinea lui se schimbase: „Chiar mi-a plăcut în URSS... Imaginaţi-vă, un stat mare în care banii nu determină vieţile oamenilor", a declarat plin de efuziune, într-un

raport concis, VOKS se felicita pentru succesul eforturilor ei atât de elaborate: „Comunitatea artistică sovietică s-a implicat pe larg în această acţiune [vizita lui Marquet]. Acţiunea a decurs conform planului."[36]

Dar în cazul unora dintre aceşti vizitatori simpatizanţi, nici manipularea, nici credulitatea nu i-au făcut să ignore represiunea politică şi violenţa. Ei pur şi simplu le considerau ca necesare şi inevitabile. Cântăreţul afro-american Paul Robeson a declarat în 1937: „După ceea ce am văzut din acţiunile guvernului sovietic, pot să spun doar că oricine ridică mâna împotriva acestuia ar trebui împuşcat." Similar, corespondentul New York Times Walter Duranty, notoriu pentru faptul că a negat foametea din 1932-1933, credea că violenţa era inevitabilă într-o ţară înapoiată ca URSS, deşi era, de asemenea, interesat să intre în graţiile gazdelor lui, pentru a avansa în carieră.[37] Alţii au ascuns deliberat aspectele negative ale experienţei sovietice pentru că nu voiau să submineze cauza antifascistă. Scriitorul francez André Malraux era un revoluţionar romantic şi avea prea puţină simpatie pentru cultura comunistă disciplinară a Cominternului. în particular era foarte critic la adresa URSS, dar în public apărea ca un susţinător ferm.[38] Istoricul englez Richard Cobb, care trăia la Paris în acea perioadă, a explicat opţiunile politice, aşa cum apăreau ele atunci stângii liberale:

Primul lucru pe care l-am văzut în Franţa a fost o echipă de forţă din Action Française [organizaţie fascistă] bătând un student evreu. Şi asta se întâmpla în fiecare zi. Este dificil de exprimat gradul de ură pe care orice persoană decentă 1- ar simţi pentru aceşti ligeurs laşi şi plini de coşuri... Franţa trăia într-un război civil moral şi mental... era de ales între fascism şi simpatizarea comuniştilor.[39]

Poetul chilian Pablo Neruda a vorbit asemănător despre alegerile dificile, de neevitat, dar, spre deosebire de Cobb, el a fost mai dedicat cauzei comuniste. în memoriile lui, îşi aminteşte cum perioada petrecută în Spania 1-a convins să-i sprijine pe comunişti: Comuniştii erau singurul grup organizat şi strânseseră o armată care să-i înfrunte pe italieni, germani, mauri şi pe falangişti [fasciştii spanioli]. Ei erau totodată forţa morală care întreţinea rezistenţa şi lupta antifascistă. S-a ajuns la asta: trebuia să alegi

drumul pe care să mergi. Este ceea ce am făcut şi n-am avut niciodată motive să regret alegerea pe care am făcut-o între întuneric şi speranţă, în acea epocă tragică.[40]
Neruda nu era singur, iar Războiul Civil Spaniol a fost pivotul principal pentru recâştigarea popularităţii comunismului în America Latină. Existau, desigur, legături culturale strânse cu Spania şi mulţi au plecat să lupte în războiul civil; exilaţii spanioli au jucat, de asemenea, un rol important în îmbunătăţirea perspectivelor comunismului acolo, după ani de eşecuri.
După 1917, în toată America Latină au fost înfiinţate partide comuniste, care au atras mulţi intelectuali, dar în la fel de multe ţări din afara lumii dezvoltate comunismul nu a înflorit în anii 1920. Represiunea maximă de către statele autoritare, susţinute de influenta Biserică Catolică, explică mult din slăbiciunea partidelor comuniste, dar la fel de nociv a acţionat şi obsesia îngustă a Cominternului pentru proletariat - o clasă foarte redusă numeric în cele mai multe ţări latino-americane. Comuniştilor le-a fost, aşadar, greu să concureze cu marile partide populiste şi să valorifice radicalismul ţărănimii. Unii marxişti, ca peruanul José Carlos Mariâtegui, au format un partid socialist care a căutat să unească un front larg de muncitori, intelectuali şi ţărani indigeni, dar a fost condamnat vehement de Comintern pentru populismul lui.
Cominternul a susţinut două revolte, în Salvador în 1932 şi în Nicaragua la sfârşitul anilor 1920 şi la începutul anilor 1930 - ambele cu o participare puternică a ţărănimii.
Nici una nu a reuşit, iar Cominternul a jucat un rol modest în rebeliunea liderului comunist nicaraguan Augusto Sandino.

Perspectivele partidelor comuniste s-au îmbunătăţit după ce Cominternul a iniţiat politica fronturilor populare, mai ales acolo unde exista o industrie semnificativă şi o puternică mişcare muncitorească. în Mexic, un partid

comunist relativ slab a intrat într-o alianţă neoficială cu preşedintele reformator Cárdenas, iar în Chile comuniştii au câştigat efectiv alegerile din 1938 ca parte a unui front popular de guvernământ condus de liberalul de stânga Pedro Cerda. în Chile, ca şi în Mexic, comuniştii au beneficiat enorm de pe urma rolului lor în războiul spaniol.[4]

[1]Nu toţi cei de stânga vedeau însă Spania ca o justificare a strategiei Cominternului; acest fapt a exacerbat ceea ce avea să devină o sciziune majoră în comunismul internaţional - cea dintre stalinişti şi troţkişti. Activ în exilul în Turcia, apoi Franţa, Norvegia şi Mexic, Troţki a devenit unul dintre principalii critici marxişti ai lui Stalin. Popularitatea URSS printre intelectualii din Occident îl aducea la disperare: „Sub pretextul unei recunoaşteri întârziate a Revoluţiei din Octombrie, inteligheţia «de stânga» din Occident a căzut în genunchi în faţa birocraţiei sovietice."[42] Şi totuşi, la vremea în care scria aceasta, povestea de iubire dintre comunismul sovietic şi intelectualii de stânga occidentali începuse să se destrame. Procesele-spectacol de la Moscova din 1936,1937 şi 1938, precum şi epurările birocraţiei Cominternului au avut un efect cumulativ din ce în ce mai puternic şi i-au neliniştit profund pe mulţi comunişti şi simpatizanţi vizitatori. Paul Nizan a refuzat să discute despre ele chiar şi cu prietenii lui, Jean-Paul Sartre şi Simone de Beauvoir.[43]

Totuşi, principalele cauze ale deziluziei au fost criza politicii fronturilor

populare şi în special evenimentele din Spania. Frontul popular era un compromis fragil. Comuniştii renunţau temporar la vechile lor ţeluri revoluţionare, pentru a fi atrăgători pentru socialiştii reformişti. Dar în acelaşi timp rămâneau un partid disciplinar, antiliberal, care căuta să păstreze sprijinul clasei muncitoare. Aceasta era esenţa comunismului sovietic, iar pentru stalinişti disciplina de fier a partidului era ceea ce îi oferea acestuia avantajul în lupta împotriva fascismului. Echilibrul era însă înşelător şi până la urmă s-a dovedit imposibil de menţinut

.„Realismul" şi moderaţia comunismului au fost cele care au făcut iniţial probleme Cominternului, care s-a trezit că este nevoit să se producă o erupţie de radicalism popular. în Franţa, guvernul lui Blum a venit la putere în mijlocul unor greve masive şi ocupări de fabrici; grupurile troţkiste din Partidul Socialist susţineau chiar că venise vremea pentru revoluţie. Prin acordurile de la Matignon, guvernul a făcut concesii importante muncitorilor, inclusiv săptămâna de lucru de 40 de ore, însă grevele au continuat. Maurice Thorez era de partea lui Blum: acum că muncitorii câştigaseră atât de mult, ar trebui „să ştie cum se încheie o grevă". Dar, de teamă că vor fi învinşi prin învăluire de stânga, comuniştii

au început curând să susţină revendicările muncitorilor, iar relaţiile cu liberalii şi socialiştii au devenit tensionate. între timp, decizia lui Blum de a nu interveni de partea republicanilor spanioli, de teamă că ar putea declanşa un război european, a adâncit conflictul. Socialiştii au început să se teamă de forţa comuniştilor (la fel cum s-a întâmplat în Chile, unde socialiştii s-au îngrijorat că exploatarea de către comunişti a radicalismului popular ar putea fi în dezavantajul lor).[44] Totuşi, radicalii centrişti, crezând că muncitorii obţinuseră prea multe la Matignon, au fost cei care au distrus până la urmă Frontul Popular, iar în 1938, Blum a fost obligat să renunţe la putere.

în Spania, comuniştii au fost mai puţin dispuşi la compromisuri cu stânga mai radicală, pentru că aici era în joc securitatea sovietică. Victoria stângii în alegerile din 1936 a fost însoţită, în unele regiuni, de revoluţie socială: muncitorii inspiraţi de sindicaliştii anarhişti au preluat fabricile şi i-au izgonit pe proprietari; ţăranii au confiscat pământul şi au înfiinţat ferme colective sau cooperative. însă, la fel cum Lenin respinsese comitetele de fabrică în 1918, comuniştii erau convinşi că experimentele egalitariste nu fac decât să submineze efortul de război. Victoria cerea centralizare şi eficienţă economică. Ei au susţinut că momentul era potrivit doar pentru un regim de tipul socialismului de piaţă (sau de tip „NEP"), condus de o coaliţie a „forţelor progresiste", incluzând şi elemente din burghezie, în care proprietatea privată era permisă. în acelaşi timp, ei erau virulent ostili la adresa comuniştilor de stânga din POUM, condus de Andreu Nin, vechi tovarăş al lui Troţki. în consecinţă, ei şi aliatul lor, premierul republican tehnocrat Juan Negrin, au atras sprijinul puternic al grupurilor din clasa de mijloc, neliniştite de puterea muncitorilor şi a anarhiştilor.[45] în mai 1937, guvernul republican, cu sprijinul comuniştilor, a trecut la acţiune împotriva anarhiştilor şi a POUM, la Barcelona. Rezistenţa a fost zdrobită şi serviciul secret sovietic, care avea în Spania un contingent important, şi-a trimis asasinii să-1 ucidă pe Nin şi i-a arestat pe activiştii rămaşi din POUM.'[46] George Orwell, la fel ca mulţi din generaţia lui, era dornic să ajute republica spaniolă. Dar, spre deosebire de cei mai mulţi, a ajuns până la urmă alături de troţkistul POUM, mai degrabă din întâmplare decât din convingere ideologică. Orwell s-a aflat în

Barcelona în zilele din mai, iar relatarea experienţelor lui, publicată în 1938 sub titlul Omagiu Cataloniei (Homage to Catalonia), s-a dovedit una dintre cele mai puternice şi mai influente denunţări ale comunismului în stil sovietic din acea perioadă. La început, el nu a fost de acord cu ostilitatea tovarăşilor lui din POUM faţă de comunişti. După cum a observat el, comuniştii „merg înainte cu războiul, în timp ce noi [POUM] şi anarhiştii stăm liniştiţi". Dar, după ce a trăit opresiunea comunistă şi republicană la Barcelona, s-a răzgândit. El declara că, prin înăbuşirea radicalismului popular, comuniştii făceau o greşeală: „Poate că lozinca POUM şi a anarhiştilor, «Războiul şi revoluţia sunt inseparabile», era mai puţin vizionară decât părea."[47] Potrivit raţionamentului lui, conservatorismul social al comuniştilor înstrăina clasa muncitoare din Occident, care altfel ar fi presat guvernele să sprijine Republica spaniolă, şi în acelaşi timp submina o potenţială revoluţie în teritoriile ocupate de Franco.

Disputele pe tema „cine a pierdut Spania?" continuă.[48] Obsesia poliţiei secrete sovietice privind epurarea duşmanilor din cadrul stângii a subminat, fără îndoială, sprijinul pentru republică. Dar probabil şi mai importante în înfrângerea democraţiei au fost sprijinul redus primit din străinătate şi forţa aliaţilor italieni şi germani ai lui Franco. Stalin a rămas, se pare, dedicat Spaniei până la sfârşit, dar trebuia să-şi gospodărească atent resursele pentru apărarea URSS împotriva Germaniei şi a Japoniei, care atacase China în iulie 1937.[49]

Troţki a fost unul dintre beneficiarii neaşteptaţi ai eşecului Frontului Popular Spaniol. Purtarea sovieticilor în Spania, împreună cu procesele-spectacol au alimentat deziluzia stângii, iar Troţki i-a atras pe comuniştii disidenţi la cauza lui. Asasinarea lui Nin şi a altor susţinători i-a dat mişcării martirii ei, deşi cel mai important martir avea să fie Troţki însuşi, ucis de unul dintre asasinii lui Stalin cu un cuţit de spart gheaţa, în august 1940. în 1938, Troţki fondase Internaţionala a IV-a, o nouă forţă de stânga care să rivalizeze cu Internaţionalele a Il-a, social-democrată, şi a IlI-a, comunistă.

Troţkismul era o ramură stângistă, radicală a bolşevismului, iar ideile lui erau tipice pentru diferitele opoziţii de stânga care au

existat în interiorul partidului sovietic începând din 1917. Susţinea o reînviere a „democraţiei socialiste" şi denunţa stalinismul pentru autoritarismul lui. Dar nu pleda pentru o democraţie pluralistă, liberală. Adera la angajamentele marxist-leniniste privind partidul unic, de avangardă, deşi politica şi economia aveau să fie conduse în mod participativ. Troţki era, totodată, reticent în a se arăta prea dur cu sistemul stalinist în sine. El argumenta că sub Stalin apăruse „o castă birocratică", dar insista că aceasta nu era „o clasă nouă"; URSS nu devenise un sistem al „capitalismului de stat", ci era încă „un stat al muncitorilor", chiar dacă unul „degenerat". în sfera internaţională, troţkismul era mai optimist şi mai revoluţionar decât stalinismul şi era profund ostil naţionalismului, care sublinia politica fronturilor populare. Teoriile lui despre „revoluţia permanentă" şi „dezvoltarea combinată şi inegală" justificau politicile revoluţionare în lumea în curs de dezvoltare. Spre deosebire de stalinişti, care susţineau mai rigid fazele marxiste ale dezvoltării, troţkiştii credeau că societăţile agrare, subdezvoltate, puteau sări peste etape, făcând salturi revoluţionare spre socialism. Ei insistau însă întotdeauna că numai proletariatul putea fi în avangardă, chiar şi atunci când ar conduce burghezia şi ţăranii în „revoluţia lor permanentă".[50]

Numărul membrilor Internaţionalei a IV-a era redus - cifrele oficiale optimiste anunţau 5 395 de oameni - şi aproape jumătate dintre membri proveneau din Partidul Socialist Muncitoresc din Statele Unite (SWP). Marxismul radical al lui Troţki şi susţinerea pe care el a acordat-o democraţiei comitetelor muncitoreşti erau atrăgătoare, fapt previzibil, de altfel, în cultura mai libertariană a Americii, unde Internaţionalele a Il-a şi a IlI-a, cu obsesia lor pentru disciplină, fuseseră slabe. Iar troţkismul avea să fie foarte influent printre intelectualii americani, în special în aşa-numitul „grup de la New York". Saul Bellow, Irving Howe, Norman Mailer, Mary McCarthy şi Edmund Wilson au avut cu toţii, la un moment dat, legături cu troţkismul sau au simpatizat cu el.[51]

Cu toate acestea, mulţi troţkişti americani îl găseau pe Troţki însuşi prea indulgent cu stalinismul, iar în 1939-1940 Partidul Socialist Muncitoresc a fost zguduit de o dezbatere sarcastică privind natura URSS. Partidul s-a scindat, şi Max Schachtman a creat un nou „Partid Muncitoresc", mai ostil stalinismului decât

troţkiştii ortodocşi. El, ca şi alţi câţiva troţkişti americani, aveau să devină luptători în Războiul Rece, iar în anii 1960 au constituit nucleul unui grup influent de liberali militanţi - „neoconservatorii". în alte părţi ale lumii, troţkismul avea să se maturizeze, devenind o forţă puternică în anii 1960 şi 1970, când URSS nu mai era prea atractivă. Chiar şi aşa, mişcarea şi-a păstrat o meritată reputaţie de dispute nesfârşite şi sciziuni.

Troţkiştii au fost primii susţinători serioşi ai ideii că nazismul şi comunismul stalinist sunt comparabile şi că ambele sunt regimuri „totalitare"; iar analiza lor a părut premonitorie când, pe 23 august 1939, Berlinul şi Moscova au încheiat un pact. De fapt, tratatul nu era produsul unei prietenii reale, ci al convingerii lui Stalin că nu avea altă soluţie.[52] Britanicii aveau puţine interese reale într-o alianţă militară oficială împotriva lui Hitler, în timp ce Stalin nu putea risca un război cu Germania. Dar Stalin nu-şi făcea iluzii în privinţa alianţei şi, la fel ca în trecut, spera că socialismul avea să câştige de pe urma unui război în
interiorul taberei „imperialiste". Vorbind cu Dimitrov, Stalin exulta la gândul că Hitler „aruncă sistemul capitalist în haos"; „pactul de neagresiune ajută într-o anumită măsură Germania. în clipa următoare, noi vom incita cealaltă tabără."[53] în acelaşi timp, Cominternul declara sfârşitul frontului popular. Stalin nu plănuia revoluţii iminente, dar credea că războiul poate duce la revoluţii viitoare, iar linia Cominternului a devenit puternic antiburgheză.[54] între timp, Armata Roşie ajunsese în poziţia să răspândească socialismul cu forţa în ţările baltice, Polonia şi alte teritorii ocupate de sovietici, ca rezultat al pactului. Linia frontului popular, declara de-acum Cominternul, era o erezie; relele imperialismului anglo-francez erau denunţate, iar propaganda antifascistă - interzisă. Deloc surprinzător, pactul a declanşat o criză în partidele comuniste. Harry Pollitt a refuzat să accepte noua linie a Cominternului şi a fost înlocuit cu Rajani Palme Dutt la conducerea Partidului Comunist Britanic.[55] în Franţa, o treime din delegaţia parlamentară a Partidului Comunist a demisionat. Paul Nizan a fost unul dintre cei care au părăsit partidul, plini de dezgust. însă, indiferent de aceste tulburări şi în ciuda reticenţelor profunde, partidele comuniste s-au înclinat în faţa cerinţelor politicii externe sovietice.

însă reconcilierea dintre Moscova şi Berlin era menită să fie de scurtă durată, cu toată convingerea lui Stalin că el ar fi putut evita războiul până când puterile imperialiste s-ar fi slăbit una pe alta. Iar odată cu atacul-surpriză al lui Hitler din 22 iunie 1941, Cominternul a mai făcut o întoarcere cu 180 de grade. Antifascismul revenise, iar URSS era de acum aliata Marii Britanii şi apoi a Americii. Şi din nou, cu toată deruta generală iscată de pactul dintre nazişti şi sovietici, mulţi din stânga occidentală vedeau Uniunea Sovietică şi tipul ei de comunism ca fiind singurul salvator al lumii împotriva unei drepte autoritare. Al Doilea Război Mondial avea să fie perioada de vârf pentru frontul popular

.Dacă ţarul Nicolae al II-lea a căzut la examenul reprezentat de Primul Război Mondial, succesorii lui se aflau în 1941 în faţa unei

I

provocări şi mai dificile - un „test complet" al „tuturor forţelor noastre materiale şi spirituale", cum a spus Stalin. După aceea, Stalin cel puţin nu a mai avut nici o îndoială că el şi sistemul pe care îl crease trecuseră examenul cu brio: „Lecţia războiului este că structura sovietică nu este doar cea mai bună formă de organizare... în ani de dezvoltare paşnică, dar este şi cea mai bună formă de mobilizare a forţelor întregului popor pentru izgonirea duşmanului în vreme de război."[56] Nu doar atât, dar URSS salvase civilizaţia şi Occidentul de dominaţia nazistă.

Argumentul lui Stalin nu era total neplauzibil. în 1914, Rusia era o ţară săracă, în general agrară, şi nu putea mobiliza oameni şi material să se apere de invadatori, în 1941, Rusia încă era mai agrară şi mai săracă decât rivalii ei, dar, cu toate că purta o povară mai grea de lupte şi de pierderi decât în Primul Război Mondial, economia ei nu s-a prăbuşit. URSS a pierdut în total 27 de milioane de oameni, dintre care un milion personal militar, comparativ cu cei 350 000 pierduţi de britanici şi 300 000 de americani. Vechea concepţie sovietică, potrivit căreia URSS a câştigat practic de una singură cel de-al Doilea Război Mondial este, desigur, falsă. Toate eforturile din război au fost interconectate; sovieticii au primit de la aliaţii lor un ajutor semnificativ, direct şi indirect; şi era de aşteptat ca puterile Axei să fie învinse de o coaliţie ce putea mobiliza împotriva lor resursele combinate al Statelor Unite, Imperiului Britanic şi Rusiei. Chiar şi aşa, cum Stalin nu obosea niciodată să sublinieze, germanii au fost nevoiţi să mobilizeze mai multe resurse pe frontul de est decât pe oricare alt câmp de luptă.

Contribuţia sistemului comunist însuşi este mai greu de evaluat. în timpul războiului, el şi-a arătat toate punctele tari, dar şi slăbiciunile. Centralizarea îngustă a puterii în mâinile lui Stalin a contribuit la catastrofala eroare de judecată din 1941. Stalin refuza să accepte că germanii plănuiau să atace, în ciuda numeroaselor dovezi ce indicau contrariul.[57] Operaţiunea Barbarossa a lui Hitler i-a luat pe sovietici prin surprindere şi a fost o lovitură uriaşă, ce i-a adus pe germani rapid la porţile Moscovei.Problemele cauzate de centralizarea sovietică erau agravate de neîncrederea persistentă a comuniştilor în elitele profesionale. Conducerea Armatei Roşii era lipsită de experienţa rivalilor ei germani: puţini ofiţeri ţarişti mai erau folosiţi în armată în anii 1930, iar cei mai mulţi din eşaloanele superioare aveau doar experienţa războiului civil. Epurările din 1937-1938 au subminat şi mai mult armata: circa 20 000 de ofiţeri din totalul de 142 000 au fost arestaţi. Ineficientul Kliment Voroşilov - unul dintre apropiaţii lui Stalin şi aliat politic - a contribuit şi el la înfrângerile dezastruoase de la începutul războiului, în calitatea lui de comisar pentru apărare. în cele din urmă, duritatea regimului sovietic însăşi a avut un efect nociv serios, îndepărtându-i pe mulţi, mai ales în zonele rurale non-ruseşti. în 1941-1942, Armata Roşie a fost afectată de dezertări în masă şi între un milion şi un milion şi jumătate de recruţi au îngroşat rândurile forţelor germane.[58]
Cu toate acestea, unele trăsături ale comunismului sovietic, indiferent cât de dezagreabile, s-au dovedit meritorii în vreme de război. Industrializarea forţată din anii 1930 nu era poate „necesară" - existau alternative -, dar spre sfârşiul deceniului producţia sovieticilor era deja mai mare decât a germanilor; la sfârşitul anilor 1930, URSS era probabil cel mai mare producător militar din lume, având orice în cantitate mai mare decât germanii, cu unica excepţie a puterii aeriene.[59] Sistemul administrativ centralizat avea şi el avantaje. Spre deosebire de predecesorii lui ţarişti, guvernul sovietic a fost capabil să controleze şi să direcţioneze alimentele şi bunurile industriale de-a lungul războiului, evitând astfel înfometarea în masă a civililor în timp ce menţinea producţia de apărare. Regimul a reuşit chiar să organizeze transportul unor fabrici uriaşe spre est, departe de liniile duşmanului. Mai mult, se pare că tocmai duritatea regimului

şi eficienţa sistemului poliţienesc au ajutat la prevenirea prăbuşirii în haos. „Detaşamentele de blocare" au împuşcat mii de soldaţi dezertori; în cursul războiului, 990 000 de soldaţi au fost pedepsiţi de tribunalele militare, 158 000 dintre ei fiind condamnaţi la moarte.[60]

A existat o importantă colaborare a populaţiei cu naziştii, în special din partea celor care nu erau ruşi, dar a fost şi un sprijin considerabil pentru regimul sovietic, ceva la care germanii nu se aşteptau. Tratamentul aplicat de germani popoarelor slave ocupate, considerate inferioare rasial şi bune de exploatat, a întărit pretenţiile ideologice ale sovieticilor. Comunismul părea să fie singura apărare împotriva legii junglei, a dominaţiei celui mare şi puternic. Imaginea este însă întrucâtva întunecată de schimbările ideologice ale vremii. „Comunismul" din război nu mai era acelaşi cu „comunismul" din anii 1930. Războiul împotriva germanilor a obligat partidul să adopte o politică mai cuprinzătoare, mergând mai departe decât o făcuse în anii 1930. Sectarismul comunist şi purismul ideologic, atât de pronunţate în timpul Terorii din 1936-1938, erau acum mult mai puţin evidente. Regimul a început să facă pace cu grupuri pe care le stigmatizase până atunci - în special ţăranii şi preoţii -, pentru că aceasta urma să fie o luptă naţională la care trebuia să ia parte toată lumea, indiferent de originea de clasă. Până şi culacii închişi în Gulag au fost eliberaţi pentru a lupta în Armata Roşie, recâştigându-şi astfel reintegrarea în societatea sovietică. Uimitor, în primul discurs pe care 1-a rostit după izbucnirea războiului, Stalin s-a adresat poporului nu cu „tovarăşi" şi „cetăţeni", ci cu „fraţi şi surori". După cum explica scriitorul Ilia Ehrenburg într-un articol din Krasnaia Zvezda (Steaua Roşie), ziarul Armatei Roşii, în 1941 „au fost şterse toate deosebirile dintre bolşevici şi cei care nu erau membri de partid, dintre credincioşi şi marxişti".[61] Banda de fraţi (şi surori) a lui Koba era mai mare şi mai cuprinzătoare decât fusese vreodată până atunci.

Stalin şi-a dat seama că trebuie să mobilizeze sentimentele naţionaliste ale ruşilor, chiar mai mult decât în trecut. „Za Rodinu! Za Stalina!" („Pentru patrie! Pentru Stalin!") era noul strigăt de luptă. Iar „duşmanul" nu mai era burghezul încrezut, cu joben, ci parazitul/rozătorul/demonul urlător german. în 1941, statul a

încetat persecuţia Bisericii Ortodoxe Ruse, iar în 1943, Stalin a reinstalat Patriarhia, în speranţa că va câştiga sprijin printre ortodocşii din Europa de Est după război. înaltul cler ortodox a devenit efectiv parte din nomenclatură; primilor trei ierarhi li s-au dat maşini cu şofer.[62] Pe măsură ce germanii înaintau în teritoriul rusesc, mulţi erau gata să se unească în spatele drapelului comunist, pentru a-şi apăra căminul şi ţara.

Marxism-leninismul din vreme de război nu a avut doar gust de naţionalism, ci şi o urmă de liberalism. Restricţiile asupra loturilor private au fost relaxate, iar ţăranilor li s-a permis să-şi vândă produsele cultivate acolo. Politica culturală a devenit şi ea mai iertătoare - jazzul era acum acceptat şi grupurile de pe linia frontului puteau cânta melodii americane.[63] Armata Roşie semăna din ce în ce mai mult cu armatele convenţionale burgheze, iar ofiţerilor li s-a dat mai multă putere. Dar cea mai remarcabilă distanţare de comunismul revoluţionar a fost desfiinţarea Cominternului, în 1943. Gestul era menit să-i satisfacă pe Aliaţi, dovedind că URSS nu avea vreo dorinţă să răspândească revoluţia în Occident. Dar este posibil ca decizia să fi fost influenţată şi de scăderea interesului lui Stalin pentru comunismul internaţional.[64] După 1941, el a văzut un potenţial mai mare în Comitetul Slavilor, care se bucurase de succes în Europa de Est - centrul ambiţiilor lui Stalin după război.

Această politică mai cuprinzătoare s-a dovedit capabilă să atragă sprijinul celor înstrăinaţi de „luptele de clasă" de până atunci. După cum avea să-şi amintească mai târziu popularul romancier Victor Nekrasov: „I-am iertat lui Stalin totul, colectivizarea, anul 1937, răzbunarea pe tovarăşii lui... Cu inimile deschise, am intrat în partidul lui Lenin şi Stalin."[65] Totuşi, dacă războiul i-a încurajat pe fiii rătăciţi să se întoarcă în familia sovietică, a produs şi noi oi negre.[66] Partidul continua să ceară uniformitate ideologică, iar campaniile de purificare şi epurare au continuat; însă acum „duşmanii" erau definiţi în general etnic, mai degrabă decât în termeni de clasă, şi erau în special popoarele acuzate de colaborare cu naziştii. Popoare întregi au fost deportate: germanii de pe Volga, cecenii, inguşii, tătarii din Crimeea, kalmâcii şi karaceaii. Alţii au suferit epurări mai limitate, dar traumatice, precum populaţiile din ţările baltice şi din vestul Ucrainei. Multe

dintre acestea au fost făcute cu mare brutalitate, iar ura pe care au stârnit-o avea să fie profundă şi de durată. într-adevăr, revoltele balticilor şi ale ucrainenilor din vest au contribuit la colapsul URSS în 1991, iar cecenii şi inguşii rămân şi astăzi un spin în coasta Rusiei.

Avea să treacă totuşi o vreme până la reacţia puternic negativă, iar între timp, la vest de nazişti, fronturile populare occidentale generau sprijin prin „comunizarea" unei politici care era, în esenţă, mai liberală. Experienţa nazismului a radicalizat populaţiile supuse de către acesta. „Noua ordine" nazistă era un proiect ideologic de anvergură ce urmărea crearea unui imperiu european cu ierarhii rasiale. Hitler, fascinat de exemplul Imperiului Britanic, a explicat că Ucraina avea să fie pentru Germania ceea ce a fost India pentru britanici.[67] De asemenea, germanii au primit un ajutor consistent din partea colaboraţioniştilor, cei mai mulţi din elitele conservatoare locale.

Aceste circumstanţe - o putere imperială impunându-şi guvernarea prin forţă şi bazându-se pe colaboraţioniştii din rândurile vechilor elite sociale - erau, desigur, ideale pentru comunişti. Aceştia erau militanţi, bine organizaţi şi foloseau activitatea politică clandestină. Mai mult, în condiţiile haotice ale războiului, eliberaţi de amestecul Moscovei şi al Cominternului, comuniştii au putut să-şi adapteze mesajul condiţiilor locale. Ei au fost printre cei mai dedicaţi membri ai rezistenţei împotriva nazismului. în unele locuri chiar erau singura forţă pregătită să reziste ocupaţiei. Răspunsul socialiştilor la ocupaţia nazistă depindea de circumstanţe particulare şi ei nu erau atât de constant antifascişti cum erau comuniştii; în Danemarca au colaborat, iar în Franţa majoritatea socialiştilor simpatizau cu anticomunismul mareşalului Petain. Comuniştii au fost în prima linie a rezistenţei în ţări unde aveau să devină după aceea preponderenţi, mai ales în Italia, Franţa, Grecia, Cehoslovacia, Albania şi Iugoslavia.

Şi totuşi, cu toată forţa lor, partidele comuniste din Europa de Vest, cu acordul total al Moscovei, erau decise să rămână parte a alianţei frontului popular - pentru a câştiga războiul şi, poate chiar mai important, să câştige pacea. Ele au fost nevoite, aşadar, să descurajeze aşteptările revoluţionare ale adepţilor lor. în 1941, Partidul Comunist Francez a lansat o politică de asasinate care a

dus la represalii sângeroase din partea germanilor şi a antagonizat populaţia locală. Comuniştii au decis curând să adopte tactici mai puţin militante, iar în 1943 s-au alăturat guvernului provizoriu larg al generalului De Gaulle.

Cel mai puternic susţinător al frontului popular era liderul italian Palmiro Togliatti. într-adevăr, caracterul lui - un amestec de politician precaut şi viclean, cu intelectual foarte citit şi cu interese culturale ample - a făcut din el personajul ideal pentru a naviga atât în apele tulburi şi periculoase de la conducerea Cominternului, cât şi pe terenul mai pluralist al Italiei, unde comunismul avea să fie probabil întotdeauna o forţă minoritară. Togliatti s-a născut la Genova; era fiul unui funcţionar public mărunt. A fost prieten cu Gramsci şi, împreună cu acesta, a devenit membru al grupului radical Ordine Nuovo după Primul Război Mondial.[68] După arestarea lui Gramsci, a devenit conducător al Partidului Comunist Italian, deşi a continuat să trăiască în exil la Moscova. A devenit repede o figură majoră în ierarhia Cominternului şi a fost reprezentantul acestuia în Spania în timpul războiului civil. Dar combina loialitatea faţă de Stalin cu dorinţa de a desluşi cu adevărat motivele pentru care comunismul Cominternului se dovedise atât de fragil în Europa Occidentală. Analiza lui se baza pe o interpretare parţială a lucrării Scrisori din închisoare (Lettere dai carcere) ale lui Gramsci - un nou text sacru pentru partidul lui, pe care el singur îl văzuse la Moscova după moartea lui Gramsci în 1937.[69] Gramsci, învăţând din eşecurile de la începutul anilor 1920, susţinea că partidele comuniste occidentale trebuiau să abandoneze strategia bolşevică, deoarece circumstanţele erau foarte diferite. în Rusia, statul însemna totul, aşa că preluarea leninistă a puterii, sau „războiul de mişcare", era esenţială; în Occident, societatea civilă era mult mai puternică, iar revoluţia avea să vină doar printr-un îndelungat „război de poziţie". Acest „război" îi îndreptăţea pe comunişti şi clasa muncitoare să acţioneze pentru a prelua nu doar conducerea socială, ci şi pe cea culturală a societăţii. Togliatti a impus ideile lui Gramsci unui partid italian care deja câştigase mult sprijin prin participarea la rezistenţă şi era, aşadar, bine plasat pentru a deveni partid naţional. Strategia lui era de a instaura „hegemonia" (sau influenţa generală) asupra societăţii ca întreg - familia, satul, locul de muncă

şi artele -, nu doar a statului. Togliatti însă era un comunist mult mai puţin radical decât Gramsci. Acesta din urmă nu a abandonat niciodată politicile revoluţionare şi n-ar fi aprobat alianţele lui Togliatti cu o serie întreagă de grupuri burgheze, inclusiv din clasele de mijloc şi din ţărănime, şi la nivelul cel mai înalt cu creştin- democraţii. La fel ca tovarăşii lor francezi, comuniştii italieni au căutat să se poziţioneze în tradiţiile naţionalismului de stânga - tricolorul, Garibaldi şi Risorgimento. Transformările sociale fundamentale aveau să fie amânate pentru viitorul îndepărtat; trebuia ca parlamentul şi capitalismul să continue să existe.

Partidul lui Togliatti nu era mai democrat decât cel al lui Thorez, iar el era aproape la fel de loial lui Stalin. Dar cultura comuniştilor italieni era nouă. în timp ce partidul francez a rămas organizaţia sectară, orientată spre muncitorime, din anii 1930, Togliatti, prin contrast, a profitat de pe urma distrugerii de către Mussolini a vechiului partid italian şi a putut efectiv să îl reînfiinţeze. El a adus un grup de lideri comunişti din rândurile intelectualilor, care nu crescuseră în cultura bolşevică şi care au împrumutat comunismului italian un aer cosmopolit, de urbanism şi modernitate.[70]

Strategia lui Togliatti a fost de mare succes; s-a dovedit atrăgătoare pentru o generaţie de intelectuali cu înclinaţii de stânga, înfuriaţi de colaboraţionismul fasciştilor; trecutul lui în rezistenţă era impresionant şi exista un vid pe scena politică la centru-stânga. Efectivul Partidului Comunist a crescut de la 5000 de membri la jumătatea anului 1943 la 1 771 000 la sfârşitul lui 1945, cei mai mulţi dintre ei fiind muncitori şi ţărani; în plus, mai avea cinci milioane de sindicalişti afiliaţi. Totuşi, Partidul Comunist nu a putut strânge suficiente voturi încât să câştige alegerile şi a rămas în opoziţie (în alianţă cu socialiştii).

Ceilalţi comunişti de succes din frontul popular au fost cehii. Ca şi partidele din Franţa şi Italia, ei fuseseră o forţă politică semnificativă şi înainte de război. Conducând rezistenţa, au intrat în guvernul preşedintelui necomunist Benes. Stalin i-a promis lui Benes că îl va sprijini pentru funcţia de prim-ministru după război, cu condiţia să scoată în afara legii forţele politice colaboraţioniste.

între 1944 şi 1945, Stalin a fost un susţinător ferm al fronturilor populare. într- adevăr, era mai dornic decât în anii 1930 ca partidele comuniste să facă parte din guverne burgheze, mai ales în Italia şi Franţa, unde voia ca ele să se opună oricăror tentative de a se amesteca ale britanicilor şi americanilor. El a continuat să creadă că preluarea puterii de către comunişti în Occident avea să fie puţin probabilă pentru o vreme şi a insistat ca aceştia să nu sperie lumea vorbind despre o revoluţie mondială. Pentru Stalin în 1945, ca şi în 1935, securitatea URSS era cea mai importantă şi, deşi înfrângerea germanilor era un fapt, el a ajuns la concluzia că nu este momentul pentru delăsare. Economia sovietică fusese distrusă de războiu; se estimează că a pierdut în jur de 23% din capitalul ei fizic.[71] Stalin era terorizat de gândul că o Germanie agresivă avea să se ridice din nou, din cenuşă. Dar se confrunta şi cu un nou rival, în acelaşi timp mai bogat şi mai hotărât să modeleze ordinea postbelică - Statele Unite. în 1945, Stalin încă mai credea că pacea şi chiar colaborarea între Est şi Vest aveau să fie posibile pentru o vreme.

Reputaţia strălucită a URSS din timpul războiului a fost întărită de consensul nou-apărut la centru-stânga în mare parte a Europei. Experienţa nazistă discreditase dreapta radicală, dar s-au făcut eforturi pentru a învăţa şi din lecţiile mai vechi ale istoriei. Vina pentru radicalizarea extremă a politicii în anii 1930 a fost aruncată asupra economiei liberale de tip laissez-faire din anii 1920. Consensul apărut după război considera că pieţele temperate prin reglementare şi planificare sunt un model mai bun; totodată, statele trebuiau să cheltuiască bani pentru ajutoare sociale. Aceste schimbări intelectuale au fost în beneficiul comuniştilor moderaţi din fronturile populare. Ei au câştigat un număr mult mai mare de voturi chiar şi acolo unde mai înainte fuseseră slabi - 10,6% din electoratul din Olanda şi 12,5% în Danemarca.

Totuşi, comuniştii cei mai puternici din Europa de Vest erau în acele ţări în care existaseră mişcări semnificative de rezistenţă. în Franţa şi Italia (şi pentru scurtă vreme şi în Finlanda) comuniştii au preluat de la socialişti rolul de principal partid de stânga şi l-au păstrat vreme de câteva decenii. în 1946, comuniştii francezi au câştigat 28,6% din voturi, italienii 19%, iar alianţa condusă de comunişti în Finlanda 23,5%. Toate cele trei partide au format

guverne ale frontului popular după război, reflectând în parte tratarea ca o vedetă a lui Stalin în Occident.
Schimburile culturale şi ideologice au funcţionat însă şi în sensul celălalt. Cetăţenii sovietici nu au avut aproape deloc contact cu lumea exterioară în anii 1930, dar în timpul războiului şi după aceea, milioane de soldaţi au văzut cu ochii lor lumea capitalismului. Şi au fost şocaţi. Diferenţa între standardele de viaţă era enormă. Scriitorul sovietic Konstantin Semionov descrie întâlnirea ca „un şoc emoţional şi psihologic".[72] Aceasta putea genera mânie: germanii învinşi în război trăiau chiar şi acum mai bine decât învingătorii. Dar i-a făcut, de asemenea, pe soldaţi să se simtă atraşi de acel mod mai puţin auster de viaţă. Filmele occidentale luate de la germani ca reparaţii sau „trofee" şi prezentate pe scară largă în URSS portretizau cultura, muzica şi moda Occidentului. în special tinerii sovietici - pe care activiştii de partid îi etichetau dispreţuitor „stilaţi" (stiliaghi) - au fost profund influenţaţi.
în 1945-1946 se părea că un „al doilea" front popular avea să se bucure de mai mult succes decât predecesorul lui eşuat. Poate că merită să ne imaginăm cum ar fi arătat o Expoziţie la Paris după război, dacă Franţa zdrobită ar fi avut resursele şi încrederea să mai organizeze una. Pavilioanele ar fi fost construite şi aranjate foarte diferit de cele din 1937. Turnul german ar fi fost în ruine; Italia, Franţa şi Cehoslovacia ar fi construit edificii pe linia expoziţiilor patriotic stângiste ale francezilor din 1937. Iar aproape de ele s-ar fi aflat un pavilion sovietic renovat. Ar fi arătat ca şi cum frontul popular ar fi învins. Dar alte două pavilioane ar fi spus o poveste diferită. Vechiul pavilion spaniol, care expusese atât de izbitor tensiunile dintre stângismul radical şi comunismul sovietic autoritar, ar fi supravieţuit, preluat însă de un nou regim comunist din sud-estul Europei - Iugoslavia lui Tito. Iar o nouă şi imensă clădire americană ar fi înlocuit vechiul pavilion german ca rival principal al sovieticilor. Acest competitor avea să aibă mai mult succes decât naziştii în distrugerea proiectului frontului popular şi, odată cu el, a influenţei sovietice în Europa de Vest.în 1944, Stalin avea atâta încredere în modelul frontului popular, încât a decis să facă din el elementul central al politicii lui în Europa de Est. Ca şi în trecut, în centrul gândirii lui Stalin se afla problema securităţii.

El voia o zonă-tampon pentru a apăra Uniunea Sovietică, iar cuceririle Armatei Roşii din 1944 şi 1945 i-au oferit-o. Americanii şi britanicii au acceptat că sovieticii trebuiau să aibă un fel de sferă de influenţă. Churchill şi Stalin au încheiat în octombrie 1944 acordul secret al procentajelor, care permitea sovieticilor să domine Bulgaria, România şi Ungaria, în schimbul puterii britanice în Grecia. A fost acceptat, de asemenea, în mod implicit, faptul că URSS avea să domine Polonia, în timp ce anglo-americanii aveau Franţa şi Italia. Totuşi Stalin, dornic să rămână în termeni buni cu Aliaţii, a acceptat la Conferinţa de la Ialta din 1945 să permită alegeri libere în ţările ocupate de Armata Roşie.
Cum ar putea fi reconciliate aceste acorduri atât de diferite? Stalin s-a gândit că răspunsul se află în crearea unor guverne de stânga, prosovietice - aşa-numitele „democraţii populare". La fel ca guvernul republican spaniol din 1936-1937, acestea aveau să fie coaliţii largi de forţe nonfasciste, alese prin vot; ele nu trebuiau să încerce să instituie socialismul radical, limitându-se la redistribuirea marilor moşii ale aristocraţiei, în timp ce controlul securităţii interne şi al serviciilor de informaţii avea să se asigure că urmăresc interesele de politică externă ale URSS. Iar lui Stalin, un front popular condus de sovietici în Europa Centrală şi de Est i se părea mult mai fezabil decât fusese în Spania. Ideea de unitate panslavă putea îmbina naţionalismul local cu interesele sovietice; URSS a sprijinit, de exemplu, crearea unor state omogene din punct de vedere etnic şi expulzarea germanilor din Cehoslovacia şi Polonia. De asemenea, experienţa fascismului îi împinsese şi pe liberali către stânga. Iată ce spunea Stalin într-o conversaţie cu Dimitrov, în ianuarie 1945:

Criza capitalismului este evidentă în divizarea capitalismului în două facţiuni - una fascistă, cealaltă democrată. Alianţa noastră cu facţiunea democrată a capitalismului s-

a produs pentru că aceştia din urmă
erau interesaţi să previn

ădominaţia lui Hitler, pentru că acel stat brutal ar fi dus clasa muncitoare la extreme şi la doborârea capitalismului însuşi.[73]
Chiar credea Stalin că fronturile populare vor rezista pe termen lung sau plănuia să sovietizeze rapid Europa de Est? în cele din urmă, el se aştepta ca democraţiile fronturilor populare să devină state complet socialiste, dar în ţările aflate sub ocupaţia Armatei Roşii credea că acest proces avea să fie unul mai degrabă paşnic, decât revoluţionar. Partidele comuniste aveau să preia puterea treptat, deşi calendarul era neclar. Aşa cum i-a spus lui Dimitrov, comuniştii din Bulgaria trebuiau să adopte doar un „program minim", care să le dea „o bază mai largă de sprijin" şi care ar fi fost „o mască potrivită pentru perioada aceasta", dar mai târziu avea să fie adecvat „programul maxim".[74]
în 1945, perspectivele comunismului în sfera sovietică a Europei păreau roz, mai ales în trei ţări: Iugoslavia, Cehoslovacia şi Bulgaria. Probabil că, dacă în Iugoslavia comuniştii ar fi organizat alegeri, le-ar fi câştigat şi se estimează că în Bulgaria comuniştii erau sprijiniţi de un sfert până la o treime din populaţie (deşi au câştigat alegerile prin intimidare), în timp ce, în 1946, comuniştii din Cehoslovacia au obţinut un procent masiv de 37,9% din voturi (şi chiar mai mult în regiunile ceheşti). Chiar şi în ţări mai puţin favorabile, ca Ungaria, comuniştii erau puternici; partidul ungar şi-a asigurat aproape 17% din voturi. Războiul împinsese Europa de Est spre stânga, la fel cum făcuse cu jumătatea occidentală a continentului, discreditând imperialismul nazist şi pacifismul liberal occidental. Mai mult, regimurile interbelice din Europa Centrală şi de Est nu reuşiseră să facă prea multe pentru dezvoltare: nici politicile mai liberale din anii 1920, nici naţionalismul economic din anii 1930 nu ajutaseră regiunea să ajungă din urmă Occidentul. încrederea comuniştilor în acţiunea statului, în planificare şi protecţie socială părea, aşadar, foarte atrăgătoare.
Dar existau şi obstacole serioase în calea implantării fronturilor populare procomuniste pe sol est-european. Cele mai multe ţări avuseseră suspiciuni adânci faţă de URSS înainte de 1945: România, Ungaria şi Bulgaria se aflaseră de partea germanilor în război, iar Polonia avea o istorie îndelungată de relaţii otrăvite cu Rusia. Dar peste tot, partidele de centru-dreapta erau reticente în

a lucra cu comuniştii. Dinspre partea lor, comuniştii locali nu au ajutat nici ei procesul de construire a coaliţiilor, pentru că deseori erau profund dezamăgiţi de împărţirea puterii. Comunistul german Gerhard Eisler, de exemplu, spunea
despre democraţie: „Alegeri libere? Pentru ca germanii să-1 poată alege din nou pe Hider?"[75] Comuniştii din multe state vedeau frecvent frontul popular ca fiind o fază scurtă de tranziţie spre socialismul iminent şi încercau, desigur, să-i convingă pe sovietici de avantajele guvernării comuniste pure.
Totuşi, o mare parte din vina pentru eşecul fronturilor populare le revine sovieticilor înşişi. La fel ca în anii 1930, insistenţa lor de a da prioritate intereselor URSS a transformat numeroşi potenţiali simpatizanţi în duşmani. Pentru început, hotărârea sovieticilor de a spori compensaţiile cerute Germaniei prin demontarea unor fabrici întregi din sectorul estic şi transportarea lor în URSS a fost cât se poate de nepopulară. în partea ocupată de sovietici a Germaniei, administratorii plasau constant exploatarea economică mai presus de câştigarea simpatiei germanilor. La un moment dat, soldaţii Armatei Roşii au întrerupt proiecţia unui film ce se voia înălţător, Circul, obligând publicul să meargă să demonteze o fabrică germană pentru a fi dusă în URSS.[76] în plus, numeroasele violuri rămase nepedepsite comise de soldaţii sovietici au dus la o ură profundă împotriva ocupanţilor, mai ales în Germania. în acelaşi timp (la fel cum se întâmplase în Spania), serviciile de securitate controlate de comunişti lansau epurări ce îi vizau nu doar pe colaboraţionişti, ci tot mai des şi pe orice opozanţi ai comunismului.
Ruşii au început să-şi îndepărteze chiar şi prietenii apropiaţi. Jakub Berman, un lider comunist polonez care fusese unul dintre instructorii lui Wolfgang Leonhard la şcoala Cominternului în timpul războiului, considera că stângăcia sovieticilor era iritantă, dar a încercat să o explice unui intervievator sceptic, la începutul anilor 1980:
Sovieticii făceau asta şi ne dădeau indicaţii din grijă pentru noi; voiau ca revoluţia noastră din Polonia să ia forma pe care o cunoşteau ei, cea mai bună în opinia lor, pentru că era victorioasă. Ei nu puteau, la urma urmei, să renunţe la propria lor mentalitate şi să o îmbrăţişeze pe a altora. Sunt profund convins de asta şi aş

vrea să încerci să pătrunzi în modul lor de gândire. Ştiu că nu e uşor...[77]

Alţi comunişti erau mai puţin înţelegători şi îi considerau pe ruşi imperialişti pur şi simplu. Pentru Milovan Djilas, un lider al comuniştilor iugoslavi, răspunsul ruşilor la plângerile privind comportamentul Armatei Roşii dovedeau „o aroganţă şi o respingere tipice pentru un stat mare faţă de unul mic, pentru cel puternic faţă de cel slab".[78]

în 1945 nu era însă nici pe departe clar că fronturile populare aveau să aibă viaţă scurtă. Dezvoltarea lor a depins de circumstanţele locale. în Polonia era clar încă dinainte de sfârşitul războiului că Stalin era hotărât să impună o influenţă comunistă decisivă. Neavând încredere în guvernul polonez în exil format la Londra, el i-a trimis pe comuniştii polonezi aflaţi la Moscova împreună cu Armata Roşie să formeze un guvern la Lublin, recunoscut de URSS. Sovieticii au reprimat apoi sistematic toate elementele noncomuniste din Rezistenţă.[79] Cu toate acestea, controlul comunist nu a însemnat impunerea întregului sistem sovietic - planuri cincinale, colectivizare şi sfârşitul tuturor organizaţiilor independente. Aceasta nu s-a întâmplat în cea mai mare parte a Europei Centrale şi de Est până în 1947-1949.

în Germania de Est, în mod similar, rolul decisiv al Armatei Roşii a exclus crearea unui front popular serios. Comuniştii conduşi de Walter Ulbricht, printre alţii, au fost aduşi de la Hotel Lux şi li s-a spus să facă alianţe cu Partidul Social Democrat (SPD). însă principala autoritate în sectorul sovietic era armata şi, cum reînviatul Partid Comunist German nu a reuşit să se instaleze, ruşii au forţat o „fuziune" între cele două partide, pentru a crea un Partid Socialist Unit (SED), dominat de comunişti. Ruşii conduceau din ce în ce mai mult prin intermediul comuniştilor, care erau consideraţi în general oamenii lor de paie.

în România, sovieticii speraseră că politicile lor sociale moderate şi dorinţa de a lucra cu acele părţi ale elitei neatinse de simpatii progermane aveau să câştige de partea lor opinia publică locală. însă liberalii, socialiştii şi elitele au rezistat cererilor sovieticilor şi au ezitat să colaboreze cu comuniştii, dintre care unii făceau presiuni pentru o redistribuire radicală a pământurilor. Frontul popular era, evident, nefuncţional în practică şi fiecare parte

încerca să-şi asigure sprijinul marilor puteri: comuniştii le-au spus sovieticilor că Occidentul intervine de partea liberalilor şi subminează înţelegerile de la Ialta, în timp ce liberalii îi acuzau pe sovietici că încearcă să comunizeze România. în februarie 1945, negocierile au încetat, iar emisarul sovietic Andrei Vîşinski, fost judecător în procesele-spectacol, i-a cerut furios regelui Mihai să instaleze un guvern dominat de comunişti. Ieşind afară de la întâlnire, a trântit uşa atât de tare încât a crăpat tencuiala de pe perete.[80]

Baze mai solide aveau fronturile populare din Ungaria şi Cehoslovacia. Comuniştii ungari, parte a unui guvern de stânga, se prezentau ca naţionalişti şi nu făceau presiuni pentru schimbări sociale radicale. între timp, în Cehoslovacia, comuniştii erau cei mai puternici din regiune. Trădarea Cehoslovaciei de către puterile occidentale la München şi victoria Armatei Roşii asupra naziştilor le-au dat cehilor un motiv puternic să privească favorabil un nou stat socialist. De asemenea, exista multă simpatie pentru proiectul naţionalist slav al lui Stalin, după rasismul imperial al naziştilor.[81] Iată ce afirma Zdenek Mlynâr, explicând de ce a devenit comunist în 1946, la vârsta de 16 ani:

în timpul ocupaţiei germane... am trăit într-o stare de teamă inconştientă. Fiind ceh, ştiam că naziştii consideră poporul ceh o rasă inferioară şi că, dacă Hitler ar fi învins, soarta mea ar fi fost aceeaşi cu a colegilor mei de clasă evrei... Principalul învingător în război a fost Stalin; cei la putere în Uniunea Sovietică erau comunişti... La vremea aceea am considerat, în mod automat, că acest sistem era mai bun, mai echitabil şi mai puternic decât cel sub care trăisem până atunci. Aveam o idee mai degrabă vagă, dar de care nu puteam scăpa, că era foarte probabil ca acesta să fie prototipul viitorului.[82]

Totuşi, fronturile populare au pierdut şi aici din sprijin, asediate cum erau şi dinspre stânga, şi dinspre dreapta. Muncitorii şi ţăranii săraci doreau schimbări mai radicale, în vreme ce majoritatea populaţiei se temea de redistribuirea comunistă. Nu a fost o surpriză când partidul conservator al micilor proprietari a câştigat alegerile din Ungaria, din 1945, cu 57% din voturi, comparativ cu cele aproape 17 procente ale comuniştilor.[83] Comuniştii cehi au pierdut şi ei din sprijin. Sovietele şi aliaţii lor

comunişti şi-au dat seama repede că numai alegerile fraudate şi intimidarea aveau să asigure puterea frontului popular.
Principala ameninţare faţă de modelul frontului popular în Europa Centrală şi de Est venea, aşadar, dinspre centru şi dreapta, la fel ca în Europa Occidentală. Aici, războiul din anii 1939-1945 a avut efecte diferite de cel din 1914-1918. Dacă Primul Război Mondial a mobilizat muncitorii şi ţăranii în armate vaste, iar aceştia au cerut apoi compensaţii, odată cu sfârşitul luptelor, ocupaţia nazistă a distrus organizaţiile clasei muncitoare, deja slăbite de Marea Criză şi de regimurile de dreapta; şi în timp ce Primul Război Mondial a discreditat elitele
aristocratice eşuate, haosul din cel de-al Doilea Război Mondial a dat notabilităţilor locale un nou rol în apărarea comunităţilor lor şi a creat în acelaşi timp un nou grup de oficiali şi birocraţi.[84] Şi, poate lucrul cel mai important, violenţa care a afectat şi civilii şi soldaţii a arătat cele mai devastatoare consecinţe ale conflictului social care dura din 1918. Mulţi voiau să ducă o viaţă liniştită; poate că ar fi vrut planificare şi asistenţă socială, dar puţini doreau o transformare radicală a societăţii. Conducători precum Togliatti şi Thorez au înţeles asta şi aveau de gând să rămână într-un consens politic liberal.
Dar frontul popular a fost pus la încercare şi dinspre stânga, de un comunism mai radical, în general în sudul şi sud-estul Europei. Comuniştii conduseseră aici luptele de partizani împotriva naziştilor. Ei mobilizaseră ţăranii care doreau redistribuirea pământurilor şi susţineau o revoluţie socială mai radicală. Condiţiile erau mai apropiate decât oricare altele de cele din Europa Occidentală din 1917-1919; elitele vechi, cu baze de sprijin înguste, fuseseră discreditate, iar comuniştii erau singurii care păreau fără pată. în această lume nu aveau căutare maeştrii „războiului de poziţie" ca Togliatti, ci militanţii de tipul lui Béla Kun. în Grecia, comuniştii au creat o puternică organizaţie de rezistenţă, EAM-ELAS, care nu putea ajunge la un compromis cu rezistenţa monarhistă sprijinită de britanici. Conflictul a dus la un război civil sălbatic. Stalin a refuzat să îi ajute pe rebeli, respectând acordul procentajelor, iar luptele au continuat până în 1949.

Comuniştii au avut mai mult succes în Bulgaria. Deşi nu erau un grup la fel de numeros ca în Grecia, ei fuseseră implicaţi activ în rezistenţă. Stalin a încercat să-i convingă să-şi includă rivalii agrarieni într-un front popular, dar ei au făcut-o cu multă reticenţă, fiind hotărâţi să-şi distrugă adversarii şi să guverneze singuri.[85] Spaţiul de manevră al comuniştilor bulgari era totuşi limitat de Armata Roşie ocupantă. Comuniştii iugoslavi ai lui Tito, prin contrast, îşi eliberaseră ţara singuri şi erau într-o poziţie mai bună pentru a scăpa de frontul popular. Ei aveau şi încredere să conteste modelul de comunism al lui Stalin, nerevoluţionar, dar dominant politic.

Prietenul transformat în duşman al lui Tito, Milovan Djilas, şi-a început lucrul la biografia lui Tito cu propoziţia: „Tito s-a născut rebel."[86] Tito provenea dintr-o familie de ţărani croaţi respectabili, dar înglodaţi în datorii, şi era mândru de istoria lor de revoltă împotriva nobililor maghiari.[87] Era un bărbat charismatic, foarte deştept şi dichisit; în copilărie voia să devină croitor. A fost, însă, ucenic de lăcătuş. în tinereţe a călătorit prin Europa căutând de lucru. Aşa a ajuns la fabrica Daimler-Benz, la sud de Viena, unde şi-a mutilat un deget într-un
accident - o emblemă a originilor lui muncitoreşti. Totuşi, la fel ca atâţia comunişti din generaţia lui, Primul Război Mondial şi revoluţia bolşevică au fost factorii care l-au radicalizat. Ca şi Béla Kun, a fost înrolat în armata austro- ungară, luat prizonier de ruşi şi s-a înrolat în Gărzile Roşii în Rusia în timpul revoluţiei. S-a întors apoi în Iugoslavia, unde a intrat în Partidul Comunist, a fost închis şi torturat, iar după eliberare a devenit organizator al Cominternului pentru Balcani. A petrecut un timp la Moscova, la Hotel Lux, şi a ţinut cursuri la Şcoala Lenin despre mişcarea sindicală. Una dintre însărcinările lui a fost să organizeze transportul (ilegal) al voluntarilor ce plecau să lupte în Spania. în acest scop, şi-a instalat biroul la Paris. Luptătorii puteau face rost de vize sub pretextul vizitării Expoziţiei din 1937 şi apoi era uşor să-i strecoare clandestin în Spania. Tot în 1937, a profitat de epurările făcute de Stalin în Comintern şi a fost numit şef al Partidului Comunist Iugoslav.

Potrivit lui Djilas, după cum se ştie nu un observator neutru, Tito „era evident că nu are vreun talent anume, cu excepţia unuia

singur - cel politic".[88] Dar Djilas accepta că acest unic talent al lui era foarte puternic. Tito nu era un gânditor profund. Cu toate că citise textele de bază ale marxismului în închisoare şi la şcoala Lenin din Moscova, era slab în probleme ideologice şi se simţea stânjenit de educaţia lui precară. Nu era nici un orator care să stârnească urale. Dar forţa lui stătea în încrederea în sine, în energie şi charismă. El se identifica total cu cauza comunismului, în parte deoarece era îmbibat de cultura Cominternului. După cum îşi aminteşte Djilas, oarecum condescendent, „discursurile lui, în conţinut şi rostire, abundau în clişee şi concepte moştenite din marxism şi din înţelepciunea populară".[89] Dar Tito vedea totodată comunismul ca pe un sistem pentru cei ambiţioşi şi cu aspiraţii: ajuta oameni de jos, cum fusese el, să devină mai buni.
în rolul istoric mesianic pe care comuniştii îl atribuiau clasei muncitoare, Tito a găsit sensul sacrificiului personal şi social... Ori de câte ori folosea expresiile „clasa muncitoare", „muncitorii", „oamenii muncii", ai fi zis că vorbeşte despre el însuşi - despre aspiraţiile celor din straturile inferioare ale societăţii spre strălucirea guvernării şi extazul puterii.[90]
încrederea lui Tito şi contextul internaţional l-au ajutat să instaleze un regim
comunist independent, liber de dominaţia sovietică. Spre deosebire de rivalii din rezistenţă, comuniştii puneau accent pe armonia etnică - un mesaj foarte puternic după conflictele sălbatice dintre sârbi şi croaţi din timpul războiului. Tito a reuşit şi să-şi asigure sprijin internaţional, atât cel al lui Churchill, cât şi cel al lui Stalin, în 1945. însă faptul că a venit la putere prin eforturile iugoslavilor, nu ale sovieticilor i-a permis să urmeze o linie independentă, mai radicală decât alte regimuri est-europene. Fronturile populare din Iugoslavia şi din satelitul ei, Albania, au fost de la bun început nişte simulări, cu toate eforturile lui Stalin de a le extinde. Tito a recurs la masacrarea brutală a forţelor de opoziţie şi a început să realizeze o planificare ambiţioasă în stil stalinist şi reforme radicale în zona rurală. El i-a sprijinit, totodată, pe insurgenţii comunişti din Grecia.
Tensiunile dintre iugoslavi şi sovietici erau cauzate în parte de ciocnirea culturală, dintre un comunism tânăr în faza lui puritană radicală şi un comunism matur, mai cuprinzător, care făcuse unele

compromisuri cu populaţii mai largi. O masă organizată de mareşalul Koniev pentru comuniştii iugoslavi care vizitau frontul din Ucraina a rezumat diferenţele dintre cele două. Djilas îşi aminteşte cum savurau ofiţerii sovietici ospăţul extravagant cu caviar, purcei fripţi şi prăjituri „groase de o jumătate de metru", ajutate să alunece pe gât cu vodcă din belşug. Iugoslavii, în schimb, păreau supuşi la grea încercare: erau nevoiţi să bea, cu toate că aceasta era în dezacord cu „moralitatea lor comunistă".[91] Stalin spera totuşi că unitatea slavă va atrage Iugoslavia în tabăra sovietică. După cum i-a spus lui Djilas: „Pentru Dumnezeu, nu există nici o îndoială în privinţa asta: suntem acelaşi popor."[92] Stalin, personal, nu era îngrijorat atât de radicalismul lui Tito în interiorul Iugoslaviei, cât de ameninţarea pe care o reprezenta acesta la adresa dominaţiei sovietice internaţionale. Ajutorul dat de iugoslavi grecilor ameninţa să anuleze înţelegerea cu Churchill, dându-le Aliaţilor o scuză ca să intervină la rândul lor în Bulgaria şi România. Stalin a fost şi mai înfuriat de ambiţiile mari ale iugoslavilor în Balcani: implicarea lui Tito în Albania, încheierea unui acord cu Bulgaria în 1947 fără permisiunea Moscovei şi pretenţiile lui la teritorii din Italia şi Austria. La începutul anului 1948, Stalin a pus la cale o serie de întâlniri amenințătoare cu iugoslavii. într-o scrisoare transmisă de ambasadorul sovietic, iugoslavii erau avertizaţi: „Credem că veţi găsi cariera politică a lui Troţki foarte instructivă."[93] Tito a refuzat totuşi să cedeze la presiunile sovieticilor, şi iugoslavii au fost excluşi din succesorul Cominternului - Cominform - pe 28 iunie, comemorarea asasinării arhiducelui Franz Ferdinand la Sarajevo. Nici una dintre cele două părţi nu dorise de fapt separarea. Pentru Tito a fost „o amară lovitură psihologică şi intelectuală" care, credea el, i-a provocat crizele de vezică biliară ce aveau să-1 chinuie tot restul vieţii.[94] Separarea a dăunat însă şi autorităţii lui Stalin în Europa Centrală şi de Est. Un lider din sfera sovietică se ridicase împotriva Moscovei şi a supravieţuit.

Modelul grecesc şi cel iugoslav nu erau o ameninţare semnificativă la adresa fronturilor populare. Existau enclave de comunism radical în sudul Europei; comuniştii italieni, în special, aveau o importantă - totuşi minoritară - aripă de stânga. Dar partidele din Europa Occidentală erau strâns legate de moderaţie. Cu toate

acestea, radicalismul stângii a contribuit la teama că moderaţia fronturilor populare din Occident era o prefăcătorie. Această teamă a fost un factor major în tranziţia de la o pace incomodă la Războiul Rece şi în sfârşitul fronturilor populare.încă nu s-au stins disputele privind cauzele Războiului Rece, o bătălie epocală între liberalism şi comunism, iar aici nu este locul potrivit pentru o discuţie amănunţită. Relatările tradiţionale occidentale dau vina pe comunismul milenarist sau pe naţionalistul Stalin, mânat de dorinţa dominaţiei globale; „revizionismul" din anii 1960 acuza capitalismul lacom, disperat să ocupe pieţele mondiale; dar nici o explicaţie nu clarifică o realitate complexă.[95] Nici una dintre părţi nu dorea conflictul, dar, dată fiind neîncrederea dintre sovietici şi Occident, ruperea alianţei nu a fost o surpriză. Comportamentul lui Stalin a fost probabil cel mai destabilizator, pentru că, deşi spera că pacea cu Occidentul avea să dureze o vreme, el nu a renunţat niciodată la viziunea lui de inspiraţie ideologică potrivit căreia capitalismul şi socialismul erau în conflict, iar acesta din urmă avea să învingă în final. El a dat totodată dovadă de oportunism, încercând să-şi extindă sfera de influenţă.[96] Cât despre americani şi britanici, aceştia au acţionat în moduri care l-au înspăimântat pe suspiciosul Stalin.
Obsedat ca întotdeauna de slăbiciunea graniţelor sovietice, Stalin intenţiona în primul rând să-şi asigure o sferă de influenţă în jurul URSS. Spre vest avea să fie o palisadă de state est-europene „prietene", inclusiv, spera el, o Germanie unită şi prosovietică; spre est, teritoriile pierdute înainte în faţa japonezilor şi revendicate acum în Manciuria şi Kurile; iar spre sud, posibil o enclavă în nordul Iranului, influenţă în Turcia şi Bosfor, precum şi tutelă asupra fostelor colonii italiene din nordul Africii. Acesta era un program maximal şi Stalin şi-a dat seama că nu-1 va putea realiza fără luptă, dar probabil era încrezător că mare parte din el putea fi asigurat prin înţelegeri cu Aliaţii.[97] Statelor Unite avea să li se dea emisfera vestică şi Pacificul, în timp ce Marea Britanie şi Uniunea Sovietică aveau să ajungă la un acord bazat, după cum a precizat ministrul de externe Maxim Litvinov în noiembrie 1944, pe „separarea amiabilă a sferelor de securitate în Europa pe baza principiului proximităţii geografice".[98]

Puterea şi ambiţiile Statelor Unite erau mult mai mari. Americanii erau decişi să împiedice o repetare a anilor 1930 prin prevenirea apariţiei unei puteri care să domine singură întreaga Eurasie; izolarea, după cum arătase războiul, nu făcea decât să permită duşmanilor să-şi adune resursele şi până la urmă să ameninţ

eStatele Unite. O reţea uriaşă de baze militare a fost construită în întreaga lume, iar America şi-a demonstrat superioritatea tehnologică şi militară detonând bomba atomică. Statele Unite erau dispuse să accepte dominaţia sovietică în zona pe care Armata Roşie o ocupase în Europa de Est, dar nimic mai mult. Dacă sovieticii controlau Europa Occidentală şi Japonia, ei şi-ar fi putut folosi resursele ca să provoace America, la fel cum făcuseră naziştii."

Conflictele în jurul multora dintre cererile sovieticilor au tensionat relaţiile dintre Statele Unite şi URSS în cursul anului 1945, dar interesele lor geopolitice imediate nu erau neapărat incompatibile. Aparent, împărţirea neoficială a Europei în 1945 ar fi putut funcţiona; Stalin a câştigat unele revendicări şi a pierdut altele. Aprecierea făcută de Truman la Potsdam referitor la Stalin - „îmi place Stalin. Este un tip direct. Ştie ce vrea şi va accepta un compromis dacă nu poate să obţină ceva"[100] - fusese confirmată. Stalin era, într-adevăr, dispus să facă unele concesii, retrăgându-şi trupele din Manciuria şi din Cehoslovacia.

în 1946, însă, relaţiile au început să se deterioreze mai grav. Vinovate de acest lucru au fost, în parte, nestatornicia lui Stalin, oportunismul şi spiritul lui aventurier.[101] în încercarea de a extinde influenţa sovietică în Iran şi Turcia, a alimentat suspiciunile referitoare la motivele lui, iar intenţiile i-au devenit imprevizibile; constatarea făcută de sovietici că Statele Unite nu aveau să le ofere ajutor fără să impună condiţii politice a mărit şi ea tensiunile. Dar o forţă importantă şi care a scos în relief schimbarea relaţiilor a fost natura ideologică a conflictului şi obsesia ambelor tabere cu privire la ceea ce s-ar putea numi „securitatea ideologică" - o nelinişte care a făcut ca pacea să fie foarte puţin probabilă.

După cum am văzut, Stalin era obsedat de mulţi ani de această problemă, care i-a părut şi mai îngrijorătoare după război, deoarece relaxarea controlului ideologic prin contactele strânse cu Occidentul generase aşteptări de liberalizare, ca răsplată pentru sacrificiile din timpul războiului. Acesta era un lucru pe care Stalin, temându-se acum de o posibilă luptă cu Statele Unite, nu avea să-1 permită. Pentru el, liberalismul ar fi deschis URSS influenţelor Vestului, or doar o populaţie complet angajată ideologic putea rezista unei provocări occidentale, într-un discurs

din 9 februarie 1946, el a avertizat cu privire la posibilitatea acestei noi lupte. A fost un discurs defensiv, adresat unui public intern.[102] Dar observatorii americani l-au interpretat ca pe un semn de intenţii agresive. Acest fapt a declanşat la rândul lui nelinişti referitoare la subversiunea sovieticilor şi la stabilitatea internă a Statelor Unite. Adjunctul şefului misiunii diplomatice americane la Moscova, George Kennan, a scris foarte influenta lui „Telegramă lungă" la mai puţin de două săptămâni după discurs, argumentând că Stalin plănuia să diminueze influenţa americană prin subversiune comunistă în Occident. El a sugerat că Stalin poate că nu era un fanatic ideologic, dar era un fanatic al securităţii; el avea „o viziune nevrotică asupra afacerilor externe", alimentată de sentimentul de nesiguranţă „tradiţional şi instinctiv" al ruşilor, intensificată de ideologia comunistă şi de „secretomania şi conspirativitatea orientalilor". URSS a lui Stalin pregătea o campanie susţinută de destabilizare a Vestului, iar arma principală era reţeaua de colaboratori din partidele comuniste occidentale:
Se vor face eforturi... pentru a distruge încrederea în sine naţională, pentru a contracara măsurile de securitate naţională, pentru a spori tulburările sociale şi politice, pentru a stimula toate formele de dezbinare... săracii vor fi instigaţi împotriva bogaţilor, negrii împotriva albilor, tinerii contra bătrânilor, nou-veniţii împotriva rezidenţilor cu tradiţie etc.[103]
America trebuia să răspundă prin „îngrădirea" puterii sovietice în graniţele ei actuale, păstrând în acelaşi timp unitatea ideologică şi încrederea în interiorul Statelor Unite.
Analiza făcută de Kennan gândirii lui Stalin la începutul anului 1946 exagera ambiţiile Moscovei în Europa de Vest. Stalin şi partidele comuniste occidentale au continuat să susţină fronturile populare chiar şi atunci când relaţiile dintre cele două părţi s-au deteriorat. Sovieticii nu-i susţinuseră pe radicali în Grecia şi erau nemulţumiţi de pretenţiile iugoslavilor. Dar anxietăţile americanilor erau de înţeles. Din perspectiva lor, comunismul pornise în marş prin lume - în Europa şi Asia. Chiar dacă nu mai puteau face mare lucru în privinţa Europei de Est, URSS trebuia îngrădită în sfera ei de influenţă. Şi cum Europa Occidentală suferea din cauza prăbuşirii economice de după război, administraţia Truman a devenit tot mai îngrijorată de securitatea

ideologică a Occidentului.[104] Condiţiile din iarna 1946-1947 au fost foarte grele (deşi nu catastrofice), iar oficialii americani au avertizat că, dacă Statele Unite nu furnizează ajutor şi sprijin, comuniştii vor exploata deziluzia populaţiei. Potrivit nou-înfiinţatei Agenţii Centrale de Informaţii (CIA), în septembrie 1947, „cel mai mare pericol potenţial la adresa securităţii SUA" stătea în „posibilitatea colapsului economic al Europei Occidentale, ce ar fi fost urmat de preluarea puterii de către elemente subordonate Kremlinului".[105] Comuniştii erau puternici în special în Italia. Exista temerea că, odată ce ar fi ajuns la putere, ei ar fi recurs fără scrupule la tacticile de intimidare folosite în Europa de Est. Ceea ce sovieticii nu au reuşit să obţină prin forţa armelor ar fi putut câştiga prin subversiune internă.
Noua atitudine americană a întărit şi mai mult opiniile intransigente ale conducerii sovietice, inclusiv a lui Stalin.[106] Suspiciunile sovieticilor păreau să se confirme când Truman a început să atace comunismul în sfera de influenţă a occidentalilor, la începutul anului 1947, iar în sudul mai radical aceasta a inclus forţa militară. Congresului i s-a cerut ajutor pentru Grecia şi Turcia, iar doctrina Truman a promis sprijin american pentru toate „popoarele libere" din lume „care rezistă tentativelor de subjugare de către minorităţi înarmate sau de către forţe de presiune exterioare".[107] în 1948 s-au făcut şi planuri pentru o intervenţie militară în Italia dacă frontul popular ar fi câştigat alegerile. Grupuri paramilitare secrete aveau să primească sprijin, iar Sicilia şi Sardinia aveau să fie ocupate.[108] Dar americanii s-au bazat, în general, mai mult pe zăhărel, decât pe bici. în 1946, Kennan însuşi descrisese comunismul ca fiind „un parazit malign care se hrăneşte doar cu ţesuturile bolnave" şi care putea fi înfruntat cel mai bine prin „măsuri curajoase şi incisive" care „să rezolve problemele interne".[109] Acesta a fost principiul care a stat în spatele Programului European de Reconstrucţie, mai cunoscut sub numele de Planul Marshall, anunţat în iunie 1947.
Autorii Planului Marshall îşi învăţaseră lecţia din eşecurile pieţelor libere din anii 1920 şi al protecţionismului naţionalist din anii 1930. Pentru a evita un nou nazism, elitele Washingtonului considerau cooperarea economică şi comerţul liber ca fiind esenţiale. De asemenea, prosperitatea Statelor Unite avea nevoie

de pieţe europene, în special germane. Aceste economii trebuiau să fie, aşadar, restaurate prin injecţii masive de ajutoare, iar protecţionismul a rămas. Dar în acelaşi timp autorii Planului Marshall încercau să reconstruiască Europa de Vest pe nişte linii mai de stânga. Ei erau convinşi că un capitalism de piaţă liberă îi va împinge pe muncitori în braţele comunismului. Clasa muncitoare, care rămăsese atât de marginalizată şi de nesigură în anii 1920, trebuia să fie absorbită în sistemul politic şi să capete standarde de viaţă mai înalte. Scopul ajutorării prin Planul Marshall era o economie de piaţă funcţională, dar autorii lui erau convinşi că numai reglementarea de către stat şi colaborarea dintre muncă şi capital puteau să o creeze. Ei au implicat, aşadar, în planificare şi sindicatele, alături de angajatori; dacă şi capitalul şi forţa de muncă urmăreau creşterea economică în paralel cu ridicarea standardelor de viaţă pentru toţi, argumentau ei, atunci vechea luptă de clasă din trecut putea fi depăşită.[110]
Planul Marshall făcea parte dintr-o evoluţie generală spre un sistem economic mai reglementat şi mai egalitar, iar la el acasă Truman era hotărât să extindă beneficiile sociale ale politicii New Deal, mărind totodată capacitatea militară a Statelor Unite. Rezultatul a fost un nou şi masiv „stat militar-social".[111] Pe plan internaţional, de asemenea, principiile etatiste aveau să opereze în cadrul unui nou sistem financiar, stabilit la Conferinţa de la Bretton-Woods în 1944. S-au făcut eforturi pentru întoarcerea la pieţele globale de dinainte de 1914, dar fără capitalismul nereglementat şi fără discreditatul etalon-aur, care a pus atâtea restricţii pe salarii şi pe creşterea economică în anii 1920. Americanii conduceau un sistem de rate de schimb fixe, având în centru dolarul, în timp ce o nouă instituţie - Fondul Monetar Internaţional (FMI) - a fost înfiinţată pentru a ajuta statele care treceau prin dificultăţi financiare temporare. Acesta era un sistem sub un control strict, în care mâna-forte o aveau statele, nu băncile private. A avut un succes remarcabil în readucerea la viaţă a economiilor „Occidentului" (inclusiv Japonia), dar avea la bază un târg implicit: Statele Unite ofereau un aliat puternic în războiul împotriva comunismului, dar cu preţul reconstruirii industriilor interne şi al competiţiei lor pe piaţa mondială. Pe termen lung, competitorii Americii - şi mai ales foştii ei inamici, Germania şi

Japonia - au avut de câştigat de pe urma marii puteri. Dar imediat după război, Statele Unite, mult mai bogate decât restul lumii, îşi puteau permite târgul. America îşi construia un set de aliaţi, aşa-numita „lume liberă", suficient de puternici şi de bogaţi încât să reziste comunismului.

Planul Marshall nu a fost atât de important economic pe cât pretind admiratorii lui şi nici criza economică europeană nu era atât de gravă pe cât credeau americanii. Dar planul a avut un profund impact politic, deoarece i-a obligat pe vest-europeni să aleagă între capitalism şi comunism. Şi a arătat că survenise o schimbare şi în capitalism: acesta încerca, în sfârşit, să pună capăt conflictului social european, făcând concesii serioase clasei muncitoare. Liberalii ofereau acum o alternativă atractivă la frontul popular - o coaliţie ce-i includea pe socialiştii reformişti, dar îi excludea pe comunişti.

Planul Marshall i-a pus pe toţi comuniştii, inclusiv pe sovietici, în defensivă. Ei ştiau că va fi popular, dar presupunea şi acceptarea unor legături, iar Moscova 1-a
văzut pe bună dreptate ca pe un mecanism ce avea să tragă Europa Centrală şi de Est într-o sferă americană de influenţă. Americanii au oferit tuturor posibilitatea de a participa la el, inclusiv ruşilor şi est-europenilor, iar Molotov a crezut iniţial că sovieticii vor putea să neutralizeze Planul Marshall, detaşându-1 de conducerea americană. Dar când a descoperit că acest lucru este imposibil, el şi Stalin au tras concluzia că America era hotărâtă să distrugă influenţa sovietică în statele lor tampon.[112] Primirea entuziastă pe care Frontul Popular Cehoslovac a făcut-o Planului Marshall nu a făcut decât să-i dovedească lui Stalin că acesta era conceput astfel încât să-i atragă pe est-europeni afară din tabăra sovietică. Premierul comunist cehoslovac Klement Gottwald a fost convocat la Moscova şi instruit, cu furie, să denunţe Planul Marshall; la fel s-a procedat cu toate partidele comuniste şi în toate celelalte ţări aflate sub control sovietic (cu excepţia Austriei, care era împărţită între foştii Aliaţi).

Planul Marshall a fost hotărâtor pentru Stalin şi 1-a convins că apariţia a două blocuri este inevitabilă.[113] America, a concluzionat el, încerca să reînvie puterea industrială a Germaniei şi să o folosească pentru a construi o coaliţie antisovietică în Europa. Ca

răspuns, el a decis că securitatea URSS necesita sovietizarea Europei Centrale şi de Est. El le-a dat mână liberă comuniştilor locali şi fronturile populare au fost distruse unul câte unul - cel mai dramatic în „lovitura de la Praga" din februarie 1948, când Gottwald 1-a obligat pe Benes să accepte un guvern format de un singur partid, cel comunist. Comuniştii locali nu şi-au făcut probleme pentru că abandonau democraţia. Jakub Berman a justificat comportamentul nedemocratic al comuniştilor peste câteva decenii, când comuniştii înşişi se confruntau cu provocarea sindicatului polonez Solidaritatea:

Am putea fi acuzaţi că eram în minoritate şi da, eram. Şi ce-i cu asta?... Asta nu înseamnă nimic. Ce ne învaţă evoluţia omenirii? Ne învaţă în primul rând că a existat întotdeauna minoritatea, avangarda, care a salvat majoritatea, deseori împotriva voinţei acestei majorităţi... Să recunoaştem cinstit: cine a organizat revolta din Polonia? O mână de oameni. Pur şi simplu aşa se face istoria.[114]

Conform explicaţiilor lui Berman, mulţi dintre conducătorii stalinişti credeau cu adevărat, erau convinşi că sistemul sovietic era cel mai bun pentru ţările lor şi doreau cu nerăbdare tranziţia rapidă spre socialism. Cei mai mulţi dintre noii conducători, „micii Stalini" ai noii ordini, petrecuseră destulă vreme la Hotel Lux şi în alte locuri ale Cominternului: Boleslaw Bierut din Polonia, Klement Gottwald din Ungaria, Mátyás Rákosi din Ungaria şi bulgarul Vulko Cervenkov - cumnatul lui Dimitrov -, toţi au petrecut perioade îndelungate în exil la Moscova. Doar doi erau „locali": românul Gheorghe Gheorghiu-Dej, care fusese electrician la căile ferate şi care a condus partidul dintr-o celulă de închisoare, şi acum prosovieticul Enver Hodja în Albania, un profesor educat la Universitatea din Montpellier, nevoit să vândă ţigări după ce a fost concediat de forţele de ocupaţie italiene. Acestui grup de lideri comunişti i s-a alăturat în octombrie 1949 Walter Ulbricht, un alt locatar de la Hotel Lux, care conducea noul stat est-german, Republica Democrată Germană (RDG). Germania şi Austria fuseseră separate după război în zone de ocupaţie, iar americanii, britanicii şi francezii precipitaseră împărţirea oficială a Germaniei în iunie 1948, anunţând planuri pentru crearea unui stat separat vest-german în zonele lor şi introducând o nouă

monedă. Stalin a răspuns izolând Berlinul - oraş administrat în comun, în zona sovietică -, în încercarea de a-i forţa pe Aliaţi să dea înapoi. Din acel moment şi până în luna mai a anului următor, Aliaţii au organizat un uriaş pod aerian, pentru a împiedica înfometarea Berlinului de Vest. Dar, în ultimă instanţă, Stalin nu era pregătit pentru un nou război şi tactica lui de intimidare a eşuat. Germania, centrul luptei dintre clase în anii 1920, devenise în anii 1940 centrul luptei dintre sisteme.

Stalin era decis să-şi mobilizeze noul imperiu pentru a face faţă ameninţării Occidentului. Economiile din Europa Centrală şi de Est aveau să fie reconstruite după modelul celei sovietice de la sfârşitul anilor 1920 şi din anii 1930. Agricultura avea să fie colectivizată, o industrie grea construită, iar consumul restricţionat. Moderaţia fronturilor populare luase sfârşit. Guvernele au elaborat planuri cincinale în toate ţările-satelit ale sovieticilor în 1949-1950 şi, la fel ca în Uniunea Sovietică, această politică a fost combinată cu „lupta de clasă" împotriva chiaburilor şi a burgheziei.

Sfârşitul fronturilor populare şi crearea unui imperiu comunist în Europa Centrală şi de Est au fost confirmate la congresul fondator al Cominformului, în oraşul polonez Szklarska Porcba, în septembrie 1947. Prezentat ca o organizaţie pentru schimbul de informaţii între partidele comuniste, Cominformul nu era menit să fie un succesor al Cominternului, pentru a răspândi revoluţia internaţională. El includea mai degrabă doar partidele est-europene şi câteva partide cu importanţă strategică din Europa de Vest, cărora urmărea să le impună liniile politicii externe sovietice.[115] Stalin devenise convins că lejeritatea supravegherii partidelor comuniste europene trebuia să ia sfârşit. El ştia că solicitările lui vor fi nepopulare printre partidele naţionale şi a păstrat secret scopul întâlnirii. Conducătorul polonez Gomulka şi-a exprimat clar nemulţumirea, însă fără efect. Partidele urmau să fie supuse unei supravegheri stricte şi trebuiau să se mobilizeze împotriva ameninţării americane. Fronturile populare muriseră şi locul lor fusese luat de o nouă doctrină a luptei internaţionale dintre „două tabere" - cea capitalistă şi cea socialistă.[116]

în Est, Planul Marshall i-a afectat pe comunişti, dar aceştia se

puteau baza pe forţă pentru a rămâne la putere. în Vest, comuniştii erau nevoiţi să se descurce cum puteau, în circumstanţe foarte nefavorabile. Chiar dacă partidele comuniste din Franţa şi Italia erau forţe politice puternice în 1946 şi la începutul lui 1947, tensiunile Războiului Rece le-au subminat poziţia. în mai 1947 au fost expulzate din coaliţiile guvernamentale, iar Cominformul le-a cerut apoi să adopte o linie mai militantă, nu să instige la revoluţie, ci să mobilizeze opinia publică împotriva influenţei americane.[117] în 1947, Stalin le-a cerut să organizeze greve, iar în anul următor li s-a spus să intre în coaliţii ale „păcii" împotriva Statelor Unite. Partidele comuniste au avut inevitabil de suferit de pe urma noii linii. Conducerea Partidului Comunist Italian, care obţinuse un rezultat foarte bun în alegerile din 1948, a sperat că sovieticii îşi vor înmuia atitudinea în privinţa Planului Marshall sau vor oferi ca răspuns propriul ajutor.[118] Dar sovieticii i-au ignorat. Aşa cum au înţeles italienii, Planul Marshall şi americanii aveau să joace un rol central în campania electorală a creştin-democraţilor. Generalul Marshall însuşi a ameninţat că ajutorul va fi tăiat în cazul unei victorii a comuniştilor, iar Biserica Catolică i-a mobilizat pe italienii din Statele Unite să trimită peste un milion de scrisori rudelor sau pur şi simplu unor străini, cu avertizări privind ameninţarea comunistă. Lovitura de la Praga s-a dovedit ultima picătură, care i-a înspăimântat pe alegători, îndepărtându-i de comunişti, iar creştin-democraţii au obţinut o victorie răsunătoare asupra blocului de stânga. Partidul Comunist Italian a rămas cel mai mare partid de stânga, dar, la fel ca omologul lui din Franţa, a fost îndepărtat pentru câteva decenii de pe coridoarele puterii. Partidul finlandez a fost ultimul care a plecat de la guvernare, în 1948.în ziua de 1 mai a anului 1950, câţiva bărbaţi în veşminte cvasimilitare, purtând pe braţ banderole cu steaua roşie, au preluat controlul unui orăşel industrial din Wisconsin, Mosinee. Au blocat străzile şi l-au arestat pe primarul oraşului, Ralph Kronenwetter, pe care l-au smuls din pat sub ameninţarea armei, îmbrăcat în pijama şi halat. Primarul şi-a recunoscut înfrângerea şi i-a îndemnat pe locuitorii oraşului să se predea, urcat pe o

platformă ridicată în nou-botezata Piaţă Roşie şi împodobită cu

II

lozinca „Statul primează asupra individului". Liderul insurgenţilor, comisarul Kornfeder, a declarat Mosinee parte a USSA, „Statele Socialiste Unite ale Americii" şi a emis un decret prin care naţionaliza industria şi interzicea orice partid politic cu excepţia celui comunist, precum şi toate organizaţiile civice şi religioase.[119] Acesta era comunismul în stil american - un comunism practicat de organizaţiile conservatoare ale veteranilor, violent antisoviética Legiune Americană, şi nu de CPUSA. Locuitorii din Mosinee au avut de îndurat o singură zi chinurile comunismului. Erau participanţi la unul dintre numeroasele spectacole politice puse în scenă în acea perioadă pentru a demonstra pericolul ameninţării comuniste. Legionari care nu erau din oraş, în mod deliberat necunoscuţi localnicilor şi costumaţi în comunişti, au invadat Mosinee. După ce au susţinut un discurs în care liderul lor anunţa că „e o problemă de ore până când muncitorii săraci şi înjosiţi se vor ridica şi vor răsturna întregul regim putred din Statele Unite", începeau campania de represiune. Recalcitranţii - printre care trei călugăriţe - au fost duşi în „lagăre de concentrare"; bibliotecile au fost epurate, iar filmul Vinovat de trădare (Guilty of Betrayal), o dramă despre procesul- spectacol al cardinalului ungar Mindszenty, care rula la cinematograful local, a fost interzis. Alte aspecte şi mai comune modului de viaţă american au fost perturbate: terenurile de sport au fost „confiscate", restaurantele serveau numai pâine neagră şi supă de cartofi, iar preţurile costumelor de haine şi al cafelei au crescut de mai bine de cinci ori. Au fost introduse raţiile, iar Milwaukee Journal a publicat fotografia unui copil de şase ani privind trist la un afiş dintr-un magazin pe care scria „Dulciuri numai pentru membrii Tineretului Comunist".

Ocuparea oraşului Mosinee a fost organizată de conducerea Legiunii, dar foştiicomunişti au jucat şi ei un rol important. Joseph Kornfeder era un croitor venit în Statele Unite din Slovacia, care fusese comunist între 1919 şi 1934 şi urmase Şcoala Lenin. în spectacol i s-a alăturat Ben Gidow, un fost secretar general al CPUSA epurat în timpul campaniei duse de Stalin împotriva deviaţioniştilor de dreapta la sfârşitul anilor 1920. Primarul Kronenwetter, democrat, a fost nemulţumit la început de ceea ce credea că ar fi „o idee a republicanilor", dar până la urmă a acceptat planul.
în luna următoare, un spectacol de o asemănare izbitoare a fost prezentat, de data aceasta în cinematografele din URSS. Conspiraţia damnaţilor, a studiourilor Mosfilm, se desfăşura într-o ţară est-europeană generică, având la conducere un front popular multipartinic.[120] Din nou, în centrul poveştii se află o conspiraţie condusă din străinătate, ce pune la cale o revoluţie politică. De data aceasta, însă, americanii erau personajele negative. MacHill, deosebit de fermecătorul, dar cinicul ambasador american, conduce o coaliţie sinistră ce urmăreşte să-i înlăture pe comunişti din guvern şi să oblige ţara să adopte Planul Marshall. Printre colaboratorii lui se numără social-democraţii (după cum exulta MacHill: „Câte guverne am răsturnat eu cu ajutorul social-democraţilor!"), Vaticanul şi cardinalul Birnch (inspirat de Mindszenty), trădătoarea Cristina, şefa Partidului Unităţii Creştine, de dreapta, ambasadorul nedemn de încredere al lui Tito şi o vampă americană, ziarista Kira Reichel din Chicago. Ei pun la cale câteva planuri murdare: s-o asasineze pe eroina filmului, vicepremierul comunist Hanna Likhta, să mituiască populaţia cu subcultură ieftină americană (soseşte un „tren al păcii", completat cu o orchestră de jazz şi reclame la ţigări Lucky Strike) şi să provoace o criză a alimentelor, pentru a asigura o dependenţă completă de Occident. Dar comuniştii luptă împotriva puciului, mobilizând populaţia împotriva perfidului dolar, în apărarea virtuţii morale şi a independenţei naţionale. Ei iau cu asalt Parlamentul şi îl izgonesc pe MacHill, împreună cu partidele reacţionare, în timp ce scandează: „Planul Marshall este moartea noastră! Nu vrem să purtăm lesa americanilor!"

Atât ocuparea oraşului Mosinee, cât şi Conspiraţia damnaţilor sunt reprezentative pentru temele şi stilul noilor politici din Războiul Rece, atât în Est, cât şi în Vest. Era evident că epoca fronturilor populare luase sfârşit, iar foştii aliaţi erau acum duşmani de moarte: în Statele Unite, comunismul era pus pe picior de egalitate cu fascismul, pe când în URSS, social-democraţia devenise iarăşi „fascism social". în locul lor, statul impune o unitate fondată pe un amestec de naţionalism şi principii ideologice universale: „americanism" şi „valori sovietice". Orice ameninţare la adresa acestei ordini reprezintă un mare pericol. Simpatia cu stânga radicală în Occident sau cu liberalismul în Est trebuia smulsă din rădăcini, întrucât putea avea legătură cu conspiraţii sinistre puse la cale de superputerea rivală. Elitele politice foloseau războiul ideologic în scop propriu, dar nimeni nu poate spune că 1-a creat. Noua obsesie legată de securitatea ideologică explică preocuparea bizară pentru spioni şi conspiraţii. Iar rezultatul acestei obsesii a fost o pauză îndelungată în „războiul civil" european. Luptele interne între clase au fost înlocuite de conflictele dintre blocurile geopolitice.

Ambele tabere au încercat să disciplineze societatea şi să o mobilizeze pentru noul război ideologic.[121] Dar efectul acestei mobilizări a fost mult mai mare în blocul sovietic decât în Occident, iar balanţa între represiune şi persuasiune a fost variabilă. Represiunea a fost, de departe, mai intensă în blocul sovietic, după cum vom vedea în Capitolul 7. în sfera occidentală, cea mai mare violenţă s-a înregistrat în sudul Europei. Monarhiştii susţinuţi de Statele Unite în Grecia şi regimul autoritar spaniol au recurs la forţă pentru a-i suprima pe comunişti, pe când Italia la sfârşitul anilor 1940 a înregistrat şi ea o reprimare dură a stângii de către poliţie.[122]

în America însăşi, comuniştii nu erau reprimaţi, ci discriminaţi, şi 10 000- 12 000 de comunişti, reali sau presupuşi, şi-au pierdut slujbele.[123] Cu trei luni înainte de invazia din Mosinee, chiar senatorul din Wisconsin, catolicul de origine irlandeză Joe McCarthy, a rostit celebrul lui discurs în care a pretins că ştie că sunt 57 de comunişti în structura Departamentului de Stat. El a devenit curând simbolul „Spaimei Roşii" care a măturat politica americană, dar a fost doar unul dintre oamenii cu putere şi

organizaţiile care au lansat epurări ale comuniştilor.[124] Truman însuşi a introdus în 1947 teste de loialitate pentru angajaţii din administraţia sa, cu toate că îl dezaproba pe McCarthy; angajatorii şi sindicatele anticomuniste i-au înlăturat pe angajaţii care aveau legături cu comunismul; Biroul Federal de Investigaţii al lui J. Edgar Hoover a angajat încă 3 500 de oameni pentru a-i cerceta pe cei două milioane de angajaţi federali, iar Comitetul pentru Activităţi Antiamericane al Camerei Reprezentanţilor a declanşat 135 de investigaţii între 1945 şi 1955, inclusiv - cele mai celebre dintre ele - la Hollywood.
Moscova avea, într-adevăr, o reţea de spioni care operau în America, unii la niveluri înalte, şi se folosea şi de (măruntul) CPUSA, ale cărui activităţi le controla amplu. Totuşi, extravagantele temeri faţă de comunism din acea perioadă priveau mai mult securitatea ideologică şi folosirea acestor temeri de către diverse forţe politice decât daunele produse de spionajul propriu-zis. Mccarthy-ismul avea precedente în Spaima Roşie din 1919-1920, dar Războiul Rece a fost cel care a plasat comunismul aproape în centrul politicii americane.[125] Aşadar, cu toate că izbucnirea Războiului Rece a dus la instituirea unei economii de tipul New Deal, ea a slăbit stânga americană. în 1942, sondajele arătau că 25% dintre americani erau în favoarea socialismului şi 35% nu aveau prejudecăţi faţă de el; în 1949, doar 15% îl mai susţineau, pe când 61% erau ostili.[126]
în Europa de Vest, cruciada anticomunistă s-a desfăşurat mai în surdină. Europa Occidentală nu a fost martoră la extremele unei vânători anticomuniste de vrăjitoare, iar mccarthy-ismul nu a făcut decât să ştirbească imaginea Americii în Europa. Turneul făcut în 1953 prin capitalele europene de acoliţii lui McCarthy, Roy Cohn şi David Schine, pentru a epura din bibliotecile ambasadelor americane şi ale altor instituţii guvernamentale operele stângiste „periculoase", cum ar fi clasicul Walden al lui Henry Thoreau, a eşuat lamentabil.[127] Cu toate acestea, politica era profund afectată de Războiul Rece. Comuniştii erau margi- nalizaţi, iar social-democraţia a revenit la anticomunismul puternic din perioada ce a urmat imediat Primului Război Mondial. Unele partide socialiste vest- europene mai includeau în programele lor referiri marxiste la

lupta de clasă, dar în realitate ele au devenit forţe profund reformatoare.

Liberalismul din perioada Războiului Rece a avut un succes remarcabil în atingerea principalelor obiective: distrugerea frontului popular, prezentarea comunismului ca duşman şi oferirea unei alternative care a atras mare parte din populaţie. S-a dovedit a fi şi un puternic mecanism de integrare socială. în Europa de Vest şi în Statele Unite, muncitorii au fost în sfârşit absorbiţi în comunitatea politică şi economică. în Statele Unite, grupuri etnice excluse, în special afro-americanii, catolicii şi evreii, au descoperit că prin cruciada anticomunistă le este mai uşor să fie acceptaţi într-o societate dominant protestantă.[128] Atât catolicii, cât şi evreii au simpatizat puternic cu victimele comunismului stalinist: evreii, cândva cel mai procomunist dintre toate grupurile etnice, au devenit, din motive lesne de înţeles, cei mai ostili când confraţii lor au devenit ţintele „anticosmopolitismului" lui Stalin de după război.[129] Vaticanul, desigur, era de multă vreme puternic anticomunist, dar catolicii au fost sensibilizaţi şi de suferinţele fraţilor şi surorilor lor din Europa de Est.

Liberalismul american din timpul Războiului Rece a reuşit totodată să-şi păstreze atractivitatea în Europa de Vest şi din ce în ce mai mult şi în cea de Est.

Statele Unite au înfiinţat, într-adevăr, un imperiu neoficial, dar bogăţia americană şi ideologia liberală le-au permis să evite excesele exploatatoare ale imperiilor europene din secolul al XlX-lea. Acesta era un „imperiu prin invitaţie", cartonaşul aurit fiind emis şi de elite şi de munca organizată.[130] în cea mai mare parte a Europei şi în Japonia, se putea prezenta ca fiind un autentic furnizor de valori universale, încercând fără egoism să îi ajute pe cei aflaţi sub protecţia lui să atingă modernitatea. La est de Cortina de Fier, abordarea lui Stalin era foarte diferită. După cum se va vedea, relativa liberalizare din perioada războiului a fost repede înlocuită de o nouă formă de comunism ce exagera elementele paternaliste, etatiste şi xenofobe ale stalinismului din anii 1930.

Conflictul ideologic dintre comunism şi Occident se reconfigura, aşadar, de la un conflict social în interiorul blocurilor la o luptă geopolitică între acestea. Războiul rece dintre puteri a fost însoţit

de o „pace rece" în interiorul acestora. Politica era stabilizată, clasele sociale îmblânzite. Lacul altădată plin de valuri era acum îngheţat. Gheaţa era mai groasă în nord-vestul Europei, în SUA şi în URSS, dar mai fragilă în Europa Centrală şi de Est. Era şi mai subţire în sudul Europei, unde Grecia evidenţiase slăbiciunile puterii britanice şi americane, iar Iugoslavia pe cele ale URSS. La nivel global însă, lucrurile erau valabile în general pentru „Nord". în „Sud" - şi mai ales în Asia - situaţia era foarte diferită. Conflictele interne au continuat să fie violente în această parte a lumii, iar inegalităţile totale. Naţionaliştii înfruntau imperiile europene, în vreme ce societăţile agrariene divizate şi puternic inegale generau chemări la o schimbare socială fundamentală. Nici blocului american, nici celui sovietic nu le-a fost uşor să absoarbă această parte turbulentă a lumii, dar la sfârşitul războiului, SUA păreau să fie într-o poziţie mai bună în lupta pentru influenţă. Erau foarte bogate şi aveau puterea de a-şi proiecta forţa oriunde. Puteau fi atrăgătoare şi pentru naţionalişti, prin faptul că iniţial au respins imperialismul aliaţilor europeni: după cum a explicat Consiliul Naţional de Securitate al SUA, „imperialismul secolului al XIX-lea" nu mai era acceptabil, deoarece reprezenta „un mediu ideal pentru înmulţirea virusului comunist".[131]

între timp, Uniunea Sovietică postbelică era prost echipată pentru a-şi răspândi influenţa în această nouă lume radicalizată. Strategia Cominternului după revoluţie vizase în general Europa: frontul popular a fost cosmetizat pentru a fi pe placul liberalilor de stânga europeni, iar Cominformul s-a concentrat exclusiv pe Europa. Pe de altă parte, modul în care Stalin aborda lumea în curs de dezvoltare era bazat pe un amestec de Realpolitik şi scepticism privind pregătirea societăţilor agrare neeuropene pentru atingerea socialismului în viitorul apropiat. Stalin nu voia să încurajeze comuniştii independenţi în ambiţiile lor revoluţionare, în parte pentru că aceştia puteau pune la îndoială preeminenţa Moscovei, în parte pentru că ar fi putut aliena puterile occidentale, subminând astfel acordurile încheiate în vremea războiului pentru împărţirea Europei. El a refuzat, aşadar, să-i ajute pe comuniştii greci sau vietnamezi şi iniţial a avut reticenţe în a-1 recunoaşte pe Mao Zedong, liderul comuniştilor chinezi (deşi în 1948 a devenit

mai entuziast în privinţa ocaziilor favorabile pentru revoluţie în China).[132] Trădarea de către el a comuniştilor locali a fost cea mai izbitoare - şi mai contraproductivă - în Iran, unde Frontul Popular Tudeh (cel mai mare din ţară), condus de comunişti, era nerăbdător să ia puterea. Stalin nu era interesat de revoluţia iraniană şi a insistat că aceasta era prematură: obiectivul lui era un stat iranian „burghez", prietenos faţă de URSS şi dispus să îi acorde concesiuni petroliere. El a făcut presiuni asupra Teheranului, folosindu-se de prezenţa trupelor sovietice în Nord şi susţinând mişcarea de independenţă a azerilor, până când Tudeh a fost obligat să urmeze linia sovietică. Politica lui Stalin a fost însă un eşec spectaculos, distrugând perspectivele influenţei comuniste. Americanii au făcut presiuni asupra sovieticilor să-şi retragă trupele, iar în 1947 Tudeh a fost interzis şi şahul a ajuns în sfera de influenţă americană.

în Asia de Est şi de Sud-Est, Stalin avea însă mai puţină putere directă, iar comuniştii locali erau mai încrezători în forţele lor. Aici, partidele comuniste împletiseră ideile indigene cu tradiţia sovietică, punând accentul pe elementele antiimperialiste din moştenirea lui Lenin şi Stalin. Această sinteză a fost ceea ce a dat comunismului un nou impuls vital. în Vest, comunismul găsise teren fertil mai ales în tensiunile dintre clasele sociale. în Rusia, comunismul a beneficiat şi de pe urma conflictului de clasă şi de pe urma dorinţei de ridicare de la statutul de ţară „înapoiată". Dar în Asia - următorul centru al comunismului global –, acesta a apărut în general într-un context diferit: conflictul dintre imperiile Occidentului şi coloniile din Sud. Iar pentru a înţelege aceste variante noi şi puternice de comunism, trebuie să ne întoarcem la epoca imediat următoare Primului Război Mondial. Pentru că acest război catastrofal a adus nu doar o criză a elitelor Europei, ci şi a imperiilor lor de peste mări.Capitolul 6. Răsăritul este roşu

în iunie 1919, un tânăr de 29 de ani, originar din Indochina Franceză, Nguyen Tat Thanh, intra în palatul Versailles. Din câte îşi amintesc unii, purta un costum de zi, dar, chiar dacă aşa au stat lucrurile, era unul închiriat. Era departe de a fi un personaj proeminent, trăind din munca la retuşarea fotografiilor şi din falsificarea antichităţilor chinezeşti. în mână ţinea o petiţie, pe care spera să o înmâneze preşedintelui Wilson şi celorlalţi participanţi la Conferinţa de Pace. Intitulată „Solicitările poporului

annamit [adică vietnamez]", era un document relativ moderat, care cerea autonomie politică (mai degrabă decât independenţă) pentru vietnamezi şi drepturi egale cu cele ale stăpânilor lor imperiali francezi.[1] Era semnată cu un pseudonim, Nguyen Ai Quoc - „Nguyen Patriotul". Nguyen spera că petiţia va fi inclusă în agenda conferinţei şi avea unele motive să fie optimist. Spre sfârşitul războiului, Wilson susţinuse puternic principiul autodeterminării popoarelor oprimate şi, cu toate că nu îi menţionase explicit pe cei din afara Europei, naţionaliştii din colonii sperau că principiul li se va aplica şi lor. Dar răspunsul primit de Nguyen nu a fost decât o scrisoare politicoasă de la principalul consilier al lui Wilson, care promitea să o supună atenţiei preşedintelui. Wilson nu a văzut probabil niciodată scrisoarea şi, chiar dacă s-ar fi întâmplat asta, ar fi avut prea puţin efect. Tratatul de la Versailles sprijinea autodeterminarea supuşilor europeni ai vechilor imperii, dar nu era valabil şi în colonii.[2]

Reacţia lui Nguyen la acest refuz a fost să-şi transfere speranţele de la Wilson la Lenin. El a intrat curând în Partidul Socialist Francez, iar în decembrie 1920 a devenit membru fondator al Partidului Comunist Francez. A părăsit apoi Parisul, plecând la Moscova, unde s-ar putea să fi studiat la Universitatea Comunistă a Truditorilor din Est (KUTV), cunoscută şi ca „Şcoala Stalin" - şcoala Cominternului pentru comuniştii asiatici, similară Şcolii Lenin, care funcţiona pentru

europeni.[3] în câţiva ani a devenit un personaj important al Cominternului (şi locatar obişnuit la Hotel Lux) şi şi-a luat un pseudonim nou şi revoluţionar - „Cel care luminează", Ho Şi Min

.Ho Şi Min nu era singurul intelectual asiatic dezamăgit de Wilson. Chinezul Chen Duxiu îl lăuda în 1919 ca fiind „numărul unu printre oamenii buni din lume", dar s-a îndepărtat de el, devenind unul dintre fondatorii şi conducătorii Partidului Comunist Chinez.[4] Tânărul Mao Zedong, un activist politic din provincia Hunan, a considerat că trădarea de la Versailles este zdrobitoare. El a înfiinţat un ziar, Cronica râului Xiang, în care şi-a publicat gândurile despre tragedie. Mao îşi îndemna cititorii să studieze „partidul extremist rus" care, credea el, răspândea revoluţia în sudul Asiei şi în Coreea; aceasta este prima lui referire la bolşevism.[5]

Şi totuşi, în practică, orice alianţă între Wilson şi Ho Şi Min ar fi fost sortită eşecului. Wilson era, fără îndoială, dornic să ţină în frâu imperialismul european, dar era prea puţin interesat de popoarele din colonii şi de drepturile lor. El le considera „populaţii subdezvoltate", care avansau foarte încet spre independenţă, sub supravegherea benignă a occidentalilor; în particular, chiar admira metodele imperialiste britanice şi, în general, era anglofil din punct de vedere cultural. El n-ar fi spus că tumultuoasele revoluţii naţionaliste ar fi calea spre progres. Mai mult, datorită originii sale sudiste, el împărtăşea multe dintre prejudecăţile rasiste din mediul respectiv. Nu a fost o surpriză, aşadar, că el a fost de acord cu cererile aliaţilor lui europeni şi japonezi; a acceptat ca imperiile lor să supravieţuiască şi, cu toate că a avut reticenţe, a fost de acord cu transferul enclavei estice chineze Shandong de la Germania înfrântă la Japonia victorioasă.[6]

Mai mult, dacă Wilson nu era un radical, nici Ho Şi Min nu era deloc un liberal. Fiu al unui oficial guvernamental în dizgraţie, el a părăsit Vietnamul în 1911 şi a călătorit prin lume, lucrând ca ajutor de bucătar pe un vas. în marele său voiaj, a vizitat coloniile

şi a petrecut perioade îndelungate în Statele Unite, la Londra şi la Paris. Cum nutrea deja resentimente faţă de prezenţa imperială a Franţei în Vietnam, experienţele i-au permis să-şi generalizeze critica la adresa imperialismului, iar faptul că a fost martor la umilirea negrilor în Statele Unite şi a africanilor şi asiaticilor în imperiile europene 1-a făcut mult mai conştient de rasismul albilor. în momentul în care a ajuns la Londra era deja considerat un radical. Marele bucătar francez Auguste Escoffier 1-a remarcat în bucătăria hotelului Carlton şi s-a oferit să îl înveţe să gătească, dacă renunţă la ideile revoluţionare. Ho a acceptat să înveţe arta patiseriei, dar a ignorat sfatul lui Escoffier privind politica. S-a înscris într-o organizaţie pentru îmbunătăţirea condiţiilor muncitorilor chinezi şi a demonstrat în favoarea independenţei Irlandei.[7] După ce a sosit la Paris, în 1917, Ho a început să activeze în cercuri sindicale şi socialiste. Era un individ rezervat, printre francezi, cel puţin. Socialistul francez Léo Poldès vorbeşte, cu o oarecare superioritate, despre
„aerul lui de Charlot", „comic şi trist în acelaşi timp". „Era foarte simpatic - rezervat, dar nu timid, intens, dar nu fanatic, şi foarte deştept."[8] Unul dintre tovarăşii lui naţionalişti 1-a descris pe Ho Şi Min ca fiind „un armăsar pătimaş".[9] Iar în 1921 ajunsese la concluzia, în parte (după cum susţinea) datorită citirii Tezelor asupra chestiunilor naţionale şi coloniale ale lui Lenin, că numai violenţa şi socialismul aveau să-i elibereze poporul.[10]
Ho a locuit la Paris în perioada când vechea ordine era atacată la periferiile coloniale, ca şi în Europa. în unele părţi ale Imperiului Britanic, Primul Război Mondial a avut un efect similar celui pe care 1-a avut în Europa. Aproape un milion de soldaţi indieni luptaseră în armata britanică, în timp ce zeci de mii de chinezi au plecat spre Europa, să lucreze pe frontul de acasă. Indienii şi chinezii, ca şi clasa muncitoare din Europa, aveau sentimentul că ar fi trebuit să primească unele compensaţii pentru sacrificiile lor. în acelaşi timp, multor naţionalişti din Asia le devenise clar că Europa fusese extrem de slăbită de război şi că balanţa puterii era în schimbare. Iată ce scria Ho premonitoriu, în 1914: „Cred că în următoarele trei sau patru luni destinul Asiei se va schimba dramatic. Foarte rău pentru cei care luptă şi se chinuiesc. Trebuie doar să ne păstrăm calmul."[11]

Aşa cum a înţeles Ho, războiul slăbea vechile ierarhii în toată lumea. în Europa, acest fapt a luat forma revoluţiilor sociale; în afara ei, a revoltelor anticoloniale. Anul 1919 a adus revolte împotriva britanicilor în Egipt, Afghanistan şi Waziristan (Pakistanul de azi), campania de nesupunere civilă a lui Gandhi în India şi declararea unei republici irlandeze. Mai departe, spre Extremul Orient, mişcarea coreeană de la 1 martie şi cea chineză din 4 mai au protestat împotriva imperialismului japonez reînviat. Comunismul era, în unele aspecte, un vehicul util pentru mişcările anticoloniale, izvorâte din frustrare. Imperiile europene îşi impuneau voinţa în general prin intermediul elitelor locale colaboratoare, iar afirmaţia comuniştilor, că inegalităţile interne erau strâns legate de nedreptatea internaţională, căpăta astfel multă greutate. Clasa muncitoare era puţin numeroasă, desigur, dar Lenin justificase revoluţia în Rusia înapoiată pe temeiul că aceasta era o semicolonie a Europei. Stalin era şi el un personaj de la periferia colonială, foarte conştient de importanţa imperialismului în ridicarea bolşevicilor la putere. Aşadar, Cominternul a acordat repede sprijin mişcărilor antiimperiale. Totuşi, comuniştii din Asia au întâmpinat încă de la început dificultăţi în competiţia cu mişcările naţionaliste, care puteau transmite mai eficient mesaje
patriotice şi care îmbinau culturile politice locale cu construirea statului modern. Atitudinea sectară şi exclusivistă a Cominternului nu a fost nici ea de ajutor. Moscova era convinsă că perspectivele revoluţionare cele mai bune erau în Europa, în rândul clasei muncitoare industrializate. Lumea colonială, credea conducerea sovietică, nu avea să poată ajunge la socialism decât după o vreme şi trebuia să se concentreze asupra luptei antiimperialiste, la nevoie în alianţă cu naţionaliştii burghezi, în scopul înfiinţării unor „republici democratice" independente.
Primul congres al Cominternului, în martie 1919, a avut puţine de spus despre tulburările din colonii. Speranţele declanşării unor revoluţii în Europa Occidentală erau încă la cote înalte. în anul următor devenise însă clar că Europa de Vest nu avea să-şi îndeplinească promisiunile revoluţionare. Bolşevicii sperau totuşi că mişcările naţionaliste, în special cele din Asia Centrală condusă de sovietici, aveau să se dovedească aliaţi vitali într-o perioadă în

care propriul regim era foarte slab. Al doilea congres al Cominternului, în vara anului 1920, a alocat, aşadar, mult timp chestiunii coloniale şi au fost invitate mult mai multe delegaţii din afara Europei. Concluziile lui au fost întărite de un alt congres al Cominternului - de data aceasta dedicat exclusiv problemei coloniale -, organizat în oraşul caucazian Baku, Primul Congres al Popoarelor din Est. Au participat la el diverse grupuri de comunişti, radicali şi naţionalişti, reprezentând 37 de naţionalităţi, cele mai multe din fostele imperii rus şi otoman.[12]

La Baku s-au manifestat pentru prima dată disensiunile acute dintre sovieticii eurocentrici şi asiaticii mai radicali. Lenin, care se opunea foarte puternic fronturilor populare în Europa, le considera reţeta ideală pentru Asia „înapoiată". Comuniştii, i-a îndemnat el, ar trebui să facă alianţe cu naţionaliştii burghezi şi cu ţăranii radicali, şi să lupte pentru libertate; socialismul propriu-zis trebuia amânat pentru un viitor îndepărtat. Ideea lui a fost însă violent contestată de mai radicalul indian Narendra Nath Bhattacharya (cunoscut ca M.N. Roy). înainte de Primul Război Mondial, Roy făcuse parte dintr-o organizaţie teroristă antibritanică din Bengal. El a fugit apoi în Statele Unite şi Mexic. în timpul revoluţiei din Mexic din 1917, a devenit socialist - convertit de comunistul rus Mihail Borodin - şi a fondat primul partid comunist din afara URSS. în 1919 a decis să plece în Europa, pentru a fi martor, după cum spunea, „la prăbuşirea Europei capitaliste şi să vadă proletariatul revoluţionar, ca un Prometeu scăpat din lanţuri, ridicându-se ca să construiască din ruine o nouă lume".[13] Ceea ce a văzut a fost însă eşecul revoluţiilor occidentale. Pe când se afla la Berlin, în 1919-1920, şi-a dat seama că viitorul comunismului se afla în colonii, nu în
Europa. După cum îşi aminteşte:

Am trăit personal experienţa dezastrului revoluţiei germane, aşa că nu împărtăşesc optimismul că proletariatul dintr-un număr de ţări va cuceri puterea atât de repede cât trâmbiţează primul congres mondial de la Moscova... proletariatul va reuşi în întreprinderea lui eroică de a cuceri puterea doar atunci când imperialismul va fi slăbit de revolta popoarelor din colonii.[14]

Din acel moment, Roy s-a hotărât să deschidă „al doilea front al revoluţiei mondiale" în lumea colonială.[15]

După părerea lui Roy, comuniştii nu trebuiau să se bazeze doar pe naţionaliştii burghezi care, argumenta el, erau prea strâns legaţi de ordinea „feudală". în schimb, ar trebui să mobilizeze clasa muncitoare potenţial radicală, care se dezvolta în Asia, după spusele lui Roy. Disputa dintre Lenin şi Roy a atins apogeul, cu aprecierile fiecăruia dintre ei despre liderul naţionalist indian Mohandas Gandhi. Lenin îl considera pe acesta un revoluţionar, pe când Roy susţinea, oarecum plauzibil, că era „un revivalist religios şi cultural", „înclinat să fie reacţionar din punct de vedere social, oricât de revoluţionar ar părea din punct de vedere politic".[16] Lenin a început să-şi pună sub semnul întrebării vechile păreri despre Asia. El s- a hotărât să nu susţină o strategie unică şi 1-a încurajat pe Roy să-şi scrie tezele, pe care apoi Cominternul să le aprobe, odată cu ale sale. în următorii opt ani, Cominternul a urmat un incomod curs hibrid, ce îmbina liniile lui Lenin cu cele ale lui Roy. Alianţele cu naţionaliştii burghezi reprezentau linia preferată, dar, în acelaşi timp, Cominternul se concentra mai degrabă asupra muncitorilor decât a ţăranilor. Totuşi, deşi un curs hibrid s-ar fi putut dovedi inspirat, acest lucru nu s-a întâmplat. într-adevăr, abia după ce influenţa Cominternului a pălit, conducătorii locali, printre care Mao Zedong şi Ho Şi Min, au reuşit să creeze un nou şi de succes model de comunism asiatic. Ca şi comunismul făurit de Stalin în anii 1940, acesta îmbina comunismul cu naţionalismul. Dar, spre deosebire de modelul stalinist, a cărui ierarhie evoca aristocraţia serviciului public ţarist, comunismul asiatic a dezvoltat un radicalism mai egalitar şi o abordare mai cuprinzătoare a ţărănimii. Până în anii 1930 şi 1940, acest naţionalism comunist

radical ajunsese să fie foarte atrăgător pentru generaţiile ce se revoltau împotriva moştenirii lor confucianiste. în 1919, China a trecut prin ceea ce poate fi considerată o revoluţie culturală, la fel de importantă prin

impactul său ca acelea imaginate de Rousseau în secolul al XVIII-lea şi de Cernîşevski în secolul al XlX-lea. Iar în următoarele trei decenii, China avea să devină al doilea pol al influenţei comuniste în Est, răspândindu-şi revoluţia în cea mai mare parte din lumea confucianistă şi dincolo de ea

.Una dintre cele mai cunoscute lucrări din literatura chineză modernă este o schiţă a scriitorului (şi viitorului simpatizant comunist) Lu Xun. în Jurnalul unui nebun (Kuangren Riji), scris în aprilie 1918, naratorul descrie cum şi-a dat el seama treptat că, în realitate, conaţionalii lui sunt canibali: „Tocmai ce mi-am dat seama că până acum am trăit într-un loc în care, de patru milenii, se mănâncă carne de om". „Când aveam patru sau cinci ani", îşi aminteşte el, „fratele meu mi-a spus că, dacă părinţii unui om sunt bolnavi, el trebuie să-şi taie o bucată de carne şi să le-o fiarbă, dacă vrea să fie considerat un fiu bun..." Decis să investigheze, începe să citească vechile istorii ale Chinei, descoperind cum personajele cu „virtute şi moralitate" sunt înlocuite rapid de personaje care „mănâncă oameni". Povestea se termină cu nebunul care speră cu disperare că nu este totul pierdut: „Poate mai există copii care încă n-au mâncat oameni? Salvaţi copiii..."[17]

Jurnalul unui nebun este o critică usturătoare a confucianismului, sistemul care a stat mai bine de două milenii la temelia culturii şi politicii chineze. Confucianismul era o filosofie a ordinii, a ierarhiei şi a codurilor morale stricte, în miezul lui stătea un model de societate bazat pe familia paternalistă: supuşii trebuiau să asculte de guvernanţi, copiii de părinţi şi femeile de bărbaţi. Toţi cei din ierarhie trebuiau să se comporte „moral" - adică potrivit statutului lor -, iar educaţia, căreia i se dădea o importanţă enormă în gândirea confucianistă, avea ca scop principal perfecţionarea comportamentului. în vârful ierarhiei sociale şi

politice se afla împăratul, guvernând prin birocraţi de familie bună, care trecuseră examene dificile de literatură clasică şi principii ale confucianismului. Se considera că stăpânirea textelor lui Confucius le oferea acestora legitimitatea morală de a guverna.

Reacţia lui Lu Xun faţă de societatea în care trăia era tipică pentru generaţia lui de intelectuali - o mânie rebelă, care îl stârnea pe exclusul frustrat împotriva unei societăţi de o cruzime şi o ipocrizie atotcuprinzătoare.[18] în universul lui Lu Xun, oamenii sunt percepuţi ca nişte verigi în lanţul rigid al fiinţelor, obligaţi să fie în acelaşi timp opresori şi victime. După cum scria Fu Sinian, contemporanul mai tânăr al lui Lu Xun: „Vai! Povara familiei... Greutatea ei a înăbuşi

tnenumăraţi eroi!" „Te obligă să te supui altora şi să-ţi pierzi identitatea."[19] Dar confucianismul nu se făcea vinovat doar de nefericirea personală a tinerilor ambiţioşi din China. Lu Xun şi contemporanii lui credeau că această filosofie a fragilizat China, creând un popor de oameni slabi, cu mentalitate de sclavi. Aşa cum explica un alt tânăr rebel, Wu Yu, sistemul familial confucianist a făcut din 400 de milioane de oameni „sclavii miriadelor de morţi şi astfel incapabili să se ridice".[20] Reacţia era o revoluţie culturală completă.

Această virulentă critică politică şi culturală aminteşte puternic de cele ale lui Cernîşevski şi, în unele aspecte, de Rousseau. Pentru Lu Xun, ca şi pentru predecesorii săi, cruzimea familiei şi vechea ordine ipocrită, oprimantă erau strâns legate de slăbiciunea naţiunii. Ca şi Franţa lui Rousseau şi Rusia lui Cernîşevski, China era un fost mare imperiu, acum umilit de rivalii lui. Secole de-a rândul, statul chinez rămăsese relativ netulburat de vecini şi nu fusese nevoit să-şi dezvolte structurile politice şi sistemele de impozitare pentru a avea o forţă militară puternică. Rezultatul a fost că, odată cu apariţia presiunilor din partea statelor europene, mult mai războinice, chinezii au fost nevoiţi să accepte colonizarea străină. Britanicii, francezii şi germanii şi-au asigurat capete de pod în China continentală - în special la Shanghai, enclave în care străinii aveau privilegii nerecunoscute chinezilor. între timp, Japonia, recent şi dramatic „modernizată", devenise şi ea o putere imperială, care a preluat controlul asupra sudului Manciuriei şi a vechiului stat vasal chinezilor, Coreea. Aceste înfrângeri au dus la o revoluţie împotriva dinastiei Qing şi a imperiului chinez, care s-a prăbuşit în 1919. Dar revoluţia a grăbit declinul Chinei, în loc să îl oprească. Noul conducător, şeful partidului naţionalist (Gomindan), Sun Yat-sen, a fost înlocuit curând de conservatorul Yuan Shikai, iar la moartea lui Yuan, în 1916, conducerea centralizată în China s-a prăbuşit, degenerând într-o grămadă de regimuri conduse de militari şi încetând să mai fie un imperiu. Acest stat slăbit şi divizat a fost cel care a ajuns pe agenda Conferinţei de pace de la Versailles. Pe 4 mai 1919, vestea că fostele colonii germane au fost date Japoniei a făcut ca 3000 de studenţi să se strângă în Piaţa Tiananmen, înainte să declanşeze un protest mult mai violent în cartierul diplomatic din Beijing. Fapt şi mai important, momentul de la Versailles i-a determinat pe studenţii şi intelectualii chinezi să

se concentreze asupra necesităţii de a reînvia China. Aceştia erau oamenii care aveau să devină fondatorii comunismului chinez. Mişcarea din 4 mai (precedată de mişcarea asemănătoare a „Noii Culturi", din 1915) a propus soluţii în general culturale la suferinţele chinezilor; confucianismul trebuia înlocuit o dată pentru totdeauna cu o „nouă cultură". Mai
degrabă ca „oamenii noi" ai lui Cernîşevski, noii chinezi încercau să evadeze din legăturile familiei tradiţionale într-o lume a libertăţii şi a iubirii romantice. În acelaşi timp, însuşi etosul şi comportamentul chinezilor trebuiau modernizate. La fel cum Cernîşevski deplângea aziatcina, sau „valorile asiatice" ale ruşilor, tot astfel intelectualii din 4 mai erau aduşi la disperare de ceea ce ei (şi occidentalii) considerau a fi servilismul înnăscut al chinezilor. Chen Duxiu (născut în 1879), decanul Facultăţii de Ştiinţe Umaniste de la Universitatea din Pekin şi important conducător al mişcării Noua Cultură, îi îndemna insistent pe tinerii chinezi „să fie independenţi, nu servili" şi „agresivi, nu sfioşi".[21]
Dar unde puteau fi găsite aceste modele de comportament? Pentru unii, precum Chen, răspunsul era în cultura occidentală. Chen, fiul unui mărunt funcţionar şi trecut el însuşi prin examenele confucianiste, respingea acum cu totul cultura chineză străveche. Chinezii trebuiau să înveţe de la „Domnul Ştiinţă şi Domnul Democraţie". Dar alţii, ca Li Dazhao (născut în 1888), bibliotecar la Universitatea din Pekin şi, împreună cu Chen, unul dintre fondatorii Partidului Comunist Chinez, erau mai puţin pasionaţi de liberalismul şi ştiinţa Occidentului. Li provenea dintr-un mediu mai puţin exaltat - era un ţăran bogat -, iar la vremea la care a început şcoala, vechiul sistem de examinare confucianistă fusese abolit. Aşadar, el se implica emoţional mai puţin în respingerea trecutului şi căuta mai degrabă să adapteze cultura chineză decât s-o respingă pe de-a întregul. Avea mai multă încredere în „voinţa poporului" decât în capitalismul liberal sau în politicile constituţionale. într-adevăr, a fost unul dintre primii care au văzut în Revoluţia din 1917 din Rusia un posibil model pentru China. Aşa că, deşi Chen şi Li au devenit amândoi comunişti, ei reprezentau aripi diferite ale mişcării. Chen era mai apropiat de socialismul modernist al lui Lenin, fiind interesat de o organizare modernă, centralizată. Socialismul lui Li era mai radical, încrezător în puterea oamenilor de a transforma societatea.[22] Era posibil ca

înapoiata Chină să nu fie pregătită din punct de vedere economic pentru socialism, dar ca „naţiune proletară" oprimată avea fără îndoială energia necesară pentru revoluţie. Marxismul romantic al lui Li avea să aibă o influenţă enormă asupra unui tânăr vizitator din Hunan, tot un ţăran bogat, pe care 1-a angajat ca ajutor de bibliotecar când a venit pentru prima oară la Beijing în 1918 - Mao Zedong.

Interesul pentru socialism şi pentru modelul rusesc a sporit după ceea ce chinezii au perceput ca o trădare din partea Occidentului la Versailles. Sovieticii înşişi şi- au îmbunătăţit enorm reputaţia în China când, în 1920, au renunţat la toate pretenţiile Rusiei asupra unor teritorii chineze. Dar a fost mereu mai probabil ca intelectualii să fie mai atraşi de bolşevism decât de frazele liberale privind Constituţia şi drepturile. Poate că ei se revoltau împotriva confucianismului, dar erau educaţi în cultura confucianistă şi admirau dedicaţia socialismului pentru sacrificiu de sine şi solidaritate socială.[23] Fiind recent desprinşi de confucianism, ei apreciau pretenţia marxismului de a oferi o înţelegere completă a lumii şi a societăţii, precum şi dezaprobarea trufaşă a comerţului. Şi, desigur, salutau rolul important pe care marxismul îl rezerva elitei intelectuale: avangarda socialistă nu era prea îndepărtată de domnii educaţi în spiritul lui Confucius, răspândind virtute prin educaţie şi exemplu moral.

Comunismul a înflorit printre intelectualii urbani şi în alte părţi ale lumii confucianiste. Până la sfârşitul anilor 1920, comuniştii erau în fruntea mişcării naţionaliste antijaponeze din Coreea, deşi au fost reprimaţi rapid de autorităţile coloniale.[24] Fuziunea dintre Confucius şi Marx era cea mai evidentă în Vietnam - o altă regiune din sfera culturală confucianistă. Ca şi în China, o nouă generaţie punea sub semnul întrebării adevărurile confucianiste ale părinţilor. Educaţi în şcoli franceze, mai degrabă decât în cele confucianiste tradiţionale, ei au început să critice vechea gândire şi să-şi învinovăţească propria cultură pentru slăbiciunea în faţa oprimării franceze, iar în 1925-1926 oraşele vietnameze au fost teatrul unui val de demonstraţii studenţeşti radicale împotriva guvernării franceze. De la baza lui din sudul Chinei, Ho Şi Min a exploatat această nemulţumire, dar a înţeles totodată importanţa reconcilierii comunismului şi a culturii confucianiste. în 1925, cu ajutorul Cominternului, el a înfiinţat Liga Tineretului Revoluţionar

Vietnamez, ca un partid amplu, deschis tuturor claselor sociale. El insista asupra ţelurilor naţionaliste, nu a celor comuniste, deşi a format totodată şi un grup intern secret, dedicat victoriei marxism-leninismului pe termen lung. Marxismul lui Ho avea un puternic iz confucianist şi el chiar a încercat, în mod neconvingător însă, să-i reconcilieze pe cei doi mari înţelepţi, Confucius şi Lenin:

> în cazul în care Confucius ar fi trăit în zilele noastre şi ar fi persistat în acele opinii [monarhiste], ar fi fost un contrarevoluţionar. Ar fi posibil şi ca acest supraom să cedeze în faţa circumstanţelor şi să devină un adept meritoriu al lui Lenin. în ceea ce ne priveşte pe noi, vietnamezii, să ne pregătim intelectual citind operele lui Confucius şi revoluţionar citind operele lui Lenin.[25]

Cartea lui, Calea spre revoluţie, dedică un capitol întreg comportamentului moral ideal pentru un comunist. Lenin n-ar fi folosit niciodată un limbaj atât de explicit moralizator, întrucât pentru el morala era întotdeauna subordonată necesităţilor revoluţiei. Ho însuşi voia să fie văzut ca un „om superior" confucianist, cu toate calităţile[26], iar stilul de conducere al acestui fiu de mandarin contrasta puternic cu cel al ţăranului rebel Mao.

în alte părţi ale Asiei, marxismul s-a dovedit mai greu de implantat în cultura locală. Japonia, deşi făcea parte din universul cultural confucianist, dezvoltase o cultură politică mai militaristă decât cea a Chinei birocratice; idealul unei lumi conduse de administratori-savanţi care cunosc îndeaproape legile istoriei nu era deloc atrăgător pentru elitele ei marţiale. Comuniştii au descoperit şi că în Japonia, spre deosebire de China, Vietnam şi Coreea, era imposibil ca marxismul şi naţionalismul să fuzioneze. Un naţionalism puternic şi plin de succes înflorise deja în Japonia, cultivat de elitele ei politice şi militare, iar ţara avea propriul imperiu. Cominternul era în mod implacabil ostil cultului împăratului - un element central al naţionalismului japonez. Comuniştii japonezi au încercat să convingă Cominternul să-şi relaxeze linia rigidă, dar în zadar. Astfel de dispute au făcut ca în Japonia comuniştii să poată fi uşor prezentaţi ca marionete ale străinătăţii şi să fie supuşi unei reprimări dure.[27]

Comuniştilor din India le-a fost la fel de greu să se adapteze culturii locale. Unii, ca Roy, s-au remarcat prin respingerea tradiţiilor hinduse, cum ar fi sistemul castelor, iar rezultatul a fost

că de multe ori comuniştii au fost prezentaţi ca o forţă străină. Ei n-au avut noroc nici cu rivalii lor - o administraţie britanică relativ liberală, expertă în a-şi dezbina adversarii, oponenţii, şi Partidul Congresului, naţionalist, al lui Mohandas Gandhi. Acesta crease un naţionalism cu un succes uriaş, reuşind să facă să funcţioneze un amestec bizar de socialism moderat progresist, dar antimodern, şi de tradiţii hinduse. El a reuşit să formeze o coaliţie puternică între ţărănimea dominantă şi clasele de mijloc urbane, păstrându-şi totodată ascendentul moral prin recurgerea la o retorică în favoarea săracilor şi prin respingerea violenţei. Intelectualii care priveau cu ochi buni URSS - cum era prim-ministrul Indiei, Jawaharlal Nehru - au fost convinşi să rămână de partea Congresului şi credincioşi unei concepţii fundamental liberale asupra politicii.

La începutul anilor 1920, Japonia, cea mai industrializată ţară din Asia, era considerată de Comintern regiunea cea mai promiţătoare pentru o revoluţie proletară. Dar la jumătatea deceniului, atenţia Cominternului s-a deplasat către China. însă, cum putea un mic grup de studenţi şi de universitari, doritori să transforme cultura chineză, să aibă efect asupra unei societăţi atât de difuze? Strategia lor iniţială a fost remarcabil de asemănătoare cu cea a socialiştilor agrarieni ruşi din anii 1870. Ei au încercat să-şi pună idealurile în practică înfiinţând „societăţi de muncă şi studiu", care presupuneau deseori traiul în comun. De asemenea, au încercat şi să-i determine pe muncitori şi pe ţărani să boicoteze produsele japoneze, precum şi să reformeze sistemul familial confucianist.[28] Ei au descoperit însă că oamenii de rând nu erau interesaţi de oferta lor, iar „societăţile de muncă şi studiu" au avut viaţă scurtă. Pentru mulţi, mişcarea din 4 mai părea să fi eşuat. Cultura şi educaţia nu schimbau nimic. China rămânea slabă şi divizată, populaţia ei ignorantă şi servilă, iar conducătorii corupţi şi egoişti. Impresionanta povestire a lui Lu Xun din 1921, Adevărata poveste a lui A Q (A Q Zhengzhuan), exprima disperarea generaţiei lui. Este povestea unui hoţ mărunt dintr-un sat, în ultimii ani ai dinastiei Qing. Este un personaj jalnic, fiind deseori bătut şi hărţuit de vecinii lui, dar îşi păstrează respectul de sine hărţuindu-i la rîndul lui pe cei mai slabi ca el. Deoarece supără familia locală de nobili, pleacă la oraş, unde intră într-o bandă de hoţi şi aude despre

revoluţia republicană din 1911. Când se întoarce în sat pentru a vinde bunurile furate, încearcă să-i înspăimânte pe nobili pretinzând că el însuşi este revoluţionar. Adevăraţii revoluţionari naţionalişti descind însă în sat şi îşi unesc forţele cu bogătaşii ca să-1 aresteze pentru un furt pe care de fapt nu îl comisese. Povestea se termină cu execuţia lui A Q. Personajul reprezintă China, aflată la mila mai puternicilor ei vecini. Dar el este şi chinezul sărac şi ignorant, jalnic, deoarece nu-şi dă seama de poziţia lui umilitoare într-o ierarhie adânc înrădăcinată.[29]
Tocmai această conştientizare a enormei dificultăţi de a transforma China i-a făcut pe mulţi cei din generaţia 4 mai să treacă la bolşevism de la un socialism romantic sau anarhism. La început nu se ştiau prea multe despre ideologie. Când Li Dazhao a scris unul dintre primele articole pe această temă în noiembrie 1918, subiectul era atât de necunoscut, încât tipograful care trebuia să scrie cuvântul „bolşevism" a folosit caracterele chinezeşti pentru „Hohenzollern".[30] Totuşi, oricât de puţin s-ar fi ştiut despre marxism, acesta apărea extrem de atrăgător în acea vreme de criză: era dedicat unirii unei naţiuni dezbinate şi dezorganizate, nu se temea să recurgă la violenţă şi, spre deosebire de un naţionalism bazat pe modelul european din secolul al XlX-lea, identifica elitele egoiste ca fiind
principalul obstacol în calea renaşterii naţionale. Pe 1 iulie 1921, Chen Duxiu a repetat pesimismul lui Lu Xun în ceea ce-i priveşte pe chinezi şi frustrarea lui prometeică faţă de presupusa lor pasivitate. Chinezii erau „un popor parţial împrăştiat, parţial stupid, cu un individualism îngust la minte, fără spirit public, care ajung deseori hoţi şi trădători şi care multă vreme au fost incapabili să fie patrioţi". Democraţia nu era practică. în schimb, „ar fi cel mai bine să treacă prin dictatura de clasă a comuniştilor ruşi. Deoarece, pentru a salva naţiunea, pentru a răspândi cunoaşterea, pentru a dezvolta industria fără să fie întinată de capitalism, metodele ruseşti reprezintă singura cale."[31]

Dată fiind admiraţia lor pentru exemplul sovietic, nu este de mirare că, în căutare de ajutor, comuniştii din China s-au îndreptat spre

VIII

Moscova şi Comintern. într- adevăr, Partidul Comunist Chinez (PCC) a fost, în esenţă, încă de la început o întreprindere chino-sovietică, înfiinţată în linii mari de Chen Duxiu şi de reprezentantul rus al Cominternului, Grigori Voitinski. înfiinţat oficial la Shanghai în iulie 1921, el a încercat să absoarbă multe dintre grupurile de studiu din oraşele Chinei şi să le supună unei discipline în stil bolşevic. Dar încă de la început au existat tensiuni între chinezi şi Moscova. Desigur, „bolşevizarea" era pretutindeni un proces total, iar la început a mers mai uşor decât în Occident, deoarece comuniştii chinezi au primit cu bucurie disciplina de care credeau că duc lipsă. Totuşi diferenţele culturale dintre ruşi şi chinezi erau probabil mai mari, iar puterea localităţii de origine, a descendenţei şi a reţelelor personale mai mare în China decât în altă parte. Mai mult, Moscova impunea în Asia o strategie mult mai progresivă decât în Europa, aşa că distanţa dintre obiectivele Cominternului şi cele ale localnicilor era mai mare. Conflictul dintre strategia alianţelor a lui Lenin şi radicalismul proletar al lui Roy, departe de a fi rezolvat, a continuat să domine politica Partidului Comunist Chinez de-a lungul întregului deceniu 1920.în 1923, un tânăr emisar rus în China, Serghei Dalin, a scris despre experienţele lui în ziarul Komsomolului, Komsomolskaia Pravda. „Problemele sunt discutate fără să prezideze cineva şedinţa ori să scrie procesul-verbal şi fiecare vorbeşte când vrea sau când i se pare necesar," s-a plâns el. Discuţiile erau nesfârşite şi chinezii şovăiau să ia o decizie. Odată, când Dalin a propus în cursul unei dezbateri ca fiecare parte să facă un rezumat de cinci minute, după care să se treacă la vot:

.. .au tăcut cu toţii, privindu-mă cu ochii mari, de m-au făcut să mă uit în oglinda ce atârna pe perete, să văd dacă nu sunt cumva murdar pe faţă. Deodată, au început toţi să râdă... Evident, nu mai propusese nimeni niciodată aşa ceva, în miile de ani de istorie a Chinei. Mai târziu am aflat despre chinezi că ei nu iau o decizie finală până nu e toată lumea de acord.[32]

Plângerile lui Dalin erau tipice şi eforturile Cominternului de a crea un partid în stil bolşevic s-au lovit de opoziţia lui Chen şi a

celorlalţi, care erau convinşi că partidul trebuie să rămână o parohie vastă. Cominternul nu folosea întotdeauna cele mai bune

tehnici pentru a-şi atinge scopurile; unii oficiali, ca Voitinski, erau sensibili şi populari printre chinezi; alţii, ca olandezul Hendricus Sneevliet, care avea o experienţă considerabilă în Indonezia guvernată de Olanda, erau mai dominatori. Un comunist chinez care lucrase cu Sneevliet îşi amintea: „Le-a lăsat unora impresia că împrumutase obiceiurile şi atitudinea olandezilor care trăiau ca stăpâni coloniali în Indiile de Est."[33]

O modalitate de a inculca metode şi atitudini bolşevice consta în trimiterea comuniştilor chinezi la Moscova, pentru pregătire. La apogeul ei, Universitatea Comunistă a Truditorilor din Est avea 1500-2000 de studenţi. Programa ei era foarte asemănătoare cu cea de la Şcoala Lenin pentru comunişti occidentali, deşi problemele de limbă complicau lucrurile, iar studenţii se chinuiau din greu săînveţe rusa. învăţarea unor noi forme de comportament era, de asemenea, plină de dificultăţi. Studenţii de aici, ca şi în alte instituţii de partid, trebuiau să treacă prin „autocritică" sau „critica studiului". Studenţii trebuiau să-şi critice colegii şi apoi să se supună ei înşişi criticilor. Această „luptă fără emoţii" trebuia să-i ajute să elimine gândurile rele. în anii 1930, aceste sesiuni de „luptă" au fost exportate şi în China, unde au devenit o parte centrală a practicii Partidului Comunist. Dar în primii ani au fost cât se poate de nepopulare, întrucât veneau în contradicţie cu importanţa pe care chinezii o dădeau prin tradiţie „feţei" (aspectului social) şi consensului de grup.[34]

Totuşi, relaţiile chino-sovietice nu au avut de suferit doar de pe urma acestor probleme de centralizare, ci şi a unei chestiuni politice fundamentale - relaţia dintre comunism şi naţionalism. Intelectualii chinezi erau atraşi de comunism deoarece acesta putea fi legat de cauza naţionalistă. Părea să fie o cale de reînviere a unei Chine slăbite. Dar cum putea fi reconciliată lupta de clasă cu unitatea naţională?

Cominternul a răspuns la întrebare urmând linia lui puternic gradualistă. China trebuia să fie mai întâi unită printr-o revoluţie „naţională burgheză" la care să ia parte mai multe clase sociale. în 1923, Cominternul a hotărât, aşadar, să-i susţină nu doar pe comunişti, ci şi Gomindanul naţionalist al lui Sun Yat-sen, care era în căutare de aliaţi străini. Gomindanul a primit un consilier sovietic dedicat cauzei, pe Mihail Borodin, iar ofiţerii Armatei Roşii le predau soldaţilor comunişti şi celor din Gomindan la Academia Militară Huangpu, pe o insulă la sud de Canton. Naţionaliştii învăţau cot la cot cu comuniştii şi la Universitatea Sun Yat- sen a Truditorilor din China, înfiinţată la Moscova în 1925.[35] Cominternul a convins Gomindanul şi pe comunişti să se alieze într-un „Front Unit"; comuniştii aveau să devină „un bloc înăuntrul" Gomindanului şi, la un moment dat în viitor, urmau să preia întregul partid.

Gomindanul a primit cu bucurie atât sfaturile, cât şi ajutorul militar al sovieticilor. Partidul chiar s-a reorganizat pe linia centralismului bolşevic, demonstrând că tiparul organizaţional sovietic era foarte atrăgător în Asia. Dar a rămas divizat între o stângă dedicată alianţei cu comuniştii şi o dreaptă mai apropiată de elitele chineze. La moartea lui Sun, în 1925, se părea că a câştigat centrul, odată cu preluarea controlului de către Jiang Jieshi, şeful secţiunii militare la Academia Huangpu. Jiang a fost la început un mare admirator al URSS, pe care a vizitat-o în 1923, iar fiul lui era membru în Komsomol. Dar el nu a sprijinit niciodată revoluţia socială şi în curând a ajuns în conflict cu consilierii sovietici şi cu aripa stângă din Gomindan, bănuindu-i că ar conspira împotriva lui.[36]

Chen Duxiu şi comuniştii au avut iniţial reticenţe în a urma sfatul Cominternului, de a intra în Frontul Unit, alături de Gomindan. în 1923, Chen a acceptat această linie politică, însă, când Gomindanul s-a deplasat spre dreapta şi elitele locale au început să se opună reformelor sociale, el a început să facă presiuni pentru a pune capăt alianţei. Toate elitele „egoiste", inclusiv nobilimea şi burghezia, erau acum duşmanul. China nu avea să fie puternică şi unită decât atunci când aceste elite aveau să fie răsturnate de proletariat.

Mişcarea decisivă spre stânga a venit pe 30 mai 1925. O grevă la o fabrică deţinută de japonezi a fost oprită cu forţa de poliţia din Shanghai, controlată de străini şi formată în special din britanici şi indieni. Doisprezece muncitori au fost ucişi, iar Mişcarea 30 mai - constând în demonstraţii şi boicoturi ale produselor străine - s-a răspândit în oraşele Chinei. Evenimentele erau parcă desprinse dintr-un manual marxist-leninist; legăturile dintre imperialism şi opresiunea de clasă erau clare ca lumina zilei. Comunismul a devenit şi mai la modă printre scriitori şi intelectuali, iar efectivul partidului a sărit la 60 000 de membri; pentru prima dată, era pe punctul să devină un partid de masă. Comuniştii au avut, de asemenea, un oarecare succes în organizarea mişcării sindicale din oraşe şi au început să aibă cu adevărat realizări şi la ţară. Pe măsură ce armatele Gomindanului ocupau fâşie după fâşie din câmpiile vaste ale Chinei, ţăranii profitau de ocazie ca să se ridice împotriva proprietarilor de pământuri, ceea ce i- a îngrijorat pe

bogăţii care reprezentau sprijinul natural al Gomindanului. Evident, comuniştii abia aşteptau să dea o mână de ajutor. Naţionaliştii aveau să-şi ia curând revanşa. în 1926, Jiang Jieshi a lansat Expediţia nordică, o campanie militară pentru a uni China şi a-i învinge pe capii militari locali. Armata Revoluţionară Naţională, instruită şi finanţată de sovietici, a mărşăluit pe coasta estică a Chinei, uneori învingând, dar de cele mai multe ori absorbind trupele războinicilor locali. O consecinţă importantă a fost că Gomindanul a ajuns astfel să se bazeze şi mai mult pe bogătaşi şi pe militari, devenind şi mai ostil reformelor sociale. Când Jiang s-a apropiat de Shanghai, comuniştii au organizat preventiv revolta a 200 000 de muncitori grevişti, preluând puterea de la şeful militar local. Dar în primăvara lui 1927, forţele lui Jiang au cucerit Shanghaiul şi au distrus, în cele din urmă, Frontul Unit. Cu ajutorul oamenilor de afaceri, al notabililor oraşului, al autorităţilor din aşezarea internaţională şi al notoriei grupări mafiote Banda Verde, Jiang a arestat şi a ucis un mare număr de comunişti şi de simpatizanţi ai lor.

Masacrul de la Shanghai a reprezentat sfârşitul catastrofal al încercărilor Cominternului de a influenţa politica chineză şi a dus la o explozie de incriminări reciproce între China şi Moscova. Chen Duxiu a devenit ţap ispăşitor şi a fost înlăturat, dar distrugerea Partidului Comunist Chinez a demonstrat că şi ideile lui Lenin, şi cele ale lui Roy erau falimentare. Fidel cu încăpăţânare Frontului Unit al lui Lenin, Cominternul oferise finanţare şi pregătire tocmai acelei armate care avea să masacreze partidul. Dar comuniştii chinezi se făceau şi ei vinovaţi de îmbrăţişarea utopiilor proletare ale lui Roy. Ei s-au apucat să organizeze o revoluţie a muncitorilor urbani, deşi proletariatul din China era foarte puţin numeros şi muncitorii erau deseori mai loiali societăţilor secrete sau familiei, decât propriei „clase". Mai mult, comuniştii chinezi nu aveau o forţă militară proprie, dar credeau că vor putea rezista în faţa rivalilor înarmaţi pe cheltuiala Cominternului. Insurecţiile eşuate din Indonezia, în 1926-1927, au convins şi ele Cominternul că revoluţiile urbane erau premature în Asia.

Masacrul de la Shanghai a fost urmat de o „teroare albă". Comuniştii au fost daţi afară din Gomindan, iar cei rămaşi au fugit în munţi, unde au înfiinţat „baze" comuniste. Existau mai bine de o duzină de astfel de baze, dar se aflau la distanţă mare de centrele de putere. Erorile Cominternului păreau să fi compromis

perspectivele comunismului, ce păreau atât de roz cu doar doi ani mai înainte.

Dar înfrângerea şi retragerea forţată la ţară, departe de influenţa Cominternului, aveau să se dovedească până la urmă benefice

I

pentru comuniştii chinezi. Expulzaţi din oraşe şi persecutaţi de Gomindan, ei au fost nevoiţi să se reinventeze.în iarna anului 1918, un tânăr de 25 de ani, venit din provincie, stătea într-un amfiteatru aglomerat de la Universitatea Pekin, la vremea aceea centrul extraordinarelor frământări intelectuale şi culturale ale perioadei. îl asculta pe unul dintre cei mai occidentalizaţi lideri ai mişcării Noua Cultură, Hu Shi. La sfârşitul expunerii, entuziasmat de toate aceste idei noi, s-a dus la Hu să-i pună o întrebare. Auzindu-i pronunţatul său dialect sudic, Hu 1-a întrebat dacă era cu adevărat student şi, aflând că este doar un modest ajutor de bibliotecar, 1-a respins tăios.[37] Tânărul bibliotecar era Mao Zedong, care plecase din provincia natală Hunan şi se stabilise la Beijing de câteva luni, înainte ca îmbolnăvirea mamei să-1 oblige să se întoarcă în satul lui. Mao era doar unul dintre numeroşii chinezi tineri, idealişti, doritori să ia parte la reînvierea ţării lor şi să înveţe lucruri noi din străinătate. Şi, în ciuda felului umilitor în care 1-a tratat Hu, tocmai originile lui rurale, provinciale, l-au ajutat să adapteze aceste idei pe teren chinezesc mult mai bine decât ar fi făcut-o studenţii mai educaţi, mai sofisticaţi.

Paralelele dintre Mao şi Stalin sunt izbitoare. Ambii aveau origini modeste, petrecuseră puţin timp sau deloc în Occident şi amândoi au fost nevoiţi să-şi facă loc printre comuniştii mai cosmopoliţi şi cu studii mai înalte decât ei; priveau cu suspiciune inteligheţia educată (deşi ostilitatea lui Mao era dusă la extrem); amândoi şi-au petrecut tinereţea la periferia unor imperii mari, dar în declin, în mediul politic al unui naţionalism furios, şi şi-au deschis drumul, pe un traseu întortocheat, până la centrul imperial; amândoi au fost interesaţi de chestiunile militare încă de la o vârstă fragedă şi au ajuns la conducere în perioade de război civil; erau machiavelici şi fără scrupule din punct de vedere politic; erau inteligenţi, dar nu primiseră cine ştie ce educaţie în sistemul tradiţional ce sublinia importanţa moralităţii şi a ideologiei, fie ea creştin-ortodoxă sau confucianistă. Şi amândoi credeau în puterea ideilor în politică, fiind iniţial în aripa radicală a mişcării marxiste.

De asemenea, ambii erau încăpăţânaţi, rebeli şi ajunseseră să-şi dispreţuiască profund taţii. Mao îşi considera tatăl un tiran lacom şi îngust la minte, care-i exploata pe săraci; el a refuzat să trăiască alături de soţia ce-i fusese aleasă şi mai târziu avea să afirme că a învăţat importanţa revoltei din relaţiile cu tatăl lui.Interesul lui Mao pentru rebeli este evident în pasiunea lui pentru Pe malul apei (cunoscută şi ca Toţi oamenii sunt fraţi), povestea chineză clasică a celor 108 de bandiţi „fraţi", care luptă pentru săraci împotriva oficialilor nedrepţi - o poveste eroică amintind de cele ale lui Koba, care îi plăceau atât de mult lui Stalin. El i-a mărturisit jurnalistului Edgar Snow că o preferă textelor confucianiste şi că o citea deseori în clasă, ascunzând-o sub un text clasic când profesorul trecea pe lângă el.[38] Mao însuşi, la fel ca Stalin, era familiarizat cu bandiţii pe lângă casă. Cum imperiul Qing decădea, Hunan, ca şi Georgia, avea propriii ţărani bandiţi: o frăţie secretă care lupta împotriva moşierilor.

Dar nu ar trebui să împingem paralelele prea departe. Georgia anilor 1870 şi provincia Hunan din anii 1890 erau locuri foarte diferite. Mao, spre deosebire de Stalin, a participat activ la mişcarea de revoluţie culturală împotriva confucianismului ierarhizant - Mişcarea 4 mai -, iar atitudinea lui faţă de o serie întreagă de subiecte - familia, societatea, cultura - era mult mai egalitaristă şi mai radicală decât cea a mai vârstnicului lui tovarăş. Cu toate că Mao avea acelaşi simţ sardonic al umorului ca şi Stalin şi acelaşi limbaj brutal, între tovarăşii lui era rezervat. Oamenii care îl întâlneau vedeau un personaj discret.

Agnes Smedley, scriitoare americană şi corespondent al ziarului Manchester Guardian, a scris despre prima ei întâlnire cu Mao, în anii 1930:

Faţa lui întunecată şi impenetrabilă era lungă, fruntea înaltă şi lată, gura feminină. Dincolo de orice altceva, era un estet... Dacă [şeful militar] Zhu [De] era iubit, Mao Zedong era respectat. Puţinii care ajungeau să-1 cunoască mai bine nutreau afecţiune pentru el, dar spiritul lui evolua de unul singur, izolându-1. în el nu era nimic din umilinţa lui Zhu. Cu toată latura lui feminină, era încăpăţânat ca un catâr şi toată fiinţa lui era străbătută, ca de un ax de oţel, de mândrie şi de hotărâre. Am avut impresia că putea să stea şi să aştepte cu anii, dar până la urmă făcea cum voia el.[39]

Pe când avea doar 18 ani, lui Mao i s-a oferit prilejul de a-i imita pe eroii lui războinici, înrolându-se în Armata Republicană din capitala provinciei Hunan, Changsha, pentru a apăra revoluţia din 1911. El nu a luat parte la lupte, dar s-a confruntat cu mari greutăţi şi riscuri. După şase luni a fost demobilizat şi a trebuit să decidă ce face cu viaţa lui. S-a gândit să se înroleze la şcoala de poliţie, s-a înscris ca ucenic la un fabricant de săpun şi a intrat la o şcoală de afaceri, la care însă a renunţat când a văzut că toate cursurile se ţineau în engleză. A luat examenele pentru prestigioasa Şcoală Medie, la specializarea istorie şi literatură chineză, dar a considerat că regimul era prea restrictiv şi disciplinarist; până la urmă a ajuns la un colegiu pedagogic, care i-a plăcut şi pe care 1-a absolvit în 1918.

Anii de colegiu i-a folosit pentru a-şi extinde lecturile. într-o vreme în care China era în fierbere intelectuală şi politică, parcursul lui Mao era tipic pentru studenţii naţionalişti din generaţia lui, care căutau căi de a reînvia ţara. Ca şi cei din mişcarea Noua Cultură, credea că poporul chinez trebuie să scape de mentalitatea lui servilă. Decizia de afirmare şi puterea voinţei erau răspunsurile. Dar soluţiile lui Mao aveau şi o coloratură distinct militară, iar el continua să vadă lumea prin ochii unui tânăr soldat, amator de lecturi eroice. în primul lui articol, scris în 1917, afirma:

Naţiunea noastră are nevoie de putere: spiritul ei militar nu a fost încurajat. Condiţia fizică a oamenilor se înrăutăţeşte de la o zi la alta... Dacă trupurile noastre nu sunt puternice, vom tremura la vederea soldaţilor [inamici]. Cum să ne atingem atunci ţelurile sau să ne impunem influenţa la distanţă?[40]

Disciplina exerciţiilor fizice - pe care Mao le practica zilnic - avea să întărească voinţa, iar apoi puterea voinţei, combinată cu o perspectivă morală adecvată, avea să le dea chinezilor forţa de a se ridica împotriva opresorilor lor imperiali. Spre deosebire de „omul superior" al lui Confucius, al cărui comportament era „cultivat şi agreabil", exerciţiile trebuiau să fie „sălbatice şi dure".[41] Poate că Mao căuta să-şi justifice propriul caracter, de ţăran, dar el combina totodată interesul confucianist pentru etică şi darwinismul social la modă, importat din Occident. Remediul lui Mao la declinul naţional era în mare măsură acelaşi ca al predecesorilor lui francezi şi ruşi: distrugerea vechii culturi elitiste şi transformarea poporului într-o fraternitate cvasimilitară.

La fel ca mulţi dintre contemporanii lui, Mao a început ca un vag anarhist, dar
nu este o surpriză faptul că trebuie să fi fost printre primii care au ajuns la concluzia că „partidul extremist" rus, cum îi spunea el, avea adevăratele răspunsuri. Observarea a ceea ce el considera ca fiind corupţia şi egoismul lumii bune din Hunan 1-a convins că orice reformă care se baza pe aceşti oameni era lipsită de speranţă.[42] în 1921, el a trecut în revistă opţiunile disponibile pentru China şi a argumentat că toate modelele - de la reformismul social la comunismul moderat - aveau să eşueze în a schimba ţara. Doar de la „comunismul extrem" cu „metodele lui de dictatură de clasă" „te puteai aştepta să obţii rezultate".[43]
Mao a devenit curând un organizator de partid de succes în provincia Hunan. A îmbrăţişat strategia Frontului Unit şi a lucrat pentru Gomindan, la departamentul central pentru propagandă. Dar după criza din 1927, când comuniştii au fost izgoniţi din oraşe la ţară, Mao era bine pregătit să profite de noile condiţii. Atenţia lui s-a reîndreptat spre armată şi nu după mult timp a pledat insistent pe lângă comunişti să rdice o armată care să o contracareze pe cea a Gomindanului. Potrivit afirmaţiei lui ce avea să devină celebră: „Trebuie să conştientizăm că puterea politică vine pe ţeava puştii".[44]
Mao era, de asemenea, foarte interesat de zona rurală şi de tensiunile sociale ale acesteia. Nu că ar fi fost sentimental în privinţa vieţii la ţară, dar, după cum îşi amintea medicul lui, „Mao era un ţăran şi avea gusturi simple".[45] La fel ca toţi ţăranii din sudul Chinei, nu s-a spălat niciodată pe dinţi şi abia dacă îşi clătea uneori gura cu ceai (spre sfârşitul vieţii, dinţii îi erau complet stricaţi şi negri). Vizitatorii străini erau uneori uluiţi când îşi scotea hainele în mijlocul conversaţiei, pentru a căuta păduchi.[46] începând din 1925, Mao a devenit din ce în ce mai convins că ţărănimea trebuia să joace un rol revoluţionar decisiv. El nu a abandonat niciodată doctrina marxistă potrivit căreia clasa muncitoare şi partidul reprezentau avangarda şi că societatea socialistă avea să fie modernă şi industrială.[47] Dar el a argumentat că strategia comuniştilor trebuia să se concentreze asupra zonei rurale, deoarece „clasa stăpânilor feudali" era principala fortăreaţă a conducătorilor militari locali şi a imperialiştilor străini.[48]

La început, Moscova a adoptat o linie marxist-leninistă dogmatică, opunându-se accentului pus pe ţărani. Dar la sfârşitul anului 1927, când dezastrul politicii sovietice a Frontului Unit a devenit evident, a acceptat noua strategie. Mao însuşi şi-a stabilit cartierul general în munţii Jinggang, înainte să fie forţat să şi-1 mute la graniţa dintre provinciile Jiangxi şi Fujian, în sud-vestul Chinei, în apropierea oraşului Ruijin. Pe 7 noiembrie 1931, la aniversarea revoluţiei bolşevice, a fost inaugurat primul stat comunist din China: Republica Sovietică Jiangxi. Ceremonia a avut loc în templul unui clan aflat la marginea oraşului Ruijin, cartierul general al regimului. A fost organizată o paradă, la care apărea un personaj ce simboliza „imperialismul britanic", ţinând doi prizonieri în lanţuri - India şi Irlanda. Mao, stând în mijlocul altora pe un podium în stil sovietic, înconjurat de steaguri roşii şi de embleme cu secera şi ciocanul, a fost declarat preşedinte al noii republici.[49]
Aceasta a fost perioada în care partidul a dezvoltat noţiunea de „război al întregului popor", de gherilă, care avea să fie atât de importantă pentru adaptarea comunismului la conflictele din Lumea a Treia. Comitetul Central al PCC a emis în mai 1928 un „Cadru general pentru activitatea militară", care explica strategia în detaliu: „Armata Roşie" comunistă urma să mobilizeze ţăranii în Detaşamente Roşii de Apărare, care să lupte împotriva miliţiilor stăpânitorilor locali şi a Gomindanului, dar totodată să confişte pământurile şi să le împartă celor săraci. între timp, partidul avea să fie dominant şi să se ocupe de „agitaţie şi propagandă" în rândurile soldaţilor; relaţiile dintre ofiţeri şi soldaţi aveau să fie egalitare şi se făceau eforturi pentru excluderea micii burghezii din armată. Bazele din Jiangxi aveau să fie germenul unui stat comunist, aprovizionând Armata Roşie şi rezistând incursiunilor Gomindanului.[50]
Acest model de organizare militară era, aşadar, foarte diferit de cel convenţional european - şi, într-adevăr, şi de cel predat de sovietici la Academia Huangpu. în mod paradoxal, Jiang Jieshi şi Gomindanul au fost mai impresionaţi de ideile sovietice decât comuniştii şi au încercat să creeze o structură naţională ierarhică, atotcuprinzătoare, ca să mobilizeze întreaga populaţie pentru serviciul militar şi pentru muncă. Potrivit sistemului lor, baojia, toate gospodăriile aveau să fie înregistrate printr-o organizare

birocratică foarte complexă, supravegheată de o comisie combinată, formată din trimişi de la centru şi elite locale. Efortul Gomindanului a avut unele succese şi în nici un caz nu era sortit eşecului.[51] însă, dat fiind haosul politic din vremea respectivă, proliferarea bandelor înarmate şi slăbiciunea guvernului central, abordarea de sus în jos era mult prea ambiţioasă şi putea fi uşor dată peste cap de oficiali locali neobedienţi. Prin contrast, strategia comuniştilor era una mai degrabă locală decât naţională şi avea şanse de reuşită doar într-o perioadă de tulburări politice extreme. Dar a fost eficientă în a strânge din nou laolaltă o societate pulverizată de război, adunând în acelaşi timp grupările militare disparate şi transformându-le într-o forţă coerentă.[52]

Mao a fost doar unul dintre numeroşii comandanţi militari comunişti, dar a devenit un adept entuziast al „războiului întregului popor", de gherilă, cu un succes deosebit. El i s-a alăturat lui Zhu De, fost mercenar şi dependent de opiu, care plecase în Germania şi apoi se întorsese, devenit în secret comunist, pentru a instrui ofiţerii din Gomindan. Mao a învăţat de la el despre ştiinţa militară şi împreună au format „A Patra Armată Roşie", care a devenit o forţă de gherilă eficientă. în loc să înfrunte un inamic mai puternic în formaţie convenţională de luptă, strategia lor era să se retragă, atrăgându-şi inamicul pe teritoriul lor şi atacându-1 atunci când acesta se afla departe de liniile lui de aprovizionare.

între timp, Mao a făcut şi o analiză sociologică amănunţită a ţărănimii. El a văzut ţărănimea ca pe „o mare" de simpatie şi sprijin, esenţială pentru momentul când comuniştii aveau să ia lucrurile pe cont propriu. Dar a înţeles şi că diviziunea brută de clasă a marxismului în ţărani „bogaţi", „de mijloc" şi „săraci" nu avea să-i fie de ajutor, ba chiar putea să îndepărteze populaţia rurală, în 1930, aşadar, a făcut un studiu masiv şi cuprinzător al ţărănimii din câteva zone, inclusiv Xunwu;[53] el a analizat numărul de magazine şi cele 131 de bunuri de larg consum disponibile în acestea, ca şi profesiile şi atitudinile politice ale locuitorilor. A ajuns astfel la concluzia că ţăranii bogaţi erau o minoritate nesemnificativă, izolată; partidul putea, aşadar, „să tragă de pe graşi pentru a da celor slabi" - adică să redistribuie săracilor pământurile celor bogaţi - fără să înfurie majoritatea.[54] Chiar şi

aşa, Mao nu avea reţineri în ceea ce priveşte recurgerea la violenţă şi a organizat „Plutoane Roşii de Execuţie" care să-i ucidă pe proprietarii de pământuri şi pe alţi „contrarevoluţionari". Conducerea comunistă putea fi, aşadar, violentă şi haotică. Armatele comuniste care au sosit în Jiangxi şi în alte „baze" erau o adunătură, în care se aflau grupuri de intelectuali, dezertori din Gomindan, bandiţi, criminali, muncitori şi ţărani. Comuniştii s-au confruntat deci cu misiunea de a-şi impune controlul asupra unui peisaj politic fracturat, încercând în acelaşi timp să reziste atacurilor Gomindanului. Pe de altă parte, societăţile secrete, frăţiile de clan, satele rivale şi o grămadă de miliţii comuniste şi ale Gomindanului se luptau, toate, pentru putere.
Conducerea însăşi era puternic divizată, după cum era regula în partidul comunist. în pofida succesului militar al lui Mao, Moscova şi Partidul Comunist cu baza la Shanghai îl considerau mult prea revoluţionar şi indisciplinat. în 1929, Cominternul a încercat să-şi impună controlul asupra comuniştilor chinezi, trimiţându-i pe Wang Ming şi pe aşa-numiţii „studenţi reveniţi", pregătiţi la Universitatea Sun Yat-sen din Moscova, să conducă partidul. Aceştia la rândul lor intenţionau să-1 ţină în frâu pe încăpăţânatul nonconformist. Le displăcea preferinţa lui Mao pentru războiul informai, de gherilă, şi înclinau spre acţiunea militară mai convenţională. în plus, dădeau prioritate atacurilor asupra oraşelor, în faţa metodelor rurale ale lui Mao. Numirea lui Mao ca preşedinte al sovietului din Jiangxi a fost de fapt o modalitate inteligentă de a-1 trage pe dreapta.[55]
Până în 1934, Mao fusese efectiv dat la o parte de către grupul moscovit. în mod paradoxal, cel care i-a venit în ajutor a fost Jiang Jieshi. A cincea campanie a lui Jiang împotriva republicii Jiangxi a fost un succes, iar comuniştii au fost nevoiţi să fugă. Drumul sinuos în căutarea unei noi zone de bază, care i-a dus din regiunea sud-vestică Jiangxi în regiunea nordică Shaanxi şi în oraşul Yan'an a devenit cunoscut sub numele de Marşul cel Lung. Mao a demonstrat din nou şi priceperea sa ca lider militar, şi succesul metodelor lui de gherilă, reinstalându- se rapid în poziţia de candidat la conducerea unică.
în anii ce au urmat, Mao a transformat cu abilitate Marşul cel Lung într-un moment de graţie al mitologiei comuniste. Mao a devenit Moise, conducându-şi poporul ales spre ţara făgăduinţei, cu preţul

unor suferinţe cumplite de-a lungul drumului.[56] în realitate, Mao şi conducerea centrală au avut o călătorie mai confortabilă decât mulţi alţii, pentru că au fost purtaţi în litiere (ce-i drept, în timpul nopţilor prelucrau într-adevăr informaţii şi lucrau la strategie; Mao, ca şi Stalin, era un nocturn). însă chiar şi aşa, Marşul cel Lung a fost o realizare extraordinară. într-un an au fost parcurşi aproape 10 000 de kilometri - aproximativ 25 de kilometri pe zi, uneori pe un teren foarte dificil. Erau urmăriţi de Gomindan şi erau vulnerabili mai ales la traversările râurilor. Dintre cei 86 000 de oameni care au pornit, doar câteva mii au ajuns în oraşul Yan'an. în timp ce comuniştii fugeau de armatele lui Jiang, duşmani şi mai periculoşi îşi strângeau forţele. Japonezii, a căror economie fusese devastată de Marea Criză, erau acum interesaţi să acapareze pieţele din China. între timp, desigur, nazismul obligase Cominternul să-şi schimbe linia. Moscova făcea acum presiuni asupra lui Mao şi a guvernului din Yan'an să creeze un Front Popular împreună cu Gomindanul, pentru a le rezista japonezilor. Deloc surprinzător, Mao a fost ostil ideii. în 1936 el a cedat însă presiunii Cominternului şi a luat parte la campaniile împotriva japonezilor, dar a rezistat încercărilor continue ale Moscovei de a-1 forţa să facă o alianţă strânsă cu naţionaliştii. El a insistat pe păstrarea independenţei Partidului Comunist, pe extinderea bazelor comuniştilor şi pe urmarea deja verificatei lui tactici de gherilă.
Marşul cel Lung a sporit prestigiul lui Mao, dar acesta tot mai făcea parte dintr-o conducere colectivă, iar Cominternul încă mai încerca să-şi impună autoritatea. Din nou, Stalin 1-a trimis pe Wang Ming să restabilească lanţul de comandă al Moscovei şi să-1 oblige pe Mao să accepte politica Frontului Popular. Pentru o vreme, Mao a fost serios ameninţat; este posibil ca Stalin să fi vrut să-1 târască într-un plănuit proces al „deviaţioniştilor de dreapta" din Comintern, în 1938.[57] Mao a fost salvat de tensiunile reapărute între Jiang şi Partidul Comunist şi de cucerirea capitalei lui Wang, Wuhan, de către japonezi. Strategia lui Mao de a fugi în îndepărtatul Yan'an era acum justificată. Până la sfârşitul lui 1938, Mao îşi asigurase sprijinul Moscovei ca lider al partidului, deşi abia în 1943 dominaţia lui a fost cu totul sigură. Perioada în care a stat izolat în Yan'an a fost şi cea în care Mao s-a afirmat ca lider

proeminent şi a început să făurească un nou amalgam comunist radical.
Regiunea Yan'an este leagănul civilizaţiei chineze, dar devenise una dintre cele mai izolate şi mai sărace părţi ale Chinei. Peisajul era aspru, pământul galben. Egdar Snow, jurnalistul american, a încercat să transmită acest efect cititorilor lui occidentali, folosind referinţe comune din cultura modernistă europeană:
Există puţini munţi adevăraţi, doar coline care se întind la nesfârşit, la fel de interminabile ca o frază de James Joyce şi la fel de obositoare. Totuşi, efectul este deseori izbitor ca un Picasso, cu umbrele în unghiuri drepte şi culorile schimbându-se miraculos pe măsură ce soarele urcă pe cer, iar spre apus devine o magnifică mare de coline purpurii, cu falduri de catifea întunecată alunecând spre poale, ca pliurile de pe roba unui mandarin, spre prăpăstii ce par fără fund.[58]
Oraşul Yan'an, pe de altă parte, era o fortăreaţă străveche, departe de sofisticarea oraşelor de pe ţărmul estic, cu ziduri crenelate masive, dominate de o pagodă albă, pe o colină. Dar tocmai distanţa mare care îl separa de civilizaţia cosmopolită îl făcea ideal pentru noua comunitate comunistă a lui Mao, care fusese întotdeauna neîncrezător în marile oraşe şi se simţea mai în largul lui în acest mediu provincial.
Yan'an era totodată locul ideal pentru ca Mao să se afirme ca profetul unui marxism nou, „chinezificat".[59] Mao, care avusese atâtea probleme cu comuniştii educaţi la Moscova, a înţeles că trebuie să furnizeze o justificare teoretică pentru linia lui independentă; nu era suficient că era un comandant militar şi expert în mobilizarea ţărănimii. în următorii câţiva ani el a încercat să impună o istorie agreată a partidului, care să justifice presupusele lui „deviaţii", şi a scris câteva lucrări de filosofie marxistă, care aveau să devină temelia „Gândirii lui Mao Zedong". Marxismul empiric al lui Mao era cu totul deosebit şi nu se potrivea deloc cu limbajul rigid, dogmatic, care se învăţa la Moscova. Agnes Smedley comenta, referitor la stilul lui:
Mao era cunoscut ca fiind teoreticianul. Dar teoriile lui erau înrădăcinate în istoria chineză şi în experienţa de pe câmpul de luptă. Cei mai mulţi comunişti chinezi gândesc în termenii lui Marx, Engels, Lenin şi Stalin, iar unii se mândresc cu capacitatea lor de a cita capitole şi fraze din aceştia sau de a vorbi despre ei

trei sau patru ore, fără încetare. Mao ar putea să facă şi el asta, dar rareori a încercat. Prelegerile lui... erau ca şi conversaţia lui, bazate pe viaţa şi istoria Chinei. Sutele de studenţi care se adunau în Yan'an se obişnuiseră să-şi extragă hrana spirituală doar din Uniunea Sovietică sau din câţiva scriitori germani ori din alte ţări. Mao le vorbea însă despre ţara şi poporul lor... El cita din romane ca Visul din pavilionul roşu sau Toţi oameni sunt fraţi... Poezia lui avea calitatea vechilor maeştri, dar era străbătută de un fir clar de speculaţii sociale şi personale.[60]

Traducerea conceptelor marxiste în chineză prezenta o dificultate intrinsecă; termeni ca „burghez" sau „feudal" nu puteau fi importaţi pur şi simplu, fără modificări, aşa cum era posibil în cazul limbilor europene. Cuvântul „proletariat" însuşi era redat cu ideogramele chineze pentru „clasa fără proprietate" (wuchan jieji), atenuând distincţia între săracii urbani şi cei rurali şi făcând mai uşor să fie tratată ţărănimea pe picior de egalitate cu muncitorii industriali. Dar Mao a mers şi mai departe, folosind deliberat termeni tradiţionali chinezeşti pentru a descrie idei marxiste. De exemplu, el folosea vechiul termen pentru „autocraţie" (ducai) ca echivalent pentru „dictatura proletariatului";[61] folosea, de asemenea, conceptul confucianist de „mare armonie" (datong) ca fiind sinonim cu „comunism", astfel combinând teoria marxistă a istoriei cu
noţiunea tradiţională chineză de viitoare epocă de aur.[62] Lucrările de filosofie marxistă pe care le-a scris în această perioadă erau şi ele pline de concepte chinezeşti. Discuţiile lui despre dialectică şi lupta contrariilor - deşi centrale în viziunea marxismului, atât de preocupat de luptă - aminteau şi de teoria daoistă referitoare la prezenţa în toate lucrurile a celor două contrarii, yin şi yang.[63] Mao citea cu multă atenţie manualele sovietice de dialectică, dar adnotările lui arată deseori că încerca să lege abstracţiunile generale de circumstanţele concrete ale Chinei.[64]

Totuşi, „marxismul chinezificat" din această perioadă nu era atât de specific chinezesc pe cât se crede uneori.[65] Era, de fapt, o versiune de comunism mobilizator, radical şi egalitarist, adecvată unei forţe de gherilă care avea nevoie de sprijinul ţăranilor. El tindea să dea importanţă atât puterii voinţei umane, cât şi inspiraţiei ideologice, nu doar forţelor economice;[66] argumenta că ţăranii pot fi o forţă la fel de revoluţionară ca şi muncitorii (deşi nu

a negat niciodată că, până la urmă, clasa muncitoare industrială avea să moştenească pământul); şi a îmbrăţişat principiul „liniei de masă", noţiunea că partidul trebuie să practice „democraţia" socialistă şi „să înveţe de la mase" (deşi, bineînţeles, aceasta era departe de democraţia liberală; elementele mai libertariene din tradiţia marxistă lipseau din gândirea lui Mao şi din marxismul chinezesc în general).[67]

în practică, forma de comunism ce a izbândit în Yan'an combina idealismul cu pragmatismul. Era un sistem puternic egalitarist: toată lumea, inclusiv conducătorii, trebuia să practice o formă sau alta de muncă fizică. Oamenii trăiau în nişte bordeie săpate în stâncă, în care trăgea curentul, în afara oraşului. Cei nou veniţi în Yan'an erau cazaţi câte opt într-un bordei, iar viaţa consta din muncă productivă, pregătire militară, spectacole de teatru şi, poate lucrul cel mai important, discuţii politice îndelungate şi intense, în sesiuni de studiu. Existau şi inegalităţi: bordeiul lui Mao era mai mare decât cele mai multe şi avea o vedere excelentă, iar salariile erau diferite.[68] Aceste ipocrizii au atras critici din partea celor mai idealişti intelectuali urbani, care se strânseseră la Yan'an în speranţa că vor găsi aici egalitatea radicală pe care o ceruseră în timpul mişcării din 4 mai. Unii se plângeau de faptul că oficialii din Yan'an erau lipsiţi de principii politice şi de pasiune; alţii - în special scriitoarea Ding Ling - protestau împotriva atitudinii oficialilor faţă de femei: cu toate că se pretindea contrariul, femeile nu erau tratate ca egale ale bărbaţilor în Yan'an.[69] Deşi Ding Ling nu a spus asta explicit, promiscuul Mao, care avea o atitudine insensibilă faţă de multele lui neveste şi iubite, era unul dintre principalii vinovaţi. Totuşi, comparativ cu situaţia comunismului sovietic de la sfârşitul anilor 1930, cultura din Yan'an era puritană şi egalitaristă, fapt care sărea imediat în ochi din îmbrăcăminte: bărbaţii şi femeile purtau fie uniforme militare, fie costume în stilul lui Sun Yat-sen, o tunică cvasimilitară, inspirată de uniforma studenţilor japonezi şi foarte populară atât printre comunişti, cât şi printre oficialii din Gomindan (mai târziu avea să fie cunoscută în Occident sub numele de „costumul cadrelor" sau „tunică Mao"). Cu toate acestea, comuniştii, deşi puritani, nu puteau fi doctrinari, deoarece aveau nevoie de sprijinul ţărănimii ca întreg. Ei au făcut, aşadar, toate eforturile pentru a evita alienarea elitelor locale. Sistemul de guvernare „trei treimi" permitea şefilor locali să

păstreze o oarecare influenţă, dând comuniştilor doar o treime din locurile în consiliile săteşti, cea de-a doua treime fiind rezervată „progresiştilor" noncomunişti, iar cea de-a treia fiind deschisă oricui, atâta vreme cât nu colaborase cu japonezii. Celor mai mulţi ţărani bogaţi li s-a permis să-şi păstreze pământul. între timp, săracii beneficiau de reduceri la chirii şi impozite, ceea ce-i făcea să-i primească bine pe luptătorii de gherilă trimişi să trăiască şi să muncească printre ei pentru a îmbunătăţi economia locală. Combinaţia de flexibilitate ideologică şi activism din Yan'an pare să fi atras atât sprijinul ţăranilor, cât şi pe cel al elitelor.[70]

La început, atmosfera din rândurile comuniştilor din Yan'an era, de asemenea, destul de tolerantă. Dar odată cu izbucnirea războiului cu Japonia, în 1937, şi cu afluxul de noi recruţi cu cele mai diverse origini, Mao a insistat asupra unei unităţi ideologice mai puternice şi a devenit suspicios în special faţă de „individualismul" burghez al intelectualilor veniţi din zonele Gomindanului. începând din 1939, el a urmat exemplul lui Stalin şi a folosit textele ideologice ca instrument pentru a-i face pe oficialii din partid să se conformeze, ordonând traducerea Cursului scurt de istorie a Partidului Comunist al lui Stalin din 1938 şi scriind el însuşi suplimente cu experienţa chineză. Oficialilor de rang înalt li se cerea să citească şi să înveţe aceste texte. Iar în 1942, Mao a decis că întreg partidul trebuia instruit, pentru a-şi „rectifica" gândirea. Comuniştii puteau avea devotamentul necesar pentru a câştiga războiul şi a instaura comunismul doar dacă îşi însuşeau cu adevărat ideologia.

„Rectificarea" era o variaţiune chineză a „epurării" din partidul sovietic, mult mai elaborată însă, fapt ce reflectă probabil o convingere de sorginte confucianistă privind importanţa educaţiei morale şi a gândirii corecte.[71] Membrilor de partid li se cerea să studieze douăzeci şi două de texte de ideologie şi istorie a partidului, cele mai multe scrise de Mao însuşi, pe care să le pună apoi în legătură cu experienţa personală. Ei completau chestionare, care le cereau să indice orice probă de „dogmatism", „formalism" şi „sectarism" şi să-şi descrie planurile pentru reformarea gândirii proprii. Se aştepta de la ei şi să-i denunţe pe alţii, în aşa-numitele „scurte informări". Aceste documente erau verificate de conducători şi grupul ţinea apoi o şedinţă publică în care indivizii erau criticaţi în public şi se făceau mărturisiri. în cele

din urmă, cei mai rătăciţi membri de partid erau primiţi înapoi în turmă, după ce se presupunea că şi-au reformat gândurile.
La fel ca în Uniunea Sovietică, unii acceptau că epurările erau necesare şi că gândurile lor aveau nevoie de reformă. Dou Shangchu, un comandant de regiment din Armata Populară de Eliberare, admitea că rectificarea 1-a obligat să-şi schimbe concepţiile de modă veche despre căsătorie; viitoarea lui soţie trebuia să fie o persoană de încredere din punct de vedere politic şi pe care să o iubească, nu doar o gospodină supusă.[72] Alţii însă considerau că toate aceste fapte erau extrem de neplăcute. După cum îşi aminteşte un veteran din Yan'an: „Trebuia să scrii ce a spus X sau Y, dar şi ce ai spus tu şi s-ar fi putut să nu fie bine. Trebuia să-ţi scormoneşti memoria la nesfârşit şi să scrii la nesfârşit. Era absolut detestabil."[73]
Rectificarea s-a transformat rapid într-o campanie mai violentă de represiune.[74] Aceasta s-a întâmplat în parte din cauză că a crescut presiunea militară a Gomindanului asupra comuniştilor, după ruperea efectivă a alianţei în 1941, iar paranoia era la ea acasă. Dar Mao şi Ejov-ul său, Kang Sheng, erau şi ei responsabili. Sinistrul Kang - „pistolul" lui Mao, cum i se spunea uneori - provenea din rândurile elitei şi era un om cultivat: poet, caligraf, expert în literatură erotică şi în porţelanurile din dinastia Song. Locuise la Hotel Lux în cea mai mare parte a anilor 1930 şi colaborase cu poliţia secretă sovietică, pentru spionarea chinezilor din Moscova. El a fost unul dintre „studenţii reveniţi" care au sosit în Yan'an cu Wang Ming şi avea o înfăţişare neobişnuit de cosmopolită, purtând mustaţă şi o haină de piele în stil sovietic, la care se adăugau preferinţa pentru cizmele negre de piele şi pentru biciuşcă. Avea o slăbiciune pentru căţeii pekinezi negri şi îl angajase pe unul dintre bucătarii ultimului împărat.[75] Totuşi, în pofida legăturilor lui cu sovieticii şi a obiceiurilor de fante de oraş, Kang se bucura de o relaţie apropiată cu Mao, pe care îl ajuta la poezie şi la caligrafie. El a devenit curând şeful serviciului de securitate din Yan'an, numit eufemistic Departamentul pentru Afaceri Sociale. Kang susţinea că rectificarea dăduse la iveală existenţa unor spioni în rândurile partidului şi, cu sprijinul lui Mao, a lansat o campanie de „recuperare a celor căzuţi", care folosea tortura, interogatoriile prelungite şi şedinţele publice terifiante de „luptă", pentru a smulge mărturisiri. Nu era o repetare a Terorii lui

Stalin - au existat relativ puţine execuţii -, dar campania, pe care Mao o promisese educativă, nu represivă, a provocat nelinişti profunde printre unii lideri. Până la urmă, Mao însuşi a fost stânjenit de episod şi şi-a cerut scuze pentru „excese". Campania de „recuperare" s-ar putea să-i fi făcut lui Mao mai mult rău decât bine în rândurile partidului, însă în 1943 poziţia lui era sigură. După ani de manipulare expertă a politicii partidului, el ieşise triumfător, instituind o nouă formă de conducere charismatică, fiind primul lider care a rivalizat cu statutul lui Lenin şi Stalin.[76] „Gândirea lui Mao Zedong" a fost declarată ideologie a partidului, iar dintr-un vechi cântec de dragoste a fost adaptat faimosul imn „Răsăritul este roşu":

Răsăritul este roşu, soarele se ridică, în China s-a născut Mao

Zedong. El caută fericirea oamenilor, El este Marele Salvator al

poporului.[77]

Este important să ne amintim totuşi că, în pofida pretenţiilor lui, Mao nu era singurul conducător de gherilă din perioada respectivă şi Yan'an nu era singura bază comunistă. Comunismul chinez era o mişcare policentrică, iar Marşul cel Lung lăsase în urmă câteva armate mai mici, împrăştiate prin tot sudul şi centrul Chinei, care reuşiseră să ţină în loc multe dintre forţele lui Jiang Jieshi. Experienţa lor a fost foarte diferită de cea a comuniştilor din Yan'an şi au fost nevoiţi să adopte tactici diferite, evitând mobilizarea ţăranilor şi bazându-se pe reţelele tradiţionale „feudale" şi de clan.[78]

Experienţa din Yan'an a fost însă cea care s-a dovedit, până la urmă, cea mai influentă din partid. în anii următori, Mao avea să încerce să-i resusciteze spiritul, mai ales în timpul Revoluţiei culturale, dar, pe termen scurt, ea a dat partidului coeziunea necesară pentru a profita de haosul războiului. însă invadarea Chinei de către japonezi în 1937 a fost probabil factorul crucial pentru victoria finală a comunismului. Comuniştii puteau acum apărea în faţa ţăranilor ca apărători ai localităţilor lor împotriva japonezilor.[79] Ei şi-au asigurat astfel sprijinul multora pentru acţiuni de gherilă, evitând totodată confruntările militare directe.

între timp, maşina de război convenţională a rivalilor din Gomindan era devastată de forţele superioare ale japonezilor.[80]
Comuniştii s-au folosit de războiul împotriva japonezilor pentru a extinde ariile pe care le controlau, dar, când japonezii au fost învinşi, în 1945, erau într-o poziţie încă relativ slabă, restrânşi la periferia nord-vestică a Chinei. Gomindanul controla cea mai mare parte a ţării, inclusiv centrele urbane, avea sprijinul Statelor Unite şi era recunoscut de URSS, care încerca să-i forţeze pe comunişti să formeze un alt Front Unit cu naţionaliştii. Când sovieticii s-au retras din Manciuria, în primăvara lui 1946, între comunişti şi Gomindan a izbucnit lupta pentru control, începând războiul civil din China. Comuniştii aveau cărţi mai slabe, dar au ştiut să le joace mai bine. Ei au beneficiat de pe urma reînnoirii ajutorului sovietic, dar au înregistrat un oarecare succes şi prin mobilizarea ţăranilor împotriva posesorilor de pământuri, promiţând reducerea arendelor, deşi le-a luat ceva timp să-i convingă pe ţărani să se rupă de tradiţii şi să-i înfrunte pe proprietari.[81]
începând din 1946, Mao a făcut presiuni pentru o redistribuire radicală a pământurilor în zonele ocupate de comunişti, iar acest fapt a ajutat, fără îndoială, Armata Populară de Eliberare să câştige sprijin şi recruţi în unele regiuni, mai ales din nord. „Echipe de muncă" ale comuniştilor intrau în sate şi înfiinţau Asociaţii ale Ţăranilor Săraci, cu ajutorul cărora determinau clasa socială a sătenilor. Apoi îi încurajau pe ţăranii săraci şi pe cei din clasa de mijloc să participe la „şedinţe de luptă", în care „să-şi spună păsurile" împotriva stăpânilor şi deseori să-i atace fizic pe aceştia. într-un sat din provincia nordică Shanxi, principala ţintă era Sheng Jinghe, cel mai bogat om din comunitate, care făcuse avere din camătă şi deturnând din donaţiile către templele locale:
Când a început lupta finală, Jinghe a fost confruntat nu doar cu cele o sută de acuzaţii, ci cu mult mai multe. Bătrâne care nu vorbiseră niciodată până atunci în public s-au ridicat să îl acuze. Până şi soţia lui Li Mao - o femeie atât de chinuită încât nici nu îndrăznea să ridice ochii din pământ - îşi agita pumnul sub nasul lui şi îi striga: „Odată am mers să adun boabele de grâu căzute pe câmpul tău, dar m-ai înjurat şi m-ai gonit..." Jinghe nu avea ce să le răspundă. Stătea acolo, cu
capul plecat.

în seara aceea ne-am dus cu toţii la gospodăria lui Jinghe, să ajutăm la confiscarea proprietăţii... Oamenii spuneau că trebuie să aibă o mulţime de dolari din argint... Aşa că am început să-1 batem. Până la urmă ne-a spus: „Am 40 de dolari de argint sub kang [patul din cărămidă]." Ne-am dus înăuntru şi i-am dezgropat. Vederea banilor i-a stârnit pe oameni... L-am luat iarăşi la bătaie şi câţiva bărbaţi din miliţie au început să încingă o bară de fier într-unui dintre focuri. Atunci, Jinghe a recunoscut că a mai ascuns 110 dolari de argint... Cu totul, am scos 500 de dolari de la Jinghe în noaptea aceea.

Toţi spuneau: „în trecut nu ne-am putut bucura niciodată de Anul Nou, pentru că atunci venea el după chirie şi după dobândă şi ne lăsa cu casele goale. De data asta o să mâncăm ce ne place" şi fiecare a mâncat până s-a săturat şi nici nu i-a mai păsat de frig.[82] Aşa cum arată acest episod, resentimentele care mocneau de multă vreme puteau exploda într-o furie violentă, iar ţăranii se purtau uneori mai radical decât intenţionau comuniştii.[83] în zonele ocupate de comunişti, ţăranii bogaţi erau uneori susţinători influenţi, pe care comuniştii nu-şi puteau permite să-i piardă. Iar în sudul Chinei, unde comuniştii erau mai slabi, existau mult mai puţine conflicte între săraci şi bogaţi. Alţi conducători - şi în special numărul doi după Mao, Liu Shaoqi - au făcut presiuni, cu succes, pentru o abordare mai puţin divizantă.[84] Liu se născuse în apropierea satului natal al lui Mao din provincia Hunan şi îl cunoştea din copilărie. Dar era mai bine educat şi mai cosmopolit decât Mao, iar la începutul anilor 1920 a plecat să studieze la Moscova, la Şcoala Stalin. La fel ca Mao, a avut şi el neînţelegeri cu Moscova în anii 1930, dar a rămas de partea modernistă a diviziunii marxiste. El considera că modelul pentru noua Chină trebuia să fie statul raţional, birocratic, pe care îl văzuse pe Lenin încercând să îl construiască, nu banda sectară de gherilă a lui Mao. Spre sfârşitul lui 1947, Mao însuşi a admis că lupta de clasă trebuie să fie moderată în numele consensului naţional: reducerile de chirii se puteau dovedi mai eficiente pentru îndepărtarea ţărănimii de Gomindan.[85]

Ţărănimea era greu de mobilizat, iar propaganda partidului, prezentând rânduri strânse de ţărani ce mărşăluiau spre putere, cu steagurile roşii în vânt, era departe de realitate. Cei mai mulţi ţărani erau observatori ai revoluţiei, nu participanţi, şi

mulţi ascultau de comunişti doar pentru că erau pedepsiţi dacă nu o făceau.[86] Mult mai importanţi pentru victoria lui Mao erau luptătorii comunişti înşişi. Mai degrabă tinereţea, nu sărăcia, era ceea ce-i determina pe ţărani să intre în rândurile comuniştilor, cu toate că partidul îi discrimina în continuare pe cei bogaţi, iar către sfârşitul războiului civil efectivul partidului era constituit în cea mai mare parte din ţărani săraci.[87]

Studiul contemporan cel mai sistematic al gherilelor maoiste chineze a fost făcut de antropologul american Lucien Pye, care a intervievat 60 de foşti insurgenţi comunişti, cei mai mulţi dintre ei membri de partid şi oficiali mărunţi, în Malaya britanică, la începutul anilor 1950.[88] Comuniştii pe care i-a întâlnit el erau „un grup extrem de vigilent de oameni, cu minţi foarte active".[89] Cei mai mulţi aveau origini modeste, dar nu proveneau totuşi dintre cei mai săraci. Erau mai bine educaţi decât era regula (deşi aveau doar şcoala primară) şi dornici să se perfecţioneze. Totuşi, perspectivele lor erau limitate. Cei mai mulţi fiind muncitori calificaţi, de obicei pe plantaţiile de arbori de cauciuc deţinute de străini, aveau puţine şanse să progreseze.[90] Erau nemulţumiţi de statutul lor şi de felul în care îi tratau superiorii. Ei încercau, totodată, să-şi realizeze ambiţiile într-o lume care se schimba rapid. Aceasta i-a făcut, ca şi pe generaţia de intelectuali urbani din Mişcarea 4 mai, să pună la îndoială valorile confucianiste ale părinţilor lor. Erau convinşi că lumea părinţilor lor, în care la mare cinste erau pietatea filială şi ritualurile, îi condamna la inferioritate socială şi la sărăcie; ei voiau să fie moderni. Aşadar, se bazau mai mult pe colegii lor de generaţie decât pe vârstnici. Prietenia şi camaraderia masculină erau importante pentru ei şi deseori aveau charismă, devenind lideri neoficiali ai grupului lor.

De asemenea, ei trăiau într-o lume haotică, în care politica era importantă. Odată cu invazia japoneză, vieţile oamenilor obişnuiţi au fost afectate în mod evident şi direct de lumea politicii înalte. Mulţi şi-au pierdut membri ai familiei în timpul ocupaţiei. Ei au simţit nevoia să se implice în politică, atât pentru a se apăra, cât şi pentru a progresa. O opţiune era să intre în una dintre numeroasele asociaţii comunitare - societăţi secrete, clanuri şi organizaţii profesionale. Dar Partidul Comunist oferea ceva diferit. Era perceput ca fiind mai de încredere decât asociaţiile tradiţionale când era vorba să îşi ajute membrii; părea să dea un

rost politicii din acea vreme şi avea o strategie clară. Era modern, totuşi nu occidental şi „imperialist", fiind dedicat oamenilor de rând - aşa ca ei[91], era bine organizat şi puternic; în plus, promisese să îi ajute pe chinezi să se afirme. După cum spunea unul dintre cei intervievaţi: „Am crezut ceea ce spunea propaganda lor, că, dacă mă alăturam lor, urma să fiu ca aceia care conduceau China. Ştiam că Partidul Comunist era foarte puternic în China şi nimeni nu îndrăznea să i se opună." Comunismul şi Revoluţia din Octombrie arătaseră cum o naţiune săracă şi slabă devine deodată una dintre marile puteri. Aşa cum explica un altul: „Până când chinezii au aflat despre revoluţia rusă, nu ne pricepeam la politică şi ne făceam de râs. Totuşi, acum comuniştii chinezi au învăţat de la ruşi cum se face o revoluţie, şi nimeni nu mai îndrăzneşte să râdă de revoluţia din China."[92]

Odată ce au intrat în partid, comuniştii au simţit că au influenţă în lume: „A fost ca şi cum m-aş fi suit în spinarea unui tigru", a declarat unul. „Era foarte palpitant şi aveam puterea tigrului; mă mişcăm odată cu el." La început nu au obiectat faţă de practici ale partidului cum era rectificarea. Dornici de autoper- fecţionare, erau foarte mulţumiţi că îi corecta partidul, deşi după un timp au început să îşi facă griji că această critică de grup putea duce la o pierdere a statutului în interiorul partidului. într-adevăr, pentru comuniştii crescuţi în cultura confucianistă, una dintre primele atracţii ale partidului era educaţia morală pe care o oferea acesta: „Comisarul politic mi-a spus că o să mă ajute să învăţ despre marxism-leninism, ca să pot fi în stare să scap de obiceiurile mele proaste", îşi amintea cineva.[93]

Marxism-leninismul maoist a îndeplinit şi alte funcţii pentru gherilă. Putea fi o sursă de întărire emoţională în bătălie. Comisarul politic ţinea frecvent discursuri lungi înainte să înceapă lupta şi fiecare soldat păşea înainte salutând cu pumnul strâns şi promiţând să îşi sacrifice viaţa pentru cauza marxist-leni- nistă. Iată ce spunea un soldat: „După ce ne-am terminat toţi discursurile şi le-am spus că mie nu-mi era teamă să mor ca un adevărat revoluţionar, părea să nu fie chiar aşa de grav dacă o să fim toţi ucişi. Iată cât de puternic este marxism- leninismul." Ideologia mai era văzută şi într-un alt fel: ca o cunoaştere ezoterică, specială, care arăta cum funcţionează istoria şi cum se câştigă lupta politică. Gherilele din Malaya au fost impresionate în mod special de faptul

că luptătorii comunişti acceptau să le împărtăşească aceste cunoştinţe valoroase, spre deosebire de occidentalii egoişti, care păstrau pentru ei secretele succesului:

Marxism-leninismul ne învaţă cum să facem o revoluţie şi cum o să fie istoria. Comuniştii au cărţi care îţi spun cum să ai succes în politică şi lasă pe oricine să le citească, astfel încât, dacă vrei să ajuţi şi tu, să ştii ce să faci. Democraţiile ţin totul secret şi nu spun nimănui ce planuri au. Cine ştie care sunt strategia şi tacticile pe Wall Street? Dacă aş vrea să acţionez în sprijinul democraţiilor şi împotriva comuniştilor, cum aş şti ce să fac?[94]

în China însăşi, comuniştii erau doar una dintre forţele - regionale, liberale, studenţeşti şi ale societăţilor secrete - care se opuneau unui Gomindan divizat, compromis de elitele lui discreditate şi corupt.[95] Colaborarea masivă a elitelor chinezeşti cu Japonia în timpul războiului i-a împărţit pe susţinătorii Gomindanului, iar partidul a fost zdrobit de lupta împotriva japonezilor. Administratorii naţionalişti de după război erau văzuţi în general ca lacomi - impunând taxe nepopulare - şi incapabili să îndeplinească aşteptările privind justiţia socială, care erau pe atunci atât de răspândite în Asia, ca şi în Europa. Naţionaliştii au fost nevoiţi să suprime demonstraţiile studenţeşti şi revoltele rurale, în timp ce tentativele lui Jiang Jieshi de a întări controlul central al statului au alienat şi elitele regionale.

Comuniştii au atras, într-adevăr, mare parte din ţărănime şi chiar şi ceva sprijin urban, dar principalul lor avantaj a fost probabil

coeziunea. Până la urmă, victoria lor a fost una militară, iar această concluzie nu este în nici un caz hazardată. Ambele tabere au făcut greşeli tragice, dar ale lui Jiang Jieshi au fost mai grave.[96] El a fost obligat să se retragă în Taiwan, unde Gomindanul avea să guverneze multe decenii. în primăvara lui 1949, Mao călătorea din satul Xibaipo din provincia Hebei - cartierul general al comuniştilor după 1947 - spre străvechea capitală imperială Beijing. Emoţiile lui Mao erau evidente; el glumea că se simte de parcă s-ar duce la examenele imperiale ale mandarinilor,[97] pentru că, deşi călătoria era relativ scurtă din punct de vedere geografic, în termeni culturali era echivalentă cu Marşul cel Lung. Mao trebuia să se transforme el însuşi dintr-un şef de gherilă în conducătorul unuia dintre cele mai mari state de pe glob.Pe 1 octombrie 1949, Mao Zedong a urcat la Tiananmen, Poarta Păcii Cereşti din vechiul Oraş Interzis, în centrul Beijingului, şi s-a adresat unei mulţimi de circa 30 000 de oameni, cu faimoasa declaraţie: „Poporul chinez s-a ridicat de-acum!" Publicul lui stătea în piaţa din faţa porţii, fluturând noul steag chinezesc - roşu, cu patru stele mici galbene înconjurând o stea mai mare în colţul din stânga sus. Cu vocea lui stridentă, a anunţat înfiinţarea Republicii Populare Chineze. Au urmat o paradă militară şi defilarea câtorva mii de civili, unii purtând portrete ale conducătorilor, alţii bătând la tobe sau dansând tradiţionalul dans yangge, din nordul Chinei.
Ceremonia a fost plănuită cu mare grijă şi fiecare element se afla acolo dintr-un motiv anume.[98] împrumutase mult de la demonstraţiile sovietice din Piaţa Roşie în timpul aniversărilor Revoluţiei din Octombrie, dar, spre deosebire de acestea, avea şi un puternic element ţărănesc, folcloric. Simbolismul paradei îmbina totodată cu atenţie comunismul sovietic şi naţionalismul chinez. în octombrie erau aniversate ambele revoluţii, şi cea rusă, şi cea împotriva dinastiei Qing, iar culoarea roşie a steagului făcea referire atât la revoluţia comunistă, cât şi la pământul roşu al Chinei. Stelele sugerau angajamentul comuniştilor pentru unitate naţională: ele reprezentau cele patru clase ale „poporului" - marea burghezie, mica burghezie, muncitorii şi ţăranii, înconjurând

marele Partid Comunist, toate fiind parte a Noii Democraţii chineze. Mao arăta că noul regim este comunist, naţionalist pe faţă

II

şi în favoarea ţărănimii.

Octombrie 1949 a reprezentat punctul culminant al „înroşirii" Răsăritului, după război. Ca şi în Europa, sfârşitul puterilor Axei a fost în folosul comuniştilor antiimperialişti, ca şi compromiterea gravă a vechilor elite prin colaboraţionism. China s-a alăturat altor două state - Vietnamul şi Coreea de Nord - ca parte a noii frăţii comuniste asiatice. Toate cele trei regimuri aveau asemănări izbitoare şi erau diferite de omoloagele lor europene. Erau create de partide ale ţăranilor, operând în societăţi confucianiste care duseseră războaie de gherilă împotriva puterilor imperialiste. Totuşi, fiecare stat era născut în circumstanţe oarecum diferite. Dacă China era Iugoslavia Asiei - un stat comunist născut din războiul de gherilă antiimperialist -, Coreea de Nord era asemănătoareGermaniei de Est - un regim creat în mare parte de Realpolitik a marilor puteri şi prin partiţie. Revoluţia vietnameză, în schimb, a avut un puternic element urban şi se asemăna cu predecesoarea ei din Rusia.
Regimul nord-coreean a fost creat sub auspiciile trupelor sovietice. Americanii propuseseră împărţirea Coreei cu puţin timp înainte de capitularea Japoniei, în august 1945, alocând porţiunea de la nord de paralela 38 (şi la graniţa cu URSS) sovieticilor, ei înşişi urmând să păstreze sudul. Nordul a urmat apoi scenariul din Europa de Est: un front popular, urmat de comunizare. în februarie 1946 a fost instalat un guvern central dominat de comunişti şi condus de Kim Ir Sen (Kim „O stea"). Paralela cu Germania de Est nu trebuie însă împinsă prea departe, pentru că noul regim avea să-şi asigure curând un grad destul de ridicat de autonomie.
Kim Song-ju (Kim Ir Sen fiind un nom de guerre, un supranume pe care şi 1-a luat în 1935) s-a născut în 1912 într-un sat de lângă Phenian, într-o familie de creştini. Tatăl lui era membru al organizaţiei naţionaliste creştine coreene şi este posibil să fi fost închis de japonezi. La eliberarea din închisoare, în jurul anului 1920, familia a emigrat în Manciuria, alăturându-se marii comunităţi de exilaţi coreeni aflată deja acolo. Profilul cultural al lui Kim era, aşadar, destul de eclectic: era coreean, născut într-o ţară condusă de japonezi, a fost educat în şcolile chineze în limba mandarină, dar s-a întors în Coreea la vârsta de 11 ani, pentru a urma vreme de doi ani cursurile unei şcoli creştine. A fost chiar, pentru un timp, profesor la şcoala de duminică, fapt care nu apare în biografiile lui oficiale." Şi-a urmat tatăl în politica naţionalistă, a

intrat într-un grup marxist la şcoală în 1929 şi, după o scurtă perioadă petrecută în închisoare, s-a alăturat unei forţe de gherilă conduse de comunişti chinezi, pentru a lupta împotriva ocupaţiei japoneze. A urcat în rang şi a ajuns comandant regional al forţelor de gherilă.
Tinereţea şi-a petrecut-o în cea mai mare parte în afara Coreei, dar ar fi o eroare să îl considerăm „străin". La fel ca mulţi dintre tovarăşii lui din gherilă, el se considera un naţionalist coreean - totuşi unul luptând pentru comunismul internaţional, sub conducerea URSS. Existau legături strânse între estul Manciuriei şi no man's land de la graniţă a Coreei de Nord, iar coreenii duceau lupte de gherilă împotriva japonezilor în toată regiunea. în acest mediu dur al gherilei - luptând împotriva japonezilor, un inamic cu resurse uriaşe şi foarte crud - a început să se contureze politica lui Kim.
în 1940 însă japonezii câştigau, iar Kim, ca mulţi alţi luptători, a fost nevoit să se
refugieze dincolo de graniţă, în Uniunea Sovietică. Cei cinci ani petrecuţi aici au fost înfloritori pentru Kim, care a îmbrăţişat cu entuziasm stilul de viaţă sovietic, părând să prefere cultura Armatei Roşii fostei lui vieţi în gherilă. A fost instruit la şcoala de ofiţeri de infanterie de la Habarovsk şi a primit gradul de căpitan în Armata Roşie. în acest timp a devenit tatăl a doi băieţi şi al unei fete, cărora le-a dat nume ruseşti. Pe băiatul lui cel mare îl chema Iuri. Celui care avea să devină cunoscut sub numele de Kim Jong II i se spunea în primii ani de viaţă Iuri Irsenovici Kim.
Kim părea că ar fi vrut să-şi continue cariera în Armata Roşie, dar, după capitularea Japoniei, sovieticii aveau alte planuri cu el. Ei începuseră să nu mai aibă încredere în naţionaliştii coreeni cu care încercau să lucreze, aşa că au decis să impună o conducere comunistă, pe care să se poată baza; ofiţerul de 33 de ani era candidatul ideal, chiar dacă la început n-a fost prea entuziasmat.[100]
El a fost prezentat public în octombrie 1945, la o ceremonie în cinstea Armatei Roşii. Fusese etichetat ca un vechi şi eroic conducător de gherilă şi mulţi îl credeau un luptător aproape mitologic, în stilul lui Robin Hood. Când îl vedeau în carne şi oase, erau, evident, profund dezamăgiţi:
[Era] un tânăr în jur de 30 de ani, cu o foaie scrisă de mână, apropiindu-se de microfon... Avea pielea mai întunecată şi era tuns

ca un chelner chinez. Deasupra frunţii avea părul cam de două degete, amintind de un campion de box la categoria uşoară. „E un impostor!" Toţi cei adunaţi pe stadion au simţit, ca un şoc electric, neîncredere, dezamăgire, nemulţumire şi mânie.
Fără să ţină seama de schimbarea psihologică a mulţimii, Kim Ir Sen a continuat, cu vocea lui monotonă, ternă şi care aducea cu un măcăit, să laude eroica luptă a Armatei Roşii... în mod special a lăudat şi a rostit cele mai extravagante vorbe de recunoştinţă şi glorificare pentru Uniunea Sovietică şi mareşalul Stalin, prietenul apropiat al popoarelor oprimate din lumea întreagă.[101]
Aşadar, Kim era marioneta ruşilor, dar sovieticii nu erau interesaţi de conducerea la scară mică, aşa că au lăsat cea mai mare parte din administrarea treburilor curente pe seama coreenilor.[102] în ciuda începutului dezastruos, Kim s-a dovedit capabil să ţină în mână facţiunile din partid - propriii „manciurieni", „coreenii" care rămăseseră în ţară sub ocupaţia japoneză, coreenii „sovietici" care trăiseră în URSS şi comuniştii „Yan'an", care fuseseră ataşaţi comuniştilor din China.[103] Aşa cum vom vedea, el a pus bazele unui regim care a atras un sprijin considerabil prin îmbinarea comunismului cu naţionalismul coreean.
Exact când Coreea era divizată, în august 1945, un alt regim comunist se ridica din cenuşa guvernării japoneze, în Vietnam. Dar, spre deosebire de coreeni, comuniştii vietnamezi au venit la putere ca urmare a unei revoluţii indigene reale - o combinaţie între revoluţia gherilelor chinezeşti din 1949 şi revoluţia urbană bolşevică din 1917.[104] Ho Şi Min fusese întotdeauna un radical în Comintern, de partea lui Roy în disputa cu Lenin (deşi Roy nu îl plăcea), dar a devenit tot mai nemulţumit de obsesia sovieticilor pentru clasa muncitoare urbană. După succesul lui Mao la jumătatea anilor 1930, Ho a învăţat din experienţa chineză, distanţându-se de vechiul tipar al Moscovei. S-a dus în Yan'an în 1938 (deşi nu s-a întâlnit personal cu Mao) şi apoi a trimis acolo doi tineri membri de partid, Vo Nguyen Giap şi Pham Van Dong, la o şcoală a Partidului Comunist Chinez.[105]
Vietnamezii au început curând să urmeze reţeta chineză. Ei au format o „zonă de bază" în regiunile de graniţă din nord, au creat o armată de gherilă, iar în 1941 au transformat mişcarea comunistă într-una de tip front popular, cu participarea tuturor claselor sociale (inclusiv proprietari de pământuri şi oficiali), numită Liga

pentru Independenţa Vietnamului - Vietminh -, cu o amplă organizare rurală. Au început apoi să plănuiască o răscoală ţărănească împotriva administraţiei imperialiste franceze, care colabora cu japonezii. Comuniştilor li s-a spus să se amestece printre ţărani, să se îmbrace ca ei şi să traducă manifestele Vietminh-ului în dialectele locale. Ei au profitat de resentimentele ţăranilor faţă de distrugerea agriculturii tradiţionale, mai întâi de către exploatările coloniale franceze, apoi prin impozitele excesive luate de japonezi. Cel mai mare sprijin 1-a adus însă comuniştilor foametea din 1944-1945, înrăutăţită de prada de război luată de japonezi şi la care francezii, asupra cărora a căzut cea mai mare parte din vină, n-au oferit nici un ajutor.[106] în martie 1945, conducerea centrală a ţării a fost slăbită şi mai mult, când japonezii au declanşat un puci împotriva administraţiei franceze şi au instalat un guvern-marionetă, sub împăratul Bao Dai. Când japonezii au capitulat în faţa americanilor, în august, Vietminh era într-o poziţie ideală în nord, cu sprijin puternic şi în capitala Hanoi, şi la ţară, iar oficialii şi comercianţii nu au reacţionat când comuniştii au ajuns la conducere. Vietminh a preluat controlul şi în sud, deşi aici avea rivali mai puternici, naţionalişti.

Pe 2 septembrie 1945, Ho a apărut în Piaţa Ba Dinh din Hanoi, îmbrăcat într-un costum modest, kaki, cu încălţări de pânză albastră, şi a declarat independenţa Vietnamului, sub control comunist. în discursul lui a citat şi din Declaraţia americană de independenţă din 1776, şi din Declaraţia franceză privind drepturile omului, din 1791.[107] Ho încă spera că îşi poate asigura sprijinul americanilor dacă semnalează că, pe termen mediu, este dispus să formeze un guvern larg, neideologizat; Stalin încă nu le oferise comuniştilor vietnamezi nici recunoaştere, nici ajutor. Totuşi, când francezii au revenit în sud cu sprijinul britanicilor, la puţin timp după declaraţia de independenţă, grupurile naţionaliste au început să retragă sprijinul Viet minh-ului. Comuniştii, cu un sprijin puternic în nord, erau în defensivă în sud, iar în 1947 Vietminh-ul lupta într-un nou război anticolonial, împotriva unui regim sprijinit de francezi.

Restaurarea guvernării coloniale europene după înfrângerea japonezilor i-a înfuriat şi le-a dat un imbold comuniştilor din toată Asia. în multe locuri, ei au fost în măsură să exploateze devastarea economică lăsată în zonele rurale de război şi de ocupaţia dură a

japonezilor. Dar în afară de China, Vietnam şi Coreea, ei nu au fost, în general, capabili să facă să fuzioneze comunismul cu un naţionalism atrăgător. Partidul Comunist din Indonezia a luat parte la lupte împotriva olandezilor, dar cu prea puţin succes. Conducătorul socialist indonezian Sukarno, care s-a gândit să combine un socialism nonmarxist cu islamul, a fost mult mai în măsură să unească arhipelagul decât comuniştii. Partidul Comunist a fost în cele din urmă zdrobit după o rebeliune eşuată în estul insulei Java, în 1948. Abia în anii 1950, când au adoptat o linie mai puţin revoluţionară, şansele comuniştilor au reînviat.
Insurgenţele comuniste au fost mai serioase în coloniile americane şi britanice, deşi, cum erau limitate doar la anumite grupuri de populaţie, au eşuat până la urmă şi ele. Americanii au acordat independenţă Filipinelor în 1946, încredinţând puterea unui colaborator bogat, din elita proprietarilor de pământ, încercările acestuia de a desfiinţa Armata Populară Antijaponeză, condusă de comunişti (prescurtat Huk) a precipitat o răscoală ţărănească în insula centrală Luzon. Huk era totuşi puţin numeroasă. La rândul lor, americanii au decis că împotriva comunismului se luptă cel mai bine prin rezolvarea problemelor sociale şi au convins guvernul de la Manila că o reformă agrară ar face comunismul mai puţin atrăgător. Revoluţia a fost repede potolită printr-un amestec judicios de represiune şi reforme.[108]
Revolta comuniştilor din Malaya a eşuat din motive similare. Maoismul şi
războiul de gherilă i-au atras pe comuniştii din peninsulă - care reprezentau cam 40% din populaţie, aproape la fel ca indigenii - după începutul invaziei japoneze în China, în 1937; acesta a fost momentul în care viitorul lor conducător, Chin Peng, care avea pe atunci cincisprezece ani, a început să fie interesat de comunism.[109] în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Partidul Comunist din Malaya, ca şi cel din Vietnam, a format o forţă de gherilă care a luptat împotriva japonezilor şi chiar a primit sprijin britanic. Dar britanicii şi-au îndepărtat repede comunitatea chineză, mai întâi promiţându-i drepturi politice egale, pentru ca după terminarea războiului să dea înapoi, sub presiunea malaysienilor. Comuniştii au îmbrăţişat cauza etnicilor chinezi şi, începând din 1948, au dus lupte de gherilă împotriva britanicilor.[110] Ei erau însă în dezavantaj, comparativ cu Vietminh-ul. Sprijinul lor era limitat la chinezi, în

special la cei săraci, excludea populaţia rurală fără drepturi asigurate asupra pământului, iar britanicii - la fel ca americanii în Filipine - adoptau de obicei o linie mai conciliantă decât francezii şi olandezii. Ei au încercat să câştige „inimile şi minţile" sătenilor potenţial comunişti.[111] Pe lângă faptul că şi-au anunţat intenţia de a acorda independenţă Malayei, ei au recurs la întreprinderea costisitoare de a muta o jumătate de milion de ţărani chinezi săraci în „sate noi" bine apărate, unde le-au asigurat condiţii mai bune de trai şi au lăsat astfel gherila fără sprijin.

Cu toate aceste eşecuri, în 1950 comuniştii câştigaseră o poziţie puternică în estul şi sud-estul Asiei. Ei au beneficiat exact de pe urma aceloraşi forţe care i-au ajutat pe comuniştii din Europa în anii 1940: erau în avangarda luptei împotriva ocupanţilor imperialişti şi a colaboratorilor acestora din rândurile elitelor locale. De asemenea, au folosit strategii de gherilă sau din războiul de partizani, retrăgându-se din oraşe la ţară şi hărţuindu-şi inamicii mai puternici. Dar rezultatele au fost foarte diferite, depinzând în mare măsură de rolul Armatei Roşii. în Occident, partidele comuniste au fost învinse electoral şi s-au întors în izolarea politică; zona centrală, sovietică, s-a lansat în proiecte de construire a unui socialism în stil sovietic; iar în sud-estul Europei şi în Asia au apărut forme independente, mai radicale de comunism.

„Blocul" comunist era, aşadar, foarte diversificat - mult mai mult decât considerau cei din Occident la vremea respectivă. Chiar şi aşa, vreme de câţiva ani după 1949, regimurile comuniste, cele mai multe dintre ele aliate strâns cu Moscova, au guvernat peste o treime din populaţia lumii. Puţini ar fi prezis un fapt atât de extraordinar cu opt ani înainte, când naziştii erau la porţileMoscovei, iar comunismul ajunsese în pragul colapsului.

Capitolul 7. Imperiul

La fel ca Ozymandias, personajul lui Shelley, toţi marii conducători de imperii au construit monumente care să le celebreze puterea, de la apeductele şi arcele de triumf ale împăraţilor romani până la memorialele uriaşe şi la gările gotice din Imperiul Britanic. Imperiul sovietic nu a făcut nici el excepţie. Cu toate că au fost înlăturate cele mai multe dintre statuile lui Marx şi Lenin care împodobeau (sau urâţeau) fosta lume comunistă, monumente remarcabile şi proeminente sunt încă împrăştiate prin toată fosta sferă de influenţă sovietică. Cel mai uşor de recunoscut sunt

„clădirile înalte" staliniste. Aceşti coloşi în stil gotic stalinist au fost proiectaţi între 1948 şi 1953, iar, dacă Stalin ar fi trăit mai mult, am mai fi văzut azi şi alţii. La Moscova erau opt în plan, deşi numai şapte au fost până la urmă construiţi (o pastişă nostalgică a celei de-a opta clădiri, luxosul bloc de apartamente Triumph Palace, a fost ridicată în Moscova lui Vladimir Puţin, în 2003). Cea mai monumentală este masiva clădire cu 5000 de încăperi a Universităţii de Stat din Moscova, construită pe colinele Lenin.

Clădiri la fel de uriaşe, „daruri de la tovarăşul Stalin", au fost proiectate şi pentru ţările-satelit. Una singură a fost terminată, Palatul Stalin al Ştiinţei şi Culturii din Varşovia (construit pentru a găzdui 12 000 de oameni, dotat astăzi, printre altele, cu o popicărie). Dar fosta lume comunistă conţine şi un număr de versiuni mai mici, de la Hotelul Internaţional din Praga la clădirile Prieteniei Sovietice din Beijing şi Shanghai. Numeroase alte clădiri au fost ridicate într-un stil similar; printre cele mai izbitoare exemple se numără Casa Scânteii (acum Casa Presei) din Bucureşti şi Stalinalee (astăzi Karl-Marx-Alee) în Berlinul de Est.[1] Aceste simboluri ale

puterii comuniste erau punctele de sprijin ale sferei sovietice de influenţă în perioada ei de extindere maximă, când cuprindea cea mai mare parte din Eurasia, de la Marea Baltică la Marea Chinei de Sud, în perioada dintre victoria lui Mao în 1939 şi ruptura dintre chinezi şi sovietici, la sfârşitul anilor 1950

.Clădirile înalte din Moscova ne spun multe şi despre stalinismul postbelic. Hibrizi gargantueşti între goticul zgârie-norilor din Manhattan şi neoclasicismul bombastic, încărcaţi cu ornamente inspirate din trecutul medieval moscovit, ele combină modernitatea, imperiul şi naţionalismul.[2] Dar, în acelaşi timp, aceste clădiri semnalau şi o politică prin care cultura locală, în general slavă, capătă din ce în ce mai multă importanţă în faţa internaţionalismului şi a universalismului.[3] în fiecare ţară, clădirile staliniste au încercat să încorporeze, la modul minor, „forme naţionale" - fie ele motive bizantine în România sau renascentiste în Polonia şi Cehia. Ele erau proiectate totodată astfel încât să mărească prestigiul şi puterea elitelor; aceste clădiri de birouri şi apartamente nu erau, evident, destinate oamenilor de rând, care trăiau înghesuiţi după distrugerile provocate de război.

Toate aceste structuri masive erau întruchipări în piatră ale „stalinismului radical" de după război, o versiune exagerată a ordinii apărute pentru prima dată la jumătatea anilor 1930, paternalistă şi tehnocrată în acelaşi timp. Rămăşiţele marxismului radical, antibirocratic, încă evidente în timpul Terorii, dispăruseră, în general. Acest model ierarhic a fost aplicat în tot blocul sovietic. într-adevăr, era în el ceva imperial. Desigur că URSS nu şi-a spus niciodată „imperiu", ba chiar era profund ostilă „imperialismului", considerat încă, potrivit lui Lenin, „ultimul stadiu al

capitalismului". Spre deosebire de multe imperii, nu îşi justifica ierarhia pe temeiuri etnice, ci ca o reflectare a diferitelor niveluri de realizare a socialismului. Ruşii se aflau în vârful ierarhiei pentru că erau poporul cel mai progresist, nu pentru că erau superiori din punct de vedere rasial sau cultural. în practică însă, relaţia URSS cu sateliţii ei din Europa de Est era tipic imperială, iar politica şi cultura ei erau din ce în ce mai mult tipice pentru un imperiu. O ierarhie a puterii, cu centrul la Moscova, s-a extins în toate statele din blocul sovietic; ruşii aveau un statut mai înalt decât alte naţionalităţi; iar societăţile socialiste deveneau tot mai stratificate, membrii de partid cei mai loiali (sau măcar de încredere din punct de vedere politic) fiind plasaţi în vârf. în unele părţi ale blocului sovietic, un asemenea sistem necesita niveluri înalte de coerciţie şi intimidare pentru a se menţine.

Anxietatea menţinerii controlului asupra unei Uniuni Sovietice şi a unei Europe de Est devastate de război, precum şi lecţiile învăţate în timpul Terorii au hrănit apetitul conducerii sovietice pentru o cultură înregimentată şi ordonată. în acelaşi timp, teama de invazia străină şi dorinţa imensă de mărire a prestigiului internaţional au amplificat inegalităţile de acasă. Hruşciov îşi amintea, nu fără un oarecare dispreţ, de îngrijorarea lui Stalin că occidentalii se vor uita de sus la Uniunea Sovietică: „Ce se va întâmpla dacă ei [vizitatorii străini] se vor plimba prin Moscova şi nu vor vedea zgârie-nori? Vor face comparaţii defavorabile cu oraşele capitaliste."[4]

Potrivit concepţiei staliniste postbelice, aşadar, oficialii de vârf aveau să trăiască şi să lucreze la înălţimi situate mult deasupra oamenilor obişnuiţi, constituind astfel o aristocraţie profesională formată din specialişti tehnici şi vizionari ideologici, care să conducă maşinăria statului spre un viitor glorios. în acelaşi timp, însă, conducerea sovietică spera să combine disciplina şi dinamismul. Pe lângă clădirile înalte, regimurile din blocul comunist au construit pieţe vaste, care să găzduiască defilările uriaşe ale poporului entuziast. Adunarea tuturor oamenilor sau a cât mai multor oameni cu putinţă în sărbători oficiale elaborate şi marşuri era, desigur, o reminiscenţă a Franţei iacobine. Dar ceremoniile din ultima parte a epocii staliniste au căpătat o coloratură sovietică aparte. Modelul original era Mausoleul lui Lenin - locul în care era depus corpul mumificat al marelui om -,

care servea drept tribună pentru conducătorii ce salutau mulţimea la defilările din Piaţa Roşie. Bulgaria a urmat cel mai îndeaproape exemplul sovietic, prin construirea mausoleului lui Gheorghi Dimitrov şi a Pieţei 9 Septembrie în faţa acestuia. Tribune şi pieţe au fost construite şi la Budapesta, la Bucureşti şi în Berlinul de Est. Doar Praga, relativ neafectată de război, a scăpat de generozitatea tovarăşului Stalin.[5] între timp, chinezii şi-au construit spaţii staliniste din proprie iniţiativă, cu asistenţă sovietică. în anii 1950 a fost amenajat spaţiul vast din faţa porţii Tiananmen - ceea ce este astăzi Piaţa Tiananmen -, fapt ce a presupus distrugerea a nenumărate clădiri şi ziduri străvechi.

Cum putea fi stârnit însă entuziasmul popular într-o ierarhie politică atât de rigidă? Cea mai vizibilă contradicţie se observa la Varşovia, unde parterul enormului Palat al Culturii servea ca tribună la paradele populare. Era greu de crezut că această clădire foarte detestată, ce simboliza nu doar dominaţia rusă, ci şi privilegiile birocratice şi de partid, putea să dea naştere unui sentiment de devotament în rândul muncitorilor ce defilau prin faţa ei la fiecare sărbătoare de 1 Mai. Stalin se confruntase şi el, desigur, în anii 1930 cu problema mobilizării maselor în timp ce le impunea disciplina; el a avut ideea să facă acest lucru prin apelul la patriotism, nu la lupta de clasă. Regimurile staliniste au căutat, aşadar, să îmbine naţionalismul local şi comunismul sovietic, dar sarcina era în mod inevitabil dificilă.

Staliniştii au rămas, în consecinţă, cu o problemă: sistemul economic cerea un nivel înalt de eroism şi de spirit de sacrificiu de la muncitori şi ţărani, dar depindea de represiune şi de disciplina strictă impusă de funcţionari şi de oficialităţi. Chiar mai mult decât în URSS în anii 1930, sistemul sovietic postbelic din ţările comuniste părea să opereze în interesul „inteligheţiei socialiste", mai degrabă decât în cel al muncitorilor şi ţăranilor. Faptul avea şi avantaje, pentru că atrăgea oameni tineri, ambiţioşi, dornici să avanseze, şi, în acelaşi timp, să-şi dezvolte şi ţările. în acelaşi timp însă mulţi oameni de rând se simţeau înstrăinaţi, aşa cum era clasa de mijloc necomunistă. Aşadar, socialismul pe care Stalin îl exporta în imperiul lui, ca şi clădirile, arăta monumental, dar faţada ascundea fisuri grave.

Echilibrul dintre represiune şi mobilizare, precum şi nivelul sprijinului variau însă de la o ţară la alta a blocului comunist. Cea mai rigidă disciplină era în Uniunea Sovietică însăşi. în Europa de Est însă, prin contrast, partidele comuniste erau mai dinamice, pentru că îşi transformau societăţile şi „construiau socialismul" de la zero. Dar violenţa îi îndepărta inevitabil pe mulţi, şi patriarhii cu piepturile pline de medalii descopereau că le este din ce în ce mai greu să inspire oamenii obişnuiţi. Şi, pe măsură ce dinamismul sperat îşi pierdea din forţă, socialismul sovietic semăna tot mai puţin cu un progres universal şi tot mai mult cu un imperialism rusesc. Modelul stalinismului târziu a prins cel mai bine în China - parte a imperiului „neoficial" al URSS -, pentru că era considerat mai eficient pentru

construirea unui stat modern decât socialismul mai egalitar, „de gherilă", din perioada războiului civil. Dar tot aici au devenit mai evidente şi eşecurile, pregătind terenul pentru o respingere brutală a viziunii staliniste, ce nu mai avea să întârzie mult

.în 1951, un anume Mîşcenko de la Academia Militară Molotov din Kaliningrad (anterior şi actualmente Tver) raporta despre sărăcia vizibilă din centrul acestui oraş:

Dacă secretarii... comitetelor de partid vor face o plimbare de-a lungul străzilor centrului regional [Kaliningrad], vor observa că un anume fel de cerşetori stau aproape la fiecare colţ de stradă, lăsând impresia că tot centrul oraşului e zdrenţăros. La Academia Molotov studiază cetăţeni din alte democraţii populare [comuniste]. Lângă poştă stă un localnic care îi identifică imediat şi cerşeşte. Când se vor întoarce acasă, ei vor spune că oraşul Kalinin este plin de cerşetori.[6]

Grijile lui Mîşcenko erau tipice pentru elita din ultima perioadă a stalinismului. Sărăcia şi inegalitatea din URSS erau mai puţin importante decât statutul internaţional, iar după cel de-al Doilea Război Mondial, Stalin a sacrificat nivelul de trai al cetăţenilor sovietici pentru necesităţile mutilante ale cursei înarmărilor din Războiul

Rece. Uniunea Sovietică era, desigur, o putere victorioasă, dar triumful ei a fost unul â la Pyrhus, absolut dezastruos. La sfârşitul conflagraţiei, era puternic dezavantajată în competiţia ei cu Statele Unite mult mai bogate: cu 23% dintre bunuri distruse şi cu 27 de milioane de vieţi pierdute, se confrunta cu misiunea de a reconstrui ţara cu o populaţie devastată.[7] Lipsa locurilor de muncă era gravă mai ales la ţară şi a contribuit - împreună cu seceta şi cu rechiziţiile sălbatice de cereale făcute de stat - la foametea din 1946-1947, în care au murit între un milion şi un milion şi jumătate de oameni. Statul sovietic a reuşit cu greu să facă faţă haosului, dezordinii, sărăciei şi criminalităţii de după terminarea războiului. Şi în acelaşi timp se confrunta cu sarcina nu doar de a reconstrui, ci şi de a crea un complex

militar nou, avansat din punct de vedere tehnologic. Până la sfârşitul anilor 1930, URSS recuperase mai mult sau mai puţin decalajul tehnologic faţă de Germania, dar provocarea era şi mai mare la jumătatea anilor 1940, având în vedere c

ăarsenalul american devenise atomic.
URSS se confrunta cu toate aceste sarcini într-o perioadă în care „pregătirea ideologică" a populaţiei, cum era numită în jargonul oficial, era în grea suferinţă. Experienţele din timpul războiului pe care le avuseseră mulţi soldaţi sovietici reprezentau o provocare majoră la adresa valorilor regimului. Unii luptaseră în unităţi de partizani şi erau obişnuiţi cu un oarecare grad de egalitate şi autonomie. Fapt şi mai important, milioane de soldaţi văzuseră Occidentul şi puteau de acum să pună sub semnul întrebării propaganda oficială. Un ofiţer politic însărcinat cu repatrierea cetăţenilor sovietici care încercaseră să se refugieze în Suedia neutră a raportat că, „după ce au văzut viaţa fără griji [din Suedia], anumiţi indivizi dintre [cetăţenii] repatriaţi au tras concluzia incorectă că Suedia este o ţară bogată şi că oamenii de acolo trăiesc bine".[8] Dar unii susţineau chiar că au fost mai bine hrăniţi şi trataţi ca prizonieri de război la germani decât în Armata Roşie. în mod deloc surprinzător, Stalin îi bănuia pe toţi prizonierii de război de gândire antisovietică, iar la întoarcerea acasă, mulţi dintre ei au fost trimişi în Gulag.
Confruntaţi cu deteriorarea relaţiilor cu Occidentul şi cu lipsa de unitate pe plan intern, staliniştii au impus un regim care a întărit elementele pur coercitive din ordinea de dinainte de război şi care depindea nu atât de mobilizarea de clasă, cât de cea patriotică. Discursul în care George Kennan vedea un atac la adresa Vestului semnala sfârşitul liberalizării din vremea războiului, în primăvara lui 1946. întreaga ţară avea să fie mobilizată de acum înainte pentru reconstrucţia economiei. Problema lipsei de forţă de muncă a fost rezolvată prin creşterea nivelurilor de muncă forţată peste cele dinaintea războiului. Circa patru milioane de elevi cu vârste între 14 şi 17 ani, cei mai mulţi de la ţară, au fost recrutaţi pentru a munci în fabrici, unde nu primeau altceva decât cazare şi masă.[9] Una dintre cele mai importante contribuţii a adus-o Gulagul - vastul arhipelag de lagăre de muncă, majoritatea în Siberia. Munca deţinuţilor jucase un rol major în economie şi în anii 1930, dar sistemul devenise acum mult mai vast, sub conducătorul lui din perioada ce a urmat Marii Terori, şeful poliţiei secrete, Lavrenti Beria. Sistemul penitenciar, care se estimează că includea în 1947 în jur de cinci milioane de oameni, furniza aproximativ 20% din

forţa de muncă industrială şi peste 10% din producţia industrială a URSS.[10] Dar convingerea fermă a lui Stalin despre importanţa economică a lagărelor era greşită: în acestea se risipeau foarte multe resurse şi erau cât se poate de neproductive, fapt inevitabil, date fiind condiţiile foarte proaste şi indiferenţa cu care erau trataţi prizonierii. Desigur, comparativ cu anii 1930, Gulagul era organizat mai
tehnocratic, dar nu era un mod raţional de a desfăşura activitate economică. în portretul strălucit pe care i 1-a făcut unui director din Gulag, Kaldîmov, Evghenia Ginzburg, lucrătoare la ferma de stat condusă de acesta în Siberia în timpul războiului, arată în mod exemplar cum se îmbină tehnocraţia şi încrederea în ierarhia stalinistă pentru a produce o cruzime extraordinară. Kaldîmov, copil de ţărani, profitase de mobilitatea socială din perioada interbelică şi devenise profesor de materialism dialectic, înainte ca un stânjenitor scandal de familie să determine mutarea lui în Siberia. Totuşi, în ochii şefilor lui era un director bun:
Judecând după faptul că îndeplinea planul, făcea o treabă bună la conducerea fermei de stat din taiga, lucrând cu deţinuţii... îşi conducea întreprinderea pe principiul muncii intensive, bazându-se pe munca sclavilor şi pe înlocuirea rapidă a „contingentelor epuizate".
Nu-şi dădea seama deloc de propria cruzime... Să luăm, de exemplu, discuţia lui cu Orlov, tehnicianul zootehnic, pe care s-a întâmplat să o audă una dintre muncitoarele noastre, care aduna bălegar cu furca pe lângă ferma de vite:
- Ce-i cu clădirea asta, de ce aţi lăsat-o goală? a întrebat Kaldîmov.
- Aici ţineam taurii, dar a trebuit să-i mutăm în altă parte, a răspuns Orlov. Plouă prin acoperiş şi streşinile au îngheţat, aşa că nu mai e sigur să ţinem vite înăuntru. O să reparăm acoperişul, când se mai îndreaptă vremea.
- Nu merită să aruncăm bani pe grămada asta de lemne putrede. Cel mai bine ar fi s-o folosiţi ca dormitor pentru femei.
- Cum aşa, tovarăşe director? Păi nici taurii n-au rezistat acolo şi au început să se îmbolnăvească!
- Da, dar erau tauri! Nu e cazul, desigur, să punem taurii în pericol!
Nu era o glumă, nici un joc de cuvinte, nici măcar o batjocură sadică. Era pur şi simplu convingerea lui, ca bun gospodar, că

taurii erau baza activităţii la acea fermă de stat şi că era o mare prostie din partea lui Orlov să-i pună pe picior de egalitate cu femeile deţinute.
Cu felul lui coleric şi dispreţuitor, cu credinţa lui fermă în soliditatea şi
infailibilitatea dogmelor şi citatelor pe care le învăţase pe dinafară, Kaldîmov ar fi fost, cred, foarte surprins dacă i-ar fi spus cineva în faţă că este un proprietar de sclavi sau un conducător de sclavi. Scara lui Iacob care avea pe cea mai joasă treaptă deţinuţii, iar în vârf pe Marele înţelept, cu oficialii de stat, cum ar fi un director de fermă de stat, undeva pe o treaptă intermediară, i se părea ireversibilă şi eternă. Convingerea fermă că lumea nu se va schimba niciodată, cu ierarhia şi ritualurile ei acceptate, se putea simţi în fiecare cuvânt şi în fiecare gest al său.[11]
Dată fiind această atitudine faţă de deţinuţi, nu este de mirare că milioane dintre ei au murit de foame sau epuizaţi de muncă. Cifrele rămân nesigure, iar cea bazată pe arhivele oficiale - 2,75 milioane de morţi în întreaga epocă Stalin - este cu siguranţă subevaluată.[12]
Chiar dacă nu erau atât de dure, condiţiile erau, cu siguranţă, jalnice şi în întreprinderile obişnuite, iar muncitorii erau mult mai săraci decât înainte de război; în septembrie 1946, preţurile au crescut, iar raţiile au fost reduse. în multe privinţe, regimul se întorcea la strategiile de la sfârşitul anilor 1920 şi începutul anilor 1930, obligându-i pe muncitori să finanţeze ei industrializarea prin scăderea nivelului de trai, dar metodele erau diferite: conducerea evita apelurile populiste, de teamă că ar submina şefii. Şi, chiar dacă stahanovismul încă nu dispăruse, conducerea se baza în mare măsură pe coerciţie. Directorii au primit puteri mai mari asupra muncitorilor decât în anii 1930, iar disciplina muncii era strictă. Muncitorii nu mai aveau dreptul să-şi schimbe slujbele şi oricine încerca asta risca să fie pedepsit pentru „dezertare de la muncă". Totuşi, în practică, sistemul era mai puţin draconic decât sugera legislaţia. Conducătorii întreprinderilor nu făceau întotdeauna uz de puterile lor, pentru că aveau nevoie de muncitori să colaboreze. Mai mult, erau remarcabil de puţine semne de tulburări la nivelul muncitorilor. Acestora nu le convenea, fără îndoială, ordinea ierarhică de după război, dar protestau doar în surdină, iar muncitorii şi ţăranii demoralizaţi încercau să evite controalele

lucrând foarte încet sau dispărând de la locurile de muncă.[13] O plângere trimisă la Moscova oferă o imagine asupra condiţiilor groaznice şi a inechităţilor din oraşul Vodsk:

Toţi oamenii din oraş pleacă dis-de-dimineaţă să caute apă, pompele nu funcţionează şi luăm apă din gurile de canal deschise, unde le găsim... La
o populaţie de 50 000 de locuitori avem o singură baie comunală care funcţionează... sunt cozi uriaşe să intri la baie, formate numai din blestemaţii de directori din oraş...[14]

Aşa cum sugerează această plângere, perioada de la începutul anilor 1950 era mai bună pentru şefi. încercările miliţiei de a-i ţine sub control erau descurajate, iar corupţia înflorea.

Din 1946, Stalin a lansat campanii ideologice de purificare împotriva „deviaţionişti1or" din rândurile „inteligheţiei socialiste", dar aceste campanii nu erau antielitiste, ci naţionaliste şi xenofobe în conţinut. Primele victime ale campaniilor ideologice postbelice au fost două publicaţii literare - Leningrad şi Zvezda (Steaua) - şi doi scriitori: poeta Anna Ahmatova şi autorul de schiţe umoristice Mihail Zoşcenko. într-un decret referitor la patriotismul în literatură, în august 1946, ideologul-şef Andrei Jdanov a descris-o pe Ahmatova ca fiind „un amestec de călugăriţă şi femeie uşoară... o gospodină nebună alergând înainte şi înapoi între budoar şi capela ei de rugăciune"; Zoşcenko a fost denunţat ca „un mic-burghez vulgar şi josnic", din care „se prelingea otravă antisovietică". Dar în centrul acuzaţiilor stătea faptul că ei, ca şi alte personalităţi literare, „alunecaseră într-un servilism fără limite şi se plecau înaintea literaturii străine, filistine".[15] Totuşi, abia începutul propriu-zis al Războiului Rece, în prima parte a anului 1947, a dus la declanşarea campaniilor patriotice pe scară largă. Au fost înfiinţate comisii de epurare, cărora li s-a dat denumirea, evident retro, de „curţi de onoare" (numite după curţile militare ţariste), pentru „eliminarea servilismului faţă de Occident".[16]

Această nouă xenofobie culturală a nimicit câteva domenii ale vieţii intelectuale, cel mai cunoscut caz fiind cel al geneticii, distrusă de notoriul „biolog" impostor Trofim Lîsenko. Acesta provenea dintr-o familie de ţărani şi nu avea deloc studii ştiinţifice, dar pretindea că toate cunoştinţele practice pe care şi le însuşise ca ţăran erau mai mult decât suficiente pentru a compensa lipsa unei educaţii

formale. La sfârşitul anilor 1920 şi în anii 1930, el fusese unul dintre beneficiarii ideii marxismului radical potrivit căreia oamenii de ştiinţă inspiraţi ideologic „din popor" erau superiori specialiştilor cu pregătire academică. Principala lui invenţie a fost „vernalizarea" - udarea şi răcirea grâului de toamnă pentru a putea fi plantat primăvara. Rezultatele nu au fost deloc impresionante, dar Lîsenko a exploatat cu iscusinţă atmosfera politică a vremii. El a găsit şi o justificare ideologică pentru noua lui abordare. Susţinea că şi schimbările de mediu, nu doar genele, puteau îmbunătăţi plantele; doctrina aceasta se potrivea cu ideile marxiste privind importanţa mediului asupra eredităţii (genetica era condamnată prin analogie cu eugenia şi nazismul). Lîsenko dusese deja o bătălie cu geneticienii de la Academia de Ştiinţe la sfârşitul anilor 1930, dar nu a reuşit să-şi asigure sprijinul politic; Stalin nu era dispus atunci să pună în pericol dezvoltarea economică prin subordonarea cercetării ştiinţifice speculaţiilor marxiste. Totuşi, în vara anului 1948, la apogeul crizei Berlinului, el devenise mult mai dispus să sacrifice ştiinţa pe altarul patriotismului. în acel moment, Stalin era decis să stabilească o diferenţă clară între ştiinţa sovietică „progresistă" şi cea burgheză, „reacţionară".[17] Nu mult după aceea, ideile lui Lîsenko au devenit noua ortodoxie, schilodind biologia sovietică pentru următoarele două decenii.

Stalin a fost însă mai circumspect în ceea ce priveşte fizica, pe care nu a supus-o unor astfel de ingerinţe ideologice, pentru că nu voia să pericliteze proiectul atomic. Chiar şi aşa, ştiinţa a devenit tot mai încărcată de mândrie naţională. Marea Enciclopedie Sovietică îşi informa cititorii că Aleksandr Mojaiski construise primul aeroplan, nu fraţii Wright; Grigori Ignatiev inventase telefonul; A.S. Popov, radioul; V.A. Manassein şi A.G. Polotevnov, penicilina; P.N. Iablocikov şi A.N. Lodîghin, becul.

Stalin şi propagandiştii lui cultivau, desigur, sămânţa naţionalismului pe care o plantaseră cu ceva timp înainte, la jumătatea anilor 1930. Acesta nu era naţionalism rus pur şi simplu, ci un amalgam sovieto-rusesc menit să integreze toate naţionalităţile din URSS într-un tot armonios. Dar elementul rus din amestec a devenit mult mai puternic după război şi a existat un aspect anume în care s-a apropiat izbitor de naţionalismul statului din vremea ţarului Nicolae al II-lea - antisemitismul.

Evreii, ca grup etnic, nu au fost victimizaţi de regimul sovietic înainte de cel deal Doilea Război Mondial şi nici nu au fost vizaţi în mod special de Marea Teroare din 1936-1938. De fapt, aşa cum am văzut, evreii erau una dintre cele mai procomuniste populaţii din URSS şi chiar din lume. Fiind un grup urban şi cu educaţie peste medie, erau, de asemenea, suprareprezentaţi în eşaloanele superioare ale vieţii profesionale şi culturale. Stalin manifesta însă frecvent prejudecăţi vulgare împotriva multor grupuri etnice, printre care şi evreii. Hruşciov, departe de a fi el însuşi un model de corectitudine politică, îl descria ca având „o atitudine ostilă faţă de evrei" şi îşi amintea cum imita Stalin accentul evreiesc, „la fel cum fac oamenii înapoiaţi şi grei de cap, care exagerează modul evreilor de a vorbi atunci când îşi bat joc de trăsăturile lor negative".[18] Dar acesta nu era rasism ideologic, în stil nazist. Printre cei mai apropiaţi colaboratori ai lui Stalin se aflau şi evrei (şi el n-ar fi tolerat nici un cuvânt batjocoritor la adresa evreilor atunci când putea să-1 audă evreul Kaganovici). în 1931, a calificat antisemitismul ca fiind „o formă extremă de şovinism rasial" şi „cel mai periculos rudiment de canibalism".[19] Iar în timpul războiului a înfiinţat Comitetul Evreiesc Antifascist - o organizaţie în stilul tipic de front popular, menită să atragă pentru sovietici sprijinul evreilor din toată lumea, condusă de Solomon Mikhoels. Cu toate acestea, războiul a tensionat relaţiile dintre evrei şi naţionalităţile slave: suferinţele provocate evreilor de naziști - şi de colaboratorii acestora - le-au intensificat sentimentul etnicităţii, în timp ce reînvierea naţionalismului rus în acea perioadă a încurajat un antisemitism popular.[20]

Iniţial, conducerea sovietică s-a mulţumit doar să tolereze acest antisemitism tradiţional. Dar Stalin a trecut la măsuri extreme când a intervenit politica internaţională. URSS sprijinise înfiinţarea statului Israel în 1948. Sioniştii erau, la urma urmei, socialişti şi mulţi se născuseră în imperiul rusesc; Stalin spera că Israelul avea să devină un cap de pod pentru influenţa sovietică în Orientul Mijlociu. Dar îşi făcea şi griji că Israelul ar putea acţiona ca un magnet pentru loialitatea evreilor sovietici. Sosirea la Moscova a Goldei Meyerson (mai târziu Meir) - născută la Kiev, dar crescută la trei ore de mers cu maşina de Mosinee, în Wisconsin - ca primul ambasador al Israelului în URSS 1-a neliniştit în mod special, prin

demonstraţiile spontane de sprijin ale evreilor pe care le-a provocat. Iar când a devenit evident, în 1949, că Israelul era ferm ancorat în sfera de influenţă a americanilor, evreii au fost transformaţi peste noapte într-o potenţială coloană a cincea şi au devenit victime ale discriminării şi chiar represiunii. Ca şi germanii, polonezii şi coreenii în anii 1930, ei erau consideraţi ca fiind supuşi unor influenţe străine, în acest caz Israelul, şi, aşadar, americanii. Potrivit lui Stalin, „naţionaliştii evrei cred că poporul lor a fost salvat de Statele Unite (unde pot să se îmbogăţească, să devină burghezi şi tot aşa)".[21]

Mulţi au căzut victime vânătorii de vrăjitoare. Comitetul Antifascist a fost desfiinţat şi Mikhoels ucis de poliţia secretă. Filmul Circul a fost cenzurat şi fragmentul de cântec de leagăn în idiş interpretat de Mikhoels - eliminat la montaj. Evreii care îşi asumaseră cultura idiş erau acum „naţionalişti burghezi", iar cei mai bine asimilaţi - „dezrădăcinaţi cosmopoliţi". Au fost descoperite diverse „conspiraţii" şi s-au făcut arestări la nivel înalt; inclusiv soţia evreică a lui Molotov a fost arestată; şi mai mulţi şi-au pierdut slujbele sau nu şi-au putut
continua studiile. Cel mai îngrijorător fapt pentru evreii sovietici a fost „descoperirea" unui presupus complot pus la cale de „un grup de spioni, medici- ucigaşi". Aceşti „monştri cu chip uman" - cu toţii evrei - ar fi asasinat, chipurile, mai mulţi conducători, inclusiv pe Jdanov (care murise de atac de cord în 1948). Aşa-numitul „complot al medicilor" a fost făcut public la începutul anului 1953, cu câteva luni înainte de moartea lui Stalin; din fericire, campaniile antisemite nu i-au supravieţuit.

Unii au considerat că aceste evenimente reprezintă o reluare a epurărilor din anii 1930. Într-adevăr existau unele asemănări cu purificările etnice din perioada de început, dar au fost totuşi diferite de alte represiuni, care aveau la origine o reînviere a „luptei de clasă". Cele de după război erau mult mai bine direcţionate şi au fost mult mai puţine victime. De asemenea, noul mesaj difuzat acum era unul de unitate patriotică, nu de diviziune de clasă. Aceste epurări nu erau deci o ameninţare la adresa marii majorităţi a liderilor partidului, a specialiştilor tehnici şi a altor elite altădată suspecte. Stalin învăţase lecţia Terorii din anii 1930. Nu avea să mai permită niciodată „critica de jos în sus" şi nici n-

avea să mai încerce să mobilizeze populaţia cu campanii pentru puritate ideologică. Zăhărelul salariilor inegale şi biciul şefilor înlocuiau apelurile la eroismul muncitorilor.
Noul echilibru de putere dintre elite şi mase era reflectat de continua îmburghezire a culturii. Picturile arătau adorabil pe abajururile elaborate şi pe draperii, iar rozul pal a înlocuit roşul în postura de culoare dominantă. Eroii din romanele acestei perioade nu mai erau birocraţi puritani şi încruntaţi, ci pragmatici relaxaţi şi care ştiau de glumă. Dacă apariţia unui pian într-un roman din anii 1920 era un semn sigur că proprietarul era un duşman burghez, în anii 1940 şi 1950 pianele erau considerate semne de cultură şi educaţie. Până şi Paşa Anghelina, celebra tractoristă stahanovistă din anii 1930, şi-a transferat entuziasmul pentru cultivarea grâului asupra cultivării talentului pianistic al fiicei ei. În 1948, ea a scris într-o revistă un articol în care povestea cum fiica ei cea mai mică, purtând încântătorul nume Stalinka, voia să calce pe urmele surorii mai mari:
„Mamă, mamă, când o să cresc ca Svetlana, o să cânt şi eu la pian?" „Sigur că da." Eram entuziasmată şi fericită ascultând-o pe Stalinka. Copilăria mea a fost foarte diferită: nici măcar nu putusem să mă gândesc la muzică.[22]
Ar fi o eroare să credem că stalinismul târziu era o restaurare a vechiului regim ţarist, populat de o altfel de elită; noua societate era mult mai modernă - integrată, fluidă social şi preocupată de bunăstare - decât Rusia ţaristă. însă după război Stalin a mers mai departe decât alţi lideri comunişti în debarasarea de rămăşiţele socialismului radical, adoptând cu totul diferenţierea ierarhică, susţinută de ornamentele şi simbolurile vechiului regim. Acesta era modelul care, cel puţin în principiu, a fost exportat de URSS în imperiul sovietic şi în sferele sale de influenţă. Totuşi, în Europa de Est circumstanţele erau destul de diferite. Comuniştii est-europeni introduceau un sistem social şi politic cu totul nou şi, în mod inevitabil, urmau o politică mai revoluţionară, care a stârnit multă opoziţie, dar şi entuziasm faţă de noua ordine - măcar pentru o vreme.Gluma (Zert), romanul din 1967 al scriitorului ceh Milan Kundera, este povestea lui Ludvik, un student strălucit şi foarte iubit de colegi din perioada stalinistă a Cehoslovaciei, a cărui viaţă este distrusă de greşeli minore. El este un bun membru de partid, având convingeri reale, chiar dacă motivele lui sunt amestecate:

Beţia pe care o încercam este cunoscută de obicei ca beţie a puterii, dar (cu puţină bunăvoinţă) aş putea alege cuvinte mai puţin severe: eram vrăjiţi de istorie; ne îmbătăm la gândul că-i vom sări în spate şi o vom simţi sub noi; după cum se ştie, în cele mai multe cazuri rezultatul este o oribilă sete de putere, dar (aşa cum toate treburile oamenilor sunt ambigue) exista încă (şi poate mai ales în noi, cei tineri) iluzia complet idealistă că inauguram o eră a omenirii în care nici un om nu mai era în afara istoriei, nici sub călcâiul istoriei, ci o crea şi o direcţiona.[23]

Şi totuşi, departe de a fi un stăpânitor al istoriei, el devine victima ei. Pentru că „o mică fisură" s-a deschis „între persoana care eram şi cea care ar fi trebuit (potrivit spiritului vremii) şi încercam să fiu".[24] Dacă la şedinţele de partid Ludvik dă dovadă de onestitate şi devotament, în schimb, atunci când flirtează cu colega lui studentă, Marketa, adoptă o atitudine critică şi batjocoritoare. Marketa este un tip foarte diferit de comunist, directă, nesofisticată, plină de entuziasm şi lipsită de simţul umorului. Spre marele necaz al lui Ludvik, ea îi trimite o ilustrată în care laudă „atmosfera sănătoasă" de gimnastică, discuţii şi

cântece. Supărat că ea preferă propaganda de partid în loc să stea cu el, Ludvik îi trimite o ripostă glumeaţă: „Optimismul este opiul popoarelor! O atmosferă sănătoasă duhneşte a prostie. Trăiască Troţki! Ludvik." Dar partidul nu consideră că asta este o glumă şi tânărul este denunţat ca troţkist şi cinic, cu atitudini nihiliste care sabotează socialismul. Dat afară din partid şi de la universitate, este obligat să lucreze în mină. La început încearcă să se reabiliteze, dar până la urm

ăajunge să nutrească un dispreţ furios pentru naţionalismul vulgar şi superficial propagat acum de partid. Amărăciunea îi rămâne în suflet, pregătind terenul pentru o altă serie de glume dezastruoase.
Romanul lui Kundera este bazat în linii mari pe propria experienţă a autorului. Fiu al unui pianist celebru, el a intrat în Partidul Comunist în 1948 din convingere şi chiar a fost acuzat că ar fi dat informaţii despre un spion occidental; în 1950 a fost exclus pentru un comentariu incorect politic. Se găsea, aşadar, într-o poziţie ideală pentru a surprinde atmosfera din rândurile tinerilor intelectuali, în perioada revoluţionară de la începutul anilor 1950. Pentru că, dacă vechea generaţie de conducători comunişti din vremea frontului popular fie se conforma prompt liniei Moscovei, fie avea de îndurat epurări şi procese- spectacol, acum se pregătea să intre în scenă un grup mai tânăr de comunişti entuziaşti. în parte, această virare la stânga era tipică pentru tineretul antinazist de după război, atât în ţări din Est, cât şi din Vest. Dar locul lor la periferia Europei Occidentale, mult mai de succes, explică şi el unele opţiuni. Modelul stalinist putea fi atrăgător pentru tineretul educat din ţările în curs de dezvoltare, pentru că, dincolo de carenţele lui, părea să ofere o reţetă pentru recuperarea decalajului. Aristocraţii conservatori, generalii şi profesioniştii liberali care conduseseră cea mai mare parte a Europei de Est între cele două războaie înregistraseră un eşec şocant în dezvoltarea economiilor. După dezastrele din perioada interbelică, în care ţările sărace, slabe şi divizate ale regiunii rămăseseră la bunul plac al Germaniei naziste agresive, pierderea libertăţii părea un preţ care merita plătit pentru dezvoltare şi protecţie sovietică. Mai mult, comunismul promitea educaţie gratuită şi un stat extins, cu un număr mare de slujbe pentru profesionişti - exact ceea ce ambiţioasele clase de mijloc doreau după lipsurile îndurate în timpul Marii Crize şi al războiului. însă unele grupuri din clasa de mijloc au avut într-adevăr de suferit în timpul stalinismului. în educaţie au fost aplicate cote de clasă, iar dramaturgul şi viitorul disident (şi preşedinte al Republicii Cehe) Vâclav Havel a fost una dintre victime. Alţii au suferit mai direct, prin deportări şi alte persecuţii. în 1951, de exemplu, câteva mii de burghezi au fost deportaţi din Budapesta, ca să se facă loc muncitorilor din noile

complexe industriale.[25] Dar stalinismul radical nu a permis niciodată ca lupta de clasă să ameninţe productivitatea economică. Specialiştii îşi păstrau, de obicei, statutul înalt atâta vreme cât erau loiali. Şi, cu excepţia Poloniei (unde 70% dintre profesionişti şi membrii clasei de afaceri au fost ucişi în timpul războiului) şi a Germaniei de Est (unde mulţi au fugit în Vest), vechile clase de mijloc au reuşit cu un succes remarcabil să se agaţe de vechile lor poziţii dominante. în Cehoslovacia, discriminarea antiburgheză era foarte redusă. în Ungaria se practica într-o oarecare măsură, dar în 1956, între 60-70% dintre profesionişti încă mai proveneau din vechile clase de mijloc şi de vârf. Deoarece dorea foarte tare să aibă specialişti în slujbele tehnice, regimul închidea frecvent ochii la biografiile neconforme. O fată, exmatriculată de la o şcoală umanistă pentru că fusese etichetată ca aparţinând unui element periculos al burgheziei - „clasa x", cum i se spunea neoficial -, a fost informată că, dacă muncea un timp în fabrică, putea să-şi ispăşească trecutul şi să se întoarcă la şcoală.[26]

Gândirea captivă (Zniewolony umysl) - o analiză a gândirii inteligheţiei poloneze făcută de disidentul Czesiaw Milosz - a explorat aceste motive amestecate: sentimentul că istoria era de partea comunismului, angajamentul moral pentru dezvoltarea naţională şi propria promovare. El a descris atitudinea lui „Alfa", un scriitor bine-cunoscut:

Alfa nu dădea vina pe ruşi. Ce rost ar fi avut? Aceştia erau o forţă a istoriei. Comunismul lupta cu fascismul. Iar polonezii, cu codul lor etic bazat pe nimic altceva decât pe loialitate, reuşiseră să se lase prinşi între aceste două forţe... Un moralist din zilele noastre, gândea Alfa, ar trebui să-şi îndrepte atenţia spre obiectivele sociale şi rezultatele sociale... Ţara era devastată. Noul guvern s-a apucat cu multă energie de reconstrucţie, a repus minele şi fabricile în funcţiune şi a împărţit ţăranilor pământurile moşierilor. Noi responsabilităţi stăteau în faţa scriitorului. Cărţile lui erau aşteptate cu nerăbdare de un muşuroi uman, scuturat din toropeală şi stârnit de marele băţ al războiului şi al reformelor sociale. N-ar trebui să ne mirăm, aşadar, că Alfa, ca majoritatea colegilor lui, şi-a declarat imediat dorinţa de a sluji noua Polonie care se ridicase din cenuşa celei vechi.[27]

Pentru oameni ca Alfa şi Marketa, aşadar, regimul părea să fie un vestitor nu doar al modernităţii, ci şi al moralităţii. Modelul social

stalinist punea sacrificiul de sine la locul de muncă mai presus de orice altceva. în centrul vieţii avea să stea producţia, nu consumul egoist. Parcă pentru a dovedi asta, numărul magazinelor a scăzut, iar publicitatea a dispărut cu totul. Magazinele rămase au devenit aviziere pentru regimul muncii. La Varşovia, în 1952, faţadele magazinelor din cartierul rezidenţial Marszalowska erau decorate cu o uriaşă sculptură narativă, reprezentându-i pe eroicii muncitori care construiseră complexul; nu exista nici o reprezentare a produselor vândute înăuntru.[28] Producţia stătea şi în centrul imenselor oraşe noi socialiste din perioada respectivă, cum era Nowa Huţa de lângă Cracovia, în Polonia, şi Sztâlinvâros în Ungaria, ambele construite în jurul unor mari oţelării.[29] în cazul celui din urmă, întregul plan al oraşului era aranjat în jurul celor doi poli ai puterii politice şi productive: la un capăt al străzii principale se aflau sediul partidului şi primăria, iar la celălalt capăt, oţelăria. Idealul fabricii mari, colectiviste, a fost transferat şi la ţară, prin colectivizare. Ca şi în URSS, aceste campanii au fost însoţite de reprimarea „chiaburilor" şi erau foarte detestate de ţăranii deţinători de loturi mici, acum adunate în cooperative agricole care erau obligate să dea statului mai multe alimente la preţuri mai mici.

într-adevăr, cu toată valorizarea lor ca „proprietari" ai statului, muncitorii şi ţăranii tindeau să fie grupurile cele mai deziluzionate de comunism, pentru că ei au fost cei care au dus greul „revoluţiei de sus în jos" impuse în Europa de Est după 1949 - o revoluţie mai rapidă şi mai radicală chiar decât cea din URSS, din anii 1930. Această revoluţie economică a coborât nivelurile de trai şi mai mult decât în Uniunea Sovietică în anii 1930 (deşi venitul pe cap de locuitor era mai mare). Cu excepţia Cehoslovaciei mai dezvoltate, investiţiile pentru industrializare au fost fixate între 20 şi 27% din venitul naţional, comparativ cu 9-10% înainte.[30] Bunurile de larg consum nu mai erau o prioritate, iar colectivizarea a contribuit la agravarea penuriei de alimente.

Pentru conducătorii comunişti, asemenea suferinţe erau preţul inevitabil al dezvoltării; fără ajutor din străinătate, nu exista altă posibilitate decât reducerea consumului pentru a finanţa investiţiile. Şeful poliţiei secrete din Polonia, Jakub Berman, a explicat:

Trebuia să privim lucrurile realist şi totul se reducea la a răspunde la întrebarea dacă să construim pe socoteala consumului, fapt ce prezenta riscul unor revolte populare, şi într-adevăr asta s-a întâmplat în 1956, sau să nu construim şi să ne resemnăm la o situaţie fără perspective.[31]

Alţii însă erau sceptici la raţionamente ca al lui Berman. Pentru critici, planurile cincinale erau pur şi simplu proiecte imperialiste, menite să atragă resurse pentru efortul militar sovietic. Sumele uriaşe încasate de URSS ca reparaţii după război întăreau aceste opinii: între 14 şi 20 de miliarde de dolari (aşadar, posibil mai mult decât cele 16 miliarde de dolari date Europei Occidentale de Statele Unite prin Planul Marshall).[32] Cele mai multe reparaţii au provenit din Germania de Est, dar şi celelalte ţări satelite au fost afectate economic. Eufemistic numitul Consiliu de Ajutor Economic Reciproc (CAER), înfiinţat în ianuarie 1949, era şi el gândit în aşa mod încât cooperarea economică să servească intereselor sovietice.

Faptul că URSS era percepută ca o putere imperială, ce stoarce vlaga economică din coloniile ei est-europene, a fost extrem de dăunător pentru regimurile comuniste din ţările respective. Comunismul avusese întotdeauna cel mai mare succes atunci când se putuse îmbiba cu naţionalismul local, iar regimurile staliniste au încercat să se prezinte ca indigene. încercările lor de a se drapa în culorile naţionale erau însă deseori neconvingătoare, şi curând, după cum a demonstrat Kundéra, până şi comuniştii loiali s-au umplut de amărăciune şi de dispreţ faţă de ruşi. Aşa cum a scris Czeslaw Milosz, mulţi intelectuali polonezi ascundeau în sinea lor „un dispreţ nelimitat faţă de Rusia, considerată o ţară barbară". Poziţia lor era „Socialism - da, Rusia - nu".[33] La fel ca Béla Kun în 1919, au ajuns să creadă că est-europenii erau de fapt mai capabili decât ruşii să realizeze socialismul, pentru că erau mai civilizaţi, mai inteligenţi şi mai organizaţi. Dar, cum nu puteau spune asta deschis, lăudau cu ipocrizie literatura, muzica şi actorii din Rusia, cu orice ocazie.

Controalele politice brutale puteau fi în mod special neplăcute şi umilitoare pentru elitele comuniste est-europene. Procesele-spectacol şi epurările au fost folosite iniţial împotriva rivalilor necomunişti. Cel mai notoriu caz a fost procesul din 1947 al

preşedintelui Partidului Agrarian Bulgar, Nikola Petkov, ale cărui „mărturisiri" au fost publicate postum, deoarece el a refuzat să coopereze la proces. Dezertarea din blocul sovietic a iugoslavului Tito, în 1948, a fost însă evenimentul care a declanşat valul de represiuni şi procese. Crima de lezmajestate a lui Tito reprezenta o provocare serioasă pentru controlul sovietic şi exista posibilitatea reală ca şi alţi comunişti să îl urmeze. Wolfgang Leonhard, de exemplu, a fugit de la Berlin la Belgrad după o criză severă de „durere de burtă politică", după cum a spus el. Comunismul stalinist, cu cantinele lui speciale de partid şi locuinţele privilegiate, începuse să i se pară insuportabil de ipocrit.[34]
Moscova a răspuns lansând campanii violente pentru eradicarea potenţialelor
influenţe „titoiste" în partidele comuniste est-europene. Erau expuşi mai ales comuniştii care nu petrecuseră deloc timp în exil la Moscova. Specialişti NKVD în montarea de procese-spectacol au fost trimişi în ţările satelite, să împărtăşească din experienţa lor într-ale represiunii. Procesele-spectacol şi epurările presupuşilor titoişti au fost intense mai ales în ţările învecinate Iugoslaviei - Ungaria, Bulgaria, România şi Albania. în Polonia, Wladislaw Gomulka a fost şi el acuzat de titoism în 1951, deoarece obiectase împotriva centralismului brutal al Cominformului şi pledase pentru un drum naţional spre socialism. El a scăpat totuşi de execuţie. Odată cu antititoismul, Stalin şi poliţia lui secretă au adus şi antisemitismul. Multe regimuri est-europene au fost încântate să obţină sprijin popular prezentându-i drept ţapi ispăşitori pe comuniştii evrei: campaniile antisemite au fost pronunţate mai ales în Polonia, Germania de Est, România şi Cehoslovacia, în aceasta din urmă, numărul doi din partid, Rudolf Slânsky, a fost acuzat şi de titoism, şi de sionism. Procesul-spectacol care i-a fost intentat în noiembrie 1952 a fost meticulos documentat şi pregătit, mergându-se până la înregistrarea unei repetiţii cu costume, în caz că vreunul dintre acuzaţi şi-ar fi retras declaraţiile.[35]
Represiunea era însă greu de condus şi de controlat. La fel ca în 1936-1938, Moscova era interesată de biografiile politice şi a ordonat partidelor est-europene să investigheze trecutul comuniştilor care puteau fi influenţaţi de titoism sau care avuseseră până atunci legături cu Occidentul. Dar rezultatul acestor investigaţii putea fi modificat de către responsabilii locali

care voiau să-şi plătească poliţe personale ori să facă favoruri prietenilor, cum se întâmplase şi în timpul Terorii din anii 1930. Terorile est-europene aveau, aşadar, o logică a lor, dar puteau să pară şi imprevizibile şi arbitrare, creând confuzie şi teamă. în RDG, de exemplu, câţiva comunişti s-au trezit bănuiţi pentru că în perioada nazistă trăiseră în exil în Occident; acuzatorii lor argumentau că poate erau sub influenţa spionilor occidentali. Foştii deţinuţi din lagărele de concentrare s-au trezit şi ei investigaţi; unii au fost acuzaţi de laşitate, alţii de nesăbuinţă. Şi exact în acest tip de cazuri intra în joc politica locală. Erich Honecker, viitorul conducător al RDG, a primit o mustrare pentru că a evadat dintr-o închisoare nazistă fără permisiunea partidului, dar aceasta nu a avut consecinţe ulterioare; Franz Dahlem însă, un rival serios al lui Walter Ulbricht, a rămas fără toate funcţiile şi sub ameninţarea unui proces, pe motiv că ar fi încercat să oprească o revoltă în lagărul de concentrare Mauthausen.[36] Iar în Albania şi România, Enver Hodja şi Gheorghe Gheorghiu-Dej au reuşit să transforme represiunile lui Stalin în ocazii de a-şi întări propriile reţele clientelare, pe seama comuniştilor loiali „Moscovei". Comuniştilor est-europeni li se îndeplinise, aşadar, dorinţa. Stalin a distrus fronturile populare, i-a adus pe aceştia la putere şi le-a permis să se apuce de sovietizarea deplină. Dar preţul pe care l-au plătit a fost mare. Aveau puteri considerabile în ţările lor, dar influenţa pe care o aveau venea în ultimă instanţă de la Moscova; era, după cum comenta Gomulka, „o strălucire reflectată, o lumină de împrumut".[37] Conducătorii au descoperit chiar că li se cerea să-şi sincronizeze vieţile cu programul zilnic excentric al lui Stalin. Jakub Berman îşi aminteşte că pleca la serviciu la 8 dimineaţa, se întorcea acasă să ia prânzul cu soţia şi fiica lui între 3 şi 4 după-amiaza, apoi revenea la Comitetul Central pe la şase seara şi lucra până la miezul nopţii sau la unu noaptea. Stalin rămânea la birou până noaptea târziu şi subordonaţii lui trebuiau să fie acolo, în caz că telefona. Fiecare înalt oficial trebuia să aibă acelaşi program.[38] La Moscova, conducătorii partidelor din Europa de Est erau trataţi ca subordonaţii la o curte imperială, nu ca şefi de stat. Una dintre cele mai neliniştitoare experienţe era invitaţia de a cina la dacea lui Stalin de la Kuntsevo, la periferia Moscovei. Aceste mese se prelungeau toată noaptea şi invitaţii de rang înalt descopereau

frecvent că ei erau subiect de distracţie. Potrivit unuia, Stalin încerca să-i îmbete, ca să-i facă să dezvăluie secrete. Le făcea tot soiul de farse de prost-gust, aranjând de exemplu să li se pună roşii pe scaune, astfel încât „atunci când victima se aşeza, izbucneau hohote de râs".[39] Beria a scris odată cuvântul „îngâmfat" pe o bucată de hârtie, pe care a agăţat-o de pardesiul lui Hruşciov.[40] Când acesta şi-a pus haina, gata de plecare, s-a stârnit ilaritate; susceptibilul Hruşciov nu a fost însă prea amuzat. Vizionarea de filme şi dansul făceau parte regulat din programul acestor seri tensionate. Berman - care şi-a păstrat funcţia la conducerea serviciilor de securitate poloneze, cu toate că era evreu - era mai indulgent cu aceste petreceri bizare. El a descoperit că puteau fi folositoare:

BERMAN: Odată, cred că era în 1948, am dansat cu Molotov.
[râde]
INTERVIEVATORUL: Vreţi să spuneţi cu doamna Molotov, desigur.

BERMAN: Nu, ea nu era acolo; era într-un lagăr de muncă. Am dansat cu Molotov - trebuie să fi fost un vals sau, oricum, ceva foarte simplu, pentru că nu mă pricep absolut deloc la dans, aşa că doar îmi mişcăm picioarele în ritm.INTERVIEVATORUL: Ca femeie?
BERMAN: Da, Molotov conducea, eu nici n-aş fi ştiut cum. De fapt, nu dansa rău deloc. Am încercat să ţin pasul cu el, dar ce făceam eu era mai degrabă scălâmbăială decât dans.
INTERVIEVATORUL: Şi Stalin, el cu cine dansa?
BERMAN: O, nu, Stalin nu dansa. Stalin întorcea gramofonul, spunând că asta era datoria lui de cetăţean. Nu lăsa niciodată pe altcineva. Punea doar plăcile şi privea!

INTERVIEVATORUL: Aşadar, vă distraţi? BERMAN: Da, era plăcut,

dar cu o nelinişte interioară. INTERVIEVATORUL: Aşadar, chiar vă

distraţi?

BERMAN: Stalin se distra, cu siguranţă. Pentru noi, aceste partide de dans erau un bun prilej să ne şoptim unul altuia lucruri care nu puteau fi spuse cu voce tare. Aşa m-a avertizat Molotov despre infiltrările unor organizaţii ostile.[41]
Nu toţi comuniştii erau însă atât de toleranţi ca Berman. Văduva ministrului ceh Rudolf Margolius îşi amintea: „Vieţile noastre, minate de insecuritate, deveniseră o corvoadă lipsită de speranţă." Până şi preşedintele Klement Gottwald s-a apucat de băutură, în care îşi îneca mustrările de conştiinţă, după cum spunea gura lumii.[42] Pe măsură ce realităţile stalinismului radical deveneau clare, tot mai mulţi dintre cei iniţial entuziaşti erau deziluzionaţi. Războiul Rece şi purtarea sovieticilor în Europa de Est au dăunat şi partidelor comuniste occidentale. Comuniştii au rămas o forţă semnificativă doar în trei ţări - Franţa, Italia şi, într-o mai mică măsură, Finlanda. Ei au atras o triplă alianţă de muncitori industriali, intelectuali şi ţărani tradiţionalişti care nu voiau să se lase absorbiţi de piaţa liberă.[43] în alte părţi, aceste condiţii lipseau, iar comuniştii au decăzut repede - mai ales în nordul Europei, unde prezenţa social- democraţilor era puternică.
Partidele comuniste din Franţa şi Italia - cele mai mari din Europa de Vest - au suferit şi ele o scădere a numărului de membri după 1948. în Franţa, estimările arată o prăbuşire a efectivului de la 800

000 de membri în 1948 la 300 000- 400 000 între 1952 şi 1972. Cu toate acestea, Partidul Comunist Francez a beneficiat de statutul

II

lui de outsider, provocând cercurile conducătoare înrădăcinate la Paris; a câştigat 26,6% din voturi la alegerile din 1951, iar în 1956, circa 55% dintre muncitorii parizieni votau cu comuniştii.[44] Virajul spre stalinismul radical din URSS nu a afectat prea mult partidul francez, deoarece conservatorismul lui social, antiintelectualismul, disciplina strictă şi perspectiva maniheistă îl apropiau oricum mult de concepţiile staliniste. El a început să creeze o contracultură, eliberată de influenţa Americii şi de consumism. Moralitatea era strictă, puritană, şi fiecare aspect al vieţii era politizat. Pentru membrii lui, partidul a continuat să fie centrul unei intense implicări emoţionale. Scriitoarea Domenique Desanti considera că viaţa comunistă o absoarbe cu totul; ea şi tovarăşii ei comunişti se simţeau rupţi aproape total de lumea exterioară.[45] Partidul avea propria societate paralelă - organizaţii sportive şi pentru tineret, tabere de vacanţă pentru copii -, încât să ţină oamenii în mreje. Cu toată cultura lui închisă şi dogmatică, partidul atrăgea sprijin şi din afara cercului de membri fideli. Unii dintre cei mai cunoscuţi intelectuali din Franţa au devenit simpatizanţi şi au fost invitaţi să viziteze URSS. Printre ei, paradoxal, se aflau şi existenţialişti ca Jean-Paul Sartre, a cărui filosofie celebra responsabilitatea individuală. Existau câteva motive pentru această contradicţie aparentă. Trecutul comuniştilor în Rezistenţă era, fără îndoială, important, ca şi influenţa lor în rândurile proletariatului virtuos şi, în mod bizar, chiar antiintelectualismul lor.[46] Antiamericanismul simplu şi snobismul privind Coca- Cola şi alte accesorii caracteristice noii culturi consumeriste au jucat şi ele un rol. Dar un subiect major a rămas imperialismul. Franţa, susţinută de Statele Unite, ducea un război antinaţionalist în Vietnam, iar comuniştii erau singura forţă importantă pe plan intern care se opunea luptelor. Acesta a fost factorul care 1-a împins pe semidetaşatul Sartre către comunişti între 1952 şi 1956; el a suferit o „convertire" şi dezvoltase „ură" împotriva burgheziei.[47] Stalinismul radical beneficia, culmea ironiei, de mânia provocată de imperialismul occidental; indignarea morală era transferată de la inechităţile de acasă spre cele din străinătate. Aşa cum avea să

scrie Sartre în prefaţa lui la marea polemică antiimperialistă a lui Franz Fanon, Blestemaţii pământului (Les Damnés de la Terre), Europa era „un continent palid şi gras" şi Lumea a Treia era viitorul.[48]

Consecinţa a fost, desigur, că stânga progresistă era deseori dispusă să ignore represiunile din Europa de Est, în lupta împotriva a ceea ce era perceput ca o represiune şi mai brutală în Sud. Cel mai notoriu exemplu a fost controversa iscată în jurul memoriilor lui Viktor Kravcenko, Am ales libertatea, cu relatări ample despre Teroare şi Gulag. Când au fost publicate în Franţa, ziarul partidului, Les Lettres françaises, 1-a acuzat pe Kravcenko că ar face parte dintr- o conspiraţie a CIA pentru discreditarea URSS. Kravcenko a dat publicaţia în judecată în 1948, dar o pleiadă de intelectuali noncomunişti au sărit în apărarea partidului francez şi a URSS. Chiar dacă Kravcenko a câştigat procesul, daunele pe care le-a primit au fost mici, iar victoria morală a aparţinut comuniştilor francezi, care au continuat să urmeze servili linia promoscovită.[49] Lîsenko, realismul socialist şi xenofobia ruşilor, toate îşi găseau apărători printre tovarăşii francezi.

Partidul din Finlanda era similar celui francez. După înfrângerea electorală din 1948, s-a retras într-o lume a lui, dospind o cultură politică muncitorească. A continuat să aibă mare succes în alegeri - în 1958 a obţinut 23,3% din voturi şi a devenit cel mai mare grup parlamentar.[50]Dacă liderii partidelor din Franţa şi Finlanda au urmărit de bunăvoie schimbarea de linie a Moscovei, tovarăşii lor italieni au fost mult mai puţin încântaţi. Vechea strategie de alianţe între clasele sociale a lui Palmiro Togliatti devenise acum erezie, iar el a fost obligat să cedeze în faţa Kremlinului, de teamă că va fi înlăturat de mai ortodoxul lui rival Pietro Secchia. Togliatti a rămas şeful, dar staliniştii erau în ascensiune în organizaţia de partid, iar în birourile partidului se întâlneau mai des portretele lui Stalin decât cele ale lui Gramsci.[51] Cu toate astea, în multe privinţe, abordarea maniheistă a politicii practicată de Cominform era potrivită vremurilor. Biserica Catolică - împreună cu Partidul Creştin-Democrat şi organizaţia laică Acţiunea Catolică - a devenit centrul unei opoziţii active împotriva comunismului, iar în iulie 1949 papa Pius al Xll-lea i-a excomunicat pe toţi comuniştii. Biserica a continuat să prezinte procesul electoral ca pe o alegere între „Hristos şi Anticrist", în locul partidelor politice

convenţionale, iar comuniştii, la rândul lor, se temeau de apariţia unui regim fascist procatolic, asemenea celui al lui Franco în

Spania.[52] Comuniştii şi Biserica Catolică stăteau, aşadar, faţă în faţă ca rivali, fiecare cu o lume proprie închisă, socială şi politică.[53] în această atmosferă de confruntare, poate că popularitatea lui Stalin nu ar trebui să surprindă.

Cele două mari partide comuniste din Occident au supravieţuit, aşadar, crizei din 1947-1948, rămânând forţe politice majore. Şi-au pierdut din sprijin, dar politica era suficient de polarizată pentru a-i susţine în buncărele lor. Viziunea lui Stalin asupra unei lumi împărţite în două tabere avea încă sens pentru mulţi, deşi purtările lui făceau ca URSS să fie mai greu de admirat. între timp însă, în cealaltă parte a sferei de influenţă sovietice, în China, comuniştii considerau şi ei că mâna-forte a sovieticilor şi Realpolitik erau greu de înghiţit. Dar modelul sovietic era mult mai atrăgător acolo, promiţând o alternativă la „înapoiere", diviziune şi ocupaţie străină

.în decembrie 1949, Mao s-a urcat în tren, pentru prima lui vizită în străinătate. Destinaţia era Moscova. Călătoria de zece zile a fost ţinută secretă până la sosire şi au fost luate cele mai stricte măsuri de securitate. Trenul era escortat de alte două garnituri pline cu soldaţi, una în faţă şi una în spate; de-a lungul întregii rute au fost postate gărzi. Mao era însoţit de o delegaţie puţin numeroasă, dar şi de o selecţie eclectică de cadouri pentru Stalin, care mergeau de la varză albă şi ridichi din Shandong până la broderii şi perne din Hunan. Dacă Stalin a mâncat varza şi dacă i-a plăcut, nu se ştie.[54]

Noul stăpân al Chinei roşii, acum în vârstă de 56 de ani, avea să-1 întâlnească pentru prima dată pe marele conducător al lumii comuniste cu prilejul celei de-a şaptezecea aniversări a lui Stalin. Mao spera să obţină ajutoare şi recunoaştere, precum şi semnarea unui nou tratat chino-sovietic care să-1 înlocuiască pe cel semnat de Jiang Jieshi şi aprobat de americani şi de britanici la Ialta, în 1945. Cu toată importanţa ei, însă, întâlnirea a fost departe de imaginea pe care o avem astăzi despre vizitele de stat. De fapt, a fost una dintre cele mai ciudate întâlniri din epoca de după război, cei doi protagonişti fiind prinşi

într-un tensionat pas de deux în

următoarele două luni. Problemele au început încă de la gară, unde Stalin nu a venit să-1 întâmpine personal pe Mao, încălcând protocolul obişnuit. Cei doi lideri au stat de vorbă mai târziu în cursul zilei, dar Stalin a spus clar că are reţineri în privinţa încheierii unui nou tratat. Era bucuros să ofere ajutor, dar nu voia să pună în pericol aranjamentele de la Ialta şi să le dea astfel americanilor o scuză să le rupă. De asemenea, Stalin nu avea încredere în Mao. Imediat după sciziunea iugoslavilor, Stalin a început să-şi facă griji că acest comandant de gherilă care făcuse Moscovei atâtea necazuri de-a lungul anilor ar putea să se dovedească şi el un Tito asiatic, neloial. Mao a fost instalat într-o locuinţă de stat înţesată cu microfoane, pentru ca Stalin să-1

poată observa şi să se hotărască. La un moment dat, chiar 1-a trimis pe Molotov să afle „ce fel de om este". Molotov s-a întors şi i-a spus, cu un aer de superioritate, că era un ţăran şiret, asemănător ţăranului răsculat rus din secolul al XVIII-lea, Emilian Pugaciov. Era marxist „prin natură", nu din convingere, şi nici măcar nu citise Capitalul. Totuşi, impresia lui Molotov a fost în general pozitivă

.Lăsat „să fiarbă în suc propriu", cum a afirmat unul dintre însoţitorii lui ruşi, Mao era din ce în ce mai nervos. Obişnuit cu privaţiunile vieţii din gherilă, ura tot ce ţinea de confortul occidental, bombănea toaleta în stil european şi a cerut să-i fie înlocuită salteaua moale cu scânduri. A încercat în repetate rânduri să aranjeze o altă întâlnire cu Stalin, dar în zadar. „Am venit aici doar să mănânc, să mă cac şi să dorm?" se plângea el. Le-a spus chiar unor colegi că este sub arest la domiciliu şi că s-ar putea să nu i se mai dea voie să se întoarcă în China.
Stalin a făcut totuşi mare caz de prezenţa lui Mao când şi-a sărbătorit aniversarea, la Teatrul Bolşoi. Mao a stat chiar în dreapta lui Stalin şi a fost primul conducător de stat străin care a luat cuvântul. Este limpede că Stalin a înţeles că are mult de câştigat din asocierea cu un om care a adus comunismul la un sfert din populaţia planetei. Până la urmă, temându-se (fără motiv) că Mao ar putea ajunge la o înţelegere cu americanii, Stalin a fost de acord şi cu un tratat. Mao a fost însă nevoit să facă şi el concesii, acceptând Republica Populară Mongolă independentă, dar lucrurile au ieşit cum a vrut el. Spre China au pornit consilieri sovietici, precum şi ajutoare, iar chinezii i-au recunoscut pe sovietici ca fiind „fraţii lor mai mari".
Tensiunile însă nu s-au stins. Mao a decis să recunoască guvernul lui Ho Şi Min în Vietnam şi Stalin simţea că ar fi trebuit să procedeze la fel, dar nu voia să şi-i facă duşmani pe francezi. De asemenea, Stalin a continuat să-1 bănuiască pe Mao că ar duce tratative în secret cu americanii. După o întâlnire foarte rece, Stalin 1-a invitat pe Mao împreună cu câţiva sovietici din Politburo acasă la el, la una dintre ciudatele lui petreceri. El a încercat să spargă gheaţa în felul lui obişnuit, pornind gramofonul şi prezidând sesiunea exclusiv masculină de dans. Dar Mao nu avea chef de petrecere. Iată ce îşi aminteşte translatorul lui: „Trei sau patru bărbaţi s-au tot perindat, invitându-1 pe preşedintele Mao la dans, însă fără succes... Toată povestea s-a terminat foarte neplăcut."[55]
Câteva săptămâni mai târziu, sovieticii au înrăutăţit lucrurile invitând delegaţia chineză la baletul din 1920 al lui Reihold Gliere despre China revoluţionară, Macul roşu. Era povestea unui marinar sovietic care întâlneşte la Shanghai o prostituată şi apoi o converteşte la marxism-leninism. Aflând care este povestea şi titlul dubios (chinezilor li se părea că acesta asociază comunismul cu

relele opiului), Mao nu a asistat. Şi bine a făcut, pentru că secretarul său, care a mers în locul lui, a fost profund jignit de feţele pictate în galben ale balerinilor ruşi care îi interpretau pe chinezi. El a avut impresia că toţi chinezii erau prezentaţi ca nişte monştri.

în această vizită încărcată se observă clar tensiunile acute dintre comunismul îmbătrânit al lui Stalin şi comunismul mai radical şi mai tânăr din Răsărit. Existau, desigur, motive puternice pentru ca URSS să caute să strângă relaţiile cu China, în pofida neînţelegerilor de durată dintre Stalin şi Mao. Comunismul din Asia i-a dat lui Stalin ocazii reale de extindere. El avea deja un aliat apropiat în Coreea de Nord; în nordul Vietnamului, Ho se îndepărtase de Moscova, alunecând spre Beijing, dar Stalin putea influenţa evenimentele din Vietnam prin intermediul Chinei. Şi, chiar dacă Mao era greu de stăpânit, şi el recunoştea suzeranitatea lui Stalin asupra mişcării comuniste mondiale. Mai mult, oricât de frustrant ar fi fost pentru Mao faptul că sovieticii îl tratau de sus, el continua să îi considere drept sursa tiparului magic pentru transformarea Chinei. Cursul scurt de istorie a partidului scris de Stalin continua să aibă o importanţă enormă pentru Mao: în Yan'an contase cel mai mult accentul pus pe unitatea şi conformitatea ideologică; acum era la fel de valoros, ca ghid pentru dezvoltare. Până în 1945, Cursul scurt era una dintre cele cinci cărţi care trebuiau citite obligatoriu de oficialii comunişti chinezi pentru tranziţia la socialism.[56] Potrivit concepţiei generale, URSS era fundamental asemănătoare cu China, dar cu 30 de ani înaintea acesteia; după cum spunea lozinca de la jumătatea anilor 1950: „Uniunea Sovietică de azi suntem noi mâine". Partea de istorie sovietică din Cursul scurt se plia şi ea plauzibil pe cea a Chinei: ţara trecuse printr-o revoluţie şi printr-un război civil, iar acum era momentul pentru o perioadă de tip NEP; apoi aveau să vină „industrializarea socialistă" (1926-1929 potrivit cronologiei manieriste din Cursul scurt), „colectivizarea" (1930-1934) şi în cele din urmă „lupta pentru a termina construirea societăţii socialiste" (1935-1937). Potrivit convingerii larg răspândite, China avea să urmeze aceleaşi etape, deşi calendarul era controversat.

în 1949, conducerea chineză şi cea sovietică ajunseseră să fie de acord că nu era momentul pentru ambiţii socialiste. China, credeau Mao şi tovarăşii lui, era încă vulnerabilă la invazii străine. Iar comuniştii, care nu cuceriseră încă Tibetul şi Taiwanul, nu erau pregătiţi pentru un conflict intern. Oficialii din Gomindan din vechiul regim şi-au păstrat slujbele, în timp ce intelectualii liberali, cu experienţa lor valoroasă, erau bine trataţi. Proprietatea privată

a fost păstrată şi, chiar dacă pământurile au fost luate de la proprietari, obiectivul nu era egalitatea, ci îmbunătăţirea productivităţii prin consolidarea suprafeţelor fermelor. Aceasta a fost definită ca fiind epoca Noii Democraţii: statul era o „dictatură democratică populară" sub conducerea proletariatului, dar incluzând burghezia; epurările se reduceau doar la anticomuniştii declaraţi.

La fel ca în URSS în anii 1920, existau păreri diferite despre cât de rapid avea să
fie drumul Chinei spre socialism (deşi de data aceasta Stalin era susţinătorul reformelor treptate). Cei care aveau legăturile cele mai strânse cu Moscova - Liu Shaoqui, aliatul şi colegul lui Mao din Hunan, educat la Moscova, Ren Bishi şi Zhou Enlai (un lider cu puternice legături sovietice încă din anii 1920) - sperau cu toţii că Noua Democraţie avea să dureze între zece şi cincisprezece ani, timp în care ei ar fi putut să construiască un stat şi o economie după model stalinist.[57] Liu, mai ales, avea o influenţă importantă. El a vizitat Moscova în iunie 1949, înaintea călătoriei lui Mao, şi a făcut turul a zeci de ministere şi instituţii pentru a afla cum funcţionează. Apoi s-a întors în China împreună cu 220 de consilieri sovietici, ca să înfiinţeze organizaţii chinezeşti după modelul celor sovietice. Totuşi, mai importante decât numărul relativ modest de consilieri erau traducerile multor cărţi sovietice despre „cum se face".[58] Din aceste manuale socialiste au învăţat chinezii cum să conducă fabricile şi birourile. Manualele erau mai eficiente decât tancurile pentru exportul modelului sovietic de modernitate.

Vizita lui Liu la Moscova a decurs mai armonios decât cea a lui Mao, întrucât primul avea mai multe afinităţi cu Stalin. Mao, dimpotrivă, cu nostalgia lui pentru socialismul de gherilă din Yan'an, continua să prefere soluţiile radicale, fiind nerăbdător să împingă istoria înainte, spre industrializare şi socialism.

La fel ca în URSS la sfârşitul anilor 1920, ameninţarea războiului a contribuit la radicalizarea politicii chineze. în aprilie 1950, Stalin a acceptat pe neaşteptate să- 1 sprijine pe Kim Ir Sen să invadeze Coreea de Sud, iar când, după succesele iniţiale ale nord-coreenilor, americanii au debarcat (la conducerea unei forţe ONU) şi i-au respins, chinezii au acceptat să intervină numai după multe ezitări.[59] Războiul a continuat mai bine de doi ani. Lupta a fost o

povară enormă pentru China. A fost un război convenţional cu armate de masă, plănuit şi finanţat parţial de Moscova, dar purtat în general de soldaţii chinezi. Trei milioane de chinezi au luptat acolo şi 400 000 dintre ei au murit, printre aceştia aflându-se şi fiul cel mare al lui Mao, Anying. China însăşi a cheltuit între 20 şi 25% din bugetul ei pentru campanie şi războiul a provocat probleme enorme pe front şi pe plan intern.
Un efect al războiului din Coreea a fost intensificarea apelurilor la industrializarea rapidă, iar Mao a început discuţiile despre necesitatea unui plan cincinal încă din februarie 1951. Dar războiul a legitimat radicalismul în general şi le-a dat mai multă putere susţinătorilor „luptei de clasă" violente. De exemplu, reforma agrară din 1949 şi 1950 începuse să treneze, din cauză că responsabilii
din partid considerau că este dificil de impus redistribuirea împotriva opoziţiei proprietarilor de terenuri, a clanurilor şi a templelor, aşa că războiul a oferit partidului prilejul să acuze burghezia din ţară de înţelegeri secrete cu duşmanii externi. Reforma agrară s-a transformat rapid într-o violentă „luptă de clasă". Şedinţele „de spus păsurile", umilirile publice şi violenţa directă - nu întotdeauna susţinută de autorităţi - au devenit ceva obişnuit. între timp, 43% din pământ a fost împărţit la 60% din populaţie. Cu toate că acest lucru a mărit, fără îndoială, sprijinul pentru noul regim, a făcut-o cu un enorm cost uman. Se estimează că între un milion şi două milioane de oameni au murit în aceste campanii de reformă agrară.
Comuniştii chinezi nu impuneau încă populaţiei munca pământului în ferme colective, dar în unele privinţe erau chiar mai radicali decât predecesorii lor sovietici de la începutul anilor 1930. Hotărâţi să smulgă din rădăcini vechile identităţi de clasă, clan şi regiune, ei au făcut eforturi enorme pentru a împărţi populaţia rurală în categorii, iar etichetele de clasă - proprietar, ţăran bogat sau ţăran sărac - au devenit cruciale în determinarea vieţilor oamenilor. între 1951 şi 1953, Partidul Comunist Chinez a extins „lupta de clasă" la oraşe, prin campania pentru suprimarea contrarevoluţionarilor, campania Celor „trei anti" împotriva oficialilor corupţi, a Celor „cinci anti" împotriva marii „burghezii naţionale" şi prin campania de reformă a gândirii, împotriva intelectualilor. Aceste campanii implicau deseori violenţe

extreme.[60] Numai campania pentru suprimarea contra-revoluţionarilor a făcut între 800 000 şi două milioane de morţi şi nenumăraţi alţi oameni au fost târâţi în procese publice de masă. Ca şi la ţară, partidul a avut deseori succes în mobilizarea majorităţii împotriva minorităţii; între 40 şi 45% dintre muncitorii din Shanghai au trimis autorităţilor denunţuri împotriva „contrarevoluţionarilor". Potrivit unui raport, 30 000 de oameni au asistat la Beijing la o şedinţă de acuzare a „cinci tirani majori" - un grup de şefi locali. Aşa cum făcuseră şi în campaniile pentru pământ, comuniştii i-au mobilizat pe bătrânii respectaţi să-şi denunţe „duşmanii":

Când au intrat criminalii, sentimentele mulţimii au erupt într-un cor de blesteme şi lozinci, de se cutremurau cerul şi pământul. Unii au scuipat spre criminali, alţii au izbucnit în lacrimi... O bătrână de 80 de ani a venit în faţă, sprijinită în baston, strigând spre acuzaţi: „N-aţi crezut niciodată că va veni ziua de azi! Ha! Nici eu nu am crezut. Tribunalul de dinainte era al vostru, dar acum tovarăşul Mao o să ne răsplătească pentru sacrificiile noastre!"[61]

în septembrie 1952, Mao şi-a anunţat tovarăşii că epoca reconstrucţiei în stil NEP se apropie de sfârşit şi că venise vremea să înceapă construirea socialismului în China. Primul plan cincinal, prin care sectorul socialist al economiei avea să-i elimine pe capitalişti, a debutat în 1953. Nu mult după aceea, în 1955, a fost lansată colectivizarea.

Acum, că se hotărâse pentru un ambiţios plan cincinal, Mao a acceptat bucuros şi necesitatea unei mişcări spre modelul stalinismului radical. în februarie 1953, el a declarat că „trebuie să existe un val de entuziasm naţional pentru a învăţa de la URSS cum să ne reconstruim ţara".[62] Ierarhiile gradate din aristocraţia de serviciu sovietică au fost acum introduse peste tot; inginerii deveniseră noii regi la locul de muncă, în timp ce organizaţiile de partid erau marginalizate. Cu ajutorul sovieticilor, a început construcţia unor uriaşe complexe industriale. Dar cele mai izbitoare erau schimbările din Armata Populară de Eliberare, unde gradele şi însemnele de tip sovietic au înlocuit vechiul tip de armată de gherilă, din vremea războiului civil.

Totuşi, modelul stalinist nu a fost urmat punct cu punct. Chinezii se bazau atât de mult pe sprijinul ţărănimii, încât nu voiau să o

exploateze prea dur în interesul industriei grele. în linii mari însă, URSS a devenit modelul acceptat, iar entuziasmul pentru tot ce era de provenienţă sovietică a depăşit curând cercul elitelor partidului. în zonele urbane, mai ales printre intelectuali, stalinismul radical şi sentimentul prointelighenţia ale Moscovei aveau să se dovedească mult mai atractive decât socialismul ţărănesc din Yan'an. Romanele ruseşti erau citite pe scară largă, în traducere, iar filmele ruseşti rulau peste tot în ţară. Aşa s-a călit oţelul al lui Ostrovski a avut cele mai mari vânzări dintre toate, iar eroul lui, Pavel Korceaghin, a devenit un exemplu pe care toţi încercau să îl imite. Din 1952, câteva şcoli au instituit „ore Pavel", ca parte a campaniei „Citeşte cărţi bune, învaţă de la Pavel", iar filmul sovietic din 1956, dublat în chineză, a fost prezentat în anul următor în toată China, la aniversarea Revoluţiei din Octombrie. Există unele dovezi că romanul lui Ostrovski i-a impresionat atât de mult pe tinerii chinezi pentru că eroul lui, Korceaghin, avea şi defecte; rezultatele slabe la învăţătură şi impulsivitatea lui l-au făcut mai uşor de apreciat decât îndepărtatul şi ireal de virtuosul „om nou socialist" chinez. Korceaghin reprezenta romantismul revoluţionar, temperat de o doză de realism.[63]

Cinematograful a devenit o cale majoră de penetrare a ideilor sovietice în China;

până în 1957 au fost traduse şi prezentate în China 468 de filme sovietice, vizionate de aproape 1,4 miliarde de chinezi. Aceste filme răspândeau câteva mesaje. Eroismul omului mărunt - oameni precum Korceaghin - era unul dintre ele, dar erau popularizate şi idei „moderne", cum ar fi egalitatea între sexe.[64] Aşa s-a călit oţelul arăta, ca multe alte filme sovietice, femei care luptau şi munceau cot la cot cu bărbaţii. Prima femeie tractorist din China, Liang Jun, susţinea că filmul a inspirat-o să-şi caute de lucru. Uniunea Sovietică, aşa cum era văzută în filme, părea o culme a modernităţii. După cum îşi aminteşte istoricul Wu Hung:

La începutul anilor 1950, părea că tot ce era nou şi atrăgător venea din Uniunea Sovietică, şi tot ce era din Uniunea Sovietică era nou şi atrăgător. în şcoli, în parcuri şi pe străzi se repeta necontenit lozinca: „Uniunea Sovietică de azi suntem noi mâine". Era în acelaşi timp însufleţitor şi ciudat să-ţi vezi propriul viitor pe chipul altcuiva, mai ales când acest „altcineva" avea părul blond şi pielea rozalie... Mama mea, împreună cu colegele ei de la

Academia Centrală de Teatru şi-au făcut părul permanent, cârlionţat tot, ca să semene cu cel al robustelor eroine rusoaice... Amintirea coafurii mamei din acele zile este nedespărţită de cea a unei rochii căreia oamenii îi spuneau bulaji (o redare fonetică a cuvântului rusesc platie, sau „rochie"). Avea mâneci scurte bufante, guler cu nasturi încheiaţi până sus, partea de jos largă, creaţă, şi era făcută întotdeauna din pânză colorată cu modele vesele, asociată şi ea cu „spiritul revoluţionar" al Uniunii Sovietice.[65]

Totuşi, aşa cum arată Wu Hung, „modernitatea" sovietică transmisă Chinei era de un tip particular. în modă, ca în multe alte domenii, adoptarea oficială a „modelului sovietic" după 1953 a marcat o tranziţie similară mai degrabă celei prin care URSS trecuse la jumătatea anilor 1930: de la socialismul egalitar, de gherilă, la o societate mai „veselă" şi cu aspiraţii. La sfârşitul anilor 1940, „costumul Lenin" - versiunea feminină a costumului lui Sun Yat-sen, bazat pe uniforma Armatei Roşii sovietice - era popular printre femeile revoluţionare şi a devenit îmbrăcămintea obişnuită a femeilor din mediul urban la începutul anilor 1950. Dar în 1955, inspirate de modelul sovietic şi sătule de austeritatea stil Yan'an, câteva personalităţi culturale de prim rang, printre care şi poetul Ai Qing, au lansat o campanie de reformare a hainelor. Pentru Ai Qing, costumele Lenin sau Sun Yat-sen „nu se armonizau deloc cu... veselul curs al vieţii". „în
Uniunea Sovietică", a explicat el, „dacă şase sau şapte fete merg una lângă alta, fiecare poartă un alt stil de rochie", pe când copiii chinezi „se îmbracă de parcă ar fi nişte mici bătrâni".[66]

Cu tot spaţiul amplu acordat de presă în 1956, campania de reformare a hainelor nu a avut un succes deplin şi multe femei s-au agăţat de costumele lor Lenin. în parte, motivul era şi economic: pentru fustele creţe era nevoie de mai mult material decât pentru costumele Lenin. Dar preţul nu era totul: valorile populare nu erau încă acordate cu această despărţire de socialismul de gherilă din Yan'an. Unul dintre susţinătorii reformei hainelor a explicat popularitatea durabilă a costumului Lenin printre femei:

Ele leagă costumul de gândirea progresistă, de simplitatea vieţii şi de frugalitate... Deşi este greşit, nu putem nega că în acest costum găsim întruchipate dorinţa de progres a femeilor şi de egalitate cu

bărbaţii în viaţă şi în muncă, precum şi o viziune a simplităţii şi frugalităţii care sunt elemente-cheie în estetica chineză.[67]
Conflictul din jurul modei revoluţionare oglindea tensiunile ce continuau în plan politic în China. O vreme, Mao a fost dornic să îmbrăţişeze modelul sovietic, dar el nu a aruncat niciodată peste bord valorile lui de gherilă şi nu avea să treacă mult până când să se întoarcă împotriva fluxului de la Moscova.
O mixtură diferită de tradiţii de gherilă ţărănească în stil chinez cu ierarhii după tiparul sovietic iese în evidenţă în Coreea de Nord. Kim Ir Sen însuşi trăise şi în cultura comunistă chineză, şi în cea sovietică, însă cultura politică de tip coreean a fost esenţială pentru făurirea acestui model foarte specific de comunism.[68]
Ca şi partidul chinez, Partidul Muncitoresc Coreean, cum se numea partidul comunist, era format predominant din ţărani şi îşi asigurase un sprijin considerabil din partea celor mai săraci dintre ei, prin reforma agrară din 1946 (care a fost foarte asemănătoare cu cea pusă în practică de comuniştii chinezi în Manciuria, în timpul războiului civil). înrudirea lui cu partidul chinez era de asemenea evidentă în importanţa enormă dată „autocriticii" şi „unităţii de gândire". Cultura confucianistă a Coreei a contribuit la accentul pe idei şi gândire, dar eforturile de „convertire" ideologică făcute de administraţia
colonială japoneză - experienţă pe care numeroşi comunişti au trăit-o în închisoare - s-ar putea să fi avut influenţa lor.[69]
în acelaşi timp însă, Kim găsea modelul stalinismului radical ca fiind foarte atractiv. Japonezii lăsaseră Nordul cu bazele unei economii de industrie grea, iar regimul a lansat un program de industrializare tipic stalinist, cu ajutorul consilierilor şi al pregătirii tehnice sovietice. Spre sfârşitul anilor 1940, Coreea de Nord devenise parte a unui vast imperiu economic sovietic, exportând materii prime în schimbul produselor fabricate.[70]
Cultul personalităţii lui Kim avea şi el ecouri în cele ale lui Stalin şi Mao, deşi extravaganţa şi intensitatea lui erau de un ordin diferit, iar aici un rol crucial l-au avut sursele necomuniste.[71] Simbolistica şi limbajul staliniste şi maoiste erau, desigur, prezente - Kim era comparat cu soarele, ca şi Mao (deşi aceasta s-ar putea să se datoreze şi cultului japonez al împăratului) -, dar nu lipsea nici simbolistica familială confucianistă. Era proslăvită „descendenţa

revoluţionară" a lui Kim, care era prezentat ca părinte al poporului coreean. Religia populară şamanistă din Coreea a jucat şi ea un rol: Kim era prezentat ca „mamă" a naţiunii şi i se atribuia un control magic asupra vremii şi a recoltelor. Mai mult, el era slăvit şi ca un rege-filosof transformator, care dădea „sfaturi pe loc", învăţându-i pe muncitori cum să folosească strungul şi pe ţărani cum să obţină recolte mai bune. Coreea de Nord este plină şi acum de însemne ce amintesc de vizitele lui dătătoare de inspiraţie (inclusiv sectoare periculoase de autostradă, unde Kim a dat „un sfat pe loc" pentru construcţia drumurilor). în cele din urmă, cultul s-a combinat şi cu elemente creştine: biograful lui a scris că o stea strălucitoare a marcat ridicarea lui la putere şi că el şi-a vărsat „sângele preţios" pentru a salva naţiunea.

Un amestec curios de stalinism radical şi tradiţii coreene este vizibil şi în ordinea socială. Modelul stalinist postbelic al fabricii a fost preluat, împreună cu stahanovismul şi cu diferenţele mari între salarii, dar inegalităţile şi distincţiile sociale aveau să devină mult mai rigide decât în URSS sau în China. Aici s-ar putea să fi avut o influenţă şi cultura politică a coreenilor. Deşi influenţată de confucianism, dinastia coreeană Choson (care a condus ţara până la preluarea puterii de către japonezi în 1910) păstrase o elită aristocratică ereditară, spre deosebire de China, unde erau mult mai puternice ideile confucianiste despre meritul educaţiei.[72] Ierarhia rigidă comunistă, compusă din „clasa centrală", „clasa ezitantă" şi „clasa ostilă" amintea, aşadar, de diviziunea tripartită a societăţii în timpul dinastiei Choson, în yangban (clasele literare şi marţiale),
oameni de rând şi marginalizaţi sau sclavi, ereditatea rămânând crucială pentru şansele în viaţă ale oamenilor.[73] Aşa cum vom vedea, astfel de ierarhii ereditare apăruseră şi în China, dar Mao era hotărât să le submineze. Kim, dimpotrivă, le- a protejat, perspectiva ierarhică reflectându-se în folosirea extraordinară a două cuvinte diferite pentru „tovarăş": tongmu pentru egali şi tongji pentru superiori (Partidul Comunist Chinez folosea un singur cuvânt - tongzhi).

Kim şi tovarăşii lui conducători comunişti aveau să creeze o formă de comunism cu puternice rădăcini locale şi care se va dovedi remarcabil de rezistentă, apropiindu-se cel mai mult de stilul

ancien régime dintre toate regimurile comuniste, iar structura lui socială s-a dovedit neobişnuit de rigidă. Dar toate societăţile comuniste din ultima perioadă a stalinismului aveau o ierarhie puternică, subminând în mod inevitabil speranţele multor potenţiali susţinători într-o nouă epocă de relaţii sociale moderne şi justiţie.La vârsta de 17 ani, Edmund Chmieliriski a părăsit satul lui din centrul Poloniei ca să intre într-o brigadă de muncă a tineretului şi să lucreze în noul „oraş socialist" Nowa Huţa, lângă Cracovia. Chmieliriski era traumatizat de război: tatăl lui fusese ucis, iar la vârsta de 11 ani, el însuşi fusese internat într-un lagăr de muncă nazist. La întoarcerea în satul natal, s-a confruntat cu lipsa perspectivelor: era pe treapta cea mai de jos a ierarhiei satului, fiind prost tratat de profesorii lui şi de preotul local. Unchiul lui, organizator al tineretului comunist, i-a deschis o portiţă de scăpare, deşi mama lui a încercat să-1 ţină în
Decizia mea era de neschimbat. Voiam să trăiesc şi să muncesc ca o fiinţă umană, să fiu tratat la fel ca toţi ceilalţi, nu ca un animal... Nu exista forţă sau voinţă care să mă ţină în satul pe care îl uram atât de mult, care mă tratase de sus toată copilăria.[74]

La sosire, Chmieliriski a primit o uniformă nouă kaki, completată cu o şapcă şi o cravată roşie. „Uneori mă uitam în trecere în oglindă şi nu-mi venea să cred cât de diferit păream." Era acum un egal între egali, parte a noii armate de muncitori. Porţiile care se împărţeau la masă erau egale şi „toţi eram egali între noi". Pentru prima dată, a adormit „complet fericit". Cu toate că munca era grea,

iar Chmieliriski a fost surprins să afle că brigada lui trebuia să construiască o fabrică uriaşă doar cu câteva unelte de bază, el a devenit un stahanovist entuziast, angajat în eroica „întrecere socialistă" pentru reconstrucţia ţării după război

:Eram ferm convins că, printr-un efort comun, aveam să construim în câţiva ani un oraş splendid, în care să trăim şi să muncim... Nu mai număram orele de muncă. Construiam de parcă aş fi ridicat propria casă. Eram convins că muncesc pentru mine şi pentru copiii mei.[75]

Povestea lui s-a sfârşit însă tragic. A câştigat o bursă ca să înveţe la o şcoală de meserii, dar tot nu şi-a putut permite toate cheltuielile. A suferit o cădere nervoasă, dând vina pe sindicat şi pe şefii partidului pentru nedreptate, şi a ajuns un alcoolic fără adăpost. S-a bucurat când vechiul regim a fost înlăturat, după rebeliunea împotriva ordinii staliniste din octombrie 1956. Memoriile lui Chmielinski, scrise în 1958, după încheierea perioadei stalinismului radical, dar încă sub comunism, au făcut, fără îndoială, parte din vindecarea ideologică din acea vreme, dar relatarea entuziasmului lui tineresc este coroborată şi de alte mărturii şi are într-adevăr sens. Chmielinski a crezut în promisiunea comunistă a unui nou sistem, a unei societăţi semi-militarizate, ca o „gherilă" de egali, muncind toţi pentru binele comun, care avea să aducă fiecăruia educaţie şi prosperitate, aşa că nu este surprinzător că a fost cucerit de această viziune. Totuşi, la fel ca mulţi alţii, a descoperit că noua ordine era mult mai stratificată, mai nedreaptă şi mai dură cu cei săraci decât s-a promis. Visul multor comunişti tineri, asemenea lui Chmielinski, s-a prăbuşit când s-a confruntat cu realitatea statului flămând şi a „noii clase".

Cei tineri şi ambiţioşi ca Edmund Chmielinski, disperaţi să scape din mocirla de la sate, erau exact genul de oameni dispuşi să se

lase transformaţi în omul nou socialist - în mare măsură cum se întâmplase în URSS, în anii 1930. Iar conformarea aducea multe beneficii. Numeroase posturi tehnice şi de conducere aşteptau să fie ocupate în Europa de Est, mai ales în Polonia şi în RDG, iar nivelul de mobilitate socială în această perioadă era mult mai mare chiar decât în Vest (care trăia şi el propria epocă de aur a mobilităţii). Chmielinski a descoperit că mobilitatea are limitele ei, dar mulţi alţii şi-au putut permite să-şi continue studiile şi au ocupat rangurile de mijloc ale conducerii.

Muncitorii cu vechime, stabilizaţi deja, nu aveau însă la fel de multe stimulente să se alăture noii armate de muncitori a regimului. Ei au rămas loiali vechii culturi muncitoreşti pe care comuniştii încercau să o lichideze.[76] Ordinea în industrie în timpul stalinismului radical era o versiune mai autoritară şi mai neegalitară a celei dezvoltate în URSS la jumătatea anilor 1930. Era fondată pe o ierarhie rigidă: planurile şi obiectivele de muncă (normele) erau stabilite la
centru, de minister, şi apoi comunicate în josul liniei de comandă pentru a fi implementate de şefi şi maiştri. Fiecare muncitor avea ceea ce era efectiv un miniplan de îndeplinit şi era plătit în funcţie de cât de mult producea. Şefii primeau, aşadar, puteri şi mai mari decât avuseseră în sistemul capitalist. în practică, lipsa de muncitori şi nevoia şefilor de a se asigura de cooperarea muncitorilor îi împiedicau pe primii să facă prea mare caz de autoritatea lor. Dar muncitorii tot le urau puterile, în special cea care ţinea de alocarea locurilor de muncă, unde apăreau favoritisme. De exemplu, plata unui muncitor depindea foarte mult de norma care era uşor de îndeplinit sau nu, iar lipsa de materiale putea face ca un muncitor, oricât de eroic ar fi fost, să nu-şi poată câştiga salariul.

Salariile inegale erau şi ele o sursă de resentimente. Retribuţia în acord era ceva obişnuit, iar aceasta dădea putere maiştrilor şi şefilor, care decideau cine avea să facă muncile mai uşoare şi cine pe cele dificile. în acelaşi timp, tehnicienii şi şefii aveau salarii mai mari şi se bucurau de privilegii (cum ar fi magazine speciale), iar vechea scară salarială, mai egalitară, a fost abolită. Situaţia era controversată mai ales în RDG, unde mulţi specialişti tehnici erau foşti nazişti care fuseseră daţi afară în 1945 şi apoi reangajaţi.

Potrivit unui raport al partidului, membrii de partid erau profund ostili acestei politici: „Inteligheņţia trebuie să dea socoteală, o dată pentru totdeauna. Tratamentul preferenţial al inteligheņţiei e o porcărie. Magazinele speciale unde are dreptul să meargă conducerea trebuie făcute praf."[77]

Erau foarte detestaţi şi stahanoviştii, care colaborau cu şefii pentru a-şi depăşi normele şi, la fel ca în URSS în anii 1930, îi presau pe ceilalţi muncitori să facă la fel. Un muncitor de la fabrica de becuri şi produse electrice din nordul Budapestei, Jânos Sztankovits, fusese deportat în URSS după 1945 şi lucrase într-o fabrică sovietică, unde devenise stahanovist. La întoarcerea în Ungaria, nu a mai vrut să fie şi aici stahanovist, spunându-le agitatorilor de partid că „poate să se dea Stalin cu fundul de pământ, am lucrat trei ani pentru el pe gratis, nici măcar haine ca lumea n-am primit, dar acum am fost eliberat şi de ce aş lucra iarăşi pentru el?" A întâmpinat, bineînţeles, probleme serioase, aşa că nu a avut de ales şi a trebuit să coopereze, devenind stahanovist şi primind şi salariul mare care venea cu asta. Colegii lui de muncă erau, evident, furioşi că el îşi depăşea cu mult norma şi îi spuneau „să se ducă înapoi în Uniunea Sovietică, dacă i-a plăcut aşa de mult acolo".[78]

Comuniştii puteau, desigur, să justifice această inegalitate potrivit schemei
ideologice a lui Marx: în etapa inferioară a socialismului, operează principiul „fiecăruia după munca lui". Este de înţeles însă că mulţi vedeau noua ordine ca pe o trădare a valorilor socialiste pe care partidul le proclama atât de tare şi tot marxismul le dădea un limbaj gata pregătit pentru protest. O scrisoare anonimă, trimisă în ianuarie 1949 de un muncitor ministrului polonez al industriei, Hilary Mine, şi semnată „Un adept al învăţăturilor lui Marx şi Engels" declara:

Spuneţi că fabricile în care lucrăm sunt proprietatea noastră exclusivă, doar a noastră - şi atunci cum se face că suntem numai nişte slugi mizerabile, cu salarii mai mici decât în fabricile private? La urma urmei, dacă ar fi proprietatea noastră, atunci profitul pe care îl aduce fabrica ar trebui împărţit între noi, muncitorii, şi am plăti impozit aşa cum plătesc fabricile private. Dar nu ţi-ar plăcea, nu-i aşa? Pentru că atunci n-ar mai fi bani să vă construiţi voi palate cu zeci de metri pătraţi de spaţiu pentru fiecare birocrat...[79]

Exista totuşi un domeniu al vieţii în care regimul era mult prea egalitar pentru gustul multor muncitori: locul femeilor. Comuniştii făceau presiuni pentru ca femeile să fie angajate în orice domeniu, inclusiv în cele care le reveneau tradiţional bărbaţilor. Unele femei au devenit activiste de partid şi eroine ale muncii, dar obstacolele erau enorme. Muncitorii bărbaţi se opuneau de obicei angajării femeilor, existând tendinţa izolării lor în roluri feminine tradiţionale, în care câştigau mai puţin decât bărbaţii. De asemenea, activitatea unei muncitoare- eroine, care lucra în toate schimburile pentru a depăşi planul, era greu de reconciliat cu viaţa de familie.[80]

Aceasta nu a fost singura concesie pe care regimul a făcut-o muncitorilor din Europa de Est. în multe locuri, culturile socialiste preexistente au dat muncitorilor încrederea să reziste comuniştilor; în RDG, de exemplu, vechii muncitori social-democraţi erau primii în ceea ce priveşte plângerile.[81] în unele cazuri, idealul creării unui „om nou socialist", plin de entuziasm pentru ideologia comunistă, a fost mai mult sau mai puţin abandonat. Sociologul polonez Hanna Swida-Ziemba observa că, atâta vreme cât muncitorii îşi făceau treaba, incorectitudinea ideologică era tolerabilă: în contactele pe care le-am avut cu muncitorii la acea vreme, m-a uimit libertatea lor de exprimare, atitudinile lor agresive faţă de superiori şi faţă de sistem, arătate uneori vehement la întrunirile publice... Nu era o chestiune de curaj personal în comunitatea respectivă, ci rezultatul ideologiei aflate la putere şi totodată o practică socială a sistemului stalinist. în contrast cu inteligheţia, de la care se aştepta să urmeze linia partidului, „datoria muncitorilor era esenţialmente munca, realizarea planului pe şase ani. Vederile şi opiniile puteau fi exprimate fără pedeapsă, însă cel mai mic semn de refuz de a munci era imediat sancţionat de multe tipuri de regulamente..."[82]

Dacă regimurile est-europene tratau cu o forţă de muncă industrială preexistentă şi au fost obligate, aşadar, la compromisuri cu muncitorii, comuniştii chinezi erau într-o poziţie mult mai puternică. în 1949, producţia de bunuri se desfăşura în general în mici ateliere. Comuniştii sunt cei care au creat industria la scară mare - aşa cum făcuseră şi sovieticii în anii 1930 -, iar fabricile şi uzinele lor uriaşe erau modelate după cele din manualele sovietice.

Mai mult, cum decalajul dintre economia rurală şi cea urbană era chiar mai mare decât fusese în Europa de Est şi în URSS, economia chineză beneficia de un uriaş surplus de forţă de muncă. E adevărat că regimul nu a putut furniza slujbe în industrie pentru toţi nou-veniţii, dar cei care au găsit de lucru cu salarii relativ mari şi beneficii au urcat rapid spre vârful ierarhiei muncii. Sub ei se aflau muncitorii din fabricile mici, mai puţin privilegiaţi şi protejaţi, iar pe treapta cea mai de jos venea marea masă de ţărani, care după 1935 au fost efectiv legaţi de pământ. înţelegând ce privilegii are, clasa muncitorilor urbani s-a dovedit mult mai receptivă la efortul de propagandă intensivă al partidului.
Cu toate acestea, multe aspecte ale stalinismului radical au devenit foarte nepopulare în fabricile chinezeşti. Sistemul sovietic de salarizare şi plată în acord, introdus între 1952 şi 1956, nu era doar greu de organizat, în condiţiile în care existau prea puţini şefi pricepuţi şi la curent cu complexităţile lui, dar a creat şi multă ostilitate între muncitorii obişnuiţi cu un regim salarial mai egalitar. Schema rigidă în stil sovietic, cu opt grade, aplicată în diferitele regiuni ale Chinei, a fost criticată la nesfârşit pentru arbitrarul ei. Eforturile de a împărţi forţa de muncă în categorii potrivit celor opt grade au atins dimensiuni absurde: conducerea unui magazin din Shanghai a încercat să stabilească „nivelul de îndemânare" al angajaţilor supunându-i unui test „în orb", menit să le evalueze priceperea la diferitele sortimente de tutun; evident, nefumătorii au fost nemulţumiţi.[83] între timp, puterile căpătate de şefi alimentau resentimente ce mocneau de multă vreme, în special în cazul fostelor firme private, în care vechiul proprietar „capitalist" devenise noul director „socialist". Aceste nemulţumiri s-au acumulat într-un adevărat butoi cu pulbere, care avea să explodeze în momentul în care Mao a pus sub semnul întrebării aşa-numitul „model sovietic" de conducere, la sfârşitul anilor 1950.

Acest tip de criză s-a declanşat mult mai devreme în Europa de Est, unde regimurile aflate la guvernare măreau presiunea asupra muncitorilor, în timp

ce salariile reale scădeau. în Ungaria, de exemplu, scăderea salariilor este estimată la 16,6% între 1949 şi 1953. Muncitorii aveau tendinţa de a-şi exprima nemulţumirea în mod indirect, lipsind nemotivat, de exemplu, schimbând frecvent slujbele sau muncind cu încetinitorul. Dar uneori izbucneau şi greve în toată regula, ce trebuiau reprimate brutal; 31,6% din cei aflaţi în închisorile din Cehoslovacia pentru „crime politice" erau muncitori.[84] La începutul anilor 1950, era limpede că încercările comuniştilor de a mobiliza muncitorii în noua lor armată a muncii se împotmoliseră lamentabil. Dacă apelurile lor la presupusa avangardă a muncii au avut atât de puţin succes, era greu de crezut că ţărănimea „înapoiată" se va dovedi mai dornică să ia parte la noul proiect comunist

.în aprilie 1952, un călător chinez, mult mai umil decât Mao sau Liu, a vizitat Uniunea Sovietică. Geng Changsuo, un ţăran din satul Wugong (aflat la circa 200 de kilometri sud de Beijing) s-a dus mai întâi la Moscova, unde a sărbătorit entuziasmat 1 Mai în Piaţa Roşie, apoi a călătorit prin Ucraina, unde el şi delegaţia lui au inspectat diverse ferme colective, printre care ferma-model „Victoria din Octombrie". Geng şi tovarăşii lui au fost uimiţi de bogăţiile etalate: apă, electricitate, mâncare din belşug şi case curate, solide, dotate cu telefon. Geng a fost şi mai impresionat de ceea ce a fost prezentat ca sursă a acestei bogăţii - miraculosul tractor, care făcea ceea ce 150 de ţărani din Wugong cu 150 de animale şi 150 de pluguri ar fi realizat cu greu.[85]
Geng era un membru de partid onest, decis să îşi ajute nu doar propria familie şi clanul, ci satul întreg. El nu fuma, nu bea şi nu paria la jocuri de noroc şi, cu vocea lui joasă şi încrezătoare, îmbinată cu comportamentul practic, era conducătorul comunist ideal pentru un sat. în timpul războiului, organizase o cooperativă cu familiile de ţărani săraci care, punându-şi resursele în comun, au reuşit să-şi diversifice activitatea şi au fabricat frânghii, pe care le vindeau pe piaţa locală. Cooperativa a prosperat la începutul anilor 1950, când în ea au intrat din ce în ce mai multe familii, iar Geng a atras curând atenţia conducerii de partid. Din 1951, Mao tot încerca să convingă ţăranii chinezi să adopte agricultura complet socializată, iar Geng, după călătoria lui plătită de stat în URSS, s-a întors convins şi încrezător nu numai în colectivismul sovietic, ci, mai general, în versiunea sovietică a modernităţii. Pentru a-şi arăta pasiunea pentru tot ce era „modern", şi-a ras barba şi mustaţa, a îmbrăcat haine occidentale şi s-a apucat să înveţe să citească şi să scrie. S-a lansat curând într-o misiune de prozelitism, explicând cum colectivizarea şi mecanizarea - şi mai ales tractorul, transliterat tuolaji, un cuvânt pe care ţăranii din Wugong nu-1 mai auziseră înainte - au adus în URSS prosperitatea. Sătenii erau îndemnaţi apoi să intre în cooperativa lărgită, ce avea să cuprindă întregul sat.[86]

Când Mao a început să facă presiuni pentru colectivizarea totală în stil

sovietic (consolidarea fermelor mici în mari unităţi, proprietate de stat), în vara lui 1953, Geng a devenit unul dintre primii preşedinţi de cooperativă agricolă. Totuşi

,politica mergea prea departe pentru Geng şi tovarăşii lui ţărani, iar ferma colectivă s-a dovedit a fi o propunere foarte diferită de mult mai puţin ambiţioasa cooperativă ţărănească. Venitul ţăranilor, care până atunci provenea din vânzarea produselor lor, acum lua forma salariilor primite pentru munca la ferma colectivă. în acest sistem, doar familiile numeroase, cu mulţi membri angajaţi la colectivă, puteau câştiga venitul de care se bucuraseră înainte. Mai mult, chinezii s-au inspirat direct din modelul sovietic, folosind colectivele pentru a extrage din zona rurală din ce în ce mai multe resurse pentru investiţiile industriale. în consecinţă, nivelul de trai al ţăranilor a scăzut. Totuşi, Geng şi ceilalţi lideri din Wugong, dorind cu disperare să-şi păstreze statutul de săteni- model, au interzis toate culturile private şi au mers înainte cu colectivizarea totală.

Mai revoluţionar probabil chiar şi decât consecinţele economice a fost impactul politic al colectivizării. Puterea lui Geng şi a celor ca el asupra vieţii ţăranilor, deja considerabilă, a devenit acum enormă. Conducătorii satului exercitau controlul exclusiv asupra tuturor terenurilor, ei repartizau slujbe ţăranilor şi tot ei au căpătat acces privilegiat la toate resursele statului. O poezie populară surprinde această nouă relaţie între rang şi resurse:

Oamenii din primul rând Primesc lucrurile la poartă. Oamenii din

rândul doi Se bazează pe ceilalţi. Oamenii din rândul trei Doar se

supără.[87]

Geng era unul dintre cei mai oneşti şi altruişti oficiali şi făcea mari eforturi nu doar să-i convingă pe ţărani de avantajele fermei colective, ci şi să facă sistemul să funcţioneze. Educaţia a fost extinsă şi, spre deosebire de multe alte sate, Wugong a căpătat, pentru prima dată, un rudiment de sistem de asigurări sociale. Totuşi, până şi virtuosul Geng a fost prins curând în capcanele statutului de şef local, deoarece, pe lângă şcoli şi ajutoare sociale, Wugong se putea mândri de acum şi cu propriul aparat de securitate. Noua forţă de poliţie era condusă de temutul „Zhang Fiorosul", un fost ţăran sărac ce recrutase un grup dintre durii locali, pentru a menţine ordinea. De exemplu, când un grup de ţărani a protestat împotriva preţului mic oferit pentru bumbac,

smulgând din rădăcini 1 500 de plante, această forţă de securitate a recurs la tortură pentru a-i găsi pe vinovaţi, în alte sate chineze, abuzurile comise de oficiali puteau fi şi mai mari. Puterile conducătorilor satului au fuzionat cu atitudinea tradiţional patriarhală într-un cod cvasifeudal, care putea include un droit du seigneur neoficial asupra femeilor, mai ales a celor sărace. Violurile erau foarte răspândite: doi dintre foştii agenţi de pază ai lui Mao, de exemplu, răsplătiţi cu funcţii înalte în Tianjin, îşi foloseau puterea pentru a teroriza femeile locului. Ei au fost în cele din urmă executaţi pentru crimele lor, dar mulţi alţii au scăpat nepedepsiţi.[88]

Povestea lui Geng Changsuo şi a satului Wugong cuprinde multe dintre speranţele şi dezamăgirile a ceea ce s-a numit „modelul sovietic" în China. Unele aspecte ale colectivizării puteau fi atrăgătoare pentru ţărani: tractoarele şi culturile pe scară largă promiteau bogăţii pe care agricultura la scară mică nu le putea produce, în timp ce educaţia şi ajutoarele sociale promiteau integrare şi ocazii de a înainta pe scara socială în vasta comunitate naţională. Dar colectivizarea a creat repede o nouă ierarhie: o pătură puternică şi privilegiată, care se comporta deseori arbitrar şi exploatator. Ţărănimea, ca întreg, a rămas pe treapta cea mai de jos a ierarhiei sociale, izolată de restul Chinei şi legată de pământul asupra căruia exercita mult mai puţin control decât înainte. între timp, resursele rurale erau aspirate din agricultură şi pompate în industrializarea care se făcea cu greu, iar sistemul de stimulente dăuna productivităţii, pregătind terenul, pe termen lung, pentru crize de alimente.

Europa de Est sovietizată a trăit experienţa colectivizării într-un mod similar, însă mai traumatic. China a scăpat de „deschiaburirea" violentă; Partidul Comunist Chinez a reuşit să convingă (sau să forţeze) ţăranii să intre în colective fără o campanie totală de luptă de clasă. (Foarte probabil, aceasta s-a întâmplat deoarece rezistenţa ţărănimii fusese înfrântă deja, în timpul violentelor campanii de reformă agrară.) Europa de Est a urmat însă mai îndeaproape modelul sovietic din anii 1930, lansând simultan colectivizarea şi eliminarea chiaburilor. Presiunile pentru aderarea la colectivă erau intense şi, în unele regiuni, oamenii erau obligaţi pe faţă. în altele, forţarea era mai

puţin directă: ţăranii descopereau că pot să cumpere bunuri neagricole din magazinele de stat doar dacă erau membri în ferma colectivă. Aşa cum spunea un ţăran din Bulgaria, „sigur că nu trebuia să intri la colectivă, dacă nu voiai să ai pantofi în picioare şi o cămaşă pe tine".[89] Chiar şi aşa, la fel ca în URSS în anii 1930, rezistenţa a fost destul de puternică. Ţăranii nu aveau încredere în detaşamentele de oficiali trimişi de la oraş să le impună colectivizarea şi refuzau să dea inspectorilor informaţii despre cine şi ce proprietăţi avea. Mai mult, ţăranii nu erau uşor de convins nici să-şi denunţe vecinii bogaţi: în satul românesc Hârseni, din sud-estul Transilvaniei, de exemplu, activiştii de partid încercau să-1 convingă pe ţăranul sărac Nicolae R. să-şi denunţe vecinul presupus chiabur, Iosif Oltean, care îi promisese douăzeci de kilograme de lână şi zece de brânză ca plată pentru munca lui, dar îi dăduse doar o grămăjoară de lână de proastă calitate. Cu toate acestea, Nicolae îşi apăra vecinul: „Oltean e un om bun, care ne ajută pe noi, săracii, chiar dacă este lacom."[90]

Ţăranii erau profund alienaţi din cauza pierderii pământului. Noua ideologie marxist-leninistă, care privea munca drept primă virtute, era diametral opusă faţă de morala economică a multor ţărani, care vedeau proprietatea asupra pământului şi independenţa economică drept însemne ale statutului lor. Dar cotele uriaşe de alimente cerute de stat pentru a-i hrăni pe muncitori şi a finanţa industrializarea erau, dacă aşa ceva este posibil, chiar mai nepopulare decât deschiaburirea şi colectivizarea. O ţărancă din satul ungar Sârosd, la sud de Budapesta, îşi aminteşte de speranţele ei neîntemeiate că seminţele de pe 1,7 hectare de floarea-soarelui vor ajunge pentru cota de dat la stat: „Am venit acasă fără un ban. Totul a mers pe taxe, nu mi-a rămas nici cât să-mi cumpăr un şorţ."[91] Iar la ferma colectivă, salariile erau mici şi condiţiile foarte proaste. Un ţăran din satul bulgar Zamfirovo îşi aminteşte:

Era groaznic. îmi aduc aminte că într-o zi era să mă prăbuşesc pe câmp, la recoltarea grâului. Munceam toată ziua pe o căldură cumplită, făcând totul manual, exact ca înainte... Munca era grea şi plata foarte proastă - doar 80 de stotinki pe zi şi din asta se scădea şi plata în natură. Oamenilor le mergea rău. Chiar şi cei mai săraci, care intraseră la cooperativă cu foarte puţin pământ, simţeau că

acum le merge şi mai rău. îmi amintesc că într-o vară a venit cineva la câmp să vândă bere şi sifon şi, cu toate că muream de sete, nimeni nu şi-a permis să-şi cumpere.[92]
Ca şi în China, puterea noilor elite politice din sate, prea slab ţinute în frâu, alimenta şi mai mult furia ţăranilor. Cotele depindeau de toanele responsabililor de la ferma colectivă. Cu timpul, ţăranii şi-au dat seama că oamenii aflaţi mai sus în ierarhia politică beneficiază mai mult de pe urma muncii la ferma colectivă decât ceilalţi. Viaţa a devenit intens politizată, în măsura în care viitorul sătenilor depindea de relaţia lor cu noii şefi.
Unii au rezistat politicilor dure şi în câteva zone au izbucnit revolte şi demonstraţii. Una dintre cele mai violente şi mai distructive a avut loc în regiunea Bihac din Bosnia, în mai 1950, dar în alte părţi tulburările nu au reprezentat decât rareori o ameninţare la adresa autorităţilor. O modalitate mai obişnuită de a rezista colectivizării era prin renunţarea totală la agricultură - fapt încurajat de unele guverne din Europa de Est, aflate în căutare disperată de forţă de muncă pentru industrie.
Rezistenţa şi resentimentele au încetinit ritmul colectivizării, astfel încât, în momentul morţii lui Stalin, aceasta progresase surprinzător de puţin în Europa de Est. în Cehoslovacia, de exemplu, doar 43% din populaţia ocupată în agricultură lucra la o fermă colectivă de un fel sau altul, pe când în Polonia abia dacă se atingeau 17 procente. într-adevăr, colectivizarea s-a încheiat abia la începutul anilor 1960 şi, chiar şi atunci, numai după concesii serioase făcute ţărănimii - acceptarea loturilor private şi dreptul ţăranilor din gospodăriile agricole de a-şi organiza singuri munca, de exemplu. în Polonia şi în Iugoslavia, colectivizarea pur şi simplu a eşuat, iar zonele rurale au revenit la micile ferme private.
în 1949, organizaţia Partidului Comunist din oraşul est-german Plauen a alcătuit unul dintre rapoartele periodice asupra opiniei publice. Concluzia acestuia era că, în vreme ce muncitorii având calificare înaltă şi intelectualii din domeniul tehnic erau rezonabil de mulţumiţi, „masele largi" ale populaţiei - muncitorii şi ţăranii - nu erau.[93] Şi există numeroase dovezi că, până în 1953, această distribuţie a fericirii era valabilă în mare parte din Europa de Est sovietizată. Eforturile de a lichida culturile ţărăneşti erau inevitabil nepopulare. însă sistemul stalinismului radical, în care o „nouă

clasă" de birocraţi era instalată deasupra claselor muncitoare cu scopul oficial de a extrage resurse pentru statul tot mai lacom, nu putea fi susţinut multă vreme, mai ales în societăţi cu tradiţii socialiste
autohtone, de provenienţă presovietică.
în anii finali ai stalinismului radical, regimurile satelite sovieticilor au început să se bazeze tot mai mult pe coerciţia pură pentru a forţa politicile economice nepopulare. în Polonia în 1950, iar în 1952-1953 în România, Bulgaria şi Cehoslovacia, reformele monetare au confiscat efectiv economiile oamenilor, iar în Cehoslovacia au dus la un val de proteste.[94] în 1953, se estima că între 6 şi 8% dintre bărbaţii din Europa de Est sovietizată se aflau la închisoare. Nu a fost, deci, o surpriză că sistemul stalinismului radical nu a supravieţuit prea mult dispariţiei arhitectului său.Capitolul 8. Paricidul
într-o zi strălucitoare de vară din iunie 1962, în umbra monumentalei clădiri a Universităţii din Moscova, Nikita Hruşciov, vesel şi pus pe glume, a dat drumul unui peştişor auriu într-un bazin nou-construit. După aceea, unui copil i s-a dat o cheie uriaşă în beneficiul tuturor pionierilor - „Cheia spre tărâmul visătorilor", după cum a anunţat presa. Ambele momente făceau parte din ceremonia de inaugurare a noului Palat al Pionierilor - un centru pe colinele Lenin, pentru organizaţiile de copii ale partidului. Uriaşul parc de 56 de hectare şi clădirea mare, aerisită urmau să fie o adevărată ţară a minunilor - o „republică a celor mici", unde „copiii sunt stăpâni", iar disciplina adulţilor cât mai lejeră posibil. Copiii aveau să înveţe unii de la alţii, susţineau iniţiatorii proiectului, folosind presiunea între egali pentru menţinerea disciplinei.[1]
Era cale lungă de la stalinismul târziu. Lui Stalin îi plăcea să fie arătat cum mângâie copii pe creştet, dar să dea drumul în apă unui peştişor auriu în public ar fi fost sub demnitatea lui. Clădirea însăşi era într-un contrast puternic cu impenetrabila ei vecină stalinistă. Creată în „stilul internaţional" modernist din anii 1920, era decorată cu sculpturi moderne şi basoreliefuri, unele într-un stil primitiv, copilăresc, nu cu vechile figuri neoclasice de muncitori musculoşi. Era joasă şi deliberat „democratică", având ferestre mari şi uşi pe toate părţile, deschise copiilor care alergau fericiţi prin parcul din jur.

Palatul Pionierilor era ideologie turnată în beton. Arăta forma de comunism cu care Hruşciov voia să înlocuiască stalinismul radical: modern şi internaţional, eliberat de naţionalismul arhaic de la începutul anilor 1950[2], însă romantic, deschizând multe posibilităţi creativităţii umane. Potrivit ziariştilor de la Komsomolskaia Pravda, fusese construit „de oameni care sunt romantici, iar acest stil de viaţă romantic, pionieresc trebuie să se reverse dincolo de zidurile palatului".[3] Ideea centrală era bunăstarea oamenilor mai degrabă decât puterea statului. Faptul cel mai important însă, trebuia să fie o clădire pentru copiii eliberaţi de restricţiile impuse de părinţi. întruchipa valorile egalităţii şi fraternităţii şi urma să fie folosită de copii care se disciplinau singuri. Hruşciov ura vechiul stil stalinist, „aristocratic" şi obsedat de statut. După părerea lui, clădirea Universităţii din Moscova era ca o biserică, „o masă urâtă, fără formă".[4]

Hruşciov era doar unul dintre liderii comunişti care căutau alternative faţă de duritatea şi ierarhia stalinismului. După moartea bătrânului patriarh al comunismului, în 1953, moştenitorii lui şi-au dat seama că vechiul sistem trebuie să se schimbe. Coerciţia nu mai funcţiona, iar privilegiile şi inechităţile în creştere provocau mânie. în acelaşi timp, moştenirea violenţei de masă şi angajamentul continuu al partidului stalinist faţă de „lupta" împotriva „duşmanului" îngustau baza de sprijin a regimului. Sistemul trebuia să devină mai cuprinzător. Mulţi reacţionaseră puternic împotriva determinismului economic stalinist, adică împotriva concepţiei că totul, inclusiv valorile, moralitatea şi vieţile oamenilor trebuie sacrificate pentru construirea unei societăţi moderne, industriale. Ei susţineau că vechiul şi crudul dogmatism trebuie înlocuit cu un socialism mai „uman".

Dar ce avea să însemne aceasta în practică? Unii cereau un comunism mai pragmatic, cu pieţe limitate şi drepturi individuale. Acesta părea atrăgător mai ales în Europa de Est

sovietizată, dar cei mai mulţi conducători de partid nu erau pregătiţi pentru compromis, pe motiv că ar submina partidul de guvernământ şi ar ameninţa „rolul lui conducător" în politică, fiind totodată o provocare la adresa vechii economii de comandă. Alţii căutau un model modernist, tehnocratic. Un alt răspuns, mai convenabil pentru liderii comunişti, consta în extinderea regimului, restaurându-i totodată dinamismul revoluţionar. Banda de fraţi trebuia adunată din nou şi spiritul colectiv reînviat. Marii inovatori ideologici din anii 1950 - Tito, Hruşciov şi Mao - s-au lansat cu toţii în „marele salt înapoi" spre leninismul radical din 1917 şi chiar spre marxismul romantic din anii 1840

.Cu toate acestea, fotografiile de la ceremonia de inaugurare a Palatului Pionierilor prezintă o imagine oarecum diferită de autodisciplina relaxată despre care vorbea Komsomolskaia Pravda. Pentru un ochi modern, atmosfera pare clar militarizată: copiii în

uniformă stau în şiruri bine aliniate, purtând steaguri şi tobe. Tocmai aici stă dificultatea cu care se confruntau „fiii" lui Stalin. Chiar dacă idealul lor era un popor care să muncească creativ şi să coopereze într-un spirit de pace şi armonie, ei sperau să realizeze acest lucru construind state puternice şi economii eficiente. în absenţa stimulentelor pieţei libere, recurgerea la o mobilizare semimilitară rămânea, aşadar, atrăgătoare. Aceasta fusese soluţia lui Mao, iar comunismul militar, de gherilă, completat cu „lupta de clasă", a devenit baza strategiei lui. Hruşciov era hotărât să evite violenţa, dar a descoperit că este imposibil să continui comunismul radical fără cultura de partid militaristă şi intimidantă din tinereţea lui; doar Tito s-a rupt cu adevărat de acesta, însă cu preţul alunecării spre economia de piaţă şi spre sfera de influenţă a Occidentului.

N-ar trebui să ne surprindă, aşadar, că moartea lui Stalin nu a adus pacea, ci un „dezgheţ" care a scos la lumină unele dintre tensiunile „îngheţate" din interiorul lumii comuniste, fragmentându-i totodată vastul imperiu. într-adevăr, primii cincisprezece ani de după moartea lui Stalin au fost unii dintre cei mai turbulenţi din istoria comunismului şi cei mai periculoşi din Războiul Rece, când lumea s-a apropiat cel mai mult de o conflagraţie nucleară. Prima provocare la adresa ortodoxiei lui

Stalin a venit însă când acesta era încă în viaţă, prin ruperea relaţiilor cu Tito, în 1948

.în memoriile sale, Milovan Djilas îşi aminteşte:

într-o zi - trebuie să fi fost în primăvara lui 1950 - mi-a venit ideea că noi, comuniştii iugoslavi, eram acum în poziţia de a începe să creăm asociaţiile libere de producători ale lui Marx. Fabricile aveau să fie lăsate în mâinile lor, cu singura condiţie să plătească o taxă pentru armată şi pentru alte nevoi ale statului „care rămân esenţiale".

El i-a prezentat apoi noua lui idee ideologului Edvard Kardelj şi şefului economic Boris Kidric, „în timp ce stăteam într-o maşină parcată în faţa vilei în care locuiam". Kidric a fost sceptic, dar până la urmă s-au dus la şeful cel mare:

Tito se plimba de colo-colo, complet cufundat parcă în propriile gânduri. Deodată s-a oprit şi a exclamat: „Fabrici care să aparţină muncitorilor - ceva ce nu s-a făcut niciodată până acum!" Cu aceste cuvinte, teoriile puse la punct de Kardelj şi de mine păreau să se fi eliberat de complicaţii şi, de asemenea, păreau să aibă perspective bune de a fi puse în practică. Câteva luni mai târziu, Tito explica legea autoconducerii muncitoreşti Adunării Naţionale [a Iugoslaviei].[5]

Djilas descria prima dintre numeroasele „întoarceri la Marx" din anii 1950, când comuniştii încercau să găsească alternative la stalinism. Relatarea lui Djilas despre momentele de revelaţie, despre discuţiile înfrigurate pe tema marxismului, în maşini parcate, şi despre decizii luate

brusc în vile de partid spune multe despre natura închisă a conducerii lui Tito. Totuşi, povestea lui despre originile noului model iugoslav de comunism nu este cu totul convingătoare. Tito şi apropiaţii săi erau în căutare de modele noi cu ceva tim

pînainte de ruperea de URSS. Mai important, retorica „autoconducerii" este puternic înşelătoare. Djilas şi prietenii lui erau fără îndoială sinceri în încercarea de a găsi un marxism democratic, iar ideile lor au provocat un mare entuziasm printre socialiştii occidentali. Dar în practică, autoconducerea iugoslavă avea prea puţin de-a face cu ideile romantice ale lui Marx de participare democratică la conducere, sau chiar cu controlul muncitoresc din Statul şi revoluţia a lui Lenin. Reformele erau începutul mişcării lui Tito spre economia de piaţă, iar modelul iugoslav a arătat cât era de dificilă reradicalizarea marxismului în Europa după Stalin.

Ca şi în cazul Chinei, rădăcinile comunismului iugoslav se găsesc atât în experienţa războiului de partizani, cât şi la Moscova şi în Comintern. Dar în Iugoslavia, cu diversitatea ei etnică şi economică, la sfârşitul războiului au apărut două modele de guvernare. Primul, în relativ paşnica şi prospera Slovenie (unde luptele se sfârşiseră, în linii mari, odată cu colapsul Italiei în 1943), era moderat şi pragmatic. Adunările locale erau relativ democratice, redistribuirea pământurilor a fost limitată, iar statul folosea banii pentru a da oamenilor stimulente. Al doilea, în Bosnia şi Macedonia mai sărace şi devastate de război, era mai radical şi mai egalitarist. Aici, lipsurile şi inflaţia distruseseră valoarea banilor. Comuniştii au recurs la raţionalizare, entuziasm ideologic şi mobilizarea de brigăzi de muncă pentru a menţine economia în funcţiune.[6]

Obiectivul lui Tito în primii ani de comunism a fost să combine modelul pragmatic sloven cu cel radical bosniac şi să aplice rezultatul întregii Iugoslavii. Multe dintre politicile primilor ani aminteau de NEP a lui Lenin. Tito nu dorea să-şi înstrăineze susţinătorii ţărani, aşa că a ocolit colectivizarea, iar primul plan cincinal al lui Kidric din 1947 (un set uriaş de documente ce cântăreau în total o tonă şi jumătate) nu a fost modelat după cel al lui Stalin. Era un amalgam de sute de planuri locale; centrul folosea stimulente financiare, nu ordine politice, iar bugetele trebuiau să se echilibreze. în acelaşi timp însă, Tito voia dezvoltare rapidă pentru ţara lui săracă şi vulnerabilă, ceva ce politicile moderate în stilul NEP nu puteau să realizeze. Prin urmare, comuniştii au decis să se bazeze pe „munca de şoc" voluntară,

neplătită, pentru a împinge înainte economia. în special Liga Tineretului Comunist a fost activă şi a mobilizat 62 000 de oameni pentru construirea Căii Ferate a Tineretului Brcko-Banovici. Câţiva comunişti idealişti din toată lumea au intrat în brigăzile de muncă, tot aşa cum predecesorii lor se adunaseră în Spania în anii 1930. Unul dintre ei era viitorul lider cambodgian Pol Pot, care studia în Franţa la vremea respectivă. Pentru iugoslavi însă, participarea nu era întotdeauna voluntară, iar condiţiile erau foarte proaste. Totuşi, un oarecare entuziasm a persistat; după cum declara un muncitor, „suntem obosiţi, dar împreună şi cu cântec este mai uşor".[7] Acest tip de mobilizare avea însă şi dezavantaje pentru Tito. în entuziasmul ei pentru transformarea socială, Liga Tineretului încuraja deseori persecutarea neautorizată a celor „străini de clasă", fapt pe care conducerea nu-1 voia.

Această combinaţie schizofrenică a două abordări foarte diferite a continuat până în 1947, moment în care Tito şi-a înţeles adevărata vulnerabilitate. Negociator şiret, el îşi asigurase după 1945 ajutorul străin şi de la americani, şi de la sovietici. Odată cu începerea Războiului Rece, însă, ajutoarele occidentale au încetat, iar după ruperea de Moscova, în 1948, Iugoslavia a rămas fără prieteni şi ameninţată de un posibil puci stalinist. Paradoxal, Tito i-a rezistat lui Stalin imitându-1 cu o strategie militaristă, mai centralizată. Aceşti ani au fost martori la unele dintre cele mai dure represiuni ale perioadei, incluzând epurări ale „cominterniştilor" şi înfiinţarea lagărului de la Goli Otok (Insula pustie) pentru opozanţii politici. Vechiul idealism era pus la mari încercări. Djilas i-a spus furios şefului securităţii, Aleksandar Rankovic: „Acum îi tratăm pe adepţii lui Stalin cum i-am tratat pe duşmanii lui", la care Rankovic a răspuns disperat: „Nu spune asta! Nu vorbi despre asta!"[8] Represiunea era combinată însă cu o campanie promuncitorească asemănătoare celei duse de Stalin la începutul anilor 1930. Partidul încuraja muncitorii să critice directorii şi specialiştii, cu riscul de a pierde controlul asupra forţei de muncă.

Au fost ani întunecaţi pentru Tito şi pentru cercul lui, care se temeau permanent de asasinate, de invazia sovietică şi de colapsul economic. Dar, în 1950, salvarea a venit sub forma ajutorului american. Dornice să aibă un aliat în lumea comunistă, Statele

Unite au decis „să-1 ţină pe Tito pe linia de plutire"; prin urmare, americanii, Fondul Monetar Internaţional şi Banca Mondială i-au furnizat împrumuturi. Banii trebuiau, desigur, înapoiaţi, iar aceasta însemna că bugetele trebuiau să fie echilibrate, ceea ce făcea ca experimentele socialiste radicale să fie imposibile. Mobilizarea în stil militar trebuia să lase locul contabilităţii stricte şi eficienţei. între timp, regimul a descentralizat puterea şi a transferat toate proprietăţile de la stat către aşa-numitele „consilii muncitoreşti". Ca o concesie făcută sensibilităţilor democratice, Partidul Comunist Iugoslav a fost redenumit Liga Comuniştilor din Iugoslavia. Dar era în continuare un stat cu un partid unic, iar „autoconducerea muncitorească" nu era deloc conducere de către muncitori. în practică, directorii şi oficialii deţineau controlul, iar ei trebuiau să se încadreze în bugetele stabilite de la centru. Această mult-trâmbiţată democratizare la locul de muncă era de fapt o întoarcere
la modelul Sloveniei din timpul războiului şi, departe de a fi o întoarcere la Marx, ţara era condusă prin directori şi prin controale financiare.
După 1950, Iugoslavia nu era nici economie de comandă, nici economie de piaţă, ci ceva între ele; statul conducea economia reglementând preţurile şi acordând împrumuturi, mai degrabă decât prin dictat politic. în unele aspecte, continua să se comporte ca un stat tipic comunist: regimul turna bani în industria grea şi folosea redistribuirea pentru a aplana inegalităţile, în special între mai bogatele Slovenia şi Croaţia şi mai săracele Macedonia şi Muntenegru. Dar renunţase la colectivizare şi, în ultimă instanţă, făcea parte din lumea economică occidentală. Pentru o vreme, acest amestec de economie de piaţă, socialism şi ajutor american a avut un succes remarcabil, iar în anii 1950, Iugoslavia a avut cea mai ridicată rată de creştere economică din Europa de Est. De asemenea, era cea mai deschisă şi mai liberală dintre toate ţările comuniste. Turiştii occidentali veneau în vizită şi iugoslavii munceau în străinătate, aducând acasă valută occidentală. în acelaşi timp, tensiunile dintre republici erau ţinute în frâu de amintirea vărsării de sânge din timpul războiului şi de Tito însuşi. Tito, provenit dintr-o familie mixtă de sârbi ortodocşi şi croaţi, întruchipa „iugoslavismul", iar stilul lui aproape monarhic îi

atrăgea pe mulţi, chiar dacă îi îndepărta pe alţii. Djilas, intelectual şi puritan, denunţa vanitatea lui Tito şi pasiunea lui pentru lux - cele treizeci şi două de palate, banchetele şi recepţiile opulente, bronzul permanent, părul vopsit şi dinţii falşi strălucitori.[9] Dar admitea că exista o raţiune pentru acestea:

Locuind în palate, conducând de acolo, el se ataşa tradiţiei monarhice şi conceptelor tradiţionale despre putere... Fastul îi era indispensabil. îi satisfăcea instinctele puternice de parvenit; compensa totodată deficienţele lui ideologice, educaţia inadecvată.[10]

în 1954, Djilas a fost exclus din Comitetul Central din cauza scrupulelor sale democratice. Dar el a recunoscut că stilul monarhic al lui Tito era atrăgător pentru populaţia rurală, obişnuită cu formele tradiţionale de autoritate. Regimul lui Tito, prins cum era între Est şi Vest, între urban şi rural, prezenta lumii un set de faţete de o diversitate remarcabilă. Pentru inteligheţia urbană, pentru idealiştii din partid şi stânga occidentală, era un autentic marxism democratic; în viziunea Statelor Unite şi a oamenilor de afaceri occidentali, el reconciliase socialismul cu economia de piaţă; iar ţăranii îl vedeau ca pe un guvern de eroi tradiţionali. Rapsozii populari au celebrat ruperea de blocul sovietic (şi de conducătorul comunist ungar Rákosi) în versuri aproape ca de baladă:

O, Rákosi, unde erai Când Tito îşi vărsa sângele? Te odihneai în

răcoarea Moscovei Pe când Tito lupta în război. Şi te pretinzi acum

democrat! Dacă bătălia începe din nou, Vechea poveste o să se

repete: Tito al nostru va fi conducătorul, Iar tu o să te ascunzi din

nou.[11]

Aşa cum vom vedea, dincolo de prosperitatea şi încrederea în sine

I

ale lui Tito, lucrurile nu erau atât de fericite pe cât păreau. Cu toate acestea, însă, în 1956, Tito îşi putea permite să se declare mulţumit. Faţă de zilele mohorâte şi periculoase din 1948-1949, el îndreptase Iugoslavia pe calea independenţei şi a bogăţiei. A câştigat chiar şi prestigiu internaţional, cu forma lui proprie, specială de marxism. A devenit un personaj de prim-rang în Mişcarea de Nealiniere, a ţărilor care nu făceau parte nici din alianţa sovietică, nici din cea occidentală, iar în 1955 se împăcase şi cu URSS. Tranziţia de la modelul stalinist avea să fie însă mai traumatică în alte ţări est-europene.în dimineaţa zilei de 1 martie 1953, după o petrecere zgomotoasă cu mâncare, băutură şi cinema care s-a prelungit până la patru dimineaţa, Stalin a fost găsit pe podeaua dormitorului lui. Suferise un atac cerebral foarte sever. Membrii cercului interior al partidului - Gheorghi Malenkov, Beria, Hruşciov şi conducătorul Armatei Roşii, Nikolai Bulganin - au fost chemaţi la patul lui de suferinţă, dar a trecut ceva timp până ca ei să aducă şi medicii. Această întârziere s-ar putea să fi fost deliberată. Ei deveniseră tot mai îngrijoraţi de imprevizibilitatea şi de spiritul răzbunător al lui Stalin din ultimii ani de viaţă. Dar este şi mai probabil ca ei să fi fost prea speriaţi ca să acţioneze.[12] în atmosfera otrăvită a conducerii sovietice, ambiţia declarată şi spiritul răzbătător puteau atrage pedepse severe. Centralizarea extremă a puterii, pentru perfecţionarea căreia Stalin îşi cheltuise atât din viaţă, s-ar putea până la urmă să-1 fi ucis.

Moartea lui Stalin a fost un şoc emoţional pentru prieteni şi duşmani, deopotrivă. Pentru că Stalin nu era doar un conducător politic; el era întruchiparea unui întreg sistem - ideologic, cultural, politic şi economic. Feodor Burlaţki, mai târziu unul dintre principalii consilieri ai lui Hruşciov şi, în particular, un admirator al lui Stalin, a încercat să rezume aceste sentimente amestecate: Moartea lui a zguduit profund pe toţi cei din URSS, chiar dacă emoţiile pe care le-a stârnit erau diferite. Dispăruse ceva ce părea inamovibil, etern şi nemuritor. Simplul gând că murise un om şi că trupul lui avea să se întoarcă în ţărână nu părea să-i treacă nimănui prin cap. Instituţia puterii, care stă la temelia societăţii

noastre, se sfărâmase şi se prăbuşise. Cum avea să fie viaţa acum,

II

ce avea să se întâmple cu noi şi cu ţara?[13]

Gândurile lui Burlatski erau împărtăşite probabil de mulţi dintre conducătorii comunişti de vârstă mijlocie care au participat la funeralii, precum Togliatti,Thorez şi Zhou Enlai, ca şi de cercul interior al puterii sovietice. Cu toţii erau conştienţi că URSS este într-o stare jalnică. Nivelul de trai era scăzut, existau prea puţine case noi, iar bunurile de larg consum se dovedeau insuficiente. Agricultura era un dezastru - recoltele erau mai proaste decât înainte de Primul Război Mondial - şi cea mai mare parte a hranei naţiunii era produsă în afara colectivelor, pe micile suprafeţe ale loturilor individuale. Sistemul penitenciar era uriaş, iar Beria, care primise sarcina să facă Gulagul rentabil, era disperat de costul menţinerii a 300 000 de gardieni şi de productivitatea scăzută a muncii forţate.[14] Revoltele şi protestele erau ceva obişnuit în lagăre: la începutul anului 1954, deţinuţii din închisoarea Kenghir din Kazahstan au preluat conducerea lagărului timp de patruzeci de zile, până când au fost înfrânţi cu ajutorul tancurilor şi al bombardamentelor aeriene. Relaţiile cu Occidentul erau, de asemenea, tensionate, obligând regimul să cheltuiască puţinele resurse pe arme, nu pe mâncare. Războiul din Coreea trena, doar represiunea ţinea Europa de Est în frâu, iar URSS rămăsese în urma Statelor Unite ca putere aeriană şi capacitate nucleară. Succesorii lui Stalin erau cu toţii de acord că această viziune obsedată de securitate asupra lumii reuşise doar să cauzeze teamă şi resentimente în străinătate, subminând în cele din urmă securitatea sovietică.

Nu exista însă şi un acord în privinţa a ceea ce avea să înlocuiască vechea ordine a lui Stalin. Dintre conducătorii influenţi care au urmat - Beria, Malenkov şi, mult spre coada listei, deficitar la capitolul studii, secretarul de partid Nikita Hruşciov -, Beria şi Malenkov aveau cele mai multe în comun. Erau de partea modernistă a partidului şi credeau că represiunea şi persecuţiile, în special cele îndreptate împotriva intelectualilor şi specialiştilor, erau contraproductive - economic şi politic. La moartea lui Stalin, probabil că au colaborat pentru instalarea lui Malenkov la conducerea aparatului de stat, ca lider principal.

Lavrenti Beria a fost cel care a luat iniţiativa în zilele ce au urmat funeraliilor, lansând imediat un program radical de schimbare. La prima vedere, Beria nu părea deloc un reformator. Ca succesor al

lui Ejov la conducerea poliţiei secrete, el a fost direct implicat în torturi. Dar era un administrator talentat şi îi revenea mare parte din merit pentru succesul proiectului atomic sovietic. Nutrea şi un dispreţ profund pentru aparatul de partid, pe care îl considera plin de „palavragii" nefolositori şi de „paraziţi".[15] Puterea era cea care avea să facă Uniunea Sovietică măreaţă, nu agitaţia şi propaganda. Beria nu avea scrupule morale în privinţa represiunii, dar a realizat cât de iraţională era din punct de vedere economic. La moartea lui Stalin, el a început să revizuiască procesele înscenate de acesta. Le-a spus tovarăşilor săi din conducerea partidului că în Gulag se sting peste 2,5 milioane de oameni care nu reprezintă o ameninţare la adresa nimănui şi a propus eliberarea a peste un milion de deţinuţi care nu erau condamnaţi politic. Munca forţată, a argumentat el, era mai puţin eficientă decât cea în libertate; Gulagul trebuia redus drastic.[16] În acelaşi timp, a atacat elementele imperialiste şi de şovinism rusesc ale stalinismului târziu, condamnând discriminarea în favoarea personalului şi a limbii ruse, fapt din cauza căruia el însuşi suferise acut, ca georgian.[17] Cele mai dramatice şi mai controversate au fost totuşi propunerile de politică externă făcute de Beria. El şi Malenkov erau convinşi că sănătatea economiei depinde de concesii serioase făcute Occidentului şi au avut un oarecare succes în a-şi convinge colegii. La puţin timp după moartea lui Stalin, URSS a contribuit la încheierea Războiului din Coreea şi a reluat relaţiile cu Iugoslavia lui Tito. Mai controversate au fost însă propunerile lui Beria pentru viitorul RDG, unde tulburările erau frecvente şi de unde mii de oameni continuau să fugă către Vest, din cauza politicii dure a lui Walter Ulbricht. Se pare că Beria ar fi propus ca sovieticii să-i lase de capul lor şi să abandoneze cu totul socialismul acolo: „De ce ar trebui construit socialismul în RDG? Lăsaţi-o să fie doar o ţară paşnică. Este suficient pentru scopurile noastre."[18]
Malenkov era probabil de partea lui Beria, dar vechiul stalinist Molotov s-a opus categoric, ca şi Hruşciov. Beria a devenit, aşadar, vulnerabil, în parte din motive ideologice, dar în cea mai mare măsură din cauză că tovarăşii lui nu aveau încredere în el. Şi aveau dreptate să nu aibă. El manevra, evident, pentru a obţine funcţia supremă şi ar fi putut foarte bine să-i omoare pe toţi dacă reuşea. Atunci când Hruşciov şi Malenkov au ajuns la această concluzie, ei

au început să comploteze împotriva lui, asigurându-şi sprijinul armatei şi al celor din vechea gardă, Molotov şi Kaganovici. Acuzat, în manieră tipic stalinistă, că este spion britanic, Beria a fost executat ca duşman al poporului.

Triumviratul devenise duumvirat, iar acum Hruşciov şi Malenkov ajunseseră să se lupte între ei. Malenkov provenea dintr-o veche familie de ofiţeri şi se mândrea cu succesele lui academice. Avea o educaţie tehnică şi, potrivit fiului lui, se considera un autocrat luminat, conducătorul unei „tehnocraţii" sovietice.[19] Era sofisticat şi inteligent, iar aristocratul ambasador britanic Sir William Hayter a scris despre el că, „deşi era ceva neplăcut în înfăţişarea lui, care aducea cu cea a unui eunuc", era „iute, deştept şi subtil", „foarte agreabil ca vecin la masă".[20]

Perspectiva lui Malenkov era una modernistă, amplă şi tehnocrată. Planul cincinal avea să rămână, dar regimul urma să-i motiveze pe oameni să muncească oferindu-le un nivel de trai mai ridicat şi stimulente financiare, nu prin represiune, şi în consecinţă investiţiile trebuiau transferate de la industria grea şi apărare spre bunurile de larg consum. De asemenea, industria trebuia să devină mai eficientă şi pentru aceasta era nevoie de un amestec mai mic al partidului în economie şi de o atitudine uşor mai liberală faţă de inteligenţia. Malenkov a încurajat oamenii de ştiinţă să-şi spună păsurile, ceea ce a provocat, după cum era de aşteptat, un val de atacuri împotriva lui Lîsenko şi a ştiinţei ideologizate a lui Stalin. Malenkov a continuat, de asemenea, să apere o politică externă mai puţin conflictuală sprijinind o destindere serioasă cu Occidentul, deşi nu a dat curs controversatelor propuneri ale lui Beria privind Germania de Est. El s-a folosit de testarea noii bombe sovietice cu hidrogen, în august 1953, pentru a susţine că URSS era de-acum suficient de puternică încât să dorească pacea şi că vechiul conflict dintre Est şi Vest trebuie depăşit. Orice război între Statele Unite şi URSS, a declarat el în martie 1954, ar însemna conflagraţie nucleară şi „distrugerea civilizaţiei mondiale". Făcând această declaraţie, Malenkov ataca în mod implicit ortodoxia marxist-leninistă: în aceste condiţii noi, el invita la o lume pragmatică, în care Statele Unite şi URSS să se angajeze „într-o coexistenţă pe termen lung şi o competiţie paşnică" între cele două

sisteme, mai degrabă decât la „lupta de clasă" internaţională, între două tabere ostile, a lui Stalin.[21]
Scurta influenţă a lui Malenkov după moartea lui Stalin a reprezentat, aşadar, pentru Occident o ocazie de a reduce tensiunile Războiului Rece, ocazie pe care însă a ratat-o - după cum a recunoscut Charles Bohlen, ambasadorul american la Moscova în perioada respectivă.[22] Marele general din al Doilea Război Mondial, Dwight Eisenhower, fusese ales preşedinte al SUA în 1952, într-o atmosferă de învinuiri privind presupusa „pierdere" a Chinei de către Truman şi obţinerea bombei atomice de către sovietici în 1949, iar el promisese să ducă o luptă mai viguroasă, dar eficientă, împotriva comunismului. Creştin fervent, el vedea al Doilea Război Mondial în termeni profund ideologici, ca un război în care „forţele binelui şi răului sunt mobilizate, înarmate şi puse faţă în faţă cum rareori s-a întâmplat în istorie", după cum a declarat în discursul inaugural.[23] Secretarul lui de stat, John Foster Dulles, avea o opinie similară, deşi el a fost şi mai agresiv, întrucât se temea de puterea comunismului în Lumea a Treia. îngrădirea, a argumentat el în 1952, îşi trăise traiul. Acum, Statele Unite trebuiau „să împingă înapoi" comunismul.
Aşadar, Washingtonul era hotărât iniţial să folosească moartea lui Stalin şi tensiunile din interiorul Kremlinului pentru a slăbi URSS. în cele din urmă, Eisenhower a făcut câteva propuneri pentru reducerea ameninţării unui război nuclear, dar prea puţine eforturi serioase pentru a ajunge la o destindere. S-ar putea şi ca o reducere a tensiunilor să fi fost imposibilă pentru că prea mulţi lideri, de ambele părţi, vedeau conflictul în termeni absolut ideologici şi erau suspicioşi în privinţa motivelor superputerii rivale.[24] Chiar şi Malenkov avea bănuieli puternice la adresa Occidentului capitalist. Dar, dacă Eisenhower ar fi urmat sfatul lui Churchill în mai 1953 şi ar fi avut discuţii cu Malenkov fără să pună condiţii în anul respectiv, adepţii mai duri de la Kremlin ai Războiului Rece şi-ar fi putut pierde influenţa.
După cum au evoluat însă lucrurile, Malenkov a ajuns tot mai presat de ambiţiosul Hruşciov, iar în ianuarie 1955 a fost destituit din funcţia de prim- ministru, acuzat de „deviaţionism de dreapta" şi condamnat pentru neglijarea luptei împotriva burgheziei internaţionale. Occidentul trebuia să trateze acum cu un

conducător mult mai puţin comod, Nikita Hruşciov, a cărui viziune despre „competiţia paşnică" era mai angajată ideologic şi mai agresivă.
Prima impresie a lui Sir William Hayter despre Hruşciov, pe care 1-a întâlnit la un dineu în cinstea premierului britanic de atunci, Clement Attlee, a fost, aşa cum era de aşteptat, mai puţin flatantă decât părerea lui despre Malenkov. L-a considerat „necioplit, impetuos, vorbăreţ şi cam iresponsabil". într-un portret iscusit, chiar dacă uşor dispreţuitor, trimis şefilor lui de la Londra, l-a descris pe Hruşciov ca pe o combinaţie de ţăran dintr-un roman rusesc din secolul al XIX- lea - viclean şi bănuitor la adresa stăpânului (barin) - şi „un lider de sindicat britanic de modă veche", gata de ceartă; rezultatul era un conducător „suspicios faţă de barin, transformat acum în puterile capitaliste ale Vestului".[25] Remarcile lui Hayter erau, fără îndoială, snoabe, dar acest aristocrat, produs al sistemului britanic de clase, înţelegea mai bine decât mulţi alţii importanţa ierarhiei şi a statutului, atât în URSS, cât şi în arena internaţională.
Dintre toţi conducătorii comunişti, Hruşciov provenea din una dintre cele mai sărace familii. S-a născut într-o familie de ţărani analfabeţi din provincia Kursk, în aprilie 1894, şi în prima parte a vieţii a trăit într-o sărăcie cumplită. Tatăl lui era muncitor sezonier în mine şi, la vârsta de 14 ani, după ce a învăţat la şcoala parohială, Nikita l-a urmat la lucru în oraşul industrial Iuzovka, numit după fondatorul lui, omul de afaceri galez John Hughes. Aceasta a fost o uriaşă tranziţie culturală, iar Hruşciov era dornic să devină un om modern. El a început ca ucenic instalator şi, ca mulţi alţii din prima generaţie de muncitori, a căpătat 0 pasiune pentru tehnică ce avea să dureze întreaga viaţă.[26] A reuşit chiar să-şi construiască singur o motocicletă, din piesele de rezervă pe care le găsise prin oraş.[27] Prima lui slujbă adevărată a fost într-o fabrică legată de mine, unde radicalismul muncitoresc era puternic, iar el s-a implicat repede în activităţi sindicale ilegale. Era genul de persoană ce avea toate datele pentru a deveni conducător comunist, amintind de Stalin şi de Tito - popular, gregar, lider înnăscut, ambiţios şi dornic să se perfecţioneze. Hruşciov era un politician de o nuanţă puternic populistă. A intrat în Partidul Bolşevic în 1918 (mai târziu decât ne-am fi aşteptat), a

devenit comisar politic în Armata Roşie, iar după războiul civil s-a întors la minele Iuzovka, dar ca director adjunct. Avea stilul „democratic" clasic foarte prizat la vremea respectivă, dispreţuind biroul şi scrierea de rapoarte, pentru a-şi sufleca mânecile şi a-i ajuta pe muncitori. Nu a fost o surpriză că în 1923 a făcut parte pentru scurt timp din opoziţia troţkistă, greşeală căreia a reuşit să-i supravieţuiască. Cu toate că era evident că îşi găsise locul potrivit ca activist de partid, a vrut întotdeauna să-şi compenseze lipsa de studii şi, într-o vreme, chiar a avut ambiţia să devină inginer. A făcut două tentative de a se întoarce la studii: la începutul anilor 1920 s-a dus la o „facultate muncitorească" de partid (rabfak), să se pregătească pentru cursurile unui colegiu de tehnologie minieră, iar în 1929 a mers la Academia Industrială din Moscova. însă de fiecare dată a considerat că exigenţele academice sunt chinuitoare şi s-a întors la munca de partid cu normă întreagă. Politica marxistă radicală de la sfârşitul anilor 1920 îl atrăgea în mod special, iar populistul Hruşciov a susţinut „Marea Ruptură" a lui Stalin cu un entuziasm autentic. A fost promovat rapid, iar în 1932 a ajuns să conducă efectiv organizaţia din Moscova a partidului, ca adjunct al lui Kaganovici. Una dintre cele mai importante însărcinări ale lui a fost supravegherea construcţiei primelor două linii de metrou din Moscova, ale căror staţii arătau ca nişte palate împodobite cu candelabre şi statui. Era şeful de partid ideal pentru stalinismul timpuriu: entuziast, mobilizator, coborând în tunele ziua şi noaptea, însufleţindu-

1 pe muncitori să realizeze lucruri extraordinare, în ciuda muncii istovitoare şi
a numeroaselor accidente. Era pregătit însă şi să pună în practică represiunile lui Stalin, şi a beneficiat de pe urma acestui lucru când 1-a înlocuit pe şeful partidului din Ucraina, epurat în 1938. Ca mulţi alţi membri de partid, însă, a fost şi el deziluzionat şi furios când a văzut cum oameni pe care îi ştia nevinovaţi sunt puşi sub acuzare şi ucişi. Se pare că i-ar fi spus unui vechi prieten la vremea respectivă: „Când o să pot, o să-i plătesc totul lui Mudakşvili" - combinând cuvântul „tâmpit" (mudak) cu Djugaşvili (Stalin).[28]

Atitudinea lui Hruşciov faţă de moştenirea lui Stalin era, aşadar, mai complexă şi mai ambiguă decât cea a colegilor lui. Beria şi

Malenkov au considerat că reprimările lui Stalin sunt iraţionale şi nu le-a fost deloc greu să se distanţeze de şef. Prin contrast, Hruşciov a avut o reacţie mai emoţională: Burlatski îşi amintea că el era întotdeauna mişcat de soarta oamenilor şi că se lansa deseori în monologuri lungi, încărcate de vină, despre victimele Terorii.[29] Era la fel de hotărât ca şi colegii lui să înlocuiască dogmatismul şi xenofobia stalinismului cu o nouă lume a ştiinţei şi a modernităţii, dar el fusese modelat de partid în anii 1920 şi 1930. Credea cu adevărat în idealurile comunismului radical în stil militar - colectivismul, socialismul, realizarea de lucruri măreţe prin puterea voinţei. Aşadar, în timp ce era hotărât să abandoneze violenţa, încerca să reînvie mobilizarea de masă care îi dăduse naştere atât de des.

Diferenţele între programele de reformă ale lui Malenkov şi Hruşciov aveau să devină curând evidente. în timp ce Malenkov era dispus să sacrifice armele pentru alimente, Hruşciov susţinea că este perfect posibil să le ai pe amândouă, în acest scop, el s-a inspirat din metodele de mobilizare în masă din Moscova anilor 1930, propunând o extindere masivă a suprafeţelor cultivate cu grâu şi porumb, mai ales în vestul Siberiei şi în Kazahstan - aşa-numitul Program al terenurilor virgine din 1954. Era o soluţie tipică pentru Hruşciov. Era foarte ambiţioasă, susţinând că rezolvă dintr-un foc problema hranei, şi se baza pe spiritul de sacrificiu a circa 300 000 de tineri „voluntari" komsomolişti, care au fost trimişi în aceste regiuni îndepărtate cu trenuri speciale. Şi, pentru un timp, a părut să fie un mare succes - recolta din 1958 a fost cu aproape 70% mai mare decât media din perioada 1949-1953. Soluţiile lui Hruşciov s-ar putea să le fi părut unora de un optimism naiv, dar ele erau de fapt mai în acord cu politica partidului decât cele ale lui Malenkov, fiind atrăgătoare mai ales pentru oamenii din mediul urban, cu studii şi funcţii. Această popularitate era uşor de explicat: Hruşciov nu cerea Uniunii Sovietice să se retragă din faţa unui Occident mai puternic, riscând o „împingere înapoi" a comunismului. Şi nici nu ataca interesele bine înrădăcinate ale armatei şi industriei grele. în plus, atribuia rolul conducător Partidului Comunist şi Comitetului Central. După 1945, dezinteresul lui Stalin pentru marile campanii ideologice dusese la un declin al influenţei partidului în relaţia cu organismele

administrative ale statului, dar Hruşciov promitea să repună partidul în centrul politicii sovietice. Nu este de mirare că a reuşit să câştige sprijinul Comitetului Central pentru a pune la cale căderea lui Malenkov.

Hruşciov avea acum puterea de a-şi impune noua viziune şi a făcut-o printr-un spectaculos act de paricid: denunţarea lui Stalin la Congresul al XX-lea al partidului, în februarie 1956. Aşa cum a comentat pe bună dreptate Mao, Hruşciov nu numai că 1-a criticat pe Stalin, ci „1-a ucis". Existau diverse motive pentru acest pas curajos, chiar dacă nesăbuit. în parte, Hruşciov a fost motivat de politică pur şi simplu: cu toate că şi el luase parte la Teroare, rivalii lui, Molotov şi Kaganovici, fuseseră mult mai implicaţi, aşa că orice atac la adresa lui Stalin era efectiv un atac împotriva lor. A existat, fără îndoială, şi un motiv idealist al acestui discurs. Hruşciov era convins că statura morală a partidului era esenţială pentru succesul său, iar singura modalitate de a o restabili consta în recunoaşterea greşelilor trecutului şi într-un nou început.

Pe 25 februarie, după zece zile epuizante de discursuri în congres, delegaţilor sovietici li s-a cerut să rămână la o şedinţă suplimentară. Discursul pe care 1-a ţinut Hruşciov la această şedinţă „secretă" a fost probabil cel mai neobişnuit din istoria Partidului Comunist Sovietic. Criticile severe pe care i le-a adus lui Stalin au durat patru ore. El a pus în evidenţă responsabilitatea marelui conducător în torturarea şi uciderea unor „comunişti cinstiţi şi nevinovaţi", cruzimea deportării unor popoare întregi, nesăbuinţa plină de vanitate din timpul războiului şi trădarea principiilor leniniste. Hruşciov şi-a rostit discursul pe un ton puternic emoţional, interpelându-i chiar la un moment dat pe vechii apropiaţi ai lui Stalin: „Hei, Klim", s-a răstit el la Klement Voroşilov, „termină cu minciunile! Ar fi trebuit s-o faci de multă vreme. Eşti bătrân şi pe ducă acum. Nu găseşti curajul şi conştiinţa să spui adevărul despre ceea ce ai văzut cu ochii tăi?"[30] în ciuda acestui limbaj, însă, atacul lui Hruşciov a fost unul controlat şi calculat. Stalin şi numai el, cu puternicul „cult al personalităţii", era vinovat de Teroare; el alunecase pe panta răului la jumătatea anilor 1930, după ce construise temeliile sistemului stalinist. Partidul fusese victima lui, iar acum, când Stalin nu mai era, avea să reînvie, cu spiritul purificat.[31] Era evident că nici

partidul, nici planul cincinal şi nici fermele colective nu erau ameninţate de discursul lui Hruşciov.
Auditoriul a fost şocat. Obişnuiţi cu discursurile plicticoase împănate cu clişee ideologice, participanţii la congres nu-şi credeau urechilor. Când şi-au dat seama de impactul incendiar, şefii mai vârstnici ai partidului şi-au scos medicamentele pentru inimă. însă discursul era, desigur, fundamental neplauzibil, deoarece era foarte greu să-1 condamni pe Stalin cel de după 1934 fără să discreditezi totodată
întregul sistem pe care el, alături de Lenin, înaintea lui, îl construise. Mai mult, aşa cum Hruşciov ştia foarte bine, discursul „secret" nu avea cum să rămână strict în cercurile partidului şi era menit să devină cunoscut pe scară largă. Curând, a fost urmat de un val de discursuri demagogice, iar statuile lui Stalin au fost vandalizate. în acelaşi timp, în Georgia au izbucnit demonstraţii, în apărarea fiului ultragiat al republicii.[32] Dar, în mod previzibil, impactul a fost cel mai puternic în acea regiune în care dominaţia comunismului sovietic era cea mai slabă - în Europa de Est.în 1953, o companie de teatru din Rusia a susţinut o reprezentaţie cu Hamlet la Budapesta. Chiar dacă puţini înţelegeau spectacolul în limba rusă, era o importantă ocazie ceremonială, prin care puterea imperială îşi demonstra generozitatea şi prestigiul cultural în faţa cremei societăţii ungare - în public se afla şi ideologul-şef al comuniştilor maghiari, József Révai. De data aceasta, însă, exista o diferenţă majoră faţă de trecut. Deşi vechii conducători comunişti erau încă la putere, Stalin era mort. Un ziarist, trimis să relateze despre spectacol, îşi aminteşte:
Toată lumea ştia că nimeni n-o să înţeleagă nimic, dar sala era ticsită, iar eu fusesem trimis de la radio. Stăteam în spatele lojei lui Revai şi exista o scenă în care fantoma îi vorbeşte lui Hamlet, iar actorul repeta „Gamlet, Gamlet" [pronunţia rusă a lui „Hamlet"] şi deodată s-a auzit un murmur incredibil „Gamlet, Gamlet, idi siuda, davai ceasî!" [„Hamlet, Hamlet, vino aici. Dă-mi ceasul!" în limba rusă]... Fiecare om din public credea că numai el şopteşte prostia asta, dar atunci şi actorul a spus „Gamlet, Gamlet, idi siuda, davai ceasî!" Asta era rusa din '45: idi siuda, davai ceasî! N-o să uit niciodată cum arăta Revai; i se lungise faţa şi era palid.

Apoi tot publicul a început să şoptească „Gamlet, Gamlet, idi siuda, davai ceasî!"[33]
Aceasta poate părea o revoltă minoră, dar era totuşi o revoltă. Intelighenţia maghiară le spunea sovieticilor ce crede despre ei: că nu erau misionarii cu intenţii nobile ai unei civilizaţii superioare, cum se pretindeau; erau imperialişti grosolani, deloc diferiţi de Armata Roşie de ocupaţie din 1945, care le confiscase ungurilor lucrurile de valoare - inclusiv ceasurile - ca pradă de război.

în Ungaria, mai ales, asemenea cârteli antiimperialiste din partea clasei de mijloc erau previzibile după moartea lui Stalin. Ungaria, împreună cu Polonia, prezenta cea mai unită opoziţie împotriva Moscovei. Toate clasele sociale se putea

uidentifica prin puternicul lor naţionalism, în care sentimentele antiruseşti erau o caracteristică principală. în alte părţi, societăţile erau mai divizate. în Germania de Est - unde cea mai mare parte a vechii elite fusese ucisă sau fugise în Vest - şi în Cehoslovacia - unde comuniştii autohtoni încă ţineau lucrurile sub control -, grupurile din clasa mijlocie erau mai puţin furioase. Acolo, muncitorii au fost cei care s-au revoltat. Şi paradoxal era că nu staliniştii duri au fost cei care au provocat aceste revolte, ci reformiştii numiţi de Malenkov, deoarece reformele liberale ale Moscovei erau deseori în folosul claselor de mijloc şi al ţăranilor, nu al muncitorilor. Dacă muncitorii au fost dezavantajaţi în perioada stalinismului radical, ei nu au dus-o bine nici după reformele de piaţă.

Moartea lui Stalin i-a pus pe toţi „micii Stalini" sub presiune. Beria şi Malenkov aveau o reţea vastă de informaţii şi şi-au dat seama cât de fragilă era conducerea sovietică în Europa de Est. Reformele păreau esenţiale pentru a scoate la liman imperiul aflat pe cale să se prăbuşească. Conducătorii est-europeni au fost intimidaţi pentru a adopta „noul curs" - un amestec de descentralizare şi reforme tehnocratice. Germania de Est, principala grijă a Moscovei, a fost prima la rând. Rigidul Ulbricht - despre care până şi conservatorul Molotov spunea că „este oarecum grosolan şi lipsit de flexibilitate" - a fost chemat la Moscova şi i s-a comunicat „îngrijorarea serioasă a Kremlinului în privinţa situaţiei din RDG".[34] în iunie 1953, el a introdus fără tragere de inimă reforme ce au ajutat întreprinderile mici şi mijlocii, au redus discriminarea împotriva burgheziei şi au relaxat controalele în zona rurală. Reformele nu au îmbunătăţit însă salariile muncitorilor şi nici nu au redus cerinţele din planul cincinal. Pe 16 iunie, cei care lucrau la construcţia monumentalului bulevard Stalinalee au protestat, declanşând două zile de greve şi revolte ale muncitorilor în toată Germania de Est. Doar prezenţa trupelor sovietice a salvat regimul. Ulbricht a bătut rapid în retragere şi a făcut concesii muncitorilor, însă incidentul a fost profund stânjenitor pentru acest pretins stat muncitoresc.

Cehoslovacia a trecut în aceeaşi lună prin tulburări asemănătoare şi în mare măsură din aceleaşi motive. La puţin timp după ce a asistat la funeraliile lui Stalin, Klement Gottwald a murit (probabil

din cauza unei boli provocate de consumul de alcool) şi o nouă conducere colectivă a preluat puterea. Veteranul lider de sindicat Antonin Zâpotocky, protejatul lui Malenkov, a devenit preşedinte, iar Antonin Novotny, un membru al reţelei clientelare a lui Hruşciov, şef al partidului. Zâpotocky i-a mulţumit pe ţărani punând capăt colectivizării forţate, dar reforma monetară pe care a făcut-o simultan a lovit în nivelul de trai al muncitorilor. Rezultatul a fost o tulburare serioasă la fabrica de maşini Lenin (anterior şi ulterior Skoda) din Plzen - greve, arderea steagurilor sovietice şi cereri de alegeri libere. Represiunea a fost rapidă şi brutală, dar până la urmă muncitorii au obţinut ce au vrut, adică salarii mai mari.

Toţi conducătorii din blocul estic au fost nevoiţi să se conformeze vântului schimbării ce bătea dinspre Moscova. Agricultura colectivă a fost relaxată, în timp ce în multe locuri „micii Stalini" au fost înlocuiţi de conduceri colective, cel puţin teoretic. Cu toate acestea, vechile regimuri staliniste au rămas la putere, iar în România, Bulgaria, Albania şi Polonia reformele au fost limitate. La sfârşitul anului 1954, se părea că regimurile est-europene au rezistat în general furtunii provocate de dispariţia lui Stalin printr-un amestec de concesii şi represiune. A existat o excepţie notabilă - Ungaria -, dar acolo problema a fost nehotărârea Moscovei. La fel ca Ulbricht, conducătorul ungar Rákosi a fost chemat la Moscova şi obligat să-1 accepte pe aliatul lui Malenkov, Imre Nagy, ca prim-ministru. Nagy, cu aerul lui familial de burghez, stricat doar de mustaţa bogată în stilul lui Stalin, era un vechi oficial al Cominternului care, la fel ca Béla Kun, se convertise la bolşevism în timpul prizonieratului la ruşi, în Primul Război Mondial, şi fusese rezident la Moscova în anii 1930. Spre deosebire de Kun, însă, era un marxist mai pragmatic şi un adept al ideilor proţărăneşti ale lui Buharin.[35] A urmat un conflict între Nagy şi Rákosi. Primul încerca să forţeze urmarea Noului Curs, iar Rákosi, susţinut de mare parte din conducere, voia să-1 saboteze. Conflictul s-a încheiat în 1955, odată cu sfârşitul lui Malenkov, care a atras căderea lui Nagy şi revenirea lui Rákosi. Dar instabilitatea evidentă de la vârf s-a răspândit rapid la toate clasele şi a alimentat nemulţumirea populară. Intelighenţia ungară, relativ pasivă şi izolată în edificiile imperiale ale lui Stalin, părea acum dornică să se alăture muncitorilor. Tânărul poet Sándor Csoóri a

exprimat sentimentele lor de vină în 1953, amintindu-şi cum trăiau intelectualii „la înălţime", ignorând „realitatea dură" a poporului care purta cu greu povara „depăşirilor şi realizărilor miraculoase" ale planului cincinal.[36]

Stabilizarea aparentă a vechii ordini în Europa de Est după moartea lui Stalin era, aşadar, mai degrabă fragilă. Chiar şi aşa, Hruşciov încă mai încerca să înlocuiască vechea relaţie paternalistă dintre URSS şi sateliţii ei cu una mai fraternă - din motive atât morale, cât şi economice. în aprilie 1956, el a abolit instrumentul de control al lui Stalin, Cominformul, şi a încercat totodată să repare relaţiile cu Iugoslavia. Din 1955, îi făcea o curte asiduă lui Tito, încrezător că ura lor comună împotriva lui Stalin avea să-1 convingă pe conducătorul iugoslav să revină în blocul sovietic. Era cu totul sincer când spera
că discursul secret avea să tragă o linie în urma trecutului, reunificând blocul şi legitimând o nouă cohortă de lideri est-europeni dedicaţi Noului Curs.

Vindecarea rănilor provocate de imperialismul stalinist s-a dovedit însă dificilă. Tito a primit cu bucurie reapropierea diplomatică, dar nu a vrut să renunţe la independenţa lui ideologică şi a continuat să promoveze modelul iugoslav ca alternativă la cel sovietic. între timp, în Europa de Est, politica mai liberală a Moscovei ameninţa să destabilizeze comunismul şi controlul sovietic.

Prima criză a izbucnit în Polonia. Discursul secret nu distrusese doar reputaţia lui Stalin, ci şi pe cea a conducătorului partidului polonez, Bierut, care era în acel moment bolnav, în spital; când a citit textul discursului, după şedinţă, acesta a fost atât de şocat de crima de lezmajestate a lui Hruşciov, încât a suferit un atac de cord şi a murit. Noul conducător, Edvard Ochab, înclina spre linia lui Malenkov şi a făcut reforme moderate în direcţia Noului Curs, dar nu a reuşit să prevină revolta populară.

La fel ca în Berlinul de Est şi la Plzen, muncitorii au fost cei care au declanşat protestele, de data aceasta la Poznari. La rădăcina nemulţumirilor lor se afla nivelul scăzut de trai şi, aşa cum se întâmplă frecvent în sistemele comuniste, muncitorii îi condamnau pe comuniştii dinspre „stânga", acuzându-i că îi exploatează aşa cum o făcuseră şi capitaliştii. După cum se plângea un muncitor mai vârstnic:

Am muncit ca un rob toată viaţa mea. înainte de război mi se spunea că de pe urma muncii mele profită capitaliştii. Cine profită acum?... Este un adevărat ospăţ când am unt să le pun copiilor pe pâine duminica. Nu mi-a mers niciodată atât de rău înainte de război.[37]

Mulţi credeau că ruşii, nu comuniştii polonezi, profită cu adevărat de pe urma sistemului de exploatare. Se spunea că tot untul este trimis spre Răsărit; „Glorie muncitorilor de la căile ferate!", glumeau polonezii. „Dacă n-ar fi ei, ar trebui să ducem în cârcă spre URSS cărbunele pe care îl scoatem."[38]

Revoltele de la Poznari din iunie 1956 au fost înăbuşite, dar apoi a început războiul în interiorul partidului, între stalinişti şi reformiştii conduşi de
Gomulka, eliberat acum din închisoare. Sub presiunea unei opinii publice tot mai furioase, Partidul Comunist Polonez plănuia să-1 instaleze pe Gomulka în funcţia de prim-secretar şi să-1 înlăture pe ministrul apărării impus de sovietici, mareşalul Rokossovski. Sovieticii erau sincer îngrijoraţi. El îl considerau pe Gomulka antisovietic, iar Hruşciov se temea chiar că „Polonia s-ar putea rupe de noi în orice clipă". în dimineaţa şedinţei cruciale a Comitetului Central, din 19 octombrie, o delegaţie din care făceau parte Hruşciov, Mikoian, Molotov, Kaganovici şi mareşalul Koniev (comandantul trupelor noului Pact de la Varşovia, alianţa militară a ţărilor comuniste) a luat avionul spre Varşovia într-o mişcare dramatică, menită să blocheze lovitura reformiştilor. în acelaşi timp, trupele sovietice au fost mutate spre graniţă. Discuţiile între ruşi şi gomulkişti au continuat până noaptea târziu. Exploziv Hruşciov era furios pe ceea ce el considera că este rezistenţa insolentă a polonezilor; într-adevăr, era atât de stârnit, încât la sosirea la Varşovia a zbierat şi 1-a ameninţat cu pumnul pe Ochab, în văzul angajaţilor de la aeroport.[39] Şi totuşi, cu toată aparenta lui slăbiciune, Gomulka a învins. Poate că nu avea o putere militară superioară, dar avea partidul, avea serviciile secrete şi majoritatea naţiunii în spatele lui. Mai mult, el a afirmat cu tărie că nu intenţionează nici să pună capăt controlului partidului, nici să scoată Polonia din blocul sovietic. Reforma avea să se limiteze la decolectivizare, la măsuri liberale în economie, la libertate pentru influenta Biserică Catolică şi la „democraţie socialistă" limitată.

Musafirii neinvitaţi s-au întors la Moscova, liniştiţi, în aparenţă, de asigurările primite, dar în ziua următoare mânia lui Hruşciov s-a aprins iar şi a ordonat să fie trimise trupele. Mikoian, dându-şi seama că s-ar putea ca Hruşciov să regrete, a reuşit să tergiverseze decizia finală, iar Hruşciov s-a răzgândit din nou.[40] Invazia fusese evitată - la milimetru.

Ungaria a fost mai puţin norocoasă, pentru că partidul era mai divizat. Adepţii liniei dure aveau mai multă influenţă, convinşi de eşecurile din 1919 că doar metodele staliniste, severe, puteau distruge clasele reacţionare. Comuniştii reformişti, spre deosebire de omologii lor polonezi, nu aveau, aşadar, puterea de a disipa nemulţumirea populară. Hruşciov 1-a obligat pe Râkosi să demisioneze în iulie 1956, dar a impus un alt conducător având legături cu aripa dură, ErnO GerO. Tulburările au continuat, iar pe 23 octombrie, muncitorii protestatari au atacat magaziile având arme ale apărării civile din fabricile lor. GerO a intrat în panică şi a chemat trupele sovietice, ceea ce nu a făcut decât să înrăutăţească lucrurile. Structura de putere comunistă, puternic divizată, s-a dezintegrat în doar câteva zile, iar comitetele revoluţionare şi adunările muncitoreşti au umplut vidul de putere. GerO a încercat să dreagă lucrurile, numindu-1 pe Nagy prim- ministru, însă era prea târziu. Nagy nu avea mai mult control decât GerÓ asupra mâniei populare; dacă voia să rămână pe creasta valului revoluţionar, trebuia să devină şi mai radical.

Budapesta din octombrie 1956 i s-ar fi părut familiară lui Delacroix. Aşa cum a scris Miklós Molnár, comunist şi participant la revoltă, aceasta a fost, poate, „ultima dintre revoluţiile secolului al XIX-lea. Europa nu va mai vedea probabil niciodată această imagine romantică şi familiară a rebelului cu arma în mână, cu strigăte de libertate pe buze, luptând pentru ceva."[41] Revoluţia din Ungaria a fost cu adevărat spontană şi a depăşit barierele de clasă; a inclus mişcări politice diferite, de la stânga radicală până la dreapta radicală. Nu era timp pentru elaborarea unui program coerent. La început, rebelii nu aveau planul să distrugă sistemul partidului unic, ci doar să îl modifice; să transforme un socialism auster, neiertător şi imperial într-unui mai uman şi naţional. Primul manifest al rebelilor, din 23 octombrie, adopta chiar retorica leninismului pentru a condamna regimul. Béla Kovács, fost

preşedinte al partidului micilor proprietari agrari, a cerut ca schimbările din 1945-1948 să fie păstrate: „Nimeni nu trebuie să viseze la vechea ordine. Lumea grofilor, a bancherilor şi a capitaliştilor s-a dus pentru totdeauna, oricine vede acum lucrurile de parcă ar fi în 1939 sau în 1945 nu este cu adevărat un mic proprietar."[42] Fără îndoială, dacă insurgenţii ar fi format până la urmă un guvern, tensiunile dintre socialiştii democraţi şi naţionalişti ar fi ieşit repede la suprafaţă.

Evenimentele din Ungaria erau cum nu se poate mai dureroase pentru Hruşciov. „Budapesta era ca un cui în capul meu", îşi amintea el.[43] Pornit să transforme imperiul lui Stalin într-o fraternitate de naţiuni, el trebuia să facă acum o alegere dureroasă între imperialismul brutal şi retragerea umilitoare. Alegerea a devenit şi mai stânjenitoare, deoarece în acelaşi timp vechile puteri coloniale, Marea Britanie şi Franţa, ajutau în secret Israelul împotriva lui Nasser în Egipt, în încercarea lor eşuată de a-şi reconstitui influenţa neocolonială în Orientul Mijlociu. Pe 30 octombrie, prezidiul a luat o decizie extraordinară: să accepte că Ungaria putea merge pe drumul ei, să excludă recurgerea la forţă, să retragă trupele şi să negocieze.[44] Dar această linie idealistă a durat fix o zi. Chiar în timpul întrunirii, violenţa escalada în Ungaria de ambele părţi. Nagy nu mai putea canaliza resentimentele populaţiei spre comunismul reformist şi cedase presiunilor populare, cerând retragerea Ungariei din Pactul de la Varşovia şi crearea unui Front Popular multipartinic de guvernământ. Din punctul de vedere al Moscovei, de-acum exista un risc real de contagiune revoluţionară. Tulburări au izbucnit în toată regiunea, iar România şi-a închis graniţa cu Ungaria, în timp ce studenţii din minoritatea maghiară demonstrau în Transilvania. Hruşciov era terorizat de gândul că Occidentul avea să intervină; întregul lui proiect reformist s-ar fi prăbuşit şi s-ar fi dovedit că staliniştii din linia dură au avut dreptate. Potrivit unui martor, Hruşciov i-ar fi zis lui Tito că oamenii aveau să spună: „Când Stalin era la comandă, toată lumea asculta şi nu existau şocuri importante, dar acum, de când au venit ei la putere... Rusia a suferit înfrângeri şi pierderea Ungariei."[45]

Pe 31 octombrie, Hruşciov a revenit asupra deciziei luate anterior. János Kádár, un reformist care fusese închis de stalinişti, a fost dus

la Moscova şi convins să se întoarcă în Ungaria cu tancurile ruseşti, cu condiţia să nu se revină la vechea ordine odată ce rebeliunea avea să fie înăbuşită. Pe 4 noiembrie, trupele Pactului de la Varşovia au intrat în Ungaria şi Nagy s-a refugiat în ambasada Iugoslaviei. Rezistenţa a fost înverşunată, dar pe 7 noiembrie - a 39-a aniversare a Revoluţiei din Octombrie - Kádár şi-a instaurat noul regim, după ce aproximativ 2 700 de oameni au murit în lupte. Represiunea a fost brutală. Au fost condamnaţi 22 000 de oameni, 13 000 aruncaţi în închisoare şi circa 350 executaţi, cei mai mulţi dintre ei fiind tineri muncitori. În jur de 200 000 au reuşit să fugă în Occident.[46] Nagy nu a fost atât de norocos. A fost păcălit să părăsească ambasada iugoslavă şi arestat, închis şi în cele din urmă executat în 1958.

Anul 1956 a fost devastator pentru reputaţia comunismului sovietic în Europa de Est; reprimarea dură a adunărilor muncitoreşti şi a comitetelor revoluţionare arăta a contrarevoluţie, nu a progres. Pentru mulţi est-europeni, Rusia şi sateliţii ei păreau o reîncarnare a reacţionarei Sfinte Alianţe postnapoleoniene.Anul 1956 a dăunat şi comunismului din vestul Europei. Hruşciov părea un imperialist care îmbătrâneşte, nu prea diferit de premierul socialist francez Guy Mollet şi de omologul lui britanic, conservatorul Anthony Eden, care invadaseră în aceeaşi perioadă Egiptul. Invazia din Ungaria a determinat demisii în masă din toate partidele. Partidul Comunist Italian a pierdut 10% dintre membri, iar Eric Hobsbawn, care a rămas comunist după 1956, îşi aminteşte cât de dificil era să trateze problema violenţei sovietice, atât trecută, cât şi prezentă. El şi tovarăşii lui din partid trăiau „în pragul echivalentului politic al unei crize de nervi colective":

Este dificil de reconstituit nu doar sentimentul, ci şi amintirea acelui an traumatic... A trecut o jumătate de secol şi încă mi se strânge inima la amintirea tensiunilor aproape de nesuportat sub care trăiam lună după lună, a momentelor nesfârşite de decizie cu privire la ce să spui şi ce să faci, de care părea să depindă viaţa noastră viitoare, a prietenilor care când se strângeau în braţe, când se confruntau ca adversari...[47]

Partidul care a avut cele mai mari dificultăţi a fost totuşi acela identificat

cel mai îndeaproape cu stalinismul radical - cel francez. Maurice Thorez a făcut tot ce i- a stat în puteri pentru a limita efectele Discursului secret. El văzuse, de fapt, textul încă dinainte să fie rostit, dar păstrase totul sub tăcere; când a fost publicat, cinci luni mai târziu, i-a negat chiar autenticitatea. Partidul francez a fost nevoit să accepte până la urmă că Stalin făcuse greşeli, dar insista că şi realizase multe. Sintagma „partidul lui Maurice Thorez" a fost abandonată, întrucât amintea de cultul personalităţii lui Stalin, dar liderii comunişti au susţinut invadarea Ungariei, ceea ce a precipitat plecarea lui Sartre şi a altor intelectuali. Partidul francez a rămas unul muncitoresc, loial Uniunii Sovietice şi relativ închis, chiar dacă a făcut şi unele concesii, acceptând până la urmă că „o tranziţie paşnică spre

socialism" era posibilă. Thorez chiar a
făcut o mişcare î

ndirecţia unei forme de alianţă cu socialiştii, iar la moartea lui, în 1964, Waldeck Rochet a instituit un stil de conducere mult mai consensual. în 1968, efectivul partidului crescuse din nou la 350 000 de membri.
Italianul Togliatti a avut, aşa cum era de aşteptat, un răspuns foarte diferit la destalinizare. El a salutat discursul lui Hruşciov şi chiar a mers mai departe cu criticile (cu toate că şi el a susţinut invadarea Ungariei). Modelul sovietic, a declarat el, nu mai trebuia să fie obligatoriu; lumea comunistă trebuia să devină „policentrică" - permiţând un număr de abordări diferite ale comunismului. Denunţarea lui Stalin în 1956 a slăbit aripa durilor, dar Togliatti trebuia să păstreze acum echilibrul între reformiştii strânşi în jurul lui Giorgio Amendola, care cereau ca partidul să intre în alianţă cu socialiştii, şi aripa de stânga, asociată cu Pietro Ingrao, care favoriza politici mai populiste şi mai radicale. Ambele părţi cereau ca partidul să fie mai cuprinzător, dar această tensiune între o cale parlamentară, mai pragmatică, şi marxismul mai radical, participativ, avea să divizeze partidul pentru un timp.
Partidul şi-a păstrat un număr mare de membri, iar cultura lui a rămas vibrantă şi relativ cuprinzătoare la nivel local. în inima acesteia se afla festivalul (festa). Iniţiate pentru a finanţa şi a distribui ziarul partidului, L'Unita, aceste feste de PUnitâ se desfăşurau după modelul sărbătorilor religioase şi concurau cu acestea, aşa cum arată un manifest cam lăudăros din regiunea Bologna:

Ce-i enervează pe clerici! 276 feste de organizaţii 1 500 feste de

celule de partid O festa provincială fără precedent 28 de milioane

[de lire] contribuţii.[48]

Festivalurile comuniste erau un amestec de socializare a comunităţii, de distracţie şi politică, în această ordine. începeau cu o procesiune, la care oamenii purtau steaguri roşii şi lozinci, în locul statuilor Fecioarei. Intrau apoi în incinta unde se desfăşura festa, decorată cu mesaje de propagandă şi afişe despre lupta pentru dreptate, în Italia şi pe plan internaţional. Dar în centru erau mese lungi încărcate cu băuturi şi mâncăruri, pregătite de

tovarăşi (atât femei, cât şi bărbaţi). Ca să accentueze atmosfera egalitară, şefii partidului îi serveau pe membrii simpli la masă.[49]
Festele întăreau legăturile din cadrul comunităţii, iar comunismul italian era expert în a se impune ca un centru al zonelor locuite de muncitori şi ţărani. în unele regiuni, ca Emilia-Romagna, în centrul Italiei, o proporţie foarte mare din populaţia adultă a intrat în partidul comunist. Acesta era departe de a fi un partid leninist - o avangardă dedicată ideologiei şi revoluţiei. Se intra în partid pentru a arăta că ai valori definite în linii mari ca socialiste şi pentru că prietenii şi vecinii erau şi ei membri. Partidul putea fi de folos pentru găsirea unei locuinţe sau obţinerea ajutoarelor sociale. Partidul italian avea asemănări cu social-democraţii germani din secolul al XIX-lea: exclus de la putere la vârf (însă nu şi din consiliile locale), şi-a abandonat obiectivele revoluţionare şi şi-a creat propria lume culturală.
Totuşi, începând din 1950, schimbările economice au început să erodeze sprijinul partidului, care până în acel moment se baza pe grupurile tradiţional sărace, cum erau dijmaşii din centrul Italiei.[50] Cultura lui a fost atacată la rândul ei de noul consumism şi nu a răspuns întotdeauna bine provocării. Togliatti se concentrase pe asigurarea unui înalt prestigiu cultural şi pe atragerea intelectualilor, iar comuniştii erau mai puţin dispuşi la concesii făcute culturii populare decât rivalii lor catolici. Aşadar, chiar dacă au organizat şi ei o serie de concursuri de frumuseţe pentru râvnitul titiu de „Miss Viaţa Nouă" (Miss Vie Nuove), competiţia lor a fost mai puţin populară decât cea a Bisericii. Intelectualii comunişti erau incapabili să-şi ascundă suspiciunile faţă de consumism şi de muzica uşoară, dezlănţuindu-se, de exemplu, împotriva cântecelor lui Elvis Presley şi a „isteriei şi paroxismului" pe care susţineau că acestea le provocau.[51]
în pofida evenimentelor din 1956, şi Partidul Comunist Francez, şi cel din Italia au rămas forţe politice puternice. în Franţa, marea masă a membrilor nu a părut afectată de cele întâmplate în Ungaria, iar în Italia numărul de membri a rămas peste două milioane pe aproape întreaga durată a Războiului Rece, cu o organizaţie de tineret de circa 400 000 de membri. Şi în blocul estic, violenţa acelui an a reuşit mai bine decât orice altceva să stabilizeze politica şi a dus la un modus vivendi mult mai viabil între regimurile comuniste şi societate în următorul deceniu. Cele

mai multe guverne est-europene au instituit la sfârşitul anilor 1950 o formă mai liberală, mai puţin austeră de comunism, iar după o perioadă de represiune, Ungaria însăşi avea să devină una dintre cele mai relaxate ţări din întregul bloc. La rândul lor, potenţialii rebeli din Europa de Est şi-au dat seama că trebuie să se împace cu situaţia. Operaţiunile sub acoperire ale americanilor de dinainte de 1956 îi încurajaseră pe unii să creadă că SUA ar putea interveni, dar refuzul lor de a o face în acel an a arătat că nu exista nici un plan de „a împinge înapoi" comunismul. Lacul îngheţase din nou şi nu se mai vedeau crăpăturile, însă gheaţa nu avea să mai fie niciodată atât de groasă.
Europa de Est a fost prima regiune „stabilizată" după perioada revoluţionară care a urmat morţii lui Stalin. Totuşi a mai trecut ceva timp până când turbulenţele din Uniunea Sovietică să ia sfârşit. Forţele pe care Hruşciov le-a dezlănţuit în Europa de Est erau atât de puternice, încât a fost nevoit să folosească violenţa pentru a le suprima. Dar proiectul lui de transformare a Uniunii Sovietice era abia la început.Pe 13 mai 1957, Hruşciov a participat la o zi de discuţii despre literatura sovietică la Uniunea Scriitorilor - un semn al seriozităţii extraordinare cu care partidul trata literatura. Câteva romane, printre care Nu doar cu pâine (Ne hlebom edinîm) al lui Vladimir Dudinţev din 1956, au provocat atacuri sălbatice din partea staliniştilor importanţi. Scriitorii ascultau fremătând, pentru că nu ştiau cui avea să-i ia partea conducătorul. Aveau să fie dezamăgiţi. Hruşciov le-a ţinut un discurs tipic, incoerent, care a durat două ore şi care a alunecat în farsă când o bătrână scriitoare din Armenia 1-a întrerupt ca să se plângă de lipsa de carne din republica ei natală. Cu toate acestea, mesajul discursului era clar: Dudinţev şi ceilalţi merseseră prea departe în criticarea lui Stalin. Era evident că Hruşciov nu citise cartea, dar primise informaţii despre ea de la consilierii lui conservatori. Mikoian a încercat să îl convingă că Dudinţev era de fapt de partea lui, dar nu a reuşit. Hruşciov rămăsese cu ideea fixă că romanul ponegrea sistemul sovietic. Avea să-şi schimbe însă părerea peste doi ani; deşi critic încă la adresa romanului, a declarat de data aceasta că era totuşi acceptabil din punct de vedere ideologic.[52]

Nu era surprinzător că Hruşciov petrecuse atâta timp preocupându-se de Nu doar cu pâine. Romanul se bucura de o popularitate extraordinară: „Peste tot, în metrou, în tramvaie şi în troleibuze - tinerii, adulţii şi bătrânii" îl citeau. De teama tulburărilor, poliţia călare patrula la întrunirile organizate de cititori pentru a-1 discuta. Ziarele erau inundate de scrisori care cereau epurarea ţintelor romanului - birocraţii. Unele foloseau un limbaj care amintea puternic de Teroarea din 1937. Un zidar din Taşkent scria că romanul demonstrează necesitatea luptei împotriva „duşmanilor ascunşi, rămăşiţe ale capitalismului ce au supravieţuit în minţile oamenilor şi în mintea voastră".[53]

Nu este surprinzător nici că Hruşciov şi consilierii lui au găsit romanul atât de greu de inclus într-o categorie, pentru că era un roman cu teză (unul mai degrabă simplist) care înţelegea ideile aproape romantice ale lui Hruşciov şi simpatiza cu ele, dar explica totodată de ce acestea eşuează întotdeauna. Romanul este povestea lui Lopatkin, un tânăr şi idealist profesor de fizică de la sfârşitul anilor 1940. El proiectează o maşină pentru turnarea centrifugă a conductelor, dar, deş

imaşina este excelentă, se loveşte la fiecare pas de împotrivirea birocraţilor stalinişti. Principalul personaj negativ este ambiţiosul carierist Drozdov, care este stalinistul tipic din imaginarul epocii post-Stalin. Acesta vrea să avanseze social, iubeşte luxul şi refuză orice asociere cu oamenii de rând. Este totodată un tehnocrat filistin, ale cărui lecturi înainte de culcare includ deloc idealistul capitol despre materialismul dialectic din Cursul scurt de istorie a partidului, scris de Stalin. Drozdov îşi descrie astfel filosofía: „Eu fac parte dintre producătorii de valori materiale. Principala valoare spirituală a vremurilor noastre este capacitatea de a munci bine, de a crea cea mai mare cantitate posibilă de lucruri necesare... Cu cât întăresc mai mult baza [economică a societăţii], cu atât mai solid va fi statul nostru."[54] Pentru Lopatkin, aceasta este o formă extremă de „marxism vulgar". Oamenii au nevoie de idealuri, ei nu pot trăi „doar cu pâine". Lopatkin este însă în minoritate: birocraţii cinici din jurul lui îl hărţuiesc şi îi fură ideile, reuşind până la urmă să îl arunce într-un lagăr de muncă. în timp ce el este deţinut, prietenul lui, profesorul Galiţki, construieşte maşinăria şi demonstrează că funcţionează, iar la eliberare Lopatkin este reabilitat şi i se dă o slujbă prestigioasă. Dar cercul corupt de birocraţi - un „imperiu ascuns", cum îi spune Dudinţev - rămâne la putere, la fel de materialist şi de cinic ca întotdeauna. Ei îl acuză pe Lopatkin că este un individualist egoist. Acum, că are succes, de ce nu reintră în vechiul „colectiv sovietic" de băieţi buni, de ce nu-şi cumpără şi el o maşină şi o dacea?[55] Romanul se sfârşeşte cu Lopatkin părăsind industria pentru a intra în politică, promiţând să lupte împotriva birocraţilor.

Nu doar cu pâine este tipic pentru literatura vremii. Romanul condamna tehnocraţia împietrită pe care o considera tipică pentru stalinismul târziu şi chema la un nou marxism romantic al creativităţii, sentimentelor şi democraţiei. Acesta era şi mesajul din Dezgheţul (Ottepeli) lui Ilia Ehrenburg din 1954, titlu care a ajuns să definească întreaga perioadă. Tema rezona cu opinia lui Hruşciov că în fiecare om există o creativitate înnăscută. Dacă oficialii ar încuraja-o să se manifeste, s-ar produce miracole economice. în multe aspecte, desigur, acest mesaj romantic era apropiat de campania lui Stalin împotriva birocraţiei, din anii 1920. Dar Dudinţev, ca şi Hruşciov, refuza să se întoarcă la vechea retorică a luptei de clasă din anii 1930. La fel ca în

trecut, personajele negative erau birocraţii, dar eroul era acum un intelectual, nu un muncitor cu palmele bătătorite. Chiar şi aşa, mesajul global al romanului era profund neliniştitor pentru Hruşciov. Dudinţev afirma implicit că elita nu poate fi reformată. Sistemul avea să fie salvat de creativitatea individuală; „ colectivul" sovietic fusese compromis de lăcomie şi egoism.

Până la urmă, pesimismul lui Dudinţev s-a arătat a fi mai realist decât ideile utopice ale lui Hruşciov care spera să reînvie campaniile idealiste din anii 1920 şi 1930, eliminând însă din ele conflictul de clasă şi exclusivitatea muncitorilor, precum şi vechea austeritate stalinistă. Dar el şi aliaţii lui s-au trezit confruntaţi cu o birocraţie decisă să-şi păstreze puterea, o populaţie mai interesată de pâine decât de entuziasmul marxist şi o inteligheţia dezinteresată, deseori idealistă, dar pierzându-şi încet încrederea în virtuţile spiritului colectiv.

Hruşciov a schiţat noua lui viziune asupra comunismului într-un discurs lung, ţinut la Congresul al XXII-lea al partidului, în 1961. La fel ca Tito, el făcea apel la un marxism radical cu unele elemente de romantism utopic şi este de remarcat faptul că ediţiile unor lucrări timpurii, romantice ale lui Marx apăreau acum pentru prima dată în limba rusă. Din punctul de vedere al lui Hruşciov, Lenin şi Stalin amânaseră de fapt comunismul pentru un viitor îndepărtat. „Socialismul", cu inegalităţile lui de venituri, cu folosirea banilor pentru a stimula oamenii să muncească şi cu statul lui atotputernic, avea să continue pentru o vreme. Dar Hruşciov era nerăbdător şi credea că poporul sovietic aşteptase destul. în 1959, el a înfiinţat o comisie care să studieze cum ar putea URSS să grăbească înaintarea spre comunism. A rezultat astfel un nou program, care preconiza că partidul avea să construiască „în linii mari" comunismul până în 1980. Hruşciov sperase că programul ar fi putut promite toate dezideratele lui Marx, inclusiv dispariţia treptată a statului. Dar înţelepţii au avut câştig de cauză, aşa că şi discuţiile despre dispariţie au încetat. „Comunismul" din URSS în 1961 însemna o combinaţie de colectivism, o societate în care munca putea deveni „creativitate veritabilă" şi consum (o traducere destul de inexactă a „abundenţei" materiale a lui Marx). Chiar şi aşa, era departe de gândirea romantică din anii 1840. Societatea avea să fie

disciplinată, dar „acea disciplină nu va fi menţinută prin nici un fel de mijloace coercitive, ci prin întreţinerea sentimentului datoriei de a- şi îndeplini fiecare obligaţiile".[56] Aceasta avea să se întâmple în următorii douăzeci de ani, dar Hruşciov insista că era vremea să se pună capăt imediat represiunii. într-adevăr, „lupta de clasă" luase oficial sfârşit. „Dictatura proletariatului" fondată de Lenin a fost abolită. URSS includea acum toate clasele sociale şi era descrisă ca „un stat al tuturor oamenilor"; o clasă, proletariatul, şi avangarda ei, partidul, nu le mai dominau pe celelalte.
Cum ar fi putut totuşi Hruşciov să reconcilieze visul muncii creative şi promisiunea depăşirii standardelor de viaţă occidentale? Comunismul lui Marx promitea, într-adevăr, abundenţă materială: „De la fiecare după posibilităţi, fiecăruia după nevoi". Dar principiile consumismului occidental aveau de-a face
mai mult cu dorinţele decât cu nevoia. De asemenea, cultura consumeristă occidentală - cu accentul pus pe cămin, pe nucleul familial şi pe individ - era puternic corozivă pentru colectivismul comunist. Cehul Zdenek Mlynâr a înţeles cât de periculos era noul ţel consumerist al lui Hruşciov pentru sistemul comunist:
Stalin nu a permis niciodată comparaţii între socialism sau comunism şi realitatea capitalistă, deoarece argumenta că se construieşte o lume cu totul nouă, care nu poate fi comparată cu nici unul dintre sistemele care au precedat-o. Hruşciov, cu lozinca lui „Să ajungem din urmă şi să depăşim America", a schimbat fundamental situaţia pentru cetăţeanul sovietic mediu... După aceea s-au făcut într-adevăr comparaţii... El voia să întărească încrederea oamenilor în sistemul sovietic, dar comparaţia cu Occidentul a avut de fapt efectul contrar şi a slăbit constant această încredere.[57]
Amploarea sarcinii cu care se confrunta Hruşciov a devenit evidentă în dramatica „dispută din bucătărie" dintre Hruşciov şi vicepreşedintele american Richard Nixon, în 1959. Ca parte a noii „competiţii paşnice" între ideologii lansată de Hruşciov, americanilor li s-a permis să prezinte o expoziţie în parcul Sokolniki din Moscova, care includea o casă tip ranch cu şase camere şi o bucătărie ticsită cu cele mai moderne aparate electrocasnice. Cei doi lideri, la fel de iritabili şi de beligeranţi, s-

au confruntat faţă în faţă. Hruşciov a fost năucit când i s-a spus că un muncitor siderurgist american tipic poate cumpăra această casă de 14 000 $. El a replicat furios, fără să convingă pe nimeni: „Credeţi că-i prostiţi pe ruşi cu expoziţia asta! Dar realitatea este că aproape toate casele nou- construite în Rusia au aceste echipamente. în Statele Unite ai nevoie de dolari pentru această casă, dar aici nu trebuie decât să te naşti cetăţean."[58]

Hruşciov a făcut tot ce-a putut pentru ca fanfaronada lui să devină realitate. Cel mai vizibil semn al schimbării au fost miile de blocuri de apartamente care au răsărit în oraşe. Erau mici şi construite ieftin şi curând au căpătat porecla de „hruşciobî", o combinaţie între „Hruşciov" şi „truşciobî" („mahala"). Dar era un enorm pas înainte faţă de politica locativă stalinistă, care direcţionase resursele spre câţiva zgârie-nori de prestigiu, lăsând oamenii de rând să trăiască înghesuiţi în apartamente la comun, în care împărţeau baia şi bucătăria. Scopul lui

Hruşciov era să dea fiecărei familii (după cum se ştie, deseori cuprinzând mai multe generaţii) propriul apartament. El insista totuşi că această creştere a consumului nu trebuia să genereze individualism mic-burghez. Autorităţile încurajau cantinele, comitetele de cartier, gazetele de perete ale blocurilor şi zile „ale uşilor deschise", când familiile invitau pe oricine din clădire să vină în vizită. Cusutul şi tricotatul erau descurajate, ca fiind activităţi periculos de individualiste.[59]

Clădirile moderne reprezentau în sine un atac la adresa stalinismului radical. URSS încuraja acum o versiune de modernism în stilul anilor 1920 şi 1930 - perioada de vârf a comunismului internaţional. Era angajată într-o competiţie ideologică cu Occidentul şi trebuia să prezinte o imagine mai modernă şi mai cosmopolită.[60] Stilul pretenţios şi elaborat al stalinismului târziu era privit ca un kitsch filistin, „mic-burghez" - genul de artă apreciată de grosolanul Drozdov şi de amicii lui filistini. Oficialii au lansat chiar campanii pentru a convinge cetăţenii sovietici de rând să-şi arunce seturile de elefănţei albi sculptaţi - un ornament la fel de răspândit în casele sovieticilor ca şi răţuştele din porţelan care populau camerele de zi ale occidentalilor în anii 1960.[61]

Cel mai important simbol al modernităţii proiectului comunist nu erau însă blocurile de apartamente care au răsărit ciorchine în oraşele din Europa de Est, ci satelitul Sputnik, ce plutea în vastitatea spaţiului extraterestru. Proiectul spaţial sovietic îşi avea originile în utopismul ştiinţific timpuriu, mai ales în lucrările teoreticianului pionier al călătoriilor spaţiale, Konstantin Ţiolkovski, şi ale Societăţii pentru Studiul Călătoriilor Interplanetare, fondată de el în 1924. în anii 1930, mareşalul Tuhacevski a promovat ştiinţa rachetelor, dar după căderea sa în dizgraţie, în 1937, mulţi dintre savanţii protejaţi de el au fost aruncaţi în închisoare şi unii chiar executaţi. La începutul anilor 1940, conducerea proiectului spaţial a fost preluată de Malenkov, iar oamenii de ştiinţă - inclusiv unii care fuseseră arestaţi mai înainte ca „duşmani ai poporului" - erau recrutaţi acum pentru proiectul rachetelor cu încărcătură nucleară. în anii 1950, întregul program, care beneficiase enorm de pe urma instalaţiilor şi a expertizei dezvoltate de nazişti, a ajuns sub protecţia lui Hruşciov, care spera să transforme forţele armate sovietice şi să pună capăt preeminenţei infanteriei şi tancurilor. Lumea a devenit conştientă de primul succes spectaculos al programului sovietic de rachete pe 4 octombrie 1957, când posturile de radio au transmis semnalele captate de la primul Sputnik, satelitul artificial. Au urmat şi alte triumfuri: prima călătorie în spaţiu a unui animal (un câine - Laika) şi apoi, chiar mai impresionant, primul zbor al unui om în spaţiu, realizat de pilotul Iuri Gagarin în
aprilie 1961.
Hruşciov a marcat misiunea lui Gagarin cu cele mai somptuoase sărbători publice de după 1945 şi nu şi-a putut opri lacrimile la ceremonie. Pentru el, succesul rachetei Vostok-1 a lui Gagarin era dovada că URSS devenise o ţară modernă. Americanii erau buimăciţi. Senatorul democrat Henry „Scoop" Jackson, un militant al Războiului Rece, a declarat că lansarea satelitului a fost „o lovitură devastatoare" pentru puterea americană şi i-a cerut preşedintelui Eisenhower să anunţe „o săptămână a ruşinii şi pericolului". Convins că exista un uriaş „decalaj uman" între savanţii sovietici şi cei americani, Jackson şi aliaţii lui au convins un preşedinte deja furios să semneze Legea Educaţiei pentru Apărarea Naţională. Cheltuielile pentru educaţie s-au dublat şi s-au alocat fonduri masive pentru ştiinţă, precum şi pentru studiul

comunismului şi al Lumii a Treia - punându-se astfel bazele superiorităţii americane în învăţământul superior şi în cercetarea avansată.
Poate că programul spaţial a implantat în minţile duşmanilor ei ideea că URSS era o ţară cu oameni luminaţi, raţionali, dar transformarea imaginii în realitate s- a dovedit o provocare mult mai mare. După o perioadă de toleranţă relativă în timpul războiului şi la sfârşitul perioadei staliniste, Hruşciov a revenit la ateismul anilor 1920 şi 1930, închizând biserici şi introducând noi cursuri de „ateism ştiinţific" în universităţi. Propagandiştii partidului, în efortul lor de a răspândi ateismul, au declarat zborul lui Gagarin o dovadă a inexistenţei lui Dumnezeu.
Uniunea Sovietică îşi reclamase, aşadar, spectaculos mai vechiul ei statut de culme a modernităţii după obscurantismul „medieval" din perioada postbelică. Dar cum putea fi finanţată modernizarea - atât cea militară, cât şi cea a nivelului de trai? Soluţia lui Hruşciov consta în noua lui formă de mobilizare, mai cuprinzătoare şi nonviolentă. El era convins că putea realiza mai mult şi decât se reuşise prin intimidarea practicată de Stalin, şi decât se obţinuse cu stimulentele capitalismului. A relaxat vechiul regim de disciplină din fabrici şi muncitorilor li s-au dat mai multe libertăţi, în speranţa că vor munci mai bine. Era, totodată, hotărât să zgâlţâie oficialităţile din automulţumirea lor. Dar accentul pus pe generalizare şi participare nu însemna şi sfârşitul poziţiei privilegiate a Partidului Comunist. Dimpotrivă, Hruşciov voia ca partidul să aibă rolul conducător în mobilizarea maselor. Una dintre primele lui iniţiative a fost să lichideze ministerele industriale - cuiburi ale aroganţilor Drozdovi, cum le considera el - şi să dea puterea responsabililor locali ai partidului, prin noile consilii economice
regionale. Hruşciov cerea ca oamenii din partid, entuziaşti din punct de vedere ideologic, să fie mai capabili să însufleţească masele decât solemnii funcţionari de stat. Se revenise la vechiul stil de campanie din anii 1930. Oficialii din partid, foarte doritori să promoveze, făceau promisiuni nerealiste de a realiza miracole economice. Până şi Lîsenko a revenit din dizgraţie, deoarece Hruşciov s-a încrezut în promisiunile lui de a îmbunătăţi recolta de grâu.

După cum era de aşteptat, încrederea lui Hruşciov în „salturile" rapide s-a dovedit neîntemeiată. Prima lui campanie - programul Terenurile Virgine, de creştere a producţiei de grâu - a eşuat în 1963, pentru că pământurile semănate erau expuse la secetă şi mai puţin fertile decât media. Producţiile fabuloase promise s-au dovedit false. Conducătorul partidului pe regiunea Riazan a promis să tripleze producţia de carne şi a primit titlul de Erou al Muncii Socialiste pe baza planurilor lui utopice. Dar apoi s-a aflat că el cumpăra de fapt carne din regiunile învecinate şi o prezenta ca producţie proprie. Când a fost dat de gol, s-a sinucis de ruşine. Nici încercările lui Hruşciov de a remodela relaţiile dintre oficiali şi muncitori nu au avut mai mult succes. El a înlocuit represiunea stalinistă şi acordul individual cu noi stimulente colective (legând salariile de realizările globale ale fabricii), dar cu prea puţin succes: muncitorii nu se simţeau inspiraţi să lucreze mai mult, din moment ce ei, individual, aveau prea puţin control asupra performanţei fabricii ca întreg.[62] De asemenea, Hruşciov a descoperit că şefii de partid nu erau mai capabili decât birocraţii de stat să inspire eroism oamenilor obişnuiţi. Deziluzionat, la fel ca Stalin în anii 1930 şi Gorbaciov în anii 1980, Hruşciov ajunsese să-şi schimbe părerea despre şefii din partid, pe care îi considerase aliaţi împotriva unei birocraţii de stat recalcitrante şi pe care acum dădea vina pentru eşecul proiectelor lui măreţe. El se plângea că oamenii din partid erau la fel de conservatori ca Drozdovii din vechiul aparat economic. Astfel a ajuns la concluzia că soluţia ar fi o infuzie de sânge proaspăt. A ordonat ca un procent anume dintre oficiali să fie înlocuiţi obligatoriu la fiecare alegere din partid şi a împărţit aparatul de partid în două - o parte având în grijă agricultura, cealaltă industria. Ambele reforme au fost foarte detestate de către oficialii din partid, care le considerau, după cum era de aşteptat, o ameninţare la adresa slujbelor şi a statutului lor. Popularitatea iniţială a lui Hruşciov a scăzut şi ea, întrucât nu a reuşit să-şi ducă la îndeplinire promisiunile economice. Scumpirea alimentelor în 1962, menită să îmbunătăţească stimulentele şi nivelul de trai al ţăranilor, i-a lovit pe muncitori, declanşând greve şi tulburări în multe oraşe sovietice. Cea mai amplă a fost greva de la Fabrica de Locomotive Electrice Budionnîi, din oraşul Novocerkassk, în Caucaz. Muncitorii s-au

plâns că nu-şi mai permit să cumpere carne şi cârnaţi. Un oficial le-a spus, invers faţă de sfatul dat de Maria Antoaneta, că ar trebui să se mulţumească atunci cu pateu de ficat, mai ieftin, iar muncitorii i-au replicat cu o nouă lozincă: „Faceţi cârnaţi din Hruşciov".[63] La fel ca în Duminica Sângeroasă din 1905, greviştii au mărşăluit spre centrul oraşului, purtând portretele lui Marx, Engels şi Lenin, dar au fost opriţi de soldaţi, împuşcăturile au început când demonstranţii au refuzat să plece şi 23 dintre ei au fost ucişi. Hruşciov era îngrijorat că tulburările puteau să se răspândească, dacă nu erau ţinute sub control.[64]

Novocerkassk a arătat cu brutalitate cât de condiţionat era sprijinul muncitorilor. Intelectualii urbani - la început cei mai fervenţi susţinători ai lui Hruşciov - şi- au pierdut şi ei curând dragostea pentru eroul lor. Ludmila Alekseeva, o profesoară care avea să devină ulterior disidentă, îşi amintea de cercul ei de prieteni din tinereţe. Aceştia se considerau descendenţi ai intelighenţiei din epoca lui Cernîşevski, dar, spre deosebire de aceia, „nu eram împovăraţi de vină faţă de oamenii obişnuiţi, de vreme ce eram la fel de săraci şi de lipsiţi de drepturi ca şi compatrioţii noştri care nu ajunseseră la nivelul nostru de educaţie". Alekseeva a arătat că se produsese o ruptură tot mai pronunţată între clasele de mijloc urbane, educate, şi partid. Ea şi-a amintit că prietenii ei erau împărţiţi în două grupuri: „fizicienii" erau descendenţii marxiştilor modernişti, acum însă sceptici faţă de orice ideologie: „Toată trăncăneala asta despre dreptate socială, democraţie, egalitate, «poporul», proletari din toate ţările uniţi- vă. Uite unde ne-a adus: n-avem nimic de mâncare. Suntem în rahat până la gât şi voi tot pălăvrăgiţi."[65] „Poeţii", prin contrast, respingeau cu dispreţ obsesia referitoare la atomi şi neutroni. Aceşti romantici voiau să cunoască sensul vieţii şi să afle „cum să trăieşti". în grup se mai puteau găsi câţiva care-şi păstraseră entuziasmul pentru marxism, deşi marxismul lor era unul eclectic, neoficial, un talmeş-balmeş de Karl Kautsky, Rosa Luxemburg şi Herbert Marcuse din Şcoala de la Frankfurt.

Atât fizicienii, cât şi poeţii Alekseevei găsiseră iniţial multe de admirat la „destalinizarea" lui Hruşciov, dar au fost repede deziluzionaţi. La fel ca Beria şi Malenkov, Hruşciov a acceptat că dogmatismul rigid din era stalinistă fusese distructiv şi că regimul

trebuia să aibă o atitudine mai cuprinzătoare faţă de intelighenţia tehnică. El a permis publicarea unor lucrări care înainte n-ar fi avut nici o şansă să ajungă la tipar, precum relatarea puternică şi sumbră a lui
Soljeniţîn despre viaţa de prizonier în Gulag, O zi din viaţa lui Ivan Denisovici (Odin deni Ivana Denisovicia). Dar reabilitarea lui Lîsenko şi criticarea lui Dudinţev i-au dezamăgit pe susţinătorii de până atunci. în memoriile lui, Hruşciov regreta că n-a curtat mai mult intelighenţia, dar problema era parţial culturală şi parţial de generaţie: oficialii de partid fără studii din anii 1920 şi 1930 aveau prea puţine în comun cu orăşenii sofisticaţi din 1960. Ciocnirea culturilor este bine ilustrată de această tiradă a lui la o expoziţie de artă modernă la Moscova:
Pari un băiat drăguţ, dar cum ai putut să pictezi aşa ceva? Ar trebui să-ţi dăm pantalonii jos şi să te aşezăm într-o tufă cu spini până când o să-ţi dai seama că ai greşit. Ar trebui să-ţi fie ruşine. Eşti vreun poponar sau eşti om normal?... Avem dreptul să te trimitem să tai copaci până recuperăm banii pe care i-a cheltuit statul cu tine. Oamenii şi guvernul s-au ocupat atât de tine, şi tu îi răsplăteşti cu porcăria asta.[66]
Un pericol mai mare pentru Hruşciov decât intelighenţia relativ liniştită îl reprezentau însă tovarăşii lui din conducerea partidului. Pentru ei, obiectivele lui ambiţioase, entuziasmul ideologic şi comportamentul impulsiv păreau profund ameninţătoare. Mai ales comportamentul lui pe scena politică externă era neliniştitor şi stânjenitor. Hruşciov promisese să transforme vechea confruntare militară Est-Vest într-o competiţie ideologică paşnică, dar a prezidat cea mai tensionată şi mai periculoasă perioadă din Războiul Rece. Mandatul lui a fost marcat de o serie de crize: Ungaria în 1956; încercările lui de a-i izgoni pe occidentali din Berlin în 1958, care au culminat cu construirea unuia dintre cele mai importante simboluri ale confruntării din Războiul Rece - Zidul Berlinului, în 1961; şi, cea mai gravă dintre toate, criza rachetelor din Cuba, în 1962.
Nu ar fi corect să aruncăm toată responsabilitatea pentru înfierbântarea Războiului Rece doar asupra lui Hruşciov. Lumea de la începutul anilor 1960 avea o încărcătură ideologică mult mai mare decât în urmă cu un deceniu. Comunistul convins Mao venea

tare în urma lui Hruşciov, iar revoluţia cubaneză din 1959 a lui Fidel Castro anunţa apariţia unei noi generaţii de comunişti din Lumea a Treia. între timp, cu toate că politicile preşedintelui John F. Kennedy, ales în 1960, aveau un grad înalt de flexibilitate, acesta era decis să negocieze de
pe poziţii de forţă. El a dat, totodată, un nou impuls luptei împotriva comunismului în Lumea a Treia şi era dispus să recurgă la operaţiuni militare sub acoperire. Hruşciov, hotărât să păstreze conducerea ideologică a comunismului mondial, a răspuns la aceste provocări în mod impulsiv, fără vreo urmă din precauţiile temătoare ale lui Stalin.
Hruşciov încerca să ducă o politică externă ambiţioasă la preţ redus, întrucât ezita să taie din cheltuielile pentru nivelul de trai şi spera să reducă din cheltuielile pentru armata convenţională în timp ce construia arsenalul nuclear. Dar planurile lui nu au mers fără piedici. Ofiţerii din Armata Roşie erau evident nemulţumiţi de reducerile de efective propuse, iar construcţia rachetelor balistice intercontinentale, cu rază lungă de acţiune, s-a dovedit mai costisitoare şi mai dificilă decât se aştepta. în 1962 - un an ce a adus performanţe economice dezamăgitoare, creşteri de preţuri şi tulburări sociale - Hruşciov trebuia să găsească o cale ieftină şi rapidă de a îmbunătăţi balanţa strategică, într-o perioadă în care Statele Unite instalau rachete în Italia şi Turcia. Soluţia lui a fost „să băgăm un arici de-al nostru în pantalonii americanilor", după exprimarea lui colorată: amplasarea de rachete cu rază scurtă şi medie de acţiune în Cuba devenită comunistă.[67] Superioritatea tehnologică americană a fost însă cea care a dejucat până la urmă planul lui Hruşciov. Avioanele-spion au descoperit construcţiile, iar navele militare americane şi sovietice s-au înfruntat în Caraibe. Superputerile se priveau „faţă în faţă", după cum a spus Dean Rusk, iar lumea ajunsese mai aproape ca oricând de o catastrofă nucleară. Hruşciov a fost cel care a cedat primul şi şi-a retras navele. El a obţinut unele concesii de la americani: aceştia şi-au retras rachetele din Turcia şi au promis, neoficial, să nu mai încerce o altă invazie a Cubei. Dar Kennedy a insistat ca înţelegerea privind rachetele din Turcia să nu fie făcută publică; în consecinţă, Hruşciov nu a avut cum respinge criticile că ar fi umilit Uniunea Sovietică. El şi-a pierdut prestigiul în faţa conducerii

sovietice, a americanilor şi a chinezilor, fiind confruntat şi cu mânia cubanezilor.
Criza rachetelor din Cuba s-a dovedit un punct de cotitură în Războiul Rece. Avertizările privind pericolul reprezentat de armele nucleare, făcute de Malenkov şi alţii la jumătatea anilor 1950, nu mai puteau fi ignorate. între timp, Hruşciov şi conducerea de către URSS a comunismului mondial au avut mult de suferit, iar peste doi ani a fost nevoit să facă faţă unui complot împotriva lui. însă eşecurile din politica externă nu erau singurul motiv al slăbiciunii lui. Conflictele sale cu şefii din partid au avut şi ele importanţa lor. Hruşciov credea că politica lui nu funcţionează pentru că este subminată de oficialii interesaţi doar de problemele lor. Colegii îl bănuiau, probabil pe bună dreptate, că ar plănui o epurare a şefilor partidului, organizând alegeri la care aceştia trebuiau să se supună.
Pe 13 octombrie 1964, Hruşciov s-a întors din Caucaz pentru o şedinţă a prezidiului, la care colegii lui l-au condamnat pentru că n-ar fi de încredere şi pentru voluntarism, cerând înlăturarea lui. Hruşciov nu a ripostat, ba chiar a acceptat unele dintre critici, cu ochii în lacrimi. El s-a retras în linişte, din motive „de sănătate". Succesorii lui, conduşi de şeful partidului, Leonid Brejnev, de prim-ministrul Andrei Kosîghin şi de Nikolai Podgornîi, au schimbat cursul. Promisiunea comunismului iminent a fost abandonată. Populismul a lăsat locul puterii oficialilor, iar termenul folosit de Hruşciov pentru URSS - „statul tuturor oamenilor" - a fost abandonat. Brejnev a redat oficialilor speriaţi siguranţa locului de muncă pe viaţă. Versiunea nonviolentă a radicalismului din anii 1930 adoptată de Hruşciov eşuase; „imperiul invizibil" al lui Dudinţev contraatacase.
Când Palatul Pionierilor de pe colinele Lenin şi-a deschis porţile, în 1962, era deja clar că versiunea paşnică a marxismului radical pe care o exprima este pe cale să eşueze. Partidul Comunist nu avea, evident, cum să entuziasmeze oamenii şi să-i facă să muncească mai bine. Nu mai era organizaţia mesianică din anii 1920, iar declararea păcii de clasă în ţară şi în străinătate făcuse să fie şi mai greu de stârnit entuziasmul popular. Confruntaţi cu un inamic - din interior sau de afară -, oamenii sunt deseori mai dispuşi să facă sacrificii, dar Hruşciov nu mai voia o luptă de clasă violentă, iar

Occidentul nu era o ameninţare imediată. Hruşciov era forţat să se comporte din ce în ce mai mult ca un Moş Crăciun sovietic, promiţând bunătăţi şi consum din abundenţă, decât ca un Moise marxist, care să-şi conducă poporul spre un tărâm al dreptăţii şi al egalităţii. începutul anilor 1960 era încă o perioadă de optimism şi încredere în socialism. Dar aruncându-i mănuşa (fie ea şi de menaj) lui Nixon la celebra dispută din bucătărie şi angajându-se explicit în competiţie cu Occidentul pe tema nivelului de trai, Hruşciov reuşise doar să planteze seminţele viitoarei degradări ideologice. Nikita Hruşciov s-a considerat întotdeauna un radical, iar colegii lui nemulţumiţi din Comitetul Central erau de aceeaşi părere. Dar comuniştilor care lansau un nou val de revoluţii în lumea în curs de dezvoltare li se părea că Hruşciov îşi pierduse elanul revoluţionar. El dăduse înapoi în privinţa Cubei şi, respingând lupta de clasă, lipsise comunismul de energia lui morală şi emoţională. Cel mai mare critic al „revizionismului" lui Hruşciov a fost Mao, deoarece partidul chinez încă mai credea că este pe cale să construiască socialismul şi că este nevoie de măsuri dure. De asemenea, China nu suferise ceva la fel de traumatic ca „Marea Ruptură" sovietică sau ca Teroarea din anii 1930, iar lupta de clasă părea în continuare virtuoasă şi necesară. China avea să compenseze însă curând lipsa ei de experienţă în acest domeniu. în deceniul următor avea să sufere dezastre fără precedent în lumea comunistă.în anii 1958 şi 1959, ca parte a utopicului Mare Salt înainte al Chinei spre modernitate, a fost terminat un amplu proiect arhitectonic - „Cele Zece Clădiri" din Beijing. Cinci dintre ele erau muzee şi săli de expoziţie; celelalte cinci includeau gara din Beijing, hoteluri şi case de oaspeţi ale partidului. Chiar dacă trecuseră cinci ani de la moartea lui Stalin şi blocul sovietic îmbrăţişase modernismul, stilul adoptat la Beijing era stalinist pe faţă, îmbogăţit totuşi cu elemente chinezeşti, cum ar fi acoperişurile gen pagodă. Nu erau totuşi clădirile tip tort de nuntă ale stalinismului din anii 1950, ci se apropiau de arhitectura sovietică austeră de la jumătatea anilor 1930, fiind mai asemănătoare cu pavilionul de la Paris, din 1937.[68] în politică, la fel ca în arhitectură, chinezii respingeau ierarhiile rigide din perioada de final a stalinismului, fiind mai apropiaţi de marxismul radical al lui Stalin de la începuturi.

în ceea ce priveşte actul de paricid comis de Hruşciov, Mao a avut o atitudine amestecată. Pe de-o parte, îi displăcea la fel de mult ca lui Hruşciov cultura paternalistă a stalinismului radical. El se plângea că relaţiile dintre Uniunea Sovietică şi China erau asemănătoare celor „dintre tată şi fiu, dintre pisică şi şoarece";[69] Stalin se comporta ca un „mandarin" confucianist de stil vechi, iar Discursul secret al lui Hruşciov fusese perceput ca „o mişcare de eliberare". Lui Mao i-a plăcut la început francheţea lui Hruşciov, recunoscând în el un marxist asemenea lui, frust, mai de la ţară. Era bine, a afirmat Mao, când tovarăşii din provincie îi înlocuiau pe tovarăşii de la centru, deoarece „la nivel local, lupta de clasă este mai acută, mai apropiată de lupta naturală, mai apropiată de mase".[70] Totuşi, aşa cum arată această observaţie, el îl înţelesese fundamental

greşit pe Hruşciov. Poate că liderul sovietic era un radical, dar renunţase la lupta de clasă, pe când Mao cu siguranţă nu făcuse asta. Părerea lui Mao despre Stalin, deşi critică, nu a fost niciodată atât de dură ca aceea a conducerii sovietice. în februarie 1957, Mao a formulat o estimare pozitivă - şi remarcabil de precisă - a lui Stalin: acesta era 70% marxist, 30% nemarxist. în plus, lui Mao i-a displăcut faptul că Hruşciov s-a lansat în acest act de paricid de unul singur, fără să se consulte cu partidele înfrăţite. Hruşciov însuşi, a concluzionat el, îmbrăcase mantia arogantă, imperială, a fostului patriarh

.La jumătatea anilor 1950, lucrurile se aranjaseră bine pentru comuniştii chinezi. Partidul avea inamici, dar atrăsese şi un sprijin larg, ca forţă ce lupta pentru dreptate şi dezvoltare economică. Situaţia politică era stabilă; URSS îşi ajuta fratele mai mic. Ajutorul sovietic, relativ modest în timpul lui Stalin, crescuse spectaculos, ajungând în 1959 la un extraordinar 7% din venitul naţional sovietic.[71] Mao şi-a demonstrat vigoarea - cu toate că avea 62 de ani - prin trei partide de înot pe distanţe lungi, foarte mediatízate, în fluviul Yangtze.
Trebuia făcut totuşi ceva pentru a aplatiza vechile ierarhii, inerente stalinismului radical. Mao privise cu îngrijorare rebeliunile care au măturat Europa de Est între 1953 şi 1956 şi era hotărât ca aşa ceva să nu se întâmple în China. El şi ceilalţi comunişti chinezi radicali erau nemulţumiţi de ceva vreme de inegalităţile care apăreau. Trecerea de la gherilă la o armată profesionistă, mai ales, era plină de dificultăţi. Ofiţerii din armată se comportau ca nişte mici stăpâni feudali, folosind soldaţii pe post de servitori şi exercitând chiar un droit du seigneur asupra femeilor locale. Soluţia lui Mao a fost să-i apropie pe soldaţi de comunităţile de ţărani, punându-i, de exemplu, să-şi doneze excrementele pentru a fi folosite ca îngrăşăminte ori să ajute la eforturile de eradicare a ciumei. Evident, ofiţerii profesionişti şi bine pregătiţi tehnic găseau că această imixtiune a politicului şi declasarea priorităţilor militare sunt profund iritante.
Abordarea generală a lui Mao era însă apropiată de cea a lui Hruşciov, şi chiar de a lui Malenkov - cel puţin la început. Partidul, a concluzionat el, avea nevoie de o „ajustare", dar aceasta nu avea să fie o luptă de clasă în stilul vechi, pentru a nu submina pacea dezvoltării economice. Mai degrabă avea să fie o epurare „liberală". Intelectualii burghezi, nu clasele „roşii" - muncitorii, ţăranii, activiştii de partid -, aveau să fie invitaţi să-şi spună criticile. Lucrul acesta nu urma să fie făcut în „şedinţe de luptă" tăioase şi agresive, ci „blând ca o adiere sau ca o ploaie de vară". Numărul oficialilor avea să fie redus, dar urma să se facă totul pentru a împiedica o reînviere a dogmatismului şi a puritanismului comunist, cum se întâmplase la Yan'an în 1943. „O sută de flori" aveau să înflorească în cultură şi „o sută de şcoli de gândire" să se afirme în ştiinţă.[72]

La început, intelectualii cu bun-simţ au tăcut din gură. Se temeau de represalii din partea şefilor partidului dacă ar fi vorbit deschis. Mao însă a reuşit să-i convingă că vorbeşte serios. Vreme de cinci săptămâni după ziua de 1 Mai 1957, ei au răspuns chemărilor lui Mao la critici sincere şi deschise. După cum era de aşteptat, lui Mao nu i-a plăcut ce a auzit. Criticile erau vitriolante. Corupţia, alegerile aranjate şi aroganţa partidului - toate au fost ţinte, aşa cum era de aşteptat, dar au fost luate în vizor şi colectivizarea, monopolul puterii exercitat de partid şi imitarea slugarnică a Uniunii Sovietice. La Universitatea din Beijing, un „Zid al Democraţiei" a fost acoperit cu afişe ce atacau partidul. Mao şi-a dat seama curând că revoluţia lui liberalizantă scăpa de sub control şi submina însăşi legitimitatea partidului. Prin urmare, a executat imediat o piruetă bruscă şi a lansat un atac brutal împotriva „deviaţioniştilor de dreapta". Peste 300 000 de intelectuali au căzut victime cenzurii, carierele lor încheindu-se.

Mao nu avea să mai urmeze niciodată strategia de liberalizare controlată a lui Hruşciov; într-adevăr, aceasta avea să se repete numai după moartea lui. Din acel moment, cel puţin în opinia lui Mao, intelectualii aveau să fie priviţi iremediabil ca anticomunişti. Cu toate acestea, el a continuat să caute alternativă la ceea ce considera ca fiind o ordine stalinistă pe cale să se instaureze în China. Şi a găsit- o întorcându-se la socialismul de gherilă din Yan'an şi la lupta radicală de clasă.

Deficienţele vechiului model stalinist ieşeau în evidenţă mai ales în economie. Cum avea să recupereze China decalajele faţă de Occident - şi chiar faţă de Uniunea Sovietică? în cea de-a doua călătorie pe care a făcut-o în URSS în 1957, Mao a fost profund impresionat de clădirea Universităţii din Moscova, dar părea puţin probabil ca metodele staliniste să ajute China să atingă astfel de culmi de bogăţie şi cultură.[73] Strategia lui Stalin fusese să stoarcă sectorul rural (şi muncitorimea), orientând aceste resurse spre industria grea. Dar era o problemă în aplicarea metodei în China. Agricultura chineză era mult mai săracă şi mai puţin productivă decât fusese cea din URSS în 1928, când Stalin a început transformarea economică. în realitate, nu prea exista un surplus care să fie extras. Cum să plătească atunci statul pentru industrializare?

Soluţia lui Mao a fost Marele Salt înainte din 1958. Această campanie era şi mai utopică decât Marea Ruptură a lui Stalin, cu toate că avea o oarecare logică. Exista o singură resursă pe care China o avea din abundenţă - munca ţăranilor - şi conducătorul statului era hotărât să o exploateze până la limita absolută. Teoria Marelui Salt era că ţărănimea putea realiza creşteri uriaşe de productivitate în agricultură, construind, de exemplu, sisteme de irigaţie, în timp ce avea să construiască şi o industrie. Spre deosebire de alte modele de dezvoltare, industrializarea nu urma să se facă în oraşe, ci la ţară. Ţăranii puteau să realizeze aceste fapte ambiţioase constituindu-se în armate revoluţionare, conduse de activişti de partid. Speranţa era că spiritul de sacrificiu din războiul revoluţionar putea fi reaprins şi transferat în economie. în acelaşi timp, folosirea brigăzilor de muncă de tip gherilă avea să dizolve inegalităţile politice ale „feudalismului" şi stalinismului. Iată cum explica Mao:

Revoluţiile noastre se urmează una pe alta, una după alta... După o victorie, trebuie să ne stabilim imediat o nouă ţintă. în acest fel, cadrele de partid şi masele vor fi întotdeauna pline de fervoare revoluţionară, în loc să se umfle în pene. într-adevăr, nu au timp să se umfle în pene, chiar dacă le place asta.[74]

Retorica era, desigur, ciudat de familiară; într-adevăr, amintea de cea a lui Stalin la sfârşitul anilor 1920: puterea voinţei poate realiza orice, dacă este mobilizată cum trebuie; nu există fortăreaţă pe care bolşevicii să n-o poată cuceri. Dar ambiţiile lui Mao erau mult mai mari decât orice şi-ar fi putut imagina Stalin. Economia chineză avea s-o depăşească pe cea britanică în cincisprezece ani, s-a anunţat, şi, pe măsură ce entuziasmul a crescut, durata s-a comprimat. în septembrie 1958, Mao a pretins că Marea Britanie va fi ajunsă din urmă chiar în anul următor.[75] Mai mult, a afirmat Mao, China se afla în pragul comunismului deplin.

în oraşe, Marele Salt a luat forma unei versiuni şi mai utopice şi mai participative a planului cincinal al lui Stalin. Epoca se voia una a „democraţiei": criticarea directorilor şi a specialiştilor de către activiştii de partid era puternic încurajată. Cunoaşterea aprofundată nu mai era privilegiată; oricine, de la cel mai sărac ţăran până la academicianul cel mai titrat, putea să fie specialist - sau, ca în celebra lozincă a regimului, şi „roşu" şi „expert". Dar adevărata ţintă a Marelui Salt era zona rurală. „Comunele

populare", formate din grupuri de sate, aveau misiunea să organizeze ţăranii pentru marile însărcinări pe care li le atribuise Mao. Peste o sută de milioane de bărbaţi şi femei au fost mobilizaţi în unităţi semimilitare pentru a lucra la irigaţii, la reîmpădurire şi la proiectele de combatere a inundaţiilor, deseori departe de casă. Ţăranii erau, de asemenea, îndemnaţi să facă industrie la ţară, de exemplu furnale de oţel de capacitate mică. Bu Yulong, un oficial rural din provincia Henan, care se oferise voluntar să construiască furnale la sud de satul lui, îşi aminteşte atmosfera marţială:
Eram împărţiţi în companii de câte 180 de oameni, ca în armată. într-adevăr, totul copia sistemul militar. Curând ni s-au dat uniforme militare verzi şi cursul vieţii zilnice a fost, de asemenea, militarizat. în fiecare dimineaţă suna goarna, să trezească pe toată lumea.[76]
Toţi cei aflaţi în deplinătatea puterilor fizice erau obligaţi să participe, iar aceasta a ridicat întrebarea cine avea să se ocupe de copii, să gătească şi să facă treburile casnice. Aici au intervenit din nou comunele. Au fost construite creşe şi şcoli, pornind de la presupunerea că promisa creştere de productivitate avea să le acopere costurile. Mâncarea era gratuită şi se mânca la cantine publice. Salariile erau egale, fără să mai fie legate de productivitate; spiritul de sacrificiu, nu lăcomia de bani, trebuia să motiveze eroicul popor chinez. Marele Salt nu trebuia să fie însă doar economic, ci şi cultural. Peste tot au răsărit teatre pentru spectacolele operelor regionale şi milioane de bărbaţi şi femei au fost încurajaţi să scrie poezii, ca să distrugă astfel monopolul cultural al vechii elite; scribi de stat călătoreau prin ţară pentru a culege această nouă literatură a poporului.
La început, Marele Salt înainte s-a bucurat de un oarecare sprijin la ţară. Un locuitor al satului Zengbu din Guangdong, în sudul Chinei, îşi aminteşte de altruismul din acea vreme:
Conştiinciozitatea oamenilor era atât de mare la începutul Marelui Salt înainte, încât voiam să facem totul în comun. Nu era nevoie nici măcar de vânzători în magazine, pentru că se putea avea încredere în oameni că vor lăsa suma corectă de bani pentru bunurile luate.[77]
Bu Yulong era entuziasmat şi el de colectivismul epocii:
Nu o să uit niciodată emoţia pe care am simţit-o când am văzut primul meu furnal... Rezultatul muncii noastre nu era prea înalt,

totuşi în Zhugou s-a organizat o mare sărbătoare. Au fost aprinse artificiile şi tobele au bătut. Unii şi- au recitat poeziile:

Sufletele noastre se înalţă mai sus decât rachetele; Voinţa noastră

este mai puternică decât fierul şi oţelul;
Numărăm zilele puţine care au rămas până când o să întrecem Marea Britanie şi America.[78]
Dar deziluzia s-a instalat rapid. Atât de mulţi oameni lucrau la irigaţii şi la producţia de oţel, încât nu mai erau destule braţe pentru a strânge recolta. între timp, mâncarea gratuită din cantinele comunale a contribuit la penuria de alimente. De asemenea, furnalele construite la marginea satului produceau oţel de proastă calitate, iar planul nu putea fi îndeplinit decât prin confiscarea oalelor şi a lopeţilor, care erau duse la topit. Acesta a fost doar unul dintre simptomele efectului pe care îl avea optimismul dezlănţuit al lui Mao. Şefii partidului erau presaţi tot mai mult să promită luna de pe cer, să mintă în privinţa realizărilor lor şi să-şi muşamalizeze eşecurile. Mao părea să se lase păcălit de toată această activitate înşelătoare. Medicul lui, Li Zhisui, îşi aminteşte că au făcut amândoi o călătorie cu trenul prin zona rurală din Hebei şi s-au minunat de transformările văzute. Ţărănci în veşminte colorate lucrau, îngrijind culturi luxuriante şi, oriunde te uitai, vedeai furnale ridicându-se spre cer. Dar doctorul Li şi-a dat seama repede că totul era un gigantic sat al lui Potemkin - furnalele, s-a aflat, fuseseră construite special de-a lungul drumului, iar orezul era adus de pe câmpuri aflate la distanţă şi replantat pentru a da impresia de abundenţă. Iar orezul era pus atât de înghesuit, încât trebuiau aduse ventilatoare electrice pentru ca aerul să circule printre plante, ca să nu putrezească. Aşa cum a comentat cu amărăciune dr. Li, „întreaga Chină era o scenă şi toţi oamenii - actori într-un spectacol dat pentru Mao".[79]
Cei mai mulţi dintre colegii lui Mao au sprijinit Marele Salt, convinşi de succesele mult umflate din rapoartele oficialilor locali. Dar, la începutul anului 1959, au început să apară dubiile şi Mao însuşi era îngrijorat. Când a vizitat Shaoshan, satul în care se născuse, s-a întristat la descoperirea că templul budist local - la care mama lui mergea adesea - fusese demolat, cărămizile fiind luate pentru construirea unui furnal, iar lemnul pentru a fi pus pe

foc.[80] în mai, Mao a făcut unele retuşuri; cantinele, de exemplu, nu mai erau obligatorii. Marele Salt însă a continuat, iar când comandantul armatei, mareşalul Peng Dehuai, a cerut o retragere în iulie 1959, Mao, afectat de critici, a insistat că era nevoie de fapt de o reradicalizare. Peng a fost condamnat pentru „deviaţionism de dreapta" şi oficialii locali au fost presaţi să redeschidă cantinele comunale. Risipa a continuat, aşadar, în timp ce ţăranii erau obligaţi să plătească impozite mai mari, pe baza producţiilor umflate din rapoarte.[81] Din agricultură erau extrase acum resurse uriaşe: investiţiile industriale au crescut de la 38% în 1956 la un masiv 56% în 1958, mare parte din creştere fiind pe seama ţărănimii. Rezultatul a fost o foamete catastrofală: potrivit unor estimări, între 20 şi 30 de milioane de oameni au murit în perioada 1958-1961 - una dintre cele mai devastatoare foamete din istoria modernă.[82]

în 1960, conducerea partidului, inclusiv Mao, acceptase că Marele Salt fusese un eşec dezastruos. Iar prestigiul lui Mao a primit încă o lovitură prin ruperea de URSS (şi, odată cu ea, prin retragerea de către Hruşciov a ajutorului financiar şi tehnic). Radicalismul de gherilă al lui Mao îl făcea pe Hruşciov să pară un ultrareacţionar, mai ales în politica externă. Mao îi reproşa lui Hruşciov doctrina „competiţiei paşnice" cu Occidentul şi disponibilitatea de a se alia cu lideri necomunişti din Lumea a Treia, precum Nehru în India. Forţele chineze au bombardat insula Quemoy, ocupată de naţionaliştii lui Jiang Jieshi, iar Mao a mers până la a declara că un război nuclear global n-ar fi chiar aşa un dezastru; socialismul avea să se ridice din ruine; bomba americanilor era „un tigru de hârtie". Alarmat de nesăbuinţa lui Mao, Hruşciov a refuzat să îl ajute să demareze un program de înarmare nucleară. în 1961, blocul comunist era irevocabil dezbinat.

Poziţia lui Mao după sfârşitul Marelui Salt în 1960-1961 semăna cu cea a lui Stalin după „Marea Ruptură" din 1931-1933. El şi-a dat seama că ambiţiile nemăsurate şi populismul lui provocaseră haos. A acceptat şi că „retragerea" de la radicalism spre o formă mai tehnocratică de comunism era necesară. Marele Salt a fost abandonat. Cele mai multe dintre furnalele de la ţară au fost dezasamblate, iar 6% din pământ a fost dat înapoi ţăranilor, pentru a fi cultivat în loturi private. Liu Shaoqi, Deng Xiaoping şi Zhou Enlai - marxişti mai modernişti - au preluat controlul, în timp ce

Mao îşi pierdea şi prestigiul şi influenţa. Obiectivul noii conduceri colective era să reinstaureze ordinea, după haosul Saltului. Campaniile democratice au fost abandonate, plata în acord s-a întors, iar competenţa era din nou la loc de cinste; la ţară, vechile elite au fost reinstalate. Inegalităţile împotriva cărora se dezlănţuise Mao se furişaseră înapoi pe fereastră.
Şefii locali şi-au reafirmat autoritatea în mare măsură la fel cum o făcuseră
predecesorii lor sovietici la jumătatea anilor 1930: cu poliţia şi cu hârtiile. Paşapoartele, cărţile de identitate şi dosarele păstrau informaţii detaliate despre fiecare individ, pe lângă cele esenţiale - clasa şi apartenenţa politică. încă de la revoluţie, oamenii erau împărţiţi în categorii ca membri ai „celor cinci tipuri roşii" (muncitorii, ţăranii săraci şi din josul clasei de mijloc, cadrele revoluţionare, soldaţii revoluţionari şi rudele martirilor revoluţionari) sau ai „celor cinci elemente negre" (moşierii, ţăranii bogaţi, contrarevoluţionarii, elementele negative şi cei de dreapta - plus, implicit, intelectualii). De la jumătatea anilor 1960, când cadrele locale au început să preia un control mai mare asupra economiei, aceste categorii au început să conteze foarte mult. Accesul la educaţia universitară, o slujbă bună în industrie sau riscul de a fi trimis „la munca de jos", de la oraş la ţară - totul depindea de categoria în care se afla persoana respectivă. Conducerea chineză crea fără să vrea un nou regim reacţionar comunist, unde fiecare avea alocat un statut de neschimbat - în care „proletariatul" se afla în vârf şi „elementele negre" erau la bază, în oraşe cel puţin.
Discriminarea de clasă s-a petrecut într-o anume măsură peste tot în lumea comunistă în fazele timpurii ale regimurilor, dar în China a fost mai sistematică decât în blocul sovietic. Aceasta a avut loc din cauză că atât comunismul, cât şi societatea erau diferite în fiecare regiune. Descendenţa, clanul şi patronajul erau mai dominante în China decât în URSS, iar liderii comunişti, mulţi dintre ei foşti membri ai mişcării antipatriarhale din 4 mai, credeau că aceste tradiţii erau cauza înapoierii Chinei. Ei au folosit, aşadar, etichete de clasă riguros impuse ca o modalitate de a rupe legăturile vechii ordini. Dar, odată ce au ajuns ei la conducere, au apărut clanurile „roşii", care au folosit etichetarea de clasă pentru a-şi consolida puterea.

Numai că, aşa cum au descoperit frecvent toate vechile regimuri, ierarhiile rigide moştenite alimentau resentimentele. Toţi cei care erau excluşi din cercurile conducerii „roşii" - fie ei oameni cu trecut de clasă necorespunzător sau muncitori migranţi lipsiţi de siguranţa locului de muncă şi de avantajele sociale ale muncitorilor locului - aveau motive să fie furioşi pe sistemul rigid pe care nu îl puteau schimba. în mod paradoxal, Partidul Comunist Chinez crea o alianţă de grupuri revoluţionare care avea toate motivele să pună la cale o revoluţie împotriva noii „clase" comuniste; iar conducătorul revoluţiei avea să fie nimeni altul decât Mao însuşi. în anii 1960, Mao era tot mai nemulţumit de politicile lui Liu Shaoqi, Deng
Xiaoping şi Zhou Enlai. El credea că aceştia prezidau asupra noilor egalităţi bazate pe moştenirea de clasă, pe salariile diferite şi pe meritele educaţionale. Prin contrast, Mao nu abandonase niciodată socialismul lui de gherilă şi credea că singura modalitate de a revigora China era prin altruism şi spirit de sacrificiu. Mao considera că egalitatea în China trebuia să fie moştenirea pe care să o lase în urmă şi devenea tot mai radical pe măsură ce înainta în vârstă. Ce avea să se întâmple după moartea lui? se frământa el. Comunismul pe care îl crease el urma să fie confiscat de „revizioniştii" de dreapta din partid, aşa cum se întâmplase în Germania în anii 1890 sau în URSS după Stalin? După cum i-a spus lui Ho Şi Min în 1966, „amândoi avem peste 70 de ani şi într-o bună zi o să ne cheme Marx la el [adică o să murim]. Cine o să ne ia locul - Bernstein, Kautsky sau Hruşciov - nu avem cum să ştim. Dar mai avem timp să pregătim lucrurile."[83]
Provocările de dincolo de graniţe, cu Războiul din Vietnam ameninţând să se extindă în China, l-au convins, de asemenea, pe Mao de necesitatea întoarcerii la comunismul de gherilă. El a decis că trebuie smulse din rădăcini forţele „de dreapta", în parte prin epurarea oficialilor de la vârf, dar în cea mai mare măsură schimbând atitudinile întregii societăţi. Ierarhia patriarhală, dominaţia de clan, tehnocraţia şi lăcomia de bani trebuiau să lase locul domniei virtuţii, în care oamenii muncesc altruist, pentru binele tuturor. Acestea au fost scopurile celei mai dezastruoase dintre campaniile lui Mao: Marea Revoluţie Culturală Proletară. După cum declara în cele „şaisprezece puncte" care au lansat campania în 1966:

Deşi burghezia a fost doborâtă, ea mai încearcă încă să folosească vechile idei, culturi, tradiţii şi obiceiuri ale claselor exploatatoare pentru a corupe masele, pentru a le ţine minţile prizoniere şi a-şi pregăti revenirea. Proletariatul trebuie... să schimbe perspectiva mentală a întregii societăţi.[84]

în unele aspecte, aşadar, Mao mergea (fără să-şi dea seama) pe drumul lui Stalin din anii 1930. După ce au condus „salturi" economice dezastruoase, ambii au fost nevoiţi să restabilească ordinea, acţiune care, la rândul ei, a consolidat poziţiile oficialilor şi ale altor lideri. Ambii au încercat atunci să-şi mărească puterea asupra partidului, subminând orice potenţial rival la conducere. în acelaşi timp, au lansat campanii ideologice, epurându-i pe cei care nu erau

comunişti convinşi şi pe „deviaţionişti de dreapta" din birocraţie - Stalin prin Teroare, Mao prin Revoluţia Culturală. De asemenea, ambele campanii au escaladat rapid şi au scăpat de sub control. Dar Mao a fost mult mai radical în metode şi scopuri. Stalin a păstrat ierarhia şi s-a bazat pe poliţia secretă; Mao s-a întors la socialismul de gherilă din Yan'an şi a mobilizat masele, în speranţa că va crea noul om socialist. Mao, aşadar, nu doar că îşi impunea voinţa asupra partidului; el a lansat, după cum o vedea el, o revoluţie comunistă într-un stat comunist - o revoluţie care în practică a devenit, fapt unic, un război civil în interiorul Partidului Comunist şi al populaţiei ca întreg.

Tipic pentru politica din China, această revoluţie devastatoare pornită de sus a început într-un mod mai degrabă subtil, tangenţial, pe 10 noiembrie 1965. O piesă de teatru, înlăturarea din funcţie a lui Hai Tui, despre concedierea unui funcţionar virtuos de către un împărat tiranic din dinastia Ming, a devenit subiectul unei campanii de critici în presă, orchestrată de Mao şi de soţia lui, Jiang Qing. Ei pretindeau că era un atac împotriva preşedintelui, pe motiv că s-ar fi făcut o paralelă între Hai Tui şi mareşalul Peng Dehuai. Ei s-au folosit apoi de acest caz pentru a condamna un grup din conducerea partidului pe care l-au acuzat de „revizionism" de dreapta, grup din care făceau parte Peng Zhen, şeful organizaţiei de partid din capitală, primar al Beijingului şi aliat apropiat al lui Liu Shaoqi, şi Lu Dingyi, şeful propagandei partidului. Vorbind în martie 1966, Mao a folosit limbajul colorat al unui mit străvechi:

Departamentul de Propagandă al Partidului este palatul Prinţului Infernului. Trebuie să dărâmăm palatul Prinţului Infernului şi să eliberăm Demonul cel Mic... Zonele locale trebuie să producă mai mulţi [regi maimuţă], pentru ca tulburarea să ajungă viguros la palatul Regelui Cerurilor.[85]

Limbajul lui Mao a devenit curând şi mai radical, acesta criticându-i şi mai puternic pe „revizioniştii" din interiorul partidului. Pe 16 mai, prima circulară a Revoluţiei Culturale îi descrie ca „reprezentanţi ai burgheziei" şi „oameni de teapa lui Hruşciov care încă se ascund în mijlocul nostru" şi cheamă la o campanie de masă împotriva lor.

Normal, şefii locali ai partidului au devenit neliniştiţi şi, cu sprijinul lui Liu

Shaoqi, au încercat să atenueze campania, determinându-i pe Mao şi pe radicali să mărească miza. Mao chema acum la înfiinţarea aşa-numitelor „gărzi roşii" - grupuri formate de multe ori din studenţi - ca o nouă avangardă care să atace revizionismul din partid şi, mai general, „cele patru vechi" din întreaga societate - „vechile idei, vechea cultură, vechile tradiţii şi vechile obiceiuri ale claselor exploatatoare". în august, Mao însuşi şi-a pus o banderolă roşie pe braţ şi 13 milioane de gardieni roşii din toată ţara au venit la Beijing la opt mitinguri uriaşe, agitând fiecare câte o Cărticică roşie cu citate din Mao.

în toată China, tineri gardieni roşii - uneori copii de şcoală - luau străzile cu asalt. Ei impuneau o morală puritană, obligând femeile să-şi tundă părul şi smulgându-le bijuteriile; schimbau firmele magazinelor şi plăcuţele cu numele străzilor (Ambasada Britanică se afla astfel pe „Strada Antiimperialistă", iar cea sovietică pe „Strada Antirevizionismului"); năvăleau în casele „burgheze" unde sfărâmau şi jefuiau bunurile. Gao Yuan, fiul de vârstă şcolară al unui oficial din provincie, îşi amintea:

Cu un steag roşu pe care scria „Garda Roşie" în fruntea coloanei, am pornit spre centrul oraşului. Cei mai mulţi dintre noi aveau la ei cărticelele roşii, aşa cum văzusem în fotografiile din ziare că făceau gardienii roşii din Beijing... în timp ce mărşăluiam, cântam noul Cântec al Gărzilor Roşii:

Suntem Gărzile Roşii ale preşedintelui Mao, Călindu-ne prin valuri

uriaşe şi furtuni; înarmaţi cu gândirea lui Mao Zedong, Vom stârpi

toţi paraziţii şi dăunătorii.

...Am ajuns la trei arce din marmură sculptate cu migală, care se întindeau deasupra străzii. Arcul triplul [din dinastia Qing] se afla acolo de două sute de ani... Deşi aveam amintiri plăcute despre cum ne jucam sub umbra arcelor, nu mi-a părut rău când le-am distrus. Dintre toate cele 24 de dinastii feudale chinezeşti, Qing îmi displăcea cel mai tare... sub dinastia Qing au început puterile occidentale să subjuge China cu opiu şi cu navele lor militare... în strigăte de „Sfărâmaţi cele patru vechi", splendida structură s-a prăbuşit la pământ şi a fost transformată într-un morman de pietre.[86]

Revoluţia Culturală a lui Mao avea, aşadar, asemănări izbitoare cu „Revoluţia Culturală" sovietică de la sfârşitul anilor 1920, constând în aceeaşi îmbinare de atacuri populiste împotriva deviaţioniştilor „capitalişti" din partid cu un „salt" brusc spre modernitate. Impactul cultural a fost devastator, exact cum fusese închiderea şi demolarea bisericilor în Rusia la sfârşitul anilor 1920. Totuşi, personalităţi culturale - cea mai gălăgioasă fiind soţia lui Mao, Jiang Qing - făceau totodată eforturi serioase pentru a crea o nouă cultură chineză. Opera tradiţională a fost una dintre primele ţinte ale acestor campanii de modernizare culturală. Jiang s-a plâns că opera, o formă de artă foarte iubită, era plină de „duhuri de vaci şi de spirite ale şarpelui", precum şi de valori false, cum ar fi „capitularea" în faţa deţinătorilor „feudali" ai puterii. Ea a îndemnat scriitorii comunişti să scrie lucrări noi, în care „împăraţii, miniştrii, înţelepţii şi fecioarele" să fie înlocuiţi de eroi muncitori, ţărani şi soldaţi.[87] Aceste opere revoluţionare, deşi puternic influenţate de romantismul revoluţionar sovietic, erau, de asemenea, saturate cu vechi modele stilizate, mai ales în muzica de acompaniament. în 1966, Kang Sheng a declarat că un număr de cinci opere „modernizate", împreună cu două balete şi o simfonie constituiau „cele opt spectacole-model" ale Chinei. „Magnificele opt" erau prezentate fără încetare publicului, atât pe scenă, cât şi sub formă de film. Iniţial, operele au avut succes; totuşi, deoarece

relativ puţine producţii erau montate, publicul a ajuns să vadă aceleaşi opere iar şi iar, aşa că nu este de mirare că a apărut plictiseala. Potrivit unei glume, cultura Revoluţiei Culturale consta în „opt sute de milioane de oameni uitându-se la opt spectacole".[88]
Deşi foarte conştiincios modernă, această cultură „nouă" adusă de Revoluţia Culturală avea şi reminiscenţe din socialismul de gherilă de pe vremuri, din Yan'an. Şapte dintre cele opt spectacole-model aveau ca subiect experienţe revoluţionare chineze, iar eroii şi eroinele erau deseori soldaţi îmbrăcaţi ca în perioada revoluţionară. Prin urmare, uniformele militare au devenit curând culmea modei, mai ales printre tineri. După cum îşi aminteşte cineva care a trăit perioada respectivă, „uniformele militare adevărate erau puţine... aveam zece ani pe atunci şi o băteam pe mama la cap că vreau uniformă. Tot ce a putut ea să facă a fost să cumpere nişte pânză de sac (o ţesătură grosolană folosită pentru împachetat coletele la poştă şi care se putea cumpăra fără cartele pentru bumbac) şi să o vopsească pentru mine şi pentru fraţii mei."[89]
Socialismul de gherilă al Revoluţiei Culturale reprezenta, aşadar, şi o desprindere brutală de stalinism. Societatea urma să fie complet reordonată, cei virtuoşi fiind plasaţi în vârf, nu cei cu educaţie aleasă sau cu relaţii. Prestigiul bazat pe realizările academice a fost şi el printre primele ţinte. Acum nu doar ierarhiile „feudale", ci şi „meritocraţia" trebuiau să se supună unui fel de „virtuocraţie".[90]
Idealul era unul de altruism extrem şi chiar îndrăgitul personaj Pavel Korceaghin ajunsese să fie judecat acum de criticii chinezi pentru romantismul său autoindulgent şi pentru că se plângea de bolile lui.
Noua ordine a afectat într-un mod special şcolile şi universităţile. Urmând credinţa lui Mao că meritele testate prin examene nu fac decât să întărească diviziunile de clasă din societate, activismul politic conta mai mult decât rezultatele la învăţătură. Studenţii se confruntau cu un set cu totul nou de stimulente, prin care virtutea politică, nu distincţia intelectuală, avea să le aducă răsplata unor slujbe de prestigiu la oraş.
Studenţii au fost printre susţinătorii cei mai entuziaşti ai Revoluţiei Culturale. Dar spre sfârşitul anului atenţia oficialilor s-a îndreptat spre muncitori, care au fost îndemnaţi să se lanseze în campanii critice împotriva şefilor lor. Liu Guokai, membru într-un grup de

rebeli dintr-o fabrică din Guangzhou, a descris cum facţiunile cărora „le-a mers rău" (deseori muncitori temporari, prost plătiţi şi fără beneficii sociale) au răspuns prompt la semnalele lui Mao, revoltându-se împotriva grupurilor cărora „le-a mers bine" (muncitorii cu slujbe sigure şi aliaţii lor, şefii). Pe 25 decembrie 1966, protestatarii au închis Ministerul Muncii din Beijing, iar în ziua următoare Jiang Qing a venit în sprijinul lor, dojenindu-1 pe adjunctul ministrului pentru că i-a tratat ca pe nişte Cenuşărese ale clasei muncitoare:

Ea a spus: „Ministerul Muncii este pur şi simplu Ministerul Stăpânilor. Deşi ţara a fost eliberată de atâţia ani, muncitorii încă suferă tare mult; este de necrezut. Ştie ministerul vostru al muncii despre asta sau nu? Vrei să spui că muncitorii temporari sunt copiii unei mame vitrege? Ar trebui să lucrezi şi tu cu un astfel de contract." Şi spunând aceasta, Jiang a izbucnit în lacrimi.[91]

Când au auzit că grupul Revoluţiei Culturale le susţine cauza, muncitorii temporari din toată ţara s-au ridicat să ceară sfârşitul statutului lor subordonat. în general, ei au cerut şi un tratament mai puţin dur, mai „tovărăşesc" şi mai demn din partea oficialilor.[92]

Revoluţia Culturală a ajuns în cele din urmă şi la ţară, deşi locuitorii din unele sate trăiseră deja experienţa „remoralizării" politicii încă de la jumătatea anului 1965. Când satul lui Chen, în provincia Guangdong, a fost vizitat de „echipe de muncă" trimise de partid de la oraş pentru a răspândi mesajul radical al lui Mao, salariile individuale în acord au fost înlocuite cu un sistem pe puncte, menit să încurajeze munca şi răsplata colective. în acelaşi timp, structurile politice locale, bazate pe relaţii de rudenie şi pe favoritisme de familie, au fost zguduite. O astfel de reţea era cea a lui Chen Qingfa, poreclit „Sos iute" din cauza temperamentului lui şi a uşurinţei cu care recurgea la violenţă fizică în timpul unei dispute. Totuşi, structurile de putere la ţară nu s-au schimbat până în cea mai radicală fază a Revoluţiei Culturale, în 1967. în satul lui Chen, rivalul lui Qingfa, Chen Longyong, a preluat controlul cu ajutorul studenţilor radicali trimişi de la oraş la ţară şi a impus o terifiantă domnie a virtuţii. Longyong, care se bucura de porecla „Bătrânul ciupit de vărsat", avea o origine mult mai modestă decât Qingfa şi era sprijinit de cei mai săraci ţărani, excluşi până atunci din politica satului. El era şi mai puritan, ca stil de viaţă şi ca moravuri. Ura vechile clanuri, a organizat cu mult zel munca în

colectiv şi era mai respectat decât iubitorul de lux Qingfa. Dar Revoluţia Culturală i-a permis să dezlănţuie o teroare moralistă împotriva oamenilor „răi", printre care Qingfa şi chiar câţiva dintre studenţii radicali, şi în scurt timp i-a îndepărtat pe numeroşi săteni. Potrivit acestora din urmă, conducerea lui Qingfa a fost poate coruptă, asemenea nobilimii de pe vremuri, dar s-a dovedit mult mai „umană" decât comportamentul dur şi răzbunător al lui Longyong.[93]

Mao şi aliaţii lui nu au reuşit întotdeauna cu uşurinţă să-i înlocuiască pe cei asemenea lui Qingfa cu cei ca Longyong. Liderii locali se protejau cu succes, deviind campaniile Revoluţiei Culturale în afara clasei lor sociale - în mare măsură la fel cum făcuseră predecesorii lor sovietici în 1937. Atacurile lui Mao la adresa „burgheziei" erau deliberat înţelese greşit ca o campanie împotriva burgheziei „negre" - care suferea deja discriminarea de multă vreme -, nu împotriva propriei clase, a noii burghezii „roşii". De exemplu, şefii locali îngrijoraţi şi-au înfiinţat propriile gărzi roşii, formate din studenţi „roşii" (adică
cei cu origine sănătoasă de clasă, ca Gao Yuan), pentru a-i persecuta pe cei din vechea burghezie „neagră" şi pe urmaşii lor. Campaniile de discriminare de clasă erau purtate cu o perseverenţă fanatică. Clienţii restaurantelor erau obligaţi să completeze chestionare privind originea lor socială, iar chirurgii burghezi se temeau să opereze proletari pentru că, dacă lucrurile ar fi mers prost, puteau fi acuzaţi de „răzbunare de clasă".[94]

Oficialii din partid justificau aceste distorsiuni în folosul lor ale campaniei printr-o reinterpretare a avertismentelor lui Mao privind degenerarea revoluţiei, folosind dogma „teoriei genealogiei sângelui". Potrivit acesteia, virtutea nu ţinea doar de clasa socială, ci era şi o caracteristică moştenită. Clasele „roşii" şi urmaşii lor erau genetic buni, pe când clasele „negre" erau pătate şi pentru generaţiile viitoare. Clasa socială era astfel reinterpretată ca fiind înrudită cu casta sau cu rasa. Teoria a fost rezumată într-un cuplet:

Dacă bătrânul este erou, atunci fiul este băiat bun. Dacă bătrânul

este reacţionar, atunci fiul este soi rău.[95]

Era, desigur, exact opusul a ceea ce avea Mao în minte. El şi susţinătorii lui radicali condamnau teoria genealogiei sângelui ca

fiind „feudală" şi susţineau că, de fapt, clasa ţine de atitudine, nu de sânge. Mao susţinea chiar că era posibil ca aşa-numitele clase „negre" să fie mai virtuoase şi mai „proletare" decât grupurile „roşii" aflate la conducere; într-adevăr, argumenta el, „roşiii" erau cei care deveneau rapid o nouă clasă privilegiată, asemănătoare vechii burghezii. Totuşi, Mao - ca şi Troţki - nu a declarat niciodată categoric că elita partidului devine o nouă clasă burgheză, pentru că ar fi fost echivalent cu a chema la o revoluţie reală împotriva Partidului Comunist, punând în pericol întregul regim.[96] Mao a dovedit întotdeauna o ambiguitate studiată; deşi a încurajat clasele „negre", nu s-a dezis niciodată cu totul de cele „roşii".

Un asemenea echivoc a contribuit la întreţinerea războiului civil haotic, în care fiecare tabără insista că numai ea urmăreşte adevărata voinţă a Conducătorului. Fosta burghezie, aliată cu muncitorii lipsiţi de privilegii şi alţi „negri" stigmatizaţi, îşi promova revendicările revoluţionare formând o gardă roşie proprie. An Wenjiang, fiul unui marinar sărac care studia la Universitatea Fudan,
din Shanghai, a decis să intre în una dintre grupările rebele de gărzi roşii pentru a contracara violenţa gărzilor roşii „oficiale" - cunoscute sub numele de „Gărzile Purpurii":

înainte de mişcare eram liniştit, ascultător şi aproape timid în clasă, dar numai din cauză că firea mea liberă şi nesăbuită fusese reprimată. Când s-a ivit ocazia, am devenit radical, îndrăzneţ şi entuziast... Nu pot să neg că exista şi un element egoist în transformarea mea în lider al rebelilor, dar în cea mai mare parte era vorba de convingerea că fiul unuia din clasa muncitoare ar trebui să aibă voie să participe la revoluţie.[97]

Pe 24 august 1966, gardienii roşii ai lui An au fost entuziasmaţi când în campus a apărut un afiş mare cu declaraţia lui Mao: „Asaltaţi sediul" [Partidului Comunist]. După cum îşi aminteşte el, „îl priveam ca pe o victorie a grupului nostru rebel", pentru că era o chemare la atacarea elitei, şi „spre miezul nopţii, 1 400 dintre noi mărşăluiam cu moralul ridicat să invadăm Academia de Teatru din Shanghai, la invitaţia minorităţii rebele de acolo". Două zile mai târziu, însă, Gărzile Purpurii oficiale au organizat o mare demonstraţie cu 40 000 de oameni, pretinzând că ei sunt cei susţinuţi de Mao. An s-a hotărât să ia trenul spre Beijing, „să mă întâlnesc cu preşedintele Mao şi să înţeleg situaţia reală". El a fost

asigurat de gărzile roşii de la Universitatea Peking că preşedintele era cu adevărat de partea rebelilor şi s-a întors la Shanghai plin de un zel radical.[98]

Această dinamică a războiului civil s-a răspândit curând în toată China, gărzile roşii rivale luptând pentru dominaţie. Cele mai multe instituţii şi locuri de muncă - şcoli, universităţi şi fabrici - aveau gărzile lor în competiţie. Aşa cum îşi amintea Mao mai târziu, „peste tot, oamenii se luptau, împărţiţi în două grupuri; existau două tabere în fiecare fabrică, în fiecare şcoală, în fiecare provincie, în fiecare regiune... era mare tulburare în ţară".[99] Tinerii erau cei mai activi în gărzile roşii, dar mare parte din populaţia urbană a fost atrasă în vârtejul revoluţionar. La sfârşitul lui 1966, „negrii" erau în ascensiune, dar „roşiii" continuau să se apere. Mao înţelegea perfect că Revoluţia Culturală genera violenţă extremă şi a văzut că Beijingul şi partidul central pierdeau controlul. Cu toate acestea, nu a dat
înapoi, hotărât să instige la o revoluţie de jos în sus împotriva birocraţiei partidului, nu doar la o epurare de sus în jos. într-una dintre puţinele ocazii în care a fost lipsit complet de ambiguitate, Mao le-a propus un toast musafirilor la aniversarea lui, pe 26 decembrie 1966: „Pentru extinderea războiului civil naţional şi permanent!"[100] Această insensibilitate era evidentă şi în justificarea dată de Mao haosului şi violenţei ce cuprinseseră China: „Este o greşeală când oamenii buni iau la bătaie alţi oameni buni, deşi astfel se pot lămuri unele neînţelegeri, întrucât altfel în primul rând n-ar fi ajuns să se cunoască unii cu alţii."[101] Pentru Mao, dezordinea era mai puţin periculoasă decât rămânerea la putere a vechii elite.

Semnalul decisiv că vântul îşi schimbase direcţia împotriva „roşilor" şi în favoarea radicalilor şi a „negrilor" a fost „Furtuna din Ianuarie" 1967, din Shanghai. Aici, fapt neobişnuit pentru restul Chinei, rebelii nu erau studenţi ca An Wenjiang, ci în general muncitori lipsiţi de drepturi. Organizaţia locală de partid a strâns batalioane de gărzi roşii care să li se opună, dar cei 800 000 de oameni pe care pretindea că-i avea nu i-au putut învinge pe rebeli. Pe 30 decembrie 1966, circa 100 000 de rebeli au atacat 20 000 de gărzi roşii oficiale şi, după o luptă de patru ore, au învins. Pe 5 februarie, Mao a fost de acord cu sfârşitul puterii partidului local şi

transferul acesteia către o nouă organizaţie - Comuna Populară din Shanghai, după modelul Comunei din Paris din 1871.
Furtuna din Ianuarie a zgâlţâit întreaga ţară. Tânărul Gao Yuan, un copil ai cărui părinţi făceau parte din cercurile conducătoare ale partidului, a devenit acum victimă a violenţei cu care mai înainte îi tratase el pe alţii. într-o dimineaţă când s-a trezit şi a ieşit să cumpere mâncare, a observat şocat în tot centrul oraşului afişe proclamând că „a sosit momentul să preluăm puterea de la contrarevoluţionarul comitet de partid şi guvern" - o elită care îl includea şi pe tatăl lui. Grupul rival de gărzi roşii „negre", aşa-numita Gardă Roşie Gândirea lui Mao Zedong a năvălit la ei în casă şi 1-a ţinut pe tată în dureroasa poziţie de „avion" vreme de două ore - îngenuncheat, cu braţele întinse şi cu piciorul unui gardian roşu în spate. Apoi l-au „încoronat" ceremonios cu tichia unui vechi funcţionar feudal, cum purtau actorii în operele tradiţionale, simbolizând astfel faptul că este dat afară din funcţie.[102] în toată ţara, facţiunile politice îşi supuneau inamicii unor umilinţe publice asemănătoare, torturilor şi chiar morţii. între timp, la Beijing, o organizaţie în stilul poliţiei secrete, înfiinţată de Mao, Grupul Central de Examinare a Cazurilor, ancheta şi epura aşa-numitul Grup al duşmanilor Revoluţiei Culturale. Liu Shaoqi şi Deng Xiaoping au fost denunţaţi ca fiind „Hruşciovii Chinei".
Radicalismul lui Mao a ajuns la apogeu în vara lui 1967, când, dându-şi seama că până la urmă conservatorii câştigau, el a ordonat autorităţilor militare locale „să înarmeze stânga". Rezultatul era previzibil: numărul celor ucişi în bătăliile locale dintre conservatori şi radicali a fost de ordinul miilor. La sfârşitul lui august, Mao începuse să accepte că „marele haos" devenise prea periculos şi a lansat o nouă campanie „în sprijinul armatei şi pentru bucuria poporului", folosind armata, care până atunci le lăsase frâu liber radicalilor, pentru a reinstitui controlul central. Mao a făcut turul Chinei înfiinţând noi comitete revoluţionare, refăcând astfel organizaţia de partid distrusă, dar procesul era de durată. Facţiunile concurente trebuiau unite şi mişcările radicale ale gărzilor roşii suprimate. Armata însăşi s-a lansat acum într-o campanie de epurări şi ucideri, şi a făcut-o mult mai sistematic decât gărzile roşii. Aceasta a fost perioada cea mai sângeroasă şi mai brutală a Revoluţiei Culturale. Abia în septembrie 1968 a fost instalat şi ultimul dintre comitetele revoluţionare stabilizatoare.

în paralel cu centralizarea politică, s-a produs o restaurare a ordinii culturale, în special în ceea ce priveşte spinoasa problemă a cultului personalităţii lui Mao. Aşa cum s-a întâmplat frecvent în regimurile comuniste, cultul lui Mao a apărut în perioadele de ameninţare, când conducerea trebuia să-şi consolideze puterea - în Yan'an la începutul anilor 1940 şi în timpul crizei conducerii izbucnite în jurul Marelui Salt înainte. Totuşi, odată cu Revoluţia Culturală, conducerea a început să piardă controlul unui cult care devenea din ce în ce mai extravagant, depăşindu-1 cu mult pe cel al lui Stalin.[103] Pe măsură ce puterea politică se fărâmiţa, gărzile roşii rivale se întreceau în a-şi arăta loialitatea faţă de preşedinte, iar competiţia sicofanţilor a împins cultul la niveluri extreme. în unele locuri, viaţa era dominată de exprimarea loialităţii faţă de Conducător: se organizau campionate de citate, în care participanţii se întreceau în a-şi arăta cunoştinţele din Citate din preşedintele Mao, şi multe întruniri începeau cu un „dans al loialităţii". în zona rurală, unele expresii ale devoţiunii aveau tentă religioasă sau rituală explicită, construindu-se „Pagode ale citatelor" în care se aflau „tablele instruirii". Cuvintele lui Mao erau tratate de parcă ar fi fost sutre budiste. Conducerea din Beijing a Revoluţiei Culturale dezaproba răspândirea necontrolată a cultului, recunoscând că acesta era folosit de şefii locali pentru ambiţiile lor şi, în ultimă instanţă, era în defavoarea lui Mao. După cum a explicat Kang Shang:

în prezent se dansează peste tot dansuri ale loialităţii. Ei spun că sunt semne ale
loialităţii faţă de preşedintele Mao, dar în realitate i se opun... Apoi mai există „loializaţi" asta, „loializaţi aia", risipind averea naţiunii. De fapt, sunt loiali lor înşile, oferindu-şi astfel capital politic.[104]

Curând, armata avea să recurgă la eforturi serioase pentru a controla cultul, impunând coduri şi practici rigide pentru folosirea lui şi lipsindu-1 astfel de spontaneitate. Noua mişcare „trei loialităţi şi patru iubiri fără limite" a încurajat comitetele de partid să instituie ceremonialuri stricte, stabilind exact în ce mod cetăţenii ar trebui să-şi arate devotamentul faţă de Mao. Cel mai departe au mers autorităţile din oraşul Shijiazhuang, din Hebei, care au prescris un set detaliat de ritualuri pentru toţi angajaţii din magazine. Dimineaţa, înainte de deschiderea magazinului, aceştia trebuiau „să caute instrucţiuni" în operele preşedintelui, iar seara

trebuiau „să dea raportul" cu privire la întâmplările zilei în faţa portretului lui Mao. Fiecare a primit, de asemenea, un catehism cu citate din Mao potrivite pentru iniţierea unei conversaţii între vânzător şi client. De exemplu, un vânzător care întâmpina un client muncitor îi putea spune „Revoluţia făcută viguros", iar clientul avea să-i răspundă, continuând citatul: „...măreşte activ producţia"; pe de altă parte, o persoană în vârstă trebuia salutată cu fraza: „Să-i dorim viaţă lungă preşedintelui Mao!" şi era de aşteptat să răspundă: „Trăiască preşedintele Mao! Trăiască! Trăiască!" Aceste ritualuri au provocat, natural, o îngrijorare profundă, pentru că pedepsele pentru cei care făceau greşeli puteau fi dure. Un profesor din comitatul Fucheng, în provincia Hebei, a fost condamnat la nouă ani de închisoare pentru că a scris iniţial în jurnalul personal că un citat din Mao i-a dat „o energie nelimitată", iar apoi a schimbat fraza în „foarte multă energie".
în oraşe, mişcarea „celor trei loialităţi şi patru iubiri fără limite" s-a încheiat în iunie 1969. Până atunci, violenţele cele mai grave luaseră deja sfârşit. Cu toate acestea, mulţi au rămas în închisori sau exilaţi la ţară până la sfârşitul oficial al Revoluţiei Culturale, care s-a petrecut la moartea lui Mao, în 1976. Estimările sugerează că cel puţin un milion de oameni au murit şi mulţi alţii au suferit din cauza torturii şi a umilinţelor în timpul Revoluţiei Culturale. Vieţile şi perspectivele a milioane de oameni au fost compromise, deoarece o întreagă generaţie de tineri a fost privată de educaţie. Feng Jicai, fiul unui fost bancher, insistă pe traumele psihologice durabile provocate de persecuţii:
Cea mai mare tragedie a Revoluţiei Culturale a fost faptul că a torturat sufletele oamenilor... Tatăl meu a suferit cumplit... în anii '70, după nenumărate şedinţe de tortură, a căpătat o problemă ciudată. Se trezea noaptea din coşmaruri şi începea să ţipe. Apartamentul era mic, şi când el ţipa, nu putea nimeni să doarmă. Dar s-a chinuit aşa până în 1989.[105]
Cu toate acestea, Revoluţia Culturală nu a rezolvat absolut nimic. La fel ca Stalin, Mao sperase să mobilizeze ţara încă o dată pentru a construi o nouă societate, dar a urmat doar haosul violent. Conducerea politică de la Beijing a rămas slabă, iar economia a fost ruinată. Revoluţia Culturală a continuat poate oficial până în 1976, dar era limpede încă din 1968 că vechea luptă radicală de

clasă, purtată împotriva birocraţiei comuniste, adusese dezastrul pentru China şi pentru poporul ei.

Odată cu lansarea satelitului Sputnik în octombrie 1957, reputaţia internaţională a regimurilor comuniste şi încrederea lor în propriile puteri au atins apogeul. Ca în Creanga de aur (The Golden Bough) a lui Frazer, se părea că sacrificarea lui Stalin, regele mitic, a permis o revigorare a sistemului. Folosirea tehnologiei rachetelor pentru cucerirea spaţiului în beneficiul întregii umanităţi sugera că, într-adevăr, comuniştii îşi puseseră energia în slujba păcii şi a umanităţii, nu a războiului şi a diviziirii. La sfârşitul anilor 1960 era însă clar că eforturile făcute în Iugoslavia, URSS şi China de a extinde atractivitatea regimului dincolo de rigidul partid stalinist, în timp ce se căutau noi forme de mobilizare radicală pentru obţinerea succesului economic, eşuaseră. Cu toate intenţiile şi obiectivele lui, Tito renunţase la mobilizare şi îşi începea călătoria spre economia de piaţă şi Occident; Hruşciov a descoperit că este greu să entuziasmezi oameni fără metodele brutale, militarizate din anii 1930; între timp, extremismul lui Mao arătase cât poate fi de înspăimântător şi de distructiv un comunism egalitar, puternic radical. Dar în aceeaşi perioadă în care aceste trei regimuri descopereau cât era de dificil să-şi transforme propriile societăţi, ele au găsit noi ocazii favorabile în străinătate, în America Latină şi în Africa, în convulsiile decolonizării. Iar în lupta pentru inimile şi minţile celor din Lumea a Treia li s-a alăturat un nou competitor comunist: Cuba.Capitolul 9. Gherilele

La începutul anului 1954, pe străzile oraşului Guatemala putea fi găsit un tânăr argentinian, care făcea comerţ ambulant cu fotografii ale „Hristosului negru" din Guatemala. Cum icoana îi atrăgea în mod special pe numeroşii indieni săraci din oraş, comerţul era surprinzător de lucrativ. Ideea fabricării icoanelor îi venise iniţial lui Antonio „Ñico" López, un exilat cubanez şi cândva participant la puciul eşuat al lui Fidel Castro din 1953. Dar cel care le vindea era argentinianul Ernesto Guevara (poreclit „Che", din cauză că folosea frecvent termenul indigen guarani ce însemna „Hei, tu!"). Deşi era medic calificat, Che nu reuşise să-şi găsească o slujbă şi era nevoit să se descurce cum putea. într-o scrisoare trimisă acasă, Guevara îşi descrie vorbăria de vânzător: „Vând imaginea preţioasă a Domnului din Esquipulas, un Hristos negru care face miracole uimitoare... Am o lungă listă de poveşti despre

miracolele lui Hristos şi inventez întruna altele noi, ca să văd dacă oamenii le cred."[1]
Guevara şi López erau doar doi dintr-un grup eclectic de stângişti latino- americani - de la social-democraţii din Venezuela la comuniştii din Nicaragua, de la adversarii omului-forte din Argentina, Juan Perón, la rebelii contra dictatorului cubanez Fulgencio Batista - care veniseră să vadă noua şi radicala Republică Guatemala. La fel ca europenii care se adunaseră cu optsprezece ani mai devreme în Spania republicană, mulţi latino-americani din stânga progresistă vedeau Guatemala, condusă de socialistul Jacobo Arbenz, ca fiind speranţa continentului. Guevara însuşi, care pe atunci avea doar 26 de ani, era un personaj charismatic, curajos după unii, nesăbuit după alţii. Dar putea fi şi un adept al disciplinei dure; adoptase poziţia stalinistă privind legitimitatea violenţei, iar comportamentul lui aspru şi moralist i-a îndepărtat pe unii. Această aparenţă austeră era îndulcită însă de un simţ al umorului autoironie: unul dintre personajele lui literare preferate era Don Quijote al lui Cervantes, ridicolul aspirant la postura de cavaler, ce rătăcea luptând pentru cauze pierdute.[2]

Născut într-o familie aristocratică, sărăcită, Che a fost un copil bolnăvicios, pe care astmul sever 1-a făcut să se îndrepte spre cărţi. Se retrăgea deseori să citească în baia familiei, pentru a scăpa de haosul din jur. Deşi cu un psihic fragil, era hotărât să-şi depăşească slăbiciunea fizică prin puterea voinţei ş

ia minţii, iar în tinereţe a plecat într-unui dintre celebrele lui tururi ale Americii Latine pe motocicletă, prilej să vadă inegalităţile enorme dintre amerindieni şi albii bogaţi.

Totuşi, pentru Che aceste inegalităţi nu ţineau doar de rasă, nici chiar de clasa socială. Ca mulţi intelectuali latino-americani, el le vedea ca pe o consecinţă a imperialismului şi colonialismului, adică a puterii Statelor Unite asupra continentului: exploatarea capitalistă a resurselor naturale de către companiile lor şi reţeaua lor de dictatori locali care menţineau controlul semiimperial. Pablo Neruda, chilianul simpatizant al comuniştilor şi poetul preferat al lui Che, a surprins această mânie în poezia lui din 1950 La United Fruit Co., în care a descris imaginea roiurilor de muşte tiranice ospătându-se din fructul putred al imperialismului şi corupţiei.[3] încercările lui Arbenz de a naţionaliza vastele terenuri ale „caracatiţei", el polpo, au fost cele care au atras în Guatemala numeroşi radicali, inclusiv pe Guevara:

Am avut ocazia să trec prin domeniile United Fruit, convingându-mă încă o dată cât de teribile sunt aceste caracatiţe capitaliste. Am jurat în faţa unei fotografii a bătrânului şi regretatului tovarăş Stalin că nu voi avea odihnă până nu voi vedea anihilate aceste caracatiţe capitaliste. în Guatemala mă voi perfecţiona şi îmi voi însuşi tot ce trebuie pentru a deveni un adevărat revoluţionar.[4]

El polpo s-a dovedit însă rezistentă şi nu United Fruit a capitulat, ci regimul Arbenz. Conservatorii locali au ripostat, ajutaţi de CIA, care a purtat vreme de un an o campanie de subminare politică şi militară împotriva lui Arbenz. Guevara era hotărât să rămână şi să apere „revoluţia guatemaleză", înfruntând bombardamentele aeriene din capitala Guatemala, la fel cum comuniştii apăraseră Madridul. Dar Arbenz a refuzat să lupte şi a fugit din ţară. Guevara însuşi, ascunzându-se la ambasada Argentinei, abia a scăpat de arestarea cerută de secretarul american de stat John Foster Dulles, care era hotărât să-i împiedice pe revoluţionari să se regrupeze în altă parte. în septembrie 1954, el a fugit în Mexic.

Căderea lui Arbenz a electrizat stânga latino-americană, tot aşa cum căderea Republicii spaniole o radicalizase în anii 1930, iar comuniştii au profitat. La fel ca în anii 1930, Moscova le-a permis să se alieze cu alte forţe „burgheze", iar comuniştii au argumentat că, prin îmbinarea dintre modernitate şi disciplina severă pe care o aduceau, ei puteau cel mai uşor să-şi scape ţările de imperialismul

străin. Pentru Che Guevara, comunismul în stil sovietic furniza desigur toate răspunsurile şi el 1-a criticat pe Arbenz că nu a fost capabil de cruzimea şi organizarea lui Stalin. Abordarea lui lipsită de compromisuri nu era surprinzătoare, având în vedere educaţia pe care o primise. Tatăl lui condusese campanii în sprijinul Republicii spaniole şi, pe când era copil, Che îi dăduse câinelui familiei numele Negrina, după preşedintele spaniol promoscovit Juan Negrin.[5]

Cu toate acestea, existau diferenţe naturale enorme între America Latină a anilor 1950 - cu istoria ei de intervenţii străine - şi Europa anilor 1930, la fel cum erau şi între comuniştii din cele două perioade. Comunismul devenise o mişcare mult mai diversificată, iar succesul comunismului asiatic oferise o soluţie alternativă pentru Lumea a Treia, modelul de revoluţie a gherilei rurale. De la jumătatea anilor 1950, Moscova a început să piardă controlul comunismului internaţional în faţa capitalelor rivale, iar Havana, după victoria revoluţiei cubaneze din 1959 a lui Castro şi Guevara, avea să fie una dintre acestea. Che, care semnase odată „Stalin al II-lea" o scrisoare din tinereţe către mătuşa sa, era tot mai deziluzionat de tradiţia sovietică, iar supranumele pe care şi 1-a ales sugerează că avea un stil revoluţionar diferit. „Hei, tu!" nu era „Omul de oţel", ci un marxist mult mai radical, chiar romantic. Che a devenit o figură iconică, iar Cuba s-a transformat într-unui dintre cele mai atrăgătoare modele pentru naţionaliştii radicali. Dar cubanezii nu erau singuri: regimurile „paricide" post-Stalin ale lui Tito şi Mao erau într-o concurenţă dură pentru a atrage noii lideri naţionalişti din Lumea a Treia. Iar sub Hruşciov, sovieticii înşişi prezentau o aparenţă mai idealistă. De asemenea, ei au abandonat vechiul lor sectarism stalinist şi au adoptat o strategie mai cuprinzătoare, intrând în alianţe cu grupuri care nu erau marxist-leniniste. Era o epocă fluidă, în care sovieticii, chinezii şi cubanezii susţineau o serie eclectică de grupări de stânga - gherile marxiste radicale, modernişti în stil sovietic, comunişti moderaţi, deschişi la colaborarea cu naţionaliştii, şi naţionalişti nonmarxişti. După o lungă perioadă de neglijare stalinistă, comunismul vorbea acum unui public larg din Lumea a Treia, într-o vreme în care Occidentul prezenta şi el un chip mai atractiv, sub conducerea lui John F. Kennedy. Totuşi, comunismul de gherilă cubanez nu a avut mai mult succes în a se susţine decât alte forme de comunism

romantic din anii 1960, în timp ce noul activism comunist din Lumea a Treia a provocat
instabilitate şi şi-a înspăimântat oponenţii, ceea ce a dus la un regres şi la o serie de înfrângeri ale comuniştilor. Epoca optimismului, de ambele părţi ale divizării ideologice, nu avea să dureze.La aproape un an după căderea lui Arbenz, pe 18 aprilie 1955, douăzeci şi nouă de delegaţi din ţări asiatice şi africane s-au strâns în oraşul Bandung, din Java de Vest, să asculte furtunosul discurs de bun-venit al preşedintelui indonezian Sukarno:
Da, a fost într-adevăr „Sturm über Asien" [Furtună peste Asia] - şi peste Africa de asemenea... Naţiunile, statele s-au trezit din somnul lor de secole. Oamenii nu mai sunt pasivi, liniştea aparentă a lăsat locul luptei şi activităţii... Uraganele trezirii şi retrezirii naţionale ne-au măturat pământurile, zguduindu-le, prefăcându-le, schimbându-le în mai bine.[6]

„Furtuna peste Asia" a lui Sukarno era o referire la filmul cu acelaşi nume al lui Pudovkin, din 1928, despre un descendent mongol al lui Genghis-Han care, în 1918, schimbă tabăra, trecând de la imperialiştii britanici la bolşevici.[7] Existau, aşadar, ecouri ale vechiului Comintern la Bandung şi, ca şi Conferinţa de la Baku a Popoarelor din Est din 1920, îşi propunea să unească „Sudul" global în lupta împotriva imperialismului. Cu toate acestea, categoric nu era un congres comunist. Mongolii nu fuseseră invitaţi

şi nici alte naţionalităţi considerate prea apropiate de sovietici - fie că era vorba de republicile sovietice din Asia sau de nord-coreeni. Dintre regimurile comuniste, doar chinezii şi nord-vietnamezii se aflau acolo. Iar, dacă unii dintre principalii delegaţi - Jawaharlal Nehru din India şi indonezianul Ahmed Sukarno - erau socialişti (iar Nehru avea multă simpatie pentru planificarea în stil sovietic), ei nu erau marxişti-leninişti, ci socialişti naţionalişti indigeni, hotărâţi să îmbine socialismul cu tradiţiile politice locale. Fiind naţionalişti, ei refuzau, de asemenea, să se identifice prea îndeaproape cu orice bloc, fie el estic sau occidental. Iar unii delegaţi erau chiar anticomunişti convinşi - şase din douăzeci şi nouă se aliniaseră recent politicii Statelor Unite şi Marii Britanii. Carlos Romulo, reprezentantul

regimului filipinez care suprimase
recent rebeliunea comuniştilor Huk, a
făcut celebra remarcă: „Vechile imperi

idespre care se spunea că soarele nu apune niciodată deasupra lor pleacă unul câte unul din Asia. Ceea ce ne face acum să ne temem este noul imperiu al comunismului, în care ştim că soarele nu răsare niciodată."[8]
Chinezii au refuzat să accepte că aliaţii lor sovietici au un imperiu în Europa de Est, iar întâlnirea a fost una foarte agitată, delegaţii certându-se ce atitudine să ia conferinţa faţă de superputeri. Totuşi, Zhou Enlai a făcut o încercare măiastră de a-i fermeca pe liderii strânşi la Bandung, prezentând China ca pe un prieten moderat, tolerant, al tuturor celor oprimaţi din lumea aceasta. El a recunoscut că marxism-leninismul era o raritate în noua lume decolonizată şi că trebuiau făcute compromisuri, dacă era să aibă China vreo influenţă. Romulo s-a plâns că Zhou s-a purtat de parcă „cita din cartea lui Dale Carnegie Secretele succesului. Cum să vă faceţi prieteni şi să deveniţi influent".[9] Dar Zhou avea un fundament teoretic mai respectabil decât Dale Carnegie pentru ofensiva lui de fermecare: comuniştii chinezi erau în faza lor moderată de „Nouă Democraţie" şi erau încântaţi să aprobe alianţe ale comuniştilor cu naţionaliştii burghezi.
Bandung a marcat naşterea „Lumii a Treia" ca o entitate nouă, independentă şi de „Primul" Occident şi de „Al doilea" Est. Conferinţa a fost de acord asupra necesităţii de a scăpa de dependenţa economică de Lumea întâi - descrisă de Sukarno ca fiind colonialism în haine moderne - prin cooperare economică. A hotărât, totodată, să lupte împotrive pericolelor războiului nuclear. în discursul aţâţător rostit la conferinţă, Sukarno i-a îndemnat pe africani şi pe cei din sudul Asiei să desfăşoare „violenţa morală a naţiunilor în favoarea păcii", opunându-se militarismului celor două blocuri implicate în Războiul Rece.[10]
Conferinţa de la Bandung a marcat şi intrarea unui „Sud" identificabil în politica mondială, precum şi puterea antiimperialismului. Deşi vechile imperii erau evident în declin, multe erau clar hotărâte să reziste sau măcar să-şi păstreze influenţa după decolonizare prin conturarea politicii statelor succesoare. La începutul anilor 1960, doar câteva state se mai aflau sub controlul albilor - coloniile portugheze, cele mai multe în Africa, Africa de Sud şi Rhodesia. Cu toate acestea, mulţi lideri din Lumea a Treia încă vedeau imperialismul ca pe o forţă puternică,

iar noţiunile de „neocolonialism" şi imperiu neoficial au fost mult discutate, în special în legătură cu Statele Unite şi cu rolul proeminent al acestora de nou susţinător al vechilor lor colaboratori prooccidentali.
Totuşi, dezbaterile de la Bandung au evidenţiat şi cât de mânjit era comunismul lui Stalin de tarele imperialismului, deschizând drumul pentru ca iugoslavii şi chinezii să conteste rolul URSS de conducător real şi legitim al comunismului global. Şi mai îngrijorătoare pentru soviete a fost o întâlnire care a avut loc în anul următor pe insula iugoslavă Brijuni, între Tito, Nehru şi Nasser. Acolo s-au făcut planuri pentru transformarea Lumii a Treia într-un bloc de politică externă cu o atitudine de respingere faţă de ambele superputeri. Rezultatul a fost fondarea „Mişcării de Nealiniere" în 1961, la Belgrad.[11]
Hruşciov a reacţionat rapid la aceste provocări. El şi ideologii lui erau convinşi că decolonizarea oferă oportunităţi enorme socialismului sovietic. URSS, credea el, putea furniza un model atractiv pentru naţionaliştii din Lumea a Treia - unul care îmbina o tradiţie antiimperialistă îndelungată, un angajament pentru justiţie socială şi progresul tehnologic simbolizat de proiectul Terenurilor Virgine şi de satelitul artificial. încurajaţi de sovietici, argumenta el, naţionaliştii burghezi „progresişti" aveau să treacă treptat în tabăra socialistă; între timp, pe măsură ce economiile lor se dezvoltau şi clasa muncitoare devenea mai puternică, antiimperialismul avea să devină anticapitalism. Această tranziţie, insista Hruşciov, putea fi paşnică; nu trebuia să fie neapărat una violentă, revoluţionară, implicând partide de avangardă şi luptă de clasă. Progresista Lume a Treia avea să fie o „zonă a păcii".[12]
La puţin timp după Bandung, aşadar, Hruşciov a organizat în grabă o serie de vizite oficiale în Iugoslavia, India şi Birmania, cu intenţia de a reface imaginea sovieticilor în rândurile stângii antiimperialiste; el a trimis, de asemenea, un emisar în Orientul Mijlociu, să ia legătura cu Nasser. Aceasta a marcat o despărţire dramatică de stalinismul târziu, care îi vedea pe toţi liderii nealiniaţi ca potenţiali inamici[13], şi a necesitat o schimbare majoră în doctrina sovietică, pentru că de la sfârşitul fronturilor populare, în 1947, URSS văzuse lumea ca fiind împărţită în „două tabere". Hruşciov a anunţat sfârşitul vechii viziuni staliniste asupra lumii la

Congresul al XX-lea al partidului, în 1956. URSS, a proclamat el în 1960, era încântată să vadă „state naţionale democratice" în care comuniştii făceau alianţe cu naţionaliştii burghezi „de stânga".[14] Aceasta era, de fapt, o altă versiune a vechii politici a „frontului unit", în care guvernele naţionaliste „burgheze" luau locul partidelor naţionaliste. Această nouă politică a luat forma unui ajutor sporit pentru India lui Nehru, Ghana lui Nkrumah, Indonezia lui Sukarno şi Algeria lui Ben Bella. Dar din perspectiva propagandei, cea mai eficientă intervenţie a lui Hruşciov rămâne cea din fostul Congo belgian (Congo-Leopoldville, ulterior Zair). După ce au acordat independenţa Congo-ului în 1960, belgienii, cu ajutorul americanilor, au sprijinit
insurgenţa împotriva naţionalistului de stânga ales, Patrice Lumumba. Capturarea şi asasinarea lui Lumumba în 1961 au reprezentat un pas înapoi pentru politica sovieticilor, dar acesta a devenit un martir al cauzei anti- imperialismului susţinută de sovietici şi moartea lui a avut ecou în toată Africa.
între timp, după ruptura chino-sovietică de la sfârşitul anilor 1950, chinezii s-au dovedit rivali dificili pentru Moscova în competiţia pentru influenţă în Lumea a Treia. La începutul anilor 1960, Zhou Enlai şi Liu Shaoqi au străbătut în toate direcţiile Africa şi Asia, vizitând un mare număr de lideri nealiniaţi, din Birmania până în Egipt, din Algeria până în Etiopia. Chinezii se prezentau acum ca alternativă radicală la sovietici şi ca oponenţi categorici ai politicii „coexistenţei paşnice" cu Occidentul. în anul 1965, Lin Biao, liderul militar radical, a argumentat că experienţa gherilelor chinezeşti era mult mai potrivită luptelor pentru libertate în societăţile agrare decât modelul sovietic. Vechea lor strategie „înconjuraţi oraşele eliberând mai întâi satele" putea fi aplicată lumii întregi: Occidentul reprezenta „oraşul mondial", în timp ce America Latină, Africa şi Asia reprezentau partea rurală a lumii.[15] Trebuiau purtate războaie populare atât împotriva feudalismului, cât şi a imperialismului.
Mesajul chinezilor era atrăgător pentru mulţi comunişti din Lumea a Treia. Aflat la conducerea puternicului Partid Comunist Indonezian, Dipa Aidit a spus unei delegaţii de comunişti străini că regimurile comuniste de tipul celui sovietic aveau să devină inevitabil „«nişte ştabi bogaţi» pe seama ţărilor înapoiate şi să-şi

piardă spiritul revoluţionar". Pe el îl enervase în mod special faptul că plătise mult mai mult pentru o cămaşă la Moscova decât la New York, deşi calitatea era net inferioară - dovadă clară că ruşii erau mai lacomi de bani decât americanii.[16] Partidul indonezian era unul dintre principalii aliaţi ai chinezilor, dar Beijingul 1- a fondat şi pe cel vietnamez, precum şi o serie de regimuri noncomuniste şi mişcări pentru independenţă în Africa şi în Orientul Mijlociu.
„Frontul unit" din anii 1960 al socialiştilor şi comuniştilor indigeni din Lumea a Treia era foarte instabil, ca şi predecesorul lui din anii 1920, pentru că prestigiul reînnoit al marxismului a mărit sprijinul pentru comunişti în multe societăţi postcoloniale, ceea ce era inevitabil o ameninţare pentru liderii naţionalişti. Nasser a răspuns suprimându-i cu brutalitate pe comuniştii egipteni în 1959, iar Abdel Karim Qassim din Irak, un lider naţionalist de stânga venit la putere în 1958 în colaborare cu comuniştii, a început curând să regrete această alianţă. Pentru că, dacă Partidul Comunist Irakian avea doar 25 000 de membri, organizaţiile de masă afiliate se mândreau cu milioane de membri, aproximativ
a cincea parte a populaţiei.[17] Unul dintre cele mai frapante exemple de tensiuni între naţionaliştii de stânga şi comunişti s-a petrecut în India, unde Partidul Comunist Indian (CPI) a câştigat în 1957 alegerile în statul Kerala din sud-vest. Aici existau diviziuni de castă foarte puternice, iar victoria s-a datorat parţial sprijinului grupurilor din castele inferioare. Cu ajutorului Moscovei, CPI a urmat un set de politici nonrevoluţionare. Planurile lui pentru reformă agrară erau chiar izbitor de asemănătoare cu cele ale lui Nehru. Cu toate acestea, s-a lovit curând de o opoziţie serioasă din partea grupurilor conservatoare, în special din partea puternicei Biserici Catolice, care se opunea politicilor lui educaţionale. Catolicii au format o miliţie „liber aţionistă", iar comuniştii locali au ripostat. în 1959, ameninţarea unei lovituri de stat catolice 1-a forţat pe premierul comunist Elamkulam Namboodiripad să ceară ajutor de la centru, iar Nehru a profitat de criză pentru a demite guvernul în iulie.[18]
Eforturile lui Hruşciov de a îmbunătăţi imaginea URSS printre liderii din Lumea a Treia au beneficiat enorm de pe urma neîncrederii profunde a americanilor în naţionalismul de aici. în anii de după război, americanii se frământau cum să procedeze cu

Sudul radical. Liderii americani înţeleseseră că imperialiştii europeni şi elitele locale conservatoare alimentau radicalismul popular, totuşi se temeau că naţionaliştii - dintre care mulţi cereau redistribuirea pământurilor şi alte schimbări sociale - s-ar putea alia cu Moscova. în primii ani, americanii şi- au păstrat în general poziţia lor antiimperialistă. în 1949, de exemplu, secretarul de stat Dean Acheson a avertizat Olanda că va pierde ajutoarele din Planul Marshall şi sprijinul militar dacă recurge la forţă pentru a-şi reimpune dominaţia în Indonezia. A urmat rapid independenţa Indoneziei.

Totuşi, „pierderea" Chinei, trecute la comunism în anul 1949, a avut un impact major asupra politicii americane. A fost o traumă devastatoare şi a marcat pentru ani de zile politica externă americană. Convingerea Washingtonului că putea „îngrădi" comunismul în toată lumea a fost zguduită, iar făuritorii politicilor au trecut din ce în ce mai mult de la idealism la Realpolitik; de la credinţa optimistă că ţările Lumii a Treia puteau fi convertite la democraţia liberală în stil american la o teamă pesimistă că oricine nu sprijină proprietatea privată, piaţa liberă şi alianţa cu Statele Unite este foarte probabil să dezerteze la Moscova. Rezultatul a fost o tendinţă de a exagera ameninţarea comunistă şi de a privi orice naţionalism radical din punct de vedere social ca fiind un potenţial pericol. Această atitudine a dus, la rândul ei, la o strategie de sprijinire a imperiilor europene sau a elitelor conservatoare cu bază de susţinere îngustă, ceea ce a alimentat, evident, temerile de „neocolonialism" ale Lumii a Treia, o stare în care imperiile demodate europene păreau doar să fi fost înlocuite de un nou model american. Deloc surprinzător, această conexiune aparent indirectă între imperiul european şi hegemonia americană a ajutat Moscova şi Beijingul să-şi mărească influenţa printre naţionaliştii din Lumea a Treia.

Rezultatul cel mai durabil al acestei schimbări la Washington a fost poate renunţarea la eforturile serioase de a diminua inegalităţile economice dintre Lumea întâi şi a Treia. Chiar dacă nu a existat vreodată o şansă serioasă de a pune în practică un Plan Marshall pentru Sud, economistul liberal britanic John Maynard Keynes convinsese în 1944 Conferinţa de la Bretton Woods să extindă beneficiile noului sistem financiar în acea direcţie, prin înfiinţarea

unei Organizaţii Internaţionale a Comerţului care să stabilizeze preţurile la produsele neprelucrate, de care ţările sărace depindeau atât de mult. Ratificarea planului lui Keynes de către Congresul Statelor Unite a fost însă amânată, iar după 1949, suspiciunea SUA faţă de organizaţiile internaţionale a crescut atât de mult, încât planul nu a mai fost supus la vot niciodată. înlocuitorul lui, Acordul General pentru Tarife şi Comerţ (GATT) nu oferea nici un sprijin preţurilor la produse neprelucrate. Rezultatul a fost creşterea inegalităţii economice între Nordul industrial şi Sudul agrar, pe măsură ce îmbunătăţirea tehnologiei a scăzut preţurile în agricultură şi le-a mărit pe cele industriale. Economiile din Sud au crescut într-adevăr în anii 1950 şi 1960, dar mult mai încet decât cele din Nordul industrializat.[19] Multe ţări sărace s-au trezit prinse în capcană, incapabile să urce pe scara dezvoltării.
O importanţă imediată şi mai mare a avut însă schimbarea în politica externă a Statelor Unite. în 1953, în timp ce URSS începea să se îndepărteze de politica maniheistă, de forţă, a lui Stalin, noua administraţie a preşedintelui Eisenhower a adoptat Realpolitik - cel puţin în ceea ce priveşte Lumea a Treia. Administraţia a acceptat că sentimentele antioccidentale erau în creştere, fiind rezultatul „sentimentelor rasiale, ale anticolonialismului, naţionalismului crescând, ale cererii populare de progres economic şi social rapid" şi al altor cauze profunde.[20] Şi recunoştea uneori că Statele Unite trebuiau să cucerească inimile şi minţile, pentru a-i îndepărta pe naţionalişti de comunism. Dar „puterea blândă" (soft power) era mai puţin importantă pentru politica americană sub administraţia Eisenhower decât recurgerea la forţă, deseori sub forma sprijinului militar acordat conducătorilor cu mână-forte şi dictatorilor. Secretarul de stat Dulles era convins, în ceea ce priveşte comunismul, că acesta era „o conspiraţie internaţională, nu o mişcare indigenă" (chiar şi în America Latină, unde implicarea sovietică era destul de redusă până în acel moment) şi se declara în favoarea acţiunii ferme.[21]
Una dintre principalele strategii de Război Rece în Lumea a Treia ale lui Eisenhower consta, aşadar, în folosirea CIA pentru a pune la cale lovituri de stat împotriva naţionaliştilor, consideraţi a fi prea apropiaţi de comunism. Primul atac împotriva unui guvern ales de populaţie 1-a vizat pe preşedintele naţionalist al Iranului,

Mohammed Mossadeq. Temându-se că acesta avea să le livreze petrol sovieticilor, CIA a organizat cu succes o lovitură de stat în 1953.
însă Mossadeq nu era singur. Statele Unite s-au trezit confruntate cu o serie întreagă de lideri naţionalişti populari în Orientul Mijlociu, hotărâţi să distrugă influenţa europeană şi dispuşi să facă alianţe tactice cu URSS. Uneori, americanii au intervenit cu succes, de exemplu pentru salvarea regimului preşedintelui libanez Camille Chamoun împotriva contestatarilor radicali. Alte cazuri au fost mai dificile: Nasser a naţionalizat Canalul Suez în 1956, provocând o invazie nereuşită a britanicilor, francezilor şi israelienilor.
în anii 1950, Statele Unite s-au trezit chiar că se apropie de un stat care era considerat de naţionaliştii din Lumea a Treia drept cel mai flagrant exemplu de imperialism şi rasism: Africa de Sud. Cu toate avertismentele CIA privind opoziţia crescândă în Africa faţă de apartheid, relaţiile americane cu Africa de Sud s-au întărit în anii 1950, pentru că Washingtonul căuta avantaje strategice şi economice.
Dar Vietnamul a fost cel care a furnizat exemplul cel mai izbitor în care Statele Unite au preluat mantia vechilor imperii europene. Preşedintele Roosevelt fusese ostil continuării guvernării franceze după cel de-al Doilea Război Mondial, dar în 1950 Truman a făcut o schimbare radicală: temându-se că o victorie comunistă în Vietnam avea să ducă la prăbuşirea în serie a regimurilor pro-occidentale în tot sud-estul Asiei, americanii au acceptat până la urmă să renunţe la principiile lor antiimperialiste şi au recunoscut regimul Bao Dai, sprijinit de francezi în Vietnamul de Sud. în 1953, Eisenhower a mers mai departe şi a aprobat finanţarea în mare parte a campaniei francezilor. Dar nici aceasta nu a putut împiedica înfrângerea lor la Dien Bien Phu în 1954 şi retragerea din Vietnam. Nici ruşii, nici chinezii nu doreau continuarea războiului împotriva americanilor, aşa că au făcut presiuni asupra lui Ho Şi Min, care era reticent să accepte împărţirea temporară a Vietnamului în Nord şi Sud, în aşteptarea alegerilor (care nu au fost organizate niciodată). El avea să controleze Nordul, în timp ce Sudul avea să fie condus de Ngo Dinh Diem - un politician

naţionalist care se despărţise de Bao Dai la începutul anilor 1930 şi era susţinut acum de americani.
Pentru o vreme, a părut că strategia americanilor funcţionase. Diem, care avea o reputaţie solidă de antifrancez şi sprijinul local al Bisericii Catolice, a avut iniţial unele succese în instalarea guvernării.[22] Şi, pentru o vreme, nici Moscova, nici Beijingul nu au fost dornice să aţâţe din nou războiul, în timp ce nord- vietnamezii erau preocupaţi de o reformă agrară în stil chinezesc, ale cărei excese violente au devenit extrem de nepopulare în cadrul partidului.[23] Totuşi, Hanoiul era tot mai îngrijorat că divizarea ţării avea să devină permanentă şi, în acelaşi timp, mişcarea clandestină a comuniştilor din Sud, Frontul Naţional pentru Eliberarea Vietnamului de Sud (NFL, numit uneori „Viet Cong") exploata resentimentele provocate de politica dură a lui Diem. în 1959, sub presiunea Viet Congului, Nordul a decis să declanşeze războiul.

Statele Unite ar fi reuşit, poate, să se distanţeze de imperialismul european sprijinind regimul temporar stabil al lui Diem în Vietnamul de Sud în 1954, dar în anul respectiv se părea că Washingtonul urmează un manual marxist-leninist despre cum să fii un capitalist imperialist: părea într-adevăr să promoveze imperialismul, iar acel imperialism era cu adevărat stadiul cel mai înalt al capitalismului. Când Jacobo Arbenz a ameninţat interesele United Fruit, compania a făcut lobby la Washington, iar tentaculele companiei au ajuns la firma de avocatură din New York a lui John Foster Dulles şi a fratelui lui, Allen, directorul CIA. Şi mai îngrijorătoare pentru Casa Albă era însă disponibilitatea lui Arbenz de a colabora cu Partidul Comunist din Guatemala şi, în ciuda minimei implicări sovietice, guvernul SUA era convins de pericolul ca Guatemala să devină o rampă de lansare pentru întregul continent. Campania de subversiune a CIA, numită Operaţiunea Succes, 1-a înlăturat până la urmă pe Arbenz în 1954.[24]
Operaţiunea s-a ridicat poate la înălţimea numelui pe termen scurt, dar în cele din urmă a avut un efect profund dăunător pentru imaginea Americii. în America Latină, a contribuit la împingerea generaţiei post-Bandung spre radicalism, iar primul semn al procesului era, evident, la puţin peste o sută de kilometri de ţărmul Statelor Unite, în Cuba.Aşa cum se temuseră americanii, după căderea lui Arbenz, susţinătorii radicali ai acestuia au fugit din ţară şi şi-au continuat lupta în altă parte. Izgoniţi din Guatemala, Che Guevara, prietenul lui cubanez Ñico López şi alţi radicali au ajuns în capitala mexicană. Ciudad de México găzduia deja un număr de revoluţionari, inclusiv pe Fidel Castro şi pe fratele lui, Raúl, care se aflau în exil, dar plănuiau să se întoarcă în Cuba. Che, spre deosebire de Fidel, era acum un marxist convins, dar încă voia să se alăture mişcării de eliberare a lui Fidel. După cum îşi amintea Castro:
Micul nostru grup din Mexic 1-a plăcut imediat... El ştia că în mişcarea noastră erau şi unii membri mic-burghezi şi câte puţin din toate. Dar a văzut că vrem o revoluţie de eliberare naţională, o revoluţie antiimperialistă; nu văzuse încă o revoluţie socialistă, dar asta n-a fost un obstacol - ni s-a alăturat pe loc, s-a înscris imediat.[25]

Fiul unui imigrant spaniol care luase în concesiune pământ de la Statele Unite şi plantase trestie-de-zahăr, Fidel Castro provenea dintr-un mediu bogat, dar care nu era nici aristocratic, nici nu avea relaţii. A fost un copil rebel, iar vederile lui politice erau profund diferite de cele ale tatălui său, simpatizant al lui Franco. Cu toate acestea, a apreciat „spiritul militar" de la şcoala iezuită cu internat şi i-a plăcut „felul de viaţă sănătos, auster, pe care l-am dus în acele şcoli".[26] în timp ce studia dreptul la Havana, s-a implicat în politica radicală - deşi a avut puţine în comun cu Partidul Comunist Cubanez (PSP), care în anii 1940 intrase în alianţă cu Batista. Mai degrabă a intrat în Partidul Ortodox, cu rădăcini în naţionalismul radical al poetului şi revoluţionarului din secolul al XIX-lea José Marti.

Intelectualii cubanezi erau foarte afectaţi de puterea neoimperialismului şi capitalismului american. După sfârşitul guvernării spaniole în 1898, Cuba a fostocupată vreme de patru ani de Statele Unite şi, chiar după ce a obţinut în mod oficial independenţa, a rămas strâns legată de vecinul ei de la nord. într-adevăr, economia ei era integrată aproape complet în cea a Statelor Unite. Era foarte dependentă de veniturile din exporturile de zahăr către Statele Unite (iar cotele de zahăr depindeau de bunăvoinţa Congresului american) şi un mare număr de plantaţii erau în proprietatea străinilor. Havana însăşi era un oraş cosmopolit, plin de expatriaţi americani, care erau învinovăţiţi de moralizatorii naţionalişti că transformă oraşul într-un centru al crimei organizate, al jocurilor de noroc şi al turismului sexual. Multor cubanezi cu studii li se părea că ţara lor este ţinută de zahăr şi de Statele Unite într-o poziţie de subordonare permanentă. Doar schimbarea radicală îi putea reda respectul de sine.

Ţinta imediată a naţionaliştilor a fost însă dictatorul Batista, corupt şi susţinut de americani. Partidul Ortodox - cu revendicările lui privind reforma agrară şi cea socială - a devenit curând principalul adversar al lui Batista. Castro s-a dovedit un revoluţionar neobosit: după exilul ce a urmat puciului eşuat din 1953, el şi-a adunat mica lui forţă, numită acum „Mişcarea 26 iulie" şi s-a întors din Mexic în Cuba în 1956, pe Granma (Bunicuţa) -, un iaht cu motor, ruginit. Debarcarea a fost un dezastru şi doar 22 de revoluţionari din cei 82 de la început au reuşit să se regrupeze şi să-şi stabilească în cele din urmă o bază în inaccesibila Sierra Maestra - o regiune săracă din estul insulei, cu o îndelungată tradiţie de răscoale ţărăneşti. De aici, Fidel şi grupul lui au purtat un război de gherilă, în timp ce rebelii urbani - aşa-numiţii llano - au declanşat o campanie de greve şi violenţe în oraşe.[27] Totuşi, eşecul grevei generale urbane din primăvara lui 1958 i-a slăbit pe llano şi a mărit puterea lui Castro şi a gherilelor rurale. Batista a răspuns violenţei gherilelor cu şi mai multă violenţă, iar sprijinul lui a început să pălească - nu doar în Cuba, ci şi la Washington. în ajunul Anului Nou, Batista, intuind corect încotro se îndrepta cursul istoriei, a fugit, iar două zile mai târziu, Castro şi Guevara au intrat în Havana.

în comparaţie cu revoluţiile vietnameze şi chineze, cea cubaneză a fost remarcabil de rapidă şi de uşoară. Rădăcinile sprijinului lui Batista erau superficiale, pe când opoziţia includea o clasă de mijloc mare şi foarte gălăgioasă, iar legăturile dintre oraşe şi proletariatul rural erau mai puternice decât oriunde altundeva în America Latină. Sfârşitul regimului Batista i-a adus lui Castro un enorm sprijin popular, iar el a insistat că aceasta era o revoluţie naţionalistă, nu una comunistă. într-un discurs rostit pe 1 ianuarie, el şi-a plasat ferm revoluţia în tradiţia revoltelor naţionale din trecut:

De data aceasta, Cuba are noroc: revoluţia va veni cu adevărat la putere. Nu va fi ca în 1895, când americanii au intervenit în ultima clipă şi s-au făcut proprietari peste ţara noastră... Fără hoţi, fără trădători, fără intervenţionişti! De data aceasta, este cu adevărat revoluţie.[28]

Castro a anunţat un guvern de liberali condus de judecătorul Manuel Urrutia şi a declarat că acest regim va fi „umanist", nu capitalist sau comunist. Spre deosebire de Raúl şi de Che, el nu era comunist; în 1957, Che chiar scria: „L-am considerat întotdeauna pe Fidel un lider autentic al burgheziei de stânga."[29] Nu mai târziu de mai 1959, Castro declara: „Capitalismul poate ucide un om prin înfometare, în timp ce comunismul ucide un om distrugându-i libertatea".[30] Iar programul economic al Mişcării 26 iulie nu era la început atât de radical.[31] El propunea o reformă agrară relativ moderată şi dezvoltarea unor industrii autohtone „de substituire a importurilor", ca o diversificare faţă de producţia de zahăr. Castro a arătat clar că - exceptându-i pe marii proprietari de terenuri şi companiile străine - şi capitaliştii erau parte a revoluţiei şi mulţi au văzut oportunităţi mari în politicile de industrializare ale noului regim.

Cu toate acestea, revoluţia din 1959 a lui Castro era mult mai radicală decât fusese puciul din 1953. Che Guevara - radical prin temperament şi complet cufundat în marxism - a avut, evident, o influenţă importantă şi multe dintre opiniile lui erau împărtăşite de Raúl. Dar viaţa dură a gherilei în Sierra Maestra, unde compañeros, „tovarăşii" lui Fidel Castro, au trăit pentru prima dată printre ţăranii săraci, a avut şi ea un impact, conturând o cultură revoluţionară egalitară.[32] Sierra Maestra a fost locul în care luptătorii de gherilă au început să poarte bărbi neîngrijite, un

„însemn de identitate" care avea să devină o parte esenţială a imaginii revoluţionarului în anii 1960 şi 1970.[33]
Prin contrast cu 1953, aşadar, rebelii din 1959 erau dedicaţi nu doar naţionalismului şi industrializării, ci şi conducerii în interesul „claselor populare" (clases populares), ca opuse ale mai bogatelor clases económicas.[34] Deloc surprinzător, săracii aveau acum aşteptări înalte, încurajaţi şi de formele de mobilizare ale gherilei care apăruseră în Sierra Maestra. Ei au cerut, aşadar, reforme mai radicale, iar Armata Revoluţionară a lui Castro, care avea multă putere pe teren, simpatiza cu ei.[35] Pare să fi existat, de asemenea, sprijin popular pentru procesele sumare şi execuţiile susţinătorilor lui Batista, sub controlul lui Guevara însuşi. Unii dintre vechii prieteni din Argentina ai lui Che au fost consternaţi de transformarea lui dintr-un vindecător al celor bolnavi într-un violent făcător de dreptate revoluţionară, dar el nu regreta; aşa cum i-a spus unuia dintre ei: „Vezi, în treburile astea fie ucizi primul, fie eşti ucis."[36]
în mod inevitabil, acest radicalism i-a înstrăinat pe mulţi, inclusiv pe liberali, pe proprietari şi Statele Unite. Washingtonul avea, firește, suspiciuni faţă de revoluţia lui Castro, temându-se de legăturile lui cu comunismul, dar iniţial, asigurat de declaraţiile anticomuniste ale acestuia, i-a recunoscut regimul. Totuşi, angajamentul ieşit la lumină al lui Castro în favoarea naţionalismului economic şi a redistribuirii pământurilor a alimentat în mod inevitabil conflictul cu companiile americane ce operau în Cuba. Procesele şi execuţiile susţinătorilor lui Batista, precum şi anularea alegerilor au convins, de asemenea, Washingtonul că Fidel Castro era pierdut în faţa comunismului şi nu putea fi recâştigat. Relaţiile cu Statele Unite s-au deteriorat şi, în martie 1960, Eisenhower a cerut celor de la CIA să pregătească o lovitură de stat cu sprijinul emigranţilor anticastrişti.[37] Americanii îi hotărâseră lui Castro aceeaşi soartă pe care o avusese Arbenz cu cinci ani mai devreme.
în 1959, cubanezii şi sovieticii nu ştiau prea multe unii despre alţii, dar în martie 1960, Castro, convins că americanii erau pe cale să-i invadeze insula, a solicitat o întâlnire cu mult-umblatul şi cosmopolitul Anastas Mikoian, care se afla pe atunci în regiune. Mikoian a sosit la Havana şi s-au plăcut pe loc: cubanezii vedeau

URSS ca pe o sursă de ajutor economic şi militar, iar Biroul Politic al lui Hruşciov privea revoluţia cubaneză ca pe o bună ocazie de a-şi extinde influenţa şi de a infuza spirit tineresc în corpul îmbătrânit al comunismului sovietic.[38] Mikoian 1-a descris entuziast pe Castro ca fiind „un revoluţionar autentic, exact ca noi. M-am simţit de parcă m-aş fi reîntors în copilărie."[39] Sovieticii au fost de acord să trimită arme şi petrol la schimb cu zahăr şi au expediat un grup de ofiţeri comunişti spanioli care trăiau în exil la Moscova de la sfârşitul Războiului Civil Spaniol, cu scopul să reorganizeze armata cubaneză.[40]

Castro avea dreptate să se teamă de intenţiile americanilor. Eisenhower şi Dulles plănuiau, într-adevăr, să sprijine o invazie militară amplă a emigranţilor cu acoperire aeriană americană, dar cubanezii au avut şi puţin noroc, care a luat forma unei schimbări de regim la Washington. Odată cu alegerea lui John F. Kennedy, politica externă americană era din nou mai sincronizată cu cea a URSS. Kennedy a venit la putere - în mare măsură la fel ca Hruşciov - promiţând o nouă cale de a continua lupta cu superputerea rivală, cale ce avea să fie mai idealistă şi mai inteligentă. Şocat de „pierderea" Cubei, cea mai mare înfrângere de la „pierderea" Chinei cu un deceniu înainte, el era hotărât să arunce peste bord metodele militare brute din epoca Eisenhower şi să se distanţeze de imperialismul european şi de epigonii lui din Africa de Sud, domeniul apartheidului. După cum a explicat el, America trebuia să fie „de partea dreptului oamenilor de a se guverna singuri... pentru că victoria finală a naţionalismului este inevitabilă".[41]

Sub Kennedy, Washingtonul a început să-şi dea mai bine seama că sistemul comunist ar putea fi produsul inegalităţilor economice şi politice. Teoria modernizării, dezvoltată de universitari cum era consilierul lui Kennedy, Walt Rostow, era răspunsul. Rostow şi adepţii lui susţineau că toate societăţile se găseau pe drumuri „modernizatoare" asemănătoare spre democraţia liberală, dar că în faza de tranziţie, înainte să ajungă la maturitate deplină, puteau contracta boala comunismului. Cea mai bună soluţie consta în accelerarea procesului de modernizare, iar interesele lumii erau servite cel mai bine prin încercarea de a promova dezvoltarea rapidă prin ajutor financiar şi prin promovarea democraţiei.[42] în

1961, Kennedy chiar a mobilizat mii de tineri ca să răspândească modernizarea americană în lume prin Peace Corps şi prin programele de „dezvoltare comunitară" ale organizaţiei. Puterea „dură" - opţiunea militară - rămânea, dar trebuia folosită prin campanii inteligente împotriva insurgenţelor, temperată cu apeluri la inimi şi la minţi, adică prin puterea „blândă".
în ceea ce priveşte Cuba, Kennedy avea dubii legate de invazia plănuită sub Eisenhower şi se temea că, dacă lucrurile vor merge prost, vor dăuna reputaţiei Americii. Era însă la fel de nerăbdător ca şi predecesorul lui să lichideze influenţa comunistă atât de apropiată de Statele Unite şi a decis să meargă înainte, deşi cu o operaţiune mai acoperită, în stilul gherilelor, şi fără sprijin aerian. Speranţa era că debarcările strategice ale exilaţilor înarmaţi aveau să provoace, prin simpatie, revolte spontane în rândurile cubanezilor obişnuiţi. Rezultatul, debarcarea din Golful Porcilor din aprilie 1961, a fost un eşec total. Aşteptatele revolte în sprijinul exilaţilor nu s-au produs, iar forţele de apărare civilă ale lui Castro s-au dovedit foarte eficiente. Cei mai mulţi invadatori au fost capturaţi, iar imaginea Statelor Unite în Lumea a Treia a ajuns şi mai mânjită. Invazia din Golful Porcilor a fost contraproductivă şi nu a făcut decât să împingă şi mai mult Cuba în sfera sovietică. Fidel Castro era convins de iminenţa unei alte invazii (şi, într-adevăr, la Washington se făceau planuri noi). în acelaşi timp, CIA s-a lansat într-o serie de tentative bizare de asasinare a lui Castro - de la trabuce explozive la costume de scafandru infestate cu fungi - şi chiar de compromitere a presupusei surse a charismei lui, barba; Castro a pretins că, de-a lungul anilor, a fost ţinta a şase sute de tentative de asasinat puse la cale de CIA şi de exilaţii cubanezi.[43]
încrederea mai puternică în alianţa cu sovieticii a fost însoţită de o mişcare spre un stil mai disciplinat de guvernare acasă, întrucât cubanezii s-au convins că guvernarea neoficială, participativă, prin Armata Revoluţionară nu era adecvată pentru apărarea naţională şi edificarea statului. Diversele organizaţii revoluţionare au fost strânse într-un singur corp, Organizaţia Revoluţionară Integrată (ORI), iar Castro a început să se bazeze din ce în ce mai mult pe vechii comunişti cubanezi din PSP pentru a construi o infrastructură administrativă.

Apogeul alianţei cu sovieticii a fost atins când Hruşciov s-a oferit să instaleze arme nucleare pe teritoriul cubanez. Castro a profitat imediat de ocazie, crezând că umbrela nucleară sovietică avea să ofere în sfârşit protecţie revoluţiei lui împotriva unui atac american. Dar cedarea subsecventă a sovieticilor în faţa ameninţărilor americane în timpul crizei rachetelor din octombrie 1962 (fără ca ei să fi consultat Cuba) a fost o dezamăgire profundă pentru Castro; şi, chiar dacă preşedintele Kennedy a dat asigurări verbale că SUA nu vor încerca o nouă invazie, el nu avea încredere în americani. între timp, au apărut dovezi clare că nu se putea baza nici pe URSS, aşadar, Castro a început să se întoarcă împotriva sovieticilor. în cursul aceluiaşi an, Castro îşi întărise controlul epurându-i pe comuniştii din PSP şi, de acord cu Che Guevara, a anunţat clar că marxismul dur, tehnocratic, care evidenţia modelul stalinist nu mai era bine-venit în Cuba.Alternativa urma să fie „marxismul umanist", cum îi spunea Che. Aceasta era o versiune romantică de marxism, însă una care nu se temea să folosească explicit limbajul moralităţii. Che îşi definea marxismul cu referire explicită la tânărul Marx, de ale cărui opere era îmbibat până la saturaţie:

Socialismul economic fără moralitate comunistă nu mă interesează. Luptăm împotriva sărăciei, da, însă şi împotriva alienării. Unul dintre scopurile fundamentale ale marxismului este să ducă la dispariţia interesului material, a factorului „mie ce îmi iese de aici", şi să profite de motivarea psihologică a oamenilor... Comunismul care nu dă atenţie aspectelor ce ţin de conştiinţă poate fi, să zicem, o metodă de distribuţie, dar nu mai este o moralitate revoluţionară.[44]

în practică, regimul cubanez a căutat să îmbine lupta împotriva sărăciei şi a slăbiciunii statului cu participarea de masă, la fel cum făcuseră comuniştii radicali în trecut - prin comunismul de gherilă (botezat în Cuba guerrillerismo). Cetăţenii, sau „oamenii noi", lipsiţi de egoism, aveau să fie soldaţi într-o armată a muncii egalitară şi frăţească, dând tot ce era mai bun în ei, astfel încât Cuba să poată atinge niveluri extraordinare de dezvoltare. Acesta, aşadar, era un comunism ascetic. Cubanezii erau mobilizaţi să muncească pentru patria lor, răsplata individuală fiind mică. Dar răsplata colectivă era altă poveste, aşa că s- au făcut eforturi

uriaşe pentru a îmbunătăţi învăţământul şi sistemul sanitar pentru toată populaţia, în special pentru zona rurală, care era principalul beneficiar al noului regim. Campania de alfabetizare din 1961 a devenit una dintre mişcările-simbol ale epocii. Circa 250 000 de elevi şi studenţi au fost pregătiţi, mobilizaţi în „brigăzi de alfabetizare" şi trimişi la ţară pentru şase luni, să trăiască printre ţărani şi să-i înveţe - mai mult, să-i „revoluţioneze" - pe cei fără ştiinţă de carte. Aşa cum s-a întâmplat deseori în istoria comunismului, campanii ca aceasta, foarte atrăgătoare pentru idealismul tinerilor, par să fi fost extrem de populare, transformând totodată vieţile celor fără ştiinţă de carte.[45] Un vizitator american îşi aminteşte de atmosfera de sărbătoare când studenţii s-au întors la Havana pentru o săptămână de jocuri, activităţi culturale şi parade: îmbrăcaţi în rămăşiţele uniformelor lor, mulţi cu pălării şi mărgele ţărăneşti şi purtându-şi raniţele şi felinarele, brigadistas roiau în capitală, cântând, râzând şi schimbând poveşti despre experienţele lor. Similitudinile dintre întoarcerea voioasă a armatei alfabetizării şi intrarea triumfală a trupelor de gherilă, cu doar trei ani înainte, nu au rămas neobservate de populaţie.[46]
Exprimările publice ale bucuriei erau, desigur, comune tuturor regimurilor comuniste, aşa cum a arătat atât de bine Milan Kundera. Dar nu este o surpriză că stânga mondială din vremea respectivă considera Cuba atât de atrăgătoare. Comunismul cubanez era la fel de puritan şi de militarist ca orice altă formă de comunism de gherilă, iar neconformarea şi dezacordul erau pedepsite, cel mai notoriu în lagărele de muncă înfiinţate între 1965 şi 1969. Dar, în primii ani, cubanezii au reuşit mai bine decât alte regimuri comuniste să scoată în evidenţă entuziasmul şi spiritul eroic date de militarism, lăsând în umbră trăsăturile mai neplăcute, precum violenţa şi represiunea. Aceasta a fost, în parte, o problemă de conducere şi de cultură a partidului: Che şi Castro au încercat să-şi prezinte marxismul ca fiind bazat cu adevărat pe persuasiune şi „conştiinţă" şi, spre deosebire de Mao şi de liderii chinezi, nu crescuseră într-o cultură de partid sub influenţă sovietică, a autocriticii şi a epurărilor instituţionalizate. Dar a fost şi rezultatul relativei uşurinţe cu care revoluţionarii au luat puterea, datorită slăbiciunii opoziţiei interne. Ţăranii din regiunea sudică Escambray s-au revoltat, într-adevăr, iar insurgenţa lor, care

a durat şase ani, a fost lichidată prin forţă. Dar mulţi opozanţi au părăsit pur şi simplu insula. După revoluţie şi în perioada 1965-1971, mulţi oameni din clasa de mijloc au emigrat în Statele Unite, cu asentimentul ambelor guverne. Cubanezii au evitat, aşadar, „lupta de clasă" sistematică sau persecuţiile în masă ale burgheziei, văzute în atâtea alte regimuri comuniste.[47] în acelaşi timp, impresia unui David asediat de un intimidant Goliat american a consolidat în mod inevitabil legitimitatea lui Castro în ochii celor rămaşi în urmă, cel puţin pentru o vreme.

Cu toate acestea, comunismul cubanez era departe de a fi lipsit de alte mari dezavantaje ale marxismului radical: trauma economică şi dislocarea pe care le aducea odată cu el. Direcţia politicii economice a devenit clară foarte devreme, când Che a devenit nu doar principalul strateg al reformei agrare, ci şi ministru al industriei şi şef al Băncii Centrale Cubaneze. Che savura nepotrivirea acestei ultime numiri şi pretindea, în glumă, că primise slujba din întâmplare: la şedinţa de guvern la care s-a discutat postul respectiv, Castro a cerut unui bun economista să se ofere voluntar şi a fost surprins când Che a ridicat mâna. „Dar, Che, nu ştiam că eşti economist!" a exclamat el, la care Che a replicat: „Oh, am crezut că ai nevoie de un bun comunista."[48] Che urmase, de fapt, un curs intensiv de economie, dar comunistul din el a învins economistul. Ca toţi voluntariştii de dinaintea lor, Castro şi Che insistau că valorificarea voinţei populare avea să permită Cubei să facă saltul de la sărăcia agrară la belşugul comunismului, iar regimul a urmat o politică foarte ambiţioasă de industrializare rapidă. în mod previzibil, a intrat într-o combinaţie de planificare centrală haotică, sancţiuni americane şi pierderea experienţei clasei de mijloc, plecată în exil. Che însuşi avea să admită mai târziu: „Am tratat cu natura într-o manieră subiectivă, de parcă, vorbindu-i, am fi putut să o convingem."[49]

Rezultatul, spre 1963, a fost criza economică, iar Che s-a pomenit ducând o bătălie deja pierdută împotriva tehnocraţilor sprijiniţi de sovietici, care pledau pentru o abordare mai puţin ambiţioasă, mai modernistă. Che, total nepotrivit pentru aspectele practice ale managementului economic, era tot mai deziluzionat - potrivit unuia dintre prieteni, spiritul lui „era strivit sub munţii de statistici şi

metode de producţie".[50] în timpul acestor dezbateri despre direcţia economiei, el a început reconsiderarea fundamentală a Uniunii Sovietice. Che şi- a amintit, faţă de alt prieten, cum s-a convertit la marxism în Guatemala şi Mexic, citind operele lui Stalin: acestea l-au convins că „în Uniunea Sovietică se află soluţia la toate problemele vieţii, crezând că acolo se aplică lucrurile despre care citise el". Dar când a ajuns să lucreze efectiv cu sovieticii „şi-a dat seama că aceştia îl păcăliseră"; rezultatul a fost „o reacţie violentă" împotriva stalinismului în 1963-1964.[51]

Castro, însă, a adoptat o viziune mai pragmatică şi avea mai multă simpatie pentru sovietici. începând din 1964, el a înţeles că reţetele lui Che erau prea ambiţioase: numai entuziasmul muncii nu putea transforma micuţa Cubă într-o putere industrială, suficientă sieşi; avea să mai fie nevoie, o vreme, de stimulentele materiale în stil sovietic şi de piaţa sovietică pentru zahărul cubanez. Che, învins, a renunţat la eforturile lui de a aplica în economie comunismul de gherilă şi a decis să îl folosească într-un domeniu mai adecvat: răspândirea modelului cubanez de revoluţie în restul Americii Latine şi în Africa. A demisionat din

toate funcţiile, renunţând chiar şi la cetăţenia cubaneză şi şi-a petrecut restul scurtei sale vieţi ca revoluţionar nomad. Dar reconcilierea dintre Cuba şi URSS a avut viaţă scurtă. După ruptura chino-sovietică şi căderea lui Hruşciov în 1964, URSS părea să fie din ce în ce mai puţin un protector de încredere, iar din 1965, Castro a început să urmeze din nou politica radicală a mobilizării de masă pentr

udezvoltarea economiei cubaneze. După ce făcuseră slalom între marxismul radical şi cel modernist, cubanezii aveau să-şi păstreze modelul lor de gherilă pentru dezvoltarea economică până la sfârşitul deceniului, dar acum făceau asta sub auspiciile unui partid disciplinat, de avangardă: Partidul Comunist Cubanez, fondat în 1965. Experimentele de democraţie participativă de la începuturi, din 1959-1960, ajunseseră în sfârşit la final. Totuşi, cubanezii au evitat pentru un timp să urmeze modelul sovietic, mai tehnocratic. Ei credeau că revoluţia lor fusese democratică şi adecvată într-un mod unic lumii în curs de dezvoltare, aşa că erau hotărâţi să o exporte.

La puţin timp după ce revoluţionarii au luat puterea, Che Guevara şi-a dictat gândurile asupra experienţelor lui; acestea au fost publicate în mai 1960 sub titlul Războiul de gherilă (La guerra de guerillas). Cartea era în parte un manual despre „cum se face". Gherilele erau învăţate cum să folosească cocktailurile Molotov, precum şi cele mai bune modalităţi de a aduce reforme sociale ţăranilor care le găzduiau. Se dădeau sfaturi despre ce să îmbraci şi ce să pui în raniţă - un hamac, o bucată de săpun şi un carnet cu un creion (pentru a scrie mesaje tovarăşilor de gherilă) erau toate recomandate. Dar Che apăra, de asemenea, strategia gherilei rurale ca fiind un exemplu pentru toţi revoluţionarii din Sud, indiferent de particularităţile revoluţiei cubaneze şi lăsând cu grijă deoparte importanţa insurgenţei urbane cubaneze. Plasându-se pe el însuşi în tradiţia gherilelor comuniste, de la Yan'an al lui Mao până la lupta lui Ho Şi Min împotriva francezilor şi a americanilor, şi distanţându-se explicit de tradiţia sovietică (şi chiar de partizanii antinazişti din cel de-al Doilea Război Mondial), Che argumenta că foco - micul grup de gherilă, de avangardă - putea aprinde focul revoluţiei în toată Lumea a Treia.[52]

Cartea a fost scrisă în primul rând pentru revoluţionarii din America Latină. în parte, Castro şi Che considerau că este datoria lor să-i ajute pe oprimaţii de pe tot continentul. Dar existau şi puternice raţiuni practice pentru a instiga la o revoluţie în străinătate. După cum a explicat Castro, Statele Unite „nu vor fi capabile să ne facă rău dacă toată America Latină este în flăcări".[53] Este adevărat că Fidel Castro a dat semnale că ar renunţa să mai sprijine revoluţiile străine în schimbul unei coexistenţe paşnice cu

Statele Unite, dar nu este clar dacă şi-ar fi şi ţinut promisiunea. însă, reale sau nu, deschiderile lui nu au dus la nimic. Kennedy a

II

continuat să sprijine forţele anticastriste, iar succesorul lui după 1963, Lyndon Johnson, era şi mai puţin dispus să facă vreun compromis.

Eforturile de răspândire a revoluţiei erau conduse de Comandante (Comandantul) Che Guevara. Cubanezii au antrenat peste 1500 de revoluţionari de pe continent, dar mai important decât practica era exemplul electrizant dat de Cuba însăşi. După cum îşi amintea un lider al Partidului Comunist din Venezuela, revoluţia cubaneză a fost ca un „detonator".[54] Uşurinţa cu care cubanezii luaseră puterea a dat naştere unui optimism extraordinar. Se părea că foco poate cuceri rapid puterea oriunde. Un luptător de gherilă din Venezuela povestea că a plecat în munţi crezând că „războiul nostru avea să fie unul în stil cubanez". „Am crezut că soluţia la problemele noastre nu era la mai mult de doi sau trei ani distanţă."[55]

Exemplul cubanez a inspirat numeroase mişcări comuniste de gherilă de pe tot continentul să pună mâna pe arme, indiferent dacă erau castriste, maoiste, prosovietice sau troţkiste. Totuşi, multe dintre ele erau mici şi lipsite de sprijin popular. Un impact real au avut doar în Venezuela, Guatemala şi Columbia, unde scurtele perioade de succes al stângii au fost urmate de victorii ale dreptei.[56] în Guatemala, guvernarea lui Jacobo Arbenz a fost urmată de o serie de dictaturi şi, după suprimarea unei revolte militare de stânga în 1960, doi ofiţeri au înfiinţat un grup de gherilă, în alianţă cu comuniştii prosovietici şi apoi cu troţkiştii. în Columbia, Partidul Comunist controla de câţiva ani enclavele ţărăneşti şi, când militarii au reuşit să-i doboare, în 1960-1961, au apărut pentru a riposta prin luptă Forţele Armate Revoluţionare Columbiene (Fuerzas Armadas Revolucionarias Colombianas, FARC), comuniste. între timp, gherilele din Venezuela, susţinute de Partidul Comunist, în ciuda dezaprobării Moscovei, au beneficiat de pe urma participării lor la înlăturarea dictatorului Pérez Jiménez în 1958 şi apoi de pe urma resentimentului populaţiei faţă de austeritatea economică impusă de guvernul de centru-dreapta ales democratic.

Nicăieri, însă, gherilele nu au reprezentat o ameninţare serioasă la adresa regimurilor. în Venezuela, le-a dăunat amestecul de democraţie liberală şi represiune. în alte părţi, gherilele nu erau pe măsura forţelor militare guvernamentale. Kennedy şi succesorii lui erau decişi să contracareze planurile de revoluţie ale cubanezilor şi au pompat bani în armatele locale, chiar dacă asta a însemnat renunţarea la planurile lor mai ambiţioase de modernizare şi democraţie. între 1962 şi 1966, în America Latină au avut loc nouă lovituri de stat militare şi cel puţin opt dintre ele au avut menirea de a înlocui guverne care erau considerate prea de stânga sau prea îngăduitoare cu comunismul.[57]

Divizările din interiorul lumii comuniste au jucat şi ele un rol în eşecurile foco. La început, sovieticii i-au tolerat pe cubanezi în America Latină, dar au decis curând că aceştia erau prea costisitori, că planurile lor erau nerealiste şi că le stricau relaţiile cu Statele Unite într-o perioadă în care Moscova dorea destindere. Partidele comuniste locale din alte ţări ale Americii Latine nu vedeau nici ele cu ochi buni ceea ce considerau a fi ambiţiile nerealiste ale Havanei

.Cele mai multe au urmat linia graduală a Moscovei: comuniştii şi muncitorii trebuiau să se alieze cu ţăranii şi burghezia, respingând saltul brusc în stil cubanez de la „feudalism" la „socialism". Nici chinezii nu i-au ajutat pe insurgenţi, cu toată originea lor de gherilă. Relaţiile lor cu Fidel Castro erau slabe şi, deşi au apărut într-adevăr grupări maoiste - formate de obicei din adepţii liniei stricte şi dure -, acestea aveau prea puţină susţinere practică de la Beijing.[58]
La jumătatea anilor 1960, era evident că revoluţia gherilei rurale eşua pe continent, iar cubanezii şi-au dat seama că trebuie să se retragă. însă îşi găsiseră deja o altă piaţă de desfacere pentru energiile lor revoluţionare - Africa: aproximativ o treime din populaţia cubaneză îşi putea găsi legături cu aceasta prin strămoşii aduşi pe insulă ca sclavi. Revoluţionarii aboliseră oficial orice discriminare rasială în Cuba şi credeau că au misiunea să facă acelaşi lucru şi în străinătate. Dar, pentru cubanezi, Africa părea şi un loc în care Statele Unite erau vulnerabile, fiind percepute ca o putere de partea greşită a istoriei, pe un continent care se scutura de imperialismul european.în decembrie 1964, Che Guevara a pornit într-un turneu de trei luni prin statele naţionaliste radicale din Africa, iar în ianuarie 1965 a ajuns în Brazzaville, capitala fostului Congo francez. în 1963, primul regim autoproclamat marxist din Africa luase puterea acolo printr-o insurecţie, iar noul guvern al lui Alphonse Massemba-Debat era bucuros să găzduiască Mişcarea Populară pentru Eliberarea Angolei (Movimento Popular de Libertaţâo de Angola, cunoscută ca MPLA), care lupta împotriva guvernării portugheze în această colonie din sud-vestul Africii. întâlnirea a fost una tensionată. MPLA voia ajutor cubanez, dar Che era hotărât să-şi pompeze toate resursele în războiul din învecinatul Congo- Leopoldville, unde Simba (Leii) - adepţii de stânga ai preşedintelui asasinat Patrice Lumumba - puseseră la cale o rebeliune cu un succes remarcabil împotriva regimului sprijinit de americani şi belgieni. Che a propus ca MPLA să- şi trimită luptătorii în Congo-Leopoldville, ca să înveţe de la instructorii cubanezi pe teren, în timpul luptelor. Evident că MPLA şi liderul ei, medicul şi poetul Agostinho Neto, nu au fost entuziasmaţi să lupte în războiul altcuiva, dar, cu toate divergenţele, atmosfera a fost în general bună, pentru că MPLA

era un grup marxist şi avea multe în comun cu Che.[59] Iată ce îşi amintea unul dintre conducătorii MPLA participant la întâlnire:

II

Voiam instructori cubanezi datorită prestigiului revoluţiei cubaneze şi pentru că teoria lor asupra războiului de gherilă era foarte apropiată de a noastră. Eram impresionaţi şi de tacticile de gherilă ale chinezilor, dar Beijingul era prea departe şi noi voiam instructori care se puteau adapta modului nostru de viaţă.[60]

Che nu a fost impresionat doar de marxismul angolezilor, ci şi de aparenta lor putere. El şi-a trimis unul dintre asociaţi la tabăra lor de antrenament, unde acesta a văzut o impresionantă forţă de gherilă, fără să-şi dea seama că defilarea ce i se înfăţişa ochilor era o buclă continuă, formată din aceiaşi oameni. Ar fi trebuit să sesizeze trucul, pentru că îl folosiseră şi cubanezii când au defilat pri

nfaţa ziariştilor de la New York Times în Sierra Maestra.[61] Dar cubanezii au fost păcăliţi şi Che a cedat, acceptând să trimită instructori pentru MPL A în Congo- Brazzaville.
în luna următoare, Che a avut mult mai puţin succes la întâlnirea cu luptătorii de gherilă africani în Dar-es-Salaam, capitala Tanzaniei, care, sub conducerea socialistului Julius Nyerere, devenise centrul principal pentru luptătorii antiim- perialişti în exil. Ambasada cubaneză a găzduit o întâlnire cu circa cincizeci de luptători din mai multe mişcări de eliberare, toţi căutând sprijinul lui Che. Propunerea lui Che să-şi trimită cu toţii luptătorii în Congo-Leopoldville a fost primită într-o atmosferă „mai mult decât rece", după cum îşi aminteşte el. Auditoriul lui a obiectat că datoria lor era să-şi apere propriile popoare, nu să ajute alte mişcări de eliberare. Che a insistat că aveau cu toţii un inamic comun - imperialismul - şi că o lovitură împotriva lui în Congo-Leopoldville avea să fie în folosul tuturor, dar a fost nevoit să accepte că „nu toată lumea vedea lucrurile aşa". Eduardo Mondlane, fost diplomat ONU şi conducător al FRELIMO (Frente de Libertaţâo de Moţambique) - mişcarea de gherilă care lupta împotriva portughezilor în Mozambic -, a fost în mod special furios. La sfârşitul întrevederii, „saluturile de rămas-bun au fost reci şi politicoase", iar Che a tras concluzia: „Am rămas cu impresia clară că Africa mai are cale lungă până să atingă adevărata maturitate revoluţionară. Dar am avut şi bucuria să întâlnim oameni pregătiţi să lupte până la capăt."[62]
Eforturile lui Che de a-şi convinge auditoriul să contribuie la războiul din Congo-Leopoldville au eşuat, la fel ca expediţia de negri cubanezi trimişi să-i ajute pe Simba. Insurgenţa a fost înfrântă în 1965, iar cubanezii au fost izgoniţi. Dar întâlnirile din Brazzaville şi Dar-es-Salaam l-au ajutat pe Che să-şi facă o idee clară despre situaţia stângii în Africa, de la guvernul „marxist" din Brazzaville până la statul socialist african Tanzania, de la insurgenţii marxişti din Angola la gherilele nemarxiste din Mozambic. Concluzia lui - că naţionalismul în Africa era radical antiimperialist, dar nu şi „matur" (termen prin care el înţelegea pe deplin „marxist") - era în linii mari corectă.
Nyerere era tipul de lider naţionalist cel mai întâlnit în ţările independente ale Africii la începutul anilor 1960: nemarxist,

socialist indigen din generaţia Bandung. Socialiştii africani aveau multe în comun cu socialiştii agrarieni ruşi din secolul al XlX-lea. La fel cum aceştia din urmă aveau o viziune comunitară şi idilică asupra societăţii ţărăneşti din Rusia, Nyerere şi tovarăşii lui socialişti credeau că societatea africană este colectivistă prin natură. Nyerere pretindea că „ideea de «clasă» şi de «castă» nu există în Africa", iar conceptul african unic de „familitudine" (ujamaa) avea să ajute continentul să dezvolte o formă specială de socialism.[63] Asemenea filosofii erau în mod inevitabil atrăgătoare pentru lideri, care moşteniseră state sfâşiate de diviziunile etnice din imperiile europene. Pentru ei, marxismul, cu pasiunea lui pentru lupta de clasă, era un crez mult prea agresiv pentru noile lor state fragile, în timp ce micul partid de avangardă părea nepotrivit în ţări atât de divizate de-a lungul liniilor etnice. Atotcuprinzătorul „partid de masă" era, pe moment, mult mai atractiv.

Unii conducători africani s-au îndreptat, într-adevăr, spre politici mai marxiste, convinşi că doar un stat mai ambiţios poate promova dezvoltarea economică şi preveni continuarea subjugării neocoloniale. Intervenţiile europene şi americane i-au împins şi ele pe socialiştii africani spre stânga, iar asasinarea lui Lumumba a jucat în Africa un rol echivalent cu înlăturarea lui Arbenz în America Latină. Sekou Toure în Guineea, Kwame Nkrumah în Ghana, Ahmed Ben Bella în Algeria şi Modibo Keita în Mali s-au îndreptat, aşadar, cu toţii spre o o politică mai radicală, cvasimarxistă. Ei erau convinşi că slăbiciunea Africii trebuia să fie rezolvată printr-un stat mai hotărât, centralizat. Aşa cum a explicat Nkrumah, „socialismul nu este spontan. El nu apare de la sine."[64] în 1961, el a înfiinţat un „institut ideologic" pentru îndoctrinarea oficialilor din partidul de guvernământ, iar în 1964 a lansat un plan de şapte ani pentru industrializare.

Totuşi, Ghana a păstrat o economie mixtă, iar capitalul străin era bine-venit. Şi, cu toate că puneau sub semnul întrebării vechiul lor socialism african optimist şi primeau cu bucurie ajutor sovietic, chinezesc sau cubanez, aceşti lideri nu erau gata să adopte un marxism internaţionalist total. Influenţa marxistă era însă slabă în Africa şi a înflorit doar în condiţii particulare. Statul marxist Congo- Brazzaville avea o populaţie urbană neobişnuit de mare şi

de educată, de funcţionari publici şi studenţi care erau receptivi la ideile occidentale şi reacţionau la evenimentele violente din învecinatul Congo-Leopoldville. Forţele politice reflectau şi ele prototipul francez, iar în Franţa comuniştii aveau o influenţă puternică asupra sindicatelor. Acestor locuitori de la oraş, marxismul în stil francez le promitea modernizare şi independenţă. Preşedintele Massemba- Debat era relativ moderat, dar marxiştii mai radicali, aflaţi în legătură cu gruparea de tineret a partidului, au devenit curând influenţi, în timp ce regimul căuta să-şi consolideze puterea. Pe la mijlocul anului 1964, Congo avea un partid unic în stil marxist-leninist şi o Armată Populară pregătită ideologic. Mai mult, după eşecul misiunii lui Che în Congo-Leopoldville, unii cubanezi au trecut graniţa în Congo-Brazzaville, fapt ce a avut un efect şi mai radicalizant asupra regimului/

Influenţa marxismului este poate cel mai puţin surprinzătoare în grupările de gherilă care înfruntau imperiul portughez în Angola, Mozambic şi Guineea portugheză (redenumită Guineea-Bissau după independenţă). Portughezii, sub autoritarul dictator Antonio de Oliveira Salazar, erau hotărâţi să-şi păstreze imperiul, iar lupta îndelungată a radicalizat inevitabil politica. Dar existau şi alte motive pentru care marxismul era atrăgător în condiţiile specifice din Africa portugheză.Gherilelor din Mayombe, care au îndrăznit să-i provoace pe zei deschizând un drum prin pădurile întunecate, o să le spun povestea lui Ogun, Prometeul african.[66]

Aşa începe romanul Mayombe, scris la începutul anilor 1970 de un angolez alb, luptător în forţele MPLA marxiste, Artur Carlos Mauricio Pestana dos Santos, mai cunoscut sub pseudonimul Pepetela. După cum arată clar dedicaţia, romanul are ca subiect modernitatea prometeică şi războiul, pentru că Ogun este un zeu

războinic african. Este povestea unui grup de gherilă care luptă împotriva portughezilor în pădurile dese din Mayombe şi mare parte din carte este inspirată din viaţa cotidiană. Dar conţine şi monologuri interioare ale personajelor, care dezvăluie tensiunile continue din interiorul grupului de gherilă. Una dintre principalele teme ale romanului este efortul de a făuri un popor angolez modern, punând capăt diviziunilor de trib şi trecutului rasist colonial. Romanul arată cum, până la urmă, gherila reuşeşte să depăşească aceste diferenţe, dar tribalismul şi prejudecăţile rasiale ce continuă să-i marcheze pe luptători sunt evidente pentru cititor. Iată ce explică Teorie - un fost profesor pe jumătate portughez, pe jumătate african şi al cărui pseudonim are o mare încărcătură ideologică - la începutul romanului:

într-un univers de da sau nu, de alb sau negru, eu îl reprezint pe poate... Este vina mea dacă oamenii insistă pentru puritate şi resping combinaţiile?... în faţa acestei probleme esenţiale, oamenii sunt împărţiţi, după părerea mea, în două categorii: maniheiştii şi restul. Trebuie să precizăm că restul sunt puţini; lume

aeste în general maniheistă.[67]
Dar, în ciuda plângerilor lui Teorie referitoare la marxism aşa cum era el practicat de MPLA, marxismul ca teorie a devenit foarte atractiv pentru mestizos (metişi) şi assimilados - micul grup de africani şi indieni educaţi în Portugalia pentru a ajuta la administrarea statului colonial -, deoarece dădea clasei sociale întâietate în faţa rasei.[68] Pentru nişte oameni care fuseseră plasaţi într-o ierarhie rasială rigidă între portughezii civilizados şi africanii indígenas, marxismul furniza ocazia de a făuri legături cu muncitorii şi ţăranii africani negri. El promitea, de asemenea, să creeze un stat integrat modern, capabil să se afirme în lume. Mai mult, după război, mestizos şi assimilados aveau un motiv special să fie furioşi, pentru că erau nevoiţi să concureze pentru slujbe cu noii imigranţi din Portugalia.
La început, principalele interese ale naţionaliştilor au fost în general culturale: „deportugalizarea" şi „reafricanizarea" culturii angoleze. Dar ei au fost întotdeauna modernizatori conştiincioşi, încercând să creeze state mari, în stil european, din numeroasele grupări tribale. Aşadar, nu este o surpriză că s-au îndreptat spre marxismul modernist, de inspiraţie sovietică, mai ales că una dintre puţinele forţe care se opuneau regimului Salazar era Partidul Comunist Portughez în clandestinitate, care a înfiinţat şi un partid angolez în 1954. Şi, chiar dacă - asemenea comuniştilor francezi - partidul nu a condamnat până la capăt imperiul şi nu a apărat eliberarea naţională până în 1960, mulţi naţionalişti modernizatori au intrat pe orbita lui.[69]
Marxismul a avut o influenţă specială asupra africanilor portughezi care au studiat la Lisabona, mai ales asupra unui grup de prieteni care se întâlneau cu regularitate ca să discute probleme africane şi din care făceau parte Agostinho Neto, viitorul conducător al MPLA, şi Amilcar Cabrai, student la agronomie din Insulele Capului Verde şi viitor lider al Partidului African pentru Independenţa Guineei şi Capului Verde (Partido Africano para a Independencia da Guiñé e Cabo Verde - PAIGC). Totuşi, angajamentul lor faţă de marxism varia de la unul la altul. Neto a devenit membru al Partidului Comunist Portughez şi a rămas toată viaţa un marxist ortodox, prosovietic, în timp ce marxismul lui Cabrai era mult mai flexibil.[70]

La întoarcerea lor în Africa, devenise din ce în ce mai clar că portughezii nu
aveau să renunţe la coloniile lor fără luptă. în 1961, activiştii politici şi tineretul local din capitala Angolei au încercat să elibereze deţinuţii politici din Bastilia Luandei - închisoarea São Paulo; ei au eşuat, iar poliţia a stat pe margine, în timp ce coloniştii portughezi s-au răzbunat foarte sângeros. Naţionaliştii se convinseseră de-acum că nu aveau altă opţiune decât să se retragă la ţară şi să pună mâna pe arme.
Pe lângă socialiştii modernizatori, au apărut şi multe alte mişcări naţionaliste, unele încercând să creeze o Africă presupus „tradiţională", de „triburi" şi şefi de trib, altele promovând un anume grup etnic. în Guineea Bissau, pragmaticul Cabrai a reuşit să absoarbă toţi luptătorii din rezistenţă în cuprinzătorul şi foarte de succes PAIGC. La fel, în Mozambic, naţionalistul modernizator Eduardo Mondlane a creat o coaliţie largă în FRELIMO. Fost diplomat al Naţiunilor Unite, Mondlane era mult mai puţin influenţat de marxism şi mai apropiat de socialismul lui Nyerere. FRELIMO era o coaliţie formată din trei organizaţii naţionaliste, iar Mondlane îşi folosea abilităţile diplomatice considerabile pentru a calma disputele ideologice şi etnice. MPLA, cea mai marxistă şi mai prosovietică dintre toate mişcările, a avut cel mai puţin succes în a se afirma ca partid naţionalist angolez unic şi se confrunta cu rivali anticomunişti serioşi: organizaţia naţionalistă etnică FNLA (Frente Nacional de Libertaţao de Angola - reprezentând în principal etnia bakongo) şi facţiunea desprinsă a lui Jonas Savimbi, UNITA (Uniâo Nacional para a Independencia Total de Angola).[71]
De-a lungul anilor 1960, toate cele trei partide modernizatoare (MPLA în Angola, PAIGC în Guineea şi FRELIMO în Mozambic)au devenit tot mai radicale, marginalizând grupurile tradiţionale şi lansând în acelaşi timp propriile versiuni de război de gherilă maoist. MPLA s-a deplasat spre stânga în 1963, iar în 1964 Cabrai i-a înfrânt pe tradiţionaliştii din PAIGC. Totuşi, marxismul lui Cabrai era încă relativ nedogmatic, în timp ce FRELIMO nu a intrat total în tabăra marxistă până la începutul anilor 1970.în Africa de Sud, de asemenea, comuniştii au dezvoltat un marxism flexibil, astfel încât să poată colabora cu naţionaliştii în lupta împotriva apartheidului. Partidul Comunist din Africa de Sud

(CPSA) era unul cu vechime, iar în anii 1920 a avut un succes considerabil în atragerea de membri dintre negrii africani.[72] Totuşi, în anii 1940, el a descoperit că ideologia lui proletară revoluţionară avea prea puţină rezonanţă printre muncitorii africani, dintre care mulţi erau migranţi rurali.[73] Militantismul în creştere al Congresului Naţional African (ANC) şi interzicerea Partidului Comunist în 1950 de către guvernul de apartheid i-au făcut să îşi regândească doctrina. Noul Partid Comunist Sud- African (SACP), format în clandestinitate în 1953, a declarat că Africa de Sud suferă de „un colonialism de un tip special": pentru că nu există burghezie neagră, este posibil ca un partid comunist „proletar" să se alieze cu naţionaliştii necomunişti.[74] SACP îşi dăduse singur acoperire teoretică pentru o alianţă cu ANC şi ambele partide aveau efective care se suprapuneau. SACP avea o influenţă considerabilă asupra luptei împotriva apartheidului, în ciuda numărului mic de membri, iar cei care făceau parte din ambele partide - printre care se afla şi Nelson Mandela de la ANC - au format organizaţia de gherilă Umkhonto we Sizwe (Sabia naţiunii), care şi-a început campania de violenţe politice în 1961.
La jumătatea anilor 1960, comunismul de gherilă promovat de Mao, Ho Şi Min şi Che îşi instalase, aşadar, un cap de pod în Africa - în special în Sudul aflat sub control portughez -, dar în alte părţi lupta pentru supravieţuire şi nu mai părea o forţă a viitorului, ca la sfârşitul anilor 1950. Mult mai puternice în această epocă erau partidele tip „front unit", nerevoluţionare, care erau pregătite să colaboreze cu naţionaliştii de stânga. Asemenea partide se lăudau cu cei mai mulţi membri în Lumea a Treia necomunistă: partidul sudanez era al doilea ca mărime, beneficiind de pe urma succeselor lui în lupta pentru independenţă şi având sprijinul studenţilor, al unor ţărani şi al muncitorilor (mai ales de la căile ferate).[75] Irakienii ocupau locul al treilea. Dar cel mai mare dintre toate era Partidul Comunist Indonezian al lui Dipa Aidit, care îşi revenise după dezastrul javanez din 1948 adoptând un set de politici mai moderate şi cuprinzătoare. Acesta a intrat în alianţă cu Sukarno, iar în 1965 avea un număr extraordinar de 3,5 milioane de membri, în timp ce alţi 17 milioane (la o populaţie de 110 milioane) au aderat la sindicatele controlate de el şi în alte organizaţii de masă.[76]

Date fiind aceste rezultate, era de aşteptat ca marile puteri să fie mulţumite; „statul naţional democratic" sovietic şi „noua democraţie" chineză aveau de câştigat de pe urma sprijinului masiv acordat comuniştilor, în timp ce Statele Unite nu erau nevoite să îşi facă griji din cauza unei versiuni puternic revoluţionare de comunism. în realitate însă, toate cele trei puteri erau profund nemulţumite de „fronturile unite" din Lumea a Treia, pentru că influenţa lor globală depindea în mare măsură de lideri naţionalişti asupra cărora nu aveau control direct şi care puteau dezerta în orice clipă în tabăra cealaltă.
Statele Unite erau cele mai nemulţumite - lucru de înţeles, dată fiind simpatia făţişă pentru blocul comunist a multor lideri naţionalişti din Lumea a Treia. Iar Washingtonul a devenit hotărât în mod special să schimbe acest statu-quo la sfârşitul anului 1963, sub Lyndon Johnson. O parte a guvernului ajunsese la concluzia că încurajarea de către Kennedy a „modernizării" şi a democraţiei liberale fusese contraproductivă şi nu făcuse decât să ajute stânga, mai ales în America Latină.[77] Comunismul părea să câştige teren în Lumea a Treia, iar Washingtonul nu putea risca o politică liberală. Dar personalitatea lui Johnson 1- a făcut probabil pe acesta să favorizeze soluţiile militare chiar mai mult decât Kennedy. Deşi era, fără îndoială, dedicat îmbunătăţirii relaţiilor cu sovieticii, suferea de o nelinişte profundă la gândul umilirii Statelor Unite şi a lui personal. Una dintre temerile lui cele mai mari era că avea să se facă de râs prin „pierderea" unei alte Chine sau Cube în faţa comunismului,[78] aşa că răspundea foarte dur la orice semn de avans al naţionalismului de stânga.
Indiferent de motivele schimbării de politică, Johnson prezida peste o ofensivă americană susţinută împotriva guvernelor naţionaliste radicale din tot Sudul global. Statele Unite au încurajat lovituri de stat în Brazilia (1964) şi Ghana (1966), iar în 1965 au invadat Republica Dominicană, l-au ajutat pe clientul lor, Mobutu Sese Seko, să înfrângă ofensiva lumumbistă în Congo-Leopoldville şi au salutat înlăturarea algerianului Ben Bella. în acelaşi an, cel mai dezastruos, Johnson a răspuns la deteriorarea poziţiei lui Ngo Dinh Diem în Vietnamul de Sud trimiţând trupe terestre şi escaladând campania de bombardamente.

Cel mai clar - şi mai violent - atac împotriva „fronturilor unite" comuniste a avut loc însă în Indonezia. în 1963, Sukarno a virat brusc spre stânga, în replică la tulburările populare cauzate de foamete şi de colapsul economic şi furios că americanii acceptaseră fondarea Malaysiei ca stat independent. El şi-a întărit alianţa cu China pe plan extern şi cu comuniştii pro-Beijing ai lui Dipa Aidit pe plan intern. Comuniştii au profitat de noua lor putere lansând o campanie de reducere a chiriilor pentru ţărani, fapt care, la rândul său, a declanşat o reacţie violentă din partea proprietarilor de terenuri şi a organizaţiilor musulmane anticomuniste.[79] Comuniştii, care nu aveau o forţă militară proprie, au fost obligaţi să-şi tempereze campania şi au devenit tot mai îngrijoraţi de posibilitatea unei lovituri militare

împotriva lui Sukarno. Aşadar, atunci când un grup de ofiţeri de rang inferior au organizat un puci împotriva generalilor, comuniştii probabil că i-au susţinut, deşi faptele sunt neclare.[80] Ofiţerii rebeli au eşuat; comandantul rezervelor strategice ale armatei, generalul Suharto, a preluat controlul şi a lansat o campanie violentă împotriva comuniştilor. Au fost trimise comandouri să-i ucidă pe cei suspectaţi că ar fi membri de partid sau simpatizanţi, iar Suharto a exploatat şi el tensiunile sociale provocate de campania comuniştilor de reducere a chiriilor. Sate întregi au fost distruse în masacrele ce au rezultat, iar cercetătorii estimează că numărul celor ucişi este între 200 000 şi un milion de oameni.[8]

[1]Statele Unite au fost mulţumite să vadă sfârşitul lui Sukarno şi chiar l-au susţinut pe generalul Suharto în campaniile lui violente împotriva comuniştilor. în acelaşi timp, pentru blocul comunist - şi mai ales pentru China -, distrugerea puternicului partid indonezian a fost un dezastru. Evenimentele le aminteau distinct chinezilor de

masacrarea comuniştilor din Shanghai de către Gomindan, în 1927. Şi la fel cum acea catastrofă 1-a determinat pe Stalin să reconsidere strategia „frontului unit" de a încheia alianţe cu naţionaliştii „burghezi", tot astfel evenimentele din Indonezia au ridicat semne de întrebare asupra colaborărilor pe care Zhou Enlai şi Hruşciov le promovau de la jumătatea anilor 1950. Sovieticii erau dezamăgiţi de strategie de ceva vreme. Viziunea optimistă a lui Hruşciov că sprijinul dat liderilor naţionalişti de stânga avea să contribuie la tranziţia spre un socialism în stil sovietic era, evident, falsă; sovieticii cheltuiseră timp şi resurse preţioase sprijinind lideri ca Nasser, doar pentru ca aceştia să se întoarcă împotriva binefăcătorilor lor. Chiar şi relaţia cu Castro devenise spinoasă, iar seriile de înfrângeri din Indonezia, Ghana şi Algeria au întărit convingerea că abordarea sovietică trebuia să se schimbe. Chinezii, care avuseseră relaţii deosebit de strânse cu comuniştii algerieni şi indonezieni, erau la fel de exasperaţi.

Răspunsul celor două puteri comuniste a fost să se retragă din Lumea a Treia pentru un timp, însă din motive destul de diferite. Chinezii au devenit tot mai absorbiţi în politica internă de propria Revoluţie Culturală, iar, ca rezultat al acestei tulburări, politica lor externă a devenit stridentă, fără compromisuri şi ineficientă. în acelaşi timp, în URSS, căderea lui Hruşciov a discreditat aventurile în Lumea a Treia, iar Leonid Brejnev era prea puţin interesat de ele. Iar la sfârşitul anilor 1960, când

sovieticii şi-au reluat asaltul asupra „burgheziei" locale, ei au abandonat încrederea lui Hruşciov în alianţele de tipul frontului unit în favoarea marxism-leninismului ortodox

.După eşecul din Congo, Che Guevara a abandonat Africa şi a căutat noi ocazii favorabile pentru revoluţii în America Latină. S-a întors în Bolivia, unde fusese în tinereţe, şi a încercat să-şi aplice teoria despre foco în războiul de gherilă de acolo. A fost, în mod previzibil, un eşec, iar în octombrie 1967, Che a fost localizat, capturat şi executat de armata boliviană cu ajutorul CIA. Cadavrul lui emaciat a fost păstrat şi prezentat ziariştilor într-un exerciţiu de PR foarte prost inspirat, pentru a dovedi că el, şi comunismul de gherilă de care se temeau atât americanii, era mort cu adevărat. Walt Rostow i-a trimis o scrisoare triumfătoare lui Johnson, afirmând că moartea lui Che „marchează dispariţia încă unuia dintre revoluţionarii romantici şi agresivi, precum Sukarno, Nkrumah, Ben Bella... Ea demonstrează justeţea asistenţei de tipul «medicamentului preventiv» pe care o acordăm ţărilor confruntate cu insurgenţă incipientă."[82]

Dar Che mort s-a dovedit la fel de puternic, dacă nu chiar mai mult decât atunci când era viu. Părul şi barba încâlcite, faţa palidă şi trasă i-au făcut pe mulţi să remarce asemănarea dintre fotografia lui Freddy Alborta şi Hristos mort al lui Mantegna. Şi, într-o stranie reluare a comerţului cu mărunţişuri catolice pe care îl practicase în tinereţe, el însuşi a devenit o sursă de relicve, femeile boliviene tăindu-i şuviţe de păr pe care le-au păstrat ca talismane. Regimul cubanez a exploatat cultul noului martir revoluţionar, iar imaginea lui Che - mai ales celebra fotografie făcută de Alberto Korda în 1960, în care Che priveşte hotărât în depărtare - a devenit un simbol puternic în timpul revoltelor studenţeşti de la sfârşitul anilor 1960 şi din anii 1970. Cântecul compus în 1965 pentru a marca plecarea lui Che din Cuba, Hasta siempre, Comandante („Rămas bun, Comandante") a devenit un

imn popular al stângii radicale, interpretat printre alţii de cântăreaţa americană Joan Baez.

Idealismul de la sfârşitul anilor 1950 şi începutul anilor 1960, reprezentat de Che, avea să rămână o forţă puternică în timpul rebeliunilor de la sfârşitul anilor 1960, aşa cum vom vedea în Capitolul 11. Dar, în unele privinţe, Rostow avea dreptate: moartea lui Che a fost un semn că epoca romantică se apropia de sfârşit, cel puţin în capitalele superputerilor. Oricât de diferite erau politicile lor, Hruşciov, Mao, Tito, Che şi chiar şi Kennedy credeau că duc o luptă ideologic

ăpentru inimile şi minţile oamenilor. De la jumătatea anilor 1960 însă, oamenii de stat de la Moscova şi din Washington au ajuns la concluzia că vremurile erau mult mai periculoase; noua eră nu cerea un Corp al Păcii (Peace Corps) şi grupări de gherilă, ci armate tradiţionale şi partide de avangardă. Iar la Moscova, gândirea conservatoare a ieşit întărită dintr-o provocare revoluţionară chiar în interiorul blocului comunist - „Primăvara de la Praga" din 1968.

Capitolul 10. Stagnarea

Pe 21 august 1968, când tancurile sovietice şi din Pactul de la Varşovia intrau în Cehoslovacia, conducătorul României, Nicolae Ceauşescu, s-a adresat unei mulţimi de o sută de mii de oameni, de la balconul clădirii Comitetului Central din Bucureşti. El a declarat că URSS se făcea vinovată de agresiune şi România nu avea să trimită trupe să se alăture aliaţilor ei comunişti, cu toate că era membră a Pactului de la Varşovia. Anunţul lui a fost primit cu strigăte de aprobare, iar luarea lui de poziţie părea cu adevărat curajoasă, pentru că România risca şi ea o invazie sovietică. Ceauşescu şi Alexander Dubcek conduceau acum cele mai populare regimuri comuniste din Europa de Est. Cu toate acestea, alianţa lui cu reformiştii cehoslovaci era ciudată în termeni ideologici. în timp ce comuniştii „Primăverii de la Praga" se îndreptau spre o formă mai liberală de comunism, cu doar un an înainte Ceauşescu abandonase un pachet de reforme mult mai puţin liberale, iar peste câţiva ani avea să prezideze unul dintre regimurile cele mai autoritare din Europa de Est. Aplauzele şi laudele de care s-a bucurat nu erau răsplata pentru vreo liberalizare măreaţă, ci i-au fost acordate ca o recunoaştere a curajului patriotic cu care s-a ridicat pentru mica România, împotriva unui vecin sovietic copleşitor.

Drama din august 1968 a dezvăluit criza în care s-a trezit blocul comunist după eşecurile lui Tito, Hruşciov şi Mao de a revigora comunismul căutând diverse forme marxiste de „democraţie", împănată cu doze de radicalism militant şi cu mobilizare condusă de partid. Care era drumul înainte? Blocul s-a fragmentat. Un grup, în care se afla şi România, s-a agăţat de o versiune a stalinismului radical, completat cu o mobilizare şi o austeritate dure, deşi le îmbrăcau pe toate acestea în culori naţionale. La

cealaltă extremă, comuniştii ca Dubcek căutau un marxism mai pragmatic, chiar liberal, care să permită pluralism politic şi economie de piaţă. La jumătatea anilor 1960, Moscova a încercat şi ea să-şi liberalizeze economia, într-o oarecare măsură. Dar experimentul a avut viaţă scurtă, şi Primăvara de la Praga a discreditat asemenea tentative. La sfârşitul anilor 1960, natura blocului sovietic se vedea cel mai bine în imaginea tancurilor ce intrau în Praga. Sistemul îşi pierduse orice urmă din dinamismul pe care îl avusese cândva, iar acum îşi dedica energiile stabilităţii cu orice preţ.

în 1974, criticul literar român Edgar Papu a scris în revista bucureşteană Secolul 20 un articol ce elabora o teorie destul de exagerată. El şi-a numit ideea „protocronismul românesc". Papu argumenta că, de-a lungul istoriei, curentele literare şi stilurile considerate a fi de origine vest-europeană - barocul, romantismul, ideile şi stilurile lui Flaubert şi Ibsen - puteau fi găsite mai întâi în literatura română. Protocronismul a căpătat o popularitate enormă în cultura română a anilor 1970 şi 1980 şi a fost adoptat cu entuziasm de Ceauşescu însuşi.[1]

Se văzuse şi înainte protocronism, desigur, în pretenţiile de la sfârşitul anilor 1940 ale sovieticilor că ruşii ar fi inventat telefonul şi becul. Şi nu era o întâmplare. România importa, în esenţă, o versiune a stalinismului radical: o politică a ierarhiei şi disciplinei a fost îmbinată cu o economie a industrializării şi cu o ideologie a naţionalismului. I s-a alăturat în această strategie Albania, de partea cealaltă a Balcanilor. Atât România, cât şi Albania erau societăţi agrare nonslave; ambele erau departe de punctele de iradiere din Europa Centrală, iar probabilitatea mică de invazie sovietică le lăsa loc de manevră; în plus, partidele din ambele ţări vedeau Uniunea Sovietică a lui Hruşciov ca pe o nouă putere imperialistă - o ameninţare la autonomia naţională.

De ce aveau ele o viziune atât de ciudată şi de anormală? Cu siguranţă, Stalin fusese imperialistul, nu Hruşciov. Cel din urmă făcuse, într-

adevăr, eforturi ca să extindă un nou spirit de fraternitate la imperiul lui Stalin. Vechea dictatură a lăsat locul unei libertăţi mai mari pentru comuniştii locali. Stalin îi trata pe şefii partidelor din Europa de Est ca şi cum ar fi fost vasali la curtea suzeranului, iar vizitele lor la Moscova erau nişte afaceri aproape personale, rareori mediatizate. Acum, relaţiile deveniseră mult mai egalitare. Conducătorii de partid în vizită erau trataţi ca şefi de stat în vizită oficială şi erau scutiţi de umilitoarele partide de dans de după masă de la curtea stalinistă în ultima ei perioadă. Hruşciov a abolit şi vechiul program de lucru nocturn al lui Stalin. Desigur, sovieticii continuau să exercite influenţe directe asupra serviciilor secrete şi a armatelor din ţările satelite şi au spus clar că libertatea are nişte limite: capitalismul

şi sistemul multipartinic nu intrau în discuţie. Dar reconcilierea lui Hruşciov c

uTito în 1956 a marcat o schimbare majoră. Sovieticii acceptau acum că ambiţiile staliniste ale unui bloc monolitic erau depăşite; aşa cum declarau ei, „căile dezvoltării socialiste variază în funcţie de ţară şi de condiţiile dominante de acolo".[2]
Logica economică a blocului a fost alterată şi ea sub Hruşciov, într-o direcţie mai puţin imperialistă. Vechea exploatare a fost înlocuită de subvenţii.[3] La sfârşitul anilor 1950, URSS era cea care transfera bogăţie către sateliţii ei, nu invers - cel mai notabil exemplu fiind atunci când Hruşciov i-a acordat lui János Kádár un ajutor în valoare de 860 de milioane de ruble pentru a împiedica prăbuşirea regimului din Ungaria, în timpul valului de greve anticomuniste din 1956-1957. Subvenţiile au crescut cu timpul, iar în anii 1970 şi 1980 deveniseră o cheltuială serioasă pentru economia sovietică. în acelaşi timp, însă, Hruşciov începuse să ia mai în serios economia blocului sovietic. El nu era mulţumit de adunătura slab articulată de state-tampon militarizate a lui Stalin. Inspirat de exemplul Comunităţii Economice Europene fondate prin Tratatul de la Roma în 1957, Hruşciov a încercat să creeze ceva mai ambiţios. La începutul anilor 1960, el a încercat să introducă o „diviziune socialistă a muncii" în CAER, încurajând economiile naţionale să se concentreze asupra domeniilor în care aveau un avantaj comparativ. Dar pentru naţiunile mai sărace, această politică arăta într-adevăr a imperialism. Poate că Stalin a părut un imperialist jefuitor pentru statele dezvoltate din nord-estul şi centrul Europei. Dar statelor agrare din sud-estul Europei le oferise un drum spre bogăţie şi independenţă: economia la comandă. Prin contrast, Hruşciov ameninţa să le condamne pentru totdeauna la sărăcie prin dependenţa de agricultură, ca furnizoare de hrană pentru nordul mai bogat. Din perspectiva ţărilor neindustrializate, cererea lui Hruşciov ca ele să se limiteze la producţia de hrană şi materii prime pentru nevoile economiei sovietice le condamna la inferioritate permanentă.
înclinaţia spre naţionalism a comuniştilor români nu era surprinzătoare, deoarece ei aveau rădăcini politice neobişnuit de superficiale.[4] Cei mai mulţi conducători comunişti din perioada interbelică proveneau din minorităţile etnice (mulţi erau evrei) şi când au ajuns la putere erau puternic presaţi să devină atrăgători pentru populaţia majoritară. Comunistul „local" Gheorghiu-Dej, de

etnie română - fost lucrător la căile ferate (şi un machiavelic desăvârşit) - a cucerit până la urmă puterea, scoţând-o din joc pe comunista evreică Ana Pauker, omul Moscovei. Câtă vreme Stalin a fost în viaţă, Gheorghiu-Dej a urmat slugarnic linia proso- vietică. Slăbit însă de denunţarea lui Stalin în 1956, el a apelat tot mai mult la naţionalism pentru a-şi consolida regimul. Lipsit de un grup de comunişti loiali în rangurile de mijloc, partidul român s-a găsit în situaţia de a se baza din ce în ce mai mult pe oficiali cu vederi naţionaliste. De altfel, naţiunea avea o istorie recentă traumatizantă: fusese puternic bombardată, mulţi dintre cetăţenii ei evrei fuseseră masacraţi, pierduse sute de mii de oameni luptând alături de germani şi pierduse constant teritorii substanţiale - inclusiv Basarabia în favoarea URSS -, ceea ce a dus la transferuri considerabile de populaţie. Nu este surprinzător că problemele de integritate naţională şi de statut erau centrale, chiar şi pentru politicile comuniste.
Gheorghiu-Dej a început să îndepărteze treptat România de Uniunea Sovietică, negociind retragerea trupelor Armatei Roşii în 1958 şi refuzând să ia poziţie faţă de sciziunea chino-sovietică. Ruptura finală a venit în 1962, când Hruşciov a încercat să-şi lanseze noua diviziune a muncii în cadrul CAER. Românii au răspuns cu o „declaraţie de autonomie" în 1964 şi au început să urmeze o politică externă independentă (în interiorul Pactului de la Varşovia, totuşi), iniţiind legături cu Iugoslavia, Franţa şi chiar cu Statele Unite. La moartea lui Gheorghiu-Dej, în anul următor, succesorul lui, Ceauşescu, a continuat noua linie naţionalistă, pe care a justificat-o printr-o ideologie puternic şovină.
Ceauşescu, născut în 1918, fiul unui ţăran român sărac, a intrat la vârsta de 11 ani ucenic la un cizmar şi a făcut prea puţină şcoală. La vârsta de 15 ani a fost însă ales în Comitetul antifascist, condus de comunişti. Din acest moment, a tot intrat şi a ieşit din închisoare, unde a primit o învăţătură marxistă şi a devenit parte a facţiunii lui Dej. Când Ceauşescu a devenit prim-secretar al Comitetului Central al Partidului Comunist Român, în 1965, părea că va combina noul etos naţionalist cu o formă de liberalizare culturală şi economică şi a încercat să câştige sprijinul intelectualilor printr-o relaxare culturală limitată. Dar aceasta avea să fie doar temporară. Ceauşescu era hotărât să dezvolte industria

grea, citându-1 pe A.D. Xenopol, un istoric român din secolul al XlX-lea - „dacă rămânem doar la agricultură... vom fi întotdeauna slugile străinilor" - şi mulţi erau de acord cu el.[5] între timp, Primăvara de la Praga 1-a convins pe Ceauşescu de primejdiile reformelor politice liberale, iar popularitatea opoziţiei lui faţă de sovietici a demonstrat forţa naţionalismului românesc.
Congresul al X-lea al partidului din 1969, la care Ceauşescu a rostit un discurs- maraton ce a durat cinci ore şi jumătate (punctat la fiecare jumătate de oră de un chelner în jachetă albă care aducea un pahar cu apă), a marcat începutul controlului său total asupra partidului şi lansarea unui cult al personalităţii de o extravaganţă excepţională.[6] Până în 1974, ajunsese să fie comparat cu Iulius Caesar, Alexandru cel Mare, Pericle, Cromwell, Petru cel Mare şi Napoleon.[7] în multe privinţe, aceasta era doar o versiune mai extremă a cultului multifaţetat al lui Tito, în care conducătorul poza atât în revoluţionar ascet pentru membrii partidului, cât şi în nou rege pentru ţărănime. Principala diferenţă consta în ridicarea diverselor rude în poziţii înalte, iar a soţiei lui, Elena, la un statut cultic. Era un comportament tipic monarhic; cum spunea un banc, dacă Stalin crease „socialismul într-o ţară", Ceauşescu înfiinţase „socialismul într-o familie". însă virtuţile Elenei ţineau nu doar de statutul ei de soţie, ci, mai important, şi de meritele ştiinţifice. Ea şi-a continuat cariera de cercetător chimist şi din anii 1970 era descrisă ca „un personaj eminent al ştiinţei româneşti şi internaţionale", „academician doctor inginer Elena Ceauşescu" (numită de obicei „Adi" de către impertinenţi).[8]1 s-a atribuit, de asemenea, inventarea unui polimer nou, foarte important, deşi atunci când era invitată să vorbească în public despre cercetările ei devenea ciudat de tăcută.
Ca şi alţi lideri comunişti din societăţile balcanice, Ceauşescu proiecta, aşadar, un amestec eclectic de mesaje politice: monarhic, ştiinţific şi comunist. El a flirtat puţin şi cu maoismul, vizitând China în 1971, deşi a făcut asta în mare măsură pentru a-şi consolida independenţa faţă de Moscova. Dar naţionalismul etnic depăşea toate aceste atribute conflictuale ale ideologiei comuniste româneşti. în anii 1970, Ceauşescu şi-a propus crearea unui stat omogen din punct de vedere etnic. Evreilor li s-a permis să emigreze, ca şi germanilor (cu un preţ anume, plătit de guvernul

vest-german), în timp ce se făceau eforturi pentru asimilarea ungurilor plini de resentimente. Evident că şovinismul lui Ceauşescu era greu de împăcat cu marxismul, deşi românii au făcut tot ce au putut, dezgropând nişte citate obscure din Marx care păreau să susţină revendicările românilor asupra Basarabiei.[9] Dar conducătorul părea să fie foarte popular şi Ceauşescu a avut un succes remarcabil în atragerea intelectualilor spre cauza lui. De cealaltă parte a Balcanilor, comuniştii albanezi nu afişau un naţionalism etnic la fel de evident. Erau prea puţin interesaţi, de exemplu, de drepturile minorităţii albaneze kosovare din Iugoslavia. Dar, la fel ca românii, au salutat modelul stalinist ca pe o modalitate de a-şi consolida forţa naţională.

Născut cu zece ani înaintea lui Ceauşescu, în 1908, Enver Hodja era fiul unui mic proprietar de pământ din sudul Albaniei şi a susţinut întotdeauna că unchiul lui, un vechi patriot albanez, i-a insuflat credinţa fierbinte în „albanism". Hodja a câştigat o bursă guvernamentală pentru a studia ştiinţele la Universitatea din Montpellier şi de acolo s-a dus la Sorbonna, să studieze filosofia. El a fost unul dintre numeroşii lideri din lumea în curs de dezvoltare - printre care Ho Şi Min, Zhou Enlai şi Pol Pot - care au descoperit cultura comunistă prin intermediul partidului francez, iar în Franţa a început să vadă stalinismul ca pe o soluţie la starea de înapoiere a Albaniei. Când s-a întors în ţară, a fost pentru scurt timp profesor de franceză. Dar când a refuzat să adere la Partidul Fascist, în timpul ocupaţiei italiene, a fost concediat. Şi-a deschis atunci o tutungerie, care a devenit un centru de activitate comunistă clandestină.

Era un individ plin de încredere în sine, care vorbea foarte bine şi căruia, la fel ca lui Tito, îi plăcea să se îmbrace elegant. într-adevăr, în spatele conflictului lui cu la fel de vanitosul Tito par să fi stat chestiuni de modă: când 1-a vizitat pe Tito în iunie 1946, Hodja a fost şocat de aroganţa lui şi gelos pe extravaganţa liderului iugoslav - pe palatele în care locuia, pe uniforma albă cu auriu şi pe manierele trufaşe. El şi tovarăşii lui albanezi s-au simţit umiliţi şi priviţi de sus. Aşa că, dacă Tito se plângea de aroganţa imperialistă a sovieticilor, Hodja îl considera pe Tito ca fiind adevăratul imperialist. încercările iugoslavilor de a domina regiunea au acrit şi mai mult relaţiile, iar Albania a fost încântată

când Tito s-a rupt de URSS în 1948. în mod inevitabil, aşadar, reapropierea sovieto- iugoslavă din 1955 a stricat relaţiile URSS cu Albania, iar Hodja a fost înfuriat şi mai tare de încercarea lui Hruşciov, cum o vedea el, de a impune Albaniei statutul unui ghetou agrar permanent în cadrul CAER. Din 1960, relaţiile dintre Albania şi URSS s-au deteriorat. Ruptura oficială s-a produs în 1961, cu Hodja denunţându-1 pe Hruşciov într-un limbaj vituperant tipic, ca fiind „cel mai mare şarlatan şi clovn contrarevoluţionar pe care 1-a cunoscut vreodată lumea".[10] în acelaşi an, al treilea plan cincinal a lansat un program intensiv de industrializare a Albaniei, iar producţia industrială a sărit de la 18,2% din venitul naţional în 1960 la un masiv 43,3% în 1985.

Hodja a adăugat şi alte elemente la stalinismul lui ortodox. Primul a fost politica etnică şi de clan din Albania. Partidul îi favoriza sistematic pe etnicii tosk din sud, dintre care făcea parte şi Hodja - un grup care ura de ceva vreme suzeranitatea locuitorilor gheg din nord. Iar în cadrul tosk, Hodja depindea de un grup de clanuri strâns legate între ele. Dintre cei şaizeci de membri ai Comitetului Central în 1961, cinci cupluri erau soţ-soţie (inclusiv Hodja şi soţia lui), iar douăzeci erau înrudiţi ca gineri sau ca veri.[11] în contrast izbitor cu această politică tradiţional „tribală" era aderenţa la maoism, o tendinţă care a apărut în anii 1960, când Albania strângea legăturile cu China, într-una dintre cele mai curioase alianţe din epocă. „Maoismul" lui Hodja era apropiat ca spirit mai degrabă de stalinismul târziu decât de comunismul chinezesc. Hodja a folosit lucrările lui Mao pentru a-şi justifica epurările, împărtăşind totodată pasiunea şi talentul liderului chinez pentru invectivele vitriolante. Campaniile lui erau însă controlate strict şi aveau puţine urme din populismul lui Mao.

Cel mai poliţienesc dintre statele radical staliniste era însă, fără îndoială, Coreea de Nord. După încheierea Războiului din Coreea şi moartea lui Stalin, influenţa sovietică scăzuse, dar Kim a continuat să folosească politicile stalinismului radical, combinate cu tradiţii japoneze şi indigene, pentru realizarea obiectivelor naţionaliste. Războiul lăsase nevindecată o rană adâncă, sub forma graniţei ce despărţea Nordul de Sud; Kim Ir Sen se confrunta cu o ameninţare din partea Sudului sprijinit de americani şi el însuşi continua să viseze la o reunificare sub controlul lui. După

încheierea războiului, în interiorul conducerii partidului a apărut o „dreaptă" tehnocrată care pleda pentru o economie mai echilibrată, orientată spre consumatori, dar aceasta a fost curând înfrântă şi epurată. Kim insista pe acumulare industrială şi militară, sub sloganul „Arma într-o mână şi secera şi ciocanul în cealaltă!"[12] Nu era foarte clar cum putea o singură mână să manevreze şi secera şi ciocanul, dar în 1958 - anul Marelui Salt înainte în China - Kim credea că printr-un avânt în stilul Marii Rupturi se puteau depăşi orice obstacole. El a numit această campanie Chollima, după calul magic înaripat din mitologia coreeană, care putea să străbată distanţe fantastice cu mare viteză.

Kim era îngrijorat de ameninţările venite dinspre vecinii lui comunişti din nord - URSS şi China - la fel de mult ca de acelea dinspre Sudul capitalist; era, aşadar, hotărât să-şi pună la punct apărarea în perioada turbulentă de la sfârşitul anilor 1950 şi începutul anilor 1960, când criticile aduse de Hruşciov lui Stalin l-au lăsat şi pe el periculos de expus. Hotărât să se elibereze de capriciile politicii blocului comunist, Kim a început în 1955 să marginalizeze marxism-leninismul, iar filosofia Juche (tradus de obicei prin „autosuficienţă") a devenit noua ideologie a regimului. Juche însemna, de fapt, spirit naţional. Răul cel mai mare în universul Juche era „slugărnicia" (sadae juui, literal „înclinarea în faţa celor mari") - linguşeala în faţa străinilor şi a culturii lor. Aceasta amintea de crima „servilismului faţă de Occident" din stalinismul radical, dar de data aceasta ţinta erau chiar ruşii. Kim i-a discreditat pe „poeţii care îl venerează pe Puşkin şi pe muzicienii care îl adoră pe Ceaikovski"; „slugărnicia era atât de sfidătoare, încât unii artişti desenau peisaje străine în locul frumoşilor noştri munţi şi al râurilor noastre". O pictură reprezentând un urs siberian, pe care a găsit-o într-un spital local, 1-a enervat peste măsură.[13] Vechile lui legături cu sovieticii şi cu Armata Roşie erau trecute sub tăcere, iar biografia oficială a lui Kim Jong II a fost retuşată - acum se născuse chiar în Coreea, nu în URSS. Iuri Irsenovici Kim nu existase vreodată.

Kim şi-a prezentat pentru prima dată ideile Juche în timpul tensiunilor cu URSS, la începutul anilor 1960. Dar apoi, în timpul Revoluţiei Culturale, China a devenit principala ameninţare. în

1967, gărzile roşii radicale, văzând în Coreea de Nord comunismul „feudal" pe care erau atât de doritoare să îl lichideze şi criticându-1 pe Kim că nu era destul de antisovietic, au început să condamne regimul ca „revizionist" şi corupt, iar disputa era pe cale să dea în foc la graniţa chino-coreeană.
Kim a răspuns copiind aspecte din cultul personalităţii al lui Mao. Nord-coreenii trebuiau de-acum să-şi demonstreze ataşamentul emoţional intens şi pasionat faţă de „Marele Conducător", la fel cum gărzile roşii îi arătau devotament lui Mao. Totuşi, Kim nu a copiat niciodată mobilizările populiste haotice din China maoistă. într-adevăr, ţara şi-a păstrat ordinea ierarhică: potrivit unei glume coreene amare, populaţia era împărţită în „tomate" - cei care sunt roşii în interior; „mere" - roşii la suprafaţă, dar care pot fi perfecţionaţi ideologic; şi „struguri", care nu aveau nici o şansă de salvare. Ereditatea şi originea de clasă (songbun) jucau încă un rol în societatea coreeană: „clasa riguroasă", de vârf, formată în general din descendenţi ai muncitorilor, ţăranilor şi comuniştilor din anii 1940 şi 1950, ocupa slujbele bune; „clasa şovăitoare" avea posibilităţi de promovare, posibil în cadrul armatei; cei din „clasa ostilă" erau văzuţi ca nişte renegaţi şi aveau slujbele cele mai proaste. Totuşi, observatorii nu sunt de aceeaşi părere cu privire la forţa songbun şi la capacitatea oamenilor de a găsi căi s-o ocolească - aşa cum se întâmplă în privinţa foarte multor altor aspecte din această societate misterioasă şi izolată.[14]
Ierarhia socială a fost întărită prin controale ideologice şi populaţia a fost tratată în continuare ca o armată de muncitori. Viaţa era şi este şi acum grea. Nord- coreenii trebuie în general să plece la serviciu la ora 7 dimineaţa, să ia parte la întruniri şi şedinţe de învăţământ politic între 8 şi 9, să muncească apoi opt ore, cu o pauză de trei ore la prânz, şi apoi să ia parte la alte şedinţe de studiu şi de autocritică până la 10 seara (cu excepţia mamelor cu copii mici, care sunt scutite) şi se întorc acasă între 10.30 şi 11 seara. Modelul militar este extins la toate aspectele vieţii de zi cu zi. Fiecare primeşte un set de haine potrivit cu munca şi statutul lui, o dată pe an, de ziua lui Kim Ir Sen, şi, chiar dacă există diferenţe subtile de calitate, potrivit rangului, stilurile sunt toate asemănătoare şi creează o uniformitate extraordinară. Sunt şi de calitate mediocră, multe dintre ele fiind făcute din „vinalon", o

fibră textilă de invenţie locală, obţinută parţial din calcar. Mâncarea a fost raţionalizată, iar seceta, combinată cu proasta gestionare a agriculturii şi cu exporturile de cereale pentru a strânge valută străină, a provocat penurii serioase şi chiar foamete.[15]

în ciuda acestor crize, însă, regimul a supravieţuit. După Revoluţia Culturală, relaţiile cu China s-au îmbunătăţit, iar Coreea de Nord a căpătat mai multă siguranţă pe plan internaţional. Regimul a cunoscut o stabilitate remarcabilă şi pe plan intern. Cei care au fugit vorbesc despre nemulţumire, în special în rândul grupurilor sociale care nu sunt favorizate de sistemul songbun, dar există un grup important de privilegiaţi care are de câştigat de pe urma regimului. Dovezile de naţionalism ale regimului, hotărârea lui de a rămâne izolat de restul lumii, intruziunea statului şi puterea cultului personalităţii - acum închinat lui Kim Jong II -, toate au contribuit la supravieţuirea lui, în pofida unei deteriorări severe a nivelului de trai.

Toate cele trei regimuri de la periferia Eurasiei au descoperit că pot folosi propriile versiuni de stalinism radical în urmărirea ambiţiilor naţionaliste. Dar miezul central şi est-european se îndrepta exact în direcţia opusă. Cum relaţiile dintre Est şi Vest s-au îmbunătăţit treptat după anii 1960, eşecurile comunismului romantic al lui Hruşciov le-au lăsat expuse influenţei lumii capitaliste şi a economiei de piaţă.A doua parte a romanului Gluma al lui Kundera se petrece în anii 1960. Ludvik a fost eliberat de mult din batalionul lui de muncă în mină şi a devenit cercetător de succes într-un institut. O ziaristă vine să-i ia un interviu despre munca lui şi aflăm că aceasta este Helena, soţia lui Zemanek, şeful din partid care prezidase expulzarea lui în tinereţe din Edenul comunist. încă plin de resentimente, Ludvik hotărăşte să se răzbune, seducând-o pe Helena şi distrugându-i căsnicia. Dar, cu toate că reuşeşte s-o câştige pe Helena, nu îl răneşte pe Zemanek, care avea la rândul lui o aventură şi este foarte mulţumit de plecarea Helenei. El mai descoperă şi că Zemanek a devenit un comunist reformator foarte popular. Gluma crudă pe care a vrut să i-o joace fostului duşman se întoarce împotriva lui. O ultimă întâlnire cu vechiul lui prieten, pasionatul de folclor Jaroslav, la un surogat de sărbătoare populară - „Drumul regelui" -, dezvăluie că

tradiţiile populare slave, acum manipulate de regimul comunist, fuseseră golite de orice înţeles; au devenit o formă de amuzament vulgară, de prost gust, pentru adolescenţi care nu înţelegeau nimic. Deşi sunt purtaţi o vreme de dragostea lor pentru muzică, scurta întâlnire a lui Ludvik şi Jaroslav se încheie când Jaroslav suferă un atac de cord.
Ludvik este iarăşi victima faptului că nu înţelege lumea din jurul lui şi, mai general, a incapacităţii oamenilor de a controla evenimentele. Prima lui glumă s- a întors împotriva lui pentru că nu a înţeles puritanismul de la sfârşitul anilor 1940, pe când cea de-a doua „glumă" eşuează pentru că el nu-şi dă seama cât de mult au decăzut acele idealuri în anii 1960. Căsătoria Helenei cu Zemanek, care a început ca o uniune comunistă idealistă, este o prefăcătorie. Tradiţia populară a fost coruptă în profunzime de stat. Ludvik descoperă că o lume fără valori este la fel de dezgustătoare ca una de veselie intolerantă în masă.

Scriind în 1965, Kundera a surprins schimbările din Europa de Est după sfârşitul stalinismului radical. în cele mai multe ţări, terifiantele entuziasme idealiste de la sfârşitul anilor 1940 lăsaseră locul unei epoci mai puţin represive, dar mai cinice. Revoltele de la jumătatea anilor 1950 forţaseră multe regimuri socialiste să dea înapoi de la stalinismul radical, ele atingând astfel o oarecare stabilitate. Totuşi, din moment ce îşi aruncaseră peste bord vechile ambiţii, exista pericolul ca el

esă devină doar nişte versiuni represive şi cu infinit mai puţin succes ale omoloagelor lor occidentale.
Imediat după şocul lui 1956, părea că blocul estic ar putea fi subiectul unor noi campanii de purificare revoluţionară. Hruşciov era sensibil la criticile chinezilor, iar conferinţa de la Moscova, din 1957, a partidelor comuniste a dat un nou impuls colectivizării, după scurta pauză ce a urmat morţii lui Stalin. Cu excepţia Poloniei, unde Gomulka a reuşit să scape complet de fermele colective, majoritatea ţărilor est-europene au terminat colectivizarea până la începutul anilor 1960. însă acesta avea să fie ultimul prilej de optimism în regiune. Un asemenea avans concertat pe drumul spre comunism nu avea să se mai producă vreodată.
Slăbirea frâielor imperiale a adus o diversitate mult mai mare în Europa de Est la sfârşitul anilor 1950 şi în anii 1960. Dacă Iugoslavia, România şi Albania scăpaseră de sub controlul sovietic, chiar şi în interiorul sferei sovietice existau variaţiuni mari - de la o Ungarie liberală la un capăt al spectrului la o Bulgarie închistată în celălalt. Dar, dincolo de suprafaţă, toate se asemănau dintr-un anumit punct de vedere: partidele comuniste din toată regiunea se aflau în retragere şi, din acest motiv, erau obligate să sufere o metamorfoză. Miliţiile egalitariste din primul plan cincinal al sovieticilor sau gherilele chineze şti nu reprezentaseră niciodată un model în Europa de Est, dar nici armatele mai ordonate ale stalinismului radical nu mai păreau adecvate. Un oficial de rang mărunt din partidul maghiar, intervievat în 1988, a pus problema foarte clar:
Moşteniserăm structura unei perioade în care să pui ţara pe roate era aproape ca un obiectiv militar. Să începi ceva. Asta cerea o mare concentrare de voinţă şi de forţă din partea partidului. Era posibil numai dacă partidul lucra cu o punctualitate şi o disciplină apropiate de cele ale unui soldat. Acum, cea mai mare problemă a partidului este pacea. Nu există misiuni. Suntem o unitate de luptă, dar nu e nici un război... Aşa că, pentru problemele actuale, partidul este ca un taur într-un magazin de porţelanuri. Atacă totul, vrea să lupte, să se războiască şi tot aşa, în vreme ce problemele sunt de multă vreme de o altă natură.[16]
Elementele radicale rămase din stalinism au fost abandonate în favoarea tehnocraţiei şi a pieţelor ce se conturau timid. Comuniştii erau acum mai degrabă specialişti şi manageri decât muncitori. În 1946, doar 10,3% dintre comuniştii iugoslavi erau „gulere albe"; până în 1968 proporţia a crescut de mai bine de patru ori,

ajungând la 43,8%.[17] Poliţia secretă a rămas, dar era mai puţin vizibilă.
Autorităţile comuniste au făcut, de asemenea, mai puţine eforturi pentru a-şi remodela populaţiile şi a crea omul nou socialist. Ele au căutat mai degrabă să instituie un modus vivendi rezonabil cu restul societăţii. Prima renegociere a fost cu clasa muncitoare industrială, forţa cea mai rebelă şi mai ameninţătoare. S-a renunţat la presiunile staliniste de intimidare a muncitorilor pentru creşterea productivităţii şi grupurile importante de muncitori calificaţi în industria grea au fost cumpărate cu salarii ce se apropiau de cele ale angajaţilor cu studii superioare. Aşadar, retorica promuncitorească a regimurilor, atât de evident ipocrită în perioada stalinistă, a început cu repeziciune să însemne ceva. Dar, aşa cum vom vedea, aceste concesii au avut şi efecte negative. Fabricile au devenit mai puţin productive, iar opoziţia faţă de reformele în stilul economiei de piaţă a ajuns şi mai bine înrădăcinată. Concesiile au alimentat totodată resentimentele specialiştilor, care simţeau că realizările lor academice nu mai erau recunoscute.
Partidele comuniste au dat înapoi şi în faţa bine înrădăcinatei culturi a ţărănimii, în Iugoslavia şi Polonia s-a renunţat complet la colectivizare, dar, chiar şi acolo unde colectivizarea era regula, s-au făcut eforturi pentru a face iarăşi loc gospodăriei ţărăneşti tradiţionale. Loturile private s-au extins şi curând au adus o contribuţie majoră la proviziile alimentare.
Religia a înflorit şi ea după noua retragere. Bisericile şi (în Bosnia) moscheile nu mai erau tratate ca fiind inerent anticomuniste. Biserica Romano-Catolică din Polonia în special a ieşit cu bine din criza din 1956 şi a devenit o forţă majoră, căpătând o autonomie semnificativă. în Ungaria, Kádár a ajuns în 1964 la un acord cu Vaticanul, iar conducerea est-germană a încercat în 1958 să ajungă la o oarecare înţelegere cu influentele biserici protestante. Cu toate acestea, comuniştii nu au făcut niciodată pe deplin pace cu Dumnezeu. Relaţiile cu bisericile au fost întotdeauna tensionate, iar bisericile au fost înţesate cu spioni şi informatori. Doar în România ortodoxă, Gheorghiu-Dej a urmat strategia lui Stalin din vremea războiului şi a cooptat Biserica. în 1971, succesorul lui, Ceauşescu, a pus imagini medievale ale Sfântului Ştefan pe timbre româneşti.[18]
Dar poate cei mai mari beneficiari ai acestor retrageri - cel puţin pentru un

timp - au fost clasele de mijloc urbane; începutul anilor 1960 a reprezentat una dintre cele mai libere perioade din era comunistă. A doua denunţare a lui Stalin, şi mai dură decât prima, făcută de Hruşciov la Congresul al XX-lea al partidului a reverberat în toată sfera de influenţă sovietică. Soljeniţîn şi Kafka au putut fi citiţi şi în comunista Sofie, pentru o vreme. Doar Polonia s-a opus tendinţei. După o perioadă liberală în 1956-1957, când Gomulka a permis chiar competiţia între candidaţii la alegerile parlamentare, partidul a reinstituit disciplina, refugiindu-se în antiintelectualism şi antisemitism.

Dar, dacă tovarăşii dădeau înapoi şi nu mai militau serios pentru crearea comunismului deplin, atunci pentru ce militau? Cum îşi puteau justifica monopolul puterii în ochii populaţiei sau ai lor înşişi? Naţionalismul făcea, desigur, parte de multă vreme din repertoriul comunist, iar regimul polonez 1-a îmbrăţişat şi mai mult după 1956. Dar naţionalismul însuşi putea fi periculos. Naţionalismul polonez, de exemplu, era puternic întreţesut cu catolicismul anticomunist şi cu sentimentele antiruseşti; naţionalismul maghiar era greu de desprins de vechile revendicări ale teritoriilor deţinute înainte de Primul Război Mondial - revendicări evident inacceptabile pentru vecinii lor de acum, socialişti; iar naţionalismul în RDG fusese iremediabil pătat de nazism. în statele multietnice, precum Iugoslavia şi Cehoslovacia (şi URSS), naţionalismul nu doar că nu aducea coeziune, dar putea fi periculos de coroziv. Slovenii şi croaţii vedeau din ce în ce mai mult Iugoslavia ca fiind un proiect sârbesc şi au devenit susţinători gălăgioşi ai liberalizării în anii 1960, pe când slovacii nemulţumiţi de dominaţia cehilor au ajutat la producerea Primăverii de la Praga în 1968.

în cea mai mare parte a blocului sovietic, însă, alternativa reală la mobilizarea radicală şi romantică era promisiunea îmbunătăţirii consumului. Abandonând promisiunea unei utopii comuniste pentru a justifica sacrificiul de sine şi austeritatea, liderii comunişti susţineau acum că ei sunt cei mai potriviţi pentru a oferi standarde mai înalte de viaţă, distribuindu-le echitabil în acelaşi timp. „Comunismul" a cărui atingere o promisese Hruşciov pentru 1980 era interpretat pe scară largă ca o societate a belşugului, nu una idilică, de creaţie marxistă.

Eforturile de a-i face pe plac consumatorului au început în anii 1950; atunci, unii est-europeni au putut să se bucure de supermarket - dezvoltat înainte de război în Statele Unite şi exportat în Europa Occidentală în epoca Planului Marshall. La

Varşovia, marilor magazine neoclasice staliniste li s-au alăturat în 1959 magazinele cu autoservire în stil american, numite Supersam. Aşa cum au intenţionat inventatorii supermarketului în America epocii Marii Crize, acestea
au adus libertate şi autonomie. Cumpărătorii puteau hoinări prin magazin, alegând ce voiau, fără să fie nevoie să discute cu angajaţi plictisiţi ori să stea la cozi lungi, la fiecare tejghea. Totuşi, aşa cum îşi aminteşte orice locuitor sau vizitator al vechiului bloc estic, nu a înflorit şi o cultură americană consumistă, iar magazinele cu autoservire au rămas o excepţie.

Adevăratul simbol al eforturilor de a-i satisface pe consumatori a fost maşina socialistă. RDG, care simţea mai puternic presiunea concurenţei cu Occidentul, a fost prima ţară care a făcut încercări serioase de a construi automobile pentru piaţa privată, lansând în 1958 Trabantul poluant, cu caroseria în mare parte din carton (numele însemna „satelit" şi a fost inspirat de Sputnikul rusesc). Până la sfârşitul anilor 1980, circa 40% dintre familii aveau maşini - o proporţie mai mare decât în orice altă ţară a blocului comunist, dar mult sub cea din Germania de Vest. A urmat URSS, la sfârşitul anilor 1960, cu masivul acord de 900 de milioane de dolari încheiat în 1966 cu Fiat pentru construirea unei fabrici de automobile în oraşul Togliatti de pe Volga şi producţia unei versiuni de Fiat 124, botezată Jiguli sau Lada.[19] Până atunci, doar o producţie modestă de 65 000 de automobile pe an era disponibilă publicului; aceasta a crescut de zece ori şi, în anii 1980, cam 10% dintre familii aveau maşină.

Conducătorii comunişti speraseră că automobilele vor deveni un semn al capacităţii lumii socialiste de a oferi standarde de viaţă similare celor din Occident, dar în realitate, acestea au devenit un simbol al eşecului: în iunie 1989, poliţia secretă din RDG, STASI, raporta chiar că „mulţi cetăţeni văd rezolvarea «problemei automobilelor» ca o măsură a succesului politicilor economice ale RDG."[20] Automobilele erau scumpe, iar listele de aşteptare îngrozitor de lungi: în 1989, clienţii primeau autoturisme Trabant pe care le comandaseră în 1976.[21] Era prea mult. Regimurile ridicaseră aşteptările oamenilor, fără să fie capabile să le împlinească.

De ce le era atât de greu economiilor socialiste să-i satisfacă pe consumatori, deşi conducătorii lor erau foarte doritori să facă asta? O poveste spusă de Michael Burawoy, un sociolog industrial american care, în 1985, a primit o slujbă de oţelar în Brigada Revoluţia din Octombrie la enormul complex siderurgic Lenin de la

Miskolc, în Ungaria, ne ajută să ne explicăm cauza. în februarie s-a anunţat că vine în vizită prim-ministrul, iar el şi colegii lui s-au oprit din muncă pentru câteva zile ca să cureţe şi să vopsească fabrica. „Liste de tineri aduşi de la cooperativele învecinate mişunau peste tot", iar soldaţii dădeau zăpada la o parte cu lopeţile. „Părea că tot ţinutul s-a mobilizat pentru vizita prim-ministrului." Burawoy trebuia să ajute la vopsirea uneia dintre maşinării - evacuatorul de zgură - în galben şi verde, dar nu erau destule pensule curate, aşa că şi-a pierdut vremea fără rost vopsind lopeţile cu singura unealtă disponibilă: o pensulă muiată în vopsea neagră. Muncitorii tratau cu cinism toată povestea, pe care o vedeau ca pe un exemplu tipic al risipei din sistem: „Când a văzut muncitori care topeau gheaţa cu o flacără de gaz, Gyuri [un coleg de muncă] a clătinat supărat din cap: «Nu mai contează banii, vine prim-ministrul.»"[22]

Gyuri avea dreptate: în economiile socialiste - chiar şi în cele cu puternice elemente de piaţă, cum era a Ungariei în anii 1980 -, politica era mai importantă decât banii şi profitul. Conducători de succes erau aceia care îşi extindeau imperiul (îndeplinind, desigur, planurile), iar aceasta însemna să le facă pe plac liderilor politici care controlau puşculiţa cu bani. Era esenţial să se monteze un spectacol frumos pentru prim-ministru, indiferent cât s-ar fi cheltuit pentru asta.

în această luptă pentru resurse, doar cei cu influenţă politică erau în măsură să concureze - iar asta însemna în special favorizarea industriei grele şi a industriilor de apărare. Aşadar, chiar şi după moartea lui Stalin, când economia nu mai era biciuită să îndeplinească planuri eroice, statul continua să-i neglijeze pe consumatori. Şi fără ca teama de faliment să le ţină în frâu lăcomia, vechile interese industriale au rămas „flămânde", dincolo de orice control, storcând toate resursele şi creând penurii în întreaga economie - de la pensulele lui Burawoy la autoturismele Trabant.[23]

Aşadar, principala deficienţă a economiilor comuniste nu era întotdeauna reprezentată de egalitate şi de stimulentele slabe pentru muncitori ce decurgeau de aici, aşa cum cred mulţi (în unele economii, ca în URSS şi în RDG, stimulentele erau într-adevăr reduse, dar în altele, ca Ungaria, erau mai substanţiale). Una dintre principalele probleme ale sistemului stătea în modul în care era alocat capitalul, dacă era îndreptat spre domenii productive sau neproductive. Absenţa democraţiei, combinată cu centralizarea puterii economice la planificatori, permitea unor

grupuri de interese bine înrădăcinate să deturneze borcanul cu miere. Aceasta era, în esenţă, opinia lui Friedrich von Hayek, economist austriac liberal de dreapta şi important critic al comunismului.

în mod inevitabil, această rigiditate dăuna capacităţii de inovare a comuniştilor. Interesele înrădăcinate îşi asigurau partea leului din resurse, înfometând noile întreprinderi care aveau să fie vitale pentru economie. în anii 1980, de exemplu, o proporţie masivă de 20-30% din bugetul naţional sovietic se cheltuia pe apărare. între timp, blocul sovietic rămăsese în urmă în industria de viitor a calculatoarelor. în anii 1970, URSS avea un sfert dintre oamenii de ştiinţă ai lumii, jumătate dintre ingineri şi o treime dintre fizicieni, dar existenţia specialiştilor nu a dus şi la o economie high-tech. Blocul sovietic a dezvoltat într-adevăr un sistem serios de computere, copiat după un model IBM - aşa- numitul Riad - dar, în mod tipic, se punea mult mai multă energie în producţia computerelor decât în a-i ajuta pe consumatorii din industrie să le folosească.[24] în anii 1980, numărul de computere din URSS reprezenta mai puţin de un procent din cantitatea în uz în Statele Unite: 200 000 faţă de 25 de milioane.[25]

Celălalt obstacol important în calea economiei de consum - mai ales în statele mai puţin reformate - era planul, care fixa, tipic, ţinte cantitative. în consecinţă, fabricile alegeau drumul cel mai uşor, producând cantităţi mari de bunuri de larg consum de calitate proastă, pe care nimeni nu voia să le cumpere. Rezultatul consta în produse scumpe şi proaste, care zăceau prăfuindu-se pe rafturile magazinelor, în timp ce oamenii se băteau pentru produsele tot scumpe, dar de bună calitate, de pe piaţa neagră. După cum a explicat economistul rus Nikolai Şmelev în 1987:

Producem mai mulţi pantofi decât orice ţară din lume, dar nu sunt buni de nimic şi nu-i vrea nimeni. Producem de două ori mai mult oţel decât Statele Unite... Birocraţia în straturi şi tirania administrativă sunt responsabile pentru această dezordine. Ele împiedică producătorii să ţină la calitatea a ceea ce fabrică şi să iasă pe piaţă corespunzător.[26]

Chiar şi când s-au făcut eforturi de a îmbunătăţi industriile de consum, în anii 1970 şi 1980, fabricile răspundeau în continuare planificatorilor, nu consumatorilor. Oficialii din partid încercau să decidă ce să vândă, dar birocraţii sobri şi puritani nu erau nici pe departe oamenii potriviţi ca să prezică viitoarele tendinţe de consum. Un membru al administraţiei regionale din Dresda, în RDG, era conştient de limitările lui, dar s-a găsit prin absurd în

situaţia de a ghici ce îşi doresc concetăţenii lui preocupaţi de modă:
Orice facem, ne lovim mereu de întrebarea: de fapt, ce este la modă? La ultima
întâlnire între reprezentanţii magazinelor şi fabricanţi, de la Dresda, unele puncte de desfacere au fost de părere că selecţia era prea elegantă şi că exista o penurie de haine standard. Este corectă această opinie sau este subiectivă? Desigur, nu putem răspunde categoric la această întrebare... [Dar] proporţia între îmbrăcămintea elegantă şi cea standard ar trebui să fie 50/50.[27]
La jumătatea anilor 1960, devenise evident nu doar că economiile de tip sovietic nu reuşeau să-i mulţumească pe consumatori, ci şi că ratele lor generale de creştere erau în declin. între 1950 şi 1958, creşterea sovietică pe unitatea de resurse a fost de 3,7%, pe când între 1959 şi 1966 a scăzut la 2%. Ce era de făcut? Economiştii se gândeau din ce în ce mai mult la îmbinarea planului cu piaţa, iar căderea lui Hruşciov i-a ajutat. Hruşciov cochetase cu reformele de piaţă şi chiar le-a introdus, într-un mod foarte limitat, în 1964. Dar el era în esenţă un adept al economiei colectiviste şi avea suspiciuni faţă de încurajarea stimulentelor individuale, de piaţă. Brejnev, prin contrast, chiar dacă nu era deloc un liberal, era mult mai puţin preocupat de ideologie. Se părea că stângacea combinaţie de tehnocraţie şi radicalism a lui Hruşciov avea să lase locul unei noi ere a pragmatismului.Anii 1970 şi începutul anilor 1980 au constituit una dintre cele mai dezolante perioade din istoria blocului sovietic, dar exact din acest motiv au reprezentat epoca de aur a bancurilor comuniste. Iată două dintre cele mai populare bancuri despre Leonid Brejnev la începutul anilor 1980:
Brejnev îşi începe discursul oficial la Olimpiada din 1980 de la Moscova: „O!" (aplauze furtunoase), „O!" (aplauze furtunoase), „O!" (aplauze furtunoase)... Un subaltern îl întrerupe, şoptindu-i: „Discursul începe puţin mai jos, Leonid Ilici. Acela este simbolul olimpic."

- Leonid Ilici este în sala de operaţie.

- Din nou inima?

- Nu, îi fac o operaţie de extindere a pieptului. Şi-a acordat încă un

Ordin Lenin.

Nici o petrecere din Moscova de la sfârşitul anilor 1970 şi din anii 1980 nu era completă fără bancuri despre prostia şi vanitatea lui Brejnev şi fiecare avea un repertoriu personal, completat cu imitaţii ale accentului lui ucrainean. Ludvik al lui Kundera n-ar fi avut nici o problemă în URSS, în anii 1970. Lui Brejnev nici măcar nu îi păsa de ele. Când i s-a spus despre bancul cu extinderea pieptului, ar fi replicat: „Dacă spun glume despre mine înseamnă că mă iubesc."[28] Şi totuşi mulţi dintre foştii lui colegi susţin că abia de la începutul anilor 1970 a căzut în notoria mediocritate leneşă care nu mai suporta nici o critică, în parte ca rezultat al problemelor de sănătate care îl chinuiau din 1968. înainte de aceasta, el şi prim-ministrul Andrei Kosîghin păreau nişte reformatori energici şi pragmatici, dornici să se rupă de vechile tipare ideologice ale lui Hruşciov. După cum

îşi aminteşte reformatorul ceh Zdenek Mlynâr, puţini dintr

eprietenii lui reformişti din partidul sovietic îi simţeau lipsa lui Hruşciov şi salutaseră instalarea lui Brejnev ca lider interimar, de la care se aşteptau să conducă „pe o linie raţională bazată pe profesionalism".[29]

Leonid Brejnev s-a născut în 1906 într-o familie de muncitori ruşi din Kamenskoe (rebotezat ulterior Dneprodzerjinsk, în onoarea lui Felix Dzerjinski, fondatorul Ceka), în estul Ucrainei. Părinţii lui aveau ambiţii mari pentru el şi 1- au trimis la o şcoală bună, clasică. Revoluţia şi războiul civil i-au întrerupt educaţia, dar i-au dat şi ocazii de afirmare; dacă n-ar fi fost bolşevicii, ar fi mers, fără îndoială, pe urmele tatălui său, la oţelărie. Aşa a intrat în Komsomol, a lucrat în fabrici şi a urmat studii tehnice, obţinând în cele din urmă o diplomă de inginer metalurg. în 1936 a fost ales în consiliul orăşenesc din Dneprodzerjinsk şi apoi a avut o slujbă de organizator al producţiei metalurgice pentru industria de apărare din Ucraina. Acesta a fost momentul în care a intrat în cercul unui şef important - Nikita Hruşciov, noul lider al partidului din Ucraina. în timpul războiului, el a continuat să-şi pună talentele tehnice şi administrative în serviciul partidului, ajutând la dezasamblarea fabricilor din vestul URSS pentru a fi mutate în est. A devenit totodată şi comisar politic, cu misiunea să-şi inspire şi să-şi disciplineze trupele.

în cele din urmă, Hruşciov 1-a luat în suita lui, la Kremlin. Dar stilul lui Brejnev era cum nu se poate mai diferit de cel al protectorului său. A lucrat ca specialist tehnic înainte să devină activist de partid şi a fost comisar politic în perioada cea mai naţionalistă şi mai puţin marxistă ideologic din istoria partidului. Era, aşadar, mai consensual decât Hruşciov. Era de fapt un oficial tipic pentru generaţia lui, care îi datora partidului extraordinara mobilitate socială. Ca Drozdov al lui Dudinţev, el nu era interesat de idei, nu-i plăceau filmele şi nici cărţile - acoliţii trebuiau chiar să-i citească documentele oficiale cu voce tare. Plăcerile lui erau simple: să joace domino cu agenţii de pază şi să se uite la fotbal, la televizor. Dar bancurile cu Brejnev aveau şi ceva adevăr în ele: era ridicol de vanitos, adora ceremoniile şi nu era puritan. Acumulase mai multe decoraţii şi premii decât toţi predecesorii lui la un loc; într-adevăr, avea mai multe medalii militare decât mareşalul Jukov, care cucerise Berlinul.[30] Alte pasiuni ale lui erau maşinile rapide şi

vânătoarea de urşi, sportul comuniştilor din epoca de după Stalin (care nu le permitea acoliţilor lui să tragă cu arma). Chiar dacă Brejnev nu trăia în luxul de care se bucură astăzi elitele Rusiei (sau cele occidentale la vremea respectivă), stilul lui de viaţă era foarte diferit de cel al marii mase a populaţiei sovietice, ceea ce a generat inevitabil resentimente şi glume. într-una dintre acestea, mama lui Brejnev îşi vizitează fiul la locuinţa lui luxoasă. „Asta e casa mea", se laudă el; „astea sunt maşinile mele, asta e piscina mea." Mama lui, uimită şi mândră, are totuşi o umbră de nelinişte: „O duci bine, Lionecika, dar îmi fac griji pentru tine. Ce se întâmplă dacă se întorc bolşevicii?" Aşa cum se va vedea, bancul era premonitoriu. Revoluţionarii bolşevici - de un anume fel - aveau să se întoarcă într-adevăr, iar moştenirea coruptă a lui Brejnev urma să fie una dintre primele lor ţinte.

Lipsa de ataşament a lui Brejnev pentru lozincile ideologice făcea din el un negociator internaţional ideal, ca şi comportamentul lui relaxat: el a mărturisit odată că „farmecul te poate duce departe în politică" şi era diametral opus celor pe care îi poreclise „chinezii sovietici" - ideologii antioccidentali stil Mao din partid. După imprevizibilul şi susceptibilul Hruşciov, Brejnev a fost bine primit de politicienii occidentali, iar pacea cu Statele Unite a fost marea lui realizare, în controlul armamentului nuclear şi al altor tratate de la începutul anilor 1970.

Flexibilitatea ideologică a lui Brejnev şi interesul pentru traiul bun l-au făcut, de asemenea, mai dispus să tolereze reforme economice în blocul sovietic şi, dacă reformele din URSS nu au mers prea departe, anii 1960 au fost martori la unele dintre cele mai îndrăzneţe experimente economice din regiune; trei partide - est-german, ungar şi cehoslovac - s-au lansat în programe serioase de liberalizare economică, aşa cum făceau şi iugoslavii în afara blocului. Primul reformator a fost, în mod neaşteptat, Walter Ulbricht. Puţini se aşteptau ca bătrânul stalinist rigid, format în sectarul Partid Comunist German din anii 1920, să se schimbe după 60 de ani, dar RDG era în prima linie a competiţiei economice cu lumea capitalistă: înainte să fie construit Zidul Berlinului în 1961, cei nemulţumiţi se mutau pur şi simplu în Vest - o şesime din populaţie a făcut-o (estimarea este între 2,5 şi 3 milioane de persoane). Iată ce i-a spus Ulbricht lui Hruşciov în 1960: „Nu

putem alege împotriva cui să concurăm. Suntem pur şi simplu obligaţi să ţinem pasul cu Germania de Vest."[31] în 1970, Ulbricht credea sincer că RDG îşi putea întrece sora occidentală în domenii high-tech precum electronica şi construcţia de maşini, chiar dacă era posibil să nu depăşească economia ca întreg - de unde lozinca suprarealistă a partidului: „Depăşim fără să prindem din urmă!" Noul Sistem Economic al lui Ulbricht din 1963 era o reformă tipică pentru vremea respectivă, fiind parţial inspirat de economistul Evsei Liberman - un proiect tehnocratic pentru a introduce mecanisme de piaţă în planul cincinal fără a trece însă la piaţa liberă. S-au făcut eforturi pentru a supune întreprinderile semnalelor pieţei, cu scopul de a le îmbunătăţi productivitatea şi a le face mai deschise la cererile consumatorilor. Aceasta urma să se facă prin evaluarea lor - şi finanţarea lor - în funcţie de profitabilitate, nu după cât de mult produceau, şi acordându-le puteri mai mari în privinţa salariilor şi a bonusurilor. în acelaşi timp, Ulbricht i-a provocat pe şefii tradiţionali ai partidului încercând să promoveze specialişti cu studii şi capacităţi tehnice, în locul „roşilor", mai puţin educaţi. Reforma lui a ajuns însă curând în aceleaşi fundături care au marcat toate încercările de reforme de piaţă în blocul sovietic: dificultatea obiectivă de a trece de la vechiul sistem la cel nou, rezistenţa politică şi teama de tulburări ale muncitorilor. Birocraţii din economie se plângeau că li se cere în continuare să îndeplinească planul, dar au mai puţine puteri să facă asta; întreprinderile cheltuiau banii pe salarii pentru a-i linişti pe muncitori, şi productivitatea a scăzut; regimul nu avea curajul să stabilească preţuri comerciale ridicate (vitale, dacă producătorii trebuiau să răspundă pieţei); şi, chiar dacă Ulbricht vorbea despre necesitatea de a închide fabricile neprofitabile, era imposibil politic s-o facă, deoarece acestea aveau susţinători influenţi în partid. Ulbricht a descoperit şi că descentralizarea 1-a lipsit de puterile pe care le voia pentru a forţa ambiţioasele lui proiecte high-tech, aşa că a început să dea reformele înapoi. în interiorul partidului a apărut curând o opoziţie puternică, condusă de Erich Honecker, în timp ce obsesia lui Ulbricht pentru industriile high-tech a început să creeze penurie şi blocaje în alte domenii ale producţiei. O combinaţie de criză economică, nemulţumire a maselor şi supărare din partea lui Brejnev faţă de

destinderea neautorizată a lui Ulbricht cu Germania de Vest a dus la căderea lui Ulbricht, la înlocuirea lui cu Erich Honecker şi la sfârşitul reformelor de piaţă.[32]

Reformele serioase se terminaseră şi mai devreme în URSS. În 1965, Kosîghin a introdus o versiune limitată a propunerilor lui Liberman, dar acestea au fost repede anulate. Brejnev era un apărător îndârjit al intereselor birocratice înrădăcinate, iar părţile „flămânde" ale economiei - în special sectorul militar şi industria grea - s-au opus faţă de orice reducere a resurselor lor.

Partidul maghiar a introdus cele mai de durată reforme liberale, ceea ce puţini s- ar fi aşteptat după represiunea brutală din 1956-1957. După ce Kádár a reimpus conducerea comunistă, el a încercat să urmeze o linie de mijloc, între linia dură din partid şi liberali, aşa că a început să caute sprijin pentru nepopularul lui regim. Noul Mecanism Economic din 1966 şi 1968 a redus ţintele din plan la minim şi a lăsat preţurile libere, înlăturând treptat controlul asupra economiei, astfel încât, în anii 1980, economia Ungariei era una dintre cele mai libere din bloc. A apărut o economie dual㠄, asemănătoare celei sovietice din anii 1920, cu cooperative şi un sector privat (relativ redus) cărora li s-a permis să concureze cu economia de stat. Reforma a dat consumatorilor - cel puţin celor cu bani - puteri reale. Vechea dilemă socialistă, prea puţine bunuri şi prea mulţi bani, s-a inversat şi au revenit problemele capitalismului: prea puţini bani, prea multe de cumpărat. Diferenţele între salarii au crescut, de asemenea, şi au provocat, inevitabil, nemulţumiri. Ungurii, aşadar, au creat propriul „comunism gulaş"; după standardele comuniste, era un paradis al consumatorilor, iar performanţele industriale s-au îmbunătăţit şi ele. Chiar şi aşa, nu era însă capitalism. Disciplina de piaţă era slabă, iar firmele neproductive nu erau închise. în plus, statul încă avea cea mai mare parte din putere.

Atâta vreme cât reformele promiteau să îmbunătăţească starea de spirit a populaţiei fără să pună în pericol dominaţia partidului, Kremlinul le tolera. Cu toate acestea, existau pericole reale. După crizele de la jumătatea anilor 1950, regimurile comuniste îi cumpăraseră pe muncitorii rebeli cu preţul eficienţei economice. Poate că liberalizarea avea sprijinul gulerelor albe şi al ţărănimii, dar urma să dăuneze muncitorilor şi regiunilor mai sărace. După

invazia rusă, Ungaria a avut un partid unit, disciplinat, care putea face faţă acestor tensiuni, însă cele mai multe state comuniste nu au fost atât de rezistente şi s-au dovedit incapabile să rezolve tensiunile pe care le-a adus liberalizarea. Iugoslavia şi Cehoslovacia - ambele cu tradiţii comuniste mai puternice decât Ungaria, dar subminate de divizările etnice - au demonstrat cât de periculoasă poate fi piaţa pentru guvernarea comunistă.
La jumătatea anilor 1960, pericolele pieţei se manifestau cel mai pregnant în Iugoslavia. Vechile eforturi de a uni marxismul romantic al comitetelor muncitoreşti cu economia de piaţă fuseseră de mult abandonate. în locul lor funcţiona un pact faustic - se împrumutau bani din Occidentul capitalist pentru a finanţa socialismul în Iugoslavia. Târgul s-a dovedit cât se poate de inegal, iar Iugoslavia era aspirată din ce în ce mai puternic spre lumea capitalistă. Sub presiunea de a exporta din ce în ce mai mult pentru plata datoriilor, scăderea eficienţei şi reducerea costurilor - şi, odată cu ele, şomajul - erau inevitabile. în 1968, aproape 10% din populaţie nu avea loc de muncă - o situaţie unică într-un stat comunist. Au izbucnit conflicte între conservatori, susţinători ai planificării generale şi ai centralizării, şi liberali. Şi, ce era mai periculos, acestea s-au legat de tensiunile dintre republici. Mai bogatele Croaţia şi Slovenia nu agreau subvenţionarea mai săracelor Muntenegru, Macedonia şi Bosnia-Herţegovina, mai ales într-o perioadă de scădere economică, şi cereau mai multă liberalizare şi descentralizare. Belgradul începea să piardă controlul. în 1963, republicile au primit puteri sporite; în 1965, controlul central al statului asupra economiei a fost redus şi mai mult; iar în 1966, principalul apărător al vechiului sistem centralizat, şeful poliţiei secrete Alexandar Rankovic a căzut în dizgraţie. Dar controlul statului nu a fost înlocuit cu disciplina de piaţă. Presiunile la nivel local ale partidului făceau ca întreprinderile neeficiente să fie greu de închis, iar directorii erau liberi să mărească salariile şi să împrumute bani. Consecinţa a fost o spirală a datoriilor şi inflaţie. în anii 1970, Iugoslavia era în criză - ineficientă, îndatorată şi în pericol de dezintegrare.
Necazurile Iugoslaviei ar fi trebuit, poate, să-1 avertizeze pe Brejnev despre pericolele pieţei şi ale integrării economiilor est-europene cu Occidentul. Dar economiile blocului sovietic nu erau

îndatorate - încă -, iar problemele lui Tito provocau doar schadenfreude la Moscova. Brejnev nu putea ignora însă criza din Cehoslovacia. Partidul cehoslovac era condus de Antonin Novotny - un vechi oficial de partid ceh, de orientare fundamental stalinistă. După cum 1-a descris Mlynár, el combina „o credinţă adevărată în corectitudinea doctrinei comuniste şi în avantajele pe care aceasta le oferea muncitorilor cu târguiala politică şi un talent pentru intrigile birocratice". El fusese foarte implicat în procesele-spectacol staliniste de la începutul anilor 1950 şi era atât de lipsit de sentimente, încât se simţea fericit să doarmă în aşternuturile Vladei Clementis - una dintre comunistele trimise de el la eşafod (bunurile condamnaţilor erau deseori vândute oficialilor, la preţuri mici).[33] Cu toate acestea, Novotny avea legături cu Hruşciov şi era pregătit să introducă reforme limitate ca reacţie la eşecul economic - rata de creştere scăzuse de la un impresionant 11,7% în 1960 la 6,2% în 1962, şi la zero în 1963. El a permis mai multă libertate culturală şi 1-a reabilitat pe economistul Ota Sik, care a propus câteva reforme liberale. Totuşi, conservatorul Novotny a ezitat când a venit vorba să le aplice, iar muncitorii - care au suferit inevitabil de pe urma reformei - erau nemulţumiţi.[34] în timp ce economia continua să meargă prost, intelectualii au început şi ei să se agite şi au apărut în serie romane care condamnau în termenii cei mai duri oamenii răi din aparatul de stat. Partidul începuse să se scindeze pe linii ideologice şi etnice. Slovacii mai săraci, care se simţeau parteneri inferiori în cadrul Cehoslovaciei şi a căror economie mergea în mod special rău, cereau liberalizare (deşi în practică aceasta le-ar fi făcut, fără îndoială, şi mai mult rău). Dar cei de la care a pornit criza au fost studenţii din Praga, care în decembrie 1967 au protestat împotriva condiţiilor proaste din cămine. Poliţia a reprimat protestele cu sălbăticie, iar Moscova a început să-şi facă griji.

Brejnev a zburat la Praga pentru 48 de ore. Iniţial nu plănuise să schimbe
conducerea, ci doar să facă presiuni asupra partidului ceh. Dar a înţeles însă curând că Novotny era imposibil de convins. Părea să nu-şi dea seama cât de gravă este situaţia, era rigid şi „nu ştia să lucreze cu oamenii". Brejnev le-a spus cehilor că trebuie să rezolve situaţia singuri: „Este problema voastră".[35] Dar refuzul lui de a-1

sprijini fără echivoc pe Novotny a fost fatal pentru vechiul regim. Liderul slovac Alexander Dubcek 1-a înlocuit în ianuarie 1968 şi a însărcinat un grup de marxişti reformişti cu formularea unui „Program de Acţiune".

Spre deosebire de reformatorii unguri din 1956, cei din Cehoslovacia nu intenţionau să desfiinţeze partidul-stat şi nici să părăsească blocul sovietic. Dubcek îşi petrecuse mare parte din copilărie în Uniunea Sovietică şi era profund ataşat de fraţii lui mai mari ruşi. La fel, unul dintre principalii lui consilieri, Zdenek Mlynár, scria în 1980: „Eram un comunist reformator, nu un democrat necomunist. N-am încercat să ascund asta atunci şi nu văd nici un motiv pentru care aş face-o acum."[36] El era de părere că democraţia multipartinică nu avea să provoace decât o reacţie puternic negativă din partea conservatorilor şi să pună în pericol reformele. însă reformiştii au rămas cu vechea dilemă: cum să reconciliezi democraţia reală cu garanţia că partidul îşi va păstra rolul conducător?

Soluţia marxist-romantică a lui Hruşciov fusese un program de reînnoire morală, de revigorare a oficialităţilor prin epurări şi alegeri de partid controlate; oficialii aveau să se afle în situaţia potrivită pentru a mobiliza oamenii de rând. Dar reformatorii cehoslovaci au respins această viziune de sus în jos. Erau de acord cu Hruşciov că elitele partidului trebuiau schimbate, dar credeau că aceasta trebuie să se facă prin presiune democratică directă, de jos în sus. Partidul trebuia să-şi recâştige „rolul conducător" ţinând cont de opinia publică.

Ei şi-au justificat socialismul democratic întorcându-se la un marxism nestalinist - în acelaşi timp romantic şi revizionist. Dezgheţul poststalinist le dăduse intelectualilor o viziune despre marxism foarte diferită de ortodoxia dominantă de la jumătatea anilor 1930. Mlynár, care a făcut parte din prima cohortă ce s-a mutat în noua şi măreaţa clădire a Universităţii Moscova de pe colinele Lenin, îşi amintea cât de îngust şi de distorsionat era marxismul pe care îl studiase acolo: „Abia la sfârşitul anilor 1950 am studiat în cele din urmă ceea ce orice universitate de orientare marxistă ar trebui să le predea studenţilor ei la cursurile de ştiinţe politice." Acum, că fusese în măsură să citească operele din

tinereţe ale lui Marx, pe Gramsci, ca şi pe Kautsky şi Bernstein, „fostul meu
sistem de ideologie marxistă a fost distrus".[37]
Cel mai influent a fost, poate, Marx cel din tinereţe. Acest Marx, argumenta plauzibil noua generaţie, era interesat de creativitatea umană. Dar, de la sfârşitul sexolului al XlX-lea, marxismul o luase pe un drum greşit cu Engels, cu viziunea lui tehnocratică asupra lumii şi cu încrederea în legile inexorabile ale istoriei. Sentimentele şi creativitatea fuseseră sacrificate de dragul modernităţii şi al raţionalităţii. Stalin, argumentau ei, nu făcuse decât să continue pe această cale: pentru el, suferinţa umană era tolerabilă în orice cantitate, atâta vreme cât se construia modernitatea. Venise vremea să înflorească un „socialism cu faţă umană", care să le permită oamenilor să se angajeze în „praxis", în activitatea creativă.[38]
Aceasta sună, desigur, a marxism romantic clasic. Dar este semnificativ că memoriile lui Mlynár nu văd vreo contradicţie între tânărul romantic Marx şi pragmaticii Kautsky şi Bernstein. Ca în Iugoslavia de la începutul anilor 1950, contradicţiile dintre diferitele tipuri de comunism „reformator" rareori s-au văzut cu mai multă claritate. Unele dintre propunerile cehilor - cum ar fi autoconducerea muncitorească - erau de inspiraţie romantică, fiind, desigur, destul de greu de reconciliat cu reformele de piaţă menite să mărească puterile directorilor. Altele erau inspirate de un marxism pragmatic, cu un angajament aproape liberal în sprijinul reformelor de piaţă şi al politicii pluraliste. Reformatorii cereau alegeri cu mai mulţi candidaţi, considerate a fi singura modalitate de a revela opinia populară şi negau că ar dori eliminarea comuniştilor prin vot. Alegerile cu mai mulţi candidaţi aveau şi sprijinul larg al publicului. Dar aceste alegeri nu aveau să submineze sistemul comunist? Sondajele de opinie arătau că nu şi că majoritatea covârşitoare a populaţiei respingea orice schimbare fundamentală; doar 6% credeau că ar trebui permise partide politice opuse sistemului. Chiar şi aşa, aceasta nu însemna sprijin puternic pentru Partidul Comunist Cehoslovac. Când oamenii au fost întrebaţi cu cine ar vota în eventualitatea unor alegeri libere, Partidul Comunist a ieşit pe primul loc, cu 39%, un partid nou, nespecificat, a primit 11%, iar 30% dintre cei chestionaţi nu au

vrut sau nu au ştiut să răspundă. însă, când erau număraţi doar cei care nu erau membri de partid, doar 24% susţineau Partidul Comunist.[39]

Cu toate acestea, reformatorii credeau că descoperiseră în sfârşit piatra filosofală: o modalitate de a uni poporul în jurul Partidului Comunist. Dubcek îşi aminteşte emoţia profundă cu care a privit defilarea de 1 Mai de la tribuna lui democratic de joasă:

Nu voi uita vreodată sărbătorirea zilei de 1 Mai în Praga anului 1968... După ani întregi de producţii înscenate, de data aceasta era o întâmplare voluntară. Nimeni nu mâna oamenii în coloane, să mărşăluiască sub lozinci şi pancarte fabricate la centru. De data aceasta oamenii au venit din proprie iniţiativă, purtând pancartele cu propriile lozinci, unii veseli, alţii critici, unii doar puşi pe glume. Atmosfera era relaxată şi voioasă... Am fost copleşit de expresiile spontane de simpatie şi sprijin ale mulţimii ce trecea prin faţa platformei joase pe care stăteam, alături de alţi conducători.[40]

Cei mai mulţi conducători din blocul sovietic erau însă profund nefericiţi. Totul părea minunat în mai, dar ce avea să se întâmple după septembrie, când Planul de Acţiune prevedea alegeri libere? Aceasta arăta ca o reţetă pentru colapsul guvernării comuniste. Gomulka a întrebat: „De ce nu tragem concluzii din ce s-a întâmplat în Ungaria? Totul a început într-un mod asemănător."[41] Brejnev, dornic de consens, ca întotdeauna, voia cu disperare să evite o acţiune sovietică şi a aprobat cu inima îndoită Planul de Acţiune. Dar pe măsură ce trecea timpul, Moscovei i se părea că Gomulka şi cei din linia dură au dreptate. Pluralismul lui Dubcek părea să dezlănţuie un val de critici. îngrijorător pentru Kremlin era mai ales manifestul „Celor două mii de cuvinte", semnat de intelectuali de frunte, care susţinea că partidul, plin de „indivizi flămânzi de putere" şi imorali, nu va putea fi transformat niciodată într-o forţă umanistă.

Temerile că partidul s-ar putea prăbuşi brusc, ca în Ungaria, în 1956, erau exagerate, dar presiunile pentru un fel sau altul de intervenţie sovietică au devenit copleşitoare când conducătorii partidului au început să avertizeze privind o posibilă contaminare; Piotr Şelest, conducătorul Ucrainei, i-a spus lui Brejnev că Primăvara de la Praga îi destabilizează propria republică, iar Brejnev s-a temut că are de-a face cu un efect de domino.[42] Se

frământa cumplit, iar criza a marcat şi începutul lungii lui lupte cu boala, cu insomnia şi cu dependenţa de calmante şi somnifere. El a luat în cele din urmă decizia fatidică. în august, forţele „frăţeşti" ale URSS, Poloniei, Ungariei, Bulgariei şi Germaniei de Est i- au „salvat" pe fraţii lor neajutoraţi de relele contrarevoluţiei. Militarii au fost întâmpinaţi cu ceva demonstraţii, dar nu cu o rezistenţă serioasă. Ca în Ungaria, a urmat o represiune brutală. Noul conducător comunist ceh, Gustâv Husâk, care, ca şi Kádár, fusese trimis la închisoare de Stalin, a acceptat să facă jocurile sovieticilor. Mii de oameni au fugit în Occident, au fost închişi sau au fost mutaţi disciplinar în slujbe meschine. Dubcek însuşi a ajuns inspector forestier în Slovacia. Spre deosebire de Ungaria, însă, represiunea pe termen scurt nu a fost urmată pe termen lung de o relaxare. Partidul cehoslovac a controlat cu mână de fier societatea până la prăbuşirea statului, în 1989.
Privind înapoi, putem considera Primăvara de la Praga exemplară pentru întregul bloc sovietic şi poate pentru socialismul de tip vechi din toată Europa. Ungaria în 1956, ca şi mişcarea poloneză Solidaritatea în 1980-1981, ameninţau sistemul sovietic, dar acestea erau cazuri de rebeliune antiimperială. în ambele ţări, societatea era în general unită într-o combinaţie de naţionalism şi resentimente ideologice. Dar muncitorii puteau fi cumpăraţi şi opozanţii trimişi la închisoare sau intimidaţi, cum s-a întâmplat în Ungaria. Primăvara de la Praga, prin contrast, a expus slăbiciunile reale ale blocului sovietic, pentru că a fost o mişcare care a crescut în elitele din interiorul partidului şi în cultura acestuia - spre deosebire de revoltele mai naţionaliste din Ungaria şi Polonia, care se dezvoltaseră în general în afara lui. A fost alimentată de comunişti convinşi, care au încercat să facă reformă în primul rând pentru a restaura dreptul moral al partidului de a conduce. Şi, chiar dacă a fost marxistă, a evoluat rapid către liberalism, spre deosebire de mai radicalele proteste din Occident din 1968, cu care a fost atât de des comparată. Iată ce scria Milan Kundera, care a luat parte la ea: „Mai '68 la Paris a fost o explozie de lirism revoluţionar. Primăvara de la Praga a fost explozia scepticismului postrevoluţionar."[43] Aceşti comunişti, spre deosebire de naţionalişti şi de disidenţi, ştiau cum să câştige puterea şi cum s-o folosească.

Şi comuniştii ca aceştia, nu rebelii naţionalişti, au fost cei care au distrus până la urmă comunismul sovietic.
însă a existat şi o relaţie mai personală şi mai directă între criza din Cehia şi prăbuşirea finală a sistemului comunist. Unul dintre cei mai buni prieteni ai lui Zdenek Mlynâr de la Universitatea din Moscova, la începutul anilor 1950, era un coleg student la drept - Mihail Gorbaciov. Amândoi au făcut parte dintr-o generaţie de studenţi devotaţi marxismului nestalinist, iar în 1967, Mlynâr 1-a vizitat pe Gorbaciov, acum oficial de partid la Stavropol. Mlynâr şi-a găsit vechiul prieten simpatizând în linii mari cu dreptul Cehoslovaciei la reformă, chiar dacă ideile lui nu erau nici pe departe atât de radicale ca ale sale. Gorbaciov a vizitat, la rândul lui, Praga în 1969 şi a văzut cu ochii lui ura cehilor faţă de ocupanţii sovietici. Autorităţile sovietice erau foarte sensibile la potenţialele pericole reprezentate de legăturile cu cehii ale lui Gorbaciov. în 1968, prietenii şi colegii din studenţie ai lui Gorbaciov au fost interogaţi de
KGB, care însă nu a putut găsi nici o dovadă de erezie. Doi ani mai târziu, el a devenit secretar de partid al regiunii Stavropol, fără să întâmpine vreo piedică din partea organelor securităţii statului.[44]
Este tentant să ne imaginăm ce s-ar fi putut întâmpla dacă acestea ar fi acţionat pe baza suspiciunilor lor. La fel ca cenzura ţaristă care nu a oprit publicarea Capitalului, ei au lăsat să le scape persoana cu cea mai mare responsabilitate în distrugerea sistemului pe care aveau misiunea să-1 apere.
Şi pe termen scurt, invazia din Cehia a avut efecte importante pentru lumea comunistă, mai mult chiar decât cea din 1956. Ea a marcat sfârşitul dezgheţului din anii 1950 şi 1960, iar Moscova şi-a pierdut vechea toleranţă faţă de căile diferite spre socialism. în noiembrie 1968, Brejnev a enunţat pentru prima dată oficial principiul potrivit căruia URSS avea dreptul să intervină militar dacă partidele comuniste naţionale deviază de la „principiile marxism-leninismului şi socialismului" - aşa-numita „doctrină Brejnev".
în mod similar, Primăvara de la Praga a semnalat sfârşitul reformelor economice şi liberalizării culturale în tot blocul sovietic. Brejnev prezida peste o ordine din ce în ce mai conservatoare. Gheaţa nu era atât de groasă ca înainte de 1953, dar apele agitate

fuseseră liniştite. Anul 1956 dăunase într-adevăr reputaţiei blocului sovietic, însă mulţi comunişti încă mai credeau că sistemul şi-a păstrat dinamismul şi ar putea fi reformat. între 1945 şi 1968, în blocul sovietic fuseseră încercate trei forme de comunism: stalinismul radical, amestecul lui Hruşciov de radicalism şi mobilizare romantică, precum şi reformele de piaţă şi tehnocratice din anii 1960. Toate eşuaseră sau fuseseră scoase în afara legii, cu excepţia Ungariei, care şi-a păstrat „comunismul-gulaş". Ce mai rămăsese, atunci?

Sistemul care a apărut a fost descris de Brejnev ca „socialism dezvoltat" şi de Honecker ca „socialism existent în realitate". în spatele acestor cuvinte seci se ascundea un mesaj profund conservator: socialismul era „dezvoltat", nu „în dezvoltare"; era „existent" şi „real", aşadar, nu mai avea nevoie de îmbunătăţiri. Vorbele lui Hruşciov privind atingerea comunismului egalitar cel mai devreme în 1980 au fost făcute uitate. Sistemul din această perioadă ar putea fi descris probabil cel mai bine ca „socialism paternalist". Era o variaţiune a stalinismului radical, întrucât a osificat ierarhiile politice, chiar dacă a atenuat inegalităţile economice. Dar partidul era mult mai puţin sectar şi violent decât înaintaşul lui stalinist. Aruncase peste bord militantismul şi renunţase să mai mobilizeze
populaţia pentru producţie. Uniunea Sovietică avea încă ambiţii militare majore, dar comuniştii erau acum mai angajaţi să satisfacă solicitările legate de creşterea nivelului de trai.în 1979, lui Leonid Brejnev i s-a mai decernat o medalie: cea mai prestigioasă distincţie sovietică pentru literatură - Premiul Lenin. Lumea nu mai văzuse până atunci aşa o combinaţie de om de stat, conducător militar şi literat. Premiul i-a fost acordat pentru cele trei volume de memorii - scrise la comandă, de alţii - privind faptele lui din război, din bătălia de la Malaia Zemlia, aproape de oraşul lui natal, Novorossiisk. Incidentul a fost unul minor, iar Brejnev fusese un comisar politic prea puţin important. Dar bătălia şi rolul lui au fost sistematic exagerate în relatări şi deveniseră în acea perioadă o parte majoră a istoriei oficiale a războiului. Copiii cântau despre eroica bătălie şi membrii de partid făceau turul unui nou-construit complex memorial Malaia Zemlia.

Cultul bătăliei de la Malaia Zemlia a fost primit, desigur, cu ilaritate generală şi a prilejuit o întreagă categorie de bancuri. Dar ne spune multe şi despre natura conducerii sovietice din ultima perioadă. Obsesia pentru medalii era tipică pentru cultura ierarhică din epoca Brejnev şi, pentru prima dată, războiul a devenit o temă centrală în propaganda regimului. A urmat o explozie de clădiri memoriale, printre care uriaşa sculptură a Patriei, la Kiev. Memoriale ale războiului au apărut pe tot cuprinsul URSS şi multe sunt încă în picioare, în ciuda eforturilor naţionaliştilor antiruşi de a le înlătura.
Brejnev însuşi admira calităţile lui Stalin de comandant în război şi, cu toate că nu 1-a reabilitat, criticile s-au oprit. Despre Marea Teroare pur şi simplu nu se pomenea. Brejnev a adoptat chiar unele aspecte din stilul lui Stalin. El şi-a luat titlul lui Stalin, de „secretar general al partidului", iar spre sfârşitul anilor 1970 era descris şi el ca vojd. Pretenţiile lui la mari realizări literare erau şi ele ecouri ale pretenţiilor lui Stalin de mare filosof marxist, teoretician lingvist şi „corifeu al ştiinţei".

Brejnev se apropia poate cel mai mult de Stalin prin pasiunea pentru ierarhie. După încercările haotice ale lui Hruşciov de a „aplatiza" societatea, Brejnev era hotărât să restaureze liniile de comandă. Ierarhia etnică a lui Stalin a fost şi ea reinstituită. Exact ca în timpul celui de-al Doilea Război Mondial şi imediat după el, partidul se baza acum pe o versiune de naţionalism rus pentru a înlocu

iun marxism-leninism suspendat temporar. Intelectualitatea naţionalistă rusă era tratată cu indulgenţă, Comitetul Central a devenit mai rus, iar antisemitismul s-a strecurat înapoi în practica oficială.

Unii dintre principalii beneficiari ai sistemului lui Brejnev au fost „cadrele" - aristocraţia de serviciu socialistă. în 1965, János Kádár i-a spus lui Brejnev că e inacceptabil să opereze potrivit vechiului principiu sovietic „azi erou, mâine golan", dar cel căruia i se adresa nu mai trebuia convins.[45] Brejnev însuşi a enunţat principiul „stabilităţii cadrelor", protejându-le de ameninţătoarele campanii de democratizare ale lui Hruşciov, în timp ce în RDG poziţiile lor nu mai puteau fi periclitate de tehnocraţi. Rezultatul a fost o elită politică bine înrădăcinată şi tot mai îmbătrânită; în URSS, vârsta medie a celor din Politburo a crescut de la 58 de ani în 1966 la 70 de ani în 1981.

în contrast cu începutul anilor 1950, însă, ierarhia politică era combinată cu o egalitate economică mai mare şi cu o disponibilitate deloc stalinistă de a cumpăra cu bani nemulţumirea muncitorilor. Părintele sever din epoca stalinistă a fost înlocuit de un stat paternalist ce dorea bunăstarea economică a cetăţenilor lui. Salariile muncitorilor au crescut în tot blocul sovietic, iar decalajul dintre salariile gulerelor albastre şi cele ale gulerelor albe a scăzut - în URSS, de exemplu, diferenţa dintre un inginer şi un muncitor a scăzut de la 2,15 în 1940 la 1,11 în 1984. Protestele muncitorilor din Polonia, din 1970, împotriva creşterii preţurilor la alimente - care l-au doborât pe Gomulka şi au forţat noul guvern condus de Edvard Gierek să cedeze - au atras atenţia tuturor conducătorilor. în RDG, subvenţiile la produse de bază cum ar fi alimentele şi îmbrăcămintea pentru copii au crescut de la 8 miliarde de mărci pe an în 1970 la enorma sumă de 56 de miliarde de mărci în 1988.[46] în anii 1970, nivelul de trai a crescut în cele mai multe dintre ţările blocului estic, ceea ce explică nostalgia continuă după acea epocă.

Dar cum puteau fi finanţate aceste îmbunătăţiri, dacă productivitatea economiei era în declin? Răspunsul se găseşte în două locuri mai degrabă neaşteptate: sub pământ şi în băncile din New York şi din Londra. Creşterea preţului petrolului în 1973 a suflat vânt puternic în pânzele URSS, un producător major de ţiţei.

Aceasta şi-a putut permite, aşadar, standarde de viaţă mai ridicate şi o politică externă ambiţioasă, chiar dacă, potrivit unor estimări, creşterea sa a încetinit la un modest 1%. Prin contrast, pentru Europa de Est, importatoare de petrol, creşterea preţului a fost un dezastru. URSS a descoperit că pierde din uriaşele câştiguri aduse de exporturi trimiţând materii prime subvenţionate, în special petrol, către Europa de Est; s-a calculat că, în 1980, în termenii comerţului din cadrul CAER, subvenţiile transferate din URSS către sateliţii ei est-europeni s- au ridicat la uriaşa sumă de 42,8 miliarde de dolari (în preţurile din 2007).[47] Dar petrolul s-a dovedit şi salvator, pentru că a inundat lumea cu petrodolari arabi, canalizaţi prin băncile comerciale occidentale. Odată cu petrodolarul s-a născut şi piaţa financiară globală liberă, care domină lumea şi în momentul actual, iar reglementările din anii 1930 au dispărut treptat.

Hayek şi adepţii lui au argumentat că bancherii privaţi, liberi de reglementările statului, erau oamenii ideali pentru a decide alocarea raţională a capitalului şi erau în mod sigur mai eficienţi decât planificatorii birocraţi. Doritori de profit, bancherii aveau să investească inevitabil în cele mai productive proiecte oriunde în lume, răsplătindu-i pe cei inovatori şi harnici şi sancţionându-i pe proşti şi pe leneşi. Totuşi, comportamentul de la începuturi al acestor noi căpitani ai capitalului global ar fi trebuit să avertizeze lumea că Wall Street putea fi la fel de neglijent cu banii lui ca şi planificatorii sovietici: scara temporală a bancherilor poate fi scurtă şi, în loc să opteze pentru câştigătorii pe termen lung, ei au investit în economiile distruse şi supraplanificate din sud-estul Europei.

Băncile erau încurajate de guvernele occidentale, doritoare să-şi ajute propriile industrii lovite de recesiune să exporte bunuri în Europa de Est. Liderii comunişti, la rândul lor, au abandonat scrupulele ideologice care le mai rămăseseră şi au luat banii. Aceştia i-au ajutat să asigure niveluri de trai mai bune pentru populaţiile lor nemulţumite, hrănind totodată apetitul vorace al statelor pentru investiţiile industriale. După ce au epuizat resursele interne, ei au găsit o nouă sursă de capital în străinătate. Polonia a fost unul dintre cele mai nesăţioase state, iar Gierek a folosit banii pentru a construi oţelării şi fabrici ce produceau

automobile sub licenţă occidentală - precum Fiat Polski -, pe care spera să le exporte în tot blocul sovietic. Până în 1975, investiţiile atinseseră un masiv 29% din PIB, în cea mai mare parte din cauză că partidul nu a reuşit să controleze cererea industriei pentru noul capital străin.[48] Ceauşescu punea şi el la cale proiecte grandioase, concepute de prietenii lui economişti şi de propriii copii. El a împrumutat cu speranţa că ar putea crea o economie modernă, totuşi planificată, care să exporte produse petrochimice pe piaţa occidentală. Aşa cum a remarcat un comentator, scopurile erau ale lui Adam Smith, dar mijloacele ale lui Stalin. Ca şi iugoslavii, românii aveau ambiţia să concureze pe piaţa mondială, deşi foloseau un sistem economic ineficient. Până la sfârşitul deceniului, cea mai mare parte din lumea comunistă - Europa de Est, Coreea de Nord, Cuba şi ţările comuniste din Africa - ajunsese datoare la băncile occidentale, alăturându-se lumii necomuniste în curs de dezvoltare. Mai ales datoriile Europei de Est erau mari, iar între 1974 şi 1979, datoria Poloniei s-a triplat, pe când cea a Ungariei s-a dublat. Aceste datorii aveau să provoace o criză majoră în anii 1980, dar până atunci au ajutat regimurile comuniste mature să-şi finanţeze socialismul paternalist.

La sfârşitul anilor 1960 era deja clar că, în Europa cel puţin, comunismul nu mai era o forţă radical transformatoare. Mulţi comunişti şi chiar mulţi cetăţeni de rând din unele ţări erau convinşi încă de superioritatea sistemului lor faţă de capitalism, dar nu se mai aşteptau ca acesta să făurească relaţii sociale radical egalitare ori să creeze o nouă economie dinamică, în stare să concureze cu capitalismul: atât egalitatea radicală, cât şi dinamismul economic erau pur şi simplu prea greu de reconciliat cu dictatura partidului şi cu economia de comandă. Ambiţiile au devenit, aşadar, mai realiste: obiectivul comunismului era să fie un sistem stabil de bunăstare economică şi de dreptate. Tendinţe similare pot fi văzute în China. Deşi China a rămas mult mai egalitară decât blocul sovietic până la moartea lui Mao în 1976, Mao începuse să-şi dea seama încă din 1968 că radicalismul Revoluţiei Culturale era de nesusţinut. Iar când conducerea s-a abătut de la radicalismul de până atunci, China însăşi a pornit spre propria versiune de paternalism socialist. în multe părţi ale lumii comuniste, sistemul a găsit un oarecare echilibru dacă regimurile

comuniste au învăţat cum să trăiască în pace măcar cu majoritatea poporului lor.în toamna anului 1988, doi sociologi unguri, Ágnes Horváth şi Árpád Szakolczai, ambii deloc simpatizanţi ai comuniştilor la guvernare, au primit în cele din urmă permisiunea să înceapă un proiect pe care mulţi îl credeau imposibil: o analiză academică independentă a oficialilor de partid din organizaţiile locale din Budapesta - modul în care lucrau, valorile şi profilul lor psihologic.[49] Dar a fost cât pe ce ca tradiţionala secretomanie comunistă să îngroape proiectul încă dinainte să înceapă. Comuniştii se întrebau neliniştiţi cum se poate avea încredere în oameni din afara partidului, care să-i studieze pe tovarăşi. Până la urmă s-a deschis totuşi o fereastră îngustă: liberalizarea atinsese punctul în care partidul era dornic să fie analizat din afară, deşi era doar o problemă de luni de zile până când monopolul partidului să ia sfârşit. Cu toate acestea, Horváth şi Szakolczai au trimis rezultatele studiului mai multor cercetători bine-cunoscuţi în Ungaria de îndată ce au avut o primă variantă, temându-se că munca lor ar putea fi confiscată şi suprimată.

Rezultatele cercetării au reprezentat o surpriză pentru ei. Când un grup de „instructori" din partid - oficiali cu normă întreagă, de rang mediu spre inferior - au fost întrebaţi ce anume îi face potriviţi pentru politică, răspunsurile au fost remarcabil de asemănătoare. Unul a răspuns: „îmi pot face uşor legături personale în orice domeniu. îmi place să mă ocup de problemele oamenilor"; altul: „Intenţionam ca această slujbă să fie

un serviciu temporar. Simt că aş putea intra uşor în contact cu oamenii; am empatie" (sublinierea nu-i aparţine). Cu toate că aceste răspunsuri nu trebuie luate, desigur, ca atare, ele concordă remarcabil cu rezultatele chestionarelor pe care le-au completat, referitor la personalitatea şi valorile lor. Cercetătorii se aşteptau ca oficialii să fie lideri politici tipici: decişi, independenţi şi căutători raţionali de soluţii, cu conştiinţă de sine. în loc de aceasta, ei se considerau ca fiind deosebit de flexibili, emoţionali şi simpatetici. Mai mult, când erau întrebaţi despre valorile lor, dădeau mai multă importanţă responsabilităţii individuale, muncii grele, toleranţei şi imaginaţiei decât oricare alte grupuri de oameni cu studii superioare. Pe de altă parte, erau mai puţin înclinaţi decât alţii să vadă regulile şi

constrângerile, fie ele interne (precum autocontrolul şi onestitatea) sau externe (precum obedienţa şi politeţea), ca pe nişte virtuţi

.Aceşti instructori maghiari păreau a fi mai degrabă un grup de asistenţi sociali sau de psihoterapeuţi decât activiştii în haine de piele de pe vremuri. Totuşi, rezultatele nu sunt atât de surprinzătoare, având în vedere cât de mult se schimbaseră regimurile comuniste radicale din blocul sovietic faţă de începutul anilor 1950 (iar în China, faţă de jumătatea anilor 1970). Partidul - spre deosebire de organizaţiile de stat mai tehnocratice - preţuise întotdeauna capacităţile emoţionale şi puterea de „a intra în legătură cu masele". La urma- urmei, acestea erau calităţi esenţiale pentru cineva care voia să-i convingă şi să-i mobilizeze pe alţii. Dar acum, când perioada eroică era de domeniul trecutului, partidul se vedea tot mai mult ca pe o organizaţie hotărâtă să aibă grijă de bunăstarea cetăţenilor ei, cu toate că propunea, desigur, un tip foarte particular de bunăstare - moralistă, paternalistă, egalitară din punct de vedere economic şi conservatoare din punct de vedere social. Valorile susţinute de aceşti oficiali maghiari erau utile într-o astfel de organizaţie. Ei voiau să ajute oamenii, preţuiau relaţiile personale, evitau regulile abstracte, impersonale, şi erau bucuroşi să discrimineze pozitiv, când vedeau că unii au mai multe merite decât alţii. Spre deosebire de oficialii de partid din trecut, cei din anii 1980 aveau în general educaţie superioară şi se prezentau din ce în ce mai mult ca fiind nişte specialişti cu pregătire ştiinţifică. Ei nu erau, totuşi, birocraţii raţionali ai lui Max Weber; într-adevăr, dezaprobau profund metodele formale sau de rutină. Aşa cum spunea unul dintre ei: „Cred că lucrul cel mai important pe care îl am de făcut... este să stau de vorbă cu oamenii. [Informaţia] din hârtii - informaţia asta miroase a hârtie."[50]

Aşadar, dincolo de periferia stalinistă, partidele comuniste nu-şi mai tratau populaţiile ca pe nişte armate de gherilă; cetăţenilor nu li se mai cerea să fie „eroi ai muncii"; nu se mai punea accentul nici pe egalitarismul relaţiilor sociale şi pe cel între sexe. Ele nu mai erau nici atât de preocupate de transformarea convingerilor interioare ale cetăţenilor lor, deşi unele regimuri, precum cel chinez şi cel est-german, erau mai preocupate de convingerile ideologice decât altele, de exemplu cel ungar şi cel sovietic. Statul-partid paternalist mai degrabă avea grijă de populaţie şi folosea coerciţia ca să se asigure că fiecare stătea la locul lui - erau „dictaturi sociale", cum le-a calificat un universitar.[51] De asemenea,

ele acordau privilegii în funcţie de „serviciile" aduse de oameni statului şi societăţii - versiunea non-militară a „aristocraţiei de serviciu" ţaristă şi stalinistă, extinsă acum de la elită la întreaga societate. În unele state mai existau reminiscenţe ale „statului poliţienesc bine ordonat", importat în Rusia din Europa Centrală în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, în care „poliţia" (acum partidul) nu răspundea doar de lege şi ordine, ci trebuia totodată să se asigure că
toţi cetăţenii sunt morali şi productivi.[52]
Dar această structură paternalistă avea slăbiciunile ei. Era foarte greu, dacă nu imposibil, de asigurat împărţirea recompenselor într-un mod just. Oficialii însărcinaţi cu distribuirea bunurilor erau deseori corupţi, ajutându-şi prietenii şi rudele. Şi, chiar dacă ar fi fost mai altruişti (iar unele partide, cel est-german de exemplu, erau mai puţin corupte decât altele), un sistem bazat explicit pe deciziile oficialilor privind cine este şi cine nu este virtuos nu are cum să fie altfel decât vulnerabil la critici. în mod paradoxal, capitalismul este mai puţin vulnerabil, deoarece inegalităţile lui pot fi justificate ca un fenomen într-o oarecare măsură „natural", impersonal, fiind produsul legilor de fier ale pieţei.
Stilul şi gradul de paternalism variau dintr-un loc în altul, în funcţie de cultura politică locală şi de condiţiile sociale. Unele dintre cele mai supărătoare exemple puteau fi găsite în China. Enormul potenţial de forţă de muncă din China rurală dădea regimului mai multă putere asupra muncitorilor decât în blocul sovietic, unde şefii considerau că este greu să-i împiedice pe muncitori să plece pentru alte slujbe. Vechile practici ale Gomindanului şi cultura confucianistă paternalistă au avut şi ele o influenţă. Comitetele de cartier jucau un rol mult mai mare în toate aspectele vieţii oamenilor decât o făceau organismele municipale din blocul sovietic şi semănau mai degrabă cu poliţia de proximitate japoneză (care cunoaşte perfect locuitorii din zona respectivă) decât cu consiliile locale sovietice. Pe cel mai jos nivel din ierarhia politică se afla grupul rezidenţilor, care avea în grijă 40-50 de familii, cărora le comunica ordine de sus, organizând în acelaşi timp viaţa socială şi veghind la respectarea legii de către cetăţeni. La locul de muncă, danwei (grupul de muncă), asemănător cu sovieticul kollektiv, oferea locuinţe, îngrijire medicală, cantine pentru muncitori şi grădiniţe pentru copiii

acestora, dar avea o influenţă mult mai mare şi până şi un oficial de rang inferior din fabrică avea puterea de a repartiza apartamente, cupoane pentru biciclete şi alte raţii.[53] Pentru a primi aceste favoruri, muncitorii trebuiau să se comporte în mod adecvat. Chiar şi vieţile lor private erau supravegheate cu atenţie. Aşa cum a explicat un muncitor, intervievat de Andrew Walder, cercetător în ştiinţe politice:

Muncitorii sunt pedepsiţi de obicei pentru furt, atitudine necorespunzătoare la locul de muncă, întârzieri, absenţe nemotivate şi relaţii sexuale [în afara căsătoriei]. Nu există pedepse prestabilite pentru diferite lucruri. Relaţiile sexuale sunt luate de obicei foarte în serios, atrag cel puţin un avertisment oficial...[54]

Este interesant că rezultatele slabe în muncă erau pedepsite mult mai blând, deşi depindeau mult de atitudinea şi de originea de clasă a muncitorului. Iată cum explica cineva: „Dacă persoana îşi recunoaşte vina şi îşi face autocritica, de obicei grupul se arată indulgent şi îi oferă respectivului «ajutor» sau prilejul să înveţe. De obicei asta este suficient, pentru că momentul este stânjenitor pentru o persoană."[55]

în blocul sovietic, prin contrast, un asemenea amestec în viaţa privată se extindea doar la membrii de partid. Consiliile locale erau prea îndepărtate pentru a avea un contact apropiat cu locuitorii, iar fabricile aveau mai puţin control asupra muncitorilor. Totuşi, sistemul sovietic de după 1964 a fost unul pronunţat paternalist, deşi paternalismul socialist nu era asemănător cu paternalismul din secolul al XVIII-lea, al statului poliţienesc bine ordonat. în principiu, cetăţenii trebuiau să fie loiali nu doar şefului de partid, directorului fabricii sau preşedintelui de fermă colectivă, dar erau obligaţi şi să se comporte într-un mod socialist, adică să muncească din greu, să fie virtuoşi şi să participe la activităţi colective, numite în general „muncă patriotică". Pentru muncitori, aceasta putea însemna să facă un schimb neplătit pentru cine ştie ce cauză nobilă ori să lucreze într-un comitet al sindicatului. Pentru universitari şi specialişti, putea însemna să le ţină prelegeri muncitorilor: „munca patriotică" repartizată lui Aleksandr Zinoviev, profesor universitar de filosofie şi critic disident al societăţii sovietice în anii 1970, a constat în desenarea de caricaturi pentru

gazetele de perete şi călătoria prin ţară cu o brigadă de agitaţie şi propagandă, pentru a ţine conferinţe.[56]
Acest gen de „muncă patriotică" nu era însă prestat de toată lumea. Ca şi cultura de partid, în general, era răspândit în eşaloanele superioare ale societăţii în mai mare măsură decât în societate ca întreg: în URSS, în anii 1960 şi 1970, munca patriotică era obligatorie pentru membrii de partid, indiferent ce slujbă aveau aceştia, în timp ce populaţia cu studii superioare participa în proporţie de 60- 80%, comparativ cu 40-50% dintre muncitorii industriali şi 30-40% dintre muncitorii agricoli.[57] Motivele erau diverse. Mulţi credeau că activităţile sociale - mai ales şedinţele de comitet - erau lipsite de sens şi participau la ele doar pentru că se făceau presiuni asupra lor sau pentru că sperau să obţină beneficii. Iată ce spunea Zinoviev: „Dacă evita cineva să facă muncă patriotică, faptul era notat şi se luau măsuri. Există mai multe măsuri, ce merg de la creşterile salariale şi promovare până la rezolvarea problemelor locative, posibilitatea călătoriilor în străinătate sau şansa de a-ţi vedea lucrările publicate."[58]
Cu toate acestea, Zinoviev a negat că „munca patriotică" era întotdeauna o formalitate golită de sens, pe care oamenii erau obligaţi sau mituiţi să o îndeplinească. El insista că de multe ori aceasta era luată în serios: mulţi oameni o făceau pentru că era bună în sine şi ridica reputaţia întregului colectiv. Putea fi, totodată, şi o activitate de înlocuire. Studiile făcute asupra mediului academic au arătat că universitarii vârstnici, care îşi pierduseră interesul pentru cercetările proprii, erau mai dispuşi să facă muncă patriotică decât colegii lor mai tineri.[59]
La fel ca „aristocraţii de serviciu" din vechime, aşadar, unii oameni munceau atât pentru răsplată, cât şi pentru un ideal. După unii, aceasta era esenţa socialismului matur. Un tânăr activist din Komsomol de la începutul anilor 1980, intervievat de etnologul Aleksei Iurceak, deşi critic la adresa şedinţelor plictisitoare şi fără sens, susţinea:
în esenţă, în ceea ce mă priveşte, politica guvernului a fost corectă. Ea consta pur şi simplu în a avea grijă de oameni, în spitale gratuite, în educaţie bună. Tatăl meu a fost un exemplu al acestei politici. Era medicul-şef al regiunii noastre şi muncea din greu ca să îmbunătăţească serviciile medicale pentru populaţie. Şi mama lucra mult, ca medic. Aveam un apartament frumos de la stat.[60]

Dar nu toată lumea era convinsă de justeţea sistemului. Hildegard B. din Magdeburg, în RDG, a fost una dintre cei nemulţumiţi. În 1975, după o aşteptare îndelungată, a primit în cele din urmă lotul pentru care făcuse cerere, dar la un preţ mult mai mare decât se aştepta. Furioasă, ea a protestat în faţa autorităţilor, spunând că merita mai mult pentru că servise statul cu loialitate, ca preşedinte al comitetului sindical executiv pe fabrică. Preşedintele organizaţiei regionale a Asociaţiei grădinarilor, cultivatorilor şi crescătorilor de animale mici a răspuns, negând că s-ar fi comis vreo nedreptate în ceea ce o privea: toţi cei dinaintea ei erau „activişti" virtuoşi şi îşi meritau privilegiile. Cu toate acestea, a acceptat până la urmă un compromis şi i-a dat un lot mai ieftin în altă parte.[61]

Răspunsul oficial detaliat demonstrează că regimul era preocupat să fie văzut ca acţionând corect. Orice suspiciune că privilegiul nu era strâns legat de calitatea de bun cetăţean putea zgudui placiditatea generală şi disponibilitatea de a respecta regulile. Totuşi, cu cât statul renunţa la ambiţiile de a transforma societatea, cu atât îi era mai dificil să asigure o legătură directă între răsplată şi serviciu. Răsplata depindea tot mai mult de paternalismul şefului hrăpăreţ şi al clienţilor lui, nemaifiind cea a unui tată iubitor pentru copiii lui. Cu timpul, subordonaţii şi-au dat seama că erau răsplătiţi mai degrabă pentru loialitatea faţă de şef şi pentru linguşeală, nu pentru mai abstracta virtute socialistă. Deoarece, deşi nu mai aspirau să-şi mobilizeze muncitorii pentru a construi utopia socialistă, şefii încă exercitau putere asupra detaliilor vieţii de zi cu zi.

în 1983, când sociologul Michael Burawoy a plecat să lucreze la fabrica de camioane din Bánki, în Ungaria, a fost izbit de contrastul dintre aceasta şi fabrica similară din Chicago în care lucrase cu un deceniu înainte. Relaţiile dintre şefi şi muncitori erau foarte diferite. în Statele Unite, locurile de muncă nu erau sigure, dar salariile da; în Ungaria era exact invers. Era foarte greu să concediezi oamenii, dar muncitorii erau plătiţi strict în funcţie de realizări: dacă produceau doar 50% din „normă", primeau 50% din salariu; în Statele Unite, sindicatele independente aveau grijă ca muncitorilor să le fie garantat tot salariul, indiferent cât produceau. Sistemul ungar dădea multă putere şefilor şi maiştrilor, pentru că aceştia stabileau normele de muncă, aşadar şi plata, şi

puteau repartiza cele mai bune maşini şi cele mai uşoare treburi prietenilor lor. Aşa că Burawoy, care, ca străin dubios, a primit o maşină veche şi o însărcinare dificilă, nu a făcut niciodată mai mult de 82% din normă şi a câştigat 3600 de forinţi, pe când un coleg muncitor, aflat în graţiile şefului, a câştigat 8480 de forinţi.[62]

Miklós Haraszti, poetul ungar şi disidentul de stânga devenit admirator al lui Margaret Thatcher, care a petrecut un timp în fabrica de tractoare Steaua Roşie la începutul anilor 1970, a descris rolul maistrului:

Maistrul nu numai că ne organizează munca, mai înainte de orice, ne organizează pe noi. Maistrul ne fixează plata, slujbele, orele suplimentare, bonusurile şi tăierile pentru rebuturi în exces [adică produse de proastă calitate]. El decide când plecăm în concediu; scrie caracterizări despre noi, pentru orice organism al statului care le cere...[63]

Puterea şefilor varia pe întinsul blocului comunist. în China, fabricile aveau o mare doză de control asupra proviziilor alimentare şi a locuinţelor, muncitorii fiind forţaţi astfel să rămână în termeni buni cu şefii. în anii 1970, divizarea în facţiuni din timpul Revoluţiei Culturale a continuat să existe, dar acum nu se mai baza pe ideologie, ci pe legăturile personale. în Ungaria anilor 1970, şefii aveau mai puţine puteri în privinţa unor stimulente cum erau casele, dar mai multe în privinţa salariilor. în RDG, prin contrast, sistemul de plată în acord era mai slab, dar şi aici şefii foloseau structuri stimulative care împărţeau forţa de muncă între diferite schimburi şi brigăzi. Aşadar, dacă s-au înregistrat într-adevăr proteste muncitoreşti, acestea au fost izolate şi rareori au dus la greve extinse în toată fabrica.

Totuşi, ar fi o greşeală să tragem concluzia că şefii erau atotputernici. Ca în majoritatea societăţilor paternaliste, „taţii" şi „copiii" erau legaţi împreună într-o reţea de reguli neoficiale, de obiceiuri şi reciprocităţi, ceea ce însemna că şefii nu puteau face chiar tot ceea ce voiau. Un muncitor a prezentat o imagine mai degrabă extraordinară, în care şefii erau cu totul la mila relaţiilor personale:

Puterea reală a cuiva depinde de acest gen de legături. Un director adjunct transferat în fabrica noastră a avut mari probleme în a-i fi îndeplinite ordinele, pentru că nu avea nici o relaţie. I-a luat multă vreme să construiască aceste relaţii, până ca oamenii să asculte de

ordinele lui. Prietenia facilitează îndeplinirea ordinelor, e un fel de a ne ajuta prietenii îndeplinindu-le cererile.[64]

Existau însă şi alte motive, mai profunde, ale slăbiciunii şefilor în societăţile socialiste târzii. Chiar dacă aveau controlul total asupra salariilor şi al stimulentelor, în blocul sovietic pur şi simplu nu existau destui muncitori, iar nemulţumiţilor nu le era prea greu să plece şi să-şi caute altă slujbă. De asemenea, şefii se bazau pe cooperarea şi pe bunăvoinţa muncitorilor, fiind nevoiţi să fie flexibili într-o economie marcată de penurii şi de aprovizionări haotice. Dacă muncitorii nu cooperau, fabrica nu-şi îndeplinea planul şi directorii aveau de suferit. Preşedinţii fermelor agricole se găseau într-o poziţie similară. Un preşedinte de CAP din judeţul Olt, România, a explicat cât de greu este să-i convingă pe ţărani să lucreze pentru el când există numeroase slujbe bune în industria locală sau îşi pot lucra loturile personale. Cel mai greu de găsit erau oamenii pentru poziţii de responsabilitate:

Partea cea mai grea a slujbei mele este să-i fac pe oameni să lucreze. Nu am niciodată destui şefi de echipă, aşa că umblu din casă în casă, făcând promisiuni ca să conving oamenii să fie şefi. Unul are nevoie de butelie, altul vrea carne. Nu-i pot mulţumi pe toţi, dar avem nevoie de şefi.[65]

Această imagine - a oficialilor cu puteri limitate, obligaţi la compromisuri cu subordonaţii lor - este întărită de satira devastatoare făcută sistemului sovietic de filosoful rus Aleksandr Zinoviev în înălţimile ameţitoare (Ziiaiuşcie vîsotî), din 1976. Pentru Zinoviev, forţa dominantă în societatea rusă nu era Kremlinul, ci kollektiv-ul - fie el într-un atelier de fabrică, la o fermă agricolă, într-un institut de cercetare sau într-un bloc de apartamente. Chiar dacă sunt numiţi de sus, directorii şi oficialii tind să se identifice cu colectivul, nu cu şefii lor. Deşi directorii puteau să încerce constant să-şi depăşească autoritatea şi să abuzeze de puterea lor, erau constrânşi de faptul că perspectivele lor în carieră depindeau de cât de bine lucrau subordonaţii lor, dar şi de supravegherea celulei locale de partid şi de „lungul şir de cetăţeni care scriu plângeri şi scrisori anonime către toate felurile de organe". Puterea şefilor tindea, aşadar, să fie limitată la protejarea propriilor reţele, a „cozilor de topor" şi a „lingăilor" lor. Organizarea unei întreprinderi era virtual imposibil de schimbat:

„Chiar şi o iniţiativă modestă îi costa pe directori eforturi enorme şi deseori rezultatul era un atac de cord."[66]
Relatarea lui Zinoviev trebuie tratată cu prudenţă, pentru că vieţile celor din elita academică erau, oricum, la o lume distanţă de cele ale muncitorilor şi ţăranilor obişnuiţi. Totuşi, ea ajută la explicarea paradoxului sistemului socialist matur: legitimitatea lui era subminată constant de nesfârşitele plângeri ale populaţiei privind nedreptatea şi ipocrizia, dar, cu toate acestea, era remarcabil de stabil (cu excepţia câtorva cazuri ca Polonia).
Un motiv era că oamenii dezvoltau un sentiment de securitate în colectiv, pentru că era foarte greu să concediezi muncitori. Mai mult, Zinoviev putea vorbi
oarecum justificat despre „simplitatea vieţii", comparativ cu Occidentul, deoarece, în mod paradoxal, în aceste societăţi presupus birocratice oamenii erau în general mai puţin preocupaţi de convenţii decât în capitalismul modern. Ei primeau tot ce le trebuia la locul de muncă, ceea ce îi scutea de nevoia de a trata cu o serie întreagă de instituţii private distincte (cum ar fi băncile, asigurările, furnizorii de electricitate). Chiar dacă achiziţionarea unor bunuri mai deosebite consuma foarte mult timp şi energie, în cele mai multe locuri şi în cele mai multe perioade s-a putut conta pe un nivel de trai standard, de bază. Mai mult, oamenii nu erau nevoiţi să muncească din greu (deşi acolo unde a apărut o piaţă neagră, ei munceau cu adevărat foarte mult). Totuşi, colectivul nu era ceva static, stagnant, nici nu era lipsit de concurenţă. Poate că munca grea şi ambiţia făţişă nu dădeau rezultate, dar existau numeroase ocazii de avansare prin politică şi prin stabilirea unor relaţii bune cu şefii.[67]
Natura relativ nesolicitantă a muncii le permitea oamenilor să dedice timp relaţiilor personale. Aşa cum comentau Horváth şi Szakolczai în 1992, în timp ce partidul „descuraja cu succes un mare număr de oameni de la a-şi vedea de propriile vieţi, de la a-şi exprima opiniile şi de la a discuta subiecte publice şi de interes pentru ei într-o formă civilizată", eşecul lui de a le insufla oamenilor o etică a muncii le lăsa acestora timp şi spaţiu pentru ei înşişi şi pentru relaţiile personale:
„Aici oamenii nu muncesc", au spus experţii occidentali. Dar tocmai această distanţare [de o etică internă a muncii] a făcut posibil ca, pentru o lungă perioadă de timp, până în anii 1970,

oamenii să-şi păstreze în viaţa de zi cu zi, în ceea ce rămânea relativ liber de lumea oficială, relaţiile personale, încrederea în ceilalţi, promptitudinea, armonia şi autonomia interioară, capacitatea de a trăi şi de a simţi. Mentalitatea tip „lupta tuturor împotriva tuturor", care caracterizează astăzi toate straturile societăţii, era restrânsă la început doar la acele grupuri care se aflau aproape de luptele interne pentru putere.[68]

Pe lângă colectivul oficial, exista, aşadar, şi unul neoficial: prietenii şi familia, într-adevăr, intruziunea regimurilor comuniste şi ambiţia lor de a transforma prietenia în „camaraderie" acceptabilă politic nu au făcut decât să sporească importanţa prietenilor, ca refugiu. Prietenii erau oameni în care puteai avea
încredere, care n-ar fi raportat activiştilor de partid ce ai spus sau ce ai făcut. Lucrul acesta era cel mai important în perioadele de radicalism, cum a fost Revoluţia Culturală. Chinezii îşi amintesc despre zilele de şcoală din perioada lui Mao, în care puteai avea încredere că prietenii vor menţiona doar „mărunţişurile" şi „greşelile minore" în şedinţele de autocritică.[69] Chiar şi în vremuri mai normale, prietenia era probabil mai importantă în socialism decât în alte societăţi. Când au fost întrebaţi, în 1985, ce instituţie are cea mai mare importanţă în vieţile lor, 23% dintre cei 3500 de tineri chestionaţi în Belarus şi Estonia au răspuns colectivul, 33% au spus prietenii şi 41% familia. Prietenia părea să fie luată mult mai în serios în URSS decât în Occident şi i se dedica mult mai mult timp: 16% dintre oameni se întâlneau cu prietenii în fiecare zi, 32% o dată sau de câteva ori pe săptămână şi 31% de câteva ori pe lună. în schimb, bărbaţii americani necăsătoriţi se întâlneau cu prietenii în medie de patru ori pe lună.[70]

Şi totuşi, dincolo de „colectivul" propriu, neoficial, pe care şi-1 crea fiecare, colectivul oficial era cel care conta şi exista o tensiune clară între justiţia şi egalitarismul care se presupunea că domnesc acolo şi ierarhia managerială şi de partid care operau deseori pe baza favorurilor personale. Muncitorii, mai ales, tindeau să vadă puterea şi stimulentele şefilor ca fiind injuste. Miklos Haraszti a găsit muncitori care făceau o distincţie foarte clară între ei şi pătura privilegiată a şefilor, exact cum făceau muncitorii din Uniunea Sovietică a lui Stalin, în anii 1930:

Ei, pe ei, ai lor: Nu cred că un om care a lucrat într-o fabrică sau doar a avut o discuţie relativ superficială cu muncitorii poate avea

vreun dubiu cu privire la înţelesul acestor cuvinte... şefii, cei care dau ordine şi iau decizii, angajează muncitori şi plătesc salarii, oamenii care sunt la conducere şi agenţii lor şi care rămân inaccesibili chiar şi atunci când intră în raza privirii noastre.[71]

După cum a recunoscut Haraszti, chiar dacă muncitorii se simţeau foarte îndepărtaţi de şefi, nu le erau neapărat ostili. Unii acceptau că erau valoroşi şi necesari ca specialişti tehnici, dar în toate locurile de muncă putea fi găsită opinia radical-marxistă că şefii, în special cei fără o competenţă vizibilă, erau doar nişte paraziţi care se hrăneau din surplusul produs de muncitori. Un tânăr muncitor împărtăşea părerea exprimată de Lenin în Statul şi revoluţia, potrivit căreia treburile administrative puteau fi făcute de un muncitor abia alfabetizat şi ar fi fost chiar făcute mai bine, pentru că muncitorul ar fi fost cinstit:

Treaba aia, ce fac ei, vreau să spun ce fac ei cu adevărat, ar putea fi făcută la fel de bine de un muncitor necalificat, de unul singur... doar să-1 înveţe cineva să numere. în fiecare dimineaţă, el ar putea să repartizeze sarcinile în mod cinstit, de pe o listă de operaţiuni, şi să aloce utilajele...[72]

Muncitorii industriali şi agricoli nu erau singurii care credeau că alţii beneficiază de privilegii nedrepte. „Gulerele albe" se simţeau şi ele din ce în ce mai nedreptăţite, mai ales după anii 1970, când diferenţa de salarii dintre muncitori şi cei cu studii superioare s-a redus. După cum îşi amintea un profesor est-german, Friedrich Jung, „cine nu avea nici bani, nici relaţii era vai de capul lui"; iar pentru el, muncitorii din fabricile mari şi prospere erau într-o poziţie deosebit de avantajată, deoarece câştigau mai bine decât profesorii, iar hrana şi locuinţele le erau subvenţionate.[73]

Aşadar, chiar şi când salariile s-au apropiat, resentimentele faţă de privilegiile economice nedrepte au rămas endemice, după cum au arătat câteva sondaje de opinie independente făcute în anii 1970 şi 1980. Un sondaj realizat în Polonia în 1981 a arătat că 86% din populaţie considera că diferenţele între salarii sunt „flagrante", iar în Ungaria, cea mai mare parte a populaţiei credea că partidul acţionează „în mare măsură" în interesul conducerii şi al celor din aparatul partidului.[74] Se pare că, într-adevăr, cu cât salariile se egalizau, oamenii percepeau privilegiile nedrepte ca fiind mai mari. Studiile opiniei publice în epoca Brejnev au arătat că generaţiile

tinere erau mai înclinate decât cele vârstnice să-şi considere nedreaptă epoca.[75]

Michael Burawoy a descoperit că mânia provocată de inegalităţi era mult mai puternică printre muncitorii din lumea comunistă decât în ţările capitaliste. Muncitorii de la oţelăria Lenin din Miskolc, Ungaria, şi cei de la fabrica Allied din Chicago se plângeau cu toţii de închiderea vechilor furnale. Dar muncitorii americani, chiar dacă erau confruntaţi cu pierderea slujbelor, „nu găseau vreo vină capitalismului". între timp, „în mod paradoxal, oţelarii din Brigada

Revoluţia din Octombrie, cu toate că erau mai mult sau mai puţin izolaţi de ravagiile de pe piaţa mondială şi incapabili să înţeleagă ce înseamnă să fii şomer, ştiau doar să critice sistemul" şi petreceau mare parte din vreme condamnând ipocriziile socialismului.[76] Explicaţia acestui paradox constă într-un alt paradox: cu toată secretomania politică şi propaganda distorsionantă ce inunda regimurile comuniste, sistemul era, de fapt, mai transparent decât capitalismul. Zola a descris pe bună dreptate capitalul ca pe un zeu misterios, ascuns într-un taber-nacol, rareori cercetat sau chiar observat de către oamenii obişnuiţi. în regimurile comuniste, dimpotrivă, muncitorii erau determinaţi permanent să conştientizeze principiile socialismului prin propagandă, întrecere socialistă, muncă „patriotică" socială şi campanii de producţie, astfel încât vedeau contrastul dintre ideal şi realitate. De asemenea, mecanismele economice ale socialismului erau bine înţelese: statul investea într-o fabrică şi muncitorii produceau un „surplus", luat apoi de stat, care pretindea că îl distribuie în mod just, pentru binele societăţii. Aşadar, când muncitorii îi vedeau pe şefi acordându-şi privilegii aparent nemeritate, erau furioşi şi se simţeau exploataţi. în capitalism, însă, este foarte greu de văzut încotro merge profitul şi cât de just este distribuit. Nu este surprinzător că muncitorii criticau de obicei sistemele socialiste pentru că nu erau destul de socialiste. Dar, la fel ca în trecut, practicile paternaliste ale comunismului contraziceau nu doar angajamentul lui în favoarea egalităţii, ci şi valorile „moderne" pe care regimul pretindea că le promovează. Dacă societăţile „tradiţionale" implică de obicei relaţii sociale neegalitare, ierarhice, de dependenţă, respect şi imobilitate, în timp ce în societăţile „moderne" indivizii sunt consideraţi

independenţi şi sunt judecaţi după realizările lor, atunci putem cu siguranţă identifica în comunism elemente ale unei ordini „tradiţionale". Colectivele erau guvernate de relaţii paternaliste; oamenii erau deseori dependenţi de şefi, iar în unele societăţi socialiste oamenii erau captivi în colectivele lor (ca în URSS şi în China de după Marele Salt înainte, unde paşapoartele interne îngreunau uneori deplasările). Femeile erau în continuare discriminate, în pofida retoricii oficiale. Partidul mesianic militant putea crede în rolul lui când era vorba de construirea socialismului şi lupta împotriva duşmanului de clasă, dar, odată misiunea îndeplinită, funcţia lui nu mai era atât de clară. Semăna din ce în ce mai mult cu un grup superior social tradiţional, mai puţin capabil să conducă ţara decât adevăraţii experţi.

Cu toate acestea, regimurile comuniste construiseră societăţi care, în alte privinţe, erau „moderne": promovaseră urbanizarea, învăţământul de masă şi ajutoarele sociale. Regimurile socialiste au încurajat totodată o atitudine „modernă" faţă de viaţă, în care indivizii şi familiile făceau eforturi să devină mai buni ca parte a unei comunităţi mai largi, naţionale. Aşa cum argumenta antropologul David Kideckel, ţăranii români din Oltenia au dezvoltat reţele mai largi şi mai diverse, ce acopereau o zonă geografică mai întinsă decât înainte de război, şi erau foarte conştienţi de importanţa evoluţiei personale. Conceptul de „pregătire" - necesitatea de a obţine rezultate bune la şcoală şi de a-ţi cunoaşte meseria - a devenit mult mai important sub socialism decât înainte. Aşa cum a explicat un muncitor: „în trecut conducătorii aveau pregătire, iar muncitorii şi ţăranii nu. Acum este invers."[77] Vechea şi aproape aristocratica aspiraţie de a fi domn - o persoană generoasă, charismatică şi stilată, care nu prestează muncă fizică - era încă prezentă, dar coexista cu modele mai noi de comportament. De asemenea, ţăranii au adoptat o atitudine mai pragmatică, utilitaristă, faţă de muncă. Antropologul Martha Lampland a descoperit că, în perioada interbelică, ţăranii unguri din Sârosd, la sud de Budapesta, nu erau prea interesaţi de piețe; statutul venea din independenţa faţă de ceilalţi, iar idealul ţăranilor era să achiziţioneze suficient pământ pentru a şi-o asigura - un scop pe care cei mai mulţi erau prea săraci să-1 îndeplinească. Socialismul, aşadar, era nepopular printre ţărani, pentru că îi făcea dependenţi de oficialităţi. Dar, în acelaşi timp, el

i-a ajutat să-şi schimbe atitudinile. Deoarece munca devenise măsurată şi plătită în consecinţă, ei au dezvoltat un punct de vedere mult mai comercial privind munca lor. în anii 1980, satul maghiar devenise un loc „de un economism şi utilitarism de nestăpânit".[78]

Regimurile comuniste, desigur, erau foarte mulţumite de aceste atitudini, atâta vreme cât ţăranii plasau colectivul înaintea

VII

individului. Ele au încercat să creeze un tip nou de individ modern - raţional, eliberat de legăturile sociale ale trecutului şi colectivist. Şi toate au avut un oarecare succes. în unele cazuri, cetăţenii din blocul sovietic par să fi fost mai colectivişti decât contemporanii lor occidentali şi, după cum vom vedea în Capitolul 12, mulţi cetăţeni din societăţile blocului sovietic aveau opinii mai egalitare decât occidentalii.[79] Existau însă forţe puternice care subminau acest colectivism. Sondajele de opinie din Polonia arătau că principiul sacrificiului de sine pentru colectiv a devenit mai puţin important pentru oamenii de rând între 1966 şi 1977 (deşi cel al egalităţii a devenit mai pronunţat).[80] Devotamentul faţă de colectiv era ameninţat şi de un nou duşman: consumismul. Societăţile comuniste erau încă departe de consumismul Occidentului, dar unele începeau să măsoare statutul social după bunurile achiziţionate de oameni, mai degrabă decât după serviciile aduse de aceştia statului.în 1983 a fost lansată în URSS o comedie romantică, amuzantă cu adevărat, dar şi cu un puternic mesaj ideologic. Blonda de după colţ (Blondinka za uglom) spunea povestea iubirii dintre Nikolai, un astrofizician care decide să se angajeze magazioner într-un mare magazin din Moscova, şi adevărata eroină a filmului, vânzătoarea Nadia, o bişniţăreasă absolut remarcabilă, care reuşea să facă rost de orice pe piaţa neagră din oraş.[81] Viaţa şi relaţiile ei îi dezvăluie capacitatea de a procura bunuri „deficitare": ea îi prezintă pe prietenii ei lui Nikolai nu după nume, ci după ceea ce pot face pentru ea - unul este „bilete la teatru", altul „concedii la Marea Neagră" şi tot aşa. în acest univers paralel consumist, la conducere este materialista Nadia, nu secretarul de partid. Ea are atâta încredere în influenţa ei, încât încearcă să vadă dacă nu-i poate face rost de Premiul Nobel lui Nikolai, mituindu-i pe membrii comitetului cu caviar şi alte produse de lux. Comedia uşoară are un final puternic moralizator: Nikolai, care fusese captivat iniţial de această lume nouă, o părăseşte pe monstruoasa Nadia în ajunul căsătoriei, renunţând astfel implicit la plăcerile egoiste şi superficiale ale consumismului.

Blonda de după colţ etalează toate anxietăţile comunismului în privinţa consumismului: era un univers rival, cu propria ierarhie şi cu valori

VII

opuse celor ale comunismului. Ţările blocului sovietic aveau toate pieţe negre înfloritoare în anii 1970; unele, ca în URSS, Polonia şi Ungaria, erau în general tolerate; altele, ca în Germania de Est, erau tratate mai puţin liberal, dar înfloreau şi ele. Aceste economii paralele acopereau o proporţie semnificativă din activitatea economică - studiile arată că în anii 1980, în URSS, 60% dintre reparaţiile de maşini, 50% dintre reparaţiile de încălţăminte şi 40% dintre renovările de apartamente erau făcute la negru, multe pe lângă slujbele oficiale ale celor ce le prestau.[82] *Dar şi statele socialiste au legitimat această cultură consumistă coro- zivă, înfiinţând magazine speciale, de unde se puteau cumpăra produse de lux. De exemplu, în RDG, magazinele Exquisit şi Delikat vindeau astfel de bunuri, la preţuri mult mai mari decât în magazinele obişnuite, iar în magazinele Intershop se vindeau mărfuri pe valută occidentală, căpătată de la rudele din Vest.*Consumismul a înfiinţat o lume cu totul diferită. Oamenii îşi petreceau mare parte din timp pentru a face rost de bunuri „deficitare" pentru apartamentele lor sau de haine la modă - în special din Occident. Nu este o surpriză, aşadar, că acele slujbe care ofereau acces la bunuri de consum au devenit mult mai căutate în anii 1970. Sociologii au descoperit că slujbele de vânzătoare, ca aceea a Nadiei, desconsiderate la începutul anilor 1960, erau acum mult mai atractive, în timp ce studiile superioare au devenit mai puţin populare. Gulerele albe câştigau încă în general mai mult decât cele albastre, iar unele grupuri, cum ar fi armata şi oficialii de la vârful partidului, erau relativ bine recompensate cu salarii şi stimulente. Dar o nouă ierarhie socială, fondată pe accesul la bunuri de larg consum, a început să rivalizeze cu cea veche, paternalistă, bazată pe serviciu. Un studiu făcut asupra adolescenţilor sovietici în 1987 a arătat că aceştia considerau comerţul la negru ca fiind cea mai lucrativă slujbă în societatea sovietică, pe locurile următoare fiind munca pentru armată, reparaţiile de maşini şi reciclarea sticlelor; în coada listei erau piloţii, actorii şi profesorii universitari.[83] Similar, în RDG, unde accesul la valuta străină trimisă de rude era atât de important, se spunea în glumă că socialismul german atinsese o nouă etapă în schema marxistă: „De la fiecare după posibilităţi, fiecăruia în funcţie de cetăţenia mătuşii".[84]

Aşa cum a arătat Blonda de după colţ, această provocare la adresa vechii ordini îi supăra pe cei lipsiţi de acces la bunuri de consum. în Polonia, unde membrii aparatului de partid erau ei înşişi implicaţi în piaţa neagră, aceasta a dăunat prestigiului lor. în alte

părţi era mai greu pentru oficialii de la mijlocul ierarhiei partidului să întreţină relaţii cu străini, iar consumismul i-a antagonizat pe

cei care nu aveau prilejul sau dorinţa să participe la economia paralelă; chiar dacă aveau un statut important în vechea ierarhie, poziţia lor era una inferioară în ierarhia cea nouă.

Probabil era de neevitat ca bunurile de consum să devină centrale pentru vieţile oamenilor, atunci când au fost disponibile pe scară mai largă. Majoritatea oamenilor, în cele mai multe societăţi, încearcă să atingă un anume statut social. Dar acest statut era foarte probabil să devină asociat cu consumismul, atunci când ierarhiile oficiale comuniste au devenit mai puţin importante şi, fapt crucial, când bunurile de consum au fost disponibile şi pentru oamenii de rând. Oamenii se întreceau cu omologii lor; când aceste bunuri erau deţinute doar de elita de la vârf, îndepărtată de restul lumii, era mai puţin important să le ai, dar, începând din anii 1950, regimurile comuniste au creat condiţiile ideale pentru o obsesie a bunurilor de consum. Ele au făcut mari eforturi pentru a răspândi aceste bunuri, dar nu au reuşit nici pe departe să producă destule pentru a satisface cererea.

Fascinaţia pentru bunurile de consum arăta în mod clar că mulţi cetăţeni ai blocului sovietic se mutau pe orbita culturală occidentală. Cultura tinerilor se învârtea în jurul hainelor şi a muzicii occidentale; chiar dacă ţările socialiste produceau propriile haine (uneori cu logourile unor mărci occidentale precum Marlboro sau Levi-Strauss), doar cele produse în străinătate erau la modă. Nu ar trebui să exagerăm, totuşi, puterea consumismului; comunismul nu a fost doborât de cowboy-ul de la Marlboro. Un studiu al poziţiilor de prestigiu social în Ungaria - economia socialistă cu una dintre cele mai dezvoltate economii de piaţă - arată că slujbele asociate cunoaşterii (cum ar fi cele de medici) se bucurau de cel mai mare respect. Comerţul şi câştigurile mari erau mult mai puţin prestigioase.[85]

De asemenea, interesul pentru bunurile de consum nu ducea obligatoriu la atitudini antisocialiste. Pe piaţa neagră era implicată activ o mică parte din populaţie - 15%, s-a estimat în URSS -, care era în general privită ca fiind un grup aparte, mai materialist decât oamenii obişnuiţi.[86] Aşadar, chiar dacă propaganda oficială îi ataca

fără încetare pe tinerii obsedaţi de hainele occidentale, considerându-i materialişti şi leneşi, tinerii înşişi nu vedeau deloc

VII

lumea în asemenea termeni maniheişti, în alb şi negru. Era la fel de probabil ca şi activiştii entuziaşti din Komsomol să cumpere blugi de pe piaţa neagră, la fel ca disidenţii.

Acelaşi lucru se poate spune despre celălalt import occidental care a exercitat o influenţă uriaşă: muzica rock, deşi în acest caz comuniştii aveau uneori mai multe motive de îngrijorare. Muzica rock era, desigur, asociată cu revoltele tinerilor din anii 1960, iar versurile ei debordau frecvent de un romantism hedonist, la fel de ostil principiilor socialismului de stat ca şi capitalismul tehnocratic. în unele ţări, muzica rock a devenit explicit asociată cu opoziţia. Grupul punk Perfect a oferit coloana sonoră mişcării Solidaritatea din Polonia la începutul anilor 1980, iar în Cehoslovacia de după invazie, grupul The Plastic People of the Universe era explicit contestatar. într-unui dintre cântecele lui din 1973 apăreau versurile:

Pune-ţi kilogramul de paranoia în balanţă!

Azvârle oribila dictatură! Repede! Trăieşte, bea, vomită! Sticla,

ritmul! Rahatul din mână![87]

Unii dintre membrii grupului au fost arestaţi şi judecaţi, acuzaţi de „vulgaritate extremă cu impact antisocialist şi antisocial, emanând nihilism, decadenţă şi clericalism". în timpul procesului, apărarea nu a negat vulgaritatea, dar a argumentat foarte ingenios că ei erau adepţii stilului direct al bolşevicilor lui Lenin, citând presupusa maximă a acestuia din 1922, „birocraţia e de căcat".[88] Nu au reuşit să convingă însă judecătorul. Rockerii au fost trimişi la închisoare, iar cazul lor a devenit o cause célèbre, atrăgând atenţie internaţională; a dus totodată la crearea mişcării Carta 77, un grup disident decis să forţeze regimul să respecte legea şi Constituţia, al cărui cel mai faimos membru era dramaturgul Vâclav Havel.

Cea mai mare parte a muzicii pop şi rock nu era totuşi atât de explicit anticomunistă şi majoritatea regimurilor din blocul sovietic din anii 1970 erau dispuse să o tolereze - ceea ce erau de fapt

obligate să facă, dat fiind numărul uriaş al celor care ascultau posturi de radio occidentale. Partidul est-german sponsoriza

VII

„rockul realist socialist", în timp ce sovieticii aveau formaţii proprii consacrate, corecte din punct de vedere politic, precum Băieţii veseli, numită după un film de comedie socialist din anii 1930. Komsomolul producea liste lungi de formaţii interzise: grupul heavy metal Black Sabbath era acuzat că promovează „violenţa" şi „obscurantismul religios", în timp ce langurosul Julio Iglesias era categorisit, în mod bizar, ca promotor al „neofascismului".[89] Listele presupuneau însă implicit că alte formaţii erau în regulă, iar organizaţiile Komsomolului organizau chiar ele concerte rock. Aleksei Iurceak vorbeşte despre Aleksandr, fost secretar al Komsomolului într-o şcoală din Iakuţk şi apoi student la Universitatea din Novosibirsk, care era pe de-o parte neobişnuit de devotat idealului comunist, iar pe de alta un entuziast al rockului progresiv şi al formaţiei britanice Uriah Heep. El i-a scris, dându-şi oarecum importanţă, unui prieten al cărui profesor de filosofie condamna muzica rock:

Spune-i profesorului tău că lumea din jur nu poate fi privită dintr-o poziţie preistorică... Beatles este un fenomen fără precedent în vieţile noastre pentru că impactul lor asupra minţii umane este poate comparabil cu zborurile în spaţiu şi cu fizica nucleară.[90]

Nu exista, aşadar, nici o contradicţie necesară între comunism şi cultura populară modernă, dar partidele comuniste încă reacţionau în faţa ei într-o manieră „preistorică". Hruşciov şi generaţia lui târâseră comunismul în epoca nucleară şi a zborurilor cosmice. Dar modernitatea mergea înainte şi conducătorii comunişti îmbătrâniţi

părеau din ce în ce mai „preistorici", la

VII

fel cum politica lor părea conservatoare

.„îmi plac cei de dreapta." Aşa i s-a adresat acest nec plus ultra al radicalismului comunist, Mao Zedong, preşedintelui american de un anticomunism notoriu Richard Nixon, în timpul întâlnirii lor la nivel înalt de la Beijing, din 21 februarie 1972. La fel de puţin plauzibil, Nixon, despre care se ştie că nu era deloc interesat de teorie, a afirmat că doreşte să discute „probleme filosofice [sic]" cu Mao.[91] Cu doar doi ani înainte, puţini ar fi prezis această extraordinară apropiere între cea mai radicală forţă din lumea comunistă şi „îngrozitoarea căpetenie a imperialismului american", cum îl numea presa chineză pe Nixon.

Peste numai trei luni, pe 29 mai, Nixon 1-a întâlnit pe celălalt conducător al blocului comunist, Leonid Brejnev, în ambianţa pronunţat nerevoluţionară a Sălii Ecaterina de la Kremlin, o orgie arhitecturală de aurării şi de cristale. Cei doi s-au întâlnit pentru a semna o serie de tratate, printre care Tratatul de Limitare a Armamentului Strategic (SALT) şi un document care stabilea noi baze pentru relaţiile americano-sovietice.

Dorinţa lui Brejnev de a face pace nu era o surpriză, date fiind caracterul lui şi schimbările petrecute în gândirea sovieticilor după Criza Rachetelor din Cuba. De asemenea, destinderea din 1972 realiza mult din ceea ce sperase Stalin în 1945. Lumea era oficial împărţită în sfere de influenţă ale superputerilor. Acum că Estul şi Vestul erau mai egale - cel puţin în termeni militari şi geopolitici -, Brejnev a reuşit să asigure recunoaşterea imperiului comunist din Europa de Est, pe care americanii o refuzaseră atâta vreme.

Transformarea lui Mao într-un făcător de pace este, desigur, mai neaşteptată. Dar amândoi conducătorii comunişti se confruntau cu probleme similare, fiind slăbiţi de exploziile revoluţionare de la sfârşitul anilor 1960 şi vulnerabili strategic. La fel cum Brejnev încerca să-şi stabilizeze blocul după Primăvara de la Praga din 1968, Mao încă reinstaura ordinea după propria Revoluţie Culturală, neliniştit în acelaşi timp de ameninţările militare dinspre

URSS şi India. Avea, aşadar, motive întemeiate să se întoarcă spre „dreapta".

VII

Nixon era însă cel care avea cele mai multe motive să caute un compromis

.Pentru că, după aparentul succes înregistrat în suprimarea revoluţiilor din Lumea a Treia la jumătatea anilor 1960, puterea americană era zguduită de rezistenţa din Vietnam. La fel ca în 1945 - şi chiar în 1919 -, politicienii care negociau în reşedinţe grandioase şi în palate nu îşi puteau impune voinţa Sudului turbulent. Fapt şi mai îngrijorător, Washingtonul a descoperit că oponenţii din Lumea a Treia atrăseseră simpatizanţi chiar la el acasă -, în campusurile universitare şi în oraşele din SUA. în 1968, de la Washington la Istanbul, de la Paris la Ciudad de México, politicienii priveau îngrijoraţi cum o nouă generaţie de revoluţionari iese în stradă.

Capitolul 11. Apogeul

în martie 1968, într-o atmosferă foarte tensionată, s-a desfăşurat o prezentare de modă în scopuri caritabile în clădirea Ras Makonnen a Universităţii din Addis Abeba.[1] Era organizată de Linda Thistle, voluntar american din Peace Corps care se ocupa de activităţile extraşcolare la căminul de fete, şi urma după prezentarea din anul precedent, pentru care o firmă din California donase creaţii la modă de la Salon Exquisite şi La Merveilleuse, printre care şi ultramoderna fustă mini. Prezentarea din 1967 dusese la apariţia unor articole critice în presa studenţească etiopiană; fustele mini, în special, erau controversate. Dacă unele argumente erau naţionaliste sau africaniste - prezentările de modă erau „neetiopiene", un „opiu care contaminase Europa" -, denunţurile aveau şi un ton marxist distinct. într- adevăr, acest tip de retorică devenise dominant în cercurile studenţeşti. „Prezentarea de modă nu este nimic altceva decât... un agent al neocolonialismului... un instrument pentru crearea de pieţe favorabile bunurilor de lux [occidentale]", tuna şi fulgera un articol.[2] Thistle a răspuns criticilor renunţând la fustele mini şi transformând evenimentul în prima prezentare de modă africană de pe continent, incluzând doar „ţesături africane". însă studenţii radicali nu puteau fi calmaţi prea uşor. Unii argumentau că nici un spectacol de modă, fie el cât de naţionalist, nu putea fi justificat într-o ţară atât de săracă. Dar problema sexelor şi a relaţiilor de putere dintre bărbaţi şi femei a fost şi ea pusă în discuţie. Bărbaţii etiopieni vedeau evenimentul ca o dovadă că femeile etiopiene, seduse de moravurile şi stilul de viaţă decadent al Occidentului, neglijau treburi mai serioase, cum

erau discuţiile politice şi activismul. Una dintre ele, Wellelign Makonnen, a explicat: „Capetele surorilor noastre au fost spălate cu săpun occidental... Filosofia americană a vieţii nu duce nicăieri."[3]

Disputa a erupt până la urmă în demonstraţii mici, dar violente. în jur de cincizeci de studenţi furioşi, bărbaţi, s-au strâns în faţa clădirii, au insultat şi au pălmuit femeile, i-au îmbrâncit pe vizitatorii străini, au aruncat cu ouă stricate în unii invitaţi, iar pe alţii i-au dat cu forţa jos din maşini. Curând a venit şi poliţia, violenţele au crescut în intensitate şi câţiva studenţi radicali au fost arestaţi, printre ei aflându-se şi editorul ziarului studenţesc Lupta. între timp, conducerea universităţii - avându-1 în prim-plan pe vicepreşedintele Universităţii Americane - a hotărât să închidă institutul. Marxismul şi antiamericanismul erau de ceva vreme sentimente pregnante printre studenţii etiopieni. Americanii erau asociaţi cu regimul tot mai nepopular al negusului (împăratului) Haile Selassie şi, cu câteva luni înainte de prezentarea de modă, vicepreşedintele american Hubert Humphrey fusese împiedicat să le ţină un discurs studenţilor de o gălăgioasă demonstraţie împotriva Războiului din Vietnam.[4] Dar evenimentele de la clădirea Ras Makonnen au semnalat ruptura finală dintre mişcarea studenţească şi regimul Selassie; mulţi dintre studenţii implicaţi aveau să joace un rol central în revoluţia etiopiană din 1974.

Cu câteva săptămâni înainte, la New York, o tânără absolventă de la Berkeley, Dona Fowler, a citit o petiţie cu şaizeci şi şase de semnături în favoarea fustei mini şi a ameninţat să picheteze marile magazine cu pancarte care cereau „Jos cu fusta maxi!". Dar, dacă generaţia lui Thistle şi Fowler era la fel de înfuriată de Războiul din Vietnam şi de „imperialismul american" ca şi colegii lor etiopieni (şi era la fel de încântată de lozincile marxiste), preocupările ei imediate şi viziunea generală asupra politicii erau cum nu se poate mai diferite. Pentru Fowler şi surorile ei protestatare, fusta mini simboliza eliberarea personală şi a sexului lor, o respingere a disciplinei şi a culturii masculine pe care le considerau a fi dominante în Statele Unite după cel de-al Doilea Război Mondial. Dar pentru Wellelign Makonnen, aceste veşminte etalau o atitudine decadentă care trăgea Etiopia înapoi; era nevoie tocmai de o disciplină riguroasă, nu de o libertate frivolă. Ambele

grupuri de tineri strigau lozinci marxiste, dar cele ale etiopienilor, care se trăgeau din marxismul militant radical din Rusia anilor 1920, contrastau destul de puternic cu marxismul romantic, mai democratic, al americanilor.

Anul 1968 a fost martor la explozia unei serii întregi de resentimente de mult înrădăcinate, vestind un apogeu al revoluţiilor în întreaga lume. Limbajul marxist nu fusese niciodată până atunci şi nici nu avea să mai fie vreodată atât de la modă şi de obişnuit, ca atunci când activiştii din Sudul global s-au unit cu cei din Occident în lupta împotriva „imperialismului", a „rasismului" şi a „paternalismului". Numărul regimurilor marxiste a proliferat, şi harta lumii comuniste nu a fost niciodată mai roşie. Cu toate acestea, în spatele unităţii aparente, comunismul era dezbinat. Deceniul ce a urmat anului 1968 1-a văzut apărând în toate varietăţile lui. S-ar fi zis că întreaga istorie a mişcării se

condensase într-un deceniu febril: de la stalinismul în stilul sfârşitului anilor 1920 în Africa la maoismul Revoluţiei Culturale în Cambodgia; de la comunismul de Front Popular al lui Allende în Chile la marxismul romantic al manifestanţilor din Franţa anului 1968; de la un eurocomunism aproap

esocial-democrat la lupta de gherilă inspirată de Che Guevara în Nicaragua.
Dar ideea de eliberare romantică şi de democraţie promovată în 1968 s-a dovedit trecătoare. Cu toate că înfrângerea puterii americane în Vietnam a înviorat o serie vastă de forţe politice şi sociale radicale, Statele Unite şi aliaţii lor au strâns curând rândurile. Şi, pe măsură ce mişcările şi regimurile comuniste s-au amestecat în rivalitatea dintre marile puteri şi în competiţia Războiului Rece, politica protestelor de stradă, a grupurilor de discuţii şi a iubirii în loc de război a cedat locul celei a puştilor, bombelor şi grenadelor. „Zona de pace" din Lumea a Treia a lui Hruşciov devenise un câmp de luptă însângerat.în vara anului 1964, aproximativ o mie de studenţi americani de la universităţile din nord - cei mai mulţi dintre ei albi - au plecat în statul sudist Mississippi, în cadrul unei campanii lansate de Comitetul de Coordonare Nonviolentă a Studenţilor (SNCC) împotriva segregării rasiale ce predomina acolo. în timpul „Verii în Mississippi", studenţii au trăit la comun - în „Case ale Libertăţii" - sau cu familiile locale de negri, i-au ajutat pe votanţi să se înregistreze şi le-au predat în „Şcoli ale Libertăţii".[5] Această activitate foarte serioasă amintea de mişcarea „întoarcerii la popor" a tinerilor ruşi idealişti, din 1874. Dar, spre deosebire de socialiştii agrarieni ruşi, aceşti studenţi americani s-au alăturat unei mişcări locale deja bine înrădăcinate, iar relaţiile lor cu afro-americanii erau bune. Bineînţeles că, asemenea înaintaşilor lor ruşi, s-au confruntat şi ei cu represiunea. La zece zile după sosire, trei studenţi au fost omorâţi în bătaie de segregaţionişti (asistaţi de poliţia locală) şi mulţi alţii au avut de suferit.[6]
Vara din Mississippi a fost o experienţă care i-a radicalizat pe toţi cei implicaţi, iar la întoarcere, studenţii de la Berkeley au descoperit cu furie că administraţia universităţii le-a interzis accesul pe terenul pe care îl folosiseră până atunci pentru a-şi amplasa gheretele şi a împărţi broşuri politice. Când poliţia a apărut ca să impună respectarea interdicţiei, un student, Mărio Savio, a condus un protest de tip „sit-in" în jurul maşinii de poliţie - o tehnică folosită în demonstraţiile pentru drepturi civile din Sud. încercările celor de la Berkeley de a-1 pedepsi pe Savio au provocat nou-înfiinţata Mişcare pentru Libertatea de Exprimare

(Free Speech Movement, FSM) să organizeze proteste sit-in masive şi demonstraţii la care se estimează că au participat 10 500 dintre cei 27 000 de studenţi ai universităţii. Aceste evenimente remarcabile au devenit un model pentru protestele studenţeşti care a fost exportat rapid, făcând din Berkeley, într- un fel, epicentrul seriei de rebeliuni (sau chiar „revoluţii") care s-au răspândit în America, în Europa şi mai departe, cunoscute sub numele „1968".

Mişcarea studenţească de la Berkeley, ca şi predecesoarele ei din Rusia şi din China, a fost un atac atât împotriva inegalităţii stabilite prin lege - etnică, în acest caz -, cât şi împotriva structurilor de putere paternaliste, în special împotriva autorităţilor universităţii. Savio a făcut explicit legătura între

edrepturile civile şi politica universităţii într-un discurs din 1965: în Mississippi, o minoritate autocratică, cu putere, conduce prin violenţă organizată, pentru a suprima majoritatea vastă, virtual lipsită de putere. în California, o minoritate privilegiată manipulează birocraţia universităţii ca să suprime exprimarea politică a studenţilor. Această „respectabilă" birocraţie este un duşman eficient într-o „Minunată Lume Nouă".[7]

Limbajul lui Savio este izbitor de radical, dar înainte de demonstraţiile din 1964, el nu era cunoscut ca o persoană în mod special politizată. Ca italo-american - unul dintre grupurile etnice mobilizate cu atâta succes în cruciada anticomunistă -, Savio era un beneficiar al statului bunăstării al lui Truman şi Eisenhower. De asemenea, el studia la o universitate (sau „multiversitate", cum a proclamat-o el însuşi) dedicată atât cercetării tehnologice - o parte a ei în scopuri militare -, cât şi mobilităţii sociale, cel puţin pentru americanii albi. Berkeley era, aşadar, tipică pentru numeroase universităţi, în special din lumea occidentală, care se extinseseră rapid şi acum numărau printre studenţii lor mulţi oameni din familii mai degrabă modeste, ai căror membri mai vârstnici nu făcuseră studii superioare. Şi, la fel ca studenţii la prima generaţie din Rusia anilor 1860, ei nu apreciau întotdeauna cultura educaţională ierarhică şi uneori alienantă pe care o întâlneau. După cum îşi amintea un student, „chiar vorbeam despre Berkeley ca despre o fabrică. Clasele erau imense şi nu aveai senzaţia că te poţi apropia de profesori, care stăteau în faţă, la catedră."[8]

în ultimii ani a devenit o obişnuinţă ca revoltele studenţeşti din anii 1960 să fie privite ca naive şi tolerante, dar, orice părere am avea despre obiectivele lor, nu trebuie să le subestimăm importanţa istorică. Pentru că, asemenea studenţilor romantici care i-au precedat, studenţii din 1968 au marcat o schimbare fundamentală în viziunea asupra lumii. Studenţii occidentali din anii 1960 şi 1970 luau poziţie împotriva tuturor „taţilor", fie ei de acasă, de la universitate sau din aparatul de stat. în comunităţile fraterne în esenţă care se formau în mediul studenţesc, tinerii puneau sub semnul întrebării ierarhiile tradiţionale şi autoritatea, lansau provocări la adresa atitudinilor dominante faţă de femei şi de homosexuali şi chiar experimentau noi forme de viaţă domestică, în comunităţile hippie.[9] în acelaşi timp, mişcările feministe şi pentru drepturile homosexualilor

reprezentau o provocare la adresa atitudinilor patriarhale tradiţionale. în centrul viziunii lor, aşadar, stătea o formă participativă de democraţie. Acest iconoclasm era în mare măsură consecinţa unei schimbări pe termen lung în poziţia tinerilor, faţă de anii 1950. Datorită salariilor mai mari şi autonomiei pe care le-o dădeau studiile superioare, tinerii păreau mai independenţi şi mai revendicativi decât în trecut.

Aşa cum ilustrează comparaţia dintre universitate şi fabrică, o critică a discriminării etnice şi după sex, odată cu paternalismul, putea evolua rapid într-un atac mai generalizat asupra a ceea ce unii percepeau ca fiind „statul militar al bunăstării" din perioada postbelică. Criticilor lor li se părea că statele occidentale, deşi nu erau atât de înregimentate ca omoloagele lor de tip sovietic, cereau un grad intolerabil de disciplină socială. Fabricile erau dominate de liniile de producţie „fordiste", iar corporaţiile deveniseră uriaşe, ierarhice şi alienante. Imediat după cel de-al Doilea Război Mondial, când mulţi se temeau de subversiunea stalinistă şi acceptau nevoia imperativă de a reconstrui rapid economiile şi societăţile zdrobite, o astfel de disciplină părea o idee bună. Dar, la fel ca în blocul sovietic, odată ce ameninţarea războiului s-a îndepărtat, tinerii erau mai puţin dispuşi să se supună acestor constrângeri, pentru care compensaţiile bunăstării şi bunurile de consum păreau insuficiente. După cum scria Barbara Garson, editorul buletinului informativ al FSM: „Mulţi oameni au început să spună: «Vreau să fac ceva cu viaţa mea. Nu vreau să fiu doar o unealtă bine ascuţită care să fie folosită pentru profitul corporatist.»"[10]

în aspectele esenţiale, aşadar, mişcările studenţeşti occidentale erau diferite de cele ale predecesorilor lor ruşi şi chinezi: erau suspicioase chiar faţă de tehnologia, maşinăriile şi modernitatea organizaţională pe care înaintaşii lor le admirau atât. Ele puneau cu adevărat sub semnul întrebării un element fundamental din proiectul prometeic, ceea ce poate nu era o surpriză, dat fiind faptul că aceste mişcări nu îşi percepeau societăţile ca fiind „înapoiate" şi nu erau interesate de competiţia internaţională. în unele privinţe, protestele de la jumătatea anilor 1960, cu atacurile lor asupra taţilor „imperialişti" şi „militarişti" lansate de copiii rebeli, fii şi fiice, erau mai apropiate de dadaiştii care ridiculizau

convenţiile din timpul Primului Război Mondial decât de Cernîşevski şi de Lu Xun. Situaţioniştii europeni din anii 1950 şi 1960 chiar au recunoscut această ascendenţă. Convinşi că oamenii din Occident erau „alienaţi" în adâncul fiinţei lor de societatea filistină de consum, ei credeau că provocarea şi „spectacolul" aveau să-i şocheze şi să-i scoată din complezenţa lor înţepenită.[11] Principalul teoretician al Internaţionalei Situaţioniste, Guy Debord, insista că
„revoluţiile proletare" trebuiau să fie „festivaluri" bazate pe „joc" şi pe lăsarea în voia „dorinţei fără oprelişti".[12] Cartea lui Debord, Societatea spectacolului (La Société du spectacle), publicată la sfârşitul lui 1967, a devenit una dintre bibliile studenţilor revoluţionari din Occident.
Dar, la fel cum s-a întâmplat în timpul Primului Război Mondial, frustrarea, estetică în esenţă, faţă de filistinismul burghez a evoluat către un romantism mai politizat, cu puternice influenţe marxiste. într-adevăr, ea a readus în prim-plan tipul de marxism al lui Lukâcs şi al Şcolii de la Frankfurt. Herbert Marcuse, unul dintre personajele marcante ale Şcolii de la Frankfurt din perioada antebelică şi care s-a stabilit în Statele Unite în 1934, avea să devină filosoful principal al revoltei studenţeşti din 1968. Cartea lui din 1964, Omul unidimensional (One- Dimensional Man), era o reafirmare extremă a concepţiei romantic-marxiste asupra lumii, dar una amestecată acum într-un mod exotic cu Freud. Potrivit argumentelor lui Marcuse, capitalismul modern era îmbibat de o raţionalitate tehnocratică, prin care „statul bunăstării şi statul războiului" fuzionaseră pentru a crea „o societate a mobilizării totale". Consumismul şi instituţiile ierarhice, precum corporaţiile, armata şi partidele politice stabiliseră „o mecanică a conformităţii", oamenii erau alienaţi şi autonomia fusese suprimată, în timp ce aspectele cu adevărat plăcute, creative şi erotice ale vieţii fuseseră scoase în afara legii.[13] în respingerea de către Marcuse a marxismului modernist, a planificării şi raţionalităţii, se poate vedea o reînviere a falansterelor lui Fourier şi a romanticului „Marx de tinereţe". Şi, dată fiind respingerea de către el a sintezei marxiste dintre modernitate şi revoluţie, nu este deloc surprinzător că Marcuse a condamnat comunismul sovietic la fel de puternic cum a făcut-o cu capitalismul. Pentru el, atât

capitalismul industrial, cât şi comunismul erau moştenitori ai nazismului - ordini „totalitare", conduse de elite tehnocratice lipsite de suflet.
Neîncrederea profundă a lui Marcuse în tehnologie şi ştiinţă, precum şi opinia lui asupra nazismului, a capitalismului industrial şi a comunismului sovietic sunt toate simptomatice pentru un sindrom „totalitarist", permeabilizat de politica romantică stângistă şi de cultura anilor 1960. Taţii dominatori, naziştii şi bomba atomică erau evocate cu însufleţire în poezia americancei Sylvia Plath, ce avea să devină simbolică. Tehnofobia anilor 1960 bântuia şi filmele de mare impact ale lui Stanley Kubrick. Personajul Dr. Strangelove din filmul lui satiric omonim din 1964 înglobează multe dintre temele lui Marcuse - un savant obsedat de bombă, născut în Germania şi consilier al preşedintelui american, al cărui braţ mecanic se ridica întruna într-un involuntar salut nazist.[14] în Odiseea spaţială:
2001 (2001: A Space Odyssey), care a avut premiera în 1968, progresul tehnologic este prezentat ca o forţă sinistră ce duce la violenţă, cea mai celebră întruchipare a acesteia fiind ucigaşul computer ciclopic HAL.[15] Cel mai cunoscut discurs rostit de Mărio Savio la mitingurile de la Berkeley era plin de această retorică romantică:
Vine o vreme când domnia maşinii devine atât de odioasă, te face să te doară inima până într-atât, încât nu mai poţi să iei parte, nu mai poţi să iei parte nici măcar tacit. Şi trebuie să pui trupul uman mai presus de echipamente şi de rotiţe, mai presus de manete, mai presus de toate aparatele, trebuie să le faci să se oprească.[16]
Marcuse era, totuşi, doar cel mai proeminent dintre gânditorii din Noua Stângă - un grup eclectic, din care mai făceau parte sociologul american C. Wright Mills, istoricul britanic E.P. Thompson şi Cornelius Castoriadis, intelectualul troţkist de origine greacă. Adoptând eticheta de Noua Stângă, ei s-au definit de bună voie ca fiind opuşi stângii „vechi", adică şi social-democraţiei şi comunismului sovietic. Obiecţiile pe care le aduceau vechii stângi erau numeroase: le displăcea obsesia acesteia pentru organizarea şi ierarhia de partid, pledând în schimb pentru discuţii libere şi pentru democraţie participativă. Dar la rădăcina conflictului dintre vechea stângă şi cea nouă stăteau concepţiile despre egalitate şi

putere: pentru gânditorii din anii 1960, numai egalitatea economică (o valoare esenţială a vechii stângi) pur şi simplu nu mai era suficientă. Mai importantă era schimbarea relaţiilor de autoritate, o revoluţie culturală şi sfârşitul tuturor formelor de ierarhie. Iată ce spunea Gregory Calvert, preşedintele Studenţilor din Noua Stângă pentru o Societate Democratică (SDS): „Mişcările revoluţionare de masă nu apar din dorinţa de a achiziţiona bunuri materiale... Mişcările revoluţionare sunt lupte pentru libertate născute din perceperea contradicţiilor dintre potenţialul uman şi realitatea opresivă."[17]

Această opoziţie faţă de marxismul „economic" era strâns legată de deziluzia provocată de clasa muncitoare industrială, despre care (cel puţin în nordul Europei şi în Statele Unite) radicalii credeau că fusese mituită de „statul bunăstării şi al războiului". Noii revoluţionari aveau să fie o alianţă a grupurilor care au suferit din cauza discriminării legale, politice sau rasiale într-o lume dominată de imperialismul Statelor Unite - o alianţă de studenţi, afro-americani, revoluţionari din Lumea a Treia, femei şi homosexuali. După cum afirma C. Wright Mills în Scrisoare către Noua Stângă, în 1960:

Uitaţi de marxismul victorian [kautskyan, tehnocratic], cu excepţia cazurilor în care aveţi nevoie de el; citiţi-i din nou pe Lenin (cu atenţie) - şi pe Rosa Luxemburg... Orice ar părea să fie, nu este [o utopie]. Spuneţi asta studenţilor din Japonia, spuneţi-o la demonstraţiile sit-in ale negrilor, spuneţi-o revoluţionarilor cubanezi, spuneţi-o popoarelor din blocul naţiunilor înfometate.[18]

La începutul anilor 1960, paralelele dintre mişcarea pentru drepturi civile a afro- americanilor de acasă şi anticomunismul american din străinătate păreau deja evidente pentru unii intelectuali şi activişti. Dar comparaţia avea să devină ceva obişnuit abia după escaladarea Războiului din Vietnam, în 1965. Dublarea numărului de recrutări i-a radicalizat în mod inevitabil pe studenţi. Deşi erau posibile amânări, evitarea înrolării era deseori dificilă. Protestele din universităţi au debutat în 1965 şi profesorii radicali au început să anuleze cursurile normale şi să organizeze „teach-in", seminare de o zi pe tema războiului inspirate de Şcolile Libertăţii din Mississippi. Un membru al organizaţiei Studenţilor pentru o Societate Democratică (SDS) îşi amintea cât de puternică

devenise concepţia Noii Stângi privind o alianţă între studenţi, negri şi vietnamezi:

1965 a fost pentru mine anul în care s-a produs conexiunea între toată această retorică privind valorile americane şi ceea ce făceam noi cu adevărat. Conexiunea dintre drepturile civile şi Războiul din Vietnam. Să oprimi o populaţie minoritară, dar numeroasă şi prost hrănită de acasă şi să razi de pe faţa pământului cu bombe o populaţie rurală de altă rasă şi cultură din străinătate.[19]

Limbajul radical antiimperialist devenea tot mai dominator în SDS. După cum îşi amintea o altă activistă SDS şi viitoare teroristă, Cathy Wilkerson, acesta a fost momentul în care Vietnamul şi percepţia acută a inegalităţilor economice au condus-o de la democraţia liberală la convingerea revoluţionară că „putem înlătura noi înşine vechiul guvern" şi că „nici o «înlăturare» nu se va produce fără luptă, dată fiind natura violentă a guvernului nostru".[20] Până în 1967, conducerea SDS - chiar dacă nu şi toţi membrii de rând - se îndreptase spre marxismul revoluţionar, deoarece, aşa cum a explicat Cari Oglesby, „nu a existat - şi nu există - altă filosofie a revoluţiei care să fie coerentă, integratoare şi explicită".[21]

O radicalizare similară se petrecea în Mişcarea pentru Drepturi Civile. Conflictul din Vietnam a fost cauza unui dublu resentiment, pe de-o parte deoarece resursele erau luate de la programele sociale şi consumate pentru război, iar pe de alta întrucât tinerii care primeau ordin de recrutare erau în proporţie mult mai mare negri decât albi. Strategia nonviolentă a lui Martin Luther King, care funcţionase atât de bine în sud, nu rezona deloc cu tinerii radicali din oraşele din nord, unde în vara anului 1967 au izbucnit revolte violente.[22] O nouă generaţie de politicieni ai mişcării Black Power se inspira copios din retorica comuniştilor de gherilă şi în special din tiermondismul violent al revoluţionarului Franz Fanon, originar din Martinica. într-un discurs rostit la Londra în 1967, unul dintre cei mai charismatici purtători de cuvânt ai Black Power, Stokely Carmichael, i-a citat pe Fanon şi pe Che Guevara într-un adevărat elogiu adus violenţei politice, adăugând:

Muncim ca să sporim conştiinţa revoluţionară a populaţiei negre din America, astfel încât să se alăture Lumii a Treia. Dacă se recurge sau nu la violenţă - nu hotărâm noi, ci albii din Occident... Nu o să ne mai înclinăm capetele în faţa nici unui alb. Dacă acesta

se atinge de un negru din Statele Unite, atunci va fi în război cu toţi negrii din Statele Unite.[23]
Rebeliunea s-a extins şi în „imperiul prin invitaţie" al Americii din Europa de Vest. Mânia stârnită de evenimentele din Vietnam se manifesta cu putere la toate protestele studenţeşti de acolo, în special după ce ecranele televizoarelor au fost invadate de imagini ale violenţei mecanizate, aeropurtate. Opoziţia faţă de război a crescut rapid în acele state în care guvernele sprijineau conflictul, ca în Marea Britanie. Un britanic care pe atunci era student îşi amintea: „Erau bombardamentele şi faptul că acestea nu se mai opreau... Cred că oamenii de
acum nu mai înţeleg asta, dar era pur şi simplu îngrozitor. Tot ceea ce însemnase progres era folosit pentru a distruge... Sentimentele mele erau atât de intense, încât mă speriam şi eu de violenţa mea."[24] Elitele europene au început să pună sub semnul întrebării sprijinul acordat Statelor Unite. în Franţa, De Gaulle a refuzat să mai contribuie la operaţiunile NATO, iar britanicii au declarat că problemele financiare aveau să-i oblige să-şi reducă participarea la forţele militare din Europa.
Statele Unite nu au trăit, desigur, niciodată o revoluţie marxistă, dar 1968 a fost o mostră de ce-ar fi putut să fie. Valuri de rebeliuni acasă şi în străinătate, inspirate pe de o parte de naţionalismul etnic şi pe de alta de forme dintre cele mai diferite de marxism, ameninţau „imperiul" american. Preşedintele Johnson, confruntat cu „gherile" în America urbană şi în Vietnam, era hotărât să continue politica de bunăstare acasă şi războiul în străinătate. Dar, ca în multe alte imperii din trecut, combinaţia de tulburări interne, înfrângere în străinătate şi risipă financiară a provocat o criză. înfrângerea (parţială) s-a produs în Vietnam şi a avut o uriaşă importanţă simbolică. Johnson, convins că un eşec ar submina credibilitatea Statelor Unite şi ar da un imbold Moscovei şi Beijingului peste tot în lume, a decis în 1965 să trimită trupe americane în Vietnam. Şi avea, parţial, dreptate: Vietnamul a jucat un rol central între conflictele Războiului Rece, iar succesul americanilor care au oprit avansul nord-vietnamezilor în 1954 a tăiat pentru o vreme din elanul Moscovei şi Beijingului în Lumea a Treia. Criticii au argumentat însă că, prin „americanizarea" conflictului, Johnson a ridicat periculos miza. Afirmaţia subse-cretarului de stat George Ball, cum că un eşec militar ar avea

consecinţe mult mai grave pentru credibilitatea americană decât un compromis paşnic, s-a dovedit premonitorie.[25] Deşi la început au fost pesimiste în privinţa perspectivelor comuniste ale Vietnamului, Moscova şi Beijingul erau hotărâte să contracareze sprijinul militar american cu cel al lor, aşa că au alimentat conflictul cu bani şi arme. Rezultatul a fost un impas. între timp, bombardamentele americanilor şi folosirea de către aceştia a exfolianţilor chimici pentru distrugerea pădurilor nu au făcut decât să împingă şi mai mulţi sud-vietnamezi în braţele Viet Congului. în ianuarie 1968, în ceea ce a devenit cunoscut ca Ofensiva Tet, după denumirea dată de vietnamezi Anului Nou, 67 000 de soldaţi din Viet Cong au atacat oraşele din sud. Era, de fapt, o misiune de sinucidere în masă şi, cu toate că atacurile au fost respinse în cele din urmă, imaginile vehiculate de presă, cu luptători comunişti atacând şi ocupând ambasada americană din Saigon, au fost profund umilitoare pentru Washington şi au dat curaj radicalilor din toată lumea. După cum îşi amintea un student din Berlinul de Vest:

A fost un eveniment care a cutremurat lumea şi mi-a permis să-mi imaginez ce trebuie să fi însemnat revoluţia din Rusia pentru oamenii cu idealuri socialiste. Acolo, în vecinătatea ambasadei americane din Saigon, se dădeau lupte pentru fiecare casă, steagul NFL [adică Viet Cong] flutura peste Hue. Se spunea că studenţii cuceriseră cea mai mare parte din oraş. Nu mai exista nici un dubiu - zorii revoluţiei mondiale se iviseră.[26]

Administraţia Johnson era în stare de şoc. Ministrul apărării, Clark Clifford, îşi amintea că „a existat, pentru scurt timp, ceva aproape de paralizie şi senzaţia că evenimentele iau amploare, scăpând de sub controlul conducătorilor naţiunii".[27] Elita s-a scindat, militarii cerând mai multe trupe, în timp ce Clifford şi alţii pledau pentru dezangajare. Mai important, pieţele au început să-şi piardă încrederea în capacitatea Washingtonului de a finanţa războiul, iar în martie dolarul a ajuns sub o presiune serioasă, din cauza fugii investitorilor. Vechiul sistem de la Bretton Woods, care lega dolarul de aur, era în pericol.

Johnson a fost forţat să facă o retragere parţială. Războiul a continuat, dar pe 31 martie preşedintele a anunţat sfârşitul escaladării: bombardamentele aveau să fie limitate, cererile

militarilor pentru o suplimentare masivă de trupe au fost respinse şi s-au propus negocieri de pace. în acelaşi timp, el a fost nevoit să accepte că sistemul de la Bretton Woods şi, odată cu el, hegemonia economică de care Statele Unite se bucuraseră din 1945, erau nesustenabile. Când dolarul a început să scârţâie, la fel s-a întâmplat cu legitimitatea puterii globale americane, atât acasă, cât şi în străinătate. Primăvara şi vara anului 1968 au adus apogeul protestelor în toată lumea, de îndată ce inamicii puterii americane i-au simţit slăbiciunea. în Statele Unite, asasinarea lui Martin Luther King în martie a declanşat revolte în o sută douăzeci şi şase de oraşe, iar în august, protestele studenţilor pe marginea Convenţiei de la Chicago a Partidului Democrat au atras represiunea poliţiei.
în afara Statelor Unite, în sfera lor de influenţă din Occident, Războiul din
Vietnam şi „imperialismul american" (ca şi nemulţumirile mai banale, legate de modul de conducere a universităţilor) au devenit ţintele principale ale manifestaţiilor studenţeşti. De la Roma la Tokyo şi de la Paris în Berlinul de Vest, studenţii se încăierau cu poliţia. Dar revoltele au luat şi nuanţe specific naţionale. în ţările cu trecut fascist - Germania şi Italia - studenţii cereau ca vechile generaţii să-şi asume vina, pe care o considerau muşamalizată. în sudul Europei, muncitorii au jucat un rol central în revolte.[28] în alte părţi, retorica drepturilor civile a fuzionat cu marxismul radical pentru a alimenta protestele naţionaliste. în Belgia, studenţii au protestat împotriva dominaţiei limbii franceze în universităţile flamande. în Irlanda de Nord, o alianţă vastă a republicanilor liberali cu catolicii şi marxiştii a atacat dominaţia protestanţilor, după exemplul mişcării americane pentru drepturi civile. A devenit tot mai radicală pe măsură ce violenţele s-au intensificat, iar în 1969, republicanii marxişti au preluat mişcarea pentru drepturi civile din Ulster, catalogând-o drept o luptă împotriva imperialismului.
Peste tot însă, oricare ar fi fost specificul local, sursa de inspiraţie era un marxism romantic, participativ - unul care se autodescria ca fiind categoric împotriva marxismului sovietic (mai ales că trecuse atât de puţin timp de la invazia sovietică în Cehoslovacia). Ho Şi Min i s-a alăturat lui Che Guevara în panteonul eroilor stângişti -

principalul merit al lui Ho fiind că sfidase SUA; oamenii ştiau prea puţin despre politicile lui. Oricum, Stalin era categoric exclus. Consecinţa imediată a rebeliunilor din 1968 şi a ofensivei nord-vietnameze a fost umilirea unor guverne şi politicieni din Occident. Lyndon Johnson a anunţat că nu va candida pentru un nou mandat prezidenţial, guvernul belgian a căzut în februarie, iar în Franţa, o grevă generală 1-a subminat serios pe preşedintele De Gaulle şi 1-a forţat pe prim-ministrul Pompidou să aprobe o creştere masivă de 35% a salariului minim. Dar repercusiunile pe termen lung ale acestei serii de revolte au fost mai profunde. Ele au semnalat refuzul tineretului din Occident de a lupta pentru controlul Sudului global, antrenând totodată o explozie a salariilor ce a subminat ordinea economică instaurată la Bretton Woods. Generaţia '68 a semnalat practic începutul sfârşitului ordinii de după cel de-al Doilea Război Mondial.[29]

Mişcările din 1968 nu au obţinut însă nicăieri putere de durată. Acest fapt a fost în mare parte rezultatul diversităţii obiectivelor lor. în special studenţii, care urmăreau democratizarea vieţii, şi muncitorii, deseori mai preocupaţi de revendicările economice, şi-au dat seama că le este greu să formeze alianţe de durată. Suspiciunea inerentă a Noii Stângi faţă de politica „birocratică" de tip convenţional a îngreunat şi ea atingerea unor ţeluri durabile. Dispreţuind organizarea de partid, ea nu a reuşit să dezvolte programe coerente ori să-şi susţină victoriile politice.

Pe termen scurt, convulsiile din 1968 au contribuit la victoriile electorale ale dreptei. Alegerile din Franţa s-au terminat cu o victorie de proporţii a lui De Gaulle, iar republicanul conservator Richard Nixon a câştigat preşedinţia Statelor Unite cu promisiunea de a împiedica „lupta revoluţionară să confişte universităţile din această ţară".[30] Occidentul trăise experienţa unei crize revoluţionare înrudite cu revoluţiile eşuate din 1789-1815, 1848 şi 1918-1919; la fel ca ele, şi această criză, a fost urmată de o puternică reorientare spre dreapta. Totuşi, avea să mai treacă o vreme până la reinstaurarea ordinii.

în tabăra stângii radicale, înfrângerile din vara anului 1968 au dus la o reevaluare a proiectului revoluţionar. Unii rebeli au decis că Noua Stângă era prea democrată pentru acele vremuri violente, aşa că au apărut partide mai radicale, de extremă stângă, mai ales

maoiste şi troţkiste.[31] Caracterul lor propriu-zis varia de la un loc în altul. Unele, ca maoista Stângă Proletară (Gauche Prolétarienne) - printre ai cărei simpatizanţi figura crema intelectualităţii franceze, precum Jean- Paul Sartre, filosoful Michel Foucault şi regizorul Jean-Luc Godard -, erau relativ descentralizate.[32] Daniel Singer, participant la tulburările pariziene din 1968, a descris în ce consta atractivitatea maoiştilor:

Era ceva din narodnicii [socialiştii agrarieni din anii 1870] ruşi în tinerii maoişti. Primii predicau printre ţărani; cei din urmă se îndreptau spre muncitori pentru a fi în slujba poporului, ca să citez titlul ziarului lor. Citatele din Cărticica roşie şi cultul lui Mao nu erau mijloacele ideale pentru a-i câştiga pe studenţi, dar pe aceştia îi atrăgea Revoluţia Culturală din China, cu mesajul ei antibirocratic şi prin faptul că apela la tineri. Entuziasmul ideologic şi abnegaţia personală le-au permis tinerilor maoişti să câştige numeroşi studenţi şi elevi de liceu.[33]

în mod obişnuit, însă, maoiştii puneau preţ pe organizare şi disciplină, chiar mai mult decât troţkiştii. Această obsesie radical-marxistă pentru coerenţă ideologică şi unitate a dus la nesfârşite dispute şi sciziuni atât de bine reflectate în satira biblică Monty Python - Viaţa lui Brian (Monty Python's Life of Brian, 1979) prin rivalitatea absurdă dintre Frontul Poporului din Iudeea, Frontul Popular din Iudeea, Frontul Popular al Poporului din Iudeea şi Frontul Popular al Iudeei, acesta din urmă având un singur membru.[34] Totuşi, deşi aceste grupuscule mărunte proliferau, extrema stângă era surprinzător de nepopulară în unele ţări. în Italia erau implicaţi în jur de o sută de mii de activişti, iar în Germania sondajele de opinie au arătat că 30% dintre elevii de liceu şi studenţi simpatizau cu ideologiile comuniste - în general cu Noua Stângă sau cu versiunile extremiste.[35]

Aceeaşi convingere că democraţia participativă a Noii Stângi eşuase a inspirat tranziţia către o politică şi mai radicalizată, de conspiraţie şi terorism. Dacă vietnamezii obţinuseră victoria printr-un partid marxist-leninist disciplinat şi prin forţă armată, oare aceasta era strategia potrivită şi în Occident? Aceasta era gândirea Meteorologilor, grup terorist al cărui nume era inspirat de un vers al lui Bob Dylan („Nu ai nevoie de un meteorolog să ştii încotro bate vântul") şi care s-a desprins din SDS în 1969. Cathy

Wilkerson, membră a SDS, îşi aminteşte motivul care a stat la baza acestei hotărâri de a înfiinţa un partid marxist-leninist, acela că „democraţia populară este un lux de care trebuie să ne lipsim până când lumea va deveni un loc mai paşnic".[36] Membrii grupării se antrenau acum în arte marţiale şi treceau prin şedinţe maoiste de autocritică. „Americong", cum se numeau ei, căutau „să aducă războiul acasă" prin proteste violente şi atentate cu bombe.

Cu toate acestea, aceşti extremişti erau foarte puţini la număr, mai ales în America. în alte părţi însă, teroriştii marxişti au avut un impact mai mare. în Irlanda de Nord, Armata Republicană Irlandeză Provizorie (IRA) s-a desprins de republicanii marxişti şi a lansat lupta armată pentru unificarea Irlandei; în Franţa, Stânga Proletară şi-a format şi ea o aripă armată. Dar terorismul a găsit cel mai fertil teren în Germania de Vest şi în Italia, unde s-a folosit de argumentul că autorităţile erau compromise de trecutul lor nazist, respectiv fascist.[37] în ambele ţări, teroriştii proveneau în general din rândurile clasei de mijloc cu studii superioare şi includeau o proporţie ridicată de femei. Cel mai proeminent grup german a fost Facţiunea Armata Roşie, numită de obicei Banda Baader-Meinhof, după agresivul şi iubitorul de violenţă Andreas Baader şi bine-cunoscuta ziaristă de stânga Ulrike Meinhof. Aceasta din urmă, care provenea dintr-o familie antinazistă, intrase iniţial în Partidul Comunist German (KDP), ilegal şi aliniat cu Germania de Est, crezând că acesta întruchipează cel mai bine tradiţia antifascistă, înainte să adere la Noua Stângă.[38]

Persistenţa reală sau presupusă a fascismului în Germania contemporană nu era, totuşi, subiectul cel mai fierbinte; acesta era problema atitudinii oficiale a Germaniei faţă de regimurile susţinute de americani în Lumea a Treia - deşi, atunci când un demonstrant student a fost ucis în timpul unei vizite a şahului Iranului, în 1967, temele s-au suprapus. Grupul şi-a început din 1970 campania de terorism urban, care a continuat până la arestarea membrilor săi, în 1972. Şi, chiar aflaţi în închisoare, conducătorii Facţiunii Armata Roşie au reuşit să recruteze un nou grup de terorişti şi să orchestreze noi atacuri. în ciuda numărului lor redus, teroriştii şi-au atras un sprijin public notabil, un sfert dintre vest-germanii cu vârste sub 30 de ani exprimându-şi

simpatia pentru ei în 1971 şi 14% declarându-se gata să-i ajute efectiv.[39]

Grupările teroriste din Italia erau mai numeroase, mai mari şi aveau rădăcini adânci în societate. La fel ca teroriştii germani, ele considerau că duc în continuare lupta din vremea războiului împotriva unui stat cvasifascist, iar în cazul Italiei apelau şi la tradiţia Rezistenţei din timpul războiului. Era răspândită pe scară largă convingerea că în statul italian există grupuri autoritare care favorizează recurgerea la tactici violente împotriva studenţilor şi a muncitorilor radicali şi că atentatele cu bombă de la Milano din 1969 fuseseră puse la cale de grupuri neofasciste în colaborare cu poliţia şi cu CIA, pentru a justifica represaliile. Pentru unul dintre terorişti, atentatele cu bombă „au marcat un punct decisiv de cotitură, deoarece au închis cercul (care până atunci păruse deschis) între instituţii, stat şi dreapta".[40]

Tulburările din industrie au creat şi ele ocazii de manifestare pentru extrema stângă din Italia. Revoltele muncitorilor au contribuit în mai mare măsură la fenomenul 1968 în sudul Europei decât în nord sau în Statele Unite. Italia a trecut prin unele dintre cele mai radicale revolte muncitoreşti, fiind zguduită de un val de greve ce s-a întins pe doi ani. Revendicările salariale erau importante, dar la fel erau şi cererile mai radicale, egalitare, de autoconducere. Tinerii muncitori i-au urmat pe studenţi în cererile privind democraţia participativă şi au obţinut de la angajatori concesii serioase, inclusiv alegerea unor comitete pe fabrică. Brigăzile Roşii - cel mai proeminent dintre toate grupurile teroriste - şi- au avut originea printre radicalii implicaţi în valul de greve ce a lovit oraşele din nordul Italiei la sfârşitul anilor 1960 şi începutul anilor 1970.[41] Iar de la jumătatea anilor 1970, când represaliile au forţat Brigăzile Roşii să acţioneze şi mai în clandestinitate, gruparea a devenit mai violentă şi mai eficientă în a perturba funcţionarea statului.

Italia trecea printr-o scădere economică, dar nu a fost singura ţară care s-a confruntat cu tulburări serioase în industrie. Tulburările din 1968 din Franţa au fost atât de eficiente pentru că muncitorii s-au alăturat studenţilor, într-o grevă generală care a durat mai bine de două săptămâni. Diminuarea autorităţii guvernelor după 1968 a dat avânt muncitorilor în toată Europa şi în Statele Unite, dar au

existat şi alte motive ale acestui avânt. Nevoia de forţă de muncă din unele ţări şi inflaţia de după 1968 le-au dat putere, iar o nouă generaţie radicală de muncitori ajungea la maturitate. Cercurile de afaceri investiseră în noile fabrici din Europa în anii 1940 şi 1950, profitând de mâna de lucru ieftină a migranţilor, veniţi fie din sudul Europei în cazul nord-vestului, fie din zonele rurale ale ţării, în cazul sudului continentului. Şi, aşa cum se întâmplă deseori, migranţii din generaţia a doua s-au dovedit mult mai puţin dispuşi decât părinţii lor să îndure lipsurile. Ţările - precum Italia - care se bazaseră pe propriii cetăţeni mai degrabă decât pe imigranţii străini au fost afectate în mod special de radicalismul muncitorilor, deoarece migranţii interni legau disputele industriale de revendicări mai largi, referitoare la egalitate şi la recunoaştere.[42] Aşadar, criza din Vietnam a eliberat şi a radicalizat o cascadă de nemulţumiri preexistente printre studenţi, minorităţi etnice şi muncitori. Dar, chiar dacă retorica marxist-leninistă a devenit la modă, rebelii respingeau de fapt marxismul ortodox, prosovietic, cu modernitatea şi pragmatismul lui politic. Anul 1968 - anul revoltelor studenţilor şi muncitorilor din Vest, dar şi al Primăverii de la Praga în Est - a fost o provocare majoră pentru toate partidele ortodoxe, care se temeau că vor fi depăşite de noua stângă radicală. O vreme, Partidul Comunist Francez a condamnat invadarea de către sovietici a Cehoslovaciei, dar, sub presiunea Moscovei, a acceptat curând „nominalizarea" lui Husâk. De asemenea, partidul a refuzat să accepte că Franţa trece printr-o situaţie cu adevărat revoluţionară, iar Waldeck Rochet i-a acuzat pe studenţi că ar fi „radicali mic-burghezi tipici".[43] Revoltele de acasă şi Primăvara de la Praga au dus la sciziuni serioase în cadrul partidului, deşi acesta şi-a păstrat cele 21,5% din voturi la alegerile din 1969. în schimb, partidul italian a rămas critic la adresa sovieticilor (chiar dacă nu s-a scindat din această cauză) şi a reuşit să atragă o parte a studenţilor radicali şi a muncitorilor de stânga. Dar în cele din urmă stânga radicală nu s-a lăsat îmblânzită, iar comuniştii au fost nevoiţi să se confrunte cu ea, spre finalul deceniului.

America Latină a cunoscut o serie asemănătoare de revolte studenţeşti şi urbane la sfârşitul anilor 1960, sub flamura unui marxism romantic la fel de eclectic. Eşecurile revoluţiilor de

gherilă de la jumătatea anilor 1960 subminaseră încrederea stângii radicale în modelul cubanez de foco rural, iar războiul de gherilă a fost adus în oraşe. Război de gherilă al lui Che Guevara a lăsat locul unui Mic manual de gherilă urbană (Minimanual do Guerrilheiro Urbano, 1969). Iată ce afirma autorul brazilian al acestuia, Carlos Marighella, fost lider comunist şi fondator în 1967 al unei organizaţii teroriste:

Acuzaţia de „violenţă" sau „terorism" nu mai are înţelesul negativ pe care îl avea odată... Astăzi, să fii „violent" sau „terorist" este o calitate care înnobilează şi face cinste unei persoane, deoarece este un act demn de un revoluţionar angajat în lupta armată împotriva ruşinoasei dictaturi militare [din Brazilia] şi a atrocităţilor ei.[44]

Terorismul urban a fost cel mai puternic în Uruguay şi în Argentina, unde stânga se confrunta cu regimuri militare conservatoare, represive. Unii terorişti erau marxişti (precum Armata Revoluţionară Troţkistă a Poporului Argentinian, ERP), în timp ce alţii preferau un amestec de naţionalism populist şi idei de stânga (ca argentinienii Montoneros şi uruguayenii Tupamaros). Atât Montoneros, cât şi ERP au beneficiat de pe urma valului de militantism sindical ce a măturat Argentina, la fel ca în atât de multe alte părţi ale Americii Latine în perioada respectivă.[45]

Politica de stânga lua acum înfăţişări curioase, unele de-a dreptul surprinzătoare, în Peru au îmbrăţişat-o militarii, care au luat puterea în 1968, adoptând o teorie marxistă şi o retorică protiermondistă, susţinuţi cu promptitudine de Partidul Comunist Peruan. Alţi marxişti surprinzători au fost un grup de preoţi catolici, printre care se număra şi columbianul Camillo Torres - „Che în sutană", cum i se spunea. Pentru Torres, principiile creştinismului, în special „iubeşte-ţi aproapele", „coincideau în practică şi în acţiune cu unele metode şi obiective marxist-leniniste".[46] Torres, care a decis să intre într-o grupare de gherilă columbiană în munţi şi a fost ucis în 1966, nu era deloc un cleric tipic. Cu toate acestea, Biserica Romano-Catolică a fost atât de îngrijorată de puterea de atracţie a marxismului, încât o reuniune a episcopilor în oraşul columbian Medellin, în august 1968, a decis să susţină un creştinism implicat social şi să lupte împotriva „consecinţelor nedrepte ale inegalităţilor excesive dintre săraci şi

bogaţi, dintre cei slabi şi cei puternici".[47] Autorităţile bisericeşti nu au devenit, bineînţeles, marxiste, dar mulţi preoţi, adepţi ai „teologiei eliberării", credeau că pentru o educaţie completă este nevoie de învăţăturile combinate ale lui Karl Marx şi Iisus Hristos. în faţa acestor competitori, partidele comuniste prosovietice şi ortodoxe din America Latină nu păreau deloc atrăgătoare, mai ales că ele nu reuşeau în general să se adapteze noilor realităţi. Concentrându-se asupra clasei muncitoare, ele ignorau „subclasa" în creştere explozivă a celor care trăiau în cocioabele de la periferia oraşelor. Dar au înregistrat şi unele succese, cel mai notabil fiind participarea la guvernul de coaliţie instalat în 1970 în Chile de socialistul Salvador Allende, care fusese un susţinător al Frontului Popular de inspiraţie spaniolă al lui Pedro Cerda, în anii 1930.

Cubanezii îşi pierdeau şi ei atractivitatea pe continent, în special după ce eşecurile economice şi neliniştile cauzate de alegerea lui Nixon i-au obligat să se întoarcă în braţele Moscovei. Castro a refuzat să condamne invadarea Cehoslovaciei în 1968 şi curând avea să cedeze şi el presiunii sovietice, renunţând la ambiţioasele politici economice mobilizatoare pe care le dezaprobaseră sovieticii. „Munca voluntară" şi mobilizările de masă continuate până la jumătatea anilor 1960 produseseră doar epuizare şi cinism, iar în 1970, Castro a fost nevoit să accepte un regim economic mai modern, de disciplină a muncii şi stimulente salariale în stil sovietic.[48] în 1972, noţiunea de socialism cubanez ca model distinct a primit o lovitură serioasă, când Cuba a devenit membră în CAER. Aceasta nu a însemnat însă şi sfârşitul politicii externe independente, activiste a Cubei. Cubanezii, care îşi pierduseră aura de revoluţionari în America Latină, şi-au găsit - împreună cu noii lor aliaţi sovietici - alţi discipoli în Africa.în ianuarie 1966, Amilcar Cabrai, liderul mişcării de gherilă din Guineea, a făcut o evaluare optimistă a stării revoluţiei mondiale, condamnând totodată vechea concepţie a lui Hruşciov că Lumea a Treia ar fi o „zonă a păcii":

Situaţia actuală a luptelor de eliberare naţională în lume (în special în Vietnam, Congo şi Zimbabwe), ca şi situaţia de violenţă permanentă... în anumite ţări care şi-au câştigat independenţa pe calea aşa-numită paşnică ne arată... că nu funcţionează

compromisurile cu imperialismul... că modalitatea normală de eliberare naţională este lupta armată.[49]
Charismaticul Cabrai vorbea la Havana, la Prima Conferinţă de Solidaritate a Popoarelor din Africa, Asia şi America Latină - aşa-numita Conferinţă Tricontinentală - organizată de Castro. întrunirea era proiectată să devină un înlocuitor marxist pentru Bandung, o declaraţie că vechea Lume a Treia socialistă murise şi renăscuse într-o formă mai militantă. După numeroşii paşi înapoi de la jumătatea anilor 1960 şi cum exact în acele momente comuniştii erau masacraţi în Indonezia, nu toţi erau convinşi că venise vremea pentru o asemenea afirmare. Dar Castro era de acord cu Cabrai: americanii pierdeau teren în Vietnam şi era momentul potrivit pentru o luptă armată intensificată peste tot în lume.[50]

Totuşi, noul echilibru internaţional de putere nu a fost singurul lucru care i-a radicalizat pe liderii din Lumea a Treia la sfârşitul anilor 1960 şi începutul anilor 1970. Ideile marxiste din Occident au jucat şi ele un rol, comunicate fie prin legăturile cu partidele comuniste din Portugalia, Franţa sau Italia, fie prin intermediul tinerilor care studiau în străinătate, cum a fost cazul Etiopiei.[51] Schimbul de generaţii a fost, de asemenea, important. Mulţi credeau că generaţia Bandung nu-şi îndeplinise promisiunea

că printr-o formă moderată de
socialism se poate ajunge la dezvoltare
economică şi la prestigiu internaţional.
Critici

ispuneau că, refuzând să conteste şefii locali şi „triburile", socialiştii indigeni lăsaseră la locul ei o clasă puternică de colaboraţionişti neocoloniali, care serveau doar interesele vechilor puteri imperiale. Aşa cum a explicat Cabrai în discursul lung şi dens din punct de vedere teoretic rostit în faţa tovarăşilor lui revoluţionari, „supunerea clasei «de guvernământ» locale în faţa clasei de guvernământ din ţara dominantă limitează sau împiedică dezvoltarea forţelor productive".[52]

Cabrai nu era marxist-leninist dogmatic, dar fluenţa discursului său arată cât de dominant devenise stilul de gândire marxist în cea mai mare parte a stângii africane spre sfârşitul anilor 1960.[53] Iar varianta de „marxism-leninism" care avea să devină atât de puternică acolo amintea în multe privinţe de stalinismul radical din anii 1930, combinând, aşa cum făcuse şi acesta, naţionalismul antiimperialist, un model de dezvoltare care punea „modernizarea" şi oraşul mai presus de „tradiţie" şi de rural, precum şi hotărârea de a recurge la violenţă.[54] Bineînţeles, marxist-leniniştii africani acceptau că „proletariatele" lor erau minuscule, dar se agăţau de convingerea că, aplicând politicile potrivite, aveau să poată construi rapid o „dictatură a proletariatului". O coaliţie formată din diverse clase progresiste avea să ia puterea şi să construiască o industrie grea şi, odată cu aceasta, un proletariat revoluţionar. Aceşti marxist-leninişti pretindeau că au soluţiile pentru eradicarea subdezvoltării care le lipseau în mod atât de evident socialiştilor autohtoni. Numai un partid de avangardă, argumentau ei, ar putea avea voinţa şi hotărârea de a înlătura elitele locale, care împiedicau cu atâta egoism progresul ţărilor lor; angajamentul acestui partid în favoarea „luptei de clasă" le-ar fi permis să recurgă la violenţa atât de necesară pentru a le rezista imperialiştilor şi pentru a le disloca aliaţii burghezi interni; iar internaţionalismul lor marxist avea să atragă finanţare din URSS, într-o perioadă în care sovieticii înşişi evoluau într-o direcţie mai „stalinistă".

În ultimă instanţă, comuniştii africani aveau dreptate. De la sfârşitul anilor 1960, ideologii din Departamentul Internaţional al Comitetului Central al partidului (printre care Karen Brutents şi viitorii consilieri ai lui Gorbaciov, Gheorghi Şahnazarov şi Vădim Zagladin) au început să facă o analiză a cauzelor înfrângerilor

suferite de comunism la mijlocul deceniului. Ei au ajuns la concluzia că politica stil „front unit" a lui Hruşciov şi încrederea în tranziţiile paşnice de la socialismul indigen la comunism fuseseră mult prea optimiste. Desele intervenţii americane i-au convins că doar partidele de avangardă formate din marxist- leniniști ortodocşi pot apăra stânga în Lumea a Treia. Dar, departe de a fi pesimişti, ei susţineau că perspectivele comunismului erau strălucite. Problemele
întâmpinate de americani în Vietnam aveau să slăbească prestigiul Occidentului, în timp ce intervenţiile continue ale Occidentului aveau să întărească socialismul. Naţionaliştii „burghezi", argumentau ei, cărora Occidentul neocolonial le refuza adevărata independenţă, vor trebui să facă alianţe cu mişcările muncitoreşti şi ţărăneşti, încă slabe, dar în creştere. Ghidaţi de un partid de avangardă, naţionaliştii procomunişti urmau să lupte cu naţionaliştii „reacţionari" şi apoi să organizeze tranziţii spre socialism, chiar şi în aceste societăţi rurale, „înapoiate".[55] în unele privinţe, aşadar, răspunsul sovieticilor la regresele din 1964-1966 în Lumea a Treia a fost o versiune mai atenuată a reacţiei lui Stalin la eşecurile fronturilor unite în 1927-1928: comuniştii trebuiau să fie mai sectari şi mai coezivi; în afara Nordului global, perioada era una a „luptei" dintre lumea capitalistă şi cea comunistă, nu a coexistenţei paşnice; iar pe plan intern, putea fi momentul potrivit pentru un progres rapid către state şi economii socialiste în Lumea a Treia agrară, la fel ca în Uniunea Sovietică ţărănească din urmă cu patruzeci de ani.

Una dintre primele regiuni care a trăit în plină forţă experienţa revoltei marxist- leniniste împotriva generaţiei Bandung a fost Orientul Mijlociu. Victoria Israelului asupra Siriei şi Egiptului în Războiul de Şase Zile din 1967 a fost o umilinţă pentru socialismul arab din toată regiunea, fie că era vorba de Partidul Ba'ath din Siria sau de socialismul lui Nasser. După război, statele arabe şi-au pierdut influenţa asupra mişcării naţionaliste palestiniene, pe care încercaseră să o controleze prin înfiinţarea Organizaţiei pentru Eliberarea Palestinei (OEP), în 1964. Gruparea naţionalistă mai radicală a lui Yasser Arafat, numită Fatah (Victoria), a început să-şi domine rivalii, promovând o luptă de gherilă inspirată de Franz Fanon şi de exemplul vietnamez.[56] în 1967, grupării Fatah i s-a

alăturat, ca membru al OEP, Frontul Popular pentru Eliberarea Palestinei, care s-a autodeclarat partid total marxist-leninist în 1969 şi a primit sprijin sovietic începând cu 1970.[57] Pentru aceşti palestinieni, conflictul cu Israelul sprijinit de americani era mai mult decât o problemă arabă: era parte a luptei mondiale împotriva imperialismului.

înfrângerea lui Nasser a contribuit, de asemenea, la fondarea primului regim marxist-leninist din regiune, în sudul Yemenului. Una dintre principalele organizaţii naţionaliste de gherilă care lupta împotriva britanicilor, Frontul Naţional de Eliberare (FLE), sprijinită de Nasser, era deja dezamăgită de protectorul ei din 1956, când Egiptul a început să-şi retragă sprijinul. FLE se considera un partid radical, luptând pentru drepturile ţăranilor mărunţi împotriva marilor proprietari de terenuri, iar când britanicii au trecut puterea în mâinile

Frontului în 1967, Republica Populară Democrată Yemen s-a autodeclarat stat marxist-leninist.[58]

Exemplul vietnamez a încurajat, în mod inevitabil, alte mişcări de gherilă bazate pe ţărani, în multe regiuni ale lumii. în Bengalul de Vest, revoltei rurale împotriva proprietarilor de pământ din satul Naxalbari i-au venit în ajutor studenţii marxişti din Calcutta, încurajaţi de radicalismul Revoluţiei Culturale din China. Partidul Comunist din India, marxist şi oficial pro-Beijing, care abia venise la putere în Bengalul de Vest, a reprimat revolta, iar în 1969, fostul student radical Charu Mazumdar a format militantul Partid Comunist Maoist din India (marxist-leninist), numit de obicei „naxaliţii".[59]

Şi în Africa portugheză, mişcările de gherilă au evoluat spre marxism, iar din 1970, sub conducerea lui Samora Machel, frontul anticolonial mozambican - FRELIMO - s-a autodeclarat, în sfârşit, mişcare socialistă. Machel, un fost infirmier provenit dintr-o familie cu o îndelungată tradiţie anticolonială, nu era un marxist-leninist doctrinar de tipul lui Agostinho Neto, ci folosea limbajul marxist pentru a exprima o critică fundamental morală a portughezilor.[60] Şi, la fel ca alte mişcări anticoloniale din Africa portugheză, FRELIMO purta conştiincios un „război al întregului popor" în stil maoist.[61] Strategia „războiului întregului popor" presupunea eforturi de câştigare a sprijinului ţăranilor prin înfiinţarea de şcoli şi spitale în zonele rurale, propunându-le totodată ţăranilor o formă

de „democraţie" de masă. Şi mai radicale au fost eforturile făcute în zonele eliberate de gherile pentru dislocarea vechilor ierarhii bazate pe sex şi pe generaţie, atacând puterea şefilor şi promovând femei şi tineri în organizaţiile de partid şi în formaţiunile de gherilă.[62]

Este discutabil dacă aceste mişcări au reuşit cu adevărat să-i mobilizeze pe ţărani. Comuniştii puteau descoperi că le este greu să-şi asigure sprijinul ţăranilor, deoarece cultura politică pe care o impuneau le părea acestora foarte străină. Aşa cum a fost cazul în „zonele eliberate" în anii 1930 şi 1940 în China, unii ţărani aveau de câştigat de pe urma noii ordini şi o susţineau, însă majoritatea acestora se împăcau cu guvernarea comunistă doar pentru că erau nevoiţi să o facă.[63] Gherilele au recurs şi la violenţă pentru a controla aceste zone, iar teroarea pare să fi fost accentuată în special în unele părţi din estul Angolei, unde MPLA îi judeca şi executa pe cei bănuiţi de trădare (şi chiar persecuta vrăjitoarele, în ciuda ostilităţii faţă de superstiţii pe care ar fi trebuit să o aibă, în calitatea lor de marxişti).[64] Mişcarea angoleză a avut cel mai puţin succes în plan militar, dar nici în Mozambic portughezii nu erau ameninţaţi
serios de o victorie militară totală a FRELIMO.[65] Doar în mai mărunta şi mai puţin divizata Guineea-Bissau, PAIGC a devenit un potenţial conducător, astfel încât, în 1972, deţinea controlul asupra a trei sferturi din teritoriu. Cu toate acestea, din nemulţumirea profundă provocată de guvernarea portugheză se puteau alimenta toţi rebelii. Creşterea economică a provocat diviziuni între cei care profitaseră de pe urma conducerii portugheze şi cei care nu reuşiseră, în timp ce represiunea portughezilor i-a alienat pe mulţi.[66] Evident, Portugalia - o ţară mică şi relativ săracă - susţinea tot mai greu aceste războaie debilitante, care în 1968 consumau 40% din bugetul de stat.

Mişcarea de gherilă antiapartheid din Africa de Sud era mult mai anemică decât omoloagele ei din Mozambic, la sfârşitul anilor 1960. De asemenea, avea motive speciale să salute reînnoirea interesului Moscovei pentru continent, întrucât Moscova acorda deja Congresului Naţional African (ANC) al lui Oliver Tambo un sprijin mult mai consistent decât Partidului Comunist Sud-African propriu- zis, pe care îl considera prea independent (şi prea alb).

Americii slăbite nu i-a fost uşor să răspundă acestei explozii a stângii în sudul Africii sau dorinţei sovieticilor şi cubanezilor de a profita de pe urma ei. Nixon şi influentul lui consilier, Henry Kissinger, au obiectat vehement faţă de eforturile în stil Kennedy de răspândire a democraţiei, convinşi că nu aveau să funcţioneze. Atât preşedintele, cât şi Kissinger respingeau Sudul global ca fiind un loc înapoiat, ignorant şi autoritarist fără leac, care fusese deja lăsat în urmă de istorie. Kissinger a informat un ministru chilian de externe uluit că „nimic important nu poate veni de la Sud... Axa istoriei începe la Moscova, trece prin Bonn, traversează oceanul la Washington şi apoi se duce spre Tokyo."[67] Principala grijă a americanilor era, aşadar, să blocheze pur şi simplu influenţa sovietică şi cubaneză cât se putea de eficient, fără să repete însă greşeala lui Johnson de a interveni direct. Soluţia lor era să concesioneze lupta împotriva comunismului în Lumea a Treia unei serii de „jandarmi" locali de diferite culori politice - de la autoritarul şah al Iranului, de la Somoza în Nicaragua, dictatorul Suharto în Indonezia şi Medici în Brazilia, sau de la regimul de apartheid din Africa de Sud, la democraticele Israel şi Turcia - care aveau să fie răsplătite cu generozitate de Washington pentru participarea lor. S-au făcut, de asemenea, eforturi pentru „vietnamizarea" conflictului din sud-estul Asiei, prin retragerea trupelor americane şi crearea unui regim proamerican care să poată supravieţui pe cont propriu. în cele din urmă, Nixon spera că procesul de destindere avea să mai ridice din presiunea asupra puterii americane, descurajând Moscova de la intervenţii în Sudul global.

Cu toate că o făceau, fără îndoială, cu energie, Nixon şi Kissinger jucau cu cărţi slabe; maşinaţiunile lor nu doar că nu au reuşit să-i oprească pe sovietici, dar i- au înfuriat pe mulţi intelectuali din Lumea a Treia şi i-au făcut mai deschişi decât oricând la soluţiile marxiste. în ceea ce o privea, Moscova nu vedea de ce destinderea cu Statele Unite ar trebui s-o oprească de la promovarea comunismului în afara Europei, mai ales când Statele Unite interveneau ca să-1 stranguleze (ca în Chile în 1973). Mai mult, provocate de Vietnamul de Nord, de Cuba, de partidele europene şi de China (mult slăbită), autorităţile sovietice au devenit şi mai hotărâte să-şi păstreze supremaţia internaţională socialistă.

Intelectualii din Comitetul Central al partidului au văzut un bun prilej de a reaprinde flacăra socialismului internaţional într-o perioadă în care, pe plan intern, regimului îi lipsea atât de mult scânteia ideologică. Iar militarii obsedaţi de Realpolitik vedeau în noul asalt asupra Africii o modalitate de a ţine pasul cu Statele Unite în jocul superputerilor.[68]

Strategia jandarmului adoptată de americani avea slăbiciuni serioase. în special alianţa cu regimul de apartheid din Africa de Sud s-a dovedit dăunătoare, întrucât a subminat grav eforturile Washingtonului de a-şi menţine ascendentul moral în Africa şi a făcut ca naţionaliştilor africani să le fie greu să simpatizeze cu Statele Unite. între timp, în Vietnam, eforturile Washingtonului de a instala un lider puternic, susţinut de americani, în persoana lui Nguyen Van Thieu au eşuat din cauză că baza de sprijin a acestuia era prea îngustă. Regimul lui s-a prăbuşit în 1975, la doi ani după plecarea trupelor americane, iar Vietnamul s-a unit sub o conducere comunistă.

între timp, jandarmii nu erau întotdeauna de încredere când era vorba de a rezista pe poziţii în acele regiuni în care Statele Unite credeau că se răspândeşte comunismul. Kissinger considera că în Chile, sub conducerea lui Allende, există un comunism periculos de atrăgător şi era decis să schimbe regimul. Dar, cum nu se putea baza pe aliaţi locali, a folosit sancţiuni economice şi sprijin sub acoperire pentru opoziţie. Allende le-a dat adversarilor lui un motiv să intervină, prin politicile lui radicale de redistribuire a pământurilor şi de naţionalizare, care au îndepărtat de el clasa de mijloc şi au provocat greve. Prin urmare, în 1973, generalul Pinochet a condus o lovitură de stat militară de dreapta împotriva preşedintelui, susţinând că salvează ţara din criza economică.[69] El a interzis partidele de stânga, iar 3 200 de oameni au fost ucişi şi alţi 30 000 torturaţi. Rolul exact jucat de Statele Unite este neclar, dar, oricare ar fi fost gradul lor de implicare, experienţa unui guvern de tip front popular, ales în mod democratic, izgonit de o forţă militară cu susţinători străini aminteşte distinct de Spania anilor 1930. Poziţia Washingtonului în Lumea a Treia suferise o nouă lovitură.[70]

Exista însă o regiune unde, la prima vedere, politica jandarmului părea să funcţioneze: Orientul Mijlociu. Când armatele arabe au atacat Israelul, în octombrie 1973, au fost respinse cu ajutorul

americanilor, iar sovieticii au dat înapoi, după ce amenințaseră că vor acorda sprijin Egiptului. Statele Unite, împreună cu aliatul lor israelian, demonstraseră că dețin controlul în regiune. Dar această victorie avea să fie temporară și nu peste mult timp urma să ducă la o a doua înfrângere a Occidentului, după unii la fel de importantă ca Vietnamul, dacă nu chiar mai importantă.
Producătorii arabi de petrol au replicat prin ridicarea prețurilor cu 70% și apoi prin impunerea unui embargo asupra susținătorilor Israelului, inclusiv Statele Unite. Șocul prețului petrolului a arătat riscurile sprijinirii unor jandarmi nepopulari pe plan local. S-a produs o redistribuire semnificativă a resurselor mondiale, de la consumatorii de petrol la producători; într-adevăr, aceasta a contribuit la finanțarea aventurilor în Africa ale sovieticilor.[71] în același timp, au fost lovite și economiile Occidentului, iar inflația s-a agravat la sfârșitul anilor 1960, mărind militantismul sindicatelor prin faptul că muncitorii luptau să-și păstreze câștigurile salariale. Se părea că însuși capitalismul intrase în criză. în regiunile importatoare de petrol din Lumea a Treia șocul a fost și mai mare și a dat un imbold concepției marxiste potrivit căreia venise vremea pentru schimbări economice radicale.
Una dintre primele victime ale șocului petrolului a fost regimul autoritar al lui Marcelo Caetano din Portugalia și, odată cu el, imperiul portughez din Africa. Caetano încercase să liberalizeze vechiul regim, în ciuda rezistenței conservatorilor, dar în 1974, slăbit de criza economică, a fost înlăturat de un grup eclectic din punct de vedere politic de tineri ofițeri, nemulțumiți de modul în care erau purtate războaiele africane. Lovitura s-a petrecut fără vărsare de sânge și a fost numită „Revoluția garoafelor", după garoafele roșii pe care le ofereau rebelii pentru a-și arăta intențiile pașnice. în loc să semnaleze începutul revoluției cu steaguri sau cu trâmbițe, conducătorii rebeliunii le-au spus susținătorilor lor să aștepte difuzarea melodiei portugheze la concursul muzical Eurovision.
Puterea a fost preluată de o coaliție nouă și largă, din care făceau parte ofițeri conservatori, dar și mai tineri, radicali, din Mișcarea Forțelor Armate (MFA), aliați cu liberalii și cu comuniștii.[72] Totuși, melodiile de la Eurovision aveau să lase curând locul unor teme

mai marţiale. Locuitorii din cartierele sărace de la periferie au ieşit în stradă, au ocupat clădiri şi au cerut ca statul să le asigure tuturor apartamente, în timp ce ţăranii săraci revendicau împărţirea marilor moşii.[73] MFA, extrema stângă şi comuniştii - care erau mult mai radicali decât tovarăşii lor spanioli şi italieni - au început o redistribuire fundamentală a proprietăţilor şi au legalizat confiscări masive de terenuri. în nord, rezultatul a fost violenţa, când paramilitarii de dreapta, cu sprijinul micilor proprietari, au atacat stânga. Portugalia din 1975 amintea izbitor de Spania din 1936 şi Kissinger estima că exista o probabilitate de 50% ca Portugalia să se alăture blocului sovietic.[74]
Radicalii au fost slăbiţi însă de rezultatele slabe pe care le-au obţinut în alegerile din aprilie şi de victoria socialiştilor moderaţi. Era limpede că marea majoritate a săracilor obţinuseră ceea ce doreau - drepturi elementare de proprietate care credeau că li se cuvin - şi nu urmăreau o transformare revoluţionară a societăţii. Comuniştii au încercat să-i mobilizeze pe săraci împotriva socialiştilor, dar moderaţii din armată s-au regrupat şi primejdia revoluţiei a fost înlăturată. Astfel a eşuat ultima revoluţie inspirată de comunişti în Europa.

I

Dacă perioada comunismului revoluţionar îşi trăise ultimele zile în Europa, în Africa era de-abia la început. în 1975, noul guvern al Portugaliei a acordat independenţă coloniilor; PAIGC a devenit partid de guvernământ în Guineea- Bissau, iar FRELIMO în Mozambic. Drumul spre independenţa Angolei s-a dovedit o zbuciumată luptă în trei, în care MPLA, susţinută de sovietici, se confrunta cu două mişcări regionale de eliberare - FNLA şi UNITA (ambele sprijinite în diferite momente fie de China, fie de Statele Unite). Când MPLA a început să câştige teren, Africa de Sud, încurajată de Washington, şi-a invadat vecina. Şi, cu toate că la început sovieticii nu au fost deloc încântaţi, Fidel Castro a trimis trupe cubaneze în partea cealaltă a lumii, să ajute MPLA. în acest moment, Africa de Sud s-a retras, lăsând MPLA stăpână pe câmpul de luptă - cel puţin pentru o perioadă. Atât în Angola, cât şi în Mozambic aveau să izbucnească în curând războaie civile ce s-au dovedit îndelungate, lupte care au fost văzute ca nişte confruntări între superputeri prin intermediari, dar care nu i- au împiedicat pe conducătorii ţărilor respective să încerce să construiască socialismul.în povestirea Iubirea secretă a Deolindei (O Secreto namoro de Deolinda), publicată în 1988, scriitorul mozambican Mia Couto vorbeşte despre o tânără din Maputo, cu numele Deolinda, care are o slujbă mizeră, vânzând nuci de caju. Viaţa ei nu este însă lipsită de agitaţie şi într-o zi vine acasă purtând o insignă cu „chipul fotogenic al lui Karl Marx, parcă neîmpovărat de ani". Tatăl ei este foarte nemulţumit; el nu-1 recunoaşte pe Marx ca fiind renumitul teoretician din secolul al XlX-lea al istoriei mondiale şi presupune că este vreunul pe care Deolinda 1-a cunoscut recent, „unul dintre străinii aceia care încep ca internaţionalişti şi ajung lucrători umanitari". „Să nu-1 mai văd niciodată pe individul ăsta că îţi adulmecă pieptul", îi spune el fetei. Deolinda îl ascultă resemnată şi îşi scoate insigna ofensatoare din piept, dar o ascunde într-o cutie, sub pat. Iar în fiecare noapte, înainte să adoarmă, scoate insigna „şi sărută barba zdrenţuită a filosofului".[75] Couto, un scriitor extrem de critic la adresa marxismului mozambican („sau marxianismul", cum îl numeşte el, „din respect pentru Marx"), considera manifestările acestuia în Mozambic ca un cult de import - un simbol opac al modernităţii occidentale, adorat, dar în acelaşi timp prost înţeles. Iar tipul de marxism importat de

marxiştii africani portughezi provenea, cu siguranţă, de la capătul modernist, occidentalizator al spectrului. Faptul este oarecum surprinzător; dată fiind istoria FRELIMO, ar fi fost de aşteptat ca liderii lui să dovedească o abordare maoistă, mai radicală, aplicând experienţa din războiul de gherilă la conducerea noii lor ţări. însă ei au adoptat cu fermitate un marxism în stil sovietic.[76] Aceasta se datora în parte alianţei cu sovieticii, dar, aşa cum am văzut, era şi un răspuns la eşecurile înregistrate deja de formele indigene de socialism. Aşa cum Mao însuşi a considerat pentru un timp la începutul anilor 1950, o versiune naţionalistă a stalinismului era reţeta pentru intrarea într-o lume modernă, cu oraşe şi industrii. Părea că funcţionase deja în alte părţi ale lumii, aşadar, de ce nu şi în Africa?Cu toate acestea, africanilor le-a fost mult mai greu decât chinezilor să lanseze acest proiect; statele lor erau mult mai slabe şi mai fragmentate de relaţiile de rudenie, de etnicitate şi de o moştenire colonială divizantă. Aşa cum arată limpede povestirea lui Couto, chiar dacă proiectul marxist-leninist îi atrăgea puternic pe unii provocându-le mari emoţii, era în mai mare măsură un vis în Africa decât în Eurasia lui natală.

Condiţiile pentru transplantarea marxism-leninismului în Angola şi Mozambic erau, trebuie să recunoaştem, cu totul nefavorabile. Spre deosebire de imperiile coloniale francez şi britanic, care îşi lăsaseră coloniile cel puţin cu sisteme administrative şi legale funcţionale, plecarea bruscă a miilor de colonişti portughezi a lăsat noile regimuri cu o elită intelectuală nesemnificativă şi fără un aparat de stat. Noile regimuri au fost obligate să naţionalizeze mare parte din industrie şi din terenuri pur şi simplu pentru a umple vidul lăsat de plecarea proprietarilor portughezi. Dar Neto, liderul angolez şi vechi stalinist, era mult mai precaut în eforturile de transformare a economiei decât mai puţin ortodoxul Machel din Mozambic. Pentru Machel, independenţa era şansa Mozambicului de a se moderniza cu adevărat şi de a scăpa de înapoierea pe care o punea pe seama exploatării portugheze. El proclamase în 1981: „Victoria socialismului este una a ştiinţei, este pregătită şi organizată ştiinţific. Planul este instrumentul de organizare ştiinţifică a acestei victorii... Totul trebuie să fie organizat, totul trebuie să fie planificat, totul trebuie să fie programat."[77]

Mozambicanii trebuiau să devină şi ei moderni. Ştiinţa avea să înlocuiască spiritismul şi ceremoniile pentru a aduce ploaia. FRELIMO a adus planificarea într-o ţară care era şi mai puţin pregătită pentru asta decât era Uniunea Sovietică în anii 1930, pentru că Mozambicul, ca multe alte ţări africane, era lipsit de un aparat de stat efectiv. Specialiştii în planificare sovietici şi est-germani i-au ajutat pe mozambicani, dar experienţa din biroul central din Maputo nu putea compensa nevoia disperată de administratori cu experienţă la toate celelalte niveluri ale sistemului economic. Chiar şi cele mai mari companii de stat aveau probleme: Petromoc, compania petrolieră de stat, nu a reuşit vreme de şapte ani să facă un bilanţ contabil.[78] între timp, sume uriaşe erau risipite pentru proiecte măreţe, cum a fost încercarea eşuată de a crea o industrie siderurgică. Planurile FRELIMO pentru agricultură erau şi mai ambiţioase. Regimul a creat ferme uriaşe de stat, care, deşi au mărit producţia, consumau mult prea multe resurse. Regimul a încercat totodată să-i mute pe ţărani în sate comunale noi, bine ordonate, cu servicii medicale, şcoli şi locuinţe curate, construite în şiruri. Conducerea FRELIMO era convinsă că astfel va îmbunătăţi viaţa ţăranilor, oferindu-le servicii publice mai bune, şi va distruge totodată autoritatea şefilor tradiţionali, creând un popor nou, modern, socialist. Aceste proiecte aminteau de unele programe comuniste europene - „agro-oraşele" plănuite de Hruşciov sau „sistematizarea satelor" a lui Ceauşescu -, dar erau influenţate şi de o pasiune pentru transformări grandioase, generalizată printre regimuri de diferite nuanţe ideologice, în care era inclus şi programul socialist de „ruralizare" din Tanzania. Dacă succesul acestor programe în ceea ce priveşte învăţământul şi sănătatea în Mozambic nu poate fi pus la îndoială, în termeni economici performanţele au fost foarte slabe şi, în plus, ele erau cât se poate de nepopulare printre ţăranii care erau obligaţi uneori cu forţa să trăiască şi să muncească în condiţiile respective.[79] Spre sfârşitul anilor 1970, mediul economic era nefavorabil pentru toate ţările în curs de dezvoltare, dar rezultatele proaste ale Mozambicului se explică în mare parte prin utopismul rigid al marxismului modernist ortodox.

Sistemul politic marxist-leninist nu a ajutat nici el la accelerarea dezvoltării Mozambicului. După cum preziseseră deja socialiştii

africani, partidul îngust, sectar, de avangardă s-a dovedit în mod special nepotrivit pentru condiţiile din Africa. Cadrele FRELIMO erau, poate, bine pregătite să impună programe radicale, dar au avut mult mai puţin succes în asigurarea participării entuziaste şi generale a populaţiei la astfel de proiecte. Conflictul care a rezultat a luat o coloratură etnică din ce în ce mai pronunţată. Angola era deja subminată de rivalităţi regionale cu bază etnică, moştenite de la regimul colonial, pe care puţin numeroasa şi autoritara MPLA (a cărei conducere încă era dominată de albi şi de mestiţos) le-a exacerbat. La puţin timp după ce a venit la putere, s-a confruntat cu o lovitură a aripii de stânga condusă de Nito Alves, un proeminent comandant negru din perioada gherilei, admirator al lui Enver Hodja, care i-a mobilizat cu succes pe locuitorii din mahalalele Luandei să ceară mai multă putere. Regimul lui Neto a supravieţuit doar cu ajutorul cubanezilor, dar din acel moment a ales să impună un marxism-leninism în stilul MPLA, recurgând la duritatea stalinistă, la violenţe sălbatice şi la o poliţie secretă brutală.[80]

La finalul anilor 1970, războaiele civile din Angola şi Mozambic erau pe sfârşite, dar aveau să reizbucnească în curând, odată ce Africa de Sud şi Statele Unite şi-au reluat ofensiva. în Mozambic, RENAMO (Resistencia Nacional Moţambicana - Rezistenţa Naţională din Mozambic), înfiinţată de Rhodesia şi condusă de coloniştii albi cu sprijinul exilaţilor proportughezi, a avut la început prea puţin efect. Dar odată cu începutul guvernării africane în Rhodesia (redenumită Zimbabwe), în 1979, Africa de Sud a demarat o politică mult mai agresivă împotriva Congresului Naţional African, care lansa atacuri de pe teritoriul Mozambicului. Regimul a pompat puternic resurse în RENAMO, care a dus o campanie foarte eficientă de destabilizare şi sabotaj. în Angola, de asemenea, o scurtă potolire a luptelor a dus la reizbucnirea războiului cu UNITA, sprijinită de americani. Războiul a continuat de-a lungul anilor 1980, alimentat de petrolul angolez, de competiţia dintre superputeri şi de conflictul cu mare încărcătură ideologică dintre marxism şi apartheidul sud-african.

Angola şi Mozambic s-au alăturat unei liste întregi de regimuri autodeclarate marxiste din Africa. în 1980, şapte dintre cele 50 de ţări africane şi arabe se descriau pe ele însele ca fiind marxist-

leniniste (Angola, Benin, Congo- Brazzaville, Etiopia, Madagascar, Mozambic şi Somalia), în timp ce alte nouă profesau o formă oarecare de socialism (Algeria, Guineea, Guineea-Bissau, Insulele Capului Verde, Libia, São Tomé şi Principe, Seychelles, Tanzania şi Zambia). în total, aproximativ un sfert din populaţia continentului trăia sub aceste regimuri, dar cele din Angola, Mozambic şi Guineea-Bissau se distingeau prin faptul că veniseră la putere ca rezultat al unor războaie de gherilă şi aveau ambiţii serioase de transformare a societăţii. Toate celelalte guvernări marxist-leniniste erau militare şi, cu excepţia Etiopiei, aveau ambiţii mult mai modeste. Totuşi, ele se înscriau foarte bine în tradiţia marxismului modernist - storcând resurse din zona rurală pentru a finanţa dezvoltarea urbană, favorizând populaţia oraşelor faţă de cea rurală şi finanţând o formă de stat social care, având preocupări legate mai degrabă de învăţământul superior decât de cel de masă, favoriza tot păturile mai avute.

Dar, dacă socialismul celor mai multe dintre aceste noi state militare marxiste părea în mare măsură retoric, exista un caz în care lucrurile nu stăteau aşa. Etiopia avea să trăiască experienţa uneia dintre ultimele revoluţii „clasice", amintind de predecesoarele ei din Franţa anului 1789 şi din Rusia în 1917. Pentru ultima oară, un vechi regim avea să se prăbuşească şi să lase locul unei politici marxiste radicale, amintind puternic de bolşevism

I

.în povestirea satirică Cazul sabotorului analfabet (1993), scriitorul etiopian Hama Tuma a descris tribunalul în care aveau loc o serie de procese politice absurde:

Deasupra scaunului judecătorului atârnă fotografia Marelui Preşedinte al ţării noastre. Se zvoneşte că unele cadre prea zeloase ar fi avut tupeul să propună să fie atârnate portretele lui Marx, Engels şi Lenin alături de cel al Preşedintelui, dar au fost executate pentru crima de internaţionalism rău-intenţionat şi lipsă de naţionalism revoluţionar. Se spune totuşi că înţeleptul Conducător, pentru a-i împăca pe ruşi (care, după cum ştiţi, au urechile foarte ascuţite), a construit monumente pentru Lenin şi Marx (bietul Engels încă mai aşteaptă!).[81]

Etiopia nu se deosebea de celelalte regimuri afro-comuniste prin folosirea marxism-leninismului pentru propriile scopuri naţionaliste; nu era ieşit din comun nici faptul că încerca să-i mulţumească pe ruşi. Dar exista o afinitate specială între Etiopia şi Rusia, pe care marxiştii din perioada respectivă au remarcat-o. Motivul era că revoluţionarii etiopieni trăiau într-o ţară foarte diferită de alţi marxişti africani, care ajunseseră la marxism prin lupta anticolonială de eliberare. La fel ca ruşii începutului de secol XX, ei locuiau într- un imperiu creştin ortodox stratificat, dar în declin, de tipul vechilor regimuri, şi simţeau că nu reuşesc să ţină pasul cu vecinii lor. Istoria Rusiei era, aşadar, fascinantă, şi unora li se părea că trăiesc şi ei experienţa bolşevică, dar mult accelerată.în 1957, într-un editorial dintr-un ziar studenţesc se declara: „atât etiopienii, cât şi străinii ne privesc ca pe o generaţie pe umerii căreia va sta marea responsabilitate de a pune Etiopia pe picior de egalitate cu restul lumii civilizate".[82] La vremea respectivă, unii credeau că ar putea să coopereze cu împăratul Haile Selassie. Acesta, care conducea din 1930, cu excepţia unei perioade de exil după invazia italiană, era un autocrat modernizator. La venirea lui la putere, Etiopia era o ţară agrară, controlată de aristocraţi care se bucurau de scutiri de taxe şi de munca gratuită a unei părţi din ţărănime. Era, totodată, un imperiu creştin ortodox, dominat de etnia amhara din nord şi, în mai mică măsură, de cea tigrină, care cuceriseră populaţiile neortodoxe din sud. Selassie a încercat să reformeze regimul, dezvoltând economia acestei ţări agrare sărace prin încurajarea industriei, dar

fără prea mult succes. El a vrut totodată să centralizeze statul şi să slăbească aristocraţia înfiinţând o clasă de oficiali educaţi şi o armată modernă, iar numărul studenţilor a crescut de la 71 în 1950 la circa 10 000 în 1973, pe lângă cei care studiau în străinătate (inclusiv 700 în Statele Unite, în 1970).[83] Aceasta era, bineînţeles, o strategie riscantă, întrucât presupunea ca tinerii să primească o educaţie prin care să devină moderni ca perspectivă, rămânând dispuşi să servească sub un autocrat care se pretindea descendent al regelui Solomon şi al reginei din Saba. Cum regimul lui Selassie devenea tot mai conservator şi represiv, construindu-şi propria aristocraţie de serviciu şi păstrând în acelaşi timp multe din puterile vechii nobilimi ereditare, modernizatorii din armată au început să-i reproşeze că a permis ca Etiopia să rămână în urma statelor decolonizate din Africa. în 1960, aceştia au organizat un puci, care a eşuat, dar care a arătat profunzimea dezamăgirii elitei. Ca şi predecesoarea ei rusă, autocraţia era tot mai puternic subminată de criticile modernizatorilor educaţi, de revoltele ţărăneşti şi de insurecţiile etnice - cele mai serioase având loc în Eritreea.

Aşadar, în Etiopia se potrivea perfect analiza ortodox-marxistă a „feudalismului" şi numeroşii studenţi care proveneau din medii umile nutreau simpatie pentru ţărănimea săracă şi se simţeau vinovaţi pentru privilegiile de care se bucurau ei, în mare măsură ca şi predecesorii lor ruşi. Dar influenţa Occidentului, nu cea sovietică, a contribuit la popularitatea marxismului. Regimul lui Selassie era aliat cu Statele Unite, iar studenţii educaţi în Occident au adus cu ei la întoarcerea acasă noul marxism la modă în campusurile americane, la fel cum procedau unii voluntari din Peace Corps.

în 1965, studenţii din Addis Abeba au început o campanie, cerând mai multe drepturi pentru locuitori şi sfârşitul muncii forţate, cu sloganurile „Pământ pentru cultivator" şi „Jos cu servitutea", iar până în 1968, aşa cum am văzut, mişcarea studenţească îşi legase propriile revendicări de lupta împotriva politicii americane în Vietnam şi a apartheidului din Africa de Sud.[84] în 1971, toţi cei zece candidaţi în alegerile pentru Uniunea Studenţilor acceptau că marxism- leninismul era singura ideologie posibilă pentru Etiopia;[85] după cum îşi amintea

un observator nesimpatizant: „Marxismul era considerat a fi adevărul absolut... fiecare element al nemulţumirii adolescentine era definit în termeni marxişti. Mulţi nu citiseră nimic despre el, dar asta nu avea nici o importanţă. Erau obsedaţi de el."[86]
în cele din urmă, o criză economică a fost cea care a dus la căderea lui Selassie: foametea din 1973-1974, pe care regimul a gestionat-o cu incompetenţă, şi creşterea preţului petrolului. Revoluţia a început în februarie 1974 cu o revoltă a ofiţerilor de grad inferior din armată, nemulţumiţi de condiţiile proaste şi de duritatea cu care îi tratau superiorii. Protestele lor au fost urmate de greve şi, în pofida unei încercări făcute de noul guvern liberal al lui Endalkachew de a pregăti reforme constituţionale, tulburările au continuat până când un grup de tineri ofiţeri, aşa-numiţii Derg (Comitetul), a luat puterea în vară, înlăturându-1 pe împărat în septembrie.
La început, majoritatea celor din Derg optau pentru o formă de socialism african în stilul lui Nyerere - „socialism etiopian" -, dar foarte devreme s-a conturat un grup influent în jurul prim-vicepreşedintelui Derg, Mengistu Haile Mariam, sensibil la mesajele gălăgioasei şi prestigioasei stângi marxiste studenţeşti. Originile lui Mengistu sunt obscure, dar se pare că tatăl lui a fost un sărac din sud, servitor la un bogătaş din nord.[87] Din moment ce avea pielea închisă la culoare, cum aveau cei mai mulţi din etnia amhara, era privit cu siguranţă de mulţi etiopieni ca având o origine de „sclav".
Mengistu se simţea foarte frustrat din cauza originii sale modeste, dar avea avantajele lui în politică. Era foarte priceput în a judeca situaţiile politice şi în a- şi ascunde adevăratele intenţii.[88] Iar pentru jurnalistul francez René Lefort, originea lui umilă era un avantaj real în politica revoluţionară a anilor 1970:
în fruntea ţăranilor din sud sau a săracilor din capitală... el încarnează răzbunarea care justifică uzurparea, Robin Hood urcat pe tron, la fel ca acei împăraţi din trecut care apar ca nişte hoţi şi îşi cuceresc coroana, aducând până la urmă poporului domnia dreptăţii.[89]
Dar Mengistu, chiar dacă se pretindea apărătorul săracilor, nu era un populist romantic. Poate că avea o origine socială modestă şi o educaţie limitată, dar a făcut eforturi serioase să se asimileze elitei

amhara şi avea talentul oratoric pentru a exprima un pasionat naţionalism etiopian, de nuanţă amhara. în unele privinţe, trecutul lui nu era foarte diferit de cel al lui Stalin: desconsiderat ca membru al unei naţionalităţi sudice cucerite într-un imperiu multietnic, dornic să se asimileze în cultura „superioară", mai modernă, şi să-şi facă astfel drum spre centrul de putere.[90]
Politicile lui Mengistu aveau o legătură strânsă cu trecutul lui. La fel ca Stalin, el a înţeles forţa mobilizării populare, dar în acelaşi timp era hotărât să pună bazele unei modernităţi „avansate", prin intermediul unei autorităţi puternic centralizate şi chiar al forţei brute, chiar dacă insista că revoluţia etiopiană putea evita violenţa (spre deosebire de Revoluţia din Anglia din 1688 despre care pretindea că dusese la moartea a sute de mii de oameni).[91] Cu toate că la început nu ştia prea multe despre marxism, el şi ceilalţi membri radicali din Derg ţineau foarte mult să-şi asigure sprijinul studenţilor marxişti.
Prima dovadă importantă a radicalismului din Derg a fost decizia lui din martie 1975 de a naţionaliza pământul şi de a-1 da celor care îl cultivau. Planul, pus la punct de un grup de funcţionari radicali din serviciul civil al lui Haile Selassie (mulţi dintre ei educaţi în Statele Unite), concretiza o veche dorinţă a stângii etiopiene marxiste de a aboli „feudalismul" şi ignora avertismentele liberalilor, că avea să ducă la violenţe.
La fel cum făcuse Stalin în anii 1920, Derg a mobilizat studenţii de la oraş să ducă revoluţia la ţară. Atât regimul, cât şi studenţii vedeau proiectul în moduri foarte asemănătoare: o campanie în stil militar pentru a duce iluminarea în înapoiata şi superstiţioasa zonă rurală, unificând astfel naţiunea. Cuvântul „campanie" (zemecha) folosit în titulatura „Dezvoltare prin campania de cooperare, iluminare şi muncă" era unul care descrisese cucerirea în stilul cruciadelor a sudului de către nordul creştin, în secolul al XlX-lea; astfel, în ciuda ateismului lor, studenţii au adus cu ei aroganţa trecutului. „Secole de-a rândul", a declarat Derg, „poporul în general şi conducătorii în particular au trăit cu credinţe demodate"; „aceste idei divizante lucrau împotriva progresului şi a iluminării."[92]
Studenţii etiopieni par să fi fost la fel de entuziaşti ca predecesorii lor ruşi, dar, spre deosebire de aceştia, se bucurau de un sprijin considerabil din partea ţăranilor din sud. Ţăranii doreau cu

disperare să scape de dominaţia stăpânilor militari de altă etnie, veniţi din nord (numiţi neftenya - „puşcaşii"), care instauraseră un regim foarte exploatator. Sosirea studenţilor zemecha putea, aşadar, să stârnească revendicările revoluţionare şi separatismul etnic, cu care studenţii simpatizau frecvent. Aceasta era însă tocmai ce voia Derg să evite, preocupat de integritatea Etiopiei, iar rezultatul a fost recursul la forţă şi dezamăgirea studenţilor. Totuşi, deşi studenţii se uneau cu ţăranii împotriva moşierilor din nord, ei puteau şi să intre în conflict cu ei atunci când încercau să le impună „iluminarea", aşa cum făcuseră şi predecesorii lor sovietici. Iar diferenţele etnice dintre studenţii „iluminatori" şi ţărani puteau face ca violenţa să fie extremă. într-un astfel de episod, studenţii au încercat să submineze puterea unui şef local, important atât din punct de vedere religios, cât şi politic. Potrivit unui raport american:

într-un act de sfidare calculată, semidivina şi de obicei ascunsa geramanja a fost plimbată în batjocură pe străzile unui oraş de provincie... studenţii au profanat deliberat vasele sacre ale lui geramanja şi, după cină, au aşezat un manjo din casta inferioară pe calul lui special. Adepţii lui geramanja, înfuriaţi, au aşteptat până când studenţii s-au adunat în clădirea unei şcoli din vecinătate. Atunci au înconjurat clădirea şi i-au dat foc.[93]

Oficial, Derg continua „socialismul etiopian", dar acesta arăta mai mult a marxism-leninism, iar reforma agrară a fost salutată de studenţii marxişti. Din septembrie 1975, Derg a început să formuleze o doctrină marxist-leninistă şi a încercat să formeze o alianţă mai oficială cu partidele marxiste. Dar marxismul etiopian era divizat între marxismul mai stalinist, modernizator, al Mişcării Socialiste a Tuturor Etiopienilor (MEISON), ai cărei membri erau în general etnici din sud, şi marxismul mai descentralizat al Partidului Revoluţionar Popular Etiopian (EPRP), „maoist", având membri mai ales din nord. Nu a fost deloc surprinzător că Mengistu s-a aliat până la urmă cu MEISON. în parte, aceasta a fost cauza izbucnirii unor conflicte serioase, atât în Derg, cât şi în mişcarea marxistă. Regimul a încercat să suprime EPRP, iar acesta a trecut în clandestinitate şi a lansat o campanie de gherilă, ducând la o sălbatică „teroare roşie" ce a durat aproximativ un an, de la începutul lui 1977. Violenţa era extremă şi din când în când

izbucnea şi pe străzi - cele mai notabile fiind masacrele ce au urmat după încercarea EPRP de a tulbura marşurile de 1 Mai 1977 din Addis Abeba.
Extremismul lui Mengistu a intensificat mişcările separatiste - eritreenii marxişti, tigrinii de inspiraţie maoistă şi rebelii din alte regiuni -, iar el însuşi şi- a văzut locul din Derg în pericol. Poziţia lui a slăbit şi mai mult când Statele Unite, care, pe linia de Realpolitik a lui Kissinger, continuase să finanţeze regimul în pofida violenţei Derg, a început să-şi reducă ajutorul sub administraţia Carter şi să sprijine inamicul Etiopiei, regimul oficial marxist din Somalia. între timp sovieticii, care până atunci susţinuseră Somalia, au început să se apropie de Etiopia. Somalezii, simţind slăbiciunea instalată după retragerea sprijinului american, au invadat regiunea Ogaden din Etiopia. însă războiul, departe de a submina Derg, a folosit la consolidarea regimului, în mare măsură la fel cum al Doilea Război Mondial revigorase conducerea lui Stalin. Mengistu a putut să se prezinte ca apărător al naţiunii şi, într-o asemănare şi mai izbitoare cu trecutul stalinist, a început să se asocieze cu Biserica Ortodoxă din Etiopia, pentru a strânge laolaltă naţiunea împotriva străinilor. El a adoptat ideologia stalinismului radical şi în alte privinţe. Era hotărât să recurgă la forţă pentru a păstra statul etiopian ierarhizat multietnic, în care amhara controlau alte etnii, şi, pentru a sublinia şi mai mult asemănarea, a adoptat un stil monarhic, apărând în public pe un fotoliu aurit şi îmbrăcat în catifea roşie, ca un tron, de pe care urmărea paradele militare.[94]
în 1978, Mengistu, cu ajutor militar sovietic şi cubanez, precum şi cu sprijinul ţăranilor din sud din care îşi formase armata, câştigase războiul din Ogaden. îşi zdrobise şi rivalii pe plan intern, iar insurgenţele separatiste fuseseră zăgăzuite. După victorie, el a reluat transformarea economiei, stabilind norme pentru agricultură şi construind industria după o strategie stalinistă. Rezultatul a fost rezistenţa pasivă a ţăranilor şi eroziunea solului, care au contribuit, laolaltă cu războiul tigrin şi seceta, la declanşarea unei foamete devastatoare în 1984.[95] Regimul a neglijat dezastrul, fiind constrâns să acţioneze doar de către reacţiile internaţionale indignate (la care a ajutat şi concertul rock umanitar televizat Live Aid), dar soluţiile lui au cauzat traume şi

mai mari. El a decis să mute ţăranii, într-un program coercitiv de înfiinţare de sate, ce a mărit şi mai mult sprijinul pentru mişcările de gherilă ce ameninţau acum regimul.
Mengistu a fost unul dintre cei mai credincioşi discipoli ai lui Stalin, iar lumii i s-a reamintit ce efecte devastatoare are această formă violentă de politică. Din nou, resentimentele create de un vechi regim pe cale să se prăbuşească dăduseră naştere unui Prometeu modernizator furios şi distructiv. Dar chiar şi cruzimea lui Mengistu a fost pusă în umbră când, la câteva săptămâni după ce Derg şi-a lansat campania de transformare rurală, un alt regim comunist de o violenţă extraordinară a venit la putere. în aprilie 1985, Partidul Comunist din Kampuchia (cunoscut drept „khmerii roşii") a ocupat Phnom Penh. Khmerii roşii erau adepţii unei variante de comunism foarte diferită de stalinismul african prourban din Etiopia. Era un marxism maoist, care se baza mai degrabă pe ţărani decât pe avangarda urbană pentru a-şi îndeplini scopurile de modernizare şi de afirmare naţională. Khmerii roşii aveau să arunce Cambodgia (sau Kampuchia, cum îi spuneau ei) într-o lume şi mai de coşmar decât aceea a Revoluţiei Culturale, urmărită cu o violenţă ce a

reuşit până la urmă să distrugă modernitatea pe care încerca să o creeze

.în 1971, un student francez preocupat de budismul cambodgian, care făcea un tur al zonelor rurale din Cambodgia, François Bizot, a fost capturat de gherilele khmerilor roşii care luptau împotriva regimului sprijinit de americani al lui Lon Noi. Bănuit că ar fi spion american, Bizot a fost închis într-un lagăr, iar fascinantele şi subtilele lui memorii din captivitate includ o relatare zguduitoare a conversaţiilor cu cel care îl ţinea prizonier, „tovarăşul Duch", un fost profesor de matematică ce avea să devină conducătorul faimoasei camere de tortură, închisoarea Tuol Sleng (S-21).[96] în pofida circumstanţelor, între Bizot şi Duch s- a stabilit o relaţie neobişnuită şi cei doi s-au angajat într-o discuţie extraordinară privind comunismul kampuchian. Bizot, un admirator entuziast al culturii cambodgiene tradiţionale, 1-a provocat pe Duch cu o critică aspră a ceea ce era, după el, impulsul prometeic, modernizator, al khmerilor roşii - mai precis subordonarea faţă de ideile occidentale, dispreţul la adresa ţăranilor „înapoiaţi" şi disponibilitatea de a sacrifica oamenii de rând pe altarul măreţiei naţionale: „Dacă distrugeţi aceste structuri ale societăţii ţărăneşti, dacă impuneţi un nou model raţional, nu riscaţi să-i umiliţi pe oameni mai mult decât au făcut-o inamicii voştri?" a întrebat el. însă Duch a refuzat să accepte că ţărănimea s-ar opune modernizării, insistând că avea să primească bucuroasă programul khmerilor roşii:

„Ba dimpotrivă!" a explodat el. „Este din cauză că... noi ştim că ţăranii sunt izvorul cunoaşterii adevărate, de aceea vrem să-i eliberăm de oprimare şi abuz. Ei nu sunt ca leneşii de călugări [budişti], care nu ştiu să cultive orez. Ţăranii ştiu cum să ia în mână hăţurile destinului lor... Această societate va păstra doar ce este mai bun în ea şi se va descotorosi de rămăşiţele contaminate din actuala perioadă de declin... este mai bine să avem o Cambodgie slab populată decât o ţară plină de incompetenţi!"[97]

în acelaşi timp, însă, el s-a declarat hotărât să-i ajute pe acei ţărani care dorea

usă-şi asume responsabilităţile: „Datoria mea este să-1 duc pe fiecare dintre ei înapoi la o viaţă a plăcerilor simple; ce-şi poate dori cineva mai mult de la viaţă decât o bicicletă, un ceas şi un radio cu tranzistori?"[98]

Duch a continuat, acuzându-1 pe Bizot de ipocrizie, pentru că a uitat că Franţa crease o naţiune printr-o revoluţie sângeroasă, la fel cum uriaşele temple cambodgiene antice de la Angkor Wat ceruseră sacrificii masive:

Mi se pare că eşti foarte timid, pentru un francez. Nu aţi avut chiar voi o revoluţie şi nu aţi executat sute şi sute de oameni? Vrei să-mi spui că amintirea acelor victime vă împiedică să-i glorificaţi în cărţile de istorie pe oamenii care au fondat naţiunea în acele zile? La fel este şi în cazul monumentelor de la Angkor, cărora toată lumea le admiră arhitectura şi măreţia... Cine se mai gândeşte acum la preţ, la nenumăraţii oameni care au murit epuizaţi de muncă de-a lungul secolelor? Contează prea puţin cât de mare este sacrificiul făcut; ceea ce contează este măreţia scopului pe care ţi l-ai ales.[99]

Bizot a fost şocat de lipsa de sensibilitate a lui Duch, dar sentimentele pe care le încerca erau complexe:

Până în acel moment, fusesem convins de imaginea arogantă a călăului brutal. Acum însă îmi apăruse deodată în faţă, în imensa lui solitudine, omul unui crez, privind în zare cu o expresie ce combina strălucirea cu amărăciunea. Tocmai când el îşi dezvăluia cruzimea, m-am surprins că încep să-1 privesc cu afecţiune... în timp ce mă uitam la el, ochii mi s-au umplut de lacrimi, de parcă aveam de-a face cu un prădător periculos pe care însă nu puteam să-1 urăsc... Inteligenţa îi fusese ascuţită ca şi colţii unui lup sau ai rechinului, dar psihologia lui umană fusese păstrată cu grijă. Pregătit în acest mod, stăpânii lui îl foloseau ca pe o rotiţă într-un orologiu vast, mai presus de puterea lui de înţelegere.[100]

Indiferent dacă Bizot a avut sau nu dreptate în ceea ce priveşte motivaţiile lui Duch şi în convingerea lui că acesta era victima unor şefi inumani, relatarea pe care o face privind concepţiile lui Duch ne ajută să înţelegem de ce conducătorii khmerilor roşii, precum Duch, erau pregătiţi să organizeze asemenea violenţe. Limbajul lui Duch - şi în special laudele la adresa realizărilor străvechii civilizaţii Angkor - era mai explicit naţionalist decât al celor mai

mulţi comunişti şi este limpede că războiul şi naţionalismul cambodgiene trebuie să se afle în centrul oricărei explicaţii a acestor evenimente. Dar vorbele lui amintesc de ceea ce am întâlnit deja în gândirea radicală voluntaristă a lui Stalin şi a lui Mao - că măreţia naţională şi succesul economic pot fi realizate doar dacă oamenii se transformă în eroi cu spirit de sacrificiu, în timp ce aceia care nu sunt eroici sau de încredere trebuie eliminaţi. Dar khmerii roşii erau mai degrabă maoişti decât stalinişti în încrederea lor în virtuţile ţărănimii, cel puţin în teorie; ei nu aveau dispreţul pentru cultura rurală sau admiraţia pentru urban pe care le nutreau staliniştii. Totuşi, „Statul comunist nr. 1", cum îşi numeau ei regimul, a mers mai departe şi decât Mao în valorizarea radicalismului contra laturii modernizatoare a sintezei prometeice şi în eforturile de a mobiliza naţiunea ca pe o armată ţărănească de gherilă în vreme de război. Khmerii roşii s-au folosit totodată de puternicele resentimente ale celor de la sate faţă de orăşeni. Consecinţa au fost asasinatele şi distrugerile pe scară masivă.

Conducătorul khmerilor roşii, Saloth Sar (mai bine cunoscut sub pseudonimul Pol Pot), a ajuns la versiunea lui extremistă de marxism în cursul unei vieţi care a fost, în multe privinţe, asemănătoare celor ale altor lideri comunişti asiatici. El provenea dintr-o familie de ţărani bogaţi (ca şi alţi şefi comunişti din lumea în curs de dezvoltare); a plecat în străinătate ca student şi acolo a făcut cunoştinţă cu ideile comuniste, iar apoi s-a întors într-o ţară măcinată de războaiele de gherilă anticoloniale şi postcoloniale. Dar perspectiva lui a fost şlefuită şi de ierarhiile etnice şi sociale din ţara lui natală. Cambodgia era o parte preponderent agrară a Indochinei Franceze, iar khmerii budişti autohtoni erau în general ţărani. Francezii îi considerau pe khmeri mai puţin evoluaţi decât vietnamezii confucianişti, care ocupau multe dintre funcţiile din administraţie, iar naţionaliştii cambodgieni erau din ce în ce mai nemulţumiţi de statutul lor inferior printre vietnamezii şi chinezii dominanţi. în copilărie, în anii 1930, Pol Pot însuşi a avut legături strânse cu aspectele tradiţionaliste ale culturii cambodgiene: a petrecut câteva luni ca novice într-o mănăstire budistă, unde a primit o educaţie tradiţională, cu puternic accent pe disciplină. Familia lui avea legături şi cu casa regală: o verişoară a lui Pol Pot,

numită Meak, făcea parte din baletul regal şi a devenit consoartă a regelui, iar Pol însuşi a petrecut un timp la palat. Nu ştim ce părere avea despre curtea regală la vremea respectivă, dar ulterior a denunţat monarhia şi decadenţa ei în termeni foarte duri.[101] Iar, dacă până atunci nu fusese conştient de asta, trebuie să fi înţeles care era locul cambodgienilor în structura etnică a societăţii atunci când a mers la şcoală în Phnom Penh, un oraş dominat de francezi, vietnamezi şi chinezi. Toate acestea ar putea fi în parte motivul pentru care a ajuns să creadă că statutul Cambodgiei putea fi ridicat doar prin eliminarea culturii ei tradiţionale.

Pol Pot s-a maturizat într-o perioadă de tulburări naţionaliste, când francezii îşi reimpuseseră controlul, după cel de-al Doilea Război Mondial, dar tolerau o monarhie constituţională sub prinţul Norodom Sihanouk. Deşi era un student mediocru, Pol a reuşit să obţină în 1949 o bursă de studiu în Franţa, la Institutul de Radio-Electricitate din Paris, dar subiectul îl interesa prea puţin. Mult mai atrăgătoare i s-au părut istoria Franţei şi politica naţionalistă, iar Rousseau era unul dintre autorii lui preferaţi. Şi într-o vreme în care Partidul Comunist avea o influenţă atât de mare în Franţa, nu a fost o surpriză că a ajuns pe orbita comunismului.

Pol lua parte la grupuri de discuţie marxiste şi a devenit membru al Partidului Comunist Francez. Un contemporan îşi aminteşte că avea o admiraţie deosebită pentru ideea lui Stalin de partid secretos, de avangardă, şi pentru Stalin însuşi; el chiar şi-a pus în cameră portretul acestuia.[102] Când s-a întors în Cambodgia, la începutul anului 1953, comuniştii vietnamezi extinseseră dincolo de graniţă lupta de gherilă împotriva francezilor şi controlau cam a şasea parte din teritoriul Cambodgiei. Pol a intrat în Partidul Comunist din Indochina, înfiinţat de vietnamezi, şi s-a alăturat pentru o vreme unui grup de gherilă, deşi probabil că nu a participat direct la lupte. Tot în acel an, la scurt timp după ce Franţa a acordat independenţă Cambodgiei, el s-a întors la Phnom Penh şi a devenit activist comunist în secret, în paralel cu activitatea de profesor. Era foarte iubit, iar unul dintre studenţi îşi amintea de stilul lui blând şi cald:

îmi amintesc de felul în care Pol Pot vorbea limba franceză: blând şi muzical. Era evident atras de literatura franceză în general şi de poezie în particular... Mulţi ani mai târziu, la Paris, l-am văzut la

televizor, vorbind în cambodgiană... Discursul lui venea în salve, fără note, căutându-şi puţin vorbele, dar fără să-şi piardă vreodată şirul, cu ochii pe jumătate închişi, transportat de propriul lirism.[103]
Stilul de predare monastic al lui Pol a fost şi el eficient pentru atragerea călugărilor, a profesorilor şi a studenţilor din Phnom Penh către Partidul Comunist într-o perioadă în care Sihanouk, un modernizator autoritar, extindea învăţământul. în 1962, la moartea misterioasă a conducătorului Partidului Comunist, Pol a devenit secretarul în exerciţiu al partidului. Dar revoltele studenţeşti din 1963 l-au forţat să fugă în taberele de gherilă din estul şi nord-estul ţării. Pol luase drumul urmat de Mao şi de comuniştii chinezi după 1927, plecând de la oraş la ţară.
La începutul anilor 1960, Sihanouk, dorind cu disperare să ţină Cambodgia în afara războiului din Vietnam, a rupt alianţa cu Statele Unite şi a încheiat una nouă cu China şi cu Vietnamul de Nord, permiţând gherilelor vietnameze să-i folosească teritoriul. Vietnamezii nu ţineau, aşadar, deloc ca mişcarea comunistă din Cambodgia să atace regimul Sihanouk, mesaj pe care l-au comunicat clar când Pol Pot a făcut o vizită la Hanoi, în 1965. Radicalul Pol căuta sprijin pentru insurgenţa lui şi a fost nemulţumit de vietnamezii care îl priveau de sus, dar a avut parte de o primire mult mai călduroasă la Beijing, pe care 1-a vizitat spre sfârşitul anului. Nici chinezii nu voiau să-1 sprijine împotriva lui Sihanouk, dar erau mai politicoşi, iar Pol a fost entuziasmat de atmosfera radicală pe care a găsit-o acolo. Mişcarea de Educaţie Socialistă era în plină desfăşurare, iar până la Revoluţia Culturală rămăseseră doar câteva luni. Vizita în China din 1965 şi cea următoare, din 1970, au avut un impact uriaş asupra gândirii lui Pol Pot şi aveau să-i formeze o nouă viziune. La întoarcere, el a schimbat numele partidului comunist, din Partidul Revoluţionar Muncitoresc, în stil vietnamez, în Partidul Comunist din Kampuchia, în stil chinez, şi a plecat din regiunile sub influenţă vietnameză spre o parte mai îndepărtată din nord-est, locuită de minorităţi „tribale" şi asemănătoare cu Yan'an. Khmerii roşii au început totodată să se pregătească pentru lupta armată împotriva lui Sihanouk, pe care au declanşat-o în anul următor.[104]
în 1969-1970, perspectivele păreau mult mai luminoase pentru comuniştii radicalizaţi ai lui Pol Pot, în parte ca rezultat al

strategiei Washingtonului în Vietnam. în 1969, americanii au început să bombardeze bazele vietnamezilor din Cambodgia, demonstrând astfel eşecul lamentabil al eforturilor lui Sihanouk de a evita războiul. Ei i-au precipitat totodată căderea, printr-o lovitură de stat proamericană. Vietnamezii, khmerii roşii şi Sihanouk erau acum uniţi împotriva regimului susţinut de Washington al lui Lon Noi, iar în 1972 khmerii roşii ajunseseră să controleze cam jumătate din teritoriul Cambodgiei, mai ales zonele rurale. Conduşi de profesori şi de oameni de la oraş, cei mai mulţi dintre recruţi
erau tineri ţărani săraci, iar metoda maoistă clasică - autocritică, şedinţe de învăţământ politic şi muncă fizică - a fost folosită pentru a crea o forţă unită. Aceasta a fost perioada în care khmerii roşii şi-au început campania împotriva „feudalismului" în zonele pe care „le eliberaseră", eradicând budismul şi impunând un egalitarism extrem, colectivist, simbolizat prin obligativitatea ca toţi ţăranii să poarte pantaloni şi bluze negre identice.
în 1973, configuraţia forţelor s-a schimbat din nou, întrucât vietnamezii ajunseseră la un acord cu americanii să se retragă din Cambodgia, iar khmerii roşii au fost lăsaţi singuri - supăraţi pe Hanoi, dar continuând lupta. Bombardamentele americane s-au intensificat, dar aceasta probabil n-a făcut decât să mărească sprijinul pentru gherile. Pe 17 aprilie 1975, locuitorii din Phnom Penh priveau neliniştiţi cum tinerii ţărani ai khmerilor roşii intră victorioşi în capitală - la fel cum priviseră locuitorii Beijingului în 1949. în curând s-a văzut că aveau toate motivele să îşi facă griji. Partidul care preluase controlul asupra Cambodgiei era atât de neobişnuit, încât unii se întrebau dacă ar trebui să-1 mai numească marxist. Unii au pus caracteristicile sale pe seama influenţei budismului theravada, colectivist şi fatalist, iar aceasta a fost şi explicaţia lui François Bizot pentru mişcarea extraordinară.[105] El 1-a şi întrebat, de altfel, pe nervosul Duch:
Nu cumva apăraţi o nouă religie? V-am urmărit şedinţele de educaţie şi nu sunt foarte diferite de cursurile de doctrină budistă: renunţarea la posesiunile materiale, ruperea legăturilor de familie, care ne slăbesc şi ne împiedică să ne devotăm cu totul lui Angkar [Organizaţia], părăsirea părinţilor şi a copiilor pentru a sluji

revoluţia. Să ne supunem disciplinei şi să ne mărturisim greşelile.[106]
Recruţii ţărani ai khmerilor roşii primeau aceste învăţături fără nici o referire la Marx sau Lenin, iar până în 1977 nici măcar nu li s-a spus că era vorba de partidul comunist, cerându-li-se în schimb supunere faţă de Organizaţia Revoluţionară (Angkar Padevat). Motivele erau în parte naţionaliste: khmerii roşii erau extrem de xenofobi şi nu voiau să recunoască nici o ascendenţă străină, mai ales dacă era vorba de mult-urâţii vietnamezi. După cum a declarat Pol Pot în
discursul prin care a anunţat victoria: „Am câştigat o victorie totală, definitivă şi curată, iar asta înseamnă că am câştigat-o fără vreo legătură sau implicare străină."[107] Dar khmerii roşii erau totodată şi de o secretomanie extraordinară. Convinşi că aveau puţin timp la dispoziţie să se pregătească pentru un contraatac, ei au continuat să se poarte ca şi cum ar fi dus încă un război revoluţionar. Guvernul era format în secret, iar conducătorii aveau cu toţii nume de cod. „Fratele nr. 1" (Pol Pot), „Fratele nr. 2" etc. Numele „Pol Pot" s-a auzit pentru prima dată în public în timpul „alegerilor" din 1976, când acest personaj misterios a fost identificat, în mod bizar, ca „muncitor pe o plantaţie de cauciuc".[108]
Oficialii khmerilor roşii le spuneau străinilor că Saloth Sar a murit. Războiul şi naţionalismul extrem, plin de resentimente au contribuit fără îndoială la această secretomanie şi la xenofobie, dar un rol a jucat şi exemplul protectorului vietnamez de altădată al khmerilor roşii. Viet Minh se prezenta ca fiind un front naţionalist larg, fără să facă vreodată oficial referire la marxism- leninism.[109] în alte privinţe, khmerii roşii au urmat tradiţia maoistă de a ridica ţărănimea la statutul de clasă revoluţionară. Cambodgienii au mers însă mult mai departe. Aşa cum am văzut, Mao idealiza virtuţile ţărănimii, dar a rămas întotdeauna convins de supremaţia absolută a proletariatului. Khmerii roşii, în schimb, considerau că ţărănimea este „clasa muncitoare" şi discriminată în favoarea orăşenilor. Una dintre primele lor decizii a fost comanda ca Phnom Penh şi toate oraşele să fie evacuate, iar locuitorii lor - peste două milioane de oameni - să fie trimişi la ţară şi să muncească forţat în ferme agricole.

Nu este clar care a fost motivaţia exactă.[110] în mare măsură, se exploatau resentimentele ţărănimii faţă de oraşe, mai bogate şi cosmopolite. Politica era una a răzbunării. Aşa cum a explicat partidul membrilor lui când a început evacuarea oraşelor, „cei de la oraş au dus o viaţă uşoară, pe când cei de la ţară au trăit vremuri foarte grele... Moralitatea oraşelor sub Lon Noi nu a fost pură şi curată, ca în zonele eliberate."[111] Dar amintea şi de persecuţiile din alte ţări comuniste, prin amestecul ideologiei cu securitatea. Locuitorii oraşelor erau văzuţi ca potenţiali opozanţi, dar şi ca fiind corozivi ideologic, deoarece crescuseră „în mizeria culturii imperialiste şi colonialiste".[112]

în alte privinţe, însă, politica dusă de khmerii roşii era o versiune extremă a maoismului egalitar din timpul Marelui Salt înainte. Banii au fost aboliţi şi toţi locuitorii, inclusiv cei deportaţi, au devenit muncitori la ferma colectivă. Viaţa urbană a fost distrusă, oraşele golite, iar şcolile închise. Ţara întreagă a devenit un lagăr uriaş de muncă în agricultură şi vieţile tuturor erau dedicate muncii şi
educaţiei politice. Regimul a căutat să distrugă vechile ierarhii sub toate formele. Copiilor li se cerea să se adreseze părinţilor cu „tovarăşe tată" şi „tovarăşă mamă", iar formula „domnule" a fost interzisă.[113] Căsătoriile se făceau doar cu aprobarea partidului. Pol Pot a afirmat chiar că „mamele n-ar trebui să aibă prea mult de-a face cu copiii lor" şi au fost create cantine comunale, pentru a împiedica legăturile de familie.[114] în acelaşi timp, însă, au apărut noi diviziuni ale societăţii, după clasă şi ideologie: deportaţii din oraşe („oamenii noi") erau trataţi drept cetăţeni de mâna a doua, în timp ce „oamenii de bază" erau împărţiţi în două grupuri: ţăranii săraci loiali („membri cu drepturi depline") şi cei parţial de încredere („candidaţii"). Raţiile şi privilegiile depindeau de statutul fiecăruia în noua ierarhie, deşi, teoretic, cineva se putea ridica prin muncă grea şi devotament.[115]

Pol Pot a urmat, de asemenea, tradiţia lui Mao şi a marxism-leninismului radical, în dorinţa de a organiza un „mare salt înainte" spre abundenţa agricolă şi, în cele din urmă, spre industrializare. în 1976, în timp ce khmerii roşii lansau raiduri peste graniţă în Vietnam şi conflictul cu ţara vecină se intensifica, Pol Pot şi-a anunţat Planul pe patru ani de construire a socialismului în toate

domeniile, ca parte a strategiei de apărare a naţiunii. Planul era unul dintre cele mai neştiinţifice produse vreodată în lumea comunistă. Lipsit de detalii, construit neglijent şi ambiţios peste măsură, dovedea lipsa totală de interes a conducerii khmerilor roşii pentru ştiinţele economice şi se baza în general pe puterea voinţei. „Când unui popor i se trezeşte conştiinţa politică", declara un oficial, „atunci poate face orice"; „inginerii noştri nu pot face ceea ce pot oamenii să facă".[116] Orgoliosul Pol Pot era convins, „Kampuchia Democratică" nu numai că avea să-şi ajungă din urmă vecinii, dar urma să devină un far călăuzitor pentru toate celelalte state comuniste. Avea să fie cu adevărat „statul comunist nr. 1". Din proiectele de industrializare nu s-a făcut mare lucru, dar planul de creştere a recoltei de orez a trimis peste un milion de cambodgieni - mulţi dintre ei „oameni noi" de origine urbană - să amenajeze terenuri agricole în sălbăticie. Zeci de mii de oameni au murit de foame şi din cauza bolilor, dar khmerii roşii îi tratau cu duritate pe aceşti duşmani de clasă, conform notoriei declaraţii: „Nu e nici un câştig dacă vă păstrăm şi nici o pierdere dacă vă distrugem."[117] Ei erau consideraţi cetăţeni de mâna a doua şi puteau fi ucişi pentru abateri minore. Dar toţi ţăranii, fie ei „de bază" sau „noi", erau obligaţi să predea cote mari de orez şi aveau de suferit din această cauză.

Totuşi, existau şi aspecte mai staliniste în gândirea khmerilor roşii, ceea ce era de
aşteptat, dată fiind influenţa Partidului Comunist Francez asupra conducătorilor lor. Erau menţinute, de asemenea, legături strânse cu Coreea de Nord.[118] Nu a existat o mobilizare în stilul Revoluţiei Culturale, iar atitudinea faţă de „duşmani" amintea şi ea de cea stalinistă de la sfârşitul anilor 1930: aceştia trebuiau executaţi, nu reeducaţi. La fel ca Stalin, Pol Pot considera că succesul în război necesită campanii împotriva „duşmanilor" ascunşi în interior şi punea eşecurile economice pe seama lipsei de devotament a „oamenilor noi", pe „microbii" duşmani ce „se infiltrau în toate colţurile partidului" şi aveau potenţialul de a produce „pagube serioase". Ca un ecou şocant al limbajului lui Stalin, Pol Pot declara: „Mai există elemente trădătoare, secrete, îngropate în interiorul partidului, sau au dispărut? Potrivit observaţiilor noastre din ultimii zece ani, este evident că n-au dispărut deloc... Unii sunt

cu adevărat devotaţi, dar loialitatea altora se clatină. Duşmanii se pot infiltra cu uşurinţă."[119] O gamă largă de oameni au devenit ţinte, deşi unii dintre ei fuseseră până atunci loiali partidului. Circa 14 000 de persoane au trecut prin închisoarea S-21 a tovarăşului Duch, cei mai mulţi fiind forţaţi prin tortură să mărturisească fel de fel de conspiraţii ciudate, după care fuseseră executaţi. Între timp, regimul a lansat o serie de persecuţii împotriva a diferite grupuri, atât „duşmani de clasă", cât şi minorităţi etnice.
Violenţa varia în timp, iar decesele erau mai numeroase în unele regiuni decât în altele. Dar, în ansamblu, numărul celor care au murit asasinaţi sau de foame era înspăimântător: estimările variază de la 1,5 la 2 milioane de oameni, adică 26% din populaţie.[120] Regimul se baza, desigur, pe susţinătorii lui, ca să execute aceste asasinate, iar motivaţiile oamenilor erau diferite. Cei mai mulţi erau tineri ţărani care la început fuseseră entuziasmaţi de reforma agrară, iar khmerii roşii creau o atmosferă în care se făceau presiuni puternice pentru folosirea violenţei împotriva „duşmanilor". „Suprimarea sentimentelor" faţă de toţi „duşmanii" revoluţiei, chiar dacă era vorba despre rude, era considerată o virtute, iar uciderea lor însemna o cale de a-ţi câştiga „onoarea" în noua societate. Un „om nou" îşi amintea că şeful lui era convins că „dacă epurează destui duşmani, îşi satisface conştiinţa. Şi-a făcut datoria faţă de Angkar [Organizaţia]";[121] alţii erau constrânşi să se conformeze, temându-se că dacă nu ucid vor fi suspectaţi ei înşişi.
Coşmarul „Kampuchiei Democratice" s-a sfârşit în 1979, printr-o invazie vietnameză sprijinită de sovietici. Fapt deloc surprinzător, armata kampuchiană, slab pregătită, nu a reuşit să ţină piept vecinilor mai bine înarmaţi şi călţi în războaie. Dar khmerii roşii, ajutaţi de chinezi, au continuat lupta de gherilă de-a lungul anilor 1980, până când sovieticii şi-au retras sprijinul şi vietnamezii au plecat, în 1989.Experienţa Kampuchiei şi a Etiopiei a dăunat serios reputaţiei comunismului din Lumea a Treia, chiar şi printre comunişti. Atât sovieticii, cât şi chinezii au văzut cât de mult semănau aceste regimuri cu propriul trecut militant - istorii pe care acum voiau să le uite.
Chinezii au continuat să-i sprijine militar pe khmerii roşii, chiar dacă după moartea lui Mao s-au îndepărtat şi ei de radicalismul de

altădată, pentru că doreau sprijinul cambodgienilor împotriva vietnamezilor. La fel, creatorii sovietici de politici erau din ce în ce mai deziluzionaţi de unii dintre clienţii lor. Entuziaştii de la început din partid ai aventurilor africane, ca Brutents, Şahnazarov şi Zagladin, au descoperit că unii dintre protejaţii lor, precum Mengistu, refuzau să le urmeze sfaturile şi să-şi tempereze ambiţiile. în timp ce asistau la epurări şi la vărsarea de sânge, se întrebau dacă nu cumva unele dintre aceste aşa-zise partide marxist-leniniste de avangardă nu erau de fapt decât elite egoiste, care nu promovau un socialism real în interesul întregii societăţi şi care aveau ţeluri excesiv de ambiţioase, dat fiind nivelul de dezvoltare economică.

Evenimentele care se petreceau în Afghanistan, vecinul de la sud al URSS, păreau să confirme această prognoză întunecată. Autoritarul modernizator Mohammed Daoud îşi înstrăinase atât stânga urbană, cât şi dreapta islamică şi tribală. în consecinţă, în aprilie 1978, fără implicarea sovieticilor, facţiunea de stânga a partidului comunist, Khalq (Masele), a preluat puterea printr-o lovitură de stat condusă de Nur Taraki şi Hajfizullah Amin. Autodenumindu-se „copiii istoriei", aceşti misionari urbani ai modernităţii, mulţi dintre ei profesori,

au încercat să aducă alfabetizarea şi progresul la ţară, dar stilul lor nu era deloc sensibil şi recurgeau din ce în ce mai mult la forţă.[122] Sovieticii, pentru care Afghanistanul avea mare importanţă strategică, au susţinut noul regim, dar au încercat să-1 tempereze, fără să reuşească însă. Când a izbucnit în Herat o revoltă iniţiată de gherilele islamiste, Moscova a decis că trebuie să acţioneze şi a încercat să-1 înlăture pe Amin. Complotul a mers însă exact pe dos şi Amin 1-a ucis pe Taraki, punând astfel Moscova în faţa unui guvern ostil. în decembrie 1979, Leonid Brejnev a luat fatala decizie de a trimite tancurile în Afghanistan.[12]

[3]Invazia sovietică a fost deci un semn de slăbiciune, nu de putere, cum au crezut mulţi în Occident la vremea respectivă. Optimismul de la jumătatea anilor 1970, când Kremlinul nutrea ambiţii ideologice în Lumea a Treia, luase sfârşit. între timp, confruntarea militară dintre blocuri cauza de ceva vreme nelinişti profunde printre comuniştii occidentali, în special în partidul italian, condus din 1972 de Enrico Berlinguer, rezervatul aristocrat din Sardinia. Italia, ca şi cea mai mare parte a Europei Occidentale, suferea din cauza unei crize economice şi a tensiunilor sociale, dar tulburările muncitoreşti se caracterizau aici printr-o intensitate specială, iar ţara avea cei mai activi terorişti din Europa, în principal de extremă stângă, dar şi de extremă dreaptă: între 1969 şi 1980 s-au produs 7 622 de atacuri violente, soldate cu 362 de morţi şi 172 de răniţi. Berlinguer era îngrijorat de ambele extreme. înlăturarea preşedintelui chilian Allende în 1973 1- a convins că, în momentul în care aveau să devină mai puternici din punct de vedere electoral, comuniştii s-ar fi confruntat cu ameninţarea unei lovituri de stat. Partidul Comunist Spaniol, condus de Santiago Carillo, avea o părere similară, după haosul revoluţionar la care fusese martor în Portugalia.
Berlinguer era convins că succesul comunismului nu era posibil decât în situaţia în care conflictul dintre blocuri şi dintre state ar fi fost moderat. Soluţia lui a fost conturarea unei a treia căi între social-democraţie şi comunismul sovietic - o mişcare ce avea să fie cunoscută ca „eurocomunism". El avea să susţină total destinderea, inclusiv acordurile de la Helsinki privind drepturile omului pe care sovieticii le semnaseră în 1975, fără să adere însă la ele; avea să se opună Războiului Rece militarizat, inclusiv intervenţiilor sovietice, şi avea să accepte formal sistemele multipartinice ca „pluralism socialist". Italienii au primit sprijinul cel mai puternic din partea spaniolilor, dar au reuşit să îşi asigure şi aprobarea francezilor. Iar în iunie 1976, la conferinţa comunistă paneuropeană din Berlinul de Est, toate cele trei partide şi-au afirmat independenţa politică faţă de Moscova şi i-au criticat pe sovietici pentru că au recurs la forţă militară în scopul răspândirii comunismului. Din documentul de compromis semnat de toţi participanţii dispăruse orice menţiune la „dictatura proletariatului", iar termenul „marxism-leninism" a fost înlocuit cu

„ideile măreţe ale lui Marx, Engels şi Lenin". Lipseau, de asemenea, criticile la adresa NATO, din deferenţă pentru italieni, care acum susţineau aderarea la alianţa militară occidentală. în aprilie 1978, partidul spaniol a devenit primul partid comunist care a renunţat oficial la descrierea „marxist-leninist" în favoarea celei de „marxist, democratic şi revoluţionar".
Partidul italian şi cel francez au intrat, de asemenea, în alianţe cu rivalii de acasă. Berlinguer şi-a lansat „compromisul istoric" (compromesso storico) destinat unirii cu creştin-democraţii împotriva ameninţării fascismului şi a scoaterii Italiei din criză. Şi în Franţa, comuniştii au colaborat în 1972 cu socialiştii lui François Mitterrand, căzând de acord asupra unui program de stânga, departe însă de comunismul ortodox. Pentru prima dată din anii 1940, aveau şansa să ajungă la guvernare.
Totuşi, Berlinguer a eşuat în încercarea de a crea o formă nouă, de succes, a comunismului. Sovieticii au devenit foarte ostili, temându-se că italienii aveau să creeze un centru comunist rival, care le-ar putea ameninţa interesele în Europa de Est, ca şi în cea Occidentală. „Este de neconceput să lupţi împotriva leninismului în numele marxismului", a declarat Pravda. „Nu există ceva mai absurd." Americanii erau şi ei suspicioşi, continuând să vadă eurocomunismul ca pe o ameninţare la adresa Occidentului. De asemenea, italienii au fost întotdeauna mai dedicaţi eurocomunismului decât francezii, ale căror atitudini şi cultură politică au rămas mai sectare şi mai prosovietice.
Strategia de tip „front popular" a partidelor pe plan intern a întâmpinat şi ea dificultăţi. în Franţa, socialiştii erau principalii beneficiari ai înţelegerii, întrucât vechea politică muncitorească a comuniştilor părea tot mai răsuflată. în 1978, comuniştii, de acum rămaşi serios în urma aliaţilor lor socialişti, au început să se îndepărteze de sprijinul pe care îl acordaseră iniţial principiilor eurocomunismului. Ei au căpătat un rol minor în guvernul socialist din 1981, însă declinul devenise inexorabil.
Comuniştii italieni au avut iniţial mai mult succes. Cu 34,4% din voturi în alegerile din 1976, ei nu aveau cel mai mare grup parlamentar, dar reuşiseră pentru prima dată după război să lase coaliţia creştin-democraţilor fără

majoritate. Şi, deşi comuniştii nu au ocupat poziţii ministeriale în guvernul dominat de creştin-democraţi până în 1978, ei l-au susţinut din exterior şi aveau o influenţă considerabilă. Dar vremurile erau dificile din punct de vedere economic. Partidul s-a comportat la fel ca guvernele social-democrate din alte ţări ale Europei Occidentale la vremea respectivă: a încercat să îmbunătăţească productivitatea prin compromis de clasă. Sindicatelor li s-a cerut să ţină sub control măririle de salarii, în timp ce statul a promis, în schimb, să introducă un sistem mai just de impozitare şi să reorienteze economia spre domeniile mai productive. La început sindicatele au cooperat şi inflaţia a scăzut. Dar, în ansamblu, reformele economice au fost ineficiente, pe de o parte din cauza lipsei de încredere între grupurile sociale şi pe de alta deoarece creştin-democraţii nu erau cu totul dedicaţi alianţei. Scurta perioadă de responsabilitate fără putere a comuniştilor italieni i-a dezamăgit pe susţinătorii acestora. Tinerii radicali, în special, erau ostili sprijinului acordat de comunişti legislaţiei antiteroriste dure: comuniştii, spre marea lor dezamăgire, deveniseră cei mai îndârjiţi apărători ai statului italian. Demonstraţiile studenţeşti şi terorismul au sporit în intensitate; prin urmare, descurajaţi şi divizaţi, comuniştii italieni au pus capăt „compromisului istoric" la începutul anului 1979. Numărul voturilor obţinute de comunişti a scăzut şi, chiar dacă sprijinul lor a rămas relativ mare, partidul nu şi-a revenit până la distrugerea Cortinei de Fier.

Totuşi, eurocomunismul a fost cel mai afectat de deteriorarea relaţiilor dintre Est şi Vest la sfârşitul anilor 1970. Revoluţiile din Lumea a Treia şi intervenţiile sovietice au convins elitele politice americane că URSS profita de destindere pentru a răspândi comunismul. Chiar şi preşedintele Jimmy Carter, dedicat îmbunătăţirii relaţiilor cu URSS şi a cărui politică privind Lumea a Treia era orientată mai degrabă spre drepturile omului decât doar spre securitate, era neliniştit de comportamentul sovieticilor. în special consilierul lui pentru securitate naţională, Zbigniew Brzezinski, adeptul liniei dure, era suspicios faţă de intenţiile Moscovei, iar invazia din Afghanistan i-a întărit poziţia în faţa „porumbeilor". La Moscova, între timp, nu părea să se înţeleagă cât rău fac

destinderii politicile sovietice în Lumea a Treia. Rigizi şi încăpăţânaţi, au continuat o politică a competiţiei cu sumă zero. Pe măsură ce tensiunile între superputeri creşteau, ideile tip „a treia cale", cum a fost eurocomunismul, erau tot mai greu de susţinut. Relaţiile dintre Berlinguer şi sovietici s-au deteriorat, iar lovitura finală a venit odată cu invadarea Afghanistanului;[124] partidul francez s-a întors sub mantaua sovieticilor, pe când italienii au condamnat invazia. După impunerea legii marţiale în Polonia în 1981, Berlinguer a făcut o ultimă şi devastatoare critică a comunismului sovietic, declarând că etapa socialismului iniţiată de Revoluţia din Octombrie „îşi epuizase forţa progresistă".

înrăutăţirea atmosferei internaţionale avea să distrugă până la urmă şi un alt regim comunist de tip „a treia cale" - regimul sandinist adus la putere de revoluţia din Nicaragua în 1979. Sandiniştii (FSLN - Frente Sandinista de Liberación Nacional) erau o coaliţie care îşi luase numele de la liderul gherilei anti-americane din anii 1920, Augusto Sandino. Beneficiind de lipsa de popularitate a dictatorului Anastasio Somoza Debayle, ei au venit la putere pledând pentru independenţa faţă de Statele Unite şi pentru un guvern în favoarea celor săraci. Erau constituiţi din trei grupuri, unul bazat pe ţărani, unul urban şi „terceristas" - „a treia alternativă", din care făceau parte şi fraţii Ortega, Daniel şi Humberto. Fraţii Ortega erau marxişti, chiar dacă nu de un tip foarte doctrinar, dar majoritatea sandiniştilor erau mai populişti. în unele privinţe, sandiniştii urmau calea cubaneză, chemând la naţionalizare, la reformă agrară şi la îmbunătăţirea sistemului social şi a învăţământului; spre deosebire de cubanezi, însă, ei erau pentru pluralismul politic şi pentru o economie mixtă.

Fapt previzibil, regimul era foarte popular printre săraci, dar naţionalizarea a antagonizat clasa de mijloc, iar relaţiile cu Statele Unite erau şi ele tensionate. Sandiniştii erau interesaţi în primul rând de dezvoltarea ţării, dar au primit cu bucurie ajutoare umanitare din Cuba, iar fraţii Ortega erau decişi să sprijine grupurile de gherilă din Salvador şi din alte părţi. Totuşi, iniţial nu au existat ostilităţi între Washington şi Managua; abia odată cu intensificarea Războiului Rece, după victoria lui Ronald Reagan în alegerile prezidenţiale din 1980, Washingtonul a lansat un război

de gherilă împotriva sandiniştilor, iar Daniel Ortega a început să primească ajutor de la Moscova.
Aşadar, spre 1979, sovieticii erau tot mai dezamăgiţi de eforturile lor de a răspândi comunismul în Lumea a Treia, în timp ce intervenţiile lor militare - şi stalinismul violent al unora dintre clienţii lor - întăreau convingerea unora dintre aliaţii ce le mai rămăseseră că marxism-leninismul era prea brutal, iar marxismul trebuia îmbinat cu pluralismul. Dar, în pofida lipsei de încredere din lumea comunistă, mulţi din Occident, înspăimântaţi de comportamentul sovieticilor, erau convinşi că expansiunea avea să continue. La sfârşitul anului 1978, publicaţia liberală de dreapta din Marea Britanie The Economist dădea
o prognoză alarmantă pentru următorii „şapte ani deosebit de periculoşi". După ce descria nivelul înalt al „voinţei politico-militare" a ruşilor, cubanezilor, est- germanilor şi vietnamezilor de a răspândi comunismul în toată lumea, editorialul declara: „Este imposibil să oprim Uniunea Sovietică de la a-şi extinde puterea militară... [Dar] este esenţial să prevenim ajungerea expansiunii sovietice în acel punct de unde ar domina totul, fie nuclear, fie nenuclear". The Economist aprecia că se putea face asta, dar se întreba pesimist „dacă americanii vor găsi în aliaţii lor - sau chiar în ei înşişi - măcar o parte a voinţei necesare pentru a încetini expansiunea sovietică.[125]Capitolul 12. Revoluţiile îngemănate
Pe 11 octombrie 1986, secretarul general al Partidului Comunist Sovietic, Mihail Gorbaciov, s-a întâlnit pentru a doua oară cu preşedintele Reagan, într-o clădire guvernamentală de conferinţe din Reykjavik. Stilul lui Reagan era mai degrabă reţinut, în comparaţie cu locvacitatea intensă a lui Gorbaciov, însă cei doi aveau multe în comun. Ambii lideri erau actori: Reagan jucase în filme hollywoodiene de categoria B, în timp ce Gorbaciov avusese cândva aspiraţii teatrale, iar câţiva dintre colegii lui îi lăudaseră talentul.[1] Amândoi erau, de asemenea, idealişti care credeau sincer în sistemele lor - Reagan, creştin şi capitalist liberal militant, Gorbaciov, ateu şi comunist convins. Astfel, în mod paradoxal şi în pofida acutelor diferenţe ideologice, exista o afinitate între aceşti doi actori ai scenei internaţionale. Reagan chiar s-a autoconvins că Gorbaciov ar putea fi credincios; el i-a spus asistentului său,

Michael Deaver: „Nu ştiu ce să zic, Mike, dar am sincer impresia că el crede într-o putere mai înaltă."[2]
La început, intensitatea angajamentelor lor ideologice a făcut dificil un acord. De exemplu, în dimineaţa celei de-a doua zile a summitului, a izbucnit o ceartă aprinsă când Reagan i-a acuzat pe comunişti că vor să domine lumea, iar Gorbaciov a apărat cu înverşunare realizările sovieticilor în privinţa respectării drepturilor omului.[3] După-amiază, totuşi, atmosfera s-a calmat. Gorbaciov a propus reduceri drastice ale armamentului nuclear şi, după ce a reflectat puţin la ce însemna exact această propunere, Reagan a făcut o declaraţie extraordinară: „După părerea mea, ar fi bine să eliminăm toate armele nucleare." Răspunsul lui Gorbaciov a fost: „Putem face asta. Putem să le eliminăm."[4] Apoi au convenit să îi lase pe negociatorii lor să întocmească un proiect de tratat. Spre dezamăgirea amândurora, acordul le-a scăpat printre degete, ruşii ridicând obiecţii la dezvoltarea de către americani a sistemului lor spaţial antirachetă, „Războiul Stelelor". Dar acordul, care i-a şocat pe mulţi dintre consilierii lui Reagan, a arătat cât se schimbaseră lucrurile începând din anii 1970. Tonul acestor dezbateri a fost foarte diferit de ponderatele convorbiri Nixon-Brejnev. Ambii lideri luau ideile în serios şi erau luptători agili în bătălia ideologică. Dar erau de acord asupra unui lucru fundamental: trebuiau să abandoneze vechea Realpolitik, care dusese la o acumulare masivă de arme nucleare şi care ameninţa însuşi viitorul omenirii.
Doi ani şi jumătate mai târziu, pe 15 mai 1989, când Gorbaciov s-a întâlnit cu liderul chinez Deng Xiaoping la Beijing, atmosfera a fost diferită. Era prima vizită sovietică în China după ruptura chino-sovietică. Dar, deşi Gorbaciov şi Deng au semnat un tratat, spre deosebire de Gorbaciov şi Reagan la Reykjavik, cele două spirite nu s-au prea întâlnit. Atmosfera era tensionată. Studenţii demonstrau pentru democraţie în Piaţa Tiananmen şi priveau spre Gorbaciov, căutând sprijin. În plus, tehnocratul Deng era un comunist diferit de Gorbaciov. întâlnirea a fost destul de prietenească, dar fără un angajament prea profund. Gorbaciov a scris sec în memoriile lui: „Cred că, în fond, cheia influenţei lui [Deng]... stă în enorma lui experienţă şi în pragmatismul sănătos."[5]

Cele două întâlniri profund contrastante ilustrează cât de mult se schimbaseră cele trei blocuri - sovietic, chinez şi american - de la ultimele summituri din 1971-1972. Atunci, ca şi în 1989, americanii şi sovieticii aveau multe în comun: Nixon şi Brejnev erau pragmatici, în timp ce pe Mao, utopicul care îmbătrânea, dezastrele Revoluţiei Culturale îl siliseră să se retragă. Pe la mijlocul anilor 1980, noii lideri ai tuturor celor trei blocuri se deziseseră de predecesorii lor. Reacţiile împotriva Realpolitik în SUA şi în URSS aduseseră la putere doi idealişti - Reagan şi Gorbaciov; pe de altă parte, în China, realistul Deng reprezenta opusul absolut al utopismului destructiv al lui Mao. în timp ce China îşi pierdea elanul revoluţionar, SUA şi URSS îl recâştigau pe al lor.

Reagan şi Gorbaciov erau întruchipările celor două revoluţii care aveau să schimbe lumea la sfârşitul anilor 1980: capitalismul liberal şi comunismul reformat. Deşi cel de-al doilea a provocat în mare măsură colapsul final al comunismului în URSS, primul a fost cel care, până la urmă, a câştigat bătălia pentru supremaţia globală. Amândouă sistemele, însă, au învăţat unul de la celălalt. Şoimii Războiului Rece au adoptat unele dintre strategiile (şi chiar limbajul) marxist-leniniştilor, în

timp ce Gorbaciov era din ce în ce mai atras de ideile liberale

.Preşedinţia lui Reagan a marcat începutul unei ascendenţe ideologice liberale revigorate a Occidentului. în anii 1980, părea că aceasta va atinge dominaţia mondială, copleşind inclusiv China. Dar forţa liberală care a zdruncinat citadelele Kremlinului nu a reuşit până la urmă să penetreze în Zhongnanhai din Beijing - nucleul elitei Chinei. Liderii pragmatici chinezi nu erau prea entuziasmaţi de nici un discurs revoluţionar, fie el maoist sau liberal. China avea, de asemenea, un alt model de dezvoltare spre care să se îndrepte - capitalismul autoritarist al aşa-numiţilor „tigri asiatici". De la moartea lui Stalin, plăcile tectonice ale lumii se mişcau treptat. Prăpastia dintre blocul occidental şi cel sovietic se îngusta, în timp ce ambele blocuri se îndepărtau de China. Gorbaciov şi Deng au semnat acordul chino-sovietic, dar de fapt anul 1989 a marcat o atingere, nu o întâlnire a celor două lumi. La sfârşitul anilor 1970, în China a apărut un nou gen: „reportajul". Acesta, o formă literară de jurnalism, critica deseori cu asprime Partidul Comunist şi Revoluţia Culturală. Unul dintre cele mai bătăioase titluri, Oameni sau monştri?, scris în 1979, era o relatare sardonică a unui caz celebru de corupţie din regiunea Bin, provincia Heilongjiang. Antieroina era cinica Wang Shouxin. Un fel de Becky Sharp comunistă, ea lucrase la început ca o umilă casieră la mina locală de cărbune. Când a început Revoluţia Culturală, pe neaşteptate „s-au trezit în ea imbolduri politice care zăceau de mulţi ani în adormire". Hotărându-se să folosească schimbările spectaculoase în propriul avantaj, a făcut echipă cu un „fost bandit", Zhang Feng, şi a creat o nouă unitate de gardă roşie, Forţa de luptă pentru sfărâmarea cuibului negrilor. A lansat apoi propria Revoluţie Culturală împotriva principalului obstacol în calea avansării ei, economistul şi contabilul minei, Liu Changchun - un membru al Corpului rebelilor roşii, aflat la putere. Spre norocul ei, Wang intrase în graţiile unui înalt oficial, care a aprobat o „dezbatere" între cei doi. Ea 1-a acuzat pe Liu că îi favorizează pe „deţinătorii puterii" şi că dă mai mare importanţă producţiei decât revoluţiei. Autorităţile i- au luat partea, iar Liu a fost umilit public şi apoi arestat. Calea era acum liberă pentru Wang, care a devenit

directoare şi secretar de partid al companiei. Ea şi-a început conducerea coruptă, folosind controlul pe care îl avea asupra resurselor locale de cărbune pentru a mitui şi a intimida, în drumul ei către bogăţie şi putere. Vicleană ca întotdeauna, a reuşit să supravieţuiască morţii lui Mao, dar până la urmă a căzut victimă deciziei partidului de a permite criticarea Revoluţiei Culturale, la sfârşitul anilor 1970.[6]

Revoluţia Culturală pricinuise, desigur, multe suferinţe, atât fizice, cât şi emoţionale. Dar unul dintre efectele cele mai de durată a fost deziluzia. Regimul folosise idealurile virtuţii şi sacrificiului de sine pentru a entuziasma populaţia şi mulţi le luaseră în serios. Când oamenii au constatat că idealismul lor fusese exploatat de cinici ca Wang Shouxin, i-a cuprins amărăciunea. La începutul anilor 1970, marxism-leninismul radical fusese serios discreditat. Comuniştii chinezi nu aveau să se mai întoarcă la lupta de clasă maoistă. De fapt, sfârşitul Revoluţiei Culturale avea să marcheze începutul unui drum lung,

cu ocolişuri, de la comunism la capitalism

.Marea Teroare a lui Stalin din 1936-1938 produsese o deziluzie asemănătoare. Dar războiul împotriva nazismului restaurase raţiunea de a fi a regimului. Stalin a putut face apel din nou la sacrificiul popular în interesul supravieţuirii naţionale şi, din acel moment, comunismul sovietic a fost inextricabil legat de victorie. Această reînviere nu era posibilă în China la începutul anilor 1970. O opţiune ar fi fost, desigur, întoarcerea la marxismul modernist, ordonat din anii 1950. Dar de atunci se schimbaseră multe: modelul sovietic părea uzat şi, în timp ce China fusese măcinată de luptele interne, rivalii ei din vecini luaseră un avans considerabil. Taiwan şi Coreea de Sud, tigrii asiatici, cu amestecul lor unic de autoritarism, capitalism şi creştere bazată pe exporturi, realizaseră de fapt „mari salturi înainte" şi erau acum mult în faţa vecinului lor în stagnare. Comuniştii - în special cei care avuseseră de suferit în timpul Revoluţiei Culturale - au început să pună fundamental la îndoială modelul sovietic.
Primele semne ale schimbării au putut fi văzute chiar din ultimii ani ai lui Mao. Oficial, Revoluţia Culturală a continuat până la moartea lui şi principiile ei erau apărate cu îndârjire de cei patru susţinători principali ai ei - printre care şi doamna Mao, Jiang Qing. Dar armata condusă de Lin Biao a pus capăt fazei ei ultrarevoluţionare în 1969, iar după căderea lui Lin, în 1971, politica a intrat într- o perioadă de calm nerăbdător. Acordul cu Statele Unite din 1971 a arătat că Mao îşi regândea strategia, iar schimbarea a fost confirmată de reabilitarea pragmaticului Deng Xiaoping şi de numirea lui în funcţia de vicepremier.
Nimic mai mult nu se putea întâmpla câtă vreme Mao era în viaţă, iar spre sfârşitul lui 1975, radicalii au lansat o serie de atacuri încununate de succes împotriva lui Deng, ca „revizionist" şi „vândut capitalismului". Mao, grav bolnav, 1-a desemnat succesor pe incolorul Hua Guofeng - şeful aşa-numitei facţiuni „orice" din partidul comunist, al cărei principiu director era că „orice spune Mao este corect". Hua a continuat să se agaţe de politicile economice ale anilor 1950 şi 1960, dar reacţia negativă împotriva Revoluţiei Culturale a fost extrem de puternică.[7] El a ordonat arestarea lui Jiang Qing şi a altor membri din „Banda celor patru", de trist renume, iar în 1977 a permis revenirea lui Deng în postul de vicepremier. Deng a fost ajutat apoi de presiunea populară să

reabiliteze victimele epurărilor, iar la sfârşitul anului 1978 i-a învins pe Hua şi facţiunea „orice".
în 1978, Deng se găsea în aceeaşi poziţie ca Hruşciov în 1956. El trebuia să critice trecutul pentru a justifica schimbarea politică, dar ştia că, dacă merge prea departe, putea distruge întregul regim. în timpul luptelor pentru putere la vârf,
studenţii puseseră câteva dintre aşa-numitele „afişe cu caractere mari" pe zidul vestic al Pieţei Tiananmen, atacând facţiunea „orice" şi Banda celor patru. Deng era foarte mulţumit de acest sprijin popular primit la „Zidul democraţiei" - multe fiind afişe de-a dreptul linguşitoare prin laudele pe care i le aduceau -, deşi i-a avertizat pe studenţi să nu îl atace pe Mao însuşi. Dar, cum criticile deveneau tot mai radicale, el a ordonat o represiune, în 1979. Deng stabilise limite ferme pentru schimbare şi a arătat astfel clar că vederile lui politice nu sunt liberale.
îmbinarea realizată de Deng între reformele de piaţă şi controlul politic strict rezistă, în esenţă, şi în zilele noastre. „Cele patru modernizări" (cum s-a numit proiectul) erau o extensie a Noii Politici Economice pragmatic-marxiste a lui Lenin din anii 1920, contrastând izbitor cu tradiţia comunistă a reformei romantice care s-a născut sub Hruşciov şi a atins apogeul cu Gorbaciov. Conducerea chineză era cu un ochi la succesul tigrilor asiatici capitalişti şi cu altul la învăţămintele Revoluţiei Culturale. Ei au ajuns la concluzia că Mao, atacând birocraţia şi stârnind democraţia de masă de jos în sus, a grăbit războiul civil şi colapsul. Deng era hotărât să nu repete greşeala. El s-a străduit să păstreze industria grea şi i-a ţinut pe birocraţii din partid de partea lui prin persuasiune, nu prin confruntare violentă.
Elementul central al programului lui Deng era dezvoltarea unei economii cu două piste. Industria grea avea să rămână sub controlul statului; partidul nu a încercat să dizolve vechea ierarhie a planificării cu acidul democraţiei sau al pieţelor. Mai degrabă a plantat seminţele economiei de piaţă în paralel cu inflexibilul şi ineficientul sector de stat. Fermele colective au fost desfiinţate şi s-a revenit la agricultura privată, având la bază familia. în acelaşi timp, întreprinzătorii erau liberi să-şi înfiinţeze afaceri - magazine, mici ateliere şi fabrici - beneficiind de impozite reduse şi de libertatea de a face angajări şi concedieri. Activitatea economică

privată a explodat, aşa că, la sfârşitul anilor 1980, mai puţin de 40% din venitul naţional venea din sectorul de stat - similar nivelurilor din Franţa şi Italia. Birocraţii de la conducerea industriilor de stat au început curând să îşi facă griji din cauza concurenţei afacerilor private. Dar nu au încercat să saboteze reformele din sectorul privat, aşa cum ne-am fi putut aştepta, deoarece Deng a făcut o concesie crucială: directorilor din întreprinderile de stat li s-a dat voie să deschidă firme private pe lângă cele de stat, folosind o parte din profitul acestora. Birocraţii, de la care era de aşteptat să reziste reformelor de piaţă, au căpătat astfel o miză personală în propriul succes.[8] în acelaşi timp, unor „zone economice speciale" li s-a permis să ofere investitorilor străini impozite speciale şi tratament vamal preferenţial. Economia de piaţă, considerată iniţial partenerul mai mic al statului, începea să-l întreacă.

Până la sfârşitul anilor 1980, China se transformase. Marile oraşe erau locuri strălucitoare, pline de activitate; panourile cu reclame au înlocuit vechile afişe de partid şi lozincile politice. Locul vechii preocupări maoiste pentru muncă şi austeritate a fost luat de entuziasmul pentru bani şi afaceri. Un ziarist şi antropolog care strângea material pentru un portret al vieţii chineze a descoperit cât de mult se schimbaseră valorile când a intervievat o femeie vorbăreaţă din provincia Tianjin şi pe soţul ei, mai neliniştit şi mai precaut:

SOŢIA: ... chiar am reuşit. Cei de la oraş nu sunt buni de nimic. Noi, ţăranii săraci sau cu puţin pământ, suntem în frunte: am lăsat clasa muncitoare în urmă. Lor le-a mers bine treizeci de ani, dar acum se târăsc şi ei cu căruţa.

SOŢUL: Nu ţine cont de ce spune ea. Dacă-şi dă drumul la gură, nu se mai opreşte. Muncitorii sunt clasa conducătoare.

SOŢIA: Conducătoare? Eşti sigur... dar tu te-ai face muncitor dacă ţi-ar propune cineva?... De ce râzi? Suntem cu adevărat bogaţi... Ce rost ar avea Partidul Comunist, dacă nu să-i salveze pe săraci de necazuri?

SOŢUL (zâmbind): Ajunge! Dacă mai vorbeşti mult o să începi să cânţi operă [în stilul nou al Revoluţiei Culturale].[9]

Reformele au avut, fără îndoială, un efect dramatic în zonele rurale, ducând la un succes remarcabil în îmbunătăţirea productivităţii. Chiar şi Song Liying, un oficial de partid pensionat

din Dazhai, provincia Anhui - un sat-model în perioada Revoluţiei Culturale -, accepta că viaţa se îmbunătăţise pentru ţărani după reformele de la începutul anilor 1980:

înainte de reformă... nu ni se permitea să cultivăm nimic în grădina casei; nu aveam voie să producem nimic pentru vânzare... Cum eram cadru de partid în sat, aş fi intervenit chiar eu dacă aflam că a îndrăznit cineva să încalce regulile. Acum poţi să faci orice îţi place, să creşti porci ca să-i mănânci ori ca să-i vinzi, să faci tigri de pânză... în 1984, cu banii pe care îi aveam în plus am cumpărat un mic televizor alb-negru. îmi mai amintesc marca, era un tip panda. Ni se părea că acea cutie electrică era vrăjită, cu sunetele şi imaginile ei... Astăzi oamenii ştiu să-şi folosească bine timpul. înainte, dacă veneai în satul nostru, vedeai peste tot oameni stând la taclale, jucând cărţi sau mahjong. Acum nu mai vezi pe nimeni pierzând vremea, toţi lucrează![10]

Reformele din 1976-1989 au fost accentuate de o deschidere culturală, în special către Occident. Aceasta avea să fie cunoscută ca epoca „febrei culturale", când intelectualilor chinezi li s-a permis să dezbată o serie întreagă de idei până atunci interzise - de la neoconfucianism la liberalism. Câştigătoare a ieşit, până la urmă, o preferinţă pentru tehnocraţie. Acest lucru pare surprinzător, întrucât era de aşteptat ca perioada Revoluţiei Culturale să producă o înclinaţie spre un „socialism cu faţă umană" - un socialism uman, care nu sacrifică individul pentru binele mai general. în cazul unora, chiar a făcut-o: grupul de umanişti marxişti din jurul lui Wang Ruoshi a citit un amestec din operele de tinereţe ale lui Marx şi traduceri ale unor critici aduse de est-europeni stalinismului radical. Romantismul extrem al lui Mao discreditase însă chiar şi astfel de atitudini idealiste modeste, iar marxismul tehnocratic avea să ajungă curând pe un curs ascendent. Mai mult, după neglijarea malignă a educaţiei şi a competenţei în perioada lui Mao, „Respectă cunoaşterea, respectă talentul" a devenit sloganul zilei. O influenţă şi mai mare decât tânărul Marx a avut futurologul american Alvin Toffler, a cărui carte Al treilea val (The Third Wave), publicată în China în 1983, a cunoscut un succes uriaş; în 2006, People's Daily îl enumera pe Toffler printre „cei cincizeci de occidentali care au modelat dezvoltarea Chinei moderne".[11] Toffler îi cucerise prin afirmaţia lui

că „al doilea val" al societăţii industriale luase sfârşit, iar lumea intra într-o nouă eră - „societatea cunoaşterii" -, în care o economie radical descentralizată a diversităţii şi puterea consumului aveau să fie ţinute împreună de tehnologia informaţiei. Pentru cititorii chinezi, aceasta părea să promită un viitor nou, eliberat de vechiul model industrial sovietic. China putea să facă saltul de la „primul val" al societăţii agrare direct la al treilea val, prin stăpânirea acestor tehnologii.

Au existat, desigur, şi tensiuni. Economia de piaţă nu producea doar câştigători, ci şi învinşi, iar Beijingul a avut dificultăţi în controlarea şefilor locali transformaţi în oameni de afaceri, în timp ce corupţia înflorea. Bineînţeles, conservatorii erau nemulţumiţi, iar drumul drept al liberalizării era întrerupt uneori de ocolişuri - campanii în stil vechi împotriva „poluării spirituale" şi a „liberalismului burghez". Muncitorii, în special, ajunseseră să aibă standarde de viaţă mai proaste, odată cu „sfărâmarea castronului de tablă cu orez", adică sfârşitul statului bunăstării sociale. Dar conducerea partidului, temându-se de tulburări, s-a mişcat foarte prudent şi abia la sfârşitul anilor 1980 beneficiile sociale au început să fie retrase efectiv. Tulburările muncitoreşti au jucat un rol important în revoltele din 1989 şi aproape că au dus la compromiterea reformelor. Dar în acel moment se conturase deja o coaliţie reformistă, care îi includea pe şefii din partid. La zece ani după încheierea Revoluţiei Culturale, China schimbase decisiv direcţia. Unui vizitator din 1968, China anului 1988 i s- ar fi părut practic de nerecunoscut.

Analiştii occidentali au fost surprinşi de schimbări, însă n-ar fi trebuit să fie. în ciuda opoziţiei semnificative faţă de reformele de piaţă, experienţa Revoluţiei Culturale fusese atât de traumatică, încât „dreapta" tehnocrată şi liberalizatoare se afla într-o poziţie avantajoasă pentru câştigarea bătăliilor politice. în opoziţie, regimurile din blocul sovietic urmau un curs foarte diferit, deoarece la sfârşitul anilor 1960 învăţaseră altă lecţie. Ele încercaseră deja să introducă reforme de piaţă, care se sfârşiseră cu Primăvara de la Praga. Aşadar, spre deosebire de chinezi, care le dădeau şefilor din partid stimulente pentru a sprijini reformele de piaţă, ele îi încurajau să fie paternalişti, mituind muncitorii şi ţăranii cu ajutoare sociale şi cu bunuri de consum. Această

strategie avea să se dovedească destabilizatoare, pentru că aliena grupurile cu studii superioare, aşa-numitele gulere albe. Acestea au fost cele care au avut încrederea şi forţa să conteste sistemul. Prin urmare, regimurile au pus bazele pentru o revoluţie în interiorul partidului, împotriva comunismului însuşi.La începutul anilor 1980, organizaţia Komsomolului dintr-o bibliotecă sovietică s-a întrunit ca să hotărască dacă unul dintre bibliotecari, care lucra după program ca profesor de latină la un seminar teologic, ar trebui să fie exclus. Deşi practicarea religiei nu era ilegală şi cetăţenii de rând puteau merge la biserică, pentru membrii de partid sau din Komsomol era o mare problemă, deoarece se presupunea că ei sunt încă avangarda ideologică. Era, într-adevăr, un motiv de excludere. Dar erau vremuri pragmatice şi, în comitetul Komsomolului, părerile erau împărţite. Unul dintre participanţi i-a relatat lui Aleksei Iurceak:
La început, comitetul nostru a fost împotriva excluderii individului... Dată fiind pregătirea lui, era evident că predarea limbii latine era mai potrivită şi mai interesantă pentru el decât treburile plictisitoare de la bibliotecă. Totuşi, problema era că... a fost arogant şi lipsit de respect şi a încercat să ne arate doar că nu-i pasă ce avem noi de spus. Pe neaşteptate, câţiva membri ai comitetului au început să-1 atace că ar fi „trădător de patrie". Un membru al comitetului a spus chiar: „Ce ai face dacă CIA ţi-ar oferi o slujbă?" Era ridicol să spui aşa ceva, bineînţeles, dar din momentul acela am început cu toţii să-1 atacăm pe bietul om. N-am fost deloc blânzi cu el.[12]
Episodul este foarte relevant. Aveam un grup de oameni educaţi, cu o atitudine liberală, chiar sceptică faţă de ideologie; puneau preţ pe împlinirea individuală prin muncă şi erau mai puţin ghidaţi de îndatoririle sociale puritane decât generaţiile precedente. Cu toate acestea, colectivismul sistemului se potrivea cu moralitatea lor şi ei îl vedeau ca fiind „al lor". înfuriaţi de un coleg care păruse atât de arogant când a luat în râs regulile micului lor kollektiv, ei s-au trezit, spre marea lor surpriză, invocând dogmele rigide ale primelor generaţii de comunişti.

în ciuda declinului dinamismului ideologic, mulţi cetăţeni sovietici încă

credeau că socialismul este fundamental just. Chiar dacă membrii de partid şi d

eKomsomol găseau cultura partidului plictisitoare şi lipsită de sens, aceasta nu îi făcea să fie cinici faţă de comunismul în sine. Şi printre mulţi dintre ei persista un idealism rezidual. Un activist al organizaţiei Komsomolului din oraşul Sovetsk, născut în 1960, a descris rutina plictisitoare a şedinţelor:

Ştiam foarte bine, la fel ca toată lumea, cred, că hotărârile erau luate dinainte. Dar şedinţa trebuia făcută... Nu puteai vorbi, aşa că era cel mai bine să citeşti. Toată lumea citea. Toată lumea. Şi, lucru interesant, de îndată ce începea şedinţa, capetele se aplecau şi toţi se puneau pe citit. Unii adormeau. Dar, când trebuia să se voteze, toţi se trezeau, de parcă un senzor anume se declanşa în cap; „Cine este pentru?" - şi ridicai mâna automat.[13]

Dar, în acelaşi timp, el continua să creadă în partid şi în Komsomol: „Voiam să fiu în Komsomol pentru că doream să fac parte din tânăra avangardă care avea să muncească să facă mai bune vieţile oamenilor... Simţeam că, dacă trăieşti după schema corectă - şcoală, facultate, muncă -, totul avea să fie bine în viaţă."[14]

La începutul anilor 1980, mulţi cetăţeni din URSS continuau să privească sistemul sovietic ca fiind superior în multe privinţe celui din Vest. Din cunoştinţele lor limitate despre Occident, puternic influenţate de propaganda oficială, mulţi au ajuns la concluzia că, deşi URSS avea standarde de viaţă mai proaste, era superioară ca justiţie socială, asistenţă socială, stabilitate, moralitate şi educaţie. Cetăţenii sovietici aveau, desigur, avantajul că trăiau în puterea imperială. Comunismul era sistemul „lor" şi le dădea prestigiu internaţional (toţi credeau asta, mai puţin unele naţionalităţi lipsite de loialitate, cum erau popoarele baltice). Dar în restul blocului (cu excepţia Poloniei), sprijinul pentru valorile economiei socialiste, dacă nu şi pentru cele revoluţionare, a rămas ridicat până la sfârşitul anilor 1980. în Ungaria, în 1983, elevilor cu vârste între 10 şi 14 ani li s-a dat o listă de cuvinte şi au fost întrebaţi care dintre acestea le plac şi care nu. Printre cele mai populare au fost „drapelul naţional" (plăcut de 98%), „steagul roşu" (81%) şi „banii" (70%); printre cele mai puţin populare au fost „secretar de partid" (40%), „revoluţie" (38%) şi „capitalism" (11%).[15]

Este posibil ca elevii să fi fost mai susceptibili la propaganda făcută în şcoală,
dar unele sondaje au arătat că şi adulţii erau în general simpatetici: maghiarii se declarau în majoritate covârşitoare în

favoarea egalităţii socialiste, pentru asistenţă socială furnizată de stat, pentru ferme colective şi pentru principiul că „fiecare ar trebui să-şi subordoneze interesele celor ale societăţii". Pe de altă parte, foarte mulţi erau în favoarea unor mai mari libertăţi politice („oamenii ar trebui să fie liberi să spună ceea ce gândesc") şi a reformelor de piaţă mai ample.[16] Sondajele făcute pe emigranţi în anii 1970 au arătat că sprijinul pentru acest amestec de socialism al asistenţei sociale şi reforme de piaţă exista şi în URSS.[17]
Ungaria avea propriile idiosincrazii. János Kádár era foarte popular (87,7% dintre cei chestionaţi erau complet sau parţial mulţumiţi) ca lider care apărase interesele maghiarilor împotriva URSS şi este posibil ca acest fapt să fi distorsionat rezultatele sondajului. Poziţia partidelor în alte state comuniste era însă diferită. în Cehoslovacia, regimul lui Husák promova într-adevăr standarde mai ridicate de viaţă şi consumismul, dar sondaje oficiale făcute în 1986 şi nepublicate arată cât de mare era nemulţumirea faţă de ideologia şi de politicile regimului. Şi în RDG, opinia publică era mult mai puţin în favoarea sistemului socialist decât în Ungaria şi în URSS. Dar opinia din Polonia pare să se încadreze într-o categorie aparte. Sondaje independente făcute între 1981 şi 1986 au arătat că sprijinul pentru conducere era doar un modest 25%, iar 50% erau nemulţumiţi de sistem, dar nu voiau să îl conteste. însă chiar şi în anticomunista Polonie, sondajele de opinie indicau un sprijin global puternic pentru valorile generale ale socialismului. într-un sondaj din 1980, făcut în perioada Solidarităţii, „egalitatea" era valoarea plasată pe locul doi, după „familie", şi exista mult sprijin pentru ideea asigurării unor venituri oarecum egale pentru toţi cetăţenii. Democraţia era considerată valoroasă, dar mai puţin importantă decât egalitatea.[18] Poate că regimurile comuniste nu au reuşit să creeze „omul nou, socialist", dar în mod sigur au creat bărbaţi şi femei cu multe idealuri socialiste pe care le foloseau pentru a critica tocmai comunismul.
în tot blocul sovietic, existau, desigur, numeroşi disidenţi care criticau regimurile din mai multe perspective - populist-naţionaliste, liberal-democrate şi socialiste radicale. Semnarea de către ţările blocului sovietic a acordurilor de la Helsinki (care includeau protecţia drepturilor omului) în 1975 a întărit în mod

special grupurile liberale, în timp ce mişcarea ecologistă, în plină dezvoltare, a devenit ţinta altor grupuri disidente.
Regimurile au reacţionat diferit faţă de disidenţă. Represiunea cea mai puternică
era în Albania şi în România; Polonia şi în special Ungaria erau mai liberale, ca şi Iugoslavia. Poliţia secretă era foarte activă în RDG şi în Cehoslovacia, iar KGB-ul lui Brejnev a consumat multă energie pentru a persecuta o mişcare disidentă puţin numeroasă, dar foarte gălăgioasă. Procesul-spectacol al scriitorilor Siniavski şi Daniel, în 1966, a marcat sfârşitul dezgheţului lui Hruşciov şi mai mulţi intelectuali au fost arestaţi sau exilaţi. Dar puţini mai încercau să se întoarcă la vremurile lui Stalin. Aceasta a fost, în parte, o alegere pragmatică: teroarea putea scăpa de sub control, ameninţându-i chiar pe oficiali, şi putea tulbura relaţiile cu Occidentul. KGB, aşadar, a încercat să rămână în limitele „legalităţii socialiste" şi să recurgă la o formă oarecare de proces în instanţă. Acesta putea fi însă stânjenitor şi imprevizibil, aşa că în mod normal KGB încerca mai întâi cu „sfaturile" - sau cu „munca de lămurire", cum i se spunea în jargon. Dacă „sfaturile" erau ignorate, disidentul putea fi expulzat din URSS, cum s-a întâmplat cu scriitorul naţionalist conservator Aleksandr Soljeniţîn, sau trimis în exil intern, cum i s-a întâmplat fizicianului liberal Andrei Saharov. în plus, un psihiatru maleabil putea fi convins să furnizeze un diagnostic de „schizofrenie stagnantă" - un sindrom cunoscut doar în blocul sovietic şi printre ale cărui simptome se numărau „iluziile reformiste". Disidentul era trimis apoi într-un „spital psihiatric special" şi supus unor „tratamente" punitive dureroase.[19]
Germania de Est avea una dintre cele mai mari şi mai bine organizate poliţii secrete din întregul bloc - temuta Staatssicherheitsdienst (Serviciul Securităţii Statului), prescurtată Stasi. Aceasta era o organizaţie mai mare chiar decât KGB. Stasi avea 91 000 de angajaţi care supravegheau o populaţie de 16,4 milioane de oameni (comparativ cu cei şapte mii din Gestapo, la o populaţie pan-germană de 66 de milioane). Mai mult, Stasi era foarte perseverentă în construirea reţelelor de informatori, în special în grupurile disidente; în cei optsprezece ani ai epocii Honecker, 500 000 de oameni au dat informaţii despre vecini, colegi sau rude.[20] Oamenii deveneau informatori din motive diferite. Unii erau constrânşi (deşi, potrivit arhivelor Stasi, o mică

parte - 7,7%); alţii erau recompensaţi; mulţi doreau doar să fie pe placul autorităţilor sau sperau că lucrul cu Stasi îi va ajuta în carieră. Dar ofiţerii Stasi erau instruiţi să folosească, pe cât de mult posibil, argumente ideologice pentru a obţine cooperarea informatorilor şi este evident că, în multe cazuri acestea au funcţionat.[21] Unui informator, „Rolf" - un idealist care susţinea RDG, dar era nemulţumit de politicile oficiale faţă de mediul înconjurător -, Stasi i-a spus că, ajutând poliţia secretă, contribuie la pacea mondială, prin prevenirea spionajului. Ofiţerii i-au promis şi că vor cerceta orice plângere are de făcut în privinţa ecologiei. După cum îşi aminteşte el:

Pe atunci citeam ziarul Weltbiihne [Scena mondială]. Acolo era un articol în care se spunea, ştiu că sună nebuneşte, dar se spunea că este important să faci şi altceva decât să-ţi vezi de viaţa ta obişnuită, că trebuie să faci mai mult decât să te scoli şi să te duci la muncă, dacă vrei să asiguri pacea mondială...

într-un cuvânt, m-au păcălit, ce altceva aş mai putea să zic, s-au folosit de dragostea mea pentru pace, deşi poate că sună cam pretenţios, de preocuparea mea pentru soarta lumii, şi mi-au spus: „Ne poţi ajuta să luptăm pentru asta împreună." Eu le-am răspuns: „N-am nimic împotrivă."[22]

Când „Rolf" şi-a dat seama că Stasi îl manipulează, a rupt orice legătură cu organizaţia, deşi asta era ceva neobişnuit. De obicei, Stasi era cea care abandona un informator, pentru că nu-i furniza informaţii valoroase.

Uneori, impactul unor astfel de informaţii era devastator. Vieţile şi carierele multora au fost ruinate; mai rar, persecuţiile au mers până la moarte. Cea mai mare victimă a fost însă încrederea. Aşa cum explica o persoană care a făcut parte din cercul disidenţilor: „Aceşti informatori mi-au influenţat şi mi-au schimbat viaţa vreme de zece ani. într-un fel sau altul - pentru că ne-au otrăvit pe toţi cu neîncredere. Făceau rău pur şi simplu prin faptul că bănuiam că ar putea fi informatori în preajma mea."[23] Când dosarele au fost deschise, în anii 1990, mulţi au descoperit că prietenii, uneori chiar partenerii de viaţă, îi spionaseră ani de zile.

Cu excepţia Poloniei, cheltuielile enorme şi eforturile dedicate poliţiei politice în RDG şi în URSS par ciudate, întrucât numărul disidenţilor era mic, ca şi influenţa lor asupra societăţii.[24] Chiar dacă oamenii din cele mai multe ţări din blocul sovietic nu doreau

să conteste sistemul, ba chiar susţineau unele dintre aspectele lui, în interiorul societăţii se năşteau diferenţe acute - nu între susţinătorii Albilor şi ai Roşiilor, ci între gulerele albe şi cele albastre. O comparaţie între opiniile emigranţilor sovietici din epoca lui Stalin şi ale celor din anii 1970 şi 1980 arată că, deşi ambele categorii erau în favoarea industrializării, a unei economii mixte în stil NEP, a asistenţei sociale oferite de stat şi a reducerii controlului politic şi a represiunii, existau şi diferenţe izbitoare, în epoca lui Stalin, cei tineri şi cu studii se pronunţau în favoarea controlului statului şi a asistenţei sociale în proporţie mai mare decât muncitorii şi ţăranii; în anii 1970 şi 1980, lucrurile stăteau exact pe dos. Mai mult, diviziunile între cei cu şi fără studii superioare s-au transformat în diferenţe ideologice, coerente, între cei mai liberali şi cei mai puţin liberali. în epoca Stalin, muncitorii şi ţăranii erau mai liberali din punct de vedere economic decât cei educaţi, dar oamenii din toate grupurile sociale erau scindaţi în părţi mai mult sau mai puţin egale în privinţa menţinerii sau nu a controlului asupra presei şi a restricţionării libertăţii de exprimare. în perioadele Brejnev şi Gorbaciov, prin contrast, cei tineri şi cu studii nu numai că erau mai liberali din punct de vedere economic decât cei needucaţi, dar erau mai liberali şi din punct de vedere politic. Aşadar, în epoca Stalin, 55,1% dintre cei cu studii superioare erau în favoarea controlului strict asupra presei, comparativ cu 47% dintre cei care absolviseră doar liceul; în epoca Gorbaciov, dimpotrivă, doar 55,7% din absolvenţii de facultate credeau că este bine să fie interzise anumite cărţi, comparativ cu un covârşitor 86,8% dintre cei care aveau mai puţin decât liceul.[25] Sondajele făcute în Ungaria în 1983-1984 arată o diviziune ideologică similară bazată pe educaţie. Sociologii au descoperit că 49% dintre posesorii unei diplome universitare se pronunţau în favoarea unui „socialism democratic" libe- ralizator, comparativ cu doar 4% dintre cei care aveau mai puţin decât liceul. Majoritatea covârşitoare a celor fără studii susţineau şi alte câteva poziţii ideologice care erau fundamental împotriva reformelor.[26] Această diferenţă în creştere între cei cu studii superioare şi cetăţenii de rând, precum şi fuga intelectualilor, nu sunt deloc surprinzătoare, dat fiind stilul de socialism paternalist dominant după anii 1960. După moartea lui Stalin, partidul reacţionase rapid

la nemulţumirile muncitorilor şi ţăranilor, îmbunătăţindu-le standardele de viaţă, ceea ce tindea să submineze poziţia privilegiată de care se bucuraseră cei cu studii superioare în epoca stalinistă.

în acelaşi timp, paternalismul subminase prestigiul partidului printre cei educaţi, în tot blocul sovietic, şefii de toate rangurile erau încă oameni cu competenţe mai degrabă politice decât tehnice - oameni ca oficialii pe care îi intervievaseră Horvâth şi Szakolczai.[27] De asemenea, ei aveau, în general, mai puţine studii decât managerii economici. Iar când economiile au început să se confrunte cu dificultăţi, cei educaţi au dat vina pe amatorismul oficialilor şi aveau resentimente că trebuie să se supună unora cu mai puţine studii decât ei. Cu toate acestea, legătura dintre intelectuali şi partidele comuniste s-a păstrat, în special la vârf, şi pe aceste canale ideile reformiste au penetrat în structurile de putere. Ceicu studii erau poate deziluzionaţi de comunism, dar sfârşitul acestuia nu a fost adus de revoluţii cu bază largă în clasa de mijloc; a fost o afacere mult mai elitistă. Pentru a găsi germenii sfârşitului comunismului, trebuie să căutăm chiar în inima partidului comunist.

în 1986, când filosoful şi „albul" sub acoperire Aleksandr Ţipko a vizitat pentru prima dată clădirea Comitetului Central din Piaţa Veche din Moscova, a descoperit uimit o atmosferă profund anticomunistă chiar în inima partidului:

Ziariştii francezi care au scris la începutul perestroikăi cum că seminţele contrarevoluţiei din URSS au provenit de la cartierul general al comunismului, din Comitetul Central al PCUS, au avut dreptate. Lucrând în acea vreme pe post de consultant la Departamentul Internaţional al Comitetului Central al PCUS, am descoperit cu surprindere că starea sufletească la nivelul cel mai înalt din ierarhia organizaţiei nu diferea deloc de starea sufletească din Academia de Ştiinţe sau din institutele de ştiinţe umaniste... Era limpede că doar un ipocrit mai putea crede în supremaţia socialismului asupra capitalismului. Era clar, de asemenea, că experimentul socialist suferise un eşec.[28]

Ţipko, un om care abandonase complet marxismul, a remarcat cât de mult se schimbaseră lucrurile faţă de anii de dinaintea Primăverii de la Praga, când lucrase la Comitetul Central al Komsomolului. Pe atunci exista o doză mare de optimism în privinţa viitorului şi cei mai mulţi dintre colegii lui erau comunişti naţionalişti convinşi, sau „slavofili roşii", cum îi numea el.[29] în anii 1970, însă, atmosfera din cercurile intelectuale devenise vizibil mai

liberală şi mai prooccidentală, mulţi virând spre social-democraţie. Aceste idei i-au afectat şi pe intelectualii care lucrau în sediile centrale ale partidelor; de altfel, în întregul bloc (inclusiv în China), „intelighenţia de partid" se afla deseori în avangarda gândirii reformiste. Intelectualii din partid nu se izolaseră de ceilalţi intelectuali, nepartinici, şi împărtăşeau valorile mai liberale. în plus, ei aveau legături mai strânse cu străinii decât majoritatea cetăţenilor, mai ales în URSS. Aşadar, datorită perspectivelor cosmopolite, ei erau mai sensibili decât restul la statutul URSS în străinătate. Iar un grup care avea să devină cel mai gălăgios şi mai influent era format din acei membri de partid care lucrau în departamentele
Comitetului Central ce aveau tangenţe cu afacerile externe - practic succesorii Cominternului. Oameni precum Gheorghi Şahnazarov şi Vădim Zagladin - amândoi viitori consilieri ai lui Gorbaciov - au înţeles că URSS îşi pierdea forţa morală în lume.[30] Ei urmăreau un statut internaţional înalt pentru URSS, dar credeau că acesta putea fi atins doar dacă ţara se schimba şi devenea liderul unei mişcări comuniste progresiste, mai liberale. Concentrându-se exclusiv pe puterea ei militară, URSS îşi pierdea din prestigiu, chiar şi în faţa partidelor comuniste occidentale. Aceşti reformatori, iniţial susţinători fervenţi ai implicării sovietice în Africa, erau dezamăgiţi mai ales de militarizarea sprijinului acordat de sovietici regimurilor revoluţionare din Lumea a Treia. Ei îl priveau pe îmbătrânitul Brejnev cam la fel cum îl privise generaţia de dinaintea lor pe îmbătrânitul Stalin: un personaj reacţionar, care detaşase URSS de cauza „progresului".
Un foarte bun exemplu al acestui tip de intelectual de partid era viitorul ideolog- şef al lui Mihail Gorbaciov, Aleksandr Iakovlev. Născut în 1923 într-o familie de ţărani, se ridicase cu ajutorul partidului, studiase în instituţii academice de partid şi, din 1965, conducea efectiv Departamentul de Propagandă al Comitetului Central. Totuşi, în 1972 a scris un articol în care critica toate tipurile de naţionalism, inclusiv „şovinismul de mare putere" şi antisemitismul din Rusia. în mod previzibil, Brejnev a fost nemulţumit, iar Iakovlev a fost exilat la Ottawa, ca ambasador în Canada.

Acest ghinion aparent a fost, de fapt, marea lui şansă. în 1983, un nou membru al Politburo, Mihail Gorbaciov, a vizitat Canada, iar lui Iakovlev i-a revenit misiunea să organizeze călătoria. Cei doi s-au înţeles foarte bine, Gorbaciov plângându-se de stagnarea de acasă şi Iakovlev explicându-i „cât de primitivă şi de ruşinoasă arată politica URSS văzută de aici, de cealaltă parte a planetei".[31] Când Gorbaciov a preluat puterea, doi ani mai târziu, Iakovlev avea să devină unul dintre principalii lui mentori. întâlnirea lor din Canada a marcat începutul unei alianţe între intelectualii liberali şi reformatorii marxişti din partid, alianţă ce avea să distrugă până la urmă comunismul sovietic.

Aşadar, această mică alianţă „de avangardă" între intelectualii şi politicienii din Partidul Comunist a condus până la urmă revoluţia împotriva comunismului, tot aşa cum mici grupuri de intelectuali au adus comunismul la putere. Dar nici un grup nu a operat într-un vid. La începutul anilor 1980, viitorul comunismului în blocul sovietic părea din ce în ce mai întunecat. Majoritatea ţărilor din Europa de Est erau poate stabile - şi, după cum am văzut, exista încă un sprijin consisten

tpentru paternalismul regimurilor socialiste -, dar blocul avea slăbiciuni serioase, în special în Polonia şi în lumea în curs de dezvoltare. Iar spre sfârşitul anilor 1970, când condiţiile economice internaţionale s-au deteriorat şi Occidentul a început contraatacul, blocul a devenit foarte vulnerabil. în aceste condiţii, conducerea fundamental conservatoare a acceptat să plece urechea la ce aveau de spus reformatorii.
în 1980, când Partidul Comunist Polonez efectiv s-a prăbuşit în faţa atacului sindicatului independent Solidaritatea, regizorul Andrzej Wajda a produs o relatare cinematografică a revoltei şi a istoriei ei - Omul de fier (Czlowiek z zelaza). Pelicula folosea imagini documentare din timpul revoltei, dar era în acelaşi timp un film de ficţiune convenţional. în centrul poveştii stătea relaţia dintre bătrânul muncitor Birkut şi fiul lui cu facultate, Maciek. Birkut reprezintă conştiinţa clasei muncitoare poloneze, deziluzionat de partid, dar având prea puţină simpatie pentru revoltele studenţeşti din 1968 şi pentru implicarea în ele a fiului lui, Maciek. Neîncrederea dintre muncitori şi studenţi este reciprocă, iar în 1970, studenţii refuză să sprijine grevele de pe şantierele navale de la Marea Baltică. Când tatăl lui este împuşcat de poliţie, Maciek îşi dă seama că trebuie să formeze o alianţă între muncitori şi intelectuali, aşa că devine activist la Gdarisk. După multe conflicte, îşi atinge scopul odată cu grevele Solidarităţii din 1980. Iar cea care ajută formarea acestei unităţi este Biserica Catolică: Maciek ridică o cruce acolo unde a fost împuşcat tatăl lui şi se căsătoreşte la biserică, soţia lui (realizatoare de film) fiind condusă la altar de liderul Solidarităţii, electricianul mustăcios Lech Walesa (în propria interpretare).

Filmul lui Wajda reflectă importanţa crucială a relaţiilor dintre gulerele albastre şi gulerele albe. Diviziunile dintre cele două categorii au reprezentat una dintre principalele surse de stabilitate a regimurilor

comuniste: societatea era prea divizată încât să poată reprezenta o provocare serioasă la adresa stării de fapt. De asemenea, numeroşi muncitori polonezi, ca şi confraţii lor din restul blocului sovietic susţineau în general valorile socialiste şi beneficiaseră de pe urma îmbunătăţirii condiţiilor de trai - o temă explorată de un film anterior Omului de fier, numit Omul de marmură (Czlowiek z marmuru). Doar în Polonia, însă, strategia paternalistă a comuniştilor nu a reuşit să producă stabilitatea de care avea nevoie, în mare măsură din cauza naţionalismului, alături de puterea extraordinară a Bisericii Catolice, care au contribuit la reconcilierea dintre albi şi albaştri

.Polonia era, desigur, călcâiul lui Ahile al blocului de decenii întregi, iar după criza din 1956, partidul din Polonia a dat înapoi mai mult decât oriunde altundeva în chestiuni cum ar fi colectivizarea, religia şi sectorul privat. Totuşi, după o perioadă de linişte relativă, conflictul dintre partid şi unele părţi ale societăţii a reizbucnit după 1968. în acel an, reprimarea de către Gomulka a

nemulţumirii studenţilor a indignat intelectualitatea, iar în 1970, el a reuşit să-i îndepărteze şi pe muncitori, prin creşterea preţurilor. Grevelor li s-a pus capăt cu forţa, dar Gomulka, deşi supravieţuise până atunci multor vicisitudini, a fost nevoit să demisioneze. El a fost înlocuit de Edvard Gierek, muncitor la origine, care a răspuns la nemulţumirile muncitorilor printr-unul dintre cele mai extravagante şi costisitoare programe socialist-paternaliste din tot blocul sovietic, finanţat în întregime din împrumuturi occidentale. Strategia a funcţionat, pentru un timp. Nivelul de trai a crescut cu 40%, iar conducătorii partidului se bucurau de stima populaţiei: în 1975, când au fost întrebaţi dacă au încredere în conducătorii ţării, 84,8% dintre polonezi au răspuns „da" şi „mai degrabă da".[32] însă, în absenţa unor reforme economice reale, noile şi masivele investiţii industriale nu au reuşit să producă veniturile aşteptate, iar conducerea a fost nevoită să facă tăieri ample şi brutale în investiţii şi în subvenţiile la alimente. Creşterea cu 60% a preţurilor la alimente care s-a produs în 1976 a arătat cât de fragil şi de condiţionat era sprijinul popular pentru regim. Grevele şi demonstraţiile violente au reizbucnit şi au fost din nou reprimate dur. De data aceasta, însă, represiunea a făcut mai mult rău regimului. Cu tot respectul pentru Omul de fier, momentul 1976, mai degrabă decât 1970, a fost cel care a precipitat alianţa dintre muncitori şi intelectualitate, iar în acel an un grup de treisprezece intelectuali a fondat Comitetul pentru Apărarea Muncitorilor (KOR), care să ofere sprijin legal şi de altă natură greviştilor, reprezentând totodată un model pentru multe alte grupări de opoziţie. Iar în 1980, Polonia avea o reţea vastă de grupuri democratice de opoziţie.

Rolul central în alianţă 1-a jucat Biserica Catolică - iar acesta este unul dintre principalele motive pentru care Polonia a fost diferită. Ca şi în restul blocului, grupurile gulerelor albe şi ale celor albastre aveau vederi politice foarte diferite: muncitorii erau mai favorabili egalităţii decât intelectualii şi mulţi dintre intelectualii disidenţi, dat fiind trecutul lor marxist, erau suspicioşi faţă de Biserică.[33] Cu toate acestea, Biserica s-a plasat cu succes în fruntea unei renaşteri naţionaliste, anticomuniste. Ampla ei campanie de nouă ani pentru celebrarea „Marii Novene a mileniului", aniversarea creştinării Poloniei, a atras mulţimi uriaşe

în procesiune cu Fecioara Neagră de la Czşstochowa şi cu vulturul încoronat polonez. La jumătatea anilor 1970, aşadar, intelectualii disidenţi reîncepuseră să se apropie de Biserică (şi după reformele făcute de Conciliul Vatican II). în 1978, alegerea ca papă a lui Karol Wojtila, arhiepiscop de
Cracovia şi fost muncitor în tinereţe, a dat şi mai multă greutate naţionalistă Bisericii Catolice, iar Partidul Comunist Polonez s-a trezit confruntat cu o mişcare socială vastă, unită în spatele unei ideologii alternative coerente şi al unei organizaţii eficiente cu influenţă internaţională.[34] Disidentul Adam Michnik şi ziaristul Jacek Zakowski îşi amintesc cât de puternic era acest naţionalism religios în rândurile muncitorilor:
Pe 16 octombrie 1978 mă aflam într-un taxi, când programul la radio s-a întrerupt. Crainicul, a cărui voce era uscată şi nervoasă, a citit comunicatul oficial de presă ce anunţa că tocmai fusese ales papă cardinalul de Cracovia, Karol Wojtila. Şoferul a tras imediat pe dreapta. Nu a putut să mă ducă mai departe pentru că îi tremurau mâinile de emoţie... în piaţa centrală din Cracovia, Piotr Skrzynecki [un bine-cunoscut regizor de teatru şi film] a strigat: „în sfârşit, un muncitor polonez a ajuns cineva!"[35]
Aşa cum se vede clar din comentariul lui Skrzynecki, intelectualii şi muncitorii erau acum uniţi în jurul Bisericii Catolice, iar regimul polonez trebuia să facă faţă unor provocări neobişnuit de puternice la adresa autorităţii lui. însă problemele partidului polonez erau doar forme extreme ale celor care afectau toate statele comuniste la sfârşitul anilor 1970 şi în anii 1980. Toate regimurile, cu excepţia URSS, profitaseră de deschiderea spre Vest de la jumătatea anilor 1970 pentru a împrumuta bani de la băncile occidentale. Şi toate au descoperit că ineficientele lor industrii producătoare de fum nu au adus şi creşterea aşteptată a exporturilor, necesară pentru plata datoriilor.
Dar şi ele sufereau, în formă extremă, din cauza condiţiilor ce afectau întreaga lume industrializată. Un surplus global de produse de industrie grea, noile tehnologii care se bazau pe computer şi creşterea preţului petrolului - toate acestea necesitau schimbări radicale ale proiectului economic dezvoltat în anii 1940 şi 1950. în acelaşi timp, sindicatele căpătaseră mai multă putere din cauza deficitului forţei de muncă şi a undelor de şoc ce au

urmat revoltelor din 1968. Salariile au crescut, în timp ce productivitatea şi rentabilitatea au scăzut, iar finanţiştii şi-au pierdut încrederea şi au refuzat să mai investească. Preţurile acţiunilor, un indicator al nivelului de optimism din economie, au scăzut cu două treimi de la începutul anilor 1960 până la jumătatea anilor 1970.[36] Era clar că
lumea industrializată are nevoie de un nou model, care să redirecţioneze investiţiile spre domeniile mai profitabile, cu tehnologie înaltă.

Provocările respective au creat probleme mai ales regimurilor comuniste, deoarece acestea, în ciuda imaginii lor de putere şi de unitate monolitică, erau slabe din punct de vedere politic. Regimurile fuseseră controlate de puternicele interese din industria grea şi de apărare şi, de asemenea, nici nu puteau risca un nou conflict social cu muncitorii. Dar şi la vest de Cortina de Fier, guvernele, mai ales cele de stânga, au avut dificultăţi în promovarea unor reforme care ar fi putut nemulţumi muncitorii. între timp, dreapta conservatoare şi cercurile de afaceri s-au mobilizat împotriva puterii sindicatelor pe plan

intern, iar aceste mişcări au coincis cu un masiv program american de reînarmare împotriva URSS. Dar aceasta era o contrarevoluţie ideologică, la fel de mult ca una militară. Dacă J.F. Kennedy încercase să concureze cu URSS insistând pe un nou model capitalist de dezvoltare pentru Lumea a Treia, Statele Unite din perioada Reagan au adoptat ceva din stilul optimist, revoluţionar al comunismului din anii 1970 în Lumea a Treia, în interesul liberalismului de dreapta, însă. După ce superputerile trecuseră printr-o epocă de Realpolitik, ideile au revenit în prim- plan

.La începutul anilor 1940, la apogeul disputelor privind pactul dintre naziști și sovietici, un tânăr profesor originar din Brooklyn, pe nume Irving Kristol, putea fi văzut cu regularitate în separeul nr. 1 al cafenelei de la New York City College, devorând ultimele numere din revistele de inspirație trotkistă The Partizan Review și The New Internationalist, editate de marxistul C.L.R. James din Trinidad. între timp, staliniștii ocupau separeul nr. 2. Ca mulți intelectuali din New York, erau absorbiți cu toții de luptele de idei din Europa și au rămas așa.[37] Dar la sfârșitul anilor 1970, Kristol schimbase taberele în conflict. El era acum în centrul unui grup „neoconservator" de intelectuali, cei mai mulți proveniți din stânga

marxistă, care dezvoltau combustibilul intelectual pentru o contrarevoluţie împotriva viziunii socialiste şi tiermondiste asupra egalităţii.
Erau oare neoconservatorii răzbunarea lui Troţki pe URSS? Poate părea tras de păr să căutăm rădăcini marxiste în neoconservatorism, dar un număr uimitor dintre cei care scriau în The Public Interest, ziarul neoconservator al lui Kristol, fuseseră apropiaţi de troţkism. Ei erau acum susţinători inimoşi ai capitalismului, devenind, de fapt, un fel de naţionalişti americani (deşi ca promotori ai valorilor americane „universale", nu ai unora înguste, xenofobe). Cu toţii împărtăşeau anumite atitudini troţkiste: internaţionalismul, încrederea în luptă, noţiunea utopică a unei societăţi morale de la „sfârşitul istoriei", ura faţă de stalinista Realpolitik şi, lucrul cel mai important, o credinţă romantică în puterea ideilor şi a moralităţii de a schimba lumea. Publicaţiile troţkiste pe care Kristol le citea cu atâta aviditate în anii 1940 condamnau stalinismul dintr-o perspectivă romantică - pentru că ignora rolul entuziasmului maselor în socialism - şi, în mod similar, neoconservatorii credeau în forţa angajamentului ideologic. Totuşi, acolo unde troţkiştii sperau să mobilizeze proletariatul cu ideile lor de colectivism, neoconservatorii încercau să stârnească opinia publică printr-un amestec de moralitate burgheză şi patriotism. Deşi, la fel ca vechea stângă marxistă, neo-conservatorii păstrau legături cu sindicatele, ei fuseseră indignaţi de atacul studenţilor asupra autorităţilor din universităţi în 1968 şi mai ales de sprijinul acordat de Noua Stângă gherilelor comuniste în timpul Războiului din Vietnam.

Kristol şi grupul lui alcătuiau, aşadar, echivalentul capitalist al marxiştilo

rromantici, chemând la o renaştere morală şi la mobilizare împotriva ameninţării comuniste. Dar, tot aşa cum comunismul a avut cea mai mare eficienţă atunci când a combinat romantismul din operele de tinereţe ale lui Marx cu tehnocraticul Marx de mai târziu, contrarevoluţia capitalistă avea nevoie de fundamente raţionaliste, pe lângă cele morale. Ea le-a găsit în „neoliberalismul" promovat cel mai eficient de un alt profesor originar din Brooklyn, ceva mai vârstnic - economistul Milton Friedman. Acesta, fost adept al politicii New Deal, era un adversar activ al economiei mixte create imediat după cel de-al Doilea Război Mondial. El populariza o viziune elegantă şi coerentă de laissez-faire în economie, propusă şi de confraţi ca profesorul Friedrich Hayek din Chicago: statele, insista Friedman, erau prădătoare, corupte şi ineficiente, înăbuşind creşterea şi creativitatea. Puterea lor trebuia distrusă şi forţele naturale ale pieţei lăsate să înflorească. Această ideologie era puternic tehnocrată: Friedman chiar argumenta că politica monetară - şi astfel, ca efect, şi politica economică - putea fi condusă de un computer care, liber de orice influenţă politică, putea înfrânge inflaţia. Dar era şi revoluţionară. Aşa cum îşi amintea unul dintre studenţii lui Friedman: „Ceea ce ne entuziasma în mod special erau aceleaşi calităţi care făceau marxismul atrăgător pentru atâţia alţi tineri - simplitatea, împreună cu aparenta completitudine logică; idealismul combinat cu radicalismul."[38]

Cei doi savanţi din Brooklyn nu erau apropiaţi personal; de altfel, între ei existau diferenţe intelectuale majore. Deşi amândoi erau vizionari şi dispuşi să sprijine atacuri puternice împotriva comunismului, neoconservatorii lui Kristol erau mai militarist!, moralişti şi apocaliptici ca perspectivă, dar şi mai pozitivi în privinţa rolului statelor şi al sindicatelor decât neoliberalii. Imediat după 1968, însă, ei au ajuns alături în lupta împotriva comunismului, convinşi, la fel ca vechii leninişti, că o avangardă de intelectuali trebuia să atace statul vechi, corupt, şi să-1 înlocuiască prin altceva. Neoliberalii şi neoconservatorii s-au unit în jurul unui program de „liberalism revoluţionar" care folosea metodele militante şi mobilizatoare ale marxist-leniniştilor împotriva lor. Şi şi-au găsit susţinătorul într-un alt fost adept al New Deal, acum anticomunist radical - Ronald Reagan.

Erodarea continuă a puterii americane şi evidenţa succeselor revoluţionare în Lumea a Treia au întărit credibilitatea neoconservatorilor. Ei erau convinşi că preşedintele Carter, obligându-i pe jandarmii Americii să respecte drepturile omului, îi slăbise şi pe aceştia şi puterea americană. Intelectuala neoconservatoare Jean Kirkpatrick (mai târziu ambasador al lui Ronald Reagan la ONU) a dezvoltat unul dintre cele mai puternice argumente în favoarea militantismului anticomunist, trasând o distincţie categorică între „totalitarism" şi „autoritarism". Ea a argumentat că, spre deosebire de regimurile „autoritare", care aveau să evolueze spre democraţii liberale pe măsură ce se modernizau, regimurile „totalitare" nu aveau să facă niciodată asta. Aşadar, dacă Statele Unite voiau să promoveze democraţia, trebuiau să sprijine comuniştii autoritari împotriva celor totalitari, oricât le-ar fi displăcut primii.[39]

Anul culminant 1979 s-a dovedit a fi punctul de cotitură. Politica Statelor Unite se izbise de o serie de dezastre: revoluţia sandinistă, detronarea şahului Iranului de către islamişti şi invazia sovietică în Afghanistan. Toate păreau să confirme analiza neoconservatorilor privind puterea şi agresivitatea sovieticilor, iar în anul următor americanii au răspuns votând pentru ripostă, alegându-1 preşedinte pe Ronald Reagan cu o majoritate covârşitoare, în luna noiembrie.

Criza ordinii economice a Americii era însă mai acută şi cerea un răspuns imediat. Eforturile Washingtonului de a menţine atât cheltuielile pentru apărare, cât şi pe cele sociale prin tipărirea de bani au avut succes pentru o vreme, dar loviturile primite de prestigiul american în Iran şi Afghanistan au fost picătura care a umplut paharul, iar Washingtonul s-a confruntat cu o fugă de dolar a investitorilor şi cu sfârşitul supremaţiei acestuia ca monedă principală a lumii. Pe 14 octombrie 1979, preşedintele Rezervei Federale, Paul Volcker, a introdus măsurile împotriva inflaţiei propuse de Friedman şi a decis să le dea investitorilor ce voiau: o creştere masivă a ratei dobânzilor, un atac împotriva inflaţiei şi un dolar puternic valorizat. Aceasta, combinată cu aşa-numita revoluţie economică „a stocurilor", a mărit profitabilitatea capitalului - reducând taxele pentru corporaţii şi tăind cheltuielile sociale, în paralel cu o creştere a şomajului şi o scădere a puterii

sindicatelor.[40] Mai general, a marcat sfârşitul definitiv al ordinii economice stabilite la Bretton Woods în 1944. înfrângerea din Vietnam demonstrase Washingtonului că nu îşi poate menţine hegemonia globală impozitându-şi şi înrolându-şi cetăţenii, dar abia în 1979, aproape doar din întâmplare, acesta a descoperit o alternativă viabilă. Finanţele internaţionale aveau să devină combustibilul puterii americane. Această alianţă dintre Statele Unite şi finanţele globale a fost cea care i-a dat puterea să lupte într-o nouă fază din ceea ce este deseori numit „al doilea Război Rece". Iar acest sistem puternic avea să domine lumea vreme de aproape trei decenii, până când a intrat în mod spectaculos în implozie, în septembrie 2008.

Lupta finală a Statelor Unite împotriva comunismului a fost finanţată aşadar în
mare măsură prin împrumuturi străine - multe dintre ele japoneze.[41] Washingtonul putea să lupte acum pentru a-şi recâştiga supremaţia globală fără să ceară sacrificii de la populaţie. Totuşi, obiectivul americanilor - reînarmarea - a avut mai puţin impact asupra puterii SUA decât consecinţele neintenţionate. Pentru a-şi finanţa împrumuturile masive, Statele Unite au recurs la rate ale dobânzilor ridicate şi au atras mare parte din capitalul mondial. Faptul a provocat însă o foamete financiară în Lumile a Doua şi a Treia: în locul celor 46,8 miliarde de dolari care au plecat din ţările industrializate din G7 în anii 1970, în deceniul următor au intrat 374,4 miliarde de dolari.[42] Penuria de capital care a rezultat i-a lovit inevitabil pe cei deja îndatoraţi şi, în special, regimurile comuniste.

Nu toate statele comuniste au fost afectate: China, ca şi alte ţări din estul Asiei, avea puţine datorii şi a beneficiat de pe urma noului regim liberal de comerţ. A fost permis exportul de produse industriale ieftine în Statele Unite, iar în anii 2000, China avea să ia locul Japoniei ca principală sursă de capital pentru îndatoratul Washington. Dar sateliţii URSS din sud-estul Europei şi aliaţii ei din Sud au fost mai puţin norocoşi. Bunurile industriale produse de ei nu aveau căutare, iar, ca grup, erau cele mai îndatorate dintre toate ţările. în 1979, rata serviciului datoriei externe a Poloniei ajunsese la un masiv 92%, iar în RDG la 54%, comparativ cu cele 55% ale Mexicului şi 31% ale Braziliei, şi mult mai mare decât cele

25 de procente, cât ar fi fost prudent.[43] Ele se confruntau acum cu dobânzi usturătoare şi cu retrageri de capital. Aşa cum anticipase Stalin când a respins Planul Marshall, era periculos să cedezi ispitei creditelor occidentale. Comuniştii est-europeni aveau să blesteme ziua când s-au atins de banii din Vest.

Polonia şi România au ajuns efectiv la faliment şi au suferit umilinţa de a fi nevoite să se roage de capitaliştii occidentali să le reeşaloneze datoriile; Ungaria şi RDG aveau probleme mai puţin grave şi au supravieţuit prin finanţare temporară. Dar toate au fost nevoite să scadă nivelul de trai, în special pentru clasa muncitoare industrială, ceea ce a fost foarte dureros. Statele comuniste erau slabe şi regimurile lor aveau prea puţină legitimitate. Iar criza datoriilor avea s-o corodeze şi mai mult.

în mod previzibil, stalinismul nereformat a reuşit cel mai bine să impună austeritatea. Când România nu a mai reuşit să-şi plătească datoriile, în 1981, şi a fost nevoită să ceară reeşalonarea, au fost introduse raţii la pâine; energia electrică era furnizată cu intermitenţe, iar folosirea frigiderelor şi a aspiratoarelor a fost interzisă. Munca a fost intensificată şi programul extins duminicile şi în

zilele de sărbătoare. Când a început să lipsească benzina, guvernul, care se pretindea o călăuză spre modernitate, a fost nevoit, în mod umilitor, să încurajeze revenirea la căruţe trase de cai. Securitatea şi-a dezvoltat o reţea de informatori în stil Stasi pentru a veghea asupra disciplinei, iar statul s-a amestecat şi mai mult în vieţile private ale oamenilor, inclusiv prin notoria examinare obligatorie a femeilor pentru a opri avorturile şi a răsturna tendinţa de scădere a naşterilor.

în Iugoslavia mai liberală şi descentralizată, în schimb, programul de austeritate lansat de statul federal nu a făcut decât să accelereze dezintegrarea politică, îndatorată până peste cap, ţara a fost nevoită să meargă cu căciula în mână după împrumuturi la FMI, care i-a impus condiţii foarte stricte în 1982. Până atunci susţinător al descentralizării, FMI declara acum, pe bună dreptate, că măsurile de austeritate nu aveau cum să funcţioneze decât dacă republicilor li se luau puterile autonome de a împrumuta şi de a tipări bani. Republicile mai bogate - în special Slovenia şi Croaţia - au obiectat, iar disputele între ele şi vecinele mai sărace au

continuat de-a lungul anilor 1980, pregătind terenul pentru ruptura apocaliptică din anii 1990.[44] Liderii comunişti acţionau din ce în ce mai mult ca reprezentanţi ai republicilor decât ai Iugoslaviei federale şi naţionalismele locale au înlocuit iugoslavismul marxist. Moartea lui Tito în 1980 a dizolvat o parte din liantul unificator al ţării, iar consecinţele datoriei internaţionale şi ale intervenţiei FMI au făcut restul. Legăturile care ţinuseră Iugoslavia laolaltă se dezintegrau.

în Polonia, criza datoriilor a dus la colapsul aproape total al puterii comuniste. în 1980, când guvernul a fost nevoit să impună măsuri de austeritate şi să reducă distribuirea cărnii, faptul a provocat un val de greve. Oprirea lucrului la şantierul naval Lenin, în portul Gdarisk de la Marea Baltică, a fost una dintre cele mai bine organizate şi muncitorii au trecut curând de la revendicări economice la unele politice. Ei au ridicat o cruce de lemn în faţa fabricii în memoria celor patru muncitori ucişi în 1970 şi au lansat o mişcare mai largă, Solidaritatea, care să lupte pentru justiţie socială şi sindicate independente. Grevele, la care s-au alăturat oameni din toate păturile societăţii, s-au răspândit, şi economia a fost curând paralizată. Comuniştii, conduşi acum de Stanislaw Kania, nu au avut altă opţiune decât să permită activitatea liberă a sindicatelor, în afara controlului partidului. în august 1980, Solidaritatea şi partidul au semnat acorduri care, pentru prima dată de la sfârşitul fronturilor populare din anii 1940, dădeau necomuniştilor puteri reale. în următoarele şaisprezece luni, comuniştii şi Solidaritatea au stat faţă în faţă, într-o aşteptare tensionată.

Această situaţie nu putea să dureze la nesfârşit. Solidaritatea era pusă pe fapte mari şi o grevă plănuită pentru decembrie 1981 i-a făcut pe sovietici să se teamă de o rebeliune. Kremlinul a făcut presiuni asupra lui Kania şi a şefului armatei, generalul Wojciech Jaruzelski, să salveze partidul aflat în declin prin impunerea legii marţiale. Conducerea poloneză a avut, evident, reticenţe în a-şi asuma responsabilitatea pentru o represiune atât de nepopulară, iar Kania a părut chiar că începe să ţină partea Solidarităţii.[45] Moscova a decis atunci că el trebuie să plece şi Kania a fost înlocuit în funcţia de prim-secretar de Jaruzelski, care, ameninţat

cu o intervenţie a Armatei Roşii, a acceptat să îndeplinească dorinţele Moscovei.

Jaruzelski a declarat legea marţială, iar militarii au preluat puterea, ucigând în jur de o sută de oameni. Activiştii Solidarităţii au fost arestaţi şi stabilitatea reinstituită. După cum prevăzuse Jaruzelski, măsura respectivă a distrus şi ultima urmă de legitimitate care-i mai rămăsese partidului. Practic, Polonia nu mai era stat comunist. Militarul Jaruzelski, cu ochelarii lui cu lentile negre ce aveau să devină semn distinctiv, arăta mai degrabă ca versiunea austeră a unui dictator latino-american decât ca un lider comunist; la conducere erau acum statul şi armata, nu partidul.[46] Şi mai important, evenimentele din 1981 au arătat clar că sprijinul sovietic pentru Europa de Est îşi atinsese limitele. Sovieticii le-au transmis elitelor comuniste (deşi nu şi restului lumii) că doctrina Brejnev şi promisiunea sprijinului militar pentru regimurile din blocul sovietic deveniseră literă moartă.[47] Şi, cu toate că URSS a fost nevoită să dea împrumuturi uriaşe Poloniei în 1981-1982, răbdarea sovieticilor faţă de clienţii lor instabili din Europa de Est se apropia de sfârşit, în parte din cauză că Uniunea Sovietică însăşi se simţea mai săracă; chiar dacă preţul petrolului era încă ridicat, scădea întruna din 1981. Ca răspuns la ameninţările că est-germanii vor fi nevoiţi să împrumute şi mai mulţi bani din Vest dacă nu primesc infuzii mai mari din URSS, Nikolai Baibakov, şeful organizaţiei sovietice de planificare, le-a transmis că trebuie să taie investiţiile:

Trebuie să mă gândesc şi la Republica Populară Polonă! Dacă le tai petrolul (şi merg acolo săptămâna viitoare), ar fi de nesuportat pentru socialism... Iar Vietnamul suferă de foame. Trebuie să venim în ajutor. Ar trebui să renunţăm la sud-estul Asiei? Angola, Mozambic, Etiopia, Yemen, pe toate le ducem în spate. Şi nivelul nostru de trai este foarte scăzut, chiar trebuie să-l îmbunătăţim.[48]

Comuniştii din Europa de Est nu erau singurii care sufereau în noua ordine economică internaţională. Multe ţări din Lumea a Treia, de toate ideologiile, au fost lovite de creşterea dobânzilor şi de recesiunea mondială, întrucât preţurile la materiile prime au scăzut şi creditele au devenit prea scumpe. Unele regimuri comuniste din Lumea a Treia aveau însă o vulnerabilitate mărită, pentru că erau mai dispuse să urmeze politici ambiţioase de

dezvoltare economică şi socială. Problema datoriei, aşadar, le afecta în mod special.
Criza economică şi cea a datoriilor au fost exacerbate de faptul că regimurile comuniste erau obligate să trateze cu FMI şi cu Banca Mondială, care în ultimul timp deveniseră foarte agresive. în contrast cu anii 1970, când aceste instituţii internaţionale recomandau dezvoltarea condusă de stat, Statele Unite le foloseau acum pentru a-şi impune viziunea neoliberală în lume. în februarie 1980, Robert McNamara, preşedintele Băncii Mondiale, a introdus programul „împrumuturilor de ajustare structurală", pe termen lung, pentru ţările cu probleme economice. Acest program, împreună cu cele ale FMI, a devenit una dintre cele mai eficiente arme ale neoliberalismului în Lumea a Doua şi a Treia. Sub sloganul „stabilizaţi, privatizaţi şi liberalizaţi", banii erau daţi numai dacă rolul statului scădea, economia era privatizată şi pieţele lăsate libere.
Existau acum stimulente puternice, în măsură să-i determine pe comuniştii din Lumea a Treia să-şi abandoneze modelul economic. Dar erau influenţaţi şi de forţe din interiorul lumii comuniste, cel mai notabil exemplu fiind China, în care economia de piaţă în 1978 a fost reintrodusă. Schimbarea taberei de către regimul care până atunci propovăduia puritatea comunistă strictă în Lumea a Treia, schimbare influenţată de succesul tigrilor din Asia de Sud-Est, a dat o lovitură majoră marxist-leniniştilor. Eşecurile planificării socialiste au avut şi ele rolul lor. La jumătatea anilor 1980, câteva state prosovietice introduceau reforme de piaţă. în 1984, Guineea Bissau a început să coopereze cu FMI, urmată de Mozambic în 1987, la un an după moartea lui Samora Machel într-un accident de avion. Chiar şi Angola, încă implicată într-un război civil cu aliaţii americanilor şi, în consecinţă, exclusă de la ajutoarele FMI, a introdus reforme de piaţă în 1985.
Până la jumătatea anilor 1980, criza datoriilor şi cea financiară slăbiseră comunismul şi au avut un efect devastator asupra regimurilor din Sud. însă nu i- au distrus miezul din URSS şi din Europa de Est. într-adevăr, comuniştii conservatori din URSS, ostili reformei economice, au arătat cu degetul spre datorii, considerate dovada pericolelor capitalismului şi colaborării cu Occidentul. Rezultatele revoluţiei neoconservatoare din America a lui Ronald

Reagan au fost similare: au avut un impact major în Sud, dar mult mai ambiguu în URSS şi în Europa de Est.
Jumătatea anilor 1980 a fost o perioadă a temerilor de război, de ambele părţi ale Cortinei de Fier, iar în Statele Unite au fost difuzate câteva filme şi programe TV pe tema atacurilor şi invaziilor sovietice. Unul dintre cele mai puţin plauzibile - şi mai violente - a fost Invazia roşie (Red Dawn), în 1984.[49] Scenariul este tras de păr: perfizii europeni - cu excepţia loialului Albion - au abandonat Washingtonul; un regim revoluţionar controlează Mexicul; sovieticii şi aliaţii lor (Cuba şi Nicaragua) ocupă regiuni vaste din centrul Statelor Unite. La fel ca locuitorii din Mosinee în anii 1950, americanii sunt supuşi unei propagande intensive cu produse ale culturii sovietice, iar în cinematografe rulează de zor Aleksandr Nevski. Dar există un lucru pe care roşiii nu puteau să-l prevadă: „Armatele invadatoare ţineau totul sub control, cu o singură excepţie - opt puştani care îşi spuneau «Nevăstuicile»". Aceştia, cei mai mulţi membri ai echipei de fotbal a liceului din orăşelul Calumet, din Colorado, duc, în numele libertăţii, un război de gherilă împotriva forţelor de ocupaţie şi devin o ameninţare serioasă pentru sovietici. Până la urmă sunt învinşi, dar, când America este în sfârşit eliberată, numele lor sunt înscrise pentru posteritate pe „Stânca partizanilor".
Filmul a fost finanţat de Hollywood, fără să fie sponsorizat de guvern. Dar a surprins o nouă imagine pe care o aveau americanii despre ei înşişi, imagine care avea să exercite o influenţă tot mai mare în timpul celui de-al doilea Război Rece. Statele Unite nu mai erau poliţistul global al lui Nixon, menţinând ordinea împotriva revoluţionarilor comunişti printr-o reţea de jandarmi regionali. Erau personajul nedreptăţit, partizanul şi luptătorul pentru libertate, înfruntând monolitul totalitarismului. Şi, chiar dacă bătrânul Ronald Reagan era departe de a fi un Che Guevara capitalist, el era hotărât să dea cauzei americane idealismul şi militantismul care fuseseră până atunci apanajul gherilelor comuniste.
Reagan, fiul unui modest vânzător de pantofi din Illinois, nu era un neoconservator convenţional. Contemporanii lui îl considerau greu de înţeles; el a rămas într-o oarecare măsură o enigmă şi în ziua de azi. Avea o atitudine idealistă şi optimistă, moştenită de la mama

lui, de confesiune evanghelică, şi care 1-a făcut foarte popular printre alegătorii americani. Era însă şi un liberal militant, hotărât să se opună primejdiilor care ameninţau „lumea liberă" dinspre „imperiul răului" comunist. Optimismul lui fundamental îl apropia de neoliberali. Era convins că până la urmă comunismul avea să se prăbuşească deoarece era iraţional din punct de vedere economic. Era sincer dedicat dezarmării nucleare. Cu toate acestea, împărtăşea mult şi din beligeranţa neoconservatorilor, în special în primii ani de preşedinţie. A fost un ideolog anticomunist pasionat şi a condus cea mai amplă reînarmare pe timp de pace din istoria Americii, cu cheltuieli militare ce au absorbit 30% din bugetul federal între 1981 şi 1985. El a numit, de asemenea, neoconservatori ca Paul Wolfowitz în funcţii mai mărunte în administraţie (cu toate că şi „porumbeii" au fost puternici sub mandatele lui), iar limbajul lor cu inflexiuni marxiste 1-a influenţat şi pe al lui. Aşa cum îi spunea unui parlamentar britanic, în 1982: Ironia este că, într-un fel, Karl Marx avea dreptate. Astăzi suntem martorii unei mari crize revoluţionare, o criză în care cerinţele ordinii economice sunt în conflict direct cu ordinea politică. Dar criza se petrece... la marxism-leninism acasă... Uniunea Sovietică este cea care merge împotriva cursului istoriei.[50]

în Lumea a Treia existau motive practice, numeroase şi puternice, pentru ca Reagan să adopte un idealism revoluţionar. Jandarmii lui Nixon nu reuşiseră să stăvilească fluxul succesului comunist, cum nu reuşiseră nici eforturile lui Jimmy Carter de a-i obliga să respecte drepturile omului. Reagan era hotărât să recurgă la forţa militară pentru a împinge înapoi comunismul, mai ales în America Centrală. El a refuzat să accepte că, acolo, comunismul era un răspuns la injustiţiile locale; gherilele erau „personal militar", instruit de URSS.[51] Totuşi, el era constrâns încă de amintirea Vietnamului şi exista prea puţin sprijin public pentru o întoarcere la războiul total în Lumea a Treia. Reagan putea să ducă războaie convenţionale acolo unde victoria era uşoară - ca în invazia micii insule Grenada în 1983 -, dar asemenea cazuri erau puţine. Folosirea strategiilor de gherilă, dezvoltate de comunişti, era, aşadar, o soluţie excelentă. Acestea permiteau mişcărilor proamericane să pară indigene, erau ieftine şi puteau fi practicate în secret, departe de ochii Congresului. Noua politică, urmată în

Nicaragua, Filipine, Afghanistan, Etiopia şi El Salvador, a primit numele şters de „conflict de mică intensitate", dar datorează mult tacticilor maoiste şi tradiţiilor gherilei.[52] în loc să sprijine dictatori militari, Statele Unite susţineau grupuri insurgente locale. Războiul era „civilianizat" - „războiul întregului popor" al maoismului - în timp ce „psyop" („agitprop" în limbaj comunist, „agitaţie şi propagandă") era elementul central al noii strategii. Regimurile comuniste şi de stânga erau subminate prin sabotaje şi prin asasinate. Dar se făceau eforturi şi pentru câştigarea disputelor politice şi pentru formarea unor grupuri tip „a treia forţă" împotriva comuniştilor şi a vechilor dictatori. Erau mobilizaţi anticomuniştii din clasa de mijloc urbană şi din bisericile conservatoare, iar uneori erau abandonaţi vechii aliaţi autoritari, precum Fernando din Filipine. Spre 1985, strategia era justificată ideologic ca „doctrina Reagan", o politică de „revoluţie anticomunistă" menită să aducă lumii democraţie.[53]
Reagan şi-a început contraofensiva militară împotriva comunismului în America Centrală, iar „conflictul de intensitate mică" a fost practicat în modul cel mai perseverent în Nicaragua. Americanii susţineau mai multe grupuri de opoziţie, precum o „a treia forţă", formată din liberali şi conservatori, şi insurgenţii „contras". Mulţi „contras" aveau legături cu fostul dictator, Somoza, dar instructorii şi consilierii americani sub acoperire i-au transformat într-o forţă de gherilă modernă. Câţiva responsabili din CIA le-au pregătit în 1983 un manual, Operaţiuni psihologice în războiul de gherilă (Psychological Operations in Guerrilla Warfare), din care paragrafe întregi păreau a fi extrase din Mao sau din Che Guevara. Broşura începea cu propoziţia „Războiul de gherilă este în esenţă unul politic" şi continua explicând cum trebuiau „contras" să-şi politizeze propriile forţe, pentru a putea duce o campanie de subversiune împotriva regimului. „Cadrele politice" trebuiau să organizeze unităţile, asigurându-se că acestea rămân motivate prin intermediul „autocriticii" şi al „şedinţelor de grup", care „să ridice moralul şi să îmbunătăţească unitatea de gândire". Gherila urma să facă „propagandă armată", răpind şi asasinând oficiali guvernamentali, „inamici ai poporului". în acelaşi timp, trebuia să dea populaţiei rurale „pregătire ideologică" amestecată cu

„cântece folclorice", convingând-o de natura imperialistă ruso-cubaneză a regimului sandinist.[54]
în practică, gruparea contras s-a bazat mai mult pe violenţă, pe intimidare şi sabotaj decât pe câştigarea inimilor şi a minţilor. Spre 1988, sandiniştii îi învingeau militar pe contras, dar războiul şi un embargo american devastaseră economia, iar sandiniştii reuşiseră să-şi înstrăineze o parte a populaţiei. Când s- au organizat alegeri, în 1990, majoritatea - unii sătui de război şi crezând că acesta se va termina doar odată cu căderea regimului, alţii deranjaţi de programele prea ambiţioase de reformă ale sandiniştilor şi de ostilitatea lor la critici - au votat pentru candidata proamericană, neoliberală Violetta Barrios de
Chamorro. în alte părţi ale Americii Centrale, pentru suprimarea insurgenţelor marxiste s-a folosit violenţa extremă, de data aceasta dezlănţuită de grupările paramilitare ale dictatorilor locali, cu sprijinul Washingtonului. în Guatemala, detaşamente ale morţii, purtând nume ca Ojo por Ojo (Ochi pentru ochi), au masacrat zeci de mii de oameni, în special amerindieni, iar războiul civil din El Salvador a fost de o brutalitate cu totul specială.[55] La sfârşitul anilor 1980, bilanţul victimelor în războaiele din America Centrală era uriaş: în Nicaragua, aproape 1% din populaţie a murit în războaiele contras.[56]
Perspectivele războiului anticomunist de gherilă erau şi mai bune în alte regiuni atinse de expansiunea comunistă din anii 1970. Statele Unite, în strânsă colaborare cu Africa de Sud, au continuat să susţină războiul de uzură dus de UNITA în Angola, în care au murit în jur de 800 000 de oameni şi aproape o treime din populaţia de zece milioane de oameni a fost nevoită să se refugieze.[57] Regimul din Mozambic a fost îngenuncheat şi el de sud-africani şi de RENAMO, iar în 1984 s-a făcut pace. Dar centrală pentru strategia de gherilă era lupta împotriva URSS în Afghanistan. Chiar înainte de invazia sovietică, comuniştii afghani se confruntau cu o puternică insurgenţă a islamiştilor - mujahedinii. Administraţia Carter le dăduse insurgenţilor un ajutor militar limitat, suplimentându-1 pe cel saudit şi pakistanez, dar acest ajutor a fost mărit substanţial în 1983. Tineri din toată lumea musulmană s-au adunat să ia parte la jihad, războiul sfânt. Printre ei se afla şi fiul unui bogat om de afaceri saudit, Osama bin Laden;

acesta era războiul lor civil spaniol. Pentru Reagan, pe de altă parte, sprijinul acordat mujahedinilor se potrivea perfect cu strategia războiului anticomunist de gherilă. Spre deosebire de tipul iranian de islamism, care avea o puternică tentă socialistă, mujahedinii erau conservatori din punct de vedere social. Ei alcătuiau totodată o mişcare antiimperialistă autentică, bucurându-se de un real sprijin militar. După cum se entuziasma directorul CIA William Casey: „Asta este frumuseţea operaţiunii din Afghanistan. De obicei se spune că americanii cei mari şi răi îi bat pe localnici. în Afghanistan este exact pe dos. Ruşii sunt cei care abuzează de cei mici."[58] Americanii aveau să regrete amarnic, desigur, sprijinul acordat mujahedinilor, când aceştia s-au întors împotriva fostului lor protector, în anii 1990. Dar, potrivit doctrinei Kirkpatrick, nu conta că nu erau liberali, atâta vreme cât se opuneau totalitarismului comunist.

Aşadar, forţa militară a provocat daune serioase comunismului în Sud, dar speranţa neoconservatorilor că va submina însăşi Uniunea Sovietică s-a dovedit nejustificată. Este posibil chiar ca noul spirit belicos al Occidentului să fi fost contraproductiv, pentru că a rigidizat atitudinile sovieticilor şi le-a dat mai multă putere adepţilor liniei dure. Relaţiile dintre puteri erau la cel mai prost nivel din ultimii ani, iar în noiembrie 1983 lumea a fost mai aproape ca oricând de un război nuclear după criza rachetelor din Cuba, când sovieticii au interpretat greşit un exerciţiu NATO ca fiind un atac, iar izbucnirea conflictului a fost evitată la limită.[59] La Moscova, nostalgia după epoca stalinistă era în floare: bătrânul Viaceslav Molotov a fost reprimit în partid (şi se glumea că era crescut pentru a deveni următorul lider) şi se vorbea chiar de întoarcerea la vechile tactici staliniste de mobilizare la muncă. La moartea lui Leonid Brejnev, în 1982, puterea a trecut la un adept al liniei dure, Iuri Andropov. Acesta nu s-a întors la anii 1940, dar ideile lui conţineau încă ecouri ale trecutului. Economia trebuia revitalizată nu prin reforme de piaţă şi liberalizare, ci prin reîntărirea disciplinei muncii şi prin epurarea oficialilor corupţi. Când Andropov a murit, în 1984, atmosfera internaţională proastă dăduse şi mai multă forţă aripii dure de la Kremlin. Bătrânul şi conservatorul Konstantin Cernenko a preluat conducerea, şi chiar dacă Gorbaciov, deja bine-cunoscut ca reformist, a devenit numărul

doi, el întâmpina încă o opoziţie destul de puternică. Iar, în anul următor, când Cernenko însuşi a murit, îngrijorările legate de Gorbaciov nu se stinseseră încă, dar era clar că Politburoul nu putea continua să aleagă bătrâni bolnavi, care era puţin probabil să supravieţuiască măcar o vreme. Partea cea mai gravă a crizei datoriilor din Europa de Est luase sfârşit (deşi era încă serioasă în Polonia), dar ţările-satelit stagnau, incapabile să atragă capital nou pentru investiţii. Era limpede că o nouă generaţie trebuia să preia puterea, iar Gorbaciov, cel mai tânăr membru din Politburo, era singurul candidat cât de cât plauzibil.

La patru ani după venirea la putere a lui Gorbaciov, Zidul Berlinului a căzut; după şase ani, Uniunea Sovietică nu mai exista. în principiu, nimeni nu putea să prevadă aceste evenimente în 1985. Nedumeririle legate de ele încă persistă, iar istoricii se lansează în dispute aprinse. Unii sugerează că programul de reînarmare al lui Reagan, şi în special Iniţiativa de Apărare Strategică „Războiul Stelelor" (SDI), sunt cele care au distrus comunismul. Fără îndoială că politicile lui Reagan au exercitat o presiune economică şi psihologică serioasă asupra URSS, iar SDI era un semn îngrijorător că URSS nu ţinea pasul (deşi au existat oficiali care nu au luat programul în serios).[60] Dar povara cheltuielilor militare, oricât de grea ar fi, nu provoacă nici crize economice, nici tulburări sociale. Un universitar cu legături la nivel înalt cugeta, când a fost intervievat la sfârşitul anilor 1990:

Imaginaţi-vă că Brejnev este încă în viaţă. Am trăi şi acum sub vechiul regim, nimic nu s-ar fi schimbat. Poate că lucrurile ar sta ceva mai rău, dar ţara ar fi sub control. Am avea şi acum acelaşi sistem totalitar, am merge la şedinţe de partid şi am ieşi la demonstraţii cu aceleaşi steaguri roşii.[61]

Omul care a distrus Partidul Comunist Sovietic nu se afla la Casa Albă, ci la Kremlin. Gorbaciov nu era motivat atât de teama de puterea militară americană, cât de dorinţa de a revigora sistemul, făcându-1 totodată mai cuprinzător. La început, ca şi predecesorii lui, sperase că va putea realiza aceasta prin transformarea Partidului Comunist, însă, când planul lui a eşuat, s-a trezit nevoit să lipsească partidul de putere. Guvernarea comunistă a făcut, aşadar, implozie nu din cauza presiunii exterioare, ci ca rezultat al unei revoluţii interne nonviolente, pusă la cale de însăşi elita partidului.Căinţa (Pokajanie) regizorului georgian

Tenghiz Abuladze este probabil unul dintre cele mai complexe şi mai tulburătoare filme care au cunoscut vreodată succesul de casă. Realizat la începutul anilor 1980, dar proiectat abia în 1986, în timpul noii politici de „deschidere" (glasnost) a lui Gorbaciov, este un film cu zombi suprarealist. începe cu înmormântarea lui Varlam, un primar stalinist local, al cărui cadavru reapare întruna, dezgropat misterios ori de câte ori este reînhumat. Vinovatul este descoperit în persoana Ketiei, o femeie hotărâtă să reamintească lumii de teroarea regimului lui Varlam. Keti este traumatizată de moartea mamei ei, ucisă de Varlam în timp ce încerca să împiedice distrugerea unei biserici istorice. Ea reuşeşte în cele din urmă să scoată la lumină ororile trecutului, în pofida încercărilor autorităţilor oraşului de a le ţine ascunse, iar fiul lui Varlam, lovit de remuşcări, dezgroapă chiar el cadavrul în cele din urmă şi îl aruncă de pe o costişă. Cu toate acestea, filmul se termină într-o notă pesimistă. Keti este arătată la ea acasă, locuind încă pe „Strada Varlam", într- un cartier lipsit de orice valori spirituale.
Căinţa a ajuns în cinematografe doar după o luptă politică. Aleksandr Iakovlev era principalul lui susţinător, dar s-a lovit de opoziţia colegilor lui, cărora le-a obţinut acordul doar după ce i-a convins că filmul era prea obscur pentru oamenii obişnuiţi şi le-a promis că va fi proiectat doar în câteva oraşe. însă, când a aranjat ca filmul să fie distribuit pe scară largă, câţiva şefi de partid locali au fost furioşi şi l-au interzis.[62]
Totuşi, Căinţa a făcut senzaţie şi surprinde mult din atmosfera de la începutul perestroikăi („restructurarea") lui Gorbaciov. Ca şi în vremea lui Hruşciov, stalinistul este descris ca un personaj birocratic, condus de raţiune, care priveşte cu dispreţ aspectele morale şi spirituale, în timp ce eroii sunt oameni cu idealuri şi valori. Filmul priveşte însă şi epoca lui Brejnev, cu încercările ei de a-l „reînhuma" pe Stalin şi cu lupta ce a rezultat între reformatori, care voiau să atace birocraţia stalinistă, şi conservatorii brejnevişti, decişi să păstreze vechiul sistem la locul lui
.Filmul oferă şi o viziune extrem de puternică asupra gândirii multora din perioada glasnost, inclusiv a lui Mihail Gorbaciov, care a văzut filmul şi i-a plăcut.[63] Evaluările fermecătorului şi inteligentului Gorbaciov nu sunt încă definitive. De ce s-a comportat el aparent atât de iraţional şi a sfârşit prin a distruge sistemul pe care voia să-1 întărească? Căinţa furnizează câteva indicii. Gorbaciov nu avea, cu siguranţă, sensibilitatea religioasă a lui Abuladze, dar, ca mulţi alţii din generaţia ce a ajuns la maturitate în perioada de destalinizare, împărtăşea mânia acestuia

la adresa „birocraţilor" din partid - un sentiment descris şi de Iakovlev, după vizionare: „Filmul ne-a năucit, pe mine şi pe toată familia mea. Inteligent, onest, cu un stil neobişnuit. Nemilos şi convingător. Parcă folosea un baros, pentru a sfărâma cu toată puterea lui sistemul de minciuni, ipocrizie şi violenţă."[64]
Gorbaciov a fost ultimul din lunga tradiţie a comuniştilor care credeau că pot revigora socialismul atacându-i pe „birocraţii" conservatori, obsedaţi de statutul lor - o tradiţie care a trecut de la staliniştii din anii 1920 la Hruşciov la începutul anilor 1960, apoi la Mao în timpul Revoluţiei Culturale. Strategia lui era mai apropiată de cea a lui Hruşciov, deoarece spera să facă sistemul mai puţin birocratic prin deschiderea partidului la influenţele întregii societăţi. însă, spre deosebire de toţi predecesorii lui sovietici, el a ajuns la concluzia că puterile partidului trebuie reduse. Gorbaciov învăţase şi lecţia căderii lui Hruşciov în 1964, şi a sfârşitului Primăverii de la Praga. Ca şi Keti, era decis să nu-i lase pe birocraţi să revină din morţi, ca nişte zombi. în final, a hotărât să le distrugă puterea, chiar dacă aceasta putea duce până la urmă la dizolvarea sistemului însuşi.
în plus, mânia lui Gorbaciov împotriva birocraţilor din interior era, în ultimă instanţă, mai mare decât neîncrederea lui în Occident. Mai mult, tocmai când era compromisului de clasă de după război intra în Occident într-o perioadă de criză, comuniştii sovietici începeau să-i aprecieze virtuţile. Gorbaciov dorea din ce în ce mai mult ca URSS să se integreze în sfera occidentală ca un stat democratic şi a început să fie favorabil alegerilor democratice şi reformelor de piaţă în stil occidental. El a fost încurajat în „revoluţia" lui de intelectualii „contrarevoluţionari" pe care Ţipko îi găsise în Comitetul Central în anii 1980, de neoliberalul FMI şi de o mare parte a opiniei publice occidentale.
Când liderii occidentali l-au întâlnit pentru prima dată pe Mihail Gorbaciov, au fost surprinşi şi dezarmaţi în egală măsură. Cum putea un individ atât de prietenos şi de fermecător să fie comunist? Până şi anticomunista hotărâtă Margaret Thatcher a fost impresionată de el. Dar ei îl judecau după standardele aparatcicului mohorât şi defensiv din anii 1960 şi 1970. în realitate, Gorbaciov era doar o versiune de un calibru mai înalt a tipului obişnuit din partid. S-a

născut în sudul Rusiei în 1931, într-o familie de ţărani; bunicul lui matern era membru de partid şi preşedinte de fermă colectivă, iar în 1937 a fost arestat (la fel ca bunicul dinspre tată). Gorbaciov a devenit un membru ambiţios şi foarte muncitor în Komsomol, iar rezultatele lui şcolare, împreună cu activitatea în partid (primise prestigiosul Ordin Steagul Roşu pentru munca lui eroică în strângerea recoltei din 1948) i-au permis să facă saltul uriaş la Facultatea de Drept a Universităţii din Moscova. A descoperit curând că are personalitatea ideală pentru a ocupa funcţii înalte în partid: pasionat de principiile înalte şi de disputele ample, pare să fi fost cu adevărat un idealist. Spre deosebire de Brejnev, Gorbaciov nu avea cunoştinţele tehnice şi abordarea profesională pentru administrarea ministerială economică. De fapt, avea o lipsă de înţelegere şi de preocupare pentru problemele economice care îi scotea din minţi pe unii dintre consilierii lui.[65] Era un om preocupat de oameni, cu energie şi entuziasm, alături de o încredere de nezdruncinat în capacitatea lui de convingere. Anatoli Cerniaev, care avea să devină mai târziu unul dintre principalii lui consilieri, îşi aminteşte cum, în timp ce călătorea cu el prin Europa Occidentală în anii 1970, „m-a prins deodată de umeri şi mi-a «dovedit», şi «dovedit», şi «dovedit» cât de important era să facem una sau alta la Stavropol".[66] Acest comportament era foarte apropiat de al lui Hruşciov, iar Gorbaciov împărtăşea entuziasmul şi optimismul exuberantului său predecesor. Era însă mai educat, mai perspicace din punct de vedere politic şi, în consecinţă, mai încrezător - pe bună dreptate, pentru că era un politician expert în a-i face pe oameni să acţioneze potrivit voinţei lui. Nu este o surpriză că Occidentul şi Europa de Est au fost cuprinse de „gorbimanie".

Aceste trăsături, fără îndoială pozitive, au avut însă neajunsurile lor. Gorbaciov era foarte încrezător, dar nu întotdeauna conştient de problemele puse de planurile lui. Acest fapt, combinat cu abilitatea lui de a-şi convinge sau de a-şi manipula oponenţii, explică şi cum a reuşit liderul sovietic să-şi deruleze programul ambiţios, dar incoerent.

în 1985, puţini din elită - dacă exista vreunul - credeau că sistemul comunist era în criză şi avea nevoie de o schimbare radicală. După cum îşi aminteşte însuşi Gorbaciov, „nici eu, nici colegii mei nu

evaluam situaţia generală la vremea respectivă ca fiind una de criză a sistemului",[67] iar când Aleksandr Iakovlev i-a prezentat un document foarte radical, care propunea ca Partidul Comunist să fie scindat în două şi fiecare parte să concureze împotriva celeilalte, el a decis că era „prematur".[68] în primii doi ani ca secretar general, Gorbaciov nu s-a îndepărtat prea mult de politicile economice disciplinariste din vremea lui Andropov. Dar
în exterior, lucrurile stăteau altfel. Principalul lui obiectiv era să reducă tensiunile cu Occidentul, astfel încât să poată economisi resurse preţioase pentru reformele economice interne. Lucrul acesta era cu atât mai necesar cu cât preţul internaţional al petrolului a scăzut întruna după august 1985. Totuşi, el şi consilierii lui liberali - în special Iakovlev - erau convinşi că vechea confruntare dintre blocuri poate şi trebuie să se sfârşească. Acest conflict, argumentau ei, aparţinea în esenţă vechii doctrine staliniste a luptei internaţionale de clasă şi era de-acum depăşit de vremuri.
Prin urmare, Gorbaciov i-a curtat pe americani cu propuneri de control al armamentului, dar la început Reagan şi şoimii lui neoconservatori au fost suspicioşi, cum era de aşteptat. După prima lor întâlnire, la Geneva, lui Gorbaciov nu-i venea să creadă ce „om al peşterilor", ce primitiv al Războiului Rece era Reagan. Lumea a Treia, în special, a iscat neînţelegeri. Pentru Reagan, comunismul era întotdeauna rezultatul conspiraţiei şi al amestecului sovieticilor; pentru Gorbaciov, era alimentat de antiimperialism şi de elitele reacţionare, iar el era decis să câştige războiul din Afghanistan şi să apere alţi aliaţi sovietici.
în ciuda tuturor divergenţelor, abordarea administraţiei Reagan faţă de URSS se schimbase faţă de 1984. Spaima posibilului război din noiembrie 1983 pare să fi avut un impact serios asupra preşedintelui şi era tot mai clar că spiritul războinic a realizat prea puţine, cu riscul declanşării sfârşitului lumii. Neliniştea europeană şi consideraţiile electorale au contribuit şi ele la o schimbare radicală a poziţiei Washingtonului, culminând cu propunerea făcută de Reagan la Reykjavik în 1986, ca toate armele nucleare să fie dezafectate.[69] Până la urmă, ideea denuclearizării totale nu s-a concretizat, cele două părţi neputând ajunge la o înţelegere în privinţa unui viitor „Război al Stelelor", dar din acel moment

Gorbaciov şi-a dat seama că dezarmarea era o posibilitate reală. El avea de-acum încrederea să continue reformele interne. Reînarmarea lui Reagan exercitase, într-adevăr, o mare presiune asupra conducerii sovietice; cu toate acestea, disponibilitatea lui de a trata cu URSS (deseori spre nemulţumirea opoziţiei neoconservatoare) a fost cea care a contribuit cel mai mult la programul de reformă al lui Gorbaciov - şi astfel la colapsul definitiv al comunismului sovietic.

în cursul anului 1986, opiniile lui Gorbaciov au devenit şi mai radicale în discuţiile cu Iakovlev şi cu ceilalţi consilieri liberali pe care îi avea la Comitetul Central. întâlnirile cu liderii occidentali - inclusiv cu doamna Thatcher, care în 1987 i-a ţinut o adevărată prelegere despre democraţie - au avut şi ele efect.[70]

Gorbaciov a ajuns în cele din urmă să se considere un social-democrat occidental, iar el şi consilierii lui au devenit admiratori ai statului bunăstării ce funcţiona în ţările vest-europene. Dar ordinea social-democrată din Europa Occidentală fusese întemeiată în anii 1940 pe baza unui compromis între piaţa liberă şi statele intervenţioniste. Problema era cum să fie atins acest ţel, pentru că în inima statului sovietic se afla partidul şi orice încercare de a-i submina puterea risca să distrugă capacitatea Moscovei de a controla ţara.

Viziunea asupra lumii pe care Gorbaciov o avea în primii ani la conducere nu era, la rădăcină, una liberală. Poporul sovietic, credea el, făcuse „o alegere socialistă" în 1917 şi era fundamental unit, colectivist şi dedicat socialismului. Atunci de ce nu funcţiona sistemul? Gorbaciov a ajuns la concluzia că problema era înăbuşirea creativităţii înnăscute a maselor. Dezvoltând o retorică inspirată pe de o parte din operele de tinereţe ale lui Marx şi pe de altă parte de un idealism aproape liberal, el a explicat că birocraţii şi „sistemul autoritar-birocratic" „au suprimat iniţiativa poporului, l-au alienat în toate domeniile vitale de activitate şi au redus demnitatea individului". Soluţia la această problemă era o nouă formă de „democraţie" care includea discuţii libere, dar nu şi pluralism în stil occidental. Această „democraţie" avea să schimbe psihologia oamenilor, să-i motiveze să devină muncitori şi cetăţeni entuziaşti - „să activeze factorul uman", în jargonul vremii; totodată, avea să-i submineze (şi în cazul fericit să-i şi înlăture) pe

„birocraţii" care suprimau energiile populare.[71] O asemenea viziune romantică pare o bază inadecvată pentru un program practic de reformă, dar avea sens în tradiţia marxistă, la fel cum avusese pentru Hruşciov. într-adevăr, acesta era contextul în care reformiştii îşi vedeau politicile. După cum i-a explicat Iakovlev unui interlocutor occidental sceptic: „în plan teoretic, n-am afirmat vreodată că revoluţia care a început în 1917 în ţara noastră s-ar fi sfârşit... Perestroika este continuarea revoluţiei."[72]

Totuşi, de la începutul lui 1987 a devenit limpede că disciplina şi cârpelile în economie nu au dus la mare lucru, iar Gorbaciov s-a lansat într-un program mai radical de liberalizare economică şi democratizare politică. Imitând reformele liberale care avuseseră deja loc în Ungaria şi Iugoslavia, el le-a dat directorilor de fabrică mai multă independenţă faţă de centru. în mod inevitabil, planificatorii au intrat în defensivă, iar Gorbaciov a ripostat cu un atac împotriva „birocraţilor", care i-a înfierat ca fiind o forţă fundamental conservatoare, un „mecanism de frânare" a schimbării.

Iniţial - la fel ca Hruşciov înaintea lui - Gorbaciov sperase că partidul avea să
conducă societatea spre reformă, dar şi-a pierdut repede încrederea în el, întrucât oficialii din partid se opuneau măsurilor lui. în consecinţă, a căutat noi aliaţi în rândurile clasei de mijloc dezamăgite, a relaxat într-o oarecare măsură cenzura şi a permis organizarea unor grupuri de discuţie „neoficiale" în afara partidului. Mai serioasă însă a fost desfiinţarea puternicului secretariat al partidului în 1988 şi decizia de a crea un nou Congres al Deputaţilor Poporului, ales prin vot universal. în 1989 s-au organizat alegeri şi, chiar dacă unii dintre şefii din partid şi-au câştigat locurile, câteva personaje proeminente au fost învinse. Partidul fusese umilit. în esenţă, Gorbaciov deplasa centrul puterii de la partid spre o autoritate statală, aleasă prin vot popular. Liberalismul lui Gorbaciov avea limite, iar el a insistat întotdeauna că democraţia trebuie să fie controlată. Partidului Comunist i s-au dat o sută de locuri garantate în Congresul Deputaţilor Poporului din 1989; „pluralismul de opinii" era în regulă, cu condiţia ca opiniile să fie toate „socialiste", iar criticile trebuiau să fie „principiale", nu „iresponsabile". Totuşi, Gorbaciov a descoperit că

este foarte greu să păstreze aceste linii roşii, mai ales că partidul era supus unui atac ideologic fără precedent, încurajat chiar de Kremlin. Gorbaciov a redeschis subiectul Stalin, desemnând în septembrie 1987 o comisie care să investigheze represiunile staliniste, iar „paginile albe" din istoria sovietică erau discutate mult mai liber decât în anii 1950. Potrivit lui Hruşciov, socialismul începuse să decadă în 1934, după industrializare şi colectivizare. Gorbaciov a afirmat că putrefacţia se instalase odată cu victoria lui Stalin asupra lui Buharin în 1928, pe când presupusul marxism liberal al NEP-ului lui Lenin reprezenta adevărata voce a socialismului. încă de la începutul lui 1986, consilierul ideologic al lui Gorbaciov îşi explica opiniile, într-o conversaţie cu Ţipko:
Să nu crezi că Gorbaciov nu-şi dă seama de gravitatea situaţiei. Şaizeci de ani s- au dus pe copcă. îndepărtându-se de NEP, partidul şi-a ratat unica şansă. Oamenii au suferit în zadar. Ţara a fost sacrificată în numele concepţiilor scolastice ale comunismului, care nu au nimic de-a face cu viaţa reală.[73]
Gorbaciov spera să poată păstra prestigiul lui 1917 şi să relanseze proiectul sovietic în numele „leninismului". Dar, inevitabil, era greu să trasezi o linie între Lenin şi Stalin, iar intelectualii din partid au început ei înşişi să-şi piardă încrederea în întregul proiect marxist. Ţipko îşi aminteşte că, încă din 1986, Iakovlev a comandat „un studiu al problemelor fundamentale ale socialismului sovietic", inclusiv marxismul însuşi, iar la sfârşitul lui 1988, Ţipko publica primul articol important în care susţinea că rădăcinile „socialismului de cazarmă" stalinist se află în marxism-leninism.[74] în anul următor a fost publicat pentru prima dată legal în Uniunea Sovietică Arhipelagul Gulag al lui Soljeniţîn, care îl denunţa pe Lenin ca fondator al sistemului penitenciar. în acel moment, partea liberală a presei din URSS devenise deja remarcabil de antisovietică şi prooccidentală, plină de critici ale trecutului şi ale sistemului ucigaş pe care îl creaseră bolşevicii.
Gorbaciov şi Iakovlev, ca oficiali cu state vechi în partid, înţelegeau bine puterea ideologiei şi credeau că revizuirea istoriei era o parte esenţială a revoluţiei lor. Pentru ei, perestroika era o campanie morală şi culturală pentru transformarea vechilor mentalităţi „staliniste" şi „birocratice". Dar această strategie era cu adevărat foarte riscantă. Partidul Comunist îşi baza legitimitatea pe

argumente morale: poate că standardele de viaţă erau mai scăzute decât în Vest şi poate că mai existau nedreptăţi ori privilegii nejustificate, dar sistemul era în mod fundamental just şi superior capitalismului. însă, dacă liderii şi intelectualii spuneau acum că partidul condusese poporul pe o cale greşită vreme de şaizeci de ani, iar sacrificiile oamenilor nu au dus la nimic, cum se putea aştepta regimul să le păstreze loialitatea? O scrisoare trimisă de un anume N.R. Zarafşan publicaţiei săptămânale Argumentî i faktî arată cum reexaminarea istoriei poate insufla un vag sentiment de nedreptate şi poate duce la o criză ideologică - şi emoţională - traumatizantă:

Sunt membru de partid cu un dosar bun şi toată lumea spune că am fost un muncitor conştiincios, care făcea şi muncă voluntară cu entuziasm. Dar am îmbătrânit şi focul interior mi-a dispărut, iar la viaţa mea am văzut multă nedreptate. Când am aflat adevărul despre trecutul nostru, am fost devastat.

... Am pus totul la inimă: dacă rămân în partid, aş fi necinstit, dacă plec, aş fi dezonorat. Pentru că sunt un om disciplinat, nu pot să lipsesc de la şedinţele de partid sau să-mi ignor îndatoririle.[75]

Gorbaciov distrugea neintenţionat tocmai temeliile ideologice ale sistemului sovietic, iar opinia publică s-a schimbat rapid între 1987 şi 1991. Cei mai mulţi au devenit ostili partidului şi pozitivi faţă de Occident. Aceasta se întâmplase deja în ţările-satelit ale sovieticilor, unde oamenii aveau de ceva vreme o mai bună cunoaştere a Occidentului; în Ungaria, numărul celor care credeau că „ocaziile pentru educaţie şi dezvoltare culturală" erau complet realizate în Vest a sărit de la 22,8% în 1985 la 51,1% în 1989.[76] Cu toate acestea, nu este cazul să spunem că majoritatea cetăţenilor din blocul sovietic îşi doreau o economie de piaţă în stil occidental. Când erau întrebaţi ce ar trebui făcut pentru a scăpa din criza economică din ce în ce mai serioasă, doar 18% dintre cetăţenii sovietici voiau mai multe întreprinderi private; 50% voiau mai multă ordine şi disciplină.[77] Similar, în 1989, cam 73% dintre cetăţenii Cehoslovaciei se opuneau privatizării industriei şi 83% erau ostili desfiinţării fermelor colective.[78]

Adevăratul beneficiar al crizei ideologice a fost naţionalismul şi unele dintre primele semne ale colapsului politic au venit din republicile baltice, unde ostilitatea naţionalistă împotriva

guvernării sovietice era răspândită de ceva vreme. Fronturile populare în sprijinul perestroikăi, înfiinţate de KGB pentru a canaliza democraţia în direcţiile aprobate, au scăpat curând de sub controlul central. Demonstranţii au început să ceară independenţă totală, chemând la o întoarcere la proprietatea privată şi la sfârşitul sistemului sovietic.
Gorbaciov avea să se confrunte curând cu haosul. Atacând vechiul sistem politic şi ideologia, el a tăiat sinapsele puterii înainte să fie construită o structură alternativă de putere. Acelaşi lucru era valabil, în mare măsură, şi pentru economie: puterea statului a fost subminată înainte ca terenul să fie pregătit pentru piaţa ce avea să-1 înlocuiască. Gorbaciov avea în faţă două variante coerente. Pe de o parte, era modelul chinez, care presupunea o trecere treptată la economia de piaţă, condusă de un partid puternic şi bazându-se pe continuarea reprimării celor nemulţumiţi; pe de altă parte, mai exista o „terapie de şoc" neoliberală, recomandată de mulţi economişti occidentali şi de FMI. Uşor de înţeles, Gorbaciov a fost categoric împotriva primeia, deoarece contrazicea planurile lui de democratizare politică şi, după cum credea el, nu avea decât să consolideze puterea birocraţilor pe care îi ura atât de mult. Totuşi, Gorbaciov a respins şi terapia de şoc, fapt la fel de previzibil. Aceasta ar fi distrus birocraţia economică dintr-un foc, înlocuind-o cu pieţe, cu privatizare şi cu măsuri dure antiinflaţioniste. Rezultatul ar fi fost însă variaţii sălbatice ale preţurilor, recesiune profundă şi şomaj de masă. Chiar dacă această idee ar fi fost bună, Gorbaciov n-ar fi urmat-o niciodată, pentru că el era hotărât să aibă economie de
piaţă şi democraţie în acelaşi timp, păstrând totodată propria putere. Introducerea economiei de piaţă ar fi lovit, inevitabil, mulţi oameni, iar democraţia le-ar fi dat milioanelor de nemulţumiţi o armă puternică împotriva guvernului. Gorbaciov însuşi a răspuns presiunilor populare, salvând nivelul de trai cu împrumuturi din Occident. Consecinţa a fost o datorie externă în creştere rapidă. în locul terapiei de şoc neoliberale şi al reformei conduse de stat în stil chinezesc, Gorbaciov a optat pentru un compromis cu deficienţe profunde. Atacul asupra birocraţiei a distrus vechiul sistem ce asigura mutarea resurselor de la o fabrică la alta, în timp ce directorii de întreprindere au primit o nouă autonomie: ei erau

acum eliberaţi de orice presiune - de piaţă sau politică - pentru a produce eficient şi ieftin. Inevitabil, preţurile au crescut, rafturile s-au golit şi cozile s-au lungit. în timp ce făcătorul de pace „Gorby" era aclamat în străinătate, popularitatea de acasă s-a prăbuşit.
La vremea respectivă, unii i-au cerut lui Gorbaciov să copieze modelul chinez, mai etatist, iar dezbaterea privind căile alternative a continuat.[79] Condiţiile din China erau, cu siguranţă, foarte diferite de cele din Rusia. în Uniunea Sovietică, agricultura avusese mult mai mult de suferit din cauza colectivizării, iar vechii aparatcici din industrie erau mult mai puternici şi capabili să blocheze reformele economice. Cu toate acestea, unii argumentau că, dacă se apela la stimulentele adecvate, Cele Patru Modernizări ale lui Deng ar fi putut duce la un rezultat economic mai bun.
Poate că nu are sens să facem speculaţii privind variantele posibile. Date fiind concepţiile democratice, antibirocratice ale lui Gorbaciov şi ale reformatorilor, precum şi conjunctura intelectuală liberală din Occident, modelul chinez a avut puţine şanse. Şi, chiar dacă o versiune a modelului chinez ar fi îmbunătăţit şi asigurat rezultatul economic, aceasta s-ar fi făcut cu preţul libertăţii politice şi probabil al păcii mondiale. Comuniştii ar fi rămas la putere şi vechea gardă ar fi avut mai multe şanse să reziste la căderile din 1989, din Europa de Est.
Totuşi, indiferent care au fost avantajele lui politice, cursul ales de Gorbaciov a avut un rezultat economic dezastruos: colapsul efectiv al statului şi „furtul" economiei de către directori şi oficiali. în 1989, când nehotărâtul Gorbaciov 1-a numit în cele din urmă pe liberalul Nikolai Petrakov consilier economic şi a arătat clar că privatizarea era „în cărţi" pentru anul viitor, aceştia au început să „autoprivatizeze", vânzând echipamentele şi băgând banii în buzunar. între timp, şefii din partid şi oficialii statului au profitat de atacurile lansate de Gorbaciov
împotriva birocraţiei centrale şi şi-au însuşit bunurile organizaţiilor pentru care lucrau. Birocraţii „furau ţara cu totul".[80] Această delapidare semilegală a fost sursa îmbogăţirii multora dintre „oligarhii" din anii 1990. Cu intenţia de a-i distruge pe „birocraţi", Gorbaciov i-a ajutat de fapt pe mulţi dintre aceştia să se îmbogăţească, iar idealismul lui a declanşat cei zece ani de colaps politic şi economic prin care a trecut Rusia după comunism şi care

au alimentat, la rândul lor, reacţia antiliberală ce a urmat sub preşedinţia lui Vladimir Puţin.

începând din toamna anului 1989, aşadar, efectele revoluţiei dificile a lui Gorbaciov împotriva Partidului Comunist începeau să se vadă cu claritate: diferitele sfere ale puterii sovietice se prăbuşeau. Şi nu a fost o surpriză că prima care a cedat a fost veriga cea mai slabă din lanţ: Europa de Est

.în zilele de dinaintea celei de-a şaptezecea aniversări a Revoluţiei din Octombrie, pe 7 noiembrie 1987, locuitorii din Wroclaw au aflat de planurile unei neobişnuite sărbătoriri a înfiinţării statului sovietic:

Tovarăşi!

Ziua izbucnirii Marii Revoluţii Proletare din Octombrie este ziua unui mare eveniment... Tovarăşi, a sosit clipa să ieşim din pasivitatea maselor!... Să ne strângem vineri, pe 6 noiembrie, la ora 4 după-amiază, pe strada Swidnicka, sub „ceasul istoriei". Tovarăşi, îmbrăcaţi-vă festiv, în roşu. Puneţi-vă pantofi roşii, o şapcă roşie sau o eşarfă... Nu aduceţi steaguri roşii, ci vopsiţi-vă unghiile în roşu.

Această celebrare satirică a istoriei revoluţionare a fost doar unul dintre evenimentele organizate în Polonia de „Alternativa Portocalie", un grup suprarealist de protestatari. Ei au satirizat primele sărbători politice bolşevice, precum Asaltul Palatului de Iarnă din 1920 - completat cu o parodie a crucişătorului Aurora, o „cavalerie" purtând caschete (Budionnîi) din vremea războiului civil rus şi pancarte uriaşe, cu lozinci gen „Borşul Roşu". Unul dintre organizatori a descris scena: „Strigăte de «RE-VO-LU-ŢIE!». Proletariatul [adică muncitori de la fabricile locale] a coborât din

autobuze, cu tricouri pe care scria «Nu vreau să mai lucrez» şi «Mâine va fi mai bine». Poliţiştii îi aşteptau în număr mare, dar au fost puşi în situaţia umilitoare de a aresta pe oricine este îmbrăcat în roşu sau care bea în mod provocator sirop de căpşune.[81]

Alternativa Portocalie, chiar dacă a fost neobişnuită din multe puncte de vedere, a surprins în bună măsură caracterul nemulţumirii est-europenilor de la sfârşitul anilor 1980, cel puţin în zona fostului Imperiu Austro-Ungar (care includea ş

ivestul Ucrainei). Apăruse o nouă generaţie de disidenţi, mai tânără şi interesată nu atât de proteste ample şi de demonstraţii împotriva regimului, cât de crearea unei „societăţi civile" alternative, contra culturii oficiale şi liberă de controlul statului. Noul stil era „carnavalesc", cum 1-a numit Padraic Kenney, departe de militantismul agresiv, şi datora mult situaţioniştilor şi culturii tineretului occidental din anii 1960. într-adevăr, spiritul lui 1989 a fost o adaptare nonviolentă a spiritului lui 1968. Aşa cum a demonstrat punerea în scenă de la Wroclaw, abordarea lor era cum nu se poate mai diferită de cea a vechiului model comunist al mobilizării de masă. Dar scopurile multor grupuri (în contrast cu Alternativa Portocalie) erau deseori foarte specifice şi ostentativ nepolitice, militând pentru probleme de mediu sau pentru pace, de exemplu.[82] Aşa ceva era de aşteptat, probabil, după suprimarea mişcării Solidaritatea. Regimurile îşi pierduseră şi mai mult prestigiul, dar era clar că opoziţiei deschise avea să i se răspundă cu forţa, iar în afara Poloniei intelectualilor le era greu să-i mobilizeze pe muncitori. Prin urmare, era nevoie de un stil nou, mai puţin agresiv.

Dacă activismul social, dar şi ridicolul, au avut rolul lor în sfârşitul comunismului, mai importante au fost Moscova şi semnalele pe care aceasta le trimitea partidelor comuniste est-europene. Gorbaciov le spusese în particular conducătorilor încă din 1985 că nu mai puteau conta pe Armata Roşie pentru ajutor, deşi se aştepta de la ei să rămână în blocul sovietic. Optimist ca întotdeauna, el credea că liderii mai populari vor restaura legitimitatea comunismului. Dar, la fel cum Discursul secret al lui Hruşciov din 1956 i-a subminat pe „micii Stalini", încurajându-i pe reformişti şi scindând partidele, tot aşa perestroika din URSS a zdruncinat temeliile regimurilor est-europene. Susţinătorii reformelor liberale din interiorul partidelor au fost întăriţi, iar în unele cazuri liderii şi-au dat seama că nu se mai pot baza pe represiune şi că trebuie să-şi extindă baza de sprijin social. Adversarii regimurilor şi-au dat seama şi ei că de-acum au mai puţine motive să se teamă; în iarna din 1987- 1988, când istoricul polonez Waclaw Felczak a mers să ţină cursuri la Budapesta, cei din sală l-au întrebat ce ar trebui să înveţe ei din lecţia Solidarităţii. „înfiinţaţi-vă un partid", le-a

răspuns el. „Probabil că o să vă închidă pentru asta, dar, după toate semnele, n-o să staţi prea mult în închisoare."[83]
Ungaria a răspuns prima semnalelor venite de la Moscova. După ce partidul s-a supus unor alegeri cu mai mulţi candidaţi, în care vechea gardă a obţinut rezultate mai proaste decât se aştepta, un grup mai tânăr şi reformist de lideri comunişti, printre care social-democratul Imre Pozsgay, a reuşit în martie 1988
să-1 forţeze pe bătrânul János Kádár să se retragă. Partidul s-a scindat; o opoziţie democratică s-a format în afara partidului, iar în februarie 1989 reformiştii din cadrul regimului au acceptat organizarea de alegeri multipartite. Disponibilitatea Moscovei de a accepta această schimbare fundamentală a făcut să fie limpede ca lumina zilei pentru toţi că Uniunea Sovietică nu mai susţinea vechea ordine din Europa de Est.
în Polonia, ca şi în Ungaria, semnalele de la Moscova au fost înţelese de timpuriu. Generalul Jaruzelski, unul dintre liderii cei mai apropiaţi de Gorbaciov, a început reformele liberale în septembrie 1986, dar în august 1988 protestele muncitorilor împotriva măsurilor de austeritate au zguduit din nou regimul comunist. în februarie 1989, guvernul, sub presiunea lui Gorbaciov, a acceptat să negocieze cu opoziţia, iar în iunie 1989 s-au organizat alegeri, încheiate cu victoria covârşitoare a Solidarităţii. în august 1989, Tadeusz Mazowiecki a devenit primul necomunist la şefia unui guvern de coaliţie, după mai bine de patruzeci de ani. Regimurile dure s-au arătat mai decise să rămână pe poziţii, dar au fost curând nevoite să accepte inevitabilul - în Germania de Est. începutul sfârşitului a fost în mai 1989, când autorităţile maghiare au redus controlul pentru unguri la graniţa cu Austria. Est-germanii au început să organizeze „vacanţe" în Ungaria, pentru a profita de breşa apărută în Cortina de Fier, deşi graniţa era presupusă a fi deschisă doar pentru unguri. Pe 19 august, în oraşul de graniţă Sopron, opoziţia ungară, cu sprijinul unui duo ciudat - Imre Pozsgay şi Otto von Habsburg, moştenitorul tronului austro-ungar -, a organizat un „picnic paneuropean" în timpul căruia plănuiau să deschidă un punct vamal dezafectat şi să permită est-germanilor să treacă frontiera. Germanii au forţat trecerea graniţei şi, trei săptămâni mai târziu, ungurii au înlăturat toate restricţiile. RDG a răspuns închizându-şi graniţa cu Ungaria.

Această revigorare a represiunii a dat un suflu nou opoziţiei din Germania de Est. Demonstraţiile au izbucnit în toată ţara şi partidul a început să piardă controlul. Regimul rigid al lui Honecker a fost şi mai zdruncinat când Gorbaciov a venit în vizită pentru a sărbători a 40-a aniversare a fondării RDG. Bine primit de mulţimi entuziaste, el a ţinut parcă să arate că nu le sprijină conducătorul. „Viaţa însăşi îi pedepseşte pe cei care întârzie", se spune că ar fi declarat.[84] La puţin timp după aceea (printr-o lovitură de palat, pe 17-18 octombrie), Honecker a fost înlocuit de Egon Krenz.

Krenz şi-a dat seama repede că trebuie să facă unele concesii pentru a păstra controlul. După ce o jumătate de milion de oameni au ieşit în stradă în Berlinul de Est pe 4 noiembrie, el a hotărât o ridicare limitată a restricţiilor de călătorie, dar ordinul a fost transmis greşit la conferinţa de presă, iar gărzile confuze au deschis pur şi simplu porţile spre vestul oraşului, permiţând mulţimii să treacă.[85] Eroarea de exprimare s-a dovedit a fi una dintre cele mai spectaculoase din istorie. în noaptea aceea, în jur de 50 000 de germani au trecut din Berlinul de Est în cel de Vest, strigând „Suntem un singur popor". A fost în acelaşi timp o revoluţie şi o petrecere gigantică, apogeul demonstraţiilor nonviolente, „carnavaleşti" şi al „picnicurilor" organizate de opoziţia est-europeană în anii 1980. Căderea Zidului Berlinului a devenit pe bună dreptate simbolul anului 1989. Concepţia despre revoluţie a opoziţiei - nonviolentă, veselă, chiar hedonistă - părea mult mai atrăgătoare şi mai modernă decât idealul prăfuit al comuniştilor, al muncitorilor mobilizaţi pentru lupta împotriva inamicului. Odată cu Zidul, s-a prăbuşit şi voinţa de a guverna a Partidului Comunist Est- German.

Piesele de domino au continuat să se răstoarne, iar evenimentele din Germania de Est au inspirat rezistenţă şi împotriva altor regimuri cu mână-forte. Demonstraţiile din Bulgaria de la începutul lui noiembrie i-au ajutat pe reformiştii din partid să-1 înlăture pe Todor Jivkov de la putere şi au precipitat confruntarea la care a fost supus partidul însuşi din partea unei grupări a forţelor de opoziţie. în Cehoslovacia, regimul condus de succesorul conservator al lui Husâk, Milos Jakes, se confrunta cu tulburări şi demonstraţii încă din anul precedent, dar se opunea hotărât

reformelor; chiar a pus portretul fostului lider stalinist Klement Gottwald pe noua bancnotă de o sută de coroane, un gest extrem de provocator. Totuşi, evenimentele din RDG - regimul cel mai asemănător cu cel din Cehoslovacia - au dat un imbold opoziţiei. Aniversarea protestelor studenţeşti faţă de ocupaţia nazistă din 1939 cădea pe 17 noiembrie, iar demonstraţiile erau cu această ocazie ceva obişnuit. De data aceasta, însă, numărul participanţilor a fost enorm şi poliţia a intrat în panică. Brutalitatea forţelor de ordine a stârnit greve şi demonstraţii masive, ce au forţat partidul să înceapă negocieri cu opoziţia.
în ciuda violenţelor produse pe alocuri (în Cehoslovacia şi în alte părţi), revoluţiile din Europa Centrală şi de Est au fost remarcabil de rapide şi de paşnice. în parte, aceasta s-a datorat faptului că noile mişcări de opoziţie erau adepte ale nonviolenţei, dar reflecta totodată slăbiciunea regimurilor, după ce URSS şi-a schimbat atitudinea în ceea ce priveşte represiunea. Partidele comuniste erau divizate, mai mult sau mai puţin, şi existau, evident, reformişti care aşteptau pe margine, gata să negocieze cu opoziţia. Acestea au fost
revoluţiile relativ paşnice, „de catifea", cum a fost descrisă tranziţia din Cehoslovacia.
Cum era de aşteptat, dată fiind autonomia lor faţă de URSS şi caracterul lor represiv, regimurile din România şi Albania au căzut ultimele. Măsurile de austeritate extrem de severe impuse de conducătorul României în anii 1980 au pus o presiune serioasă asupra lui; tulburări muncitoreşti grave au izbucnit în 1987, la Braşov, iar dinspre Ion Iliescu, un fost membru al Comitetului Central dat afară în 1984, veneau critici voalate. Dar România nu se putea izola complet de evenimentele din blocul sovietic. în decembrie 1989, tulburările în rândul minorităţii maghiare din Timişoara au fost reprimate de forţele de ordine, iar faptul a dus la revolte şi mai ample în Bucureşti. Ceauşescu a organizat o demonstraţie în sprijinul regimului şi a vorbit de la balconul clădirii Comitetului Central, sperând într-o repetare a adulaţiei primite în 1968. A făcut însă o eroare catastrofală de apreciere a stării de spirit a oamenilor şi, în loc de urale, mulţimea a început să-1 huiduie pe dictator, într-o şocantă demonstraţie de lezmajestate. Manifestaţiile au fost transmise de televiziune, după

care şi armata s-a alăturat opoziţiei, iar regimul a pierdut rapid controlul. Soţii Ceauşescu au fugit din Bucureşti, dar au fost repede prinşi şi executaţi. Puterea a fost preluată de Iliescu, la conducerea unui „Front al Salvării Naţionale".
Albania a fost ultima dintre piesele de domino europene care a căzut. Ramez Alia, succesorul lui Hodja din 1985, începuse o cârpeală de reforme liberale, dar în 1990 demonstraţiile studenţeşti l-au obligat să organizeze alegeri multipartinice în urma cărora comuniştii, deşi au obţinut cel mai mare număr de voturi, au devenit parte a unei coaliţii de guvernământ. în anul următor, coaliţia s-a rupt, iar comuniştii au fost eliminaţi de la putere prin vot.
Anul 1989 se încadrează clar în seria anilor revoluţionari, alături de 1848, 1917- 1919 şi 1968, dar cât de mult a semănat el cu răsturnările precedente? Unele tranziţii de la comunism au fost, evident, mai revoluţionare decât altele. în toată Europa, disponibilitatea lui Gorbaciov de a abandona imperiul sovietic a fost crucială, dar natura diferită a regimurilor a dus la diferenţierea rezultatelor. în Ungaria şi în Polonia, tradiţiile reformiste bine înrădăcinate în partidele comuniste au dus la tranziţii paşnice, negociate, pe când conducerile mai unificate şi mai conservatoare din RDG şi din Cehoslovacia au căzut doar după scurte perioade de mobilizare populară masivă. Evenimentele din România au fost cele mai violente şi „revoluţionare", deşi efectele schimbării de regim - victoria aparatcicului semiautoritar Iliescu - au fost unele dintre cele mai puţin
radicale. Dacă observăm participarea populară la revoluţii, vedem modele uşor diferite. Polonia şi Cehoslovacia, ambele unificate împotriva opresiunii sovietice din trecut, şi, într-o oarecare măsură, România erau mai aproape de modelul din 1917, prin faptul că s-au implicat toate clasele sociale, inclusiv muncitorii. în Ungaria şi în RDG, unde comuniştii cumpăraseră mai eficient clasa muncitoare, tranziţiile au fost orchestrate mai mult de intelectualitate şi de gulerele albe.[86]
Diferenţe similare pot fi găsite în sfârşitul guvernării comuniste în imperiul neoficial al sovieticilor din afara Europei. Gorbaciov, pe vremuri decis să concureze cu Statele Unite în afara Europei, vedea din ce în ce mai mult unele puncte slabe în aliaţii lui din

Lumea a Treia. Consilierii lui îşi pierduseră într- adevăr, de ceva vreme, încrederea în posibilitatea implementării comunismului în lumea în curs de dezvoltare. Ei erau convinşi că ambiţiile comuniste erau pur şi simplu prea radicale, dat fiind nivelul de dezvoltare al societăţilor respective. Dar, odată cu revoluţia lui Reagan şi cu crizele economice de la începutul anilor 1980, URSS s-a trezit într-una dintre cele mai dificile situaţii. Apăruseră de-acum un număr semnificativ de regimuri marxiste şi toate cereau subvenţii, într- o perioadă în care cetăţenii sovietici înşişi o duceau greu. Mai mult, odată ce ajungeau sub presiuni economice în creştere, regimurile se scindau între liberalizatori moderaţi şi radicali. Şi, spre deosebire de Europa, radicalii se bucurau de multe ori de sprijinul cel mai puternic; victoriile lor au mărit deziluzia într-o Moscovă care îşi pierduse încrederea în transformarea socială fundamentală. în Grenada, Maurice Bishop, care căuta o apropiere de Statele Unite, a fost înlăturat de radicalul Bernard Coard (fost student la Universitatea Sussex şi profesor la Inner London Education Authority, de stânga), precipitând invazia americană din 1983. Similar, în Yemenul de Sud, Aii Nasir Muhammed, reformist pregătit în URSS, a fost înlăturat de marxistul mai doctrinar Abd al- Fattah Ismail, într-o lovitură de stat sângeroasă. Gorbaciov ar fi fost cu totul de acord cu comentariul făcut de Honecker: „La fel ca în Grenada, evenimentele din Yemen arată unde poate duce copilăreala de stânga."[87]

La fel de nepopular la Moscova era etiopianul Mengistu. Foametea din Etiopia dăunase grav reputaţiei marxismului din Lumea a Treia, în special printre eurocomunişti, şi Gorbaciov avea prea puţină simpatie pentru regim. în 1988, el i-a spus lui Mengistu că ajutoarele aveau să fie condiţionate de liberalizare şi de o rezolvare paşnică a războaielor din Eritreea şi Tigray, iar la puţin timp după aceea partidul etiopian s-a scindat între reformatori şi adepţii liniei dure. Foştii marxişti şi separatiştii din Eritreea şi Tigray şi-au unit forţele împotriva regimului lui Mengistu. în 1990, Mengistu a renunţat oficial la marxism-leni- nism, iar în 1991 a fost forţat să fugă din ţară, plecând în exil în Zimbabwe. La plecarea lui, uriaşa statuie de bronz a lui Lenin din Addis-Abeba a fost distrusă fără prea mare ceremonie.

Cu toate acestea, Gorbaciov ezita să taie complet ajutoarele aliaţilor lui, pe de o parte pentru că mai credea în unii dintre aceştia, şi pe de altă parte din cauză că americanii continuau să sprijine forţele antimarxiste. în Afghanistan, sovieticii 1- au înlăturat pe adeptul liniei vechi Babrak Karmal şi l-au înlocuit cu mai pragmaticul Najibullah, care apoi a încercat să formeze o coaliţie largă împotriva islamiştilor. Sovieticii doreau cu disperare să-şi retragă trupele, dar Reagan era implacabil şi a refuzat să facă vreo înţelegere. Cum războiul devenea tot mai nepopular în URSS, Gorbaciov a anunţat că sovieticii aveau să-şi retragă trupele în februarie 1989. Regimul comunist al lui Najibullah a rămas unul dintre cele mai durabile, supravieţuind până în 1992. Odată cu dispariţia lui, drumul era deschis pentru o succesiune de regimuri islamiste, ce au culminat cu victoria radicalilor puritani, talibanii. Războiul civil din Angola a continuat şi el până la destrămarea URSS. Cubanezii şi sud-africanii s-au retras în 1988, iar MPLA a abandonat marxism-leninismul în 1990, dar americanii au continuat să finanţeze gruparea UNITA a lui Jonas Savimbi. Abia în 1992, după ce MPLA a câştigat alegerile, Statele Unite au schimbat tabără şi au început să-i susţină pe foştii marxişti. Războiul civil a continuat însă până în 2002, când Savimbi a fost ucis.

în 1985, Gorbaciov nu voia să îndepărteze URSS de aliaţii ei din Lumea a Treia sau de sateliţii europeni. Totuşi, în 1989 a asistat pasiv la dezintegrarea blocului sovietic. Dar, chiar dacă ar fi vrut să intervină, n-ar fi putut face mare lucru. Era împotmolit în drama reformei sovietice şi prezida peste o vistierie goală. Nu putea ignora totuşi forţele care trăgeau Europa de Est spre Occident, pentru că acestea acţionau şi asupra Uniunii Sovietice. Forţele naţionaliste corodau Uniunea. Partidul Comunist fusese principala forţă care ţinuse Uniunea laolaltă şi, când el a început să decadă şi au fost permise alegeri libere pentru parlamentele republicilor, separatiştii au căpătat o platformă politică puternică. în martie 1990, Parlamentul lituanian a votat separarea de URSS, iar Letonia şi Estonia au anunţat că urmăresc şi ele independenţa. în iunie, Republica Rusă şi-a proclamat suveranitatea şi a afirmat că legile proprii au prioritate în faţa celor ale URSS. Şi alte republici au căutat rapid independenţa. Faptul că Gorbaciov nu a răspuns

moderându-şi abordarea, ci lăsând şi mai mult frâiele spune multe despre radicalismul său extraordinar. El a propus să fie semnat un nou Tratat de
Uniune, mai liberal, care să-1 înlocuiască pe cel din 1922, şi a sprijinit planul neoliberal de terapie de şoc al lui Petrakov - un plan pentru liberalizarea şi privatizarea completă a economiei în cinci sute de zile, printre efectele căruia ar fi fost distrugerea puterii URSS de a colecta impozite.[88]
în septembrie 1990, Gorbaciov părea să se răzgândească şi s-a lansat într-o tentativă de recentralizare a puterii. Anul următor 1-a surprins ezitând, când luând măsuri de forţă, când slăbind controlul. Dorea cu disperare să păstreze URSS, dar ezita să recurgă la violenţă şi, în plus, începea să fie depăşit de radicalii care erau pentru economia de piaţă, conduşi de impulsivul fost şef al organizaţiei de partid din Moscova, Boris Elţîn. Acesta a folosit Republica Rusă ca o bază de pe care să-1 provoace pe preşedintele URSS, Gorbaciov; în iunie 1991, Elţîn a fost ales preşedinte al Rusiei. Gorbaciov, mult slăbit din punct de vedere politic, a fost nevoit să accepte un nou Tratat de Uniune, care dădea mai multă putere republicilor. însă cu două zile înainte de semnarea acestuia, forţele reacţiunii împotriva cărora avertiza Gorbaciov au trecut în cele din urmă la fapte. Un grup de lideri conservatori, printre care şi şeful KGB Vladimir Kriucikov, au făcut în al doisprezecelea ceas o încercare de a salva Uniunea - şi Partidul Comunist. Ei l-au înfruntat pe Gorbaciov în locuinţa lui din Crimeea şi i-au cerut fie să impună legea marţială, fie să-i cedeze puterea vicepreşedintelui Ianaev. Gorbaciov a refuzat, iar ei l-au sechestrat. URSS era condusă acum de un Comitet de Stat de Urgenţă, în timp ce Gorbaciov se refăcea după o „boală".Pe 19 august 1991, moscoviţii s-au trezit în zgomotul tancurilor ce intrau în capitală, lăsând urme adânci în asfaltul încins. Era oare o repetare a înlăturării lui Hruşciov sau a zdrobirii Primăverii de la Praga? Părea să fie vorba de prima variantă, dar, dacă era o lovitură de stat, atunci era jalnică. Când Gorbaciov i-a refuzat, încrederea conducătorilor loviturii s-a prăbuşit, iar la conferinţa de presă, transmisă la televiziune, Ianaev se împiedica în cuvinte, de parcă era beat. Ei nu au reuşit să atragă sprijinul marii mase a poliţiştilor şi a agenţilor KGB, nici nu 1- au putut împiedica pe Elţîn să ajungă la

sediul guvernului rus, numit Casa Albă, unde s-a urcat pe un tanc, într-un gest de sfidare exuberantă a puriştilor. Conducătorii loviturii au decis că trebuie să folosească forţa împotriva Casei Albe pline de apărători civili şi la primele ore ale zilei de 21 august au ordonat atacul. Comandanţii militari au refuzat să-i asculte însă şi liderii puciului şi-au pierdut voinţa de a mai continua. în cursul aceleiaşi zile, acţiunile lor au încetat, iar Gorbaciov a fost pus în libertate. Puciul din 1991 aminteşte izbitor de cel al lui Kornilov, din 1917. Ca şi atunci, conspiratorii nu au reuşit să atragă sprijinul ofiţerilor de rang mediu, iar lovitura menită să salveze vechea ordine nu a făcut decât să-i grăbească sfârşitul.[89]
Gorbaciov a încercat să reia lucrurile de unde le lăsase, dar totul se schimbase. Atât URSS, cât şi Partidul Comunist fuseseră discreditate. Elţîn s-a mişcat rapid şi a profitat de situaţie, interzicând Partidul Comunist în Rusia şi trecând toate bunurile federale de pe teritoriul republicii în mâinile guvernului rus. în 1990, puţini erau cei care voiau să distrugă URSS şi nici măcar Elţîn nu se număra printre ei; în 1991, vechile elite sovietice şi-au dat seama că Uniunea se dezintegrează şi s-au repezit să-şi refacă puterea pe temelii noi - fostele republici ale URSS. Apărătorilor URSS - Gorbaciov şi autorii puciului - le-a lipsit duritatea necesară pentru a menţine Uniunea laolaltă. Pe 25 decembrie 1991, Gorbaciov a renunţat la preşedinţia URSS. Steagul roşu cu secera şi ciocanul care flutura deasupra Kremlinului a fost coborât pentru ultima oară. După 74 de ani, experimentul comunist luase sfârşit în URSS.
în 1985, blocul sovietic se confrunta cu un Occident ostil, fiecare parte având suficiente arme nucleare încât să distrugă întreaga lume. Şase ani mai târziu, sistemul imperial sovietic se prăbuşise, aproape fără luptă. Destrămarea lui a provocat violenţe sporadice de-a lungul anilor 1990, iar tensiunile continuă şi în zilele noastre - cel mai recent exemplu fiind Georgia. Dar puţine imperii puternice, multietnice, au sfârşit atât de paşnic. Gorbaciov însuşi merită o bună parte din credit pentru acest rezultat, tot aşa cum poartă şi o parte din vina pentru colapsul economic şi politic din anii 1990. Totuşi, chiar dacă poate să pară un personaj extraordinar, el a fost de fapt întruchiparea unor tendinţe mai ample: farmecul continuu al marxismului romantic în partidul sovietic şi atracţia

neoliberalismului în Vest. Principala contribuţie a lui Gorbaciov stă în încrederea lui extraordinară şi în talentul lui politic. El era gata să meargă înainte cu un program profund contradictoriu, chiar dacă acesta distrugea sistemul pe care încerca din greu să-l salveze.

Ar fi putut să fie mult mai rău, iar într-o altă ţară europeană condusă de un regim comunist autohton - este vorba despre Iugoslavia - chiar a fost. Iugoslavia suferea în mare măsură din cauza aceloraşi probleme ca URSS: un stat central slab şi lipsit de voinţa sau puterea de a reforma economia; un conglomerat de grupuri etnice în dispută cu autoritatea centrală; plus presiunea neoliberalului FMI. Dar în Iugoslavia, toate acestea se manifestau la cote extreme: Belgradul era slab de multă vreme, naţionaliştii se organizau de ani de zile, şi FMI avea un cuvânt mult mai greu de spus în privinţa economiei. De-a lungul anilor 1980, FMI convinsese Belgradul să impună austeritate unei ţări fragmentate, iar faptul acesta reuşise doar să intensifice resentimentele şi rivalităţile dintre republici. Politicienii comunişti foloseau în continuare apeluri naţionaliste pentru a câştiga sprijin; naţionalismul era mai puternic în Slovenia, Croaţia şi Serbia, dar sârbul Slobodan Milosevic a fost cel care a excelat în arta stârnirii populiste a maselor.

Cu toate acestea, în primăvara anului 1990, încă exista un sprijin puternic pentru o Iugoslavie unită, iar prim-ministrul Iugoslaviei, comunistul Ante Markovic, era cel mai popular politician din stat - mai mult decât Milosevic şi decât naţionalistul croat Franjo Tudjman. Aceasta nu avea să dureze însă multă vreme, iar sfârşitul a venit odată cu apogeul revoluţiei neoliberale. încurajat de FMI, Markovic a decis să înceapă un program de „terapie de şoc", ce a coincis cu primele alegeri multipartinice. în mod inevitabil, singura forţă care mai păstra unitatea Iugoslaviei era acum legată de un program economic foarte nepopular.[90] Partidul lui Markovic a fost pur şi simplu măturat de pe scena politică, iar partidele naţionaliste care se opuneau terapiei de şoc au fost alese în Croaţia şi Slovenia, începând să plănuiască independenţa de Iugoslavia.

Destrămarea bruscă a Iugoslaviei, fără protecţie pentru vreo minoritate etnică din fiecare republică, era predestinată să aducă

războiul. Cu excepţia Sloveniei, republicile erau amestecate din punct de vedere etnic, iar minorităţile se simţeau din ce în ce mai ameninţate. în Croaţia, 12,2% din populaţie erau sârbi, care se temeau de Tudjman - un istoric revizionist cu nostalgii pentru violenţii aliaţi ai naziştilor, ustaşii croaţi. Toate acestea au făcut jocul lui Milosevic, care a câştigat alegerile din Serbia de la sfârşitul anului 1990 cu promisiunea de a-i
apăra pe sârbii din toată Iugoslavia. Totuşi, slovenii şi croaţii şi-au continuat marşul spre independenţă, încurajaţi de sprijinul internaţional şi de recunoaşterea primită din partea Germaniei, a Austriei şi a altora.
Când Croaţia şi Slovenia şi-au declarat în sfârşit independenţa în iunie 1991, armata iugoslavă condusă de Milosevic a intrat pe teritoriul lor. Ambele părţi au dat înapoi în Slovenia, dar în Croaţia luptele au fost crâncene şi sângeroase, întrucât a izbucnit un război civil între croaţi şi minoritatea sârbă sprijinită de armata iugoslavă. Războiul s-a sfârşit în ianuarie 1992, dar, în acel moment, Iugoslavia practic nu mai exista ca stat. Ambiţiile lui Milosevic urmăreau acum crearea unei Serbii Mari, pure din punct de vedere etnic, şi el a încurajat o rebeliune sârbă în Bosnia-Herţegovina, republică etnic mixtă. Brutalul război din Bosnia a început în aprilie 1992 şi a durat mai bine de doi ani. Occidentul a ezitat să intervină, dar până la urmă imaginile crunte ale purificării etnice şi ale lagărelor de concentrare l-au forţat să treacă la acţiune, iar Milosevic, slăbit din punct de vedere economic, a fost constrâns să negocieze. Rezultatul a fost instabilul acord de pace de la Dayton, din 1995. Trei ani mai târziu, procesul de fragmentare a reînceput, de data aceasta albanezii din Kosovo fiind cei care s-au răsculat împotriva unui Milosevic slăbit. în 1999, bombardamentele NATO l-au obligat pe Milosevic să accepte o administraţie ONU în Kosovo, ceea ce i-a compromis ireparabil poziţia politică. în anul următor, demonstraţiile populare - în care studenţii au jucat un rol major - au dus în cele din urmă la demisia lui, în octombrie 2000. Totuşi, acum, când Occidentul a recunoscut Kosovo ca stat independent, subiectul continuă să alimenteze resentimentele naţionaliste în Serbia.

Tranziţia Iugoslaviei de la comunism a fost singura în care guvernele occidentale şi FMI au fost implicate chiar de la început. Şi nu s-au achitat prea bine de această sarcină. Reformele neoliberale radicale au destabilizat Iugoslavia, iar intervenţiile în planul politicii externe au fost mai întâi ignorant distructive, apoi inadecvate. Problema se află în percepţia asupra comunismului şi a ceea ce i-a urmat. La sfârşitul anilor 1980, Occidentul era încă în faza lui militantă neoliberală şi neoconservatoare, ducând un război just împotriva comunismului. Era hotărât să impună economia de piaţă şi să-i învingă pe comuniştii asemenea lui Markovic, fără să ţină cont de consecinţele foarte probabile. în anii 1990 însă, politicienii occidentali credeau că vechea luptă ideologică

luase sfârşit şi erau frustraţi de faptul că iugoslavii încă luptau. Conflictul iugoslav căpătase eticheta puţin plauzibilă de rezultat al „urilor tribale străvechi", suprimate artificial de comunism, aşadar, un lucru împotriva căruia Occidentul nu putea face mar

elucru. în realitate, conflictele din Iugoslavia au fost o formă mai extremă a celor care au afectat toate statele comuniste multietnice. înţelegerea, angajamentul politic şi gestionarea atentă ar fi putut evita unele dintre cele mai grave violenţe petrecute în Europa după cel de-al Doilea Război Mondial.
Totuşi, poate aprecierea este prea optimistă. A existat un loc în care comuniştii au respins explicit sfaturile Occidentului şi au ignorat morala revoluţiilor îngemănate. Este vorba despre China. Dar şi acolo au urmat violenţe.Pe 15 mai 1989, Gorbaciov a aterizat pe aeroportul din Beijing. Partidul Comunist Chinez, ca şi cele din Europa de Est, era pe bună dreptate temător. Să-1 întâlneşti pe Gorbaciov în 1989 era ca şi cum ţi-ar fi apărut în prag doamna cu coasa - un semn al morţii politice iminente. Iar momentul era cum nu se putea mai prost pentru Partidul Comunist Chinez. De la jumătatea lui aprilie, studenţii demonstrau în toată China şi, la a 17-a aniversare a Mişcării din 4 mai, studenţii de la Universitatea din Beijing au rupt cordoanele forţelor de ordine şi au mărşăluit în Piaţa Tiananmen. Conducerea comunistă avea păreri împărţite referitor la ce era de făcut. Reformatorul Zhao Ziyang voia discuţii; adeptul liniei dure, Li Peng, era favorabil represiunii. Iminenta sosire a lui Gorbaciov - în care studenţii sperau că vor găsi un aliat - risca să anuleze strategia lui Zhao.[91] Protestatarii au decis să escaladeze conflictul ocupând piaţa şi organizând o grevă a foamei care să coincidă cu vizita liderului sovietic. Pe 13 mai, peste o mie de studenţi au început greva foamei în piaţă, intonând Internaţionala şi cântece din războiul împotriva Japoniei, instalând totodată pancarte ce declarau că „Ţara nu va avea pace câtă vreme trăieşte dictatura" şi „Corupţia este la originea revoltelor".[92] Până în seara de 14 mai, li se alăturaseră peste o sută de mii de privitori.
Deng era furios. Presa internaţională se adunase la Beijing ca să transmită vizita. „Când Gorbaciov este aici", le-a spus Deng colegilor, „trebuie să fie ordine în Tiananmen. Imaginea noastră internaţională depinde de asta. Cum o să părem dacă în piaţă e dezordine?"[93] Până pe 17 mai, Deng a luat partea adepţilor liniei dure şi a aprobat în principiu recurgerea la forţă. Fapt stânjenitor, ceremonia de primire a lui Gorbaciov a trebuit mutată la aeroport, iar traseul coloanei oficiale a fost modificat. El nu a intervenit însă în apărarea studenţilor şi vizita s-a desfăşurat fără incidente. Pare

ciudat, dar memoriile lui sugerează că avea mai multă simpatie pentru gazdele lui decât pentru protestatari.[94] Cu toate acestea, prezenţa sa ameninţa să răspândească marca lui de revoluţie şi în China; aşa cum a declarat intelectualul Yan Jiaqi pentru ziarul francez Libération, nu puteai rezista vântului democratizării ce bătea dinspre Moscova.[95]

Gorbaciov a avut parte de o primire atât de entuziastă deoarece intelectuali

ichinezi rumegau propriile idei reformiste, destul de asemănătoare cu ale sale, încă de la jumătatea anilor 1980 - şi deseori fuseseră în dialog cu reformiştii est- europeni. Nemulţumirea stârnită de autoritarismul de piaţă al lui Deng era larg răspândită. Liberalizarea economică dusese la inegalităţi flagrante. în vreme ce şefii de partid întreprinzători şi ţăranii prosperau, studenţii şi muncitorii urbani prost plătiţi au avut mult de suferit. Corupţia înflorea, iar demonstraţiile şi grevele au devenit curând ceva obişnuit. Protestatarii studenţi nu căutau însă consolare într-o întoarcere la trecutul maoist. Şi nu voiau acest lucru nici democraţii liberali în stil occidental, care cereau alegeri pluraliste libere şi legi noi. în sentimentele lor, ei erau apropiaţi mai degrabă de comunismul romantic de tip perestroika al lui Gorbaciov: cereau o democraţie care să energizeze „poporul" unit, patriotic; cereau înlăturarea birocraţiei corupte şi represive şi, la fel ca Gorbaciov (şi succesorul acestuia, Elţîn), apreciau Occidentul ca fiind o societate dinamică, modernă. Ei susţineau chiar şi economia de piaţă, deşi mulţi aveau de suferit de pe urma ei. Vedeau Partidul Comunist al lui Deng la fel cum îl vedea Gorbaciov pe al lui Brejnev - demodat, represiv şi xenofob.

Această concepţie a fost surprinsă în poeticul, dar foarte polemicul serial documentar TV din 1988, Elegia fluviului (Heshang). Filmele - constând din imagini puternice, alese cu grijă, peste care era suprapusă o voce destul de didactică - erau un atac frontal împotriva a trei inamici, fiecare reprezentat printr-o bine-cunoscută emblemă a identităţii chineze: cultura chineză tradiţională, simbolizată de Fluviul Galben; autoritarismul politic, simbolizat de dragonul chinezesc; izolarea de Occident, simbolizată de Marele Zid. După cum intona solemn vocea la sfârşitul primului film:

O, voi, moştenitori ai dragonului!... Fluviul Galben nu poate aduce din nou civilizaţia pe care au creat-o strămoşii noştri. Ceea ce trebuie să creăm noi este o civilizaţie cu totul nouă. Şi aceasta nu poate răsări iarăşi din Fluviul Galben. Rămăşiţele vechii civilizaţii sunt ca nisipul şi mâlul acumulate în Fluviul Galben; ele s-au adunat şi în vasele de sânge ale poporului nostru. Avem nevoie de un mare val mareic, care să le spele. Şi acest mare val mareic a sosit deja! Este civilizaţia industrială, care ne cheamă!

Valul mareic, era limpede, venea dinspre Vest. Spre deosebire de China,
Occidentul era un vast ocean albastru - un loc romantic al marilor emoţii, al gândirii deschise şi al dinamismului. în ultimul episod, vocea din off prezicea unirea finală a Chinei cu Occidentul: „Fluviul Galben este predestinat să străbată câmpia cu pământ galben. Fluviul Galben se va vărsa până la urmă în marea cea albastră."[96]
Serialul a fost prezentat de două ori la televiziunea chineză înainte să fie interzis, devenind unul dintre documentarele cu cea mai mare audienţă din istoria televiziunii. Apogeul acestui idealism prooccidental a fost atins pe 30 mai 1989 în Piaţa Tiananmen, când studenţii au construit o statuie din polistiren înaltă de zece metri, „Zeiţa Democraţiei", ce semăna cu Statuia americană a Libertăţii, şi înfrunta portretul gigantic al lui Mao.
în zilele de dinainte, părea că demonstraţia era pe cale să-şi piardă avântul şi că violenţa putea fi evitată. Dar statuia era un semn al hotărârii studenţilor de a continua. Acum, că protestau şi muncitorii, iar unii membri de partid treceau de partea rebelilor, Deng şi conducerea au început să se teamă de o repetare a colapsului polonez din 1980. Succesul aparent al represiunii militare a lui Jaruzelski le-a dat curaj şi au decis să acţioneze. Pe 3 iunie, au fost trimise trupele să elibereze piaţa. Confruntându-se cu protestatarii ce le blocau calea, militarii au tras în mulţime. în zorii zilei de 4 iunie, tancurile au ajuns în Piaţa Tiananmen şi au strivit Zeiţa Democraţiei. între 600 şi 1200 de oameni au fost ucişi, iar numărul răniţilor este estimat între 6000 şi 12 000.[97]
Masacrul din Piaţa Tiananmen a fost o umilinţă serioasă pentru Deng, iar undele de şoc se fac simţite şi în zilele noastre. Pe termen scurt, violenţa a dăunat reformelor lui Deng. Lecţia părea să fie evidentă: doar conservatorismul poate salva statul. China părea să fie pe drumul închistării şi al stagnării brejneviste. Dar percepţiile aveau să se schimbe din nou, după eşecul puciştilor şi colapsul URSS, în 1991; vântul istoriei părea să bată acum în favoarea capitalismului. Pentru locuitorii din Zhongnanhai - centrul puterii partidului - lecţiile din 1989- 1991 indicau o singură direcţie: China trebuia să respingă cele două revoluţii din anii 1980 - cea liberal-democratică şi perestroika. Ea trebuia să reziste atracţiilor Occidentului şi să urmeze propria cale nerevoluţionară, îmbinând controlul cu economia de piaţă.Epilog. Roşu, portocaliu, verde... şi roşu?

în 2002, operatorii chinezi ai unui sondaj de opinie le-au cerut studenţilor din Beijing să-1 numească pe eroul lor, iar opţiunile au fost cel puţin ciudate: pe de o parte omul de afaceri american Bill Gates, pe de alta luptătorul bolşevic din vremea războiului civil, Pavel Korceaghin. S-a terminat la egalitate: ambii au primit un sprijin de 45%. Dar când au fost întrebaţi al cui exemplu l-ar urma, 44% l-au ales pe Gates, 27% au răspuns că pe amândoi şi doar 13% l-au menţionat doar pe Korceaghin.[1] Chiar şi acest rezultat exagerează sprijinul pentru valorile sacrificiului de sine socialist în China secolului XX, deoarece „Korceaghin" în discuţie era departe de personajul creat de scriitorul sovietic Nikolai Ostrovski. Korceaghin din minţile chinezilor fusese recent personajul principal al unei adaptări pentru televiziune după Aşa s-a călit oţelul, realizată în 2000 şi care s-a bucurat de un succes extraordinar. Serialul TV era produsul unei fuziuni a culturilor, tipic postmodernă: un film socialist sovietic clasic, realizat în Ucraina postcomunistă cu actori ucraineni, finanţat de un dezvoltator imobiliar privat din Shenzhen şi difuzat de un post TV chinez comunist. Korceaghin din acest film era destul de diferit de personajul din romanul anilor 1930 sau din ecranizările sovietice precedente, din anii 1940 şi 1950; el dezaproba violenţa Armatei Roşii şi este prezentat căsătorindu-se cu iubita lui, Tonia, deşi în roman originea ei de clasă, burgheză, îl determină să rupă relaţia. După cum a explicat regizorul serialului: „Am renunţat la conştiinţa de clasă şi l-am făcut preocupat mai degrabă de drepturile omului, un personaj cu care oricine să poată relaţiona."

Revoluţionarii neoliberali, atât de marginali în anii 1970, erau acum triumfători - ideologic, cultural şi politic. Când chinezii au văzut Aşa s-a călit oţelul, la apogeul rusofiliei din anii 1950, ei nu au avut dubii că spiritul de sacrificiu al lui Korceaghin

era superior capitalismului preocupat doar de bani. Cincizeci de ani mai târziu, Bill Gates, întruparea valorilor corporatiste şi ale miliardarilor, era personajul ce stârnea aspiraţii eroice. în discuţiile de pe internet pe tema cărţii, printre cei mai vârstnici persistă nostalgia după valorile lui Pavel, dar printre cei de vârstă mijlocie transpare frecvent resentimentul că au urmat exemplul acestuia şi nu s-au ales cu nimic, pe când cei tineri sunt complet dezinteresaţi de subiect

.Romantismul întreprinzătorului presupunea, desigur, luptă, dar era lupta paşnică a competiţiei în afaceri, nu militantismul violent al revoluţionarului comunist. Şi se părea că, pentru cea mai mare parte a lumii, „războiul civil" global de două secole luase sfârşit. Deşi ordinea neoliberală a mărit enorm inegalităţile economice (cel mai notabil exemplu fiind China, care a ajuns pe locul doi în ierarhia celor mai inegale societăţi din Asia, după monarhia hindusă din Nepal), presiunea pentru revoluţie socială era redusă. China, cândva cel mai radical adversar al ordinii conduse de americani, devenise acum unul dintre principalii ei beneficiari, îmbogăţindu-se din exportul produselor ei în Occident. în China, şi de altfel în mai tot restul lumii, neoliberalismul oferea promisiunea bogăţiei şi a dezvoltării fără să fie nevoie de luptă de clasă sau de război. Părea că oricine poate deveni Bill Gates, cu condiţia să fie suficient de energic. Afirmaţia lui Francis Fukuyama, cum că istoria se sfârşise, părea extrem de plauzibilă la un deceniu după 1989.

Lecţiile învăţate din căderea comunismului au jucat un rol central în victoria intelectuală a neoliberalilor. Dacă rolul comunismului în înfrângerea nazismului a contribuit la acceptarea pe scară largă a economiilor mixte după 1945, implozia lui din 1989 era privită de obicei ca o dovadă că Friedman, Reagan şi Thatcher avuseseră dreptate şi că statul ar trebui să se retragă din economie. Economia de comandă sovietică nu era văzută ca fiind fundamental diferită de economia mixtă de după război, ci ca o versiune mai etatistă a acesteia. După cum au argumentat jurnaliştii Daniel Yergin şi Joseph Stanislaw în popularul lor necrolog al socialismului din 1998, înălţimile dominante (The Commanding Heights), căderea Zidului Berlinului a adus cu ea „discreditarea vastă a planificării centrale, a intervenţiei statului şi a proprietăţii de stat".[2] Deloc surprinzător, eşecurile comunismului au fost folosite de obicei de susţinătorii globalizării liberale, ai pieţelor muncii flexibile, ai comerţului liber şi ai banilor, cu acoperire pentru a-şi condamna criticii; în 2000, editorialistul de la New York Times Thomas Friedman îşi încheia un atac la adresa protestelor antiglobalizare de la Seattle cu o dispreţuitoare lecţie de istorie:

...Prea multe sindicate şi prea mulţi activişti vor un remediu rapid pentru globalizare: doar ridicaţi ici-colo nişte ziduri [adică bariere

comerciale] şi spuneţi tuturor cum să trăiască. A existat o ţară care a încercat asta. Garanta fiecăruia un loc de muncă, menţinea o piaţă protejată şi le spunea tuturor cum să trăiască. Se chema Uniunea Sovietică. Dar nu a sfârşit prea bine.[3]

Susţinătorii capitalismului liberal în stilul anilor 1990 nu numai că foloseau experienţa comunismului pentru a argumenta că piaţa liberă era o necesitate economică; ei insistau şi că este superioară din punct de vedere moral. în Sfârşitul istoriei şi ultimul om (The End of History and the Last Man) din 1992, Fukuyama a făcut cea mai puternică pledoarie. Toţi oamenii, a argumentat el, au nevoie de demnitate şi recunoaştere individuală (thymos), şi doar democraţia liberală poate garanta asta tuturor în măsură egală. Regimurile comuniste şi alte state totalitare, care pun ideologia de partid şi colectivismul pe primul plan, nu pot face asta. Fukuyama oferea, aşadar, o alternativă romantică liberală la romantismul marxist. Oamenii nu erau fericiţi când erau implicaţi în muncă creativă, colectivă, liberă de constrângerile pieţei, ci atunci când erau liberi să se exprime pe ei înşişi şi să-şi asigure recunoaşterea din partea celorlalţi.[4]

Teza lui Fukuyama surprindea spiritul vremurilor. Capitalismul, se credea acum pe scară largă, nu era doar inevitabil, ci şi bun din punct de vedere moral. El moştenise mantia revoluţionară de la comunismul discreditat, rezolvând problemele de egalitate şi războiul civil global. Un nou capitalism high-tech, eliberat de vechea linie de producţie ierarhică, crea o societate „mai plată" din punct de vedere cultural şi politic. El putea genera inegalităţi economice, dar acestea contau prea puţin, deoarece bogăţia mai mare avea să ajute pe toată lumea. Adevăraţii duşmani ai egalităţii nu erau plutocraţii umflaţi, ci birocraţii uscaţi, care se plasau cu aroganţă mai presus de oamenii de rând.

Ideologia noului capitalism, cu pasiunea ei pentru egalitatea culturală mai degrabă decât pentru cea economică, era foarte atrăgătoare pentru generaţia romantică din 1968, care preluase acum poziţiile de putere. Limbajul lui Tom Freston, şeful canalului muzical american MTV, într-un interviu din anul 2000, arată cât de mult se defineşte pe sine noul capitalism împotriva vechiului comunism:

Am încercat să nu fim tipul de companie bazat pe comandă, pe cultul personalităţii, pe care îl vedeţi frecvent în industria divertismentului... Dacă vrei să ai o companie creativă, ultramodernă, atunci trebuie să existe... un flux al ideilor de jos în sus... Suntem descentralizaţi... Atât de multe companii din industria divertismentului, în special uriaşele conglomerate media, au devenit cu
adevărat nişte fabrici... Nu am fost un copil clasic din anii '60... Nu am fost un hippiot sau un radical politic. Dar eram acolo... şi anii '60 au fost într-un fel un preludiu pentru industria pop. în anii '60 căpătai sentimentul că totul era posibil, că neconformarea nu era ceva de ce să te temi, ci ceva ce trebuia apreciat.[5]

Freston condamna societăţile disciplinate din Occidentul anilor 1950 la fel de mult cum condamna comunismul, iar sfârşitul Războiului Rece a adus dizolvarea vechii alianţe dintre liberali şi revoluţionari, triumful neoliberalilor şi sfârşitul epocii neoconservatoare - cel puţin pentru o vreme. în parte, neoconservatorismul era prea costisitor. Combinaţia lui Reagan de acumulare militară şi reduceri de impozite dusese la deficite enorme ale bugetului federal, care ameninţau cu o criză serioasă.[6] Dar şi electoratul a fost încântat să vadă sfârşitul militantismului Războiului Rece şi al neoconservatorilor moralişti, aşa că a primit foarte bine noua generaţie din anii 1960.

Revoluţia neoliberală, separată acum de geamăna ei neoconservatoare, a fost făcută, aşadar, nu de dreapta naţionalistă, ci de cosmopolitul centru-stânga. Americanul Bill Clinton, germanul Gerhardt Schroder şi britanicul Tony Blair, cu toţii produse ale schimbărilor culturale din anii 1960, au anunţat că au descoperit o a Treia Cale - un drum de echilibru între justiţia socială şi economia de piaţă. Totuşi, aceasta s-a dovedit a fi o cale care a dus destul de direct spre economia de piaţă. Capitalismul de piaţă liberă avea acum şi un set mai atrăgător de promotori: oamenii relaxaţi, în jeanşi, din anii 1960, luaseră locul morocănoşilor în costume din anii 1940 şi 1950. Până la sfârşitul deceniului, partidele din „Internaţionala a Il-a" ajunseseră practic la guvernare în aproape toate ţările Europei de Vest, dar mai rămăseseră puţine legături ideologice cu organizaţia fondată în 1889.

în afara lumii dezvoltate, neoliberalismul era o forţă şi mai revoluţionară - având în avangardă FMI şi Banca Mondială, precum şi principalii lor finanţatori, Statele Unite. Europa de Est fostă comunistă a fost cea mai afectată, deşi nu toată lumea a acceptat reţeta FMI. Rezultatele unui astfel de atac brutal erau previzibile: expunerea peste noapte a ineficientelor industrii comuniste a adus recesiuni severe, rate înalte ale şomajului şi enclave de sărăcie extremă şi inegalitate. Economiile s-au contractat brusc în tot fostul bloc sovietic, scăzând în medie cu 17% în 1992 şi începând să-şi revină abia peste trei ani. în 1997, toate ţările est-europene, cu excepţia Poloniei, încă aveau economii mai mici decât în 1990.[7]

Rezultatele, totuşi, au fost foarte diferite. Ţările în care exista un aparat al statului destul de puternic şi în care elitele începuseră să se distanţeze de comunism încă din anii 1980, ca Polonia, Ungaria, Slovenia şi nou-scindatele Cehia şi Slovacia, au implementat în general „terapii de şoc" neoliberale, cu succes pentru reluarea creşterii economice, deşi cu preţul sărăcirii multora. Perspectiva aderării la Uniunea Europeană - cu accentul pus de aceasta pe respectarea legii - a ajutat şi ea. La începutul noului mileniu, aceste economii ieşiseră deja la liman. în cea mai mare parte a fostului bloc sovietic, însă, statele erau deja foarte slabe şi asalturile neoliberalilor nu au făcut decât să le slăbească şi mai mult. Guvernele erau, aşadar, lipsite de puterea şi autoritatea necesare pentru a introduce reformele de piaţă; au apărut în schimb economii corupte, cleptocratice - rezultatul nefericit al jumătăţilor de măsură între controlul statului şi piaţa liberă. Afaceriştii şi foştii oficiali au „confiscat" rapid aceste state ezitante, mituind autorităţile pentru a obţine tratament preferenţial; impozitele rămâneau necolectate, străinii refuzau să investească, iar capitalul, în loc să intre, fugea din aceste ţări spre conturi dubioase din paradisuri fiscale.[8]

Cel mai mare eşec al experimentelor neoliberale a fost Rusia însăşi. în anul 2000, economia Rusiei se micşorase la două treimi faţă de nivelul din 1989 - o recesiune mai devastatoare decât Marea Criză americană.[9] Colapsul statului sovietic şi furtul economiei începuseră deja sub Gorbaciov, dar politicile neoliberale urmate de conducerea postcomunistă a lui Elţîn au agravat

problema.[10] Privatizarea rapidă nu a însemnat în general decât preluarea abuzivă a bunurilor întreprinderilor de stat de către capitalişti apropiaţi guvernului, iar absenţa legii a descurajat investiţiile şi a încurajat fuga capitalului. Problema stătea, ca şi înainte, în slăbiciunea statului, care era incapabil să colecteze taxe, să impună norme legale şi contracte ori să prevină crima organizată şi delapidarea de către birocraţii convertiţi în capitalişti. Colapsul final a venit după încă o prăbuşire a preţului petrolului, în 1998. Investitorii străini care finanţau uriaşa datorie guvernamentală şi-au pierdut încrederea şi s-au retras. Statul rus a ajuns în imposibilitatea de a-şi plăt datoriile, fapt care a atras umilirea principalului lui consilier, FMI, şi a pus bazele atacurilor împotriva Occidentului şi a democraţiei liberale lansate după anul 2000. Preşedintele Vladimir Puţin - nepotul unuia dintre bucătarii lui Lenin şi Stalin şi fost ofiţer KGB - a îmbinat economia capitalistă cu politici din ce în ce mai autoritare, reabilitând totodată unele dintre simbolurile trecutului stalinist; una dintre primele sale decizii a fost reintroducerea melodiei (nu şi a versurilor însă) vechiului imn naţional sovietic, abandonat de Elţîn în 1990.

Dacă sfârşitul comunismului sovietic a dus la unul dintre cele mai mari eşecuri economice din secolul XX, sfârşitul efectiv al comunismului chinez a dus la unul dintre cele mai mari succese economice ale secolului - şi chiar din întreaga istorie. Oricare ar fi fost celelalte deficienţe ale lui, regimul chinez a scos mai mulţi oameni din sărăcie mai repede decât oricare alt guvern din istoria modernă, cu ajutorul noii economii globalizate care i-a permis să exporte spre Occident. După scurtul îngheţ ce a urmat masacrului din Piaţa Tiananmen, Deng Xiaoping a mers înainte cu reformele de piaţă la începutul anilor 1990. Iar în 1993 economia arhetipală de comandă a fost în sfârşit abolită şi s-a renunţat la planul cincinal. Dar în China, spre deosebire de blocul sovietic, încurajarea economiei de piaţă nu a însemnat subminarea statului; dimpotrivă, comuniştii l-au întărit. Atât propria experienţă din anii 1980, cât şi cea a lui Elţîn în URSS i-au convins că o economie de piaţă înfloritoare are nevoie, paradoxal, de un stat puternic, controlat de un partid puternic.[11] Corupţia a rămas înrădăcinată în sistem şi inegalitatea s-a mărit, dar noua implicare a statului în

economia de piaţă a pus bazele extraordinarei decolări care a făcut din China cea mai dinamică economie a lumii în anii 2000. în acelaşi timp, maşinăria represivă a vechiului stat comunist a rămas, inclusiv vechiul sistem penal de „reeducare prin muncă" (laogai).[12]Revoluţia globală neoliberală din anii 1990 şi 2000 a fost, evident, traumatizantă pentru comunişti, care au luat-o în direcţii diferite - unii îmbrăţişând economia de piaţă, alţii consolidându-şi vechile poziţii şi opunându-se forţelor globalizării. Acolo unde neoliberalismul a avut un succes rezonabil şi colapsul politic a fost evitat, comuniştii au abandonat pe tăcute marxismul şi s-au aliniat pieţei. în Europa Centrală şi de Est, au renunţat la roşu pentru roz şi s-au reinventat ca social-democraţi capitalişti. Cu toate că au criticat terapiile de şoc şi au promis să atenueze efectele liberalizării economice, atunci când au revenit la putere la jumătatea anilor 1990 (în Ungaria, Polonia şi Bulgaria) au făcut prea puţine pentru a ataca noul sistem. Apogeul revanşei roz s-a produs în alegerile prezidenţiale din Polonia, din 1995, când fostul comunist Aleksandr Kwasniewski 1-a învins pe eroul anticomunist Lech Walşsa. Cei mai de succes comunişti transformaţi în social-democraţi au fost, în mod previzibil, italienii; cei mai mulţi comunişti italieni au intrat în noul Partid Democrat al Stângii, care a dominat coaliţiile guvernamentale de la sfârşitul anilor 1990 şi din 2006. Vechile simboluri ale activismului şi sindicatelor - secera şi ciocanul - au fost combinate cu o imagine evident conservatoare a trăiniciei: stejarul.
în Asia, în mod similar, succesul capitalismului i-a reconciliat pe comuniştii din China, Vietnam şi Laos cu economia de piaţă, dacă nu şi cu democraţia liberală, iar guvernele comuniste alese în statele indiene Kerala şi Bengalul de Vest au aplicat şi ele politici de piaţă liberă. Trupul mumificat al lui Mao ocupă în continuare mausoleul din Piaţa Tiananmen şi portretul lui priveşte şi acum de pe bancnote, dar influenţa lui ideologică s-a redus la o cantitate neglijabilă. Ideologia oficială este şi acum marxism-leninismul-gândirea lui Mao Zedong, iar un institut academic din Beijing este dedicat studiului acesteia. Este însă un marxism tehnocratic, golit de angajamentele radicale în favoarea egalităţii. Linia oficială este că, odată ce China o să se îmbogăţească, o să se poată gândi atunci şi la comunism. Nimeni nu spune însă când s-ar putea întâmpla

aceasta. între timp, eforturile de a infuza partidul cu angajamente ideologice au eşuat. în 2005, preşedintele Hu Jintao a lansat o campanie în stilul lui Mao, cerând ca toţi membrii de partid să-şi petreacă fiecare după-amiază de joi şi sâmbetele studiind istoria partidului şi făcându-şi autocritica. El a aflat uimit că nu-i lua nimeni indicaţiile în serios şi că pe internet se făcea un comerţ înfloritor cu autocritici de-a gata. A introdus atunci o nouă regulă, cerând ca autocriticile să fie scrise de mână, dar toată lumea era de acord că această campanie a fost un eşec.[13]

Vidul ideologic rezultat a fost umplut de un naţionalism puternic şi de o stranie reapariţie a confucianismului oficial. După ce s-a chinuit decenii întregi să stârpească această ideologie străveche a patriarhatului, supunerii şi ordinii, partidul milita acum asiduu în favoarea ei. în 2004, guvernul chinez a inaugurat primul dintre cele aproximativ o sută de Institute Confucius, destinate promovării limbii şi culturii chineze în străinătate - un gest cum nu se poate mai îndepărtat de propagarea marxismului internaţional de către Mao în anii 1960.[14]

Cu toate acestea, comuniştii chinezi sunt temători. Ca un partid comunist să prezideze un capitalism frenetic şi agresiv este, desigur, destul de greu de justificat. Nivelurile de inegalitate din China (în general între gospodăriile urbane şi cele rurale, precum şi între diferite regiuni) le depăşesc pe cele din Statele Unite. Alegerea făcută în anii 1970 - de a adopta reformele de piaţă cu sprijinul birocraţilor - a permis evitarea colapsului în stil sovietic, dar i-a lăsat pe oficialii locali cu o putere economică enormă. Şefii şi copiii lor - noii „prinţişori" comunişti - şi-au transformat puterea politică în privilegii extreme. Aşa cum era de aşteptat, mulţi oameni de rând sunt dezamăgiţi, mai ales în zonele rurale.[15]

Amestecul politicului poate avea şi un efect dăunător asupra economiei. Presiunile făcute local de partid asupra băncilor pentru a-i ajuta pe oamenii politici apropiaţi duc la ideea că investiţiile sunt făcute deseori după criterii politice, nu economice. Dilema comuniştilor chinezi este una obişnuită: cum poate o elită politică, oricât ar fi ea de expertă, să controleze şi să direcţioneze economia dacă nu există o autoritate independentă din afara partidului care să-i supravegheze pe oficiali?

în restul fostului bloc sovietic, partidele comuniste au refuzat să se adapteze la revoluţia neoliberală, iar răspunsul lor a fost o combinaţie de resentimente şi nostalgie. Succesorii comuniştilor din Germania de Est aveau păreri foarte împărţite în privinţa economiei de piaţă. în cea mai mare parte a fostei URSS, ostilitatea puternică faţă de capitalism a devenit, de asemenea, regulă. Partidul Comunist Rus al lui Ghenadi Ziuganov a adoptat o versiune puternic naţionalistă a stalinismului radical; amestecul lui de nostalgie după imperiul sovietic şi cel rus, egalitarismul social şi ura împotriva Occidentului şi a oligarhilor hoţi erau o reţetă bună pentru capetele înfierbântate. La jumătatea anilor 1990, deziluzia provocată de Occident şi colapsul economic i-au alimentat sprijinul popular, iar în alegerile parlamentare din 1995, comuniştii au obţinut cel mai mare număr de voturi. Acesta avea să fie însă nivelul maxim al sprijinului acordat comuniştilor, în alegerile prezidenţiale din 1996, Elţîn 1-a învins la mică distanţă pe Ziuganov, deşi circumstanţele au fost oarecum dubioase. De fapt, comuniştii pe stil vechi au fost învinşi de un fost comunist, ce prezida un regim semiautoritar, semidemocratic, extrem de corupt şi finanţat de oamenii de afaceri apropiaţi puterii.

Acesta a devenit modelul în toată fosta URSS, în care foştii lideri comunişti încercau să-şi refacă puterea fără sprijinul vechilor partide comuniste. Mulţi au adoptat un amestec de capitalism de cumetrie, naţionalism şi autoritarism. Dar de la sfârşitul anilor 1990 până la jumătatea anilor 2000, un al doilea val de democratizare a măturat regiunea. în Bulgaria şi în România, apoi în Slovacia, Croaţia şi Serbia-Muntenegru, protestele masive împotriva fraudelor electorale şi a corupţiei au forţat organizarea de alegeri şi i-au înlăturat pe foştii lideri comunişti.[16] Aceste revoluţii democratice au devenit un produs de export. în Serbia, Otpor (Rezistenţa) a introdus în premieră un model de revoluţie potrivit epocii postmoderne, ironică şi puternic influenţată de media. Folosind o combinaţie de muzică rock, cascadorii în stilul Alternativei Portocalii şi lozinci impertinente, cum ar fi Gotov je (E terminat) (aplicată cu succes în cazul lui Milosevic în 2000), sârbii şi-au exportat modelul de revoluţie în fosta URSS, inspirând mişcările Kmara (Ajunge) în Georgia şi Pora (E vremea) în Ucraina. Deşi se bucurau de un sprijin intern considerabil, acestea au fost

ajutate şi de Statele Unite, dornice să reducă influenţa ruşilor în regiune şi care i-au finanţat pe protestatari prin diferite organizaţii neguvernamentale. „Revoluţiile colorate" - „roz" în Georgia în 2003, „portocalie" în Ucraina în 2004 şi „a lalelelor" în Kârgâzstan în 2005 - au reuşit, toate, să înlăture vechile ordini dominate de foştii comunişti. Dar au arătat că este mult mai greu să înlocuieşti relaţiile dintre lideri şi prietenii lor capitalişti cu democraţii liberale, autentice; noii conducători au ajuns foarte repede ei înşişi dependenţi de structurile de putere ce existaseră înainte.
Foştii comunişti au fost mult mai rezistenţi în republicile foste sovietice din Asia Centrală. Dar în absenţa vechilor partide comuniste, liderii politici au ajuns tot mai dependenţi de clanurile tradiţionale.[17] Doar Askar Akaiev, fostul conducător comunist al Kârgâzstanului, a încercat în mod serios să liberalizeze politica la începutul anilor 1990, dar, chiar şi aşa, notabilităţile locale au revenit la putere în
cele din urmă. în Kazahstanul bogat în resurse energetice, Nursultan Nazarbaiev a instaurat rapid un regim autoritar, bazat pe clanuri, la fel cum a făcut excentricul fost prim-secretar al Partidului Comunist din Turkmenistan, Saparmurat Niazov. Acesta îi sprijinise iniţial pe conducătorii puciului din Rusia, din 1991, dar, când aceştia au eşuat, rebotezatul „Turkmenbashi" (conducător al turkmenilor) a compensat lipsa unui sprijin puternic din partea clanurilor printr-un cult al personalităţii. Creaţia lui, Cartea pentru suflet (Ruhnama) - un amestec de principii morale, istorie naţionalistă îndoielnică şi sufism -, a devenit lectură obligatorie în toate şcolile. Un model mecanic uriaş al Ruhnama înfrumuseţează capitala, Aşgabat. Cartea se deschide în fiecare zi la opt seara şi sunt difuzate lecturi înregistrate, asemănător chemării musulmane la rugăciune. în cel mai pur stil iacobin, Niazov a redenumit zilele şi lunile, deşi noua nomenclatură era mai degrabă narcisistă, decât raţională: septembrie a devenit Ruhnama, iar aprilie - Gurbansoltan, numele mamei lui. După moartea lui Niazov în 2006, succesorul lui - fostul lui dentist personal, Gurbangulî Berdîmuhamedov - a continuat vechiul regim, deşi a mai temperat unele dintre manifestările absurde ale cultului personalităţii. Aceşti foşti comunişti încă mai consideră vechile instrumente

staliniste esenţiale pentru a-şi menţine regimurile, chiar dacă au abandonat de mult ideologia stalinistă.
Doi foşti aliaţi sovietici, de o vulnerabilitate specială, au păstrat nu doar instrumentele, ci şi substanţa ideologiei marxist-leniniste: Cuba şi Coreea de Nord. Pentru ambele, prăbuşirea URSS a însemnat o lovitură puternică. Nu au pierdut doar un ajutor economic crucial, dar acum erau şi izolate internaţional şi ideologic. Cu toate acestea, ele şi-au arătat voinţa de a supravieţui, prezentându- se fiecare ca un David în confruntarea cu nenumăraţii Goliat din vecini. Ambele au folosit un amestec de represiune şi naţionalism pentru a evita colapsul.
în Coreea de Nord, Kim Ir Sen a transmis vechea mentalitate de gherilă fiului care i-a succedat în 1994, Kim Jong II. Iar criza economică adusă de sfârşitul sprijinului sovietic şi succesul Coreei de Sud nu au făcut decât să-i convingă pe cei doi Kim că nu trebuie să facă vreo concesie serioasă. La jumătatea anilor 1990, vremea nefavorabilă şi politicile agrare rigide au dus la foamete, făcând două-trei milioane de morţi.[18] Şi asta deşi Coreea de Nord a reuşit să atragă ajutoare, în parte prin şantaj. Teama de armele nucleare nord-coreene şi de haosul pe care l-ar fi cauzat colapsul ei economic i-a convins pe străini să-şi deschidă carnetele de cecuri. Economia a rămas în recesiune, dar nu sunt semne că regimul ar fi pe cale să piardă controlul.
Prăbuşirea URSS a fost o lovitură şi mai grea pentru Cuba, deoarece aceasta depindea foarte mult de comerţul cu blocul estic. Regimul este sub asediu din 1991, dar a rămas optimist. Ostilitatea continuă a americanilor şi embargoul economic, extins sub preşedintele Clinton în 1999, au ajutat regimul să exploateze resentimentele naţionaliste împotriva tacticilor de intimidare ale vecinului mai mare. Strategia economică a Cubei a fost însă foarte diferită de cea a Coreei de Nord. Permiţând persoanelor particulare să participe la economia internaţională - primind bani de la rudele din străinătate sau turişti acasă -, regimul cubanez a făcut rost de fonduri valoroase, în dolari. Aşa a reuşit să se menţină pe linia de plutire, deşi cu preţul pierderii controlului asupra unei părţi substanţiale din economie. Inegalităţile, în special cele între albi şi negri, au crescut; sectorul de stat pierde oameni talentaţi în favoarea unei pieţe negre, private; iar cinismul

a crescut, pe măsură ce prăpastia dintre idealuri şi realitate s-a adâncit.[19]
în februarie 2008, Castro i-a predat puterea fratelui său Râul, şi liberalizarea economică a continuat, deşi scăderea economiei 1-a obligat pe acesta din urmă să impună noi măsuri de austeritate. în timp ce Cuba se pregătea să sărbătorească cincizeci de ani de la intrarea lui Fidel Castro în Havana, starea de spirit era pesimistă. Dar schimbarea de regim de la Washington s-ar putea să aibă cel mai puternic efect asupra statului: dacă preşedintele Obama reia relaţiile cu Cuba, s- ar putea să grăbească prăbuşirea regimului.

Comuniştii şi foştii comunişti prezidează, aşadar, unele dintre economiile cu cel mai mare, dar şi cu cel mai puţin succes din lume. Dar în ambele situaţii, vechiul marxism radical a dispărut. Marxismul revoluţionar n-ar mai putea să pară atrăgător decât în societăţile sărace, rurale, unde inegalităţile economice au fost accentuate de inegalităţile brutale de statut social şi de rasă

.în aprilie 1980, Abimael Guzmân, profesor de filosofie în

VIII

îndepărtatul şi pauperul orăşel Huamanga din Peru, a lansat un apel însufleţitor:

Tovarăşi! Munca noastră s-a încheiat, a început lupta armată... Flăcările de neînvins ale revoluţiei vor străluci, topind plumbul şi oţelul... Va exista o ruptură majoră şi noi vom fi cei care vor aduce un nou răsărit... Vom transforma focul negru într-unui roşu şi focul roşu în lumină pură.[20]

Astfel, Guzmân - supranumit „Preşedintele Gonzalo" - a lansat Partidul Comunist din Peru - Calea luminoasă (Sendero Luminoso). Limbajul lui intens, apocaliptic, era cu totul special, îndepărtat şi de retorica sovietică ortodoxă, şi de cea maoistă, el pretinzând, de altfel, că este creatorul unui nou marxism, menit să-i atragă sprijinul amerindienilor peruani. După cum spunea sloganul partidului: „Afirmă, apără şi aplică marxism-leninism-maoismul, gândirea lui Gonzalo, mai ales gândirea lui Gonzalo!" în practică, gândirea lui Gonzalo era foarte apropiată de maoism; de altfel, Guzmân vizitase China de cel puţin trei ori în timpul Revoluţiei Culturale. Singura lui îndepărtare semnificativă de maoism era atitudinea lui faţă de violenţă, care era glorificată aproape ca o forţă mântuitoare. Unul dintre imnurile Sendero Luminoso conţinea versurile înfiorătoare: „Sângele poporului are un parfum bogat, de iasomie, margarete, geraniu şi violete".[21]

Violenţa la care recurgea Sendero Luminoso avea sens pentru susţinătorii săi dintre ţăranii indigeni din zona pauperă aflată în sudul munţilor peruani, dintre săracii oraşelor şi studenţii din clasa de mijloc. Discriminarea rasială împotriva amerindienilor avea o istorie îndelungată, iar regimul militar brutal folosise el însuşi violenţa pentru a apăra un sistem agrar extrem de inechitabil. Represiunea militară dură de la jumătatea anilor 1980, urmată de o criză serioasă a datoriilor, a alimentat rebeliunea, iar la apogeul său, în 1991, Sendero Luminoso avea în jurde 23 000 de membri înarmaţi şi campania sa de violenţe urbane şi rurale ameninţa să răstoarne guvernul.[22] Totuşi, gherila, obsedată de formarea unui corp unificat de ţărani militanţi, petrecea la fel de mult timp terorizând ţăranii cât atacându-şi inamicii. Pieţele tradiţionale ţărăneşti au fost declarate în afara legii şi oamenilor li se impunea subordonarea completă faţă de organizaţie. Conducerea albă, urbană a Sendero Luminoso avea o cultură foarte străină de cea a susţinătorilor săi din rândurile ţărănimii. Luptătorii de gherilă scriau lozinci de genul „Moarte trădătorului Deng Xiaoping" pe zidurile satelor îndepărtate din Anzi, chiar dacă nu însemnau nimic pentru localnici.[23] Guvernul peruan a exploatat această distanţare culturală când a difuzat o înregistrare video cu Guzmân şi asociaţii lui, beţi, dansând pe melodia din Zorba Grecul la o petrecere, într-o ascunzătoare din Lima.[24] Când Guzmân şi cea mai mare parte din conducere au fost arestaţi, în 1992, insurgenţa s-a prăbuşit, deşi unele reminiscenţe au supravieţuit până azi. Povestea Sendero Luminoso a devenit un avertisment pentru maoişti şi a contribuit la discreditarea recurgerii la violenţă.

O grupare care a învăţat lecţia din Peru a fost cea a maoiştilor din partea opusă a lumii - Nepal.[25] Ca şi Peru, Nepal era o societate foarte stratificată - de data aceasta şi pe linii etnice, dar şi de castă. Maoiştii conduşi de Prachandra (Fiorosul) au lansat în 1996 un „război al poporului", care s-a intensificat după ce monarhia, susţinută de naţionaliştii din India şi de neoconservatorii din Statele Unite, a adoptat o atitudine şi mai dură, în 1992. în 2005, maoiştii puteau face o tentativă de a prelua puterea prin forţă, însă au decis să aştepte. Simţeau, probabil că nu sunt destul de puternici, dar învăţaseră ceva şi din eşecul lui Guzmân. După ce l-au obligat pe rege să cedeze, au decis că alegerile le-ar da mai

multă legitimitate decât o preluare prin luptă de gherilă. în 2008 au câştigat alegerile şi au format guvernul. Problema crucială este astăzi dacă liderii locali ai gherilei vor reuşi să se adapteze noilor politici democratice.

Victoria maoiştilor în Nepal i-a încurajat pe naxaliţii din India învecinată, a căror insurgenţă s-a răspândit în Bihar şi în centrul Indiei. Din nou, tulburările au fost cauzate de nemulţumirea ţăranilor săraci faţă de bogătaşii care profitau de pe urma schimbării economice. Rezultatul au fost mişcări în general locale, angajate în conflicte violente cu poliţia şi cu armatele private ale proprietarilor de pământuri, iar atitudinea lor faţă de violenţă era diferită.[26] Un ziarist indian simpatizant, care a petrecut o vreme cu gherila naxalită din statul Maharashtra în 1998, îl descrie astfel pe unul dintre lideri:

Vishwanath ştie foarte bine ce sunt marxismul şi maoismul. Dar nu în sens larg, universal valabil. Lumea lui este mică, iar opiniile îi sunt pe măsură. Lupta lui este pentru o societate fără clase, într-adevăr, dar în sensul îngust al cuvântului. El vrea să scape de exploatare. Doreşte să se termine cu „represiunea poliţienească" pe care o vede „peste tot în jur".[27]

La sfârşitul anilor 2000, comunismul radical de gherilă înflorea mai ales în Nepal şi India. în America Latină, în schimb, mişcările socialiste populiste - ca aceea a lui Hugo Châvez în Venezuela - au avut mai mult succes decât marxiştii radicali. Gherila columbiană - FARC - se îndepărtase de marxism-leninism în direcţia unui socialism „bolivarist" mai eclectic, deşi a continuat să folosească metode violente. La jumătatea anilor 1990 a apărut o nouă mişcare de gherilă marxistă latino-americană, ce avea să-şi câştige un prestigiu internaţional semnificativ - zapatiştii din Mexic. Dar istoria lor a arătat cât de mult evoluase marxismul din Lumea a Treia faţă de anii 1960.

în ajunul Anului Nou 1994, un grup de luptători de gherilă mascaţi a apărut în San Cristóbal de las Casas, capitala statului mexican Chiapas. Ei s-au angajat în câteva încăierări minore cu autorităţile şi apoi au dispărut din nou în pădure; mai important decât luptele a fost torentul de vorbe ce a urmat. „Subcomandante Marcos" - Rafael Sebastián Guillén Vicente - era, ca şi Guzmán, un profesor de filosofie marxist hotărât să apere drepturile ţăranilor

amerindieni autohtoni. Armata Zapatistă de Eliberare Naţională (EZLN) pe care o conducea se inspira dintr-o colecţie eclectică de figuri ce îi includea pe Marx, pe vechiul revoluţionar socialist mexican Emiliano Zapata şi pe revoluţionarii sandinişti. Dar principala sursă de inspiraţie a fost Che Guevara, iar „Subcomandante" chiar şi-a modelat personajul după „Comandante", adoptându-i pipa, barba, şapca, pasiunea pentru Don Quijote şi autoironia din proza fals eroică.[28] El respingea însă metodele războinice ale lui Che şi insista asupra „umanismului lui marxist". Gherila lui Marcos a fost izolată efectiv de armata mexicană până în 1995. în plus, politica Mexicului în anii 1990 era mult mai liberală decât a celei mai mari părţi din America Latină în anii 1980, aşa că propaganda şi cultura au devenit mai importante în politica zapatiştilor decât acţiunea militară. Una dintre cărţile lui Marcos avea titlul Cuvântul este arma noastră, iar el încerca foarte serios să făurească un comunism nonviolent. După cum a explicat el, „armata noastră este foarte diferită de altele, pentru că scopul ei este să înceteze să mai fie o armată. Un soldat este o persoană absurdă care trebuie să recurgă la arme pentru a-i putea convinge pe alţii, iar în acest sens mişcarea nu are viitor dacă acesta este militar."[29]

Abordarea lui era într-adevăr mai apropiată de cea a stângii occidentale din 1968 şi de Alternativa Portocalie din Europa de Est decât de vechea stângă marxistă din lumea în curs de dezvoltare. Stilul lui, care includea scrierea de poveşti cu mesaj politic pentru copii, având-1 ca personaj pe Don Durito, un încăpăţânat cărăbuş zapatist, ca şi stăpânirea avansată a internetului, era ironic şi chiar excentric - ideal pentru aceste vremuri mai paşnice. Nu este, aşadar, surprinzător că Marcos a devenit eroul mişcării antiglobalizare care a apărut în anii 1990, criticând inegalităţile produse de ordinea neoliberală. Tradiţia Che-Marcos era pe atunci singura versiune de comunism care păstra o oarecare atractivitate pentru stânga, după prăbuşirea din 1989, iar în 1997, la împlinirea a treizeci de ani de la moartea lui Che, o nouă versiune techno a cântecului Hasta Siempre, Comandante, interpretată de fermecătoarea Nathalie Cardone, a dominat topurile franceze de muzică pop. Videoclipül care însoţea melodia o arăta pe Cardone uitându-se la cadavrul lui Guevara, înainte să preia conducerea

unei revoluţii a săracilor din Cuba, cu un AK-47 într-o mână şi un copil mic în cealaltă. Trebuie precizat însă că ea şi-a exersat talentele de trăgător pe un şir de sticle goale; nu s-a vărsat nici o picătură de sânge.
Potenţialul pentru politici socialiste radicale s-a păstrat peste tot acolo unde inegalităţile sociale puteau fi legate de critica intervenţiilor străine directe şi a „imperialismului", deşi sfârşitul Războiului Rece subminase aceste resentimente. Intervenţiile sovietice şi americane au favorizat intensificarea conflictelor sociale şi etnice, iar în cea mai mare parte a lumii Statele Unite umpluseră vidul lăsat de vechile imperii europene, sprijinind elitele conservatoare, deoarece credeau că exista o ameninţare din partea comunismului. Odată cu sfârşitul Războiului Rece, americanii au fost mult mai puţin dispuşi să recurgă la forţă pentru a sprijini elitele nepopulare. De la jumătatea anilor 2000, mare parte a Americii Latine se deplasase spre stânga populistă, reacţionând împotriva reformelor neoliberale, dar Statele Unite au tolerat în general acest radicalism, oricât de mult le-a displăcut.
La schimbarea mileniului, aşadar, vechile conflicte care legau internaţionalul, socialul şi ideologia se încheiaseră în cele mai multe zone ale lumii, cu excepţia unei regiuni: Orientul Mijlociu. Pentru că forţele revoluţionare cele mai puternice din anii 1990 şi 2000 nu s-au strâns sub steagul roşu al comunismului, ci sub cel verde al islamismului. Şi ei credeau că luptă pe două fronturi: „imperialismul" occidental în Orientul Mijlociu şi tradiţionalismul, sub forma unui islam „impur", „superstiţios". Au adoptat ierarhiile sociale şi de sex, spre deosebire de comunişti, dar, ca şi ei, erau mobilizatori, căutând să-şi unească societăţile divizate contra duşmanului. Iar când au lansat atacurile din 11 septembrie 2001 împotriva Statelor Unite, au provocat o renaştere a militantismului neoconservator. Alianţa din vremea lui Reagan dintre neoliberali şi neoconservatori a reapărut sub George W. Bush, pentru a domina politica în mare parte din anii 2000.
Această epocă avea să fie însă una scurtă. În vara şi toamna anului 2008, puternica ordine ce domina din 1979-1980 s-a destrămat. Prăbuşirea băncii Lehman Brothers, în septembrie - provocată în mare măsură de o abordare economică de tip laissez-faire dusă la extrem - a marcat sfârşitul erei neoliberale. Iar înfrângerea

preşedintelui „trandafirilor" din Georgia, Mihail Saakaşvili, susţinut de Statele Unite, în războiul cu Rusia asupra disputatei provincii Oseţia de Sud a arătat că eforturile neoconservatorilor de a răspândi democraţia liberală, deja slăbite de eşecurile invaziei din 2003 din Irak, îşi atinseseră limitele.într-o poezie din 1938, Celor născuţi mai târziu, Bertolt Brecht încearcă să-şi justifice viaţa de comunist pentru scepticii din viitor. El a acceptat că „ura" „schimonoseşte trăsăturile", dar a cerut „îngăduinţă"; vremurile în care a trăit erau foarte diferite: erau timpuri „întunecate" de nedreptate şi nu exista alternativă la comportamentul lui repezit. Chiar dacă a încercat „să pregătească terenul pentru prietenie", el însuşi nu putea fi prietenos.[30]

Ar trebui să dăm dovadă de îngăduinţă? Nu este scopul acestei cărţi să răspundă la apelul lui Brecht ori să-1 respingă. Nu trebuie să facem judecăţi morale despre crime istorice, dar trebuie să explicăm. Pe de altă parte, una este să fii îngăduitor cu Brecht, şi alta cu Stalin sau Pol Pot.

Poezia lui Brecht ne ajută totuşi să înţelegem atractivitatea comunismului în stil sovietic - chiar pentru cineva atât de refractar la idealism şi romantism cum era el. Comunismul a încercat să realizeze „împrietenirea" universală prin mijloace neprietenoase. A fost o mişcare al cărei scop consta în depăşirea inegalităţilor şi aducerea modernităţii, dar era fondată pe concepţia că aceasta se poate realiza doar prin mijloace radicale, în ultimă instanţă prin revoluţie.

Dorinţa marxismului de a uni modernitatea şi egalitatea avea să se dovedească atrăgătoare mai ales pentru studenţii patrioţi şi pentru elitele educate, care îşi percepeau societăţile ca fiind „înapoiate": bărbaţi şi femei care călcau pe urmele iacobinilor, ale lui Cernîşevski şi Lu

Xun în nerăbdarea lor nu doar de a ataca vechea putere patriarhală, dar şi de a concura cu naţiunile mai „avansate". Totuşi, aşa, orientarea spre comunism nu a fost rezultatul inevitabil al înapoierii şi al inegalităţilor. Dacă nu ar fi fost haosul preexistent în Rusia în 1917 sau invazia japoneză în China, poate n-ar fi apărut cele două state care au furnizat principala sursă de inspiraţie pentru mişcarea comunistă. Totuşi, comunismul a atras întotdeauna tipuri diferite de oameni în afara activiştilor convinşi. Dar abia în forma lui finală, romantică şi cea mai neliberală, marxism-leninismul, a fost cel mai des triumfător. Acest hibrid dădea o importanţă specială unei minorităţi militante, disciplinate şi sectare, partidul de avangardă

.„Partidul de tip nou" al lui Lenin a apărut în Rusia din experienţa politicilor conspiraţioniste şi a războiului civil. El a dezvoltat o cultură specială, un amestec de cvasireligios şi militar, şi a devenit o organizaţie asemănătoare unei secte, preocupată de convertirea şi transformarea membrilor ei în adepţi ai adevăratei cauze socialiste. Iar, odată ce şi-a consolidat puterea, sub Stalin, energiile ei s-au îndreptat spre o altă misiune „eroică": industrializarea ţării. Partidul se vedea pe sine ca un motor al dezvoltării ce căuta să tragă înainte ţărănimea şi alte grupuri „înapoiate" spre modernitate. Această perspectivă a unei energii dinamice, dar disciplinate a fost cea care a atras elitele din atâtea ţări în curs de dezvoltare şi colonizate. Şi acest elan organizaţional a fost factorul care i-a atras pe cei de stânga angajaţi în război, plasând comunismul în centrul rezistenţei efective în teritoriile ocupate de Germania nazistă şi de Japonia imperială.
Şi, într-adevăr, comuniştii erau adesea în cea mai de încredere ipostază a lor atunci când făceau parte dintr-o mişcare revoluţionară, opunându-se autocraţiei şi imperialismului, în special în condiţii de război. Practica guvernării era, de fapt, cea mai dificilă. În primii ani de guvernare comunistă, partidele urmăreau în general transformarea radicală, menită să propulseze societatea spre comunism, folosind deseori metode similare războiului. După cum a recunoscut Che Guevara în faţa poetului Pablo Neruda: „Războiul... Războiul... Suntem întotdeauna împotriva lui, însă, odată ce am luptat într-un război, nu mai putem să trăim fără el. Vrem întruna să ne întoarcem la el."[31]
Radicalismul părea să fie şi mai necesar din cauza războiului şi a ameninţărilor străine. Marxismul mai tehnocratic sau pragmatic părea mult mai puţin relevant în aceste condiţii. Războiul sau ameninţarea războiului i-a ajutat de multe ori pe radicalii comunişti să ajungă la putere, cum a fost cazul lui Stalin în 1928 şi al lui Mao în 1943.
Mobilizările de masă, „salturile" economice înainte, reforma agrară şi campaniile de colectivizare imitau, toate, campaniile militare şi le inspirau deseori sacrificiul de sine comuniştilor şi susţinătorilor lor. Stilul de campanie cvasimilitară s-a dovedit atrăgător mai ales pentru tineri; dar metodele dure creau inevitabil victime. Aceşti comunişti, convinşi că luptă pentru o

cauză dreaptă, acţionau deseori brutal faţă de cultura ţărănească şi religioasă sau faţă de cei consideraţi „burghezi" - văzuţi acum ca duşmani ai progresului şi ai poporului.
Sigur că au existat şi regimuri comuniste care nu au recurs la violenţe masive. Totuşi, faza cea mai ambiţioasă şi mai radicală a comunismului a fost şi cea în care victimele lui au avut cel mai mult de suferit - în special la instalarea regimurilor. Gradul de violenţă varia în funcţie de conducere şi de circumstanţe. Acesta a atins nivelul extrem în Kampuchia khmerilor roşii şi a avut surdina pusă în cazul „umaniştilor marxişti" din Cuba. Pregătirile pentru război au dus şi ele la ucideri în masă, ca în timpul Terorii lui Stalin din anii 1930. Multe dintre victimele regimurilor comuniste erau considerate a fi „duşmani de clasă", dar majoritatea celor care au murit au fost ucişi de foamete, rezultatul politicilor agrare dogmatice şi dure.
Metodele radicale nu puteau fi folosite multă vreme, pentru că dăunau economiei şi provocau haos. Specialiştii şi directorii care trebuiau să conducă sistemul planificat erau subminaţi, „salturile" excesiv de ambiţioase creau dezordini, iar metodele ultraegalitare eşuau. Grupurile militante înguste nu puteau transforma societăţi mari, complexe, fără un sprijin larg. Până la urmă, regimurile îşi dădeau seama că trebuie să se „retragă", pentru a-şi asigura o fundaţie mai amplă. în URSS după război, o abordare mai tehnocratică a fost îmbinată cu una ce insista pe unitatea „patriotică", în locul diviziunii sectare. Dar Stalin a încercat să menţină totodată militantismul sistemului şi a continuat să folosească metode dure împotriva „duşmanilor poporului", „lipsiţi de patriotism".
La moartea lui Stalin, mulţi comunişti au început să atace întâietatea vechiului model şi au cerut ca mişcarea să devină mai cuprinzătoare şi mai „democratică". Au existat însă puncte de vedere diferite referitor la cum ar fi trebuit făcut acest lucru. Unii au încercat soluţii tehnocratice, dar s-au lovit de opoziţia liderilor şi a poporului, deopotrivă; alţii, ca Mao şi Che Guevara, s-au întors la o formă mai radicală de comunism, iar rezultatul a fost în mod inevitabil dezordinea socială, haosul şi războiul civil. Iar un alt grup a combinat un socialism mai etic, romantic, al eliberării umane, cu elemente pragmatice ale economiei de piaţă şi ale

democraţiei pluraliste, cel mai notabil exemplu fiind cel al Primăverii de la Praga. Dar partidul nu era pregătit să renunţe la monopolul puterii ori să dilueze vechiul sistem planificat. Aceasta a precipitat o reacţie conservatoare în blocul estic în anii 1970, sub Brejnev, care la rândul ei a întărit hotărârea lui Gorbaciov şi a reformatorilor lui de a lansa o „revoluţie" paşnică împotriva partidului şi, în cele din urmă, de a distruge chiar vechiul sistem.Regimurile comuniste nu au părut întotdeauna atât de reacţionare. Accentul pus de ele pe asistenţa socială, pe educaţie şi pe mobilitate socială a fost deseori în contrast pronunţat cu prioritătile conducătorilor care le-au precedat, şi puteau fi foarte populare. Ele au făcut totodată multe pentru a-şi moderniza societăţile, promovând integrarea naţională, mobilitatea socială şi bunăstarea. Au existat însă limitări severe ale realizărilor lor, iar problemele cele mai dificile se înregistrau în economie. Se făcea risipă şi se aduceau daune ecologiei. Iar pentru cetăţenii din regimurile comuniste est-europene, care aveau cunoştinţă de societăţile de consum din Occident, prăpastia era şi mai evidentă. Comunismul dădea impresia de austeritate stagnantă, potrivit vremilor de război, nu de modernitate vibrantă.

Dar şi mai dăunătoare poate decât scleroza economică a fost prăpastia dintre idealul comunismului şi realitate. în anii 1970, în URSS, puţini mai credeau că partidul încearcă în mod serios să creeze o societate nouă, dinamică şi egalitară. Partidul venit la putere ca o elită militantă, idealistă, părea de-acum să-şi fi pierdut raţiunea de a fi, rămânând dedicat unicului scop de a-şi păstra puterea şi privilegiile. După ce a distrus sisteme de inegalităţi înrădăcinate, el părea să creeze unul nou. Grupurile urbane, educate au fost în mod special dezamăgite de excluderea lor de la putere şi de lipsa de libertăţi, iar, pe măsură ce lumea occidentală devenea mai cuprinzătoare şi mai egală - în parte ca reacţie la ameninţarea comunistă după cel de-al Doilea Război Mondial -, comunismul apărea acum ca fiind mai elitist şi mai puţin modern decât rivalul lui.

în plus, comunismul era tot mai discreditat de propria moştenire violentă, fie că era vorba de noile regimuri din lumea în curs de dezvoltare sau de amintirea crimelor staliniste şi maoiste. Marele Salt înainte, Teroarea, atrocităţile din Cambodgia şi Etiopia, toate

s-au pretins esenţiale pentru atingerea comunismului, punând sub semnul întrebării întregul proiect marxist. Represiunea de fiecare zi scotea şi ea în evidenţă legătura dintre marxism şi lipsa de umanitate. Aceasta a provocat o dezbatere ce continuă şi astăzi privind responsabilitatea marxismului pentru aparent inerenta tendinţă spre violenţă pe care o provoacă ideile lui. Unele dintre ideile marxismului - ca respingerea drepturilor liberale - au fost folosite pentru a justifica proiecte de control total al statului şi mobilizare, chiar dacă nu aceasta era ce susţineau ele de fapt. Laudele pe care Marx şi Engels le-au adus tacticilor revoluţionare în unele momente ale carierei lor au fost folosite, de asemenea, pentru a legitima violenţa. Chiar şi aşa, după cum argumentează apărătorii lui, Marx însuşi s-a opus politicilor elitiste practicate de partidele marxist-leniniste şi n-ar fi aprobat regimurile pe care le-au creat comuniştii.

în octombrie 2008, doamna Miiller, o profesoară din Germania, a văzut că unul dintre elevii ei din Karlsruhe purta un hanorac cu glugă pe care scria „USA" şi i- a spus să se ridice. „Treci în faţa clasei", i-a ordonat. „Cum îndrăzneşti să vii la şcoală cu un pulover occidental? Aici nu este parada modei duşmanului de clasă! O să trimitem o scrisoare «colectivului» părinţilor tăi." Nu a fost trimisă, desigur, nici o scrisoare. Profesorul şi elevii luau parte la o reconstituire comunistă, menită să le arate tinerilor germani relele sistemului comunist. Tinerii de optsprezece ani au primit cravate roşii de pionier şi au fost puşi să cânte cântece comuniste. Li s-a mai cerut să denunţe un coleg „disident" şi au părut încântaţi să o facă. După cum s-a plâns organizatoarea proiectului, „am creat deliberat o atmosferă totalitară şi sunt şi acum şocată de cât de repede şi de uşor s-au lăsat condiţionaţi oamenii".[32] Mai general, ea se temea că studenţii priveau RDG cu nostalgie: „Unii cred că era ca şi cum ai fi trăit într-un paradis social."

Aşa cum sugerează acest episod, în unele societăţi foste comuniste, criza economică va genera probabil o nostalgie crescândă faţă de comunism, cu promisiunile lui de locuri de muncă şi asistenţă socială pentru toată lumea. Probabilitatea revenirii la „socialismul existent în realitate" este însă redusă; amintirile exceselor şi eşecurilor lui sunt prea recente. Este adevărat că resentimentele actuale faţă de inegalităţile extreme în

ceea ce priveşte bogăţia au alimentat în unele ţări un populism de stânga evident. Dar experienţele trecutului sugerează că, deşi inegalităţile economice extreme au fost deseori necesare, ele sunt rareori şi suficiente pentru succesul extremei stângi. Este nevoie şi de imperii, şi de ierarhii puternic înrădăcinate. Dacă reapar aceste elemente (sau ceva asemănător), atunci cu siguranţă se va putea dezvolta şi o nouă formă de politică extremistă de stânga.
Este posibil, de asemenea, şi ca tradiţia participativă, romantică a comunismului - văzută ultima dată pe baricadele din 1968 - să capete o nouă relevanţă. Mişcările ecologice şi antiglobalizare au, într-adevăr, multe în comun cu această formă de politică. Dacă se ajunge la o criză a capitalismului globalizat, idealurile marxismului romantic ar putea deveni atrăgătoare pentru mulţi. Dar rămâne în continuare problema pe care o ridică marxismul: Cum pot fi îmbinate comunităţile descentralizate cu prosperitatea economică? Sunt oare acestea compatibile doar cu o scădere a nivelului de trai şi cu o îngustare a orizonturilor, cum credea însuşi Marx? Şi, dacă da, este greu de crezut că o astfel de politică va găsi sprijin de masă.

Istoria comunismului ar trebui să ne înveţe două lucruri. Prima lecţie, înţeleasă de-acum de numeroşi autori, este cât de distructivă poate fi gândirea utopică dogmatică. A doua lecţie, mai degrabă neglijată astăzi, constă în pericolul inegalităţilor puternice şi al perceperii injustiţiei - pentru că ele pot face politicile utopice foarte atrăgătoare. Din 1989 încoace, puterile dominante n-au învăţat nici

una dintre aceste lecţii. Reacţionând brutal împotriva utopiilor comuniste, liberalii dogmatici mesianici au încercat să-şi exporte propriul sistem - uneori prin forţă - pe tot globul. Poate că abia acum, temperaţi de crizele din 2008, vom învăţa în sfârşit ceva din istoria comunismului. Doar dacă facem asta vom evita un alt act sângeros din tragedia lui Prometeu

.Introducere. 1789-1889-1989

l.F. Fukuyama, The End of History?, The National Interest 16 (1989), pp. 3-18; F. Fukuyama The End of History and the Last Man (Londra, 1992); apărute şi în limba română: Sfârşitul istoriei?, Editura Vremea, Bucureşti, 1994; F. Fukuyama, Sfârşitul istoriei şi ultimul om, Editura Univers, Bucureşti, 1998.

2.Pentru o argumentaţie serioasă pe această temă, vezi N. Podhoretz, World War IV. The Long Struggle against Islamofascist (New York, 2007).

3.Contextul acestei afirmaţii, în W. Taubmann, Khrushchev. The Man and His Era (Londra, 2002), p. 511.

4.Această opinie a fost exprimată cel mai coerent de E.H. Carr în relatările lui din Uniunea Sovietică. Vezi E.H. Carr, The Russian Revolution: From Lenin to Stalin (1917-1929) (Londra, 1979). Referitor la ideile de „convergenţă", vezi Talcott Parsons, The System of Modern Societies (Englewood Cliffs, 1971), cap. 6; D. Engerman, Modernization from the Other Shore: American Intellectuals and the Romance of Economic Development (Cambridge, Massachusetts, 2003).

5.Pentru o exprimare mai explicită a acestei opinii, vezi Courtois „Introduction" în S. Courtois şi alţii, The Black Book of

Communism, Crimes, Terror, Repression (Cambridge, Massachusetts, 1999), pp, 1-31, apărută şi în limba română): S. Courtois, „Introducere", în S. Courtois şi alţii, Cartea neagră a comunismului. Crime. Teroare. Represiune (Editura Humanitas, Bucureşti, 1998).
6.Ca argument că Stalin a urmat cu bună-ştiinţă tradiţia ţarilor, vezi de exemplu, R. Tucker, Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928-1941 (New York, 1990), pp. 60-64.
7.Troţki a argumentat că stalinismul era un regim fundamental conservator, condus de o birocraţie coruptă de moravuri burgheze. L. Trotsky, The Revolution Betrayed. What is the Soviet Union and Where is It Going? (New York, 1970), pp. 101-104. Ca analiză a troţkismului, vezi B. Knei-Paz, The Social and Political Thought of Leon Trotsky (Oxford, 1975), pp. 380-410.
8.Vezi, de exemplu, M. Malia, The Soviet Tragedy (New York, 1994).
9.Vezi, de exemplu, Courtois, „Introduction", p. 16.
10.Simon Goldhill argumentează că tragedia greacă a explorat problemele inerente „societăţii civile" emergente în oraşele-stat greceşti ca idealuri mai „moderne", „democratice" preluate din vechiul ethos aristocratic homeric. S. Goldhill, Reading Greek Tragedy (Cambridge, 1986), pp. 77-78, 155-156, capitolele 3-4.
ll.Eschil, Prometheus Bound, trad. şi ed. A. Podliecki (Oxford, 2005), § 1041- 1053, apărută şi în limba română: Eschil, Prometeu înlănţuit, în Rugătoarele. Perşii. Şapte contra Tebei. Prometeu înlănţuit (Editura Univers, Bucureşti, 1982).
12.R. Berki indică patru elemente ale socialismului: egalitarianismul, moralismul, raţionalismul şi libertarianismul. El argumentează că marxismul le include pe toate patru, dar libertarianismul este cel mai slab. R. Berki, Socialism (Londra, 1975).
13.K. Marx şi F. Engels, Collected Works (Londra, 1976), vol. I, p. 31. Pentru influenţa mitului lui Prometeu asupra lui Marx, vezi L.P. Wessel, Prometheus Bound. The Mythic Structure of Karl Marx's Scientific Thinking (Baton Rouge, 1984).
14.Aceste forme diferite de comunism, „romantic", „radical", „modernist" şi „pragmatic", sunt, desigur, „tipuri ideale". Ele rareori au existat în formă pură şi s-au suprapus deseori.

Elementele romantice ale marxismului, mai vizibile în scrierile timpurii ale lui Marx, erau mai „libertarianiste" în termenii lui Berki, mai puţin preocupate de puterea politică şi mai interesate de depăşirea alienării umane şi de încurajarea creativităţii. Aceste teme au reapărut în „marxismele occidentale" din anii 1950 şi 1960, aşa cum se vede în Capitolul 11.

15.Pentru contrastul dintre sectarismul de partid şi „incluziune" în regimurile comuniste, vezi K. Jowitt, New World Disorder. The Leninist Extinction (Berkeley, 1992), cap. 3

.Prolog. Creuzetul clasic

l.Referitor la acest festival, vezi M. Ozouf, Festivals and the French Revolution (Cambridge, Massachusetts, 1988); Warren Roberts, Jacques Louis David, Revolutionary Artist: Art, Politics and the French Revolution (Chapel Hill, 1989), pp. 292-293.

2.Citat în L. Hunt, Politics, Culture, and Class in the French Revolution (Londra, 1986), p.99.

3.Citat ibid., p. 107.

4.Pentru simbolismul lui Hercule, vezi Hunt, Politics, pp. 94-103; James A. Leith, Space and Revolution. Project for Monuments, Squares and Public Buildings in France, 1789-1799 (Montreal, 1991), pp. 130-134.

5.Aceasta nu pentru a argumenta că bolşevicii au fost influenţaţi semnificativ de iacobini, aşa cum au pretins unii. Vezi J. Talmon, The Origins of Totalitarian Democracy (Harmondsworth, 1986). Pentru diferenţele dintre bolşevici şi iacobini, vezi P. Higgonet, Goodness Beyond Virtue. Jacobins during the French Revolution (Cambridge, Massachusetts, 1998), p. 330. Pentru comparaţii între „patriotismul revoluţionar" al lui Stalin şi cel al iacobinilor, vezi E. Van Ree, The Political Thought of Joseph Stalin. A Study in Twentieth-Century Revolutionary Patriotism (Londra, 2002).

6.Vezi David Bell, The Cult of the Nation in France. Inventing Nationalism,

1680-1800 (Cambridge, Massachusetts, 2001), pp. 146-154. Vezi şi condamnarea de către Siéyes a burgheziei slabe, „orientale": W. Sewell, A Rhetoric of Bourgeois Revolution. The Abbé Siéyes and What is the Third Estate? (Durham, Carolina de Nord, 1994), p.62.
7.Citat în Bell, The Cult of the Nation, p. 151.
8.Marat-Mauger, citât în Hunt, Politics, p.27. Referitor la conceptul de ,,om nou", vezi M. Ozouf, „La Révolution Française et l'idée de l'homme nouveau", în C. Lucas (éd.), The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture. Vol. 2: The Political Culture of the French Revolution (Oxford, 1988).
9.Vezi, de exemplu, opiniile abatelui Sièyes: E.-J. Sièyes, Qu'est-ce que le tiers état? (Paris, 1988); Sewell, Rhetoric, pp. 103-104.
lO.Citat in N. Parker, Portrayals of Revolution. Images, Debates and Patterns of Thought of the French Revolution (Carbondale, Illinois, 1990), pp. 83-87.
11.Citat în F. Hemmings, Culture and Society in France 1789-1848 (Londra, 1987), p. 25; Roberts, Jacques-Louis David, pp. 16-29.
12.J.-J. Rousseau, „Consideraţii asupra guvernului Poloniei şi a proiectatei lui reforme", în The Social Contract and Other Later Political Writings, trad, şi ed. V. Gourevitch (Cambridge, 1997), p. 227. Pentru „eroismul" „omului revoluţionar", vezi A.-L. Saint-Just, Oeuvres complètes, ed. C. Vellay (Paris, 1908), vol. II, p. 327. Pentru eroi şi spiritul de sacrificiu, vezi Higgonet, Goodness, p.l.
13.J.-J. Rousseau, The Social Contract, trad. M. Crauston (Harmondsworth, 1968) cartea a Il-a, apărută şi în limba română: J.-J.Rousseau, Contractul social, Ed. Ştiinţifică (Bucureşti, 1957).
14.J. Shklar, Men and Citizens: a Study of Rousseau's Social Theory (Cambridge, 1969), p. 206.
15.J.-J. Rousseau, Julie ou la Nouvelle Heloise, trad. B. Thompson (Paris, 1966), apărută şi în limba română: J.-J. Rousseau, Julie sau noua Eloiză, Editura Fides (Bucureşti, 2009). Referitor la paternalismul lui Wolmar şi distincţia între ideile ierarhice ale lui Rousseau privind familia şi concepţiile mai democratice despre stat, vezi N. Fermon, Domesticating Passions. Rousseau, Woman and the Nation (Hanovra, New Hampshire, 1997). Vezi şi Shklar, Men and Citizens, pp. 150- 154.

16.Citat in K. Baker, Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century (Cambridge, 1990), p. 135.
17.D. Jordan, The Revolutionary Career of Maximilien Robespierre (Londra, 1985), p. 160.
18.M. Robespierre, Oeuvres complètes, ed. E. Hamel (10 volume) (Paris, 1903- 1968), vol. I, p. 211.
19.Citat în Jordan, Revolutionary Career, p. 142.
20.S. Maréchal, „Le jugement dernier des rois", în L. Moland, Théâtre de la révolution: ou, choix de pièces de théâtre qui ont fait sensation pendant la période révolutionnaire (Paris, 1877).
21.Citat in R. Rose, Gracchus Babeuf: the First Revolutionary Communist (Stanford, 1978), p. 11.
22.Citat în ibid., p. 140.
23.Citat in J. Lynn, „French Opinion and the Military Resurrection of the Pike, 1792-1794", Military Affairs (1977), p. 3.
24.K. Alder, Engineering the Revolution. Arms and Enlightenment in France, 1763-1815 (Princeton, 1997), pp. 264-265, 255.
25.Citat in J. Lynn, The Bayonets of the Republic: Motivation and Tactics in The Army of Revolutionary France, 1791-1794 (Urbana, Illinois.), p. 173.
26.Citat in D. Bell, The First Total War: Napoleon's Europe and the Birth of Modern Warfare (Londra, 2007), p. 131.
27.Citat in A. Forrest, The Soldiers of the French Revolution (Durham, Carolina de Nord, 1990), p. 160.
28.Referitor la radicalismul lor şi la ostilitatea pe care au provocat-o, vezi mai ales C. Lucas, The Structure of the Terror: the Example of Javogues and the Loire (Oxford, 1973).
29.Robespierre, Oeuvres, vol. X, p. 357.
30.Citat în J. Hardman, Robespierre (Londra, 1999), p. 137.
31.Ibid., p. 127.
32.Vezi Higgonet, Goodness, pp. 118-120.
33.Hunt, Politics, pp. 76-77.
34.K. Marx şi F. Engels, Opere alese (Moscova, 1962), vol. I, p. 247

.Capitolul 1. Un prometeu german

l.H. Adhémar, „La Liberté sur les barricades de Delacroix, étudiée d'après des documents inédits", Gazette des Beaux Arts 43 (1954), p. 88. Vezi si T. Clark, The Absolute Bourgeois. Artists and Politics in France 1848-1851 (Londra, 1999), pp. 18-20; B. Joubert, Delacroix (Princeton, 1998).
2.Vezi F. Furet, Marx and the French Revolution (Chicago, 1988).
3.Ibid., p. 21.
4.P. Buonarotti, Conspiration pour l'égalité dite de Babeuf: suivie du procès auquel elle donna lieu, et des pièces justicatives (Bruxelles, 1828), vol. II, pp. 132-138; R. Rose, Gracchus Babeuf: the First Revolutionary Communist (Stanford, 1978), p. 213.
5.Citat in R. Hunt, The Political Ideas of Marx and Engels (2 vol.) (Londra, 1984), vol. I, pp. 155-156. Vezi si C. Lattek, Revolutionary Refugees. German Socialism in Britain, 1840-1860 (Londra, 2006), cap. 2.
6.Pentru folosirea acestui termen şi distincţia dintre comuniştii utopici şi cei egalitarist!, vezi G. Stedman Jones, „Introducere", K. Marx şi F. Engels, The Communist Manifesto (Londra, 2002), pp. 66, 69.
l.C. Fourier, The Theory of the Four Movements, ed. G. Stedman Jones si I. Patterson (Cambridge, 1996).
8.P.-J. Proudhon, What is Property?, ed. D. Kelley si B. Smith (Cambridge, 1994), p. 196.
9.R. Owen, Selected Works, vol. 3, The Book of the New Moral World, ed. G. Claeys (Londra, 1993), p. 292.
10.Keith Taylor, (ed.), Henri Saint-Simon (1760-1825): Selected Writings on Science, Industry and Social Organization (Londra, 1975), pp. 166-168.
ll.Amintiri despre Marx şi Engels (Moscova, f.a.), p. 130.
12.David McLellan, Karl Marx: a Biography (Londra, 1995), p. 12
13.Citat în S. Barer, The Doctors of Revolution (Londra, 2000), pp. 548-549.
14.Citat în L.P. Wessel, Prometheus Bound. The Mythic Structure of Karl Marx's Scientific Thinking (Baton Rouge, 1984), p. 118.
15.Citat în ibid., p. 119.
16.Pentru acest contrast între cele două, vezi mai ales Stedman Jones, „Introducere", K. Marx şi F. Engels, The Communist Manifesto, pp. 50-71. Vezi de asemenea McLellan, Karl Marx, p.112 ş.cl.

17.Pentru înţelegerea dată de Marx acestei idei, vezi A. Walicki, Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom (Stanford, 1995), p. 41.
18.Pentru o discuţie a acestor idei, vezi B. Yack, The Longing for Total Revolution. Philosophic Sources of Social Discontent from Rousseau to Marx and Nietzsche (Berkeley, 1992), p. 256 ş.cl.
19.K. Marx, „On James Mill", in K. Marx, The Early Texts, ed. D. McLellan (Oxford, 1971), p. 202.
20.K. Marx şi F. Engels, Collected Works [MECW] (New York, 1975-), vol. V, p. 47.
21.K. Marx, „Scrieri economice şi filosofice din 1844", în Marx, Early Texts, pp. 146-147.
22.Citat în Barer, Doctors, p. 351.
23.Pentru această analiză, vezi Walicki, Marxism, pp. 82-83.
24.Marx şi Engels, Communist Manifesto, pp. 222-223.
25.Ibid., p. 225.
26.Ibid., pp. 243-244.
27.Pentru o discuţie amănunţită a tensiunilor între aceste tipuri de marxism, vezi D. Priestland, Stalinism and the Politics of Mobilization. Ideas, Power and Terror in Inter-war Russia (Oxford, 2007), pp. 21-34. Mulţi alţii au comentat pe tema contradicţiilor din gândirea lui Marx, ajungând la concluzii uşor diferite. Vezi A. Gouldner, The Two Marxisms. Contradictions and Anomalies in the Development of Theory (Londra, 1980), p. 32; S. Hanson, Time and Revolution. Marxism and the Design of Soviet Institutions (Chapel Hill, 1997), pp.37-55.
28.„Jurnalul lui Norbert Truquin", in M. Traugott (ed.). The French Worker. Autobiographies from the Early Industrial Era (Berkeley, 1993), p. 276.
29.Ibid., p. 285.
30.W. Sewell, Work and Revolution in France: the Language of Labor from the Old Regime to 1848 (Cambridge, 1980), cap. 9; pentru revolta de la Lyon din 1831, vezi R. Bezucha, The Lyon Uprising of 1834: Social and Political Conflict in the Early July Monarchy (Cambridge, Mass., 1974), cap. 2.
31.MECW, vol. Ill, p. 313.
32.Marx şi Engels, Communist Manifesto, p. 258. Vezi şi A. Gilbert, Marx's
Politics. Communists and Citizens (Oxford, 1981), pp. 197, 217-219.

33.Există o dezbatere amplă în jurul „dictaturii proletariatului". Aceasta urmează opinia lui D. Lovell, From Marx to Lenin. An Evaluation of Marx's Responsability for Soviet Authoritarianism (Cambridge, 1984). Pentru opinia că aceasta înseamnă de fapt democraţie radicală şi nu presupune o dictatură reală asupra altor clase, vezi Hunt, Political Ideas, pp. 284-336; H. Draper, Karl Marx's Theory of Revolution. Vol. Ill: The Dictatorship of the Proletariat (New York, 1986).
34.Pentru o relatare detaliată, vezi G. Duveau, 1848. The Making of a Revolution (Londra, 1967). Referitor la motivaţiile muncii, vezi R. Bezucha, „Revoluţia franceză din 1848 şi istoria socială a muncii", Theory and Society 12 (1983); M. Traugott, „Mulţimea în Revoluţia Franceză din februarie 1848", American Historical Review 93 (1988), pp. 638-652.
35.Referitor la meşteşugari şi revoluţia din iunie, vezi R. Gould, Insurgent Identities: Class, Communities and Protest from 1848 to the Commune (Chicago, 1995).
36.Pentru radicalismul revoluţionar al lui Marx şi Engels în Germania, vezi Gilbert, Marx's Politics, cap. 10.
37.K. Marx si F. Engels, The Revolution of 1848-1849. Articles from Neue Rhenische Zeitung, ed. B. Isaacs (New York, 1972), p. 136.
38.Referitor la acest argument, vezi Gilbert, Marx's Politics.
39.J. Sperber, The European Revolutions, 1848-1851 (Cambridge, 1994), p. 247.
40.J. Rougerie, „Sur l'histoire de la Première Internationale", Mouvement Social 51 (1965), pp. 23-46.
41.J. Rougerie, Le Procès des Communards (Paris, 1971), pp.155-156. Referitor la puterea ideilor „asociative" în Comuna din Paris, apărarea în cadrul ei a cooperativelor producătorilor şi a consumatorilor, precum şi democraţia directă, vezi M. Johnson, The Paradise of Association. Political Culture and Popular Organization in the Paris Commune of 1871 (Ann Arbor, 1996).
42.MECW, vol. II, p. 189.
43.Citat în Y. Kapp, Eleanor Marx (Londra, 1972), vol. I, p. 88.
44.Karl Marx, Capital (3 vol.) (New York, 1967), vol. I, pp. 330, 337.
45.Marx, Capital, vol. Ill, p. 820. Vezi şi A. Rattansi, Marx and the Division of Labour (Londra, 1982).

46.Referitor la noţiunea de legi ştiinţifice ale istoriei, vezi K. Marx, Preface and Introduction to a Contribution to the Critique of Political Economy (Beijing, 1976), pp. 3-4.
47.Citat în W. Henderson, A Life of Friedrich Engels (Londra, 1976), vol. II, p. 569.
48.F. Engels, Dialectics of Nature, trad. C. Dutt (Londra, 1940), cap. 2, apărută şi în limba română: F. Engels, Dialectica naturii (Bucureşti, 1966), cap. 2.
49.F. Engels, Anti-Duhring. Herr Eugen Duhring's Revolution in Science (Moscova, 1955), p. 82, apărută şi în limba română: F. Engels, Anti-Diihring (Bucureşti, 1955).
50.Vezi în special introducerea scrisă de Engels la ediţia din 1895 a „Luptelor de clasă în Franţa" a lui Marx, MECW, voi. I, p. 187-204.
51.Marx si Engels, Communist Manifesto, p. 234. Vezi si D. Lovell, Marx's Proletariat: the Making of a Myth (Londra, 1988), p. 177.
52.Marx şi Engels, Communist Manifesto, p. 243. Opinia lui Marx asupra proletariatului şi a statului era însă inconsistentă, iar în 1871 el a susţinut că proletariatul trebuia să sfărâme maşinăria statului, aşa cum făcuse Comuna din Paris.
53.K. Marx, Critique of the Gotha Programme (Peking, 1974), pp. 15-21. Referitor la acest parcurs, vezi Walicki, Marxism, p. 96.
54.Referitor la această acuzaţie, vezi D. Lovell, From Marx to Lenin. An Evaluation of Marx's Responsability for Soviet Authoritarianism (Cambridge,
1984), pp. 61-64.
55.K. Marx si F. Engels, Gespräche mit Marx und Engels, ed. H. Enzensberger (Frankfurt, 1973), vol. II, pp. 709-710.
56.McLellan, Karl Marx, p. 371.
57.Pentru un rezumat şi o analiză a efectelor asupra muncitorilor, vezi M. Mann, Sources of Social Power. Vol. 2: The Rise of Classes and Welfare States, 1760- 1914 (Cambridge, 1993), pp. 597-601.
58.Pentru deosebirea dintre protestele timpurii şi cele de mai târziu, vezi D. Geary, European Labour Protest, 1848-1939 (Londra, 1981), pp. 35-37. Există unele dispute privind radicalismul politic al muncitorilor în această perioadă. Această analiză datorează mult lui Mann, Sources of Power, vol. II, pp. 597-

601, 680-682. Geary subliniază continuitatea radicalismului, vezi Geary, European Labour Protest, pp. 107-126.
59.Citat în D. Baguley, „Germinai: The Gathering Storm", în B. Nelson (ed.), Cambridge Companion to Zola (Cambridge, 2007), p. 139.
60.E. Zola, Germinal, trad. P. Collier (Oxford, 1993), p. 288, apărută şi în limba română: E. Zola, Germinal (Ed. Albatros, Bucureşti, 1977).
61.Ibid., p. 349.
62.Ibid., p. 523.
63.Pentru această analiză, vezi Mann, Sources of Power, vol. II, cap. 17-18; G. Eley, Forging Democracy. The History of Left in Europe, 1850-2000 (New York, 2002), pp. 64-65, 79.
64.„Jurnalul lui Nikolaus Osterroth", in The German Worker. Working-Class Autobiographies from the Age of Industrialization, trad, si ed. A. Kelly (Berkeley, 1987), pp. 170-171.
65.Ibid., p. 172.
66.Ibid., p. 187.
67.E. Weitz, Creating German Communism 1890-1990: From Popular Protests to Socialist State (Princeton, 1997), p. 51.
68.Citat în The German Worker, p. 409.
69.V. Lidtke, The Alternative Culture: Socialist Labor in Imperial Germany (New York, 1985), pp. 186-187.
70.„Jurnalul lui Otto Krille", în The German Worker, p. 276.
71.Referitor la acest punct, vezi S. Berger, „Germany", în The Force of Labour, ed. S. Berger şi D. Broughton (Oxford, 1995), p. 73.
72.Lidtke, Alternative Culture; B. Emig, Die Veredelung des Arbeiters. Sozialdemokratie als Kulturbewegung (Frankfurt am Main, 1980).
73.Lidtke, Alternative Culture, p. 88.
74.1bid., pp. 107-108; vezi si A. Körner, Das Lied von einer anderen Welt. Kulturelle Praxis im französischen und deutschen Arbeitermillieu 1840-1890 (Frankfurt am Main, 1997), p. 117.
75.Weitz, Creating German Communism, p. 50.
76.Lidtke, Alternative Culture, p. 52.
77.„Diary of Otto Krille", in The German Worker, pp. 267-268.
78.Eley, Forging Democracy, p. 79.
79.K. Kautsky, Selected Political Writings, trad, si ed. P. Goode (Londra, 1983), pp. 11-12.

80.S. Hickey, Workers in Imperial Germany: the Miners of the Ruhr (Oxford, 1985).
81.J. Rupnik, „Socialiştii cehi şi naţiunea (1848-1918)", în E. Cahm şi V. Fisera (ed.), Socialism and Nationalism in Contemporary Europe (1848-1945), vol. II (Nottingham, 1979).
82.R. Evans, Proletarians and Politics. Socialism, Protest and the Working Class in Germany before the First World War (New York, 1990), p. 93.
83.August Bebel, Die Frau und der Sozialismus, citat in S. Berger, Social Democracy and the Working Class in Nineteenth and Twentieth Century Germany (Harlow, 2000), p. 84.
84.Cele 20 de ţări erau Austria, Belgia, Bulgaria, Cehia, Danemarca, Elveţia, Franţa, Germania, Italia, Marea Britanie, Norvegia, Olanda, Polonia, România, Rusia, Serbia, Spania, SUA, Suedia şi Ungaria.
85.Referitor la acest episod, vezi James Joii, The Second International (Londra, 1968), p. 33.
86.Ibid., p. 45.
87.Citat in G. Steenson, Karl Kautsky, 1854-1938: Marxism in the Classical Years (Pittsburgh, 1981), pp. 120-121.
88.G. Steenson, „Not One Man! Not One Penny!" German Social-Democracy 1863-1914 (Pittsburgh, 1981), pp. 120-121.
89.Citat in Steenson, Karl Kautsky, pp. 120-121.
90.H. Goldberg, Life of Jean Jaurès (Madison, 1962), cap. 11.
91.J. Miller, From Elite to Mass Politics. Italian Socialism in the Giolittian Era, 1900-1914 (Kent, Ohio, 1990), pp. 25-29.
92.Pentru un observator mai vârstnic, conflictul era în plină desfăşurare încă dinainte de 1914; vezi C. Schorske, German Social Democracy. The Development of the Great Schism (Cambridge, Massachusetts, 1955); pentru o combinaţie a acestui punct de vedere şi a argumentului că războiul a precipitat sciziunea, vezi W. Kruse, Krieg und naţionale Integration. Eine Neuinterpre- tation des sozialdemokratischen Burgfiredenschlusses, 1914-1915 (Essen, 1993).
93.Citat în P. Gay, The Dilemma of Democratic Socialism. Eduard Bernstein's Challenge to Marx (New York, 1952), p. 296.

94.Referitor la Bernstein si revizionism, vezi M. Steger, The Quest for Evolutionary Socialism. Eduard Bernstein and Social Democracy (Cambridge, 1977).
95.Pentru dreapta social-democrată şi imperialism, vezi R. Fletcher, Revisionism and Empire. Socialist Imperialism in Germany, 1897-1914 (Londra, 1984).
96.Citat in H. Mitchell si P. Stearns, Workers and Protest: the European Labor Movement, the Working Class and the Origins of Social Democracy, 1890-1914 (Itasca, Illinois), p. 211.
97.Pentru revoluţia din 1905, vezi Capitolul 2, din această lucrare.
98.Pentru acceptarea de către SPD a doctrinei „apărării naţionale", vezi N. Stargardt, The German Idea of Militarism (Cambridge, 1994), p. 148.
99.Haase către Rappoport, citat în G. Haupt, Socialism and the Great War, The Collapse of the Second International (Oxford, 1972), p. 208.

100.100. Citat în Joli, The Second International, p. 178

.Capitolul 2. CĂLĂREŢII DE ARAMĂ

l.Koneţ Sankt-Peterburga (1927), regia V. Pudovkin. Pentru temele din acest film, vezi A. Sargeant, Vsevolod Pudovkin. Classic Films of the Soviet Avant- Garde (Londra, 2000), pp. 94-95.
2.Referitor la film si la felul in care a fost primit, vezi V. Kepley, The End of St Petersburg: The Film Companion (Londra, 2003).
3.R. Wortman, Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy, Vol. 2: From Alexander II to the Abdication of Nicholas II (Princeton, 2000), pp. 351-358.
4.Citat in Wortman, Scenarios of Power, p. 354.
5.Citat in ibid., p. 362. Referitor la incident, vezi pp. 358-364.
6.S. Kanatchikov, A Radical Worker in Tsarist Russia: the Autobiography of Semen Ivanovich Kanatchikov, trad, si ed. R. Zelnik (Stanford, 1986), p. 45.
7.G. Freeze, „The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History", American Historical Review 91 (1986), pp. 11-36.
8.Referitor la atitudinile ţăranilor, vezi O. Figes, A People's Tragedy. The Russian Revolution, 1891-1924 (Londra, 1996), pp. 98-102.

9.Kanatchikov, Radical Worker, pp. 9-10.
10.Citat in T. McDaniel, Autocracy, Capitalism and Revolution in Russia (Berkeley, 1988), p. 172.
11.Referitor la efectul a Ce-i de făcut? asupra inteligenţiei ruse, vezi I. Paperno, Chernyshevsky and the Age of Realism: a Study in the Semiotics of Behaviour (Stanford, 1988), pp. 30-32.
12.J. Scanlan, „Cernisevski si Rousseau" in A. Mikotin (ed.), Western Philosphical Systems in Russian Literature: a Collection of Critical Studies (Los Angeles, 1979), pp. 103-106.
13.N. Cernisevski, What is to be Done? Tales about New People, trad. B. Tucker (Londra, 1982), pp. 320-326; apărut şi în limba română: N. Cernîşevski: Ce-i de făcut, Editura Cartea Rusă, 1956.
14.Pentru argumentul că Cernîşevski era de fapt foarte critic la adresa personajelor lui, chiar dacă nu erau aşa şi cititorii, vezi A. Drozd, Chernyshevskii's What is to be Done?: A Réévaluation (Evanston, 2001).
15.Pentru o critică a aziatcina, vezi C. Ingerflom, Le Citoyen impossible. Les racines russes du leninisme (Paris, 1988), pp. 60-61.
16.Drozd, Chernyshevskii's What is to be Done?
17.Cernîşevski, What is to be Done?, pp. 228-260.
18.Ibid., p. 242.
19.Ibid., pp. 228-260.
20.Vezi S. Morissey, Heralds of Revolution: Russian Students and the Mythologies of Radicalism (New York, 1998), p. 19.
21.Ibid., p. 25.
22.Referitor la această dispută, vezi F. Venturi, Roots of Revolution. A History of the Socialist and Populist Movements in the Nineteenth Century Russia (New York, 1966), pp. 429-468.
23.Citat in A. Gleason, Young Russia. The Genesis of Russian Radicalism in the 1860s (Chicago, 1980), p. 356.
24.Daniel Field, „Peasants and Propagandists in the Russian Movement to the People of 1874", Journal of Modern History 59 (1987), pp. 415-438.
25.A. Geifman, Thou Shalt Kill. Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917 (Princeton, 1993), pp. 20-21.
26.N. Valentinov, Encounters with Lenin (Oxford, 1968), p. 23.
27.A. Resis, „Das Kapital comes to Russia", Slavic Review 29 (1970), p. 121.

28.Această relatare este luată din Morissey, Heralds, pp. 75-80.
29.R. Service, Lenin. A Biography (Basingstoke, 2005), pp. 21-29; C. Read, Lenin. A Revolutionary Life (Londra, 2005), p. 7.
30.Service, Lenin, pp. 21-29; Read, Lenin, p. 4-9.
31.Citat in Read, Lenin, p. 9.
32.Service, Lenin, pp. 100-101.
33.Krupskaya, Memories of Lenin, trad. E. Verney (Londra, 1970), pp. 264-265.
34.V. Lenin, Opere alese [OA] (Moscova, 1977), vol. II, p. 304.
35.Valentinov, Encounters, pp. 67-68.
36.Service, Lenin, p. 115.
37.Krupskaya, Memories, p. 17.
38.Citat in R. Pipes, Struve: Liberal on the Left (Cambridge, Massachusetts, 1970), p. 195.
39.A. Walicki, Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom (Stanford, 1995), pp. 298-299.
40.V. Lenin, Polnoe Sobranie Socinenii [PSS] (Moscova, 1965-1968, ediţia V), vol. VI, pp. 99-100, 171.
41.Lenin, PSS, vol. VIII, p. 379.
42.Pentru influenţa lui Cernîşevski asupra lui Lenin, vezi Ingerflom, Citoyen impossible, cap. 11.
43.Referitor la această idee, vezi L. Lih, „How a Founding Document was Found, or One Hundred Years of Lenin's What is to be Done?", Kritika 4 (2003), pp. 5-49.
44.V. Lenin, Opere complete (47 vol.) (Moscova, 1960-1970), vol. XXXIV, p. 64.
45.A. Ascher, 1905. Vol. 1: Russia in Disarray (Stanford, 1988), p. 91.
46.Tretîi şezd RSDRP. Protokoll (Moscova, 1959), p. 262.
47.L. Troţki, 1905 (Moscova, f.a.).
48.N. Harding, Lenin's Political Thought. Theory and Practice in the Democratic Revolutions (Londra, 1983), cartea I, pp. 213-248, deşi unii argumentează că Lenin şi Troţki erau mai apropiaţi decât sugerează aceasta. Vezi M. Donald, Marxism and Revolution. Karl Kautsky and the Russian Marxists (New Haven, 1993), pp. 87-93.
49.R. Hilferding, Finance Capital: a Study of the Latest Phase of Capitalist Development, trad, si ed. M. Watnick si S. Gordon (Londra, 1981).
50.V. Lenin, Imperialismul, ultimul stadiu al capitalismului (Moscova, 1982).

51.A. Bely, Petersburg, trad. R. Maguire şi J. Malmstad (Harmondsworth, 1983), pp. 51-52; apărut şi în limba română: Anfrei Belîi, Petersburg, Editura Univers, Bucureşti, 1999.
52.Ibid., p. 14.
53.Ibid., p. 214.
54.Pentru rolul Călăreţului de Aramă în Petersburg, vezi R. Maguire şi J. Malmstadt, „Petersburg", în J. Malmstadt (ed.), Andrey Bely. Spirit of Symbolism (Ithaca, 1987), pp. 133-134.
55.Bely, Petersburg, p. 64.
56.Ibid., p. 65.
57.Citat in J. Sanborn, Drafting the Russian Nation. Military Conscription, Total War and Mass Politics, 1905-1925 (Dekalb, Illinois, 2003), p. 33.
58.L. Siegelbaum, The Politics of Industrial Mobilization in Russia, 1914-1917: a Study of the War Industries Committees (Londra, 1983), cap. 3.
59.P. Holquist, Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914-1921 (Cambridge, Massachusetts, 2002), pp. 26-36.
60.0. Figes si B. Kolonitskii, Interpreting the Russian Revolution: the Language and Symbols of 1917 (New Haven, 1999), p. 31.
61.J. Von Geldern, Bolshevik Festivals 1917-1920 (Berkeley, 1993), p. 23.
62.Figes şi Kolonitskii, Interpreting the Russian Revolution, pp. 70, 62.
63.Ibid., pp. 40, 62-64.
64.Referitor la comitetele soldaţilor, vezi A. Wildman, The End of The Russian Imperial Army (Princeton, 1980), vol. I, pp. 228-245.
65.Vezi, de exemplu, rezoluţia muncitorilor de la fabrica Putilov din Sankt- Petersburg, 9 septembrie 1917, în V. Cerniaev şi alţii (ed.), Piterskie rabocie i „Diktatúra proletariata", oktiabr 1917-1929: ekonomiceskie konfliktîi politiceskii protest: sbornik dokumentov (Sankt-Petersburg, 2000), p. 292.
66.Rezoluţia muncitorilor de la fabrica Nobel, 4 aprilie 1917, Cherniaev şi alţii, Piterskie, p. 334.
67.Rezoluţie tradusă în M.D. Steinberg, Voices of Revolution, 1917 (New Haven, 2001), pp. 221-222.

68.In the Shadow of Revolution: Life Stories of Russian Women from 1917 to the Second World War, trad. Y. Slezkine, ed. S. Fitzpatrick si Y. Slezkine (Princeton, 2000).
69.„Iz ofitserskikh pisem s fronta v 1917 g.", citat în Steinberg, Voices of
Revolution, p. 21.
70.Wildman, End of The Russian Imperial Army, vol. I, p. 188.
71.„Instruction, 18 October 1917", in Steinberg, Voices of Revolution, p. 232.
72.Pentru influenţa lui Hilferding, vezi Harding, Lenin's Political Thought, cartea 2, p. 53.
73.Lenin, PSS, vol. xxxiii, p. 91.
74.Pravda, 7 iunie 1917.
75.Lenin, PSS, vol. xxxiv, p. 316.
76.Aceasta era părerea multor membri din comitetele de fabrică. Vezi S. Smith, Red Petrograd. Revolution in the Factories, 1917-1918 (Cambridge, 1983), p. 198.
77.„O scrisoare", în The Complete Works of Isaac Babei, trad. P. Constantine, ed. N. Babei (New York, 2002), pp. 208-212.
78.Referitor la acest punct, vezi Patricia Carden, The Art of Isaac Babei (Ithaca
şi Londra, 1972), mai ales p. 93.
79.Lenin, PSS, vol. xxxv, pp. 195-202.
80.Pentru implicarea populară în persecuţii, vezi Figes, People's Tragedy, pp. 520-536.
81.Anna Litveiko, în In the Shadow of Revolution.
82.Sofia Volkonskaia, „The Way of Bitterness", in In the Shadow of Revolution.
83.R. Fuelop-Miller, The Mind and Face of Bolshevism (New York, 1965), pp. 142-144; von Geldern, Bolshevik Festivals, pp. 156-160; R. Stites, Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution (New York, 1989), pp. 94-95.
84.B. Taylor, Art and Literature under the Bolsheviks, Volume I: The Crisis of Renewal, 1917-1924 (Londra, 1991), pp. 56-60.
85.Stites, Revolutionary Dreams, pp. 88-90.
86.Lenin, PSS, vol. xxxvi, pp. 189-200.
87.K. Bailes, Technology and Society under Lenin and Stalin. Origins of the Soviet Technical Intelligentsia, 1917-1941 (Princeton, 1978), p. 49.
88.Pentru dezbaterea privind taylorismul, vezi K. Bailes, „Alexei Gastev and the Soviet Controversy over Taylorismm 1918-1924",

Soviet Studies 29 (1977), pp. 373-394; S. Smith, „Taylorism Rules OK?", Radical Science Journal 13 (1983), pp. 3-27.
89.Lenin, PSS, vol. xxxvi, p. 293.
90.Deşi în vara lui 1918 Lenin a pledat doar pentru „capitalism de stat", mai degrabă decât pentru controlul statului asupra economiei. Naţionalizarea s-a petrecut gradual.
91.Lenin, PSS, voi. xiii, p. 157.
92.N. Bukharin şi E. Preobrzhensky, The ABC of Communism (Harmondsworth, 1969), p. 444.
93.A. Gastev, Poeziia rabochego udara (Moscova, 1971), p. 19.
94.Stites, Revolutionary Dreams, pp. 156-157.
95.A. Gastev, O tendentiiah proletarskoi kulturi, citat in Bailes, „Alexei Gastev and the Soviet Controversy over Taylorism", pp. 377-378.
96.E. Zamiatin, We, trad. C. Brown (Londra, 1993); apărut şi în limba română: Evgheni Zamiatin, Noi, Editura Leda, 2005.
97.Pentru aceste teme, vezi M. von Hagen, Soldiers in the Proletarian Dictatorship: the Red Army and the Soviet Socialist State, 1917-1930 (Ithaca, 1990), cap. 1.
98.Holquist, Making War, pp. 232-240.
99.L. Troţki, Terrorism and Communism (Ann Arbor, 1971), p. 170.

100.Von Hagen, Soldiers, pp. 89-114. 101.Ibid., p. 107.

102.Sanborn, Drafting the Russian Nation, p.178.

103.0. Figes, „Village and Volost Soviet Elections of 1919", Soviet Studies 40 (1988), p. 43.
104.Lenin, PSS, vol. xiv, p. 389.
105.Vezi, de exemplu, D. Raleigh, Experiencing Russia's Civil War: Politics, Society and Revolutionary Culture in Saratov, 1917-1922 (Princeton, 2002), pp. 248-251.
106.Figes, People's Tragedy, p. 649.
107.0. Figes, Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917-1921 (Oxford, 1989), pp. 91 s.cl.
108.Pentru această temă, vezi ibid., p. 314.

109.„Belaia armiia, chernîi baron" (1920), versuri P. Grigoriev. „Baronul negru" era baronul Wrangel, comandantul Albilor.
110.Citat în S. Smith, The Russian Revolution. A Very Short Introduction (Oxford, 2002), p. 95.
lll.Citat in I. Deutscher, The Prophet Armed. Trotsky 1879-1940 (New York, 1965), p. 495.
112.Referitor la ideile lui Bogdanov, vezi Z. Sochor, Revolution and Culture. The Bogdanov-Lenin Controversy (Ithaca, 1988), pp. 28-35.
113.T. Sapronov, Deviataia konferenţia RKP (b), sentiabr 1920 goda. Protokoll (Moscova, 1972), p. 161.,
114.Figes, Peasant Russia, pp. 329-31, 334, 339, 344.
115.P. Avrich, Kronstadt, 1921 (Princeton, 1970), cap. 5.
116.1. Getzler, Kronstadt, 1917-1921. The Fate of a Soviet Democracy (Cambridge, 1983), pp. 233-234.
117.Lenin, PSS, vol. xliv, pp. 157-158.
118.E.H. Carr, The Bolshevik Revolution, 1917-1923 (3 vol.) (Londra, 1966-71), vol. II, pp. 302-309.
119.Pentru opiniile lui Lenin privind „revoluţia culturală", vezi C. Claudin Urondo, Lenin and the Cultural Revolutions, trad. B. Dean (Brighton, 1977), pp. 79-83.
120.R. Williams, Artists in Révolution. Portrait of the Russian Avant-Garde, 1905-1925 (Londra, 1978), pp. 158-159.
121.Taylor, Art and Literature, p. 69.

Capitolul 3. SUB OCHII OCCIDENTULUI

l.B. Brecht, „Drums in the Night", in Collected Plays, trad, si ed. J. Willett si R. Manheim (Londra, 1970), vol. I, pp. 63-115.
2.L. Troţki, Moia jizni. Opit avtobiografii (Berlin, 1930), vol. I, p. 285.
3.Hans Arp, On My Way. Poetry and Essays, 1912-1947 (New York, 1948), p. 39.
4.Relatarea autocritică făcută de Grosz privind convertirea lui la comunism poate fi găsită în G. Grosz, The Autobiography of George Grosz: A Small Yes and a Big No, trad. Arnold J. Pomerans (Londra, 1982), pp. 91-92.
5.Pentru aceste evoluţii, vezi G. Eley, Forging Democracy. A History of the Left in Europe, 1850-2000 (Oxford, 2002), pp.132-134.
6.G. Feldman, „Socio-Economic Structures in the Industrial Sector and Revolutionary Potentialities, 1917-1922", în C. Betrand (ed.),

Revolutionary Situations in Europe, 1917-1922: Germany, Italy, Austria-Hungary (Montréal, 1977).
7.Vezi, de exemplu, H. Lagrange, „Strikes and the War", in L. Haimson si C. Tilly (ed.), Strikes, Wars and Revolutions in an International Perspectives. Strike
Waves in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries (Cambridge, 1989); B. Bezza, „Social Characteristics, Attitudes and Patterns of the Metalworkers in Italy during the First World War", in Haimson si Tilly, Strikes; E. Tobin, „War and the Working Class: The Case of Düsseldorf, 1914-1918", Central European History 13 (1985), pp. 257-298.
8.Pentru aceste cifre, vezi D. Blackburn, History of Germany, 1780-1918. The Long Nineteenth Century (Oxford, 1997), p. 366.
9.D. Kirby, War, Peace and Revolution. International Socialism at the Crossroads, 1914-1918 (New York, 1986), p. 57.
10.U. Schneede (ed.), George Grosz: His Life and Work, trad. Susanne Fiatauer (Londra, 1979), p. 160.
ll.Vezi P. von Oertzen, Betriebsräte in der Novemberrevolution (Bonn, 1976); E. Kolb, Die Arbeiterräte in der deutschen Innenpolitik 1918 bis 1919 (Düsseldorf, 1962).
12.Pentru această temă, vezi S. Berger, Social Democracy and the Working Class in Nineteenth and Twentieth Century Germany (Harlow, 2000), p. 96.
13.J. Riddell (ed.), Workers of the World and Oppressed Peoples, Unite! Proceedings and Documents of the Second Congress, 1920 (New York, 1991), vol. I, p. 8.
14.K. McDermott si J. Agnew, The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin (Basingstoke, 1996), pp. 20-21.
15.C. Epstein, The Last Revolutionaries. The German Communists and their Century (Cambridge, Massachussetts, 2003), pp. 20-22.
16.H. Mann, Man of Straw (Harmondsworth, 1984); apărut şi în limba română: Heinrich Mann, Supusul, ESPLA, Bucureşti, 1954.
17.Karl Kraus în Die Fackel, noiembrie 1920, citat în J. Nettl, Rosa Luxemburg (Londra, 1966), voi. I, p. xviii.
18.Pentru „anticapitalismul romantic" la marxişti şi la dreapta naţionalistă, vezi Z. Sternhell, The Birth of Fascist Ideology. From Cultural Rebellion to Political Revolution (Princeton, 1994), în

special cap. 1 despre Georges Sorel. Pentru influenţa lui Sorel şi a „sindicalismului" asupra marxiştilor, vezi R. Williams, The Other Bolsheviks. Lenin and his Critics, 1904-1914 (Bloomington, 1986). Pentru influenţa lui Nietzsche asupra marxismului, vezi B. Rosenthal, New Myth, New World. From Nietzsche to Stalinism (University Park, Pennsylvania, 2002), pp. 68-93.
19.Vezi M. Kane, Weimar Germany and the Limits of Political Art: a Study of the Work of George Grosz and Ernst Toller (Tayport, 1987).
20.M. Löwy, Georg Lukács: From Romanticism to Bolshevism, trad. P. Camiller (Londra, 1979), p. 93. Vezi si A. Arato si P. Breines, The Young Lukács and the Origins of Western Marxism (New York, 1979); M. Gluck, Georg Lukács and his Generation, 1900-1918 (Cambridge, Mass., 1985).
21.Citat în Löwy, Lukács, p. 123.
22.Potrivit unui roman autobiografic de József Lengyel, citat în Löwy, Lukács, p. 152.
23.B. Kovrig, Communism in Hungary. From Kun to Kádár (Stanford, 1979), p. 77.
24.Vezi G. Lukács, History and Class Consciousness, trad. R. Livingstone (Londra, 1971), pp. 173, 313.
25.T. Mann, The Magic Mountain, trad. H. Lowe-Porter (Harmondes worth, 1960) p. 478, apărută şi în limba română; Thomas Mann: Muntele vrăjit, Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1969.
26.Citat în J. Cammet, Antonio Gramsci and the Origin of Italian Communism (Stanford, 1967), p. 7.
27.Avanti, 18 decembrie 1917, citat în A. Gramsci, Selections from Cultural Writings, ed. D. Forgacs şi G. Nowell-Smith (Londra, 1985), pp. 20-23.
28.A. Gramsci, „Democraţia muncitorilor", în L'Ordine Nuovo, 21 iunie 1919, în Gramsci, Selections from Political Writings, 1910-1920, trad. J. Matthews, ed. Q. Hoare (Londra, 1977), pp. 65-68.
29.M. Jay, The Dialecticical Imagination: a History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950 (Londra, 1973).
30.Nettl, Rosa Luxemburg, vol. I, pp. 512-513.
31.Citat in ibid., pp. 792-793.

32.J. Riddell (ed.), Founding the Communist International: Proceedings and Documents of the First Congress, March 1919 (New York, 1987), pp. 19-20.
33.„Manifestul Internaţionalei Comuniste", in ibid., pp. 222-232.
34.Acestea sunt în linii mari concluziile lui Stefano Bartolini, în Bartolini, The Political Mobilization of the European Left, 1860-1980: the Class Cleavage (Cambridge, 2000), pp. 537-545.
35.Lajos Kassák, citat in R. Tökes, Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic: the Origins and Role of the Communist Party of Hungary in the Revolution of 1918-1919 (New York, 1976).
36.G. Peteri, Effects of the World War I: War Communism in Hungary (New York, 1984), cap. 1.
37.T. Hajdu, The Hungarian Soviet Republic, trad. E. De Lâczay şi R. Fischer (Budapesta, 1979).
38.Tökes, Béla Kun, p. 185.
39.A. Gramsci, „Sindicate şi consilii", L'Ordine Nuovo, 25 octombrie 1919, în Gramsci, Selections, pp. 98-108.
40.Vezi R. Bellamy şi D. Schecter, Gramsci and the Italian State (Manchester, 1993), p. 24.
41.E. Weitz, Creating German Communism, 1890-1990: From Popular Protests to Socialist State (Princeton, 1997), pp. 179-180.
42.W. Preston, Aliens and Dissenters. Federal Suppression of Radicals, 1903- 1933 (Cambridge, Massachussetts, 1963), pp. 118-150.
43.B. Brecht, „The Decision", in Collected Plays, trad, si ed. John Willett (Londra, 1997), vol. Ill, pp. 61-91.
44.R. Fischer, Stalin and German Communism: a Study in the Origins of the State Party (Cambridge, Massachussetts, 1948), p. 615.
45.M. Molnár, From Béla Kun to János Kádár. Seventy Years of Hungarian Communism, trad. A.J. Pomerans (New York, 1990), pp. 20-11.
46.V. Lenin, Opere alese [OA] (Moscova, 1977), vol. III, p. 293.
47.J. Riddell, Workers of the World, vol. I, pp. 299-300.
48.Vezi Bartolini, Political Mobilization, pp. 107, 112-113.
49.Citat in F. Claudin, The Communist Movement. From Comintern to Cominform (Harmonsworth, 1975), p. 63.

50.Referitor la rolul Moscovei, vezi L. Babicenko, „Komintern i sobîtîia v Ghermanii v 1923 g. Novîe arkhivnîe materiali", Novaia i noveişaia istoria 2 (1994), pp. 125-157.
51.J. Degras (ed.), The Communist International, 1919-1943. Documents, Vol. 2 (Londra, 1971), p. 154.
52.1. Stalin, Socinenia (Moscova 1946-1951), vol. X, p. 51.
53.Literatura este enormă. Pentru opinii bazate pe surse de arhivă, care subliniază controlul central vezi, de exemplu, A. Vatlin, Komintern: Pervîe desiati let: istoriceskie ocerki (Moscova, 1993); pentru cele care evidenţiază politicile locale mai degrabă decât pe cele ale Moscovei, vezi A. Thorpe, The British Communist Party and Moscow between the Wars (Manchester, 2000). Pentru o foarte utilă trecere în revistă a istoriografiei, vezi Labour History Review 61 (2003).
54.După cum este argumentat in K.-M. Mallmann, Kommunsiten in der Weimarer Republik. Sozialgesichte einer revolutionäen Bewegung (Darmstadt, 1996).
55.Referitor la aceste subvenţii, vezi H. Klehr, J. Haynes şi F. Firsov (ed.), The Secret World of American Communism (New Haven, 1995), pp. 23-25; K. McDermott, „Viziunea de la Centru", în T. Rees şi A. Thorpe (ed.), International Communism and the Communist International, 1919-1943 (Manchester, 1998), p. 33. S-a estimat că Partidul Comunist Britanic a primit o donaţie iniţială de 55 000 £ (sau 1 000 000 £ la valoarea din 1995 a banilor), F. Becket, Enemy Within. The Rise and Fall of the British Communist Party (Londra, 1995), p. 12.
56.Pentru argumentul că unii comunişti europeni au salutat controlul sovietic, vezi McDermott şi Agnew, The Comintern, pp. 24-25.
57.Referitor la această instituţie, vezi R. von Mayenburg, Hotel Lux (Miinchen, 1978).
58.V. Dedijer, Tito (New York, 1972), p. 98.
59.B. Lazitch, „Les Écoles de Cadres du Comintern", în J. Freymond, Contributions à l'histoire du Comintern (Geneva, 1965), pp. 237-241, 246-251; Weitz, Creating German Communism, pp. 234-235. Vezi si L. Babischenko, „Die Kaderschulung der Komintern", în H. Weber (ed.), Jahrbuch für historische Komunismusforschung (Berlin, 1993).

60.Citat în J. Mcllroy, A. Campbell, B. McLoughlin şi J. Halstead, „Formarea fidelilor. Britanici la Şcoala Internaţională Lenin", Labour History Review 68 (2003), p. 110. Vezi şi L. Babischenko, „Die Kaderschulung der Komintern".
61.W. Leonhard, Child of the Revolution, trad. C.M. Woodhouse (Londra, 1979), p. 185.
62.Ibid., pp. 194-195.
63.Ibid.
64.McIlroy şi alţii, „Formarea fidelilor", p. 112-116.
65.McDermott şi Agnew, The Comintern, pp. 73-74.
66.A. Thorpe, „Comintern «Control» of the Communist Party of Great Britain, 1920-1943", English Historical Review 113 (1998), p. 652.
67.Weitz se referă la influenţa vechiului radicalism luxemburghist în Creating German Communism. Pentru puritanism în Marea Britanie, vezi K. Morgan, G. Cohen şi A. Flinn, Communists and British Society 1920-1991 (Londra, 2003), p. 123-129.
68.Ibid., p. 235.
69.A. Kriegel, The French Communists: Profile of a People, trad. E. Halperin (Chicago, 1972), p. 107.
70.Referitor la acest fenomen, vezi S. Macintyre, Little Moscows. Communism and Working-Class Militancy in Inter-War Britain (Londra, 1980). E. Rosenhaft, „Communists and Communities: Britain and Germany between the Wars", Historical Journal 26 (1983), pp. 221-236. Referitor la cultură, vezi A. Howkins, „Class against Class. The Political Culture of the Communist Party of Great Britain, 1930-1935", in F. Gloversmith (ed.), Class, Culture and Social Change. A New View of the 1930s (Brighton, 1980).
71.Raport privind grupurile din fabrici, 1925, citat în Morgan şi alţii, Communists and British Society, p. 63.
72.S. Berger, Social Democracy and the Working Class in Nineteenth and Twentieth Century Germany (Harlow, 2000), pp. 104-105; K. Schönhoven, Reformismus und Radikalismus. Gespaltene Arbeiterbewegung in Weimarer Sozialstaat (München, 1989).
73.Weitz, Creating German Communism, pp. 270-271.
74.W. Weitz, Popular Communism: Political Strategies and Social Histories in the Formation of the German, French and Italian Communist Parties, 1919-1948 (Ithaca, 1992), p. 11.

75.Pentru aceste teme, vezi Weitz, Creating German Communism, cap. 6.
76.Ibid., p. 249. Pentru o altă opinie, care evidenţiază aspectele comune ale mesajelor comuniste şi naziste, vezi Conan Fischer, The German Communists and the Rise of Nazism (New York, 1991).
77.E. Rosenhaft, „Working-Class Life and Working-Class Politics: Communists, Nazis and the State in the Battle for the Streets, Berlin, 1928-1932", in R. Bessel si E. Feuchtwanger (ed.), Social Change and Political Development in Weimar Germany (Londra, 1981); E. Rosenhaft, Beating the Fascists? The German Communists and Political Violence (Cambridge, 1983).
78.„America's «New» Civilization", New York Times, 13 mai 1928.
79.D. Aldcroft, From Versailles to Wall Street, 1919-1929 (Londra, 1977), p. 263

.Capitolul 4. OAMENI DE OŢEL

l.Oktiabr (1928), regizor S. Eisenstein.
2.S. Eisenstein, „Perspective", 1929, în Film Essays, ed. Jay Leyda (Londra, 1968), p. 44.
3.Citat în Y. Barna, Eisenstein (Londra, 1973), p. 119.
4.R. Bergman, Sergei Eisenstein. A Life in Conflict (Londra, 1997), p. 131.
5.D. Bordwell, The Cinema of Eisenstein (Cambridge, Massachussetts, 1993), pp.79-96.
6.A. Rieber, „Stalin as Georgian", in S. Davies si J. Harris (ed.), Stalin. A New History (Cambridge, 2005), pp. 25-26. Pentru legenda lui Prometeu in Georgia, vezi D.M. Lang si G.M. Meredith-Owens, „Amiran-Darejaniani: A Georgian Romance and its English Rendering", Bulletin of the School of Oriental and African Studies 22 (1959), pp. 463-464.
7.R. Suny, „Stalin and the Making of the Soviet Union", manuscris nepublicat, cap. 1, p. 16. Mulţumiri lui Ron Suny, pentru că mi-a arătat proiectul lui.
8.1. Stalin, Socinenia (Moscova, 1946-51), vol. xiii, pp. 113-114.

9.R. Makharadze, citat in S. Jones, Socialism in Georgian Colours. The European Road to Social Democracy, 1883-1917 (Cambridge, Massachussetts, 2005), p. 51.
lO.Jones, Socialism, pp. 22-28.
11.Suny, „Stalin", pp. 11-13.
12.R. Tucker, Stalin as Revolutionary, 1879-1929: a Study in History and Personality (Londra, 1974), pp. 80-81.
13.Pentru acest aspect, vezi Suny, „Stalin", pp. 22-23.
14.Jones, Socialism, cap. 2.
15.M. Kun, Stalin. An Unknown Portrait (New York, 2003), pp. 31-32.
16.A. Rieber, „Stalin, Man of the Borderlands", American Historical Review 106 (2001), pp. 1674-1676.
17.E. Van Ree, „Stalin's Bolshevism: The First Decade", International Review of
Social History 39 (1994), pp. 361-381.
18.R. Service, Stalin. A Biography (Londra, 2004), p. 112.
19.Vezi, de exemplu, R. Pipes (ed.), The Unknown Lenin. From the Secret Archive (New Haven, 1998). Pentru argumentul ca Lenin era cvasiliberal, vezi M. Lewin, Political Undercurrents in Soviet Economic Debate (Londra, 1975), pp. 46-47, 96.
20.Referitor la importanţa dată de Lenin organizaţiei, vezi A. Walicki, Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom (Stanford, 1995), p. 300. Lenin a comparat partidul cu o armată, deşi din nou ceea ce admira el era organizarea armatei. Vezi V. Lenin, Opere complete (47 voi.) (Moscova, 1960-1970), voi. xxi, pp. 252-253.
21.Pentru Stalin si nationalism, vezi E. Van Ree, The Political Thought of Joszef Stalin. A Study in Twentieth Century Revolutionary Patriotism (Londra, 2002).
22.Pentru metafore organice, vezi ibid., cap. 10.
23.Stalin, Socinenia, vol. I, pp. 64-67.
24.1bid., vol. V, p. 71.
25.Pentru atitudinile geopolitice ale lui Stalin, vezi Rieber, „Stalin", pp. 1651- 1691. Vezi şi Stalin, Socinenia, vol. IV, pp. 286-287.
26.Service, Stalin, p. 167.
27.Pentru similarităţi între metodele celor doi, vezi A. Graziosi, „La originile relaţiilor şi practicii industriale sovietice. Donbasul lui Piatakov în 1921", Cahiers du monde russe et soviétique 36 (1995), pp. 130-132.

28.F. Gladkov, Cement (Londra, 1929), p. 55, apărut şi în limba română: F. Glagkov, Cimentul, Editura Cartea Rusă, 1960.
29.Ibid., pp. 98-99.
30.Ibid., p. 302.
31. Pentru noţiunile de partid şi de stat în acea perioadă, vezi D. Priestiand, Stalinism and the Politics of Mobilization. Ideas, Power and Terror in Inter-war Russia (Oxford, 2007), pp. 226-228.
32.G. Vinokur, citat in I. Halfin, Terror in My Soul: Communist Autobiographies on Trial (Cambridge, Massachussetts, 2003), p. 237.
33.1. Kallistov, citat în E. Naimann, Sex in Public. The Incarnation of Early Soviet Ideology (Princeton, 1997), p. 183.
34.Pentru o discuţie, vezi S. Morrissey, Heralds of Revolution: Russian Students and the Mythologies of Radicalism (New York, 1998), pp. 3-8.
35.Citat în Halfin, Terror in My Soul, p. 57. Pentru o discuţie a acestei teme în autobiografii, vezi cap. 2.
36.M. David-Fox, Revolution of the Mind: Higher Learning among the Bolsheviks, 1918-1929 (Ithaca, 1997), p. 127.
37.Ibid., p.177; Jane Price, Cadres, Commanders and Commissars: The Training of the Chinese Communist Leadership, 1920-1945 (Boulder, Colorado, 1976), p. 36.
38.J. Cassiday, The Enemy on Trial: Early Soviet Courts on Stage and Screen (DeKalb, Illinois, 2000).
39.Halfin, Terror in My Soul, pp. 260, 283-315.
40.Ibid., p. 32; Van Ree, Political Thought, p. 131.
41.Stalin, Socinenia, vol. VIII, p. 121.
42.V. Kravchenko, I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet
Official (Londra, 1947), p. 51.
43.Stalin, Socinenia, vol. xi, p. 58.
44.1bid., vol. xiii, pp. 29-42.
45.Paul Gregory, The Political Economy of Stalinism. Evidence from the Soviet Archives (Cambridge, 2004), pp. 111-122.
46.Vezi, de exemplu, S. Strumilin, Na Planovom Fronte, 1920-1930 gg. (Moscova, 1958), pp. 395-405. Pentru şcoala marxistă „teleologică" în ştiinţele economice, vezi E.H. Carr şi R.W. Davies, Foundation of the Planned Economy, 1926-1929 (Londra, 1971), vol. I, pt. II, cap. 32.

47.L. Siegelbau, „Production Collectives and Communes and the «Imperatives» of Soviet Industrialization", Slavic Review 45 (1986), pp. 65-84; H. Kuromyia, Stalin's Industrial Revolution. Poltics and Workers, 1928-1932 (Cambridge, 1988), pp. 115-135.
48.Referitor la această temă, vezi S. Fitzpatrick, Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1934 (Cambridge, 1979).
49.Stalin, Socinenia, vol. XI, p. 37. Referitor la înţelesul „democraţiei" în acest context, vezi Priestiand, Stalinism, pp. 200-210.
50.Kravcenko, I Chose Freedom, p. 56.
51.J. Scott, Behind the Urals. An American Worker in Russia's City of Steel (Bloomington, 1973), pp. 5-6.
52.Referitor la atitudinea muncitorilor, vezi J. Rossman, Worker Resistance under Stalin: Class and Revolution on the Shop Floor (Cambridge, Massachussetts, 2005), pp. 127-133.
53.N. Jasny, The Soviet 1956 Statistical Handbook. A Commentary (East Lansing, Michigan, 1957), p. 41.
54.L. Kopelev, The Education of a True Believer, trad. Gary Kern (Londra, 1981), p. 226.
55.D. Peris, Storming the Heavens: The Soviet League of the Militant Godless (Ithaca, 1998).
56.Citat in L. Viola, Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance (New York, 1996), p. 59.
57.Pentru rolul femeilor in revolte, vezi Viola, Peasant Rebels, cap. 6.
58.Kravcenko, I Chose Freedom, pp. 99-100.
59.A.P. Nikişin către VTsIK, 1932. în L. Siegelbaum şi A. Sokolov (ed.), Stalinism as a Way of Life (New Haven, 2000), p. 67.
60.N. Ivniţkii, Kollektivizaţia i Raskulacivanie: Nacialo 30-h godov (Moscova, 1996), pp. 203-225.
61.Aceasta poveste este spusa in An American Engineer in Stalin's Russia. The Memoirs of Zara Witkin, 1932-1934, ed. Michael Gelb (Berkeley, 1991), pp. 211-212.
62.Pentru o analiză care evidenţiază aceste probleme în economiile de tip sovietic, vezi J. Kornai, The Economics of Shortage (Amsterdam, 1980).
63.Kuromyia, Stalin's Industrial Revolution, p. 180.
64.Gregory, Political Economy, p. 118.
65.Stalin, Socinenia, vol. xiii, p. 57.

66.S. Davies, Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941 (Cambridge, 1997), p. 24.
67.Pentru schimbarea de politică, vezi S. Fitzpatrick, Stalin's Peasants.
Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization (Oxford, 1994), pp. 121-122.
68.Aleksandr Nevski (1938), regia S. Eisenstein.
69.Deşi aceste probleme au rămas controversate şi au întâmpinat opoziţie în interiorul partidului. Vezi Fitzpatrick, Stalin's Peasants, pp. 240-241.
70.E. Van Ree, „Eroi şi negustori. înţelesul dat de Stalin caracterului naţional", Kritika 8 (2007), pp. 41-65.
71.S. Fitzpatrick, Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s (Oxford, 1999), pp. 106-109.
72.J. Brooks, Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War (Princeton, 2000), pp. 126-127.
73.Acesta este argumentul lui T. Martin, The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939 (Ithaca, 2001).
74.P. Kenez, Cinema and Soviet Society, 1917-1953 (Cambridge, 1992), pp. 202-204.
75.Referitor la acest termen, vezi D. Brandenberger, National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity,
1931-1956 (Cambridge, Massachussetts, 2002).
76.Citat in ibid., p. 24.
77.Citat în ibid., pp. 101-103.
78.L. Siegelbaum, Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935-1941 (Cambridge, 1988), p. 228.
79.Pravda, 15 noiembrie 1935.
80.Rosiskii Gosudarstvennîi Arhiv Sotsialino-Politiceskoi Istorii [RGASPI], 558/11/1121, 27 (17 martie 1938).
81.Siegelbaum, Stakhanovism, pp.230-231.
82.Pentru aceste argumente, vezi S. Fitzpatrick, „Ascribing Class: the Construction of Social Identity in Soviet Russia", în Fitzpatrick, Stalinism. New Directions (Londra, 2000), pp. 20-46; T. Martin, „Modernization or Neo- traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism", în Fitzpatrick, Stalinism, pp. 348-367.

83.Nicholas Ostrovsky, The Making of a Hero, trad. A. Brown (Londra, 1937).
84.J. Baberowski, Der rote Terror: die Gesischte des Stalinismus (München, 2003), p. 162.
85.Citat in Davies, Popular Opinion, p. 169.
86.Kravcenko, I Chose Freedom, p. 101.
87.„Diary of L. Potemkin", in V. Garros, N. Kormevskaya si T. Lahusen (ed.), Intimacy and Terror. Soviet Diaries of the 1930s, trad. C. Flath (New York, 1995), pp. 274-275. Referitor la acest jurnal, vezi J. Hellbeck, Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin (Cambridge, Massachussetts, 2006), cap. 6.
88.„Diary of L. Potemkin", p. 277.
89.Vezi, de exemplu, Stepan Podliubnyi, in Hellbeck, Revolution, cap. 5.
90.A. Inkless si R. Bauer, The Soviet Citizen. Daily Life in a Totalitarian Society (Cambridge, Massachussetts, 1959).
91.A. Rossi, Generational Differences in the Soviet Union (New York, 1980), pp. 295-297. Vezi si D. Bahry, „Society Transformed? Rethinking the Social Roots of Perestroika", Slavic Review 52 (1993), pp. 512-515.
92.Scott, Behind the Urals, p. 43.
93.Referitor la integrarea în sistem a muncitorilor de la Magnitogorsk, vezi S. Kotkin, Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization (Berkeley, 1995), cap. 5.
94.Scott, Behind the Urals, pp. 47, 46.
95.Davies, Popular Opinion, p. 139.
96.Fitzpatrick, Everyday Stalinism.
97.Fitzpatrick, Stalin's Peasants, p. 288.
98.Faimosul cântec din filmul Circul (1936).
99.„The Diary of Arzhilovsky", în Garros şi alţii, Intimacy and Terror, p. 131.
100. Fitzpatrick, Stalin's Peasants, p. 323.
101.0. Khlevniuk, The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror (New Haven, 2004), p. 328.
102.Plângere a unui colonist special către Crucea Roşie, înainte de 8 august
1930. Citat în Khlevniuk, History of the Gulag, pp. 15-16.
103.Sarah Davies subliniază folosirea termenilor „noi" şi „ei". Davies, Popular Opinion, cap.8.
104.RGASPI 558/11/1118, 101-102.

105.J. Harris, The Great Urals. Regionalism and the Evolution of Soviet System (Ithaca, 1999), cap.5.
106.Stalin, Socinenia, vol. xiii, p. 232.
107.Părtinii billet (1936), regia I. Pirev.
108.Kenez, Cinema and Soviet Society, p. 145.
109.L. Kaganovsky, „Visual Pleasure in Stalinist Cinema. Ivan Pyr'ev's Party Card", in C. Klaier si E. Naiman, Everyday Life in Early Soviet Russia. Taking the Revolution Inside (Bloomington, 2006), pp. 35-36, 53-54.
110.Pentru cele două interpretări diferite, vezi J. Getty şi O. Naumov, The Road to Terror: Stalin and the Self-destruction of the Bolsheviks, 1932-1939 (New Haven, 1999); O. Khlevniuk, Master of the House. Stalin and his Inner Circle (New Haven, 2009). Pentru o dezvoltare a abordării de aici, vezi Priestland, Stalinism, cap. 5.
111.Referitor la rolul lui Ejov, vezi J. Getty şi O. Naumov, Yezhov, The Rise of Stalin's „Iron Fist" (New Haven, 2008), cap. 8.
112.Citat in Van Ree, Political Thought, p. 134.
113.Referitor la acest aspect, vezi Kotkin, Magnetic Mountain.
114.Kravchenko, I Chose Freedom, p. 107.
115.E. Ginzburg, Into the Whirlwind, trad. P. Stevenson si M. Harari (Londra, 1967), p. 44.
116.Hellbeck, Revolution, pp. 318-319.
117.Scott, Behind the Urals, p. 195.
118.Istoricii nu sunt de acord în ceea ce priveşte planurile lui Stalin şi încă ne lipsesc dovezile. Khlevniuk susţine că Stalin plănuia să-i distrugă pe şefii de nivel regional cel puţin de la jumătatea anului 1936. Vezi O. Khlevniuk, „The First Generation of Stalinist «Party Generals»", în E. Rees (ed.), Centre-Local Relations in the Stalinist State, 1928-1941 (Basingstoke, 2001), pp. 59-60; Getty şi Naumov susţin că nu a plănuit asta. Vezi Getty şi Naumov, The Road to Terror. Pentru problemele economice, vezi Harris, The Great Urals, pp. 182-185.
119.Molotov, printre alţii, a susţinut aceasta. Sto sorok besed s Molotvîm. Iz dnevnika F Chueva (Moscova, 1991), p. 390.
120.Pentru o discuţie a acestor cifre, vezi Getty şi Naumov, The Road to Terror, pp. 587-594.
121.1van Groznii, părţile I şi II (1944 şi 1946), regia S. Eisenstein.

122.Referitor la aceste filme, vezi Bordwell, The Cinema of Eisenstein, pp. 223- 253; M. Perrie, The Cult of Ivan the Terrible in Stalin's Russia (Basingstoke, 2001), cap. 7

.Capitolul 5. FRONTURILE POPULARE

l.Golomstock, Totalitarian Art in the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China, trad. R. Chandler (Londra, 1990).

2.Pentru contraste, vezi C. Lindey, Art in the Cold War. From Vladivostok to Kalamazoo, 1945-1962 (Londra, 1990), p. 25.

3.Vezi D. Ades, „Paris 1937. Art and the Power of Nations", în D. Ades şi alţii (ed.), Art and Power. Europe under the Dictators, 1930-1945 (Londra, 1995), pp. 58-62; K. Fiss, „In Hitler's Salon. The German Pavilion at the 1937 Paris Exposition Internationale", in R. Etiin (ed.), Art, Culture and Media under the Third Reich (Chicago, 2002), pp. 316-342; S. Wilson, „The Soviet Pavilion in Paris", in M. Cullerne Brown şi B. Taylor (ed.), Art of the Soviets. Painting, Sculpture and Architecture in a One-party State, 1917-1992 (Manchester, 1993), pp. 106-120.

4.Citat in James Herbert, Paris 1937. Worlds on Exhibition (Ithaca, 1998), p. 36.

5.Vezi M. Daniel, „Spain: Culture at War", în Ades şi alţii, Art and Power, pp. 64-67.

6.Herbert, Paris 1937, cap. 3.

7.T. Draper, American Communism and Soviet Russia. The Formative Period (New York, 1986), p. 419.

8.K. McDermott si J. Agnew, The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin (Basingstoke, 1996), p. 105.

9.C. Epstein, The Last Revolutionaries. The German Communists and their Century (Cambridge, Massachusetts, 2003), pp. 40-41.

10.Citat in R. Boyce, British Capitalism at the Crossroads. 1919-1932: A Study in Politics, Economics and International Relations (Cambridge, 1987), pp. 115- **116.**

11.Privitor la aceste consideraţii, vezi R. Evans, The Coming of the Third Reich (Londra, 2008), p. 286.
12.Ţirk (1936), regia G. Aleksandrov.
13.McDermott şi Agnew, The Comintern, pp. 125-126.
14.Vezi Dimitrov catre Stalin, 1 iulie 1934, in A. Dallin si F. Firsov (ed.), Dimitrov and Stalin 1934-1943. Letters from the Soviet Archives (New Haven, 2000), pp. 13-14.
15.1. Stalin, Socinenia (Moscova, 1946-1951), vol. XII, p. 255.
16.Ibid.
17.Ibid., vol. X, p.169. Pentru comparaţie, vezi E. Van Ree, The Political Thought of Joseph Stalin. A Study in Twentieth Century Revolutionary Patriotism (Londra, 2002), pp. 18-24.
18.Pentru o explorare a acestei teme, vezi S. Pons, Stalin and the Inevitable War 1936-1941 (Londra, 2002).
19.Stalin, Socinenia, vol. VII, p. 26-27.
20.K. Dencev şi M. Meşceriakov, „Dnevnikovîe zapisi G. Dimitrova", Novaia i noveişaia istoria 4 (1991), pp. 67-68.
21.Referitor la dezbatere şi decizii, vezi McDermott şi Agnew, The Comintern, pp. 121-130. Referitor la gândirea socialistă, vezi G.R. Horn, European Socialists Respond to Fascism. Ideology, Activism and Contingency in the 1930s (New York, 1996), cap. 6.
22.J. Degras (ed.), The Communist International, 1919-1943. Vol. Ill (Londra, 1971), pp. 361-365.
23.M. Denning, The Cultural Front. The Labouring of American Culture in the Twentieth Century (Londra, 1996); I. Katznelson, „Was the Great Society a Lost Opportunity?", in S. Fraser si G. Gerstie, The Rise and Fall of the New Deal
Order, 1930-1980 (Princeton, 1989), p. 186.
24.Maurice Thorez, Fils du peuple (Paris, 1949), pp. 27-28.
25.J. Jackson, The Popular Front in France: Defending Democracy, 1934-38 (Cambridge, 1988), p. 120.
26.M. Torigian, Every Factory a Fortress. The French Labor Movement in the Age of Ford and Hitier (Athens, Ohio, 1999), p. 86.
27.S. Bartolini, The Political Mobilization of the European Left, 1860-1980: the Class Cleavage (Cambridge, 2000), pp. 429-431.
28.C. Pennetier şi B. Pudal, „Du parti bolchevik au parti stalinien", în M. Dreyfus şi alţii, Le Siècle des communismes (Paris, 2000), pp. 338-339.

29.Pentru autobiografii, vezi C. Pennetier şi B. Pudal (éd.), Autobiographies, autocritiques, aveux dans le monde communiste (Paris, 2002).
30.J. Haslam, The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe, 1933-1938 (Londra, 1984), pp. 107-115.
31.Referitor la sprijinul pentru comunişti, vezi H. Graham, The Spanish Republic at War, 1936-1939 (Cambridge, 2002), pp. 182-185.
32.E. Hobsbawm, Interesting Times. A Twentieth-Century Life (Londra, 2002), p. 133.
33.L. Stern, Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920-40: From Red Square to the Left Bank (Londra, 2007), p. 17.
34.1bid.
35.B. Webb si S. Webb, Soviet Communism: A New Civilization (Londra, 1937), p. 429.
36.Călătoria este repovestită de Ludmila Stern pe baza arhivelor VOKS. Vezi Stern, Western Intellectuals, pp. 146-149.
37.S. Taylor, Stalin's Apologist: Walter Duranty, the New York Times's Man in Moscow (Oxford, 1990).
38.Stern, Western Intellectuals, pp. 31, 24-25.
39.Citat in D. Caute, Fellow Travellers. A Postscript to the Enlightment (Londra, 1973), p. 165.
40.P. Neruda, Memoirs, trad. H. St. Martin (Londra, 2004), p. 132.
41.P. Drake, „Chile", in M. Falcoff si F. Pike (ed.), The Spanish Civil War, 1936- 1939. American Hemispheric Perspectives (Lincoln, Nebraska, 1982).
42.1. Duetscher, The Prophet Outcast: Trotsky, 1929-1940 (Londra, 1963), p. 434.
43.Stern, Western Intellectuals, p. 32.
44.Jackson, Popular Front in France, pp. 239-243.
45.Graham, Spanish Republic, pp. 264-265.
46.S. Payne, The Spanish Civil War, the Soviet Union and Communism (New Haven, 2004), pp. 228-229.
47.G. Orwell, Homage to Catalonia (Londra, 1986), p. 213; apărută şi în limba română: George Orwell, Omagiu Cataloniei, Editura Univers, 1997.
48.Pentru o concepţie care dă vina pe comunişti şi pe URSS, vezi R. Radosh, M. Habeck şi G. Sevostianov (ed.), Spain Betrayed: the Soviet Union in the Spanish Civil War (New Haven, 2001), Pentru o

interpretare care simpatizează cu comuniştii, vezi Graham, Spanish Republic.
49.Pentru această opinie, vezi Payne, Spanish Civil War, pp. 240, 275-278.
50.Referitor la ideologia mişcării troţkiste, vezi în special Robert Alexander, International Trotskysm, 1929-1985. A Documented Analysis of the Movement (Durham, NC, 1991), pp. 1-20; A. Callinicos, Trotskysm (Milton Keynes, 1990), pp. 6-16.
51.A.M. Wald, The New York Intellectuals (Chapel Hill, 1987), cap. 6-9.
52.Politica externă sovietică în această perioadă a fost obiectul a numeroase controverse. Pentru cei care argumentează că Stalin a considerat bine-venită o alianţă cu naziştii, vezi R. Tucker, Stalin in Power: the Revolution from Above, 1928-1941 (New York, 1990), cap. 10, 21. Pentru o opinie cu totul diferită, vezi T. Uldricks, „Soviet Security Policy in the 1930s", în G. Gorodestsky (ed.), Soviet Foreign Policy, 1917-1991. A Retrospective (Londra, 1994). Această relatare este în acord cu Pons, Stalin; Van Ree, Political Thought, cap. 15.
53.F. Firsov, „Archivî Kominterna i vneşnaia politika SSSR v 1939-1941 gg.", Novaia i noveişaia istoria 6 (1992), pp. 18-19.
54.1bid.
55.M. Johnstone, „Introduction" in F. King si G. Matthews, About Turn. The British Communist Party and the Second World War, the Verbatim Record of the Central Committee Meetings of 25 September and 2-3 October 1939 (Londra, 1990), p. 13-49.
56.Citat in E. Mawdsley, Thunder in the East: the Nazi-Soviet War 1941-1945 (Londra, 2005), p. 49.
57.G. Gorodetsky, Grand Delusion. Stalin and the German Invasion of Russia (New Haven, 1999), mai ales pp. 279-280, 296-297.
58.Mawdsley, Thunder, p. 229.
59.M. Harrison, „The Soviet Union: the Defeated Victor", in M. Harrison (ed.), The Economics of World War II. Six Great Powers in Comparison (Cambridge, 1998), p. 271; Mawdsley, Thunder, pp. 26-27.
60.Mawdsley, Thunder, p. 215.
61.1. Ehrenburg si K. Simionov, In One Newspaper. A Chronicle of Unforgetable Years, trad. A. Kagan (New York, 1987), p. 70.

62.G. Hosking, Rulers and Victims. The Russians in the Soviet Union (Cambridge, Massachusetts, 2006), p. 201.
63.R. Stites, „Frontline Entertainment", in R. Stites (ed.), Culture and Entertainment in Wartime Russia (Bloomington, 1995), pp. 133-134.
64.McDermott şi Agnew, The Comintern, p. 207.
65.Literaturnaia Gazeta, 12 septembrie 1990.
66.Vezi A. Weiner, Making Sense of War (Princeton, 2001), pp. 138-154.
67.W. Lower, Nazi Empire-Building and the Holocaust in the Ukraine (Chapel Hill, 2005), p. 24.
68.A. Agosti, Palmiro Togliatti (Torino, 1996), pp. 15-26.
69.S. Gundle, „The Legacy of the Prison Notebooks: Gramsci, the PCI and Italian Culture in the Cold War Period", in G. Duggan si C. Wagstaff (ed.), Italy in the Cold War. Politics, Culture and Society 1948-1958 (Oxford, 1995), pp. 131-147.
70.S. Gundle, I Comunişti italiani tra Hollywood e Mosca: la sfida della cultura di massa (1943-1991), (Florenţa, 1995), pp. 19-28.
71.M. Harrison, Accounting for War: Soviet Production, Employment and the Defence Burden, 1940-1945 (Cambridge, 1996), p. 163.
72.E. Zubkova, Russia after the War. Hopes, Illusions and Disappoitments, 1945-1957 (New York, 1998), pp. 16-18.
73.G. Dimitrov, Dnevnik (9 mart 1933-6 fevruari 1949) (Sofia, 1997), p. 464.
74.Citat în Van Ree, Political Thought, p. 244.
75.G. Eisler, citat de văduva lui. Citată în Epstein, The Last Revolutionaries, p. 123.
76.N. Naimark, The Russians in Germany: a History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949 (Cambridge, Massachusetts, 1995), p. 180.
77.T. Toranska, Oni: Stalin's Polish Puppets, trad. A. Kolakowska (Londra, 1987), p. 246.
78.M. Djilas, Conversations with Stalin, trad. M. Petrovich (Londra, 1962), p. 84.
79.K. Kersten, The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943-1948 (Berkeley, 1991), pp. 111-113.

80.A. Rieber, „The Crack in the Plaster: Crisis in Romania and the Origins of the Cold War", Journal of Modern History 76 (2004), pp. 62-106.
81.B. Abrams, The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the
Rise of Communism (Lanham, 2004), p. 164.
82.M. Gorbaciov si Z. Mlynar, On Perestroika, the Prague Spring and the Crossroads of Socialism (New York, 2002), pp. 13-14.
83.M. Pittaway, Eastern Europe 1939-2000 (Londra, 2000), pp. 46-47.
84.Pentru aceste argumente, vezi M. Conway, „Democracy in Postwar Western Europe: Th Triumph of a Political Model", European History Quarterly 32 (2002), pp. 70-76.
85.V. Dimitrov, „Communism in Bulgaria", in M. Leffler si D. Painter, The Origins of the Cold War: an International History (Londra, 2005), pp. 191-204.
86.M. Djilas, Tito. The Story from Inside (Londra, 1981), p. 16.
87.V. Dedijer, Tito Speaks. His Self-Portrait and Struggle with Stalin (Londra, 1953), pp. 4-7.
88.Djilas, Tito, p. 7.
89.Ibid., p. 46.
90.Ibid., p. 20.
91.Djilas, Conversations, pp. 50-51.
92.Ibid., p. 76.
93.Dedijer, Tito Speaks, p. 343.
94.Djilas, Tito, p. 31.
95.Nu este, desigur, locul să încercăm rezolvarea acestei probleme complexe şi există o literatură foarte bogată referitoare la această dispută. Pentru concepţia tradiţionalistă care insistă asupra rolului ideologiei, vezi H. Feiss, From Trust to Terror: the Onset of the Cold War, 1945-1950 (New York, 1970). Pentru cea care subliniază interesele naţionale ale Rusiei, vezi H. Morgenthau, In Defense of National Interests. A Critical Examination of American Foreign Policy (New York, 1951). Pentru una dintre primele lucrări revizioniste, vezi G. Kolko, The Politics of War. Allied Diplomacy and the World Crisis of 1943-1945 (Londra, 1969). Pentru starea în care a ajuns dezbaterea, vezi O. Westad (ed.), Reviewing the Cold War (Londra, 2000).
96.Aceasta este argumentată convingător de Van Ree, Political Thought, cap. 15- 16.

97.V. Pechatnov, „The Soviet Union and the Outside World", p. 2, urmând să apară în Cambridge History of the Cold War, vol. I.
98.Citat in ibid., p. 3.
99.Acesta este argumentul lui Leffler, vezi M. Leffler, A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration, and the Cold War (Stanford, 1992).
100.Citat in M. Leffler, For the Soul of All Mankind. The United States, the Soviet Union and the Cold War (New York, 2007), p. 43.
lOl.Vezi in special N. Naimark, „Stalin and Europe in the Post-war Period, 1945-1953. Issues and Problems", Journal of Modern History 2 (2004), pp. 28- 56.
102.Pechatnov, „Soviet Union", pp. 8-9.
103.G. Kennan, Memoirs 1925-1950 (Boston, 1967), pp. 549-551, 557, 555.
104.H. Truman, 1946-1952. Years of Trial and Hope (New York, 1965), vol. II, p. 125.
105.Citat în Leffler, Preponderance, p. 190.
106.Pechatnov, „Soviet Union", p. 13.
107.Truman, Years of Trial, vol. II, p. 129.
108.P. Ginsborg, A History of Contemporary Italy: Society and Politics, 1943- 1988 (Harmondsworth, 1990), p. 116.
109.Kennan, Memoirs, p. 559.
110.M. Hogan, The Marshall Plan. America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952 (Cambridge, 1987), p. 427-430.
111.Pentru acest termen, vezi M. Hogan, A Cross of Iron. Harry S. Truman and the Origins of the National Security State, 1945-1954 (Cambridge, 1998), pp. 312-314.
112.V. Pechatnov, Ot soiuza - k kolodnoi voine. Sovetsko-amerikanskie otnoşenia v 1945-1947 gg. (Moscova, 2006), pp. 158-159.
113.V. Zubok si C. Pleshakov, Inside the Kremlin's Cold War: from Stalin to Khrushchev (Cambridge, Massachusetts, 1996), pp. 50-53.
114.Toranska, Oni, p. 257.
115.Vezi L. Gibianski, „Kak vojnik Kominform. Po novim arhivnim materialam", Novaia i noveişaia istoria 4 (1993), pp. 131-152; Zubok şi Pleshakov, Inside the Kremlin, pp. 125-33.

116.P. Spriano, Stalin and the European Communists (Londra, 1985), pp. 292 ş.cl.
117.Van Ree, Political Thought, pp. 252-253.
118.S. Pons, „Stalin and the Italian Communists", in Leffler si Painter (ed.), Origins, p. 213.
119.New York Times, 2 mai 1950; pentru o relatare completă a acestor „ocupaţii", vezi Richard Fried, The Russians are Coming! The Russians are Coming! Pageantry and Patriotism in Cold-War America (Oxford, 1998), cap.3.
120.Zagovor obrecennih (1950), regia M. Kalatozov.
121.Pentru partea sovietică, vezi Cap. 7. Pentru mobilizarea americană şi Războiul Rece, vezi L. McEnaney, „Cold War Mobilization and Domestic Politics", în curs de apariţie în Cambridge History of the Cold War, vol. I; L. McEnaney, Civil Defense Begins at Home: Militarization Meets Everyday Life in the Fifties (Princeton, 2000).
122.Ginsborg, History of Contemporary Italy, p. 187.
123.Câteva sute au ajuns în închisoare şi doi dintre ei, soţii Rosenberg, au fost executaţi. Vezi E. Schrecker, Many are the Crimes: McCarthyism in America (Boston, 1998), p. xiii.
124.Pentru diferitele grupuri care au luat parte la aceste campanii anticomuniste, vezi ibid., pp. X ş.cl.
125.Cu toate acestea nu a fost niciodată dominant. Vezi R. Fried, „Voting against the Hammer and Sickle: Communism as an Issue in American Politics", în W. Chafe (ed.), The Achievement of American Liberalism: The New Deal and Its Legacies (New York, 2003), pp. 99-127.
126.G. Gersde, American Crucible. Race and Nation in the Twentieth Century (Princeton, 2001), pp. 245-246.
127.D. Caute, The Dancer Defects: The Struggle for Cultural Supremacy during the Cold War (Oxford, 2003), pp. 26-27.
128.Gerstle, American Crucible, pp. 249-256.
129.Pentru ruptura dintre evrei şi comunism, vezi Y. Slezkine, The Jewish Century (Princeton, 2004), pp. 313-315.
130.G. Lundestad, „Empire by Invitation? The United States and Western Europe, 1945-1952", Journal of Peace Research 3 (1986), pp. 263-277.
131.NSC 51, US Policy towards Southeast Asia, 1 iulie 1949. Sistemul de referinţă al documentelor declasificate.

132.Djilas, Conversations, p. 141

.Capitolul 6. RĂSĂRITUL ESTE ROŞU

l.Ho Chi Minh, On Revolution. Selected Writings 1920-1966 (Londra, 1967), p. 5.
2.Pentru acest episod, vezi W. Duiker, Ho Chi Minh: a Life (New York, 2000), pp. 57-62.
3.Brocheux este sceptic în această privinţă. Vezi P. Brocheux, Ho Chi Minh. A Biography, trad. C. Duiker (New York, 2007), p. 26.
4.E. Manela, The Wilsonian Moment: Self-determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism (Oxford, 2007), p. 107.
5.Mao Zedong, „Study the Extremist Party", 14 iulie 1919, in Mao's Road to Power. Revolutionary Writings, 1912-1949 [MRPRW], ed. S. Schram (Armonk, New York, 1992), vol. I, p. 332.
6.Manela, Wilsonian Moment, pp. 23-30.
7.Duiker, Ho, pp. 46-55.
8.Citat in Brocheux, Ho, p. 21.
9.Citat in Duiker, Ho, p. 82.
lO.Ho, On Revolution, p. 5.
11.Ho Chi Minh, Textes, 1914-1969, ed. A. Ruscio (Paris, 1990), p. 21, traducere din Brocheux, Ho, p. 12.
12.Pervii sezd narodov vostoka. Stenograficeskie otceti (Petrograd, 1920), p. 5.
13.M. Roy, Memoirs (Bombay, 1964), p.225.
14.1bid., p. 306.
15.Ibid.
16.Ibid., p. 379.
17.Lu Xun, „A Madman's Diary", in Lu Hsun, Selected Stories (New York, 2003), pp. 8-18.
18.L. Ou-Fan Lee, „Literary Trends: The Quest for Modernity, 1895-1927", in M. Goldman si L. Ou-Fan Lee, An Intellectual History of Modern China (Cambridge, 2002), p. 188.
19.Citat in V. Schwarcz, The Chinese Enlightenment: Intellectuals and the Legacy of the May Fourth Movement of 1919 (Berkeley, 1986), p. 110.
20.Citat in ibid., p. 109.
21.L. Feigon, Chen Duxiu: Founder of the Chinese Communist Party (Princeton, 1983), p. 104.

22.M. Meisner, Li Ta-Chao and the Origins of Chinese Marxism (New York, 1970), p. 34.
23.Pentru acest aspect, vezi Feigon, Chen, p. 145.
24.D.-S. Suh, The Korean Communist Movement, 1918-1948 (Princeton, 1967), p. 132.
25.Thanh nien, 20 februarie 1927, citat in Hunh Kim Khanh, Vietnamese Communism, 1925-1945 (Ithaca, 1982), p. 80.
26.W. Duiker, The Communist Road to Power in Vietnam (Boulder, 1996), pp. 27-28.
27.S. Wilson, „The Comintern and the Japanese Communist Party", in T. Rees si A. Thorpe (ed.), International Communism and the Communist International, 1919-1943 (Manchester, 1998), pp. 285-307.
28.Schwarcz, Chinese Enlightenment, pp. 128-136.
29.„The True Story of Ah Q", in Lu Hsun, Selected Stories, pp. 65-112; apărută şi în limba română: Lu Sin, Adevărata poveste a lui A Q, Editura Univers, 1972.
30.P. Short, Mao: a Life (Londra, 1999), p. 86.
31.Citat în Feigon, Chen, pp. 152-153.
32.Această relatare este din S. Smith, A Road is Made: Communism in Shanghai 1920-1927 (Honolulu, 2000), pp. 59-60.
33.Zhang Guotao, The Rise of the Chinese Communist Party. The Autobiography of Chang Kuo-t'ao (Lawrence, Kansas, 1971), vol. I, p. 139.
34. J. Price, Cadres, Commanders and Commisars. The Training of the Chinese Communist Leadership (Folkestone, 1976), pp. 31-38.
35.Ibid., pp. 90-93.
36.Yu Miin-Ling, „Chiang Kaishek and the Policy of Alliance", in R. Felber, M. Titarenko si A. Grigoriev, The Chinese Revolution in the 1920s. Between Triumph and Disaster (Londra, 2002), pp. 98-124.
37.S. Schramm, Mao Tse-tung (Harmondsworth, 1972), p. 48.
38.E. Snow, Red Star over China (Harmondsworth, 1972), pp. 153-156.
39.A. Smedley, China Correspondent (Londra, 1984), pp. 121-122.
40.Mao Zedong, 1 aprilie 1917, MRPRW, vol. I, p. 113.
41.Ibid., p. 124.
42.S. Schram, The Thought of Mao Tse-Tung (Cambridge, 1989), p. 27.
43.H. Van de Ven, From Friend to Comrade: the Founding of the Chinese Communist Party, 1920-1927 (Berkeley, 1991), p. 45.

44.Schram, Thought of Mao, p. 46.
45.Li Zhisui, The Private Life of Chairman Mao: the Memoirs of Mao's Personal Physician, trad. Tai Hung-chao (Londra, 1996), pp. 77, 103.
46.Snow, Red Star, pp. 112-113.
47.N. Knight, Rethinking Mao. Explorations in Mao Zedong's Thought (Lanham, 2007), cap. 4.
48. Sehr am, Thought of Mao, p. 39.
49.Pentru acest episod, vezi J. Chang şi J. Halliday, Mao: the Unknown Story (Londra, 2006), p. 125.
50.H. Van de Ven, „New States of War, Communist and Nationalist Warfare and State Building, 1928-1934", in Van de Ven (ed.), Warfare in Chinese History (Leiden, 2000), p. 335.
51.Ibid., p. 361.
52.Pentru contrastul dintre cele două modele militare, vezi ibid., p. 323.
53.Mao Zedong, mai 1930, MRPRW, vol. III, pp. 296-418. Vezi şi Short, Mao, pp. 304-306.
54.Mao Zedong, iunie 1930, MRPRW, vol. III, p. 445.
55.Short, Mao, p. 286.
56.Pentru mitul Marşului cel Lung, vezi D. Apter şi T. Saich, Revolutionary Discourse in Mao's Republic (Cambridge, Massachusetts, 1994), p. 85 ş. cl.
57.După cum este argumentat in Chang şi Halliday, Mao, pp. 254-255.
58.Snow, Red Star, p. 64.
59.Pentru definiţia dată de Mao „sinificării", vezi Selected Works of Mao Tse- tung [SWMT] (Beijing, 1961), voi. ii, p. 209.
60.Smedley, China Correspondent, p. 122.
61.Referitor la acest aspect, vezi Schram, Thought of Mao, p. 92. Pentru folosirea conceptului datong, vezi SWMT, voi. II, p. 148-149.
62.Knight, Rethinking Mao, pp. 129-130.
63.Deşi aceasta ar putea fi o exagerare. Mao a luat pentru prima dată contact cu filosofía marxistă în Yenan, la o serie de conferinţe despre materialismul
dialectic care se bazau în foarte mare măsură pe surse sovietice: MRPRW, voi. IV, pp. 573-670.
64.Vezi, de exemplu, notele lui despre A Course in Dialectical Materialism de M. Shirokov şi alţii, noiembrie 1936 - aprilie 1937, MRPRW, vol. IV, pp. 674- 675.

65.Pentru complexitatea relaţiei dintre marxism şi ideile chineze în gândirea lui Mao, vezi Knight, Rethinking Mao, cap. 5, 7.
66.Atitudinea lui Mao în această chestiune este controversată. Schramm evidenţiază „voluntarismul" lui Mao - importanţa pe care o dădea voinţei, înaintea economicului, în S. Schram, „The Marxist", în D. Wilson (ed.), Mao Tse-tung in the Scales of History (Cambridge, 1977), pp. 35-69. Pentru ortodoxia marxistă a lui Mao, vezi A. Walder, „Marxism, Maoism and Social Change", Modern China 1 (1977), pp. 101-118. Nick Knight argumentează că Mao este categoric într-o tradiţie marxistă ambiguă. Knight, Rethinking Mao, cap. 6, mai ales p. 189.
67.Knight, Rethinking Mao, p. 141.
68.M. Seiden, China in Revolution. The Yenan Way Revisited (Armonk, New York, 1995), p. 121.
69.G. Benton, „The Yenan «Literary Opposition»", New Left Review 92 (1975), pp. 102-105; Dai Qing, Wang Shiwei and „White Lilies". Rectification and Purges in the Chinese Communist Party, 1942-1944, ed. D. Apter si T. Cheek (Armonk, New York, 1994).
70.Seiden, China; Apter şi Saich, Revolutionary Discourse, pp. 211-213.
71.Pentru rectificare, vezi Apter şi Saich, Revolutionary Discourse, pp. 279-288.
72.Ibid., p. 285.
73.Chang şi Halliday, Mao, p. 300.
74.Chen Yung-fa, „Suspect History and the Mass Line. Another «Yan'an Way»", în G. Hershatter şi alţii (ed.), Remapping China. Fissures in Historical Terrain (Stanford, 1996),'pp.'242-260.
75.J. Byron si R. Pack, The Claws of the Dragon. Kang Sheng - The Evil Genius behind Mao - and his Legacy of Terror in People's China (New York, 1992), p. 139.
76.F. Teiwes si W. Sun, „From a Leninist to a Charismatic Party; The CCP's Changing Leadership, 1937-1945", in T. Saich si H. Van de Ven (ed.), New Perspectives on the Chinese Communist Revolution (Armonk, New York, 1995), p. 378.
77.Citat in Short, Mao, p. 392.
78.G. Benton, Mountain Fires. The Red Army Three-Year War in South China, 1934-1938 (Berkeley, 1994); G. Benton, „Under Arms and Umbrellas. Perspectives on Chinese Communism in Defeat", in Saich si Van de Ven (ed.), New Perspectives, pp. 116-143.

79.Deşi apărarea împotriva japonezilor putea implica opoziţia faţă de orice străini, inclusiv comunişti.
80.Pentru acest subiect, vezi H. Van de Ven, War and Nationalism in China, 1925-1945 (Londra, 2003).
81.Pentru acest subiect, vezi Chen Yung-fa, Making Revolution. The Communist Movement in East and Central China, 1937-1945 (Berkeley, 1986), mai ales cap. 3. Pentru o trecere în revistă a literaturii asupra subiectului, vezi L. Bianco, „Responses to CCP Mobilization Policies", în Saich şi Van de Ven, New Perspectives, cap.7.
82.W. Hinton, Fanshen. A Documentary of Revolution in a Chinese Village (New York, 1966), pp. 137-138.
83.Chen, Making Revolution, pp. 187-188.
84.0. Westad, Decisive Encounters: The Chinese Civil War, 1946-1950 (Stanford, 2003), pp. 115-118.
85.R. Thaxton, Salt of the Earth. The Political Origins of Peasant Protest and
Communist Revolution in China (Berkeley, 1997), cap. 9.
86.K. Hartford, „Repression and Communist Success: The Case of Jin-Cha-Ji, 1938-1943", in K. Hartford si S. Goldstein (ed.), Single Sparks. China's Rural Revolutions (Armonk, New York, 1989), p. 27.
87.Bianco, „Responses", pp. 181-182.
88.Partidul Comunist din Malaya şi CCP al lui Mao nu sunt direct comparabile, întrucât chinezii din Malaya erau o minoritate dezavantajată într-o colonie britanică, spre deosebire de cei din China continentală. Chiar şi aşa, asemenea comuniştilor chinezi, ei erau o gherilă comunistă dintr-o cultură chineză confucianistă, care au luptat împotriva japonezilor şi apoi împotriva forţelor anticomuniste. Cei intervievaţi de Pye erau luptători din gherilele comuniste care s-au predat britanicilor şi apoi au acceptat să coopereze în schimbul unui tratament mai bun, nu acei comunişti (probabil mai dedicaţi) care au refuzat şi au fost judecaţi. Şi totuşi acest material este revelator. Vezi L. Pye, Guerilla Communism in Malaya. Its Social and Political Meaning (Princeton, 1956). Pentru o discuţie a studiului, vezi N. Gilman, Mandarins of the Future. Modernization Theory in Postwar America (Baltimore, 2003), pp. 167-171.
89.Pye, Guerilla Communism, p. 124.

90.Ibid., p. 211.
91. Deşi Pye argumentează că această motivaţie a fost mai puţin importantă.

92.Pye, Guerilla Communism, pp. 228, 229. 93.Ibid., pp.248, 296.

94.1bid., 297, 301.

95. Westad, Decisive Encounters, cap. 4. Referitor la corupţie şi la legitimitatea Gomindanului, vezi S. Pepper, Civil War in China. The Political Struggle, 1944- 1949 (Lanham, 1999), pp. 155-160.

96. Pentru acest subiect, vezi Westad, Decisive

Encounters, p. 10. 97.Ibid., p. 259.

98. Chang-lai Hung, „Mao's Parades. State Spectacles in China in the 1950s", China Quarterly 190 (2007), p. 415.
99. Yong-ho Ch'oe, „Christian Background in the Early Life of Kim Il-Song", Asian Survey 26 (1986), pp. 1082-1091.
100.A. Lankov, From Stalin to Kim II Sung: the Formation of North Korea, 1945-1960 (Londra, 2002), pp. 17-19.
101.0 Y~ong-jin, citat in R. Scalapino si C.-S. Lee, Communism in Korea. Part I: The Movement (Berkeley, 1972), pp. 324-325.
102.C. Armstrong, The North Korean Revolution, 1945-1950 (Ithaca, 2003), pp. 68-70.
103.Lankov, From Stalin to Kim, cap. 3.
104.Duiker, Communist Road, p. 105.
105.Duiker, Ho, p. 69.
106.D. Marr, Vietnam 1945. The Quest for Power (Berkeley, 1995), p. 106.
107.Ho Chi Minh Selected Writings (Hanoi, 1977), pp. 55-56.

108.B. Kerkvliet, The Huk Rebellion. A Study of Peasant Revolt in the Philippines (Berkeley, 1977).
109.Chin Peng, My Side of History (Singapore, 2003), pp. 47-48.
HO.Cheah Boob Kheng, The Masked Comrades: a Study of the Communist United Front in Malaya, 1945-1948 (Singapore, 1979).
lll.R. Stubbs, Hearts and Minds in Guerilla Warfare: the Malayan Emergency, 1948-1960 (Londra, 1989)

.Capitolul 7. IMPERIUL

l.A. aman, Architecture and Ideology in Eastern Europe during the Stalin Era (New York, 1992), pp. 90-93.
2.W. Brumfield, A History of Russian Architecture (Cambridge, 1993), p. 490.
3.K. Tyszka, Nacjonalizm w Komunizmie. Ideologia Narodowa w Zwiazku Radzieckim i Polsce Ludowej (Varşovia, 2004), pp. 115-141; Martin Mevius, Agents of Moscow; the Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism, 1941-1953 (Oxford, 2004), pp. 249-262.
4.N. Khrushchev, Khrushchev Remembers. The Last Testament, trad, si ed. S. Talbott (Londra, 1974), p. 98.
5.aman, Architecture, pp. 88-89.
6.Citat in K. Boterbloem, Life and Death under Stalin. Kalinin Province, 1945- 1953 (Montréal, 1999), p. 188.
7.M. Harrison, Accounting for War. Soviet Production, Employment, and the Defence Burden, 1940-1045 (Cambridge, 1996), pp. 160-162.
8.M. Edele, „«More than just Stalinists». The Political Sentiments of Victors 1945-1953", in J. Fiirst (ed.), Late Stalinist Russia. Society between Reconstruction and Reinvention (Londra, 2006), p. 176.
9.D. Filtzer, Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War II (Cambridge, 2002), pp. 34-39.
10.Ibid., pp. 22-25; G. Ivanova, Labor Camp Socialism. The Gulag in the Soviet Totalitarian System, trad. C. Flath (Armonk, New

York, 2000), p. 116; A. Applebaum, Gulag. A History (Londra, 2004), p. 518.
U.E. Ginzburg, Within the Whirlwind (Londra, 1989), pp. 71-72.
12.0. Pohl, The Stalinist Penal System (Jefferson, Carolina de Nord, 1997), p. 131.
13.Filtzer, Soviet Workers, p. 242.
14.C. Hooper, „A Darker «Big Deal»", in Fiirst, Late Stalinist Russia, p. 147.
15.Citat in Y. Gorlizki si O. Khlevniuk, Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945-1953 (New York, 2004), pp. 32-33.
16.Rossiiskii Gosudarstvennii Arhiv Soţialino-Politiceskoi Istorii [RGASPI] 558/11/732/19.
17.N. Krementsov, Stalinist Science (Princeton, 1997), p. 181; D. Joravsky, The Lysenko Affair (Cambridge, Massachusetts, 1970).
18.Hruşciov, Khrushchev Remembers, p. 263.
19.1. Stalin, Socinenia (Moscova, 1946-51), vol. xiii, p. 28.
20. A. Weiner, Making Sense of War (Princeton, 2001), cap. 4.
21. Citat în Gorlitzki şi Khlevniuk, Cold Peace, p. 156.
22. V. Dunham, In Stalin's Time: Middleclass Values in Soviet Fiction (Cambridge, 1976), p. 92.
23. M. Kundera, The Joke (Londra, 1992), p. 71; apărută şi în limba română: Milan Kundera, Gluma, Editura Univers, 1992.
24.1bid., p.32.
25.M. Pittaway, Eastern Europe 1939-2000 (Londra, 2004), p. 57.
26.J. Mark, „Discrimination, Opportunity, and Middle-Class Success in Early Communist Hungary", Historical Journal 48, 2 (2005), pp. 502-507.
27.C. Milosz, The Captive Mind, trad. J. Zielomko (New York, 1990), pp. 98-99; apărută şi în limba română: Czeslaw Milosz, Gândirea captivă, Editura Humanitas, 2008.
28.D. Crowley, „Warsaw's Shops, Stalinism and the Thaw", in S. Reid si D. Crowley (ed.), Style and Socialism (Oxford, 2000), p. 36.
29.Pittaway, Eastern Europe, pp. 110-111.
30.A. Janos, East Central Europe in the Modern World. The Politics of the Borderlands from pre- to post-Communism (Stanford, 2000), pp. 247-248.
31.T. Toranska, Oni: Stalin's Polish Puppets, trad. A. Kolakowska (Londra, 1987), pp. 247-248.
32.Janos, East Central Europe, p. 247.
33.Milosz, The Captive Mind, pp. 61-62.

34.W. Leonhard, Die Revolution entiässt ihre Kinder (Köln, 1957), pp. 487, 493- 497.
35.G. Hodos, Show Trials. Stalinist Trials in Eastern Europe, 1948-1954 (Londra, 1987), cap. 7.
36.C. Epstein, The Last Revolutionaries. The German Communists and their Century (Cambridge, Massachusetts, 2003), pp. 136-137, 144.
37.Citat in C. Jones, Soviet Influence in Eastern Europe: Political Autonomy and the Warsaw Pact (New York, 1981), p. 7.
38.Toranska, Oni, pp. 335-336.
39.S. Beria, Beria My Father: Inside Stalin's Kremlin (Londra, 2001), p. 141.
40.W. Taubman, Khrushchev. The Man and his Era (Londra, 2003), p. 214.
41.Toranska, Oni, pp. 235-236.
42.H. Margolius Kovaly, Prague Farewell (Londra, 1988), pp. 118-119.
43.S. Bartolini, The Political Mobilization of the European Left, 1860-1980: the Class Cleavage (Cambridge, 2000), pp. 542-543.
44.1. Wall, French Communism in the Era of Stalin: the Quest for Unity and Integration, 1945-1962 (Westport, Connecticut, 1983), p. 125.
45.D. Desanti, Les Staliniens, 1944-1956: une expérience politique (Paris, 1975).
46.Referitor la acest aspect, vezi T. Judt, Postwar. A History of Europe since 1945 (Londra, 2007), pp. 212-213.
47.M. Adereth, „Sartre and Communism", Journal of European Studies 17 (1987), p. 10.
48.F. Fanon, The Wretched of the Earth, prefaţă de Jean-Paul Sartre, trad. C. Farrington (Harmondsworth, 1967).
49.Pentru acest caz, vezi G. Kern, The Kravchenko Case: One Man's War on Stalin (New York, 2007).
50.M. Hyvarinen si J. Paastela, „Failed Attempts at Modernization. The Finnish Communist Party", in M. Waller, Communist Parties in Western Europe: Decline or Adaptation? (Oxford, 1988), p. 115.
51.G. Gundle, „The Legacy of the Prison Notebooks: Gramsci, the PCI and Italian Culture in the Cold War Period", in C. Duggan si C. Wagstaff (ed.), Italy in the Cold War. Politics, Culture and Society 1948-1958 (Oxford, 1995), p. 139.

52.D. Kertzer, Comrades and Christians. Religion and Political Struggle in Communist Italy (Cambridge, 1980), p. 106; C. Duggan, „Italy in the Cold War Yeras and the Legacy of Fascism", in Duggan si Wagstaff, Italy in the Cold War, p. 20.
53.Pentru aceste teme, vezi Duggan, „Italy in the Cold War Years", pp. 1-24.
54.Pentru această relatare a vizitei, vezi D. Heinzig, The Soviet Union and Communist China, 1945-1950. The Arduous Road to the Alliance (Armonk, New York, 2004), pp. 263-384.
55.Shi Zhe, citat in J. Chang si J. Halliday, Mao: the Unknown Story (Londra, 2006), p. 431.
56.Hua-Yu Li, „Stalin's Short Course and Mao's Socialist Transformation in the Early 1950s", Russian History/Histoire Russe 29 (2002), p. 363.
57.Pentru rolul lor, vezi O. Westad, Decisive Encounters: the Chinese Civil War, 1946-1950 (Stanford, 2003), pp. 260-261, 267-269.
58.Vezi D. Kaple, The Dream of a Red Factory. The Legacy of High Stalinism in Russia (New York, 1994).
59.W. Stueck, Rethinking the Korean War. A New Diplomatic and Strategic History (Princeton, 2002), pp. 73-74.
60.J. Strauss, „Paternalist Terror. The Campaign to Suppress Counterrevolutionaries and Regime Consolidation in the People's Republic of China, 1950-1953", Comparative History in Society and History 44 (2002), pp. 80-105.
61.Citat in ibid., p. 97.
62.Mao Zedong, 7 februarie 1953, in K. Fan (ed.), Mao Tse-tung and Lin Piao: Post-revolutionary Writings (Garden City, New York, 1972), p. 102.
63.Yu Miin-Ling, „A Soviet Hero, Pavel Korchagin, comes to China", Russian History/Histoire Russe 29 (2002), pp. 329-356.
64.Tina Mai Chen, „Internationalism and Cultural Experience. Soviet Films and Popular Chinese Understandings of the Future in 1950s", Cultural Critique 58 (2004), p. 96.
65.Wu Hung, Remaking Beijing: Tienanmen Square and the Creation of a Political Space (Londra, 2005), pp. 104-105.
66.Citat in A. Finnanem Changing Clothes in China. Fashion, History, Nation (Londra, 2007), p. 209.
67.Citat in ibid., p. 224.

68.Dupä cum sustine Charles Armstrong, The North Korean Revolution, 1945- 1950 (Ithaca, 2003).
69.Ibid., p. 167.
70.B. Cummings, The Origins of the Korean War, Vol.2. The Roaring of the Cataract, 1947-1950 (Princeton, 1990), p. 341.
71.Armstrong, North Korean Revolution, pp. 222-229.
72.J. Palais, „Confucianism and the Aristocratic/Bureaucratic Balance in Korea", Harvard Journal of Asiatic Studies 44 (1984), pp. 427-268.
73.Pentru acest subiect, vezi Armstrong, North Korean Revolution, p. 73.
74.Citat in K. Lebow, „Public Works, Private Lives. Youth Brigades in Nowa Huta in the 1950s", Contemporary European History 10, 2 (2001), p. 205.
75.Ibid., p. 208.
76.în cazul Ungariei, M. Pittaway susţine aceasta în „The Reproduction of Hierarchy: Skill, Working-Class Culture, and the State in Early Socialist Hungary", Journal of Modern History 74 (2002), pp. 737-769. Referitor la deziluzia muncitorilor din Polonia, vezi P. Kenney, Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945-1950 (Ithaca, 1997), p. 292.
77.G. Pritchard, The Making of the GDR, 1945-1953. From Antifascism to Stalinism (Manchester, 2004), p. 196.
78.M. Pittaway, „Workers in Hungary", in E. Breuning, J. Lewis si G. Pritchard, Power and the People. A Social History of Central European Politics, 1945-1956 (Manchester, 2005), pp. 68-69.
79.Citat in Kenney, Rebuilding Poland, p. 234.
80.Pittaway, Eastern Europe, pp. 92-93.
81.Pritchard, The Making of the GDR, p. 122.
82.Hanna Swida-Ziemba, „Stalinizm iu Spoleczeñstwo Polskie", in J. Kurczewski (ed.), Stalinizm (Varşovia, 1989), p. 49.
83.Mark Frazier, The Making of the Chinese Industrial Workplace: State, Revolution, and Labour Management (Cambridge, 2002), p. 146.
84.J. Pelikan, The Czechoslovak Political Trials, 1950-1954: The Suppressed Report of the Dubcek Government's Commission of Enquiry, 1968 (Londra, 1971), p. 56.
85.E. Friedman, P. Pickowicz si M. Seiden, Chinese Village, Socialist State (New Haven, 1991), p. 130.
86.Ibid.

87.Ibid., p. 190.
88.Ibid., pp. 188, 196.
89.G. Creed, Domesticating Revolution. From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village (University Park, Pennsylvania, 1998), p. 61.
90.D. Kideckel, The Solitude of Collectivism. Romanian Villagers to the Revolution and Beyond (Ithaca, 1993), p. 155.
91.M. Lampland, The Object of Labor; Commodification in Socialist Hungary (Chicago, 1995), p. 155.
92.Creed, Domesticating Revolution, p. 70.
93.Pritchard, The Making of the GDR, p. 201.
94.Pittaway, Eastern Europe, p. 60.

Capitolul 8. PARICIDUL

l.S. Reid, Khrushchev in Wonderland. The Pioneer Palace in Moscow's Lenin Hills, 1962. Carl Beck Papers in Russian and East European Studies, No. 1606, pp. 1-5, 25-26.
2.S. Reid, „The Exhibition Art of Socialist Countries, Moscow 1958-1959, and the Contemporary Style of Painting", in S. Reid si D. Crowley (ed.), Style and Socialism. Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe (Oxford, 2000), p. 103.
3.Reid, Khrushchev, p. 2.
4.N. Hrusciov, Khrushchev Remembers. The Last Testament, trad, si ed. S. Talbott (Londra, 1974), pp. 98-101.
5.M. Djilas, Memoir of a Revolutionary, trad. D. Willen (New York, 1973), pp. 220-223.
6.Referitor la aceste modele, vezi S. Woodward, Socialist Unemployment: the Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990 (Princeton, 1995), pp. 58-60.
7.C. Lilly, Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944-1953 (Boulder, 2001), p. 123.
8.M. Djilas, Tito: The Story from Inside, trad. V. Kojic si R. Hayes (Londra, 1981), pp. 83-84.
9.S. Pavlowitch, Tito. A Reassessment (Londra, 1992), p. 81.
10.Djilas, Tito, pp. 95-96.
11.M. Brkljacic, „Popular Culture and Communist Ideology", in J. Lampe şi M. Mazower (ed.), Ideologies and National Identities. The Case of Twentieth- Century Southeastern Europe (Budapesta, 2004), p. 197.
12.R. Service, Stalin. A Biography (Londra, 2004), pp. 581-586.

13.F. Burlatsky, Khrushchev and the First Russian Spring (Londra, 1991), p. 5.
14.Y. Gorlizki şi O. Khlevniuk, Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945-1953 (New York, 2004), pp. 124-131.
15.V. Zubok si C. Pleshakov, Inside the Kremlin's Cold War (Cambridge, Massachusetts, 1996), p. 142.
16.Gorlizki şi Khlevniuk, Cold Peace, pp. 132-133.
17.A. Knight, Beria. Stalin's First Lieutenant (Princeton, 1993), p. 190.
18.V. Molotov, Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics. Conversations with Felix Chuev, ed. Albert Resis (Chicago, 1993), p. 334.
19.A. Malenkov, O moem otse (Moscova, 1992), p. 103; Zubok şi Pleshakov, Inside the Kremlin, p. 143.
20.W. Hayter, The Kremlin and the Embassy (Londra, 1966), pp. 106-107, 37- 39.
21.Vezi Pravda, 13 martie 1954.
22.C. Bohlen, Witness to History, 1929-1969 (New York, 1973), p. 370.
23.Citat in M. Leffler, For the Soul of All Mankind. The United States, the Soviet Union and the Cold War (New York, 2007), p. 98.
24.Referitor la rolul continuu jucat de dogmatismul ideologic în ambele tabere, vezi Leffler, For the Soul, pp. 147-150.
25.Hayter, Kremlin, p. 108.
26.W. Thompson, Khrushchev: a Political Life (Basingstoke, 1995), p. 8.
27.N. Hruşciov, Khrushchev Remembers: the Glasonst Tapes, trad, şi ed. J. Schecter şi V. Luchknov (Boston, 1990), p. 6.
28.Citat in W. Taubman, Khrushchev. The Man and His Era (Londra, 2003), p. **122.**
29.Burlatsky, Khrushchev, pp. 65-66.
30.Citat in Taubman, Khrushchev, p. 274. Pentru această relatare a discursului, vezi ibid., cap.11.
31.Pentru discurs, vezi Reci Khrusceva na zakritom zasedanii XX şezda KPSS: 24-25 fevralia 1956 g. (München, 1956).
32.P. Jones, „Real and Ideal Responses to Destalinization", in P. Jones (ed.), The Dilemmas of Destalinization. Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era (Londra, 2006), pp. 41-62.

33.Mihály, intervievat de James Mark, in J. Mark, „Society Resistance and Revolution: The Budapest Middle Class and the Hungarian Communist State 1948-1956", English Historical Review 488 (2005), pp. 975-976.
34.Molotov, Molotov Remembers, p. 334.
35.R. János, „The Development of Imre Nagy as a Politician and a Thinker", in G. Péteri (ed.), Intellectual Life and the Crisis of State Socialism in East Central Europe, 1953-1956 (Trondheim, 2001), pp. 16-30.
36.S. Csoóri, „Pamphlet", citat in G. Litván (ed.), The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression, 1953-1963 (Londra, 1996), p. 29.
37.F. Lewis, The Polish Volcano. A Case History of Hope (Londra, 1959), p. 146.
38.Ibid., p. 155.
39.Pentru o relatare a acestui episod, vezi Taubman, Khrushchev, p. 293.
40.M. Kramer, „New Evidence on Soviet Decision-Making and the 1956 Polish and Hungarian Crises", Cold War International History Project [CWIHP] 8-9 (1996-7), p. 53.
41.M. Molnar, Budapest 1956 (Londra, 1971), p. 266.
42.Citat in Litván, Hungarian Revolution, p. 127.
43.S. Khrushchev, Khrushchev and the Creation of a Superpower (University Park, Pennsylvania., 2000), p. 188.
44.M. Kramer, „The «Mălin Notes» on the Crises in Hungary and Poland, 1956", CWIHP 8-9 (1996-7), pp. 392 ş.cl.
45.V. Micunovic, Moscow Diary, trad. D. Floyd (Garden City, New York, 1980), pp. 133-134.
46.Litván, Hungarian Revolution, pp. 143-144.
47.E. Hobsbawm, Interesting Times. A Twentieth-Century Life (Londra, 2002), p. 205.
48.Citat in D. Kertzer, Comrades and Christians. Religion and Political Struggle in Communist Italy (Cambridge, 1980), p. 148.
49.Ibid., pp. 146-157.
50.K. Middlemas, Power and the Party. Changing Faces of Communism in Western Europe (Londra, 1980), p. 100.
51.S. Gundle, I comunişti italiani tra Hollywood e Mosca: la sfida della cultura di massa (1943-1991) (Florenţa, 1995), p. 252.
52.Taubman, Khrushchev, pp. 308-309.

53.D. Kozlov, „Naming the Social Evil. The Readers of Novyi mir and Vladimir Dudintsev's Not by Bread Alone, 1956-1959 and Beyond", in Jones (ed.), The Dilemmas of Destalinization, pp. 80, 89.
54.V. Dudintsev, Not by Bread Alone, trad. E. Bone (Londra, 1957), p. 246.
55.Ibid., p, 438.
56.Citat in Thompson, Khrushchev, p. 238.
57.Z. Mlynar, Conversations with Gorbachev: On perestroika, the Prague Spring and the Crossroads of Socialism (New York, 2002), p. 36.
58.W.L. Hixson, Parting the Curtain. Propaganda, Culture and the Cold War, 1945-1961 (Londra, 1997), pp. 178-179.
59.L. Atwood, „Housing in the Khrushchev Era", în M. Ilic şi alţii (ed.), Women in the Khrushchev Era (Londra, 2004), pp. 186-188.
60.Reid, „The Exhibition Art of Socialist Countries", p. 103.
61.S. Reid, „Women in the Home", în Ilic şi alţii (ed.), Women in the Khrushchev Era, p. 168.
62.D. Filzer, Soviet Workers and De-Stalinization (Cambridge, 1992), pp. 232- 233.
63.S. Baron, Bloody Sunday in the Soviet Union. Novocherkassk, 1962 (Stanford, 2001), pp. 26-27.
64.A. Mikoian, Tak bîlo. Razmîşlennia o minuvşem (Moscova, 1999), p. 610.
65.L. Alexeyeva si P. Goldberg, The Thaw Generation. Coming of Age in the post-Stalin Era (Boston, 1990), pp. 95-97.
66.P. McMillan, Khrushchev and the Arts. The Politics of Soviet Culture, 1962- 1964 (Cambridge, Massachusetts, 1965), pp. 101-105.
67.Relatat in D. Volkogonov, Autopsy for an Empire. The Seven Leaders Who Built the Soviet Regime (New York, 1998), p. 236.
68.Wu Hung, Remaking Beijing: Tienamen Square and the Creation of a Political Space (Londra, 2005), pp. 108-130.
69.S. Schram, The Thought of Mao Tse-Tung (Cambridge, 1989), p. 154.
70.S. Schram (ed.), Mao Tse-Tung Unrehearsed: Talks and Letters, 1956-1971 (Harmondsworth, 1974), pp. 114-115.

71.S. Goncharenko, „Sino-Soviet Military Cooperation", in O.E. Westad (ed.), Brothers in Arms. The Rise and Fall of the Sino-Soviet Alliance 1945-1963 (Stanford, 1998), p. 160.
72.Communist China. Policy Documents with Analysis (Cambridge, Massachusetts, 1962), pp. 151-163.
73.LÍ Zhisui, The Private Life of Chairman Mao (Londra, 1994), p. 222.
74.J. Ch'en, Mao Papers: Anthology and Bibliography (New York, 1970), pp. 62-63.
75.D. Yang, Calamity and Reform in China. State, Rural Society, and Institutional Change since the Great Leap Famine (Stanford, 1996), p. 34.
76.L. Zhang si C. Macleod (ed.), China Remembers (Oxford, 1999), p. 76.
77.S. Potter si J. Potter, China's Peasants. The Anthropology of a Revolution (Cambridge, 1990), p. 71.
78.Zhang şi Macleod, China Remembers, p. 78.
79.Li, Private Life, pp. 277-278.
80.Ibid., p. 302.
81.Pentru dezbaterea privind cauzele foametei, vezi Yang, Calamity, pp. 55-67. Yang scoate în evidenţă risipa din cantinele comunale.
82.Pentru estimarea de 30 de milioane de „morţi în exces" (incluzând „naşterile pierdute"), vezi J. Banister, China's Changing Population (Stanford, 1987), p. 85. Chang şi Halliday fac estimări şi mai mari, ajungând la 38 de milioane de morţi: J. Chang şi J. Halliday, Mao: the Unknown Story (Londra, 2006), p. 534.
83.Citat în H. Harding, „The Chinese State in Crisis", în R. Macfarquhar (ed.), The Politics of China. The Eras of Mao and Deng, ediţia a 2-a (Cambridge, 1993), p. 234.
84.Decizia Comitetului Central al Congresului Partidului Comunist Chinez privind Marea Revoluţie Culturală Proletară (Beijing, 1966), p. 1.
85.Citat în Harding, „Chinese State", p. 169.
86.Gao Yuan, Born Red: a Chronicle of the Cultural Revolution (Stanford, 1987), pp. 86, 89-90.
87.Citat in P. Clark, The Chinese Cultural Revolution. A History (Cambridge, 2008), p. 61.
88.Ibid., p. 2.

89.A. Finnane, Changing Clothes in China. Fashion, History, Nation (Londra, 2007), p. 237.
90.Pentru conceptul de „virtuocraţie", vezi S. Shirk, „The Decline of Virtuocracy in China", in J. Watson (ed.), Class and Social Stratification in post-Revolution China (Cambridge, 1984).
91.Liu Guokai, A Brief Analysis of the Cultural Revolution, trad. A. Chan (Armonk, New York, 1987), p. 47.
92.J. Sheehan, Chinese Workers: A New History (Londra, 1998), pp. 123-124.
93.R. Madsen, Morality and Power in a Chinese Village (Berkeley si Los Angeles, 1984), pp. 180-198.
94.G. White, The Politics of Class and Class Origin: The Case of the Cultural Revolution, Contemporary China Papers, 9 (Canberra, 1976), p. 46.
95.Citat in ibid., p. 37.
96.Vezi R. Kraus, Class Conflict in Chinese Socialism (New York, 1981), pp. 164-166.
97.Zhang si Macleod, China Remembers, p. 120.
98.Ibid., pp. 120-121.
99.Citat in R. Macfarquhar si M. Schoenhals, Mao's Last Revolution (Cambridge, Mass., 2006), p. 199.
100.Ibid., p. 155.
lOl.bid., pp. 162-163.
102.Gao Yuan, Born Red, pp. 179 s.cl.
103.Pentru aceste exemple, vezi D. Leese, „The Mao Cult as Communicative Space", Totalitarian Movements and Political Religions 8 (2007), pp. 632-634
.104.Citat in ibid., pp. 633-364.
105.Zhang si Macleod, China Remembers, p. 140

.Capitolul 9. GHERILELE

1.Citat în J.L. Anderson, Che Guevara. A Revolutionary Life (Londra, 1997), p. 130.
2.Ernesto „Che" Guevara, The Bolivian Diary of Ernesto Che Guevara, ediţia a 2-a (New York, 1996), p. 316.
3.P. Neruda, „La United Fruit Co." (1950), în P. Neruda, Canto General, trad. J. Schmitt (Berkeley, 1991).
4.Citat în Anderson, Che Guevara, p. 126.
5.Anderson, Che Guevara, pp. 163, 23.
6.Citat in M. Kahin, The Asian-African Conference. Bandung, Indonesia, April 1955 (Port Washington, New York, 1972), p. 42.
7.Titlul original al filmului a fost Potomok Cinghishana (Moştenitorul lui Genghis-Han).
8.C. Romulo, The Meaning of Bandung (Chapel Hill, 1956), p. 91.
9.Ibid., p. 11.
lO.Kahin, The Asian-African Conference, p. 46.
11.Conferinţa şefilor de stat sau de guvern din ţările nealiniate (Belgrad, 1961).
12.W. Shinn, „The «National Democratic State»: a Communist Program for Less-Developed Areas", World Politics 15, 3 (1963), pp. 177-189.
13.V. Zubok, A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev (Chapel Hill, 2007), pp. 109-110.
14.Shinn, „The «National Democratic State»".
15.Această idee a fost dezvoltată pentru prima dată de indonezianul Dipa Adit. Vezi C. Jian, China and the Cold War (Chapel Hill, 2001), p. 212.
16.J. Edgar Hoover către W. Jenkins, Raport FBI, 7 aprilie 1964. Sistemul de referinţă al documentelor declasificate.
17.C. Tripp, A History of Iraq (Cambridge, 2000), pp. 156-157.
18.T. Nossiter, Communism in Kerala. A Study in Political Adaptation (Londra, 1982), cap. 6.
19.H. Van der Wee, Prosperity and Upheaval. The World Economy, 1945-1980 (Harmondsworth, 1987), pp. 400-403.
20.NSC 162/2, in Departamentul de Stat al SUA, Foreign Relations of the United States, 1952-1953 (Washington DC, 1979-2003), vol. II, p. 587.
21.S.G. Rabe, „Latin America and Anticommunism", in R. Immerman (ed.), John Foster Dulles and the Diplomacy of the Cold War (Princeton, 1990), pp. 163, 161.

22.W. Duiker, The Communist Road to Power in Vietnam (Boulder, 1996), pp. 180-182. Pentru o opinie mai sceptică, vezi J. Carter, Inventing Vietnam. The United States and State Building, 1954-1968 (Cambridge, 2008), pp. 79-81.
23.E. Moise, Land Reform in China and North Vietnam (Chapel Hill, 1983), pp. 201-206.
24.S. Schlesinger şi S. Kinzer, Bitter Fruit. The Story of the American Coup in Guatemala (Cambridge, Massachusetts, 2005).
25.Fidel Castro, My Life, ed. I. Ramet (Londra, 2007), p. 173.
26.Ibid., p. 67.
27.Vezi J. Sweig, Inside the Cuban Revolution. Fidel Castro and the Urban Underground (Cambridge, Massachusetts, 2002).
28.Castro, 1 ianuarie 1959, citat in M. Perez-Stable, The Cuban Revolution. Origins, Course and Legacy (New York, 1999), p. 61.
29.Che Guevara catre Jean Daniel, 14 decembrie 1957, in C. Franqui, Diary of the Cuban Revolution (New York, 1980), p. 269.
30.Citat in H. Matthews, Castro. A Political Biography (Londra, 1969), p. 141.
31.H. Thomas, Cuba. The Pursuit of Freedom (New York, 1971), pp. 1215-1218.
32.A. Kapcia, Cuba. Island of Dreams (Oxford, 2000), pp. 103-104.
33.Castro, My Life, p. 195.
34.Pérez-Stable, The Cuban Revolution, pp. 7-9.
35.Ibid., p. 69.
36.Citat în Anderson, Che Guevara, pp. 388-390.
37.T. S zule, Fidel. A Critical Portrait (Londra, 1987), p. 416.
38.P. Gleijeses, Conflicting Missions. Havana, Washington and Africa, 1959- 1976 (Chapel Hill, 2002), p. 18.
39.A. Fursenko si T. Naftali, „One Hell of a Gamble". Khrushchev, Castro and Kennedy, 1958-1964 (New York, 1977), p. 39.
40.Gleijeses, Conflicting Missions, p. 18.
41.Libre Belgique, 14 octombrie 1960, citat în S. Weissman, American Foreign Policy in the Congo, 1960-1964 (Ithaca, 1974), p. 116.
42.Pentru aceste teme, vezi Michael E. Latham, Modernization as Ideology: American Social Science and Nation Building in the Kennedy Era (Chapel Hill, 2000).
43.Revolucion, 20 noiembrie 1959, în S. Balfour, Castro (Londra, 1990), p. 80.

44.1nterviu cu Jean Daniel, 25 iulie 1963, citat în M. Lowy, The Marxism of Che Guevara. Philosophy, Economics and Revolutionary Warfare, ediţia a 2-a
(Lanham, 2007), p. 59.
45.J. Bunck, Fidel Castro and the Quest for a Revolutionary Culture (University Park, Pennsylvania, 1994), pp. 23-27.
46.R. Fagen, The Transformation of Political Culture in Cuba (Stanford, 1969), p. 53.
47.A. Kapcia, Cuba in Revolution. A History since the Fifties (Londra, 2008), cap. 6.
48.Anderson, Che Guevara, p. 453.
49.Citat in C. Brundenius, Economic Growth, Basic Needs and Income Distribution in Revolutionary Cuba (Lund, 1981), p. 71.
50.Ricardo Rojo, citat in Anderson, Che Guevara, p. 565.
51.Alberto Granado, citat in ibid.
52.Che Guevara, Guerilla Warfare (Londra, 2003), pp. 10-11.
53.Citat în Fursenko şi Naftali, „One Hell of a Gamble", p. 21.
54.Alfredo Maneiro, citat in Gleijeses, Conflicting Missions, p. 22.
55.Luben Perkoff, citat in Richard Gott, Guerilla Movements in Latin America (Oxford, 2008), p. 111.
56.Vezi T. Wickham-Crowley, „Winners, Losers and Also-Rans: Toward a Comparative Sociology of Latin America Guerilla Movements", in S. Eckstein (ed.), Power and Popular Protest. Latin America Social Movements (Berkeley, 2001), pp. 138-141; T. Wickham-Crowley, Guerillas and Revolution in Latin America. A Comparative Study of Insurgents and Regimes since 1956 (Princeton, 1992).
57.A. Angell, „The Left in Latin America since c. 1920", in L. Benthall (ed.), Latin America: Politics and Society since 1930 (Cambridge, 1998), p. 110.
58.C. Johnson, Communist China and Latin America, 1959-1967 (New York, 1970).
59.Gleijeses, Conflicting Missions, pp. 81-84.
60.Lucio Lara, citat in ibid., p. 83.
61.Gleijeses, Conflicting Missions, p. 84.
62.E. Guevara, The African Dream. The Diaries of the Revolutionary War in the Congo (Londra, 2001), pp. 6-8.
63.Julius Nyerere, Ujamaa - Essays on Socialism (Dar-es-Salaam, 1968), p. 11.
64.Kwame Nkrumah, Revolutionary Path (New York, 1973), p. 30.

65.M. Radu si K. Sommerville, „The Congo", in C. Allen, M. Radu si K. Sommerville (ed.), Benin, the Congo and Burkina Faso. Politics, Economics and Society (Londra, 1989), pp. 159, 164-168.
66.Pepetela, Mayombe (Londra, 1983), p. II.
67.Ibid., p. 87.
68.M. Hall si T. Young, Confronting Leviathan: Mozambique since Independence (Londra, 1997), pp. 5-11; D. Birmingham, Frontline Nationalism in Angola and Mozambique (Londra, 1992), pp. 15-17.
69.P. Chabal, Amilcar Cabral. Revolutionary Leadership and People's War (Cambridge, 1983), p. 41.
70.Ibid., p. 87.
71.J. Marcum, The Angolan Revolution. Exile Politics and Guerilla Warfare (1962-1976) (Cambridge, Massachusetts, 1978), pp. 48-51.
72.A. Drew, „Bolshevizing Communist Parties: The Algerian and South African Experience", in International Research in Social History 48 (2003), p. 192.
73.D. Fortescue, „The Communist Party of South Africa and the African Class in the 1940s", International Journal of African Historical Studies 24 (1991), pp. 481-512.
74.D. Everatt, „Alliance Politics of a Special Type: The Roots of the ANC/SACP Alliance, 1950-54", Journal of Southern African Studies 18 (1992), pp. 32-38.
75.A. Gresh, „The Free Officers and the Comrades: The Sudanese Communist Party and Nimeiri Face to Face, 1969-1971", International Journal of Middle Eastern Studies 21 (1989), p. 395. Vezi si G. Warburg, Islam, Nationalism abd Communism in a Traditional Society: The Case of Sudan (Londra, 1978).
76.R. Mortimer, Indonesian Communism under Sukarno. Ideology and Politics, 1959-1965 (Ithaca, 1974), pp. 366-367.
77.Vezi, de exemplu, Stephen M. Streeter, „Nation Building in the Land of Eternal Counterinsurgency: Guatemala and the Contradictions of the Alliance for Progress", Third World Quarterly 27 (2006), pp. 57-68.
78.M. Leffler, For the Soul of All Mankind. The United States, the Soviet Union
and the Cold War (New York, 2007), p. 211. Pentru această obsesie privind umilirea personală, vezi F. Logevall, Choosing War. The

Lost Chance for Peace and the Escalation of War in Vietnam (Berkeley, 1999), p. 393.
79.Mortimer, Indonesian Communism, cap. 7.
80.Există şi acum dezacorduri privind rolul comuniştilor în lovitura de stat, Vezi H. Crouch, The Army and Politics in Indonesia, ediţia a 2-a (Ithaca, 1988), cap.4; J.M. Van der Kroef, „Origins of the 1956 Coup in Indonesia: Probabilities and Alternatives", Journal of Southeast Asian Studies 3 (1972), pp. 277-298; Mortimer, Indonesian Communism, pp. 413-441.
81.Pentru interpretări privind cauzele violenţei, vezi R. Cribb, „Unresolved Problems in the Indonesian Killings of 1965-1966", Asian Survey 42, 4 (2002), pp. 550-563. Pentru cifre, vezi ibid., pp. 558-559.
82.Rostow catre Johnson, 11 octombrie 1967, citat in O.A. Westad, The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times (Cambridge, 2005), p. 178

.Capitolul 10. STAGNAREA

l.K. Verdery, National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania (Berkeley, 1991), pp. 174-176.
2.Referitor la această schimbare ideologică, vezi François Fejtő, A History of the People's Democracies: Eastern Europe since Stalin, trad. D. Weissbort (Londra, 2001), pp. 76 ş.cl.
3.R. Stone, Satellites and Commisars. Strategy and Conflict in the Politics of Soviet-Bloc Trade (Princeton, 1996), pp. 30-31.
4.Vladimir Tismaneanu, Stalinism for All Seasons: a Political History of Romanian Communism (Berkeley, 2003), cap. 1.
5.Citat in M. Fischer, Nicolae Ceauşescu. A Study in Political Leadership (Londra, 1989), p. 85.
6.Fischer, Ceauşescu, p. 151, cap.7.
7.A. Gabanyi, „Nicolae Ceauşescu and his Personality Cult", în A. Gabanyi, The Ceauşescu Cult: Propaganda and Power Policy in Communist Romania (Bucureşti, 2000), p. 18.

8.A. Janos, East Central Europe in the Modern World. The Politics of the Borderlands from pre- to post-Communism (Stanford, 2000), p. 302.
9.D. Deletant, Ceauşescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965-1989 (Londra,'1995), pp. 154-156.
10.M. Vickers, The Albanians: A Modern History (Londra, 1995), p. 196.
11.P. Lendvai, Eagles in Cobwebs. Nationalism and Communism in the Balkans (Londra, 1969), p. 196.
12.A. Buzo, The Guerilla Dinasty: Politics ans Leadership in North Korea (Londra, 1999), p. 59.
13.Kim II Sung, On the Three Principles of National Unification (Phenian, 1972), p. 3.
14.Pentru o opinie care pune accentul pe stratificare, vezi H.-L. Hunter, Kim II- Song's North Korea (Westport, 1999), cap.l. Pentru un punct de vedere care scoate în evidenţă caracterul atotcuprinzător, vezi B. Cumings, „The Last Hermit", New Left Review 6 (2000).
15.Pentru aceste detalii din viaţa de zi cu zi, vezi Hunter, Kim Il-Song, pp. 173- 174.
16.Á. Horváth şi Á. Szakolczai, The Dissolution of Communist Power: the Case of Hungary (Londra, 1992), pp. 62-63.
17.B. Denitch, The Legitimation of a Revolution: the Yugoslav Case (New Haven, 1976), p. 94.
18.Deletant, Ceauşescu and the Securitate, pp. 212-216.
19.L. Siegelbaum, „The Faustian Bargain of the Soviet Automobile", in documentele PEECS No. 34 (Trondheim, 2008), p. I.
20.Citat in J. Zatlin, „The Vehicle of Desire: The Trabant, the Wartburg, and the End of the GDR", German History 15, 3 (1997), p. 358.
21.Ibid., p. 359.
22.M. Burawoy si J. Lukacs, The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism (Chicago, 1992), pp. 125-126.
23.Acesta este argumentul principal al economistului ungar Janos Kornai, Economics of Shortage (Amsterdam, 1980).
24.S. Goodman, „Soviet Computing and Technology Transfer: An Overview",
World Politics 31 (1979), p. 567.

25.S. Kotkin, Armageddon Averted. The Soviet Collapse, 1970-2000 (Oxford, 2000), pp. 63-64.
26.N. Shmelev, in S. Cohen si K. Van den Heuvel, Voices of Glasnost, Interviews with Gorbachev's Reformers (New York, 1989), p. 149.
27.J. Kopstein, The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945-1989 (Chapel Hill, 1997), p. 190.
28.P. Shelest, „On umel vesti apparatnie igri, a stranu zabrosil...", in I. Aksiutin, Brejnev: Materiali k Biografii (Moscova, 1991), p. 218.
29.Z. Mlynâr, Night Frost in Prague: the End of Humane Socialism, trad. P. Wilson (Londra, 1980), p. 86.
30.Kotkin, Armageddon Averted, p. 50.
31.Citat in Kopstein, Politics, p. 43.
32.Vezi ibid., cap. 2.
33.Mlynâr, Night Frost, p. 66.
34.G. Golan, Reform Rule in Czechoslovakia: the Dubcek Era, 1968-1969 (Cambridge, 1973), pp. 230-231.
35.Jaromir Navrâtil, The Prague Spring 1968: A National Security Archive Documents Reader, trad. M. Kramer şi alţii (Budapesta, 1998), pp. 20-22.
36.Mlynâr, Night Frost, pp. 82-86.
37.Ibid., p. 44.
38.J. Satterwhite, „Marxist Critique and Czechoslovak Reform", in R. Taras (ed.) The Road to Disillusion. From Critical Marxism to Postcommunism in Eastern Europe (Armonk, New York, 1992), pp. 115-134.
39.J. Piekalkiewicz, Public Opinion Polling in Czechoslovakia, 1968-69: Results and Analysis of Surveys Conducted during the Dubcek Era (New York, 1972).
40.A. Dubcek, Hope Dies Last. The Autobiography of Alexander Dubcek, trad. J. Hochman (Londra, 1993), p. 150.
41.Navrâtil, The Prague Spring, p. 67.
42.M. Kramer, „The Czechoslovak Crisis and the Brezhnev Doctrine", in C. Fink, P. Gassert si D. Junker (ed.), 1968: The World Transformed (Cambridge, 1998), pp. 121-145.
43.M. Kundera, „Prefatä" in J. Skvorecky, Mirakl (Paris, 1978), p. 4.
44.A. Brown, The Gorbachev Factor (Oxford, 1996), pp. 30-31, 41.

45.Citat in R. Tőkés, Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change, and Political Succesion, 1957-1990 (Cambridge, 1996), p. 72.
46.Kopstein, Politics, p. 81.
47.V. Bunce, „The Empire Strikes Back: The Evolution of the Eastern Bloc from a Soviet Asset to a Soviet Liability", International Organization 39 (1985), p. 20.
48.K. Poznanski, „Economic Adjustment and Political Forces: Poland since 1970", International Orgnization 40 (1986), p. 457.
49.Horváth si Szakolczai, The Dissolution of Communist Power.
50.Ibid., p. 110.
51.K. Jarausch, „Care and Coercion. The GDR as Welfare Dictatorship", in K. Jarausch (ed.), Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cultural History of the GDR (New York, 1999), cap. 3.
52.M. Raeff, The Well-ordered Police State: Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600-1800 (New Haven, 1983). Această paralelă este făcută de Horváth şi Szakolczai.
53.Xiaobo Lii si Elizabeth Perry, Danwei. The Changing Chinese Workplace in Historical and Comparative Perspective (Armonk, New York, 1997), pp. 169- 194.
54.1nterviuri de Andrew Walder in A. Walder, Communist Neo-Traditionalism. Work and Authority in Chinese Industry (Berkeley, 1986), p. 140.
55.Ibid., pp. 141-142.
56.A. Zinoviev, The Reality of Communism (Londra, 1985), p. 139.
57.V. Shlapentokh, Public and Private Life of the Soviet People: Changing Values in post-Stalin Russia (New York, 1989), p. 117.
58.Zinoviev, Reality, p. 139.
59.Shlapentokh, Public and Private, p. 118.
60.1nterviu citat in A. Yurchak, Everything was Forever, until It was No More. The Last Soviet Generation (Princeton, 2006), pp. 96-97.
61.Acest caz este descris in M. Fulbrook, The People's State: East German Society from Hitler to Honecker (New Haven, 2005), p. 239.
62.Burawoy si Lukacs, Radiant Past, pp. 40-42.

63.M. Haraszti, A Worker in a Worker's State: Piece-rates in Hungary, trad. M. Wright (Harmondsworth, 1977), pp. 88-89.
64.1nterviu in Walder, Communist Neo-Traditionalism, p. 176.
65.D. Kideckel, The Solitude of Collectivism: Romanian Villagers to the Revolution and Beyond (Ithaca, 1993), p. 130.
66.A. Zinoviev, The Yawning Heights, trad. G. Clough (Londra, 1979), pp. 186- 188.
67.Zinoviev, Reality, pp. 127, 65.
68.Horvath si Szakolczai, The Dissolution of Communist Power, p. 55.
69.S. Shirk, Competitive Comrades: Career Incentives and Student Strategies in China (Berkeley, 1982), p. 150.
70.Shlapentokh, Public and Private, pp. 165, 171; V. Shlapentokh, Love, Marriage and Frienship in the Soviet Union: Ideals and Practices (New York, 1984).
71.Haraszti, A Worker in a Worker's State, pp. 88-89.
72.Ibid.
73.Citat in A. Port, Conflict and Stability in the German Democratic Republic (Cambridge, 2007), p. 245.
74.D. Mason, Public Opinion and Political Change in Poland (Cambridge, 1985), p. 86.
75.D. Bahry, „Society Transformed? Rethinking the Social Roots of Perestroika", Slavic Review 52 (1993), p. 537.
76.Burawoy si Lukäcs, Radiant Past, p. 123.
77.Citat in Kideckel, Sollitude of Collectivism, p. 183.
78.M. Lampland, The Object of Labor: Commodification in Socialist Hungary (Chicago, 1995), pp. 335-336.
79.Vezi studiul in R. Tőkés, Murmur and Whispers: Public Opinion and Legitimacy Crisis in Hungary, 1972-1989 (Pittsburgh, 1997), p. 14.
80.Mason, Public Opinion, p. 63.
81.Blondinka za uglom (1983), regia V. Bortko.
82.Shlapentokh, Public and Private, p. 192.
83.Ibid., pp. 80-81.
84.Fulbrook, The People's State, pp. 230-231.
85.Tökés, Hungary's Negotiated Revolution, p. 139.
86.Yurchak, Everything was Forever, p. 201.
87.T. Ryback, Rock around the Bloc: a History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union (New York, 1990), p. 129.
88.Ibid., p. 146.
89.Yurchak, Everything was Forever, p. 215.

90.Citat in ibid., p. 234.
91.W. Burr (ed.), The Kissinger Transcript (New York, 1998), pp. 59-66

.Capitolul 11. APOGEUL

l.R. Balsvik, Haile Selassie's Students. The Intellectual and Social Background to Revolution, 1952-1977 (Lansing, Michigan, 1985), pp. 213-223.
2.„The Philosophy of the Fashion Show in the Era of Nationalism", broşură din martie 1968, citată in Balsvik, Students, p. 214.
3.Pentru acest episod, vezi Balsvik, Students, p. 216.
4.1bid., p. 202.
5.Vezi D. McAdam, Freedom Summer (Oxford, 1988).
6.Ibid., p. 4.
7.Citat in M. Rothschild, A Case of Black and White. Northern Volunteers and the Southern Freedom Summers, 1964-1965 (Westport, 1982), p. 181.
8.Citat in R. Fraser, 1968: A Student Generation in Revolt (New York, 1987), p. 79.
9.A. Marwick, The Sixties. Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States, c. 1958-c. 1974 (Oxford, 1998), pp. 486-489.
10.Citat in Fraser, 1968, p. 80.
11.T. Hecken si A. Grzenia, „Situationism", in M. Klimke si J. Scharloth (ed.), 1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956-1977 (New York, 2008), pp. 23-32.
12.Dark Star (ed.), Beneath the Paving Stones. Situationists and the Beach, May 1968 (Edinburgh, 2001), pp. 23-24.
13.H. Marcuse, One-Dimensional Man (Londra, 1991), pp. 21, XX.
14.Dr. Strangelove. Or How I Learned to Stop Worrying and Love the Bomb (1964), regia Stanley Kubrick.
15.2001. A Space Odyssey (1968), regia Stanley Kubrick. HAL, cu sinistrul lui „ochi" roşu, aminteşte de monştrii cu un singur ochi din Odiseea lui Homer, ciclopii.
16.Mario Savio, in A. Bloom si W. Breines (ed.), Takin' It to the Streets. A Sixties Reader (New York, 1995), pp. 111-112.
17.Gregory Calvert, in Bloom si Breines, Takin' It to the Streets, p. 126.
18.Wright Mills, in Bloom si Breines, Takin' It to the Streets.

19.Rayna Rap (SDS, University of Michigan), citat in Fraser, 1968, p. 88.
20.C. Wilkerson, Flying Close to the Sun (New York, 2007), pp. 115-116.
21.Citat in K. Sale, SDS (New York, 1973), p. 391.
22.M. Berg, „1968: A Turning Point in American Race Relations?", in C. Fink, P. Gassert si D. Junker (ed.), 1968: The World Transformed (Cambridge, 1998), p. 407.
23.S. Carmichael, Stokely Speaks. From Black Power to Pan-Africanism (Chicago, 2007), p. 93.
24.Anthony Barnett, citat in Fraser, 1968, p. 88.
25.George Ball, citat in F. Logevall, Choosing War: The Lost Chance for Peace and the Escalation of War in Vietnam (Berkeley, 1999), p. 291.
26.Peter Tautfest, citat in Fraser, 1968, p. 152.
27.Citat în G. Herring, „Tet and the Crisis of Hegemony", în Fink şi alţii, 1968, p. 48.
28.G.R. Horn, The Spirit of '68: Rebellion in Western Europe and North America, 1956-1976 (Oxford, 2007), pp. 228-231.
29.A. Glyn, Capitalism Unleashed: Finance, Globalization and Welfare (Oxford, 2007), p. 10.
30.Citat în M.H. Little, America's Uncivil Wars (New York, 2006), p. 254.
31.Horn, Spirit of '68, pp. 158-160; A. Belden Fields, Trotskyism and Maoism. Theory and Practice in France and the United States (New York, 1988), cap. 3.
32.J. Bourg, From Revolution to Ethics. May 1968 and Contemporary Thought (Montréal, 2007), p. 51.
33.D. Singer, Prelude to Revolution. France in May 1968 (Londra, 1970), p. 57.
34.Monty Python's Life of Brian (1979), regia Terry Jones.
35.Horn, Spirit of ,68, pp. 162-163.
36.Wilkerson, Flying Close to the Sun, p. 257.
37.M. Klimke şi J. Scharloth, „Terrorism", în Klimke şi Scharloth, 1968 in Europe, pp. 270-271.
38.S. Aust, The Baader-Meinhof Group: The Inside Story of a Phenomenon (Londra, 1987), p. 38.
39.D. Hauser, „Terrorism in Europe", in Klimke şi Scharloth, 1968 in Europe, p. 272.

40.Susanna Ronconi, citată în D. Novelli şi N. Tranfaglia, Vite Sospese: le generazioni del terrorismo (Milano, 1988), p. 114. Vezi şi A. Jamieson, „Identity and Morality in the Italian Red Brigades", in Terrorism and Political Violence 2, 4 (1990), p. 511.
41.A. Jamieson, „Entry, Discipline and Exit in the Italian Red Brigades", Terrorism and Political Violence 2, 1 (1990), p. 2.
42.B. Silver, Forces of Labour. Workers' Movements and Globalization since 1870 (Cambridge, 2005), pp. 52-53.
43.L'Humanite, 9 iulie 1968.
44.C. Marighella, Manual of Urban Guerilla, trad. G. Hanrahan (Chapel Hill, 1985), p. 1.
45.Vezi R. Gott, Guerilla Movements in Latin America (Oxford, 2008), pp. 494- 495; D. James, Resistance and Integration, Pesonism and the Argentine Working Class, 1946-1976 (Cambridge, 1976); A. Labrousse, The Tupamaros (Harmondsworth, 1973).
46.S.B. Liss, Marxist Thought in Latin America (Berkeley, 1984), p. 159.
47.The Church in the Present Day Transformation of Latin America in the Light of the Council, vol. 2 (Washington DC, 1979).
48.M. Pérez-Stable, The Cuban Revolution. Origins, Course and Legacy (New York, 1999), pp. 116-120.
49.A. Cabral, Revolution in Guinea. An African People's Struggle (Londra, 1974), p. 87.
50.First Solidarity Conference of the Peoples of Africa, Asia and Latin America. Proceedings (Havana, 1966), p. 166.
51. Pentru legăturile cu partidele comuniste europene, vezi D. Ottaway şi M. Ottaway, Afrocommunism (New York, 1981), pp. 30-35. Referitor la studenţi şi la legăturile Occidentului cu Etiopia, vezi R. Balsvik, „The Ethiopian Students Movement in the 1960s: Challenges and Responses", Proceedings of the Seventh International Conference of Ethiopian Studies (Lund, 1982), pp. 491-509.
52.Cabral, Revolution in Guinea, p. 82.
53.P. Chabal, Amilcar Cabral: Revolutionary Leadership and People's War (Cambridge, 1983), pp. 167-172.
54.Vezi Ottaway şi Ottaway, Afrocommunism, pp. 25-30.
55.Pentru gândirea lor, vezi O.A. Westad, The Global Cold War (Cambridge, 2005), pp. 204-206; K. Brutents, Sovremennie

natsionalino-osvoboditelinie revoliuţii (Nekotorie voprosi teorii) (Moscova, 1974).
56.H. Cobban, The Palestinian Liberation Organization: People, Power and Politics (Cambridge, 1984), cap. 3.
57.C. Andrew si V. Mitrokhin, The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West (Londra, 1999), pp. 143-144.
58.F. Halliday, „The People's Democratic Republic of Yemen: The «Cuban» Path in Arabia", in G. White, R. Murray si C. White (ed.), Revolutionary Socialist Development in the Third World (Brighton, 1983), pp. 37-42.
59.M. Ram, Maoism in India (New York, 1971), cap. 2.
60.A. Isaacman şi B. Isaacman, Mozambique: From Colonialism to Revolution, 1900-1982 (Boulder, 1983), pp. 98-99; M. Hall şi T. Young, Confronting Leviathan, Mozambique since Independence (Londra, 1997), pp. 62-68.
61.Pentru asemănări şi deosebiri cu războiul popular maoist, vezi T. Henriksen, „People's War in Angola, Mozambique and Guinea-Bissau", Journal of Modern African Studies 14 (1976), pp. 377-399.
62.Ibid., pp. 382-383.
63.Referitor la Guineea, pentru opinii pozitive asupra PAIGC, vezi Lars Rudebeck, Guinea-Bissau. A Study of Political Mobilization (Uppsala, 1974). Pentru păreri negative, vezi M. Dhada, Warriors at Work, How Guinea Really was Set Free (Niwot, Colorado, 1993).
64.1. Brinkman, „War, Witches and Traitors: Cases form the MPLA's Eastern Front in Angola (1966-1975)", Journal of African History 44 (2003), pp. 303- 325.
65.Isaacman şi Isaacman, Mozambique, p. 86.
66.M. Anne Pitcher, Transforming Mozambique. The Politics of Privatization, 1975-2000 (New York, 2002), pp. 28-37.
67.Citat in R. Dallek, Nixon and Kissinger. Partners in Power (Londra, 2007), pp. 228.
68.Pentru gândirea partidului, vezi Westad, Global Cold War, pp. 202-203; referitor la gândirea militară şi în afacerile externe, vezi V.M. Zubok, A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev (Chapel Hill, 2007), p. 249.
69.P. Sigmund, The Overthrow of Allende and the Politics of Chile, 1964-1976 (Pittsburgh, 1977), cap. 13.
70.J. Haslam, The Nixon Administration and the Death of Allende's Chile: a Case of Assisted Suicide (Londra, 2005), cap. 7; P.

Kornbluh, The Pinochet File: A Declassified Dossier in Atrocity and Accountability (New York, 2003).
71.Zubok, Failed Empire, p. 249.
72.Referitor la armată, vezi D. Porch, The Portuguese Armed Forces and the Revolution (Londra, 1977).
73.P. Pinto, „Urban Social movements and the Transition to Democracy in Portugal, 1974-1976", Historical Journal 51 (2008), pp. 1025-1046; Nancy G. Bermeo, The Revolution within the Revolution: Workers' Control in Rural Portugal (Princeton, 1986).
74.Pinto, „Urban Social Movements", p. 1025.
75.M. Couto, „The Secret Love of Deolinda", in Couto, Everyman is a Race, trad. D. Brookshaw (Protsmouth, New Hampshire, 1994), p. 112.
76.Pentru comparaţii între marxismul sovietic şi marxismul african, vezi M. Ottaway, „Soviet Marxism and African Socialism", Journal of Modern African Studies 16, 3 (1978), pp. 477-485.
77.Machel, 18 noiembrie 1976, citat în Hali şi Young, Confronting Leviathan, pp. 76, 67.
78.Hall şi Young, Confronting Leviathan, p. 102.
79.J. Coelho, „State Resettlement Policies in post-Colonial Rural Mozambique: The Impact of the Communal Village Programme on Tete Province, 1977-1982", Journal of Southern African Studies 24 (1988), pp. 61-91.
80.D. Birmingham, „Angola", în P. Chabal (ed.), A History of Lusophone Africa (Londra, 2002), pp. 152-153.
81.H. Tuma, The Case of the Socialist Witchdoctor and Other Stories (Oxford, 1993), p. 8.
82.Balsvik, Students, p. 133.
83.B. Zewde, A History of Modern Ethiopia, 1855-1991 (Oxford, 2001), p. 222.
84.1bid., pp. 149-150.
85. Balsvik, Students, p. 294.
86. Citat in Dawit Wolde Giorgis, Red Tears. War, Famine and Revolution in Ethiopia (Trenton, New Jersey, 1989), p. 11.
87. R. Lefort, Ethiopia: An Heretical Revolution?, trad. A. Berret (Londra, 1983), p. 276.
88. Zewde, Modern Ethiopia, p. 249.
89. Lefort, Ethiopia, p. 278.

90. Pentru această opinie despre Mengistu, vezi D. Donham, Marxist Modern. An Ethnographic History of the Ethiopian Revolution (Berkeley, 1999), pp. 129- 130; Dawit, Red Tears, pp. 30-31.
91. A. Tiruneh, The Ethiopian Revolution, 1974-1987 (Cambridge, 1993), p. 79.
92.Donham, Marxist Modern, p. 29.
93.Raport către Misiunea USAID în Etiopia, 1976.
94.Lefort, Ethiopia, p. 278.
95.Vezi M. Ezra, Ecological Degradation, Rural Poverty, and Migration in Ethiopia. A Contextual Analysis (New York, 2001).
96.F. Bizot, The Gate, trad. E. Cameron (Londra, 2004).
97.Ibid., p. 119.
98.Ibid., p. 116.
99.Ibid., p. 117.
100.Ibid., p. 115.
101.D.P. Chandler, Brother Number One: A Political Biography of Pol Pot, ediţie revizuită (Boulder, 1999), pp. 8-9, 37.
102.F. Debré, Cambodge: La Révolution de la forêt (Paris, 1976), p. 82.
103.1nterviu cu Soth Polin, citat in Chandler, Brother Number One, p. 52.
104.Pol Pot, „Abbreviated History Lesson on the History of the Kampuchean Revolutionary Movement Led by the Communist Party of Kampuchea" (la începutul lui 1977), în D. Chandler, B. Kiernan şi C. Boua (ed.), Pol Pot Plans the Future (New Haven, 1988), pp. 218-219.
105.Vezi, de exemplu, F. Ponchaud, „Social Change in the Vortex of Revolution", in K. Jackson (ed.), Cambodia 1975-1978: Rendezvous with Death (Princeton, 1989), pp. 170 s.cl.
106.Bizot, The Gate, p. 110.
107.B. Kiernan, „Enver Pasha and Pol Pot: A Comparison between the Armenian and Cambodian Genocides", in Proceedings of the International Conference on the „Problems of Genocide" (Cambridge, Massachusetts, 1997), pp. 56-57.
108.P. Short, Pol Pot: The History of a Nightmare (Londra, 2004), p. 337.
109.J.-L. Margolin, „Cambodia. The Country of Disconcerting Crimes" în S. Courtois şi alţii, The Black Book of Communism:

Crimes, Terror, Repression (Cambridge, Massachusetts, 1999), p. 626.
110.110. Pentru opinii diferite, vezi K. Jackson, „Introducere", în Jackson (ed.), Cambodia, pp. 9, 11; M. Vickery, „Democratic Kampuchea: Themes and
Variations", in D. Chandler si B. Kiernan (ed.), Revolution and Its Aftermath in Kampuchea: Eight Essays (New Haven, 1983), p. 131.
111.Citat in B. Kiernan, The Pol Pot Regime: Race, Power and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975-1979 (New Haven, 1996), p. 62.
112.Vezi Short, Pol Pot, p. 287.
113.A. Hinton, „Why Did You Kill? The Cambodian Genocide and the Dark Side of Face and Honor", The Journal of Asian Studies 57 (1998),p. 110.
114.Chandler şi alţii, Pol Pot Plans the Future, p. 158.
115.S. Heder, Kampuchean Occupation and Resistance (Bangkok, 1980), p. 6.
116.Citat in Chandler, Brother Number One, p. 115.
117.D. Pran, Children of Cambodia's Killing Fields. Memoirs of Survivors (New Haven, 1997), p. 131.
118.Margolin, „Cambodia", p. 626.
119.Chandler şi alţii, Pol Pot Plans the Future, p. 183.
120.Pentru estimări mai mari, vezi M. Sliwinsky, Le Génocide Khmer Rouge: Une analyse démographique (Paris, 1995). Pentru numărul morţilor, vezi Margolin, „Cambodia", pp. 588-591.
121.Hinton, „Why Did You Kill?", pp. 113, 118.
122.A. Hyman, Afghanistan under Soviet Domination, 1964-1991 (Londra, 1992), pp. 92-98.
123.Pentru gândirea sovietică, H. Bradsher, Afghan Communism and Soviet Intervention (Oxford, 2000), cap. 3; Westad, Global Cold War, pp. 299-326.
124. Silvio Pons, „Meetings between the Italian Communist party and the Communist Party of the Soviet Union, Moscow and Rome, 1978-1980", Cold War History 3 (2002), pp. 157-166.
125.The Economist, 20 decembrie 1978.

Capitolul 12. REVOLUŢIILE ÎNGEMĂNATE

l.D. Remnick, Lenin's Tomb. The Last Days of the Soviet Empire (Londra, 1994), p. 156.

2.Citat in M. Leffler, For the Soul of All Mankind, The United States, the Soviet Union and the Cold War (New York, 2007), p. 385.
3.Ibid., p. 394.
4.D. Reynolds, Summits. Six Meetings That Shaped the Twentieth Century (Londra, 2007), p. 360.
5.M. Gorbaciov, Memoirs (Londra, 1997), p. 489.
6.Liu Binyan, People or Monsters? And Other Stories and Reportage from China after Mao, ed. P. Link (Bloomington, 1983), pp. 11-68.
7.R. Baum, Burying Mao: Chinese Politics in the Age of Deng Xiaoping (Princeton, 1994), p. 8.
8.S. Shirk, The Political Logic of Economic Reform in China (Berkeley, 1993), cap. 10.
9.W. Jenner si D. Davin (ed.), Chinese Lives (Londra, 1986), pp. 8-9, 13.
10.L. Zhang si C. Macleod (ed.), China Remembers (Oxford, 1999), p. 5.
11.People's Daily, 3 august 2006.
12.A. Yurchak, Everything was Forever, until It was No More. The Last Soviet Generation (Princeton, 2006), p. 113.
13.Ibid., pp. 96-97.
14.1bid.
15.R. Tőkés, Murmur and Whispers: Public Opinion and Legitimacy Crisis in Hungary, 1972-1989 (Pittsburgh, 1997), pp. 37-39.
16.Ibid., p. 56.
17.D. Bahry, „Society Transformed? Rethinking the Social Roots of Perestroika", Slavic Review 52 (1993), pp. 516-517.
18.D. Mason, Public Opinion and Political Change in Poland (Cambridge, 1985), pp. 63-64.
19.H. Merskey si B. Shafran, „Political Hazards in the Diagnosis of «Sluggish Schizophrenia»", British Journal of Psychiatry 148 (1986), p. 253.
20.M. Fulbrook, The People's State: East German Society from Hitler to Honecker (New Haven, 2005), pp. 241-242.
21.Intervievat in B. Miller, Narratives of Guilt and Compliance in Unified Germany: Stasi Informers and Their Impact on Society (Londra, 1999), pp. 67- 68.
22.Citat in Miller, Narratives of Guilt, pp. 43-44.
23.Citat in ibid., p. 101.

24.Vezi Yurchak, Everything was Forever, pp. 107-108.
25.Bahry, „Society Transformed?", p. 539.
26.Tôkés, Murmur and Whispers, p. 56.
27.Vezi, de exemplu, J. Kopstein, The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945-1989 (Chapel Hill, 1997), pp. 122-129.
28.A. Tipko citat in M. Ouimet, The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy (Chapel Hill, 2003), pp. 252-253.
29.M. Ellman si V. Kontorovich (ed.), The Destruction of the Soviet Economic System: an Insider's History (Armonk, New York, 1998), p. 173.
30.Referitor la deziluzia acestui grup, vezi O. Westad, „How the Cold War Crumbled", in S. Pons si F. Romero (ed.), Reinterpreting the End of the Cold War. Issues, Interpretations, Periodizations (Londra, 2005), p. 76. Vezi si A. Brown, Seven Years That Changed the World: Perestroika in Perspective (Oxford, 2007), pp. 172-173.
31.A. Iakovlev, Sumerki (Moscova, 2003), p. 354.
32.Mason, Public Opinion, p. 45.
33.Ibid., p. 82.
34.Acest argument, evidenţiind importanţa Bisericii, mai mare decât a clasei muncitoare sau a societăţii civile, îi aparţine lui M. Osa, Solidarity and Contention: Networks of Polish Opposition (Minneapolis, 2003).
35.Citat in ibid., p. 136.
36.A. Glyn, Capitalism Unleashed: Finance, Globalization, and Welfare (Oxford, 2007), p. 22.
37.Vezi P. Buhle, Marxism in the United States: Remapping the History of the American Left (Londra, 1987), pp. 206-210.
38.D. Patinikin, Essays on and the Chicago Tradition (Durham, Carolina de Nord, 1981), p. 4.
39.J. Kirkpatrick, Dictatorships and Double Standards; Rationalism and Reason in Politics (Washington, DC, 1982).
40.R. Brenner, The Boom and the Bubble: the US in the World Economy (Londra, 2002), p. 35.
41.G. Arrighi, „The World Economy and the Cold War, 1970-1990", în curs de apariţie în The Cambridge History of the Cold War, p. 22.
42.Ibid., p.16.
43.1. Zloch-Christy, Debt Problems of Eastern Europe (Cambridge, 1987), p. 38.

44.S. Woodward, Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War (Washington DC, 1995), cap. 3.
45.Vezi C. Andrew si V. Mitrokhin, The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West (Londra, 1999), p. 686.
46.G. Ekiert, The State against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe (Princeton, 1996), pp. 243-244, 247.
47.Quimet, Rise and Fall, pp. 249-250.
48.Baibakov către Schürer, citat in Kopstein, Politics of Economic Decline, pp. 93-94.
49.Red Dawn (1984), regia John Milius.
50.R. Reagan, discurs rostit în Parlamentul Britanic, 8 iunie 1982. http://www.reagan.utexas.edu/search/speeches/speechs_srch.html.
51.R. Reagan, sesiune de întrebări şi răspunsuri cu elevii de liceu, 25 martie 1983,
http://www.reagan.utexas.edu/archives/speeches/1983/
32583c.html
52.Pentru acest subiect, vezi I. Molloy, Rolling Back Revolution: The
Emergence of Low Intensity Conflict (Londra, 2001), p. 20.
53.C. Krauthammer, „The Poverty of Realism", The New Republic, 17 februarie 1986, p. 15.
54.Psychological Operations in Guerilla Warfare (1983),
http://www.freewebs.com.moeial/CIAs%20Psychological%20
Operations%20in%Guerilla%20Warfare.pdf.
55.E. Wood, Insurgent Collective Action and Civil War in El Salvador (Cambridge, 1993).
56.T. Walker, Nicaragua. Living in the Shadow of the Eagle (Boulder, 2003), p. 56.
57.J. Ciment, Angola and Mozambique: Postcolonial Wars in Southern Africa (New York, 1997), p. 87.
58.Citat in J. Pérsico, Casey. From the OSS to the CIA (New York, 1990), p. 226.
59.B. Fischer, „The Soviet-American War Scare of the 1980s", International Journal of Intelligence (toamna 2006), pp. 480-517.
60.Pentru diferite opinii privind importanţa SDI, vezi Ellman şi Kontorovich,
Destruction, pp. 55-64.
61.M.I. Gerasev, citat in ibid., p. 65.

62.Iakovlev, Sumerki, pp. 394-395.

63.Ibid., p. 395. 64.1bid., p. 394.

65. Ellman si Kontorovich, Destruction, pp. 269-270; V. Boldin, Ten Years That Shook the World; The Gorbachev Era as Witnessed by His Chief of Staff, trad. E. Rossiter (New York, 1994), p. 114.
66. A. Cerniaev, Sestilet s Gorbachevim: po dnevnikovim zapisiam (Moscova, 1993), p. 8.
67. M. Gorbaciov, Zhiznii reformi (Moscova, 1995), vol. i, p. 208.
68. A. Iakovlev, Gorkaia ceasa (Yaroslavli, 1994), pp. 205-212.
69. B.A. Fischer, The Reagan Reversal: Foreign Policy and the End of the Cold War (Columbia, 1997), pp. 102-143.
70.A. Brown, The Gorbachev Factor (Oxford, 1996), pp. 115-117.
71.M. Gorbaciov, „Raport în plenul Comitetului Central al CPSU, 6 ianuarie 1989", Current Digest of Soviet Press 41 (1989), p. 1.
72.Aleksandr Iakovlev, in S. Cohen si K. Van den Heuvel, Voices of Glasnost. Interviews with Gorbachev's Reformers (New York, 1989), p. 39.
73.Ţipko, în Ellman şi Kontorovich, Destruction, p. 181.
74.A. Ţipko, „Istoki stalinizma", Nauka i jizni 11-12 (1988), 1-2 (1989).
75.N. Zarafsan, in R. MacKay, Letters to Gorbachev: Life in Russia through the Postbag of Argument! i Fakti (Londra, 1991), p. 173.
76.Tokes, Murmurs and Whispers, p. 48.
77.Ellman şi Kontorovich, Destruction, p. 38.
78.D. Slejska, J. Herzmann a kolektiv, Sondy do verejneho mineni (Jaro 1968, Podzim 1989) (Praga, 1990), p. 54
79.Pentru o apărare a modelului chinez, vezi, de exemplu, P. Nolan, China's Rise, Russia's Fall (Basingstoke, 1995).
80.S. Solnick, Stealing the State: Control and Collapse in Soviet Institutions (Cambridge, Massachusetts, 1998).
81.P. Kenney, A Carnival of Revolution: Central Europe 1989 (Princeton, 2002), pp. 161-162.
82.Ibid., pp. 12-13.
83.Citat în ibid., p. 141.
84.C. Maier, Dissolution. The Crisis of Communism and the End of East Germany (Princeton, 1997), p. 156.

85.M. Fulbrook, Anatomy of a Dictatorship. Inside the GDR, 1949-1989 (Oxford, 1995), pp. 259-260.
86. Pentru mai marea implicare a muncitorilor din Polonia comparativ cu RDG, vezi L. Fuller, Where Was the Working Class? Revolution in East Germany (Urbana, Illinois, 1999).
87. Citat in O.A. Westad, The Global Cold War (Cambridge, 2005), p. 382.
88. J. Hough, The Logic of Economic Reform in Russia (Washington DC, 2001), p. 366.
89. A. Knight, Spies without Cloaks: The KGB Successors (Princeton, 1996), pp. 12-37.

90. Woodward, Balkan Tragedy, pp. 127-128.

91. A. Nathan şi P. Link (ed.), The Tienamen Papers (Londra,

2001), p. xxxvii. 92.Ibid., p. 163.

93.Ibid., p. 143.

94.Gorbachev, Memoirs, p. 490.

95.Nathan si Link, Tiananmen Papers, p. 173.
96.Su Xiaokang si Wang Luxiang, Deathsong of the River: a Reader's Guide to the Chinese TV Series, trad. R. Bodman (Ithaca, 1991), p. 221.

97.R. Baum, Reform and Reaction in post-Mao China: the Road to Tienanmen (New York, 1991), p. 456

.Epilog. Roşu, portocaliu, verde... şi roşu?

l.Lin Jinhui, 28 septembrie 2002, http://www.china.org.cn/english /2002/Sep/44589.htm. Vezi şi K. Louie, Theorizing Chinese Masculinity (Cambridge, 2002), p. 58.
2.D. Yergin si J. Stanislaw, The Commanding Heights: the New Reality of Economic Power (New York, 1998), p. 137.
3.T. Friedman, „Senseless in Seattle II", New York Times, 8 decembrie 1999. Pentru alte exemple, vezi Frank, One Market under God, pp. 61-68.
4.F. Fukuyama The End of History and the Last Man (Londra, 1992), pp. 66-69, 206-207.
5.Wall Street Journal, 26 mai 2000. Pentru aceste teme, vezi T. Frank, One Market under God. Extreme Capitalism, Market Populism, and the End of Economic Democracy (Londra, 2000), cap.l.
6.R. Brenner, The Boom and the Bubble: the US in the World Economy (Londra, 2002), p. 43.
7.J. Hellman, „Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions", World Politics 50 (1998), p. 209.
8.Ibid., pp. 223-224.
9.J. Stiglitz, Globalization and Its Discontents (Londra, 2002), p. 157.
10.Pentru acest subiect, vezi P. Reddaway şi D. Glinski, The Tragedy of Market Reforms. Market Bolshevism against Democracy (Washington DC, 2001), pp. 252-255.
U.S. Shirk, The Political Logic of Economic Reform in China (Berkeley, 1993), cap. 3.
12.H. Wu, Laogai. The Chinese Gulag (Boulder, 1992).
13.S. Shirk, China. Fragile Superpower (Oxford, 2007), p. 48.
14.D. Bell, China's New Confucianism. Politics and Everyday Life in a Changing Society (Princeton, 2008), cap. 1.
15.Minxin Pei, China's Trapped Transition: the Limits of Developmental Autocracy (Cambridge, Massachusetts, 2006), pp. 191-196.
16.V. Bunce şi S. Wolchik, „International Diffusion and Postcommunist Electoral Revolutions", Communist and Postcommunist Studies 3 (2006),

pp. 283-284; M. Beissinger, „Structure and Example in Modular Political Phenomena: The Diffusion of Bulldozer/Rose/Orange/Tulip Revolutions", Perspectives on Politics 5 (iunie 2007), pp. 259-276.
17.K. Collins, „The Logic of Clan Politics. Evidence from the Central Asian Trajectories", World Politics 56 (2004), pp. 224-261.
18.A. Buzo, „The Guerilla Dynasty: Politics from the Central Asian Trajectories", World Politics 56 (2004), pp. 224-261.
19.S. Eckstein, Back from the Future: Cuba under Castro (Princeton, 1994), pp. 233-237.
20.Citat in O. Starn, „Maoism in the Andes. The Communist Party of Peru - Shining Path, and the Refusal of History", Journal of Latin American Studies 27 (1991), p. 399.
21.Ibid., p. 409.
22.J. Nochlin, Vanguard Revolutionaries in Latin America (Boulder, 2003), p. 63.
23.C. McClintock, „Peru's Sendero Luminoso Rebellion. Origins and Trajectory", in S. Eckstein (ed.), Power and Popular Protest. Latin American Social Movements (Berkeley, 2001), p. 83.
24.Starn, „Maoism", p. 416.
25.A. Vanaik, „The New Himalayan Republic", New Left Review, 49 (2008), p. 63.
26.M. Mohanty, „Challenges of Revolutionary Violence. The Naxalite Movement in Perspective", Economic and Political Weekly, 22 iulie 2006.
27.C. Sreedharan, „Karl and the Kalashnikov", http://www.rediff.com/news/1998/aug/25pwg.htm, 25 august 1998.
28.Pentru acest aspect, vezi N. Henck, Subcommander Marcos. The Man and the Mask (Durham, Carolina de Nord, 2007), pp. 365-366.
29.1nterviu cu G. Marquez si R. Pombo, „The Punch Card and the Hour Glass", New Left Review (mai-iunie 2002), p. 70.
30.B. Brecht, „To Those Born Later", trad. J. Willett, R. Manheim si E. Fried, in P. Forbes, Scanning the Century. The Penguin Book of the Twentieth Century in Poetry (Londra, 2000), pp. 55-57.
31.P. Neruda, Memoirs (Londra, 1976), pp. 332-333.

32.T. Paterson, „A Harsh Lesson for Germany, Courtesy of Its Socialist Past", Independent, 22 octombrie 2008

.Bibliografie selectivă

Introducere. 1789-1889-1989

S. Courtois şi alţii, The Black Book of Communism (Cambridge, Massachusetts, 1999), traducere: Cartea neagră a comunismului. Crime. Teroare. Represiune (Editura Humanitas, Bucureşti, 1998).

M. Dreyfus şi alţii, Le Siècle des communismes (Paris, 2000).

F. Furet, The Passing of an Illusion (Chicago, 2004).

K. Jowitt, New World Disorder. The Leninist Extinction (Berkeley,

1992). L. Kolakowski, Main Currents of Marxism (Oxford, 1978). W.

Laqueur, The Dream That Failed (Oxford, 1994).

G. Lichtheim, A Short History of Socialism (Londra, 1975). M.

Malia, The Soviet Tragedy (New York, 1994).

R. Pipes, Communism (Londra, 2002).
D. Sasoon, One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century (Londra, 1997).

R. Service, Comrades: a World History of Communism (Londra,

2007). A. *Walicki, Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom*

(Stanford, 1995).

Prolog. Creuzetul clasic

K. Baker, Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century (Cambridge, 1990).
D. Bell, The Cult of Nation in France. Inventing Nationalism, 1680-1800 (Cambridge, Massachusetts, 2001).

A. Forrest, The Soldiers of the French Revolution (Durham, Carolina de Nord, 1990).
J. Hardman, Robespierre (Londra, 1999).
P. Higgonet, Goodness Beyond Virtue. Jacobins during the French Revolution (Cambridge, Massachusetts, 1998).
L. Hunt, Politics, Culture, and Class in the French Revolution (Londra, 1986).
D. Jordan, The Revolutionary Career of Maximilien Robespierre (Londra, 1985).
C. Lucas (ed.), The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture. Vol. 2: The Political Culture of the French Revolution (Oxford, 1998).
J. Lynn, The Bayonets of the Republic: Motivation and Tactics in The Army of Revolutionary France, 1791-1794 (Urbana, 111.).
M. Ozouf, Festivals and the French Revolution (Cambridge, Massachusetts, 1988).
R. Rose, Gracchus Babeuf: the First Revolutionary Communist (Stanford, 1978).
W. Sewell, A Rethoric of Bourgeois Revolution. The Abbé Sièyes and What is the Third Estate? (Durham, Carolina de Nord, 1994).
J. Shklar, Men and Citizens: a Study of Rousseau's Social Theory (Cambridge, 1969).

Capitolul 1. Un prometeu german

F. Andreucci, „The Diffusion of Marxism in Italy during the Late Nineteenth Century", in R. Samuel si G. Stedman Jones (ed.), Culture, Ideology and Politics: Essays for Eric Hobsbawn (Londra, 1982).
J. Beecher, Charles Fourier: The Visionary and His World (Berkeley, 1986).
C. Cahm, Kropotkin and the Rise of Revolutionary Anarchism, 1872-1886 (Cambridge, 1989).
L. Derfler, Paul Lafargue and the Founding of French Marxism, 1842-1882 (Cambridge, Massachusetts, 1991).
G. Duveau, 1848: The Making of a Revolution, trad. A. Carter (Londra, 1967).
J. Ehrenberg, Proudhon and His Age (Atlantic Highlands, New Jersey, 1996).
G. Eley, Forging Democracy. The History of Left in Europe, 1850-2000 (New York, 2002).

R. Fletcher, Revisionism and Empire. Socialist Imperialism in Germany, 1897- 1914 (Londra, 1984).
F. Furet, Marx and the French Revolution (Chicago, 1988).
R.G. Garnett, Co-operation and the Owenite Socialist Communities in Britain, 1825-45 (Manchester, 1987).

D. Geary, European Labour Protest, 1848-1939 (Londra, 1981). D.

Geary, Karl Kautsky (Manchester, 1987).

D. Geary (ed.), Labour and Socialist Movements in Europe before 1914 (Oxford, 1989).
A. Gilbert, Marx's Politics. Communists and Citizens (Oxford, 1981).
H. Goldberg, The Life of Jean Jaurès (Madison, 1962).
R. Gould, Insurgent Identities: Class, Communities and Protest from 1848 to the Commune (Chicago, 1995).
L. Haimson §i C. Tilly (ed.), Strikes, Wars and Revolutions in an International Perspective. Strike Waves in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries (Cambridge, 1989).
S. Hanson, Time and Revolution. Marxism and the Design of Soviet Institutions (Chapel Hill, 1997).
J.F.C. Harrison, Robert Owen and the Owenites in Britain and America: The Quest for the New Moral World (Londra, 1969).
E. J. Hobsbawm (ed.), The History of Marxism (Brighton, 1982).
R.N. Hunt, The Political Ideas of Marx and Engels (2 vol.) (Pittsburgh, 1974).
C. H. Johnson, Utopian Communism in France: Cabet and the Icarians, 1839- 1851 (Ithaca, 1974).
I. Katznelson §i A.R. Zolberg (ed.), Working-Class Formation: Nineteenth Century Patterns in Western Europe and the United States (Princeton, 1986).
V. Lidtke, The Alternative Culture: Socialist Labor in Imperial Germany (New York, 1985).
V.L. Lidtke, The Outlawed Party: Social Democracy in Germany, 1878-1890 (Princeton, 1966).
D. Lovell, From Marx to Lenin. An Evaluation of Marx's Responsability for Soviet Authoritarianism (Cambridge, 1984).
D. McLellan, Karl Marx: a Biography (Londra, 1995).

F. E. Manuel, The New World of Henri Saint-Simon (Cambridge, Massachusetts, 1962).
F.E. Manuel, The Prophets of Paris (Cambridge, Massachusetts, 1962).
F. E. Manuel §i F.P. Manuel, Utopian Thought in the Western World (Oxford, 1979).
J.E. Miller, From Elite to Mass Politics. Italian Socialism in the Giolittian Era, 1900-1914 (Kent, Ohio, 1990).
M.A. Miller, Kropotkin (Chicago, 1976).
S. Miller §i H. Potthoff, A History of German Social Democracy from 1848 to the Present, trad. J.A. Underwood (Leamington Spa, 1986).
R. Morgan, The German Social Democrats and the First International, 1864- 1872 (Cambridge, 1965).

J. Rougerie, Le Procès des Communards (Paris, 1971). M.

Salvadori, Karl Kautsky (Londra, 1979).

W. Sewell, Work and Revolution in France: the Language of Labor from the Old Regime to 1848 (Cambridge, 1980), cap. 9.
A.B. Spitzer, The Revolutionary Theories of Louis Auguste Blanqui (New York, 1957).
G. P. Steenson, After Marx, before Lenin: Marxism and Socialist Working-Class Parties in Europe, 1884-1914 (Pittsburgh, 1991).
G.P. Steenson, „Not One Man! Not One Penny!" German Social-Democracy, 1863-1914 (Pittsburgh, 1981).
M. Steger, The Quest for Evolutionary Socialism. Eduard Bernstein and Social Democracy (Cambridge, 1977).
V.K. Steven, Between Marxism and Anarchism: Benoît Malon and French Reformist Socialism (Berkeley, 1992).
R. Stuart, Marxism at Work: Ideology, Class and French Socialism during the Third Republic (Cambridge, 2002).
Keith Taylor, (ed.), Henri Saint-Simon (1760-1825): Selected Writings on Science, Industry and Social Organization (Londra, 1975).
F. van Holthoon §i M. Van der Linden (ed.), Internationalism in the Labour Movement, 1830-1940 (Leiden, 1988).

K.S. Vincent, Pierre-Joseph Proudhon and the Rise of French Republican Socialism (New York, 1984).
A. Walicki, Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom (Stanford, 1995).
E. Weitz, Creating German Communism 1890-1990: From Popular Protests to Socialist State (Princeton, 1997).

Woodcock, Anarchism: A History of Libertarian Ideas and Movements (Harmondsworth, 1975)

.Capitolul 2. CĂLĂREŢII DE ARAMĂ

A. Ascher, The Revolution of 1905 (2 vol.) (Stanford, 1988, 1992).
S.H. Baron, Plekhanov: The Father of Russian Marxism (Londra, 1963).
V. Bonnell, Roots of Rebellion: Workers' Politics and Organization in St. Petersburg and Moscow, 1900-1914 (Berkeley, 1983).
K. Clark, Petersburg: Crucible of Cultural Revolution (Cambridge, Massachusetts, 1995).
O. Figes, A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924 (Londra, 1996).
O. Figes §i B. Kolonotskii, Interpreting the Russian Revolution: the Language and Symbols of 1917 (New Haven, 1999).
S. Fitzpatrick §i Y. Slezkine, In the Shadow of Revolution: Life Stories of Russian Women from 1917 to the Second World War, trad. Y. Slezkine, (Princeton, 2000).
A. Geifman, Thou Shalt Kill. Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917 (Princeton, 1993).
J. von Geldern, Bolshevik Festivals 1917-1920 (Berkeley, 1993).
A. Gleason, Young Russia. The Genesis of Russian Radicalism in the 1860s (Chicago, 1980).
A. Gleason, P. Kenez §i R. Stites (ed.), Bolshevik Culture: Experiment and Order in the Russian Revolution (Bloomington, 1985).
W. Goldman, Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936 (Cambridge, 1993).
T. Hasegawa, The February Revolution, Petrograd, 1917 (Seattle, Washington, 1981).

P. Holquist, Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914-1921 (Cambridge, Massachusetts, 2002).
D. Kaiser (ed.), The Workers' Revolution in Russia, 1917: The View from Below (Cambridge, 1987).
S. Kanatchikov, A Radical Worker in Tsarist Russia: the Autobiography of Semen Ivanovich Kanatchikov, trad. §i ed. R. Zelnik (Stanford, 1986).
A. Kelly, Mikhail Bakunin: A Study in the Psychology and Politics of Utopianism (Oxford, 1982).
T. McDaniel, Autocracy, Capitalism and Revolution in Russia (Berkeley, 1988).
S. Malle, The Economic Organization of War Communism, 1918-1921 (Cambridge, 1985).
S. Morrisey, Heralds of Revolution: Russian Students and the Mythologies of Radicalism (New York, 1998).
J. Sanborn, Drafting the Russian Nation. Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905-1925 (Dekalb, Illinois, 2003).
R. Service, Lenin. A Biography (Basingstoke, 2005).
S. Smith, Red Petrograd: Revolution in the Factories, 1917-18 (Cambridge, 1983).
M. Steinberg, Voices of Revolution, 1917 (New Haven, 2001).
R. Stites, Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution (New York, 1989).
R. Wortman, Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy, Vol. 2: From Alexander II to the Abdication of Nicholas II (Princeton, 2000).

Capitolul 3. SUB OCHII OCCIDENTULUI

W.T. Angtress, Stillborn Revolution: The Communist Bid for Power in Germany, 1921-1923 (Princeton: Princeton University Press, 1963).
A. Arato §i P. Breines, The Young Lukács and the Origins of Western Marxism (Londra, 1979).
I. Banac (ed.), The Effects of World War I: The Class War after the Great War: The Rise of Communist Parties in East Central Europe, 1918-1921 (New York,

1983) .

L. Boswell, Rural Communism in France, 1920-1939 (Ithaca, 1998).

P. Broué, Histoire de 1'Internationale Communiste, 1919-1943

(Paris, 1997). M. Caballero, Latin America and the Comintern,

1919-1943 (Cambridge, 1986). F.L. Carsten, Revolution in Central

Europe, 1918-1919 (Aldershot, 1988). M. Clark, Antonio Gramsci

and the Revolution That Failed (New Haven, 1977).

F. Claudin, The Communist Movement: From Comintern to Cominform, trad. B. Pearce §i F. MacDonagh (Harmondsworth, 1975).

B. Fowkes, Communism in Germany under the Weimar Republic (Londra, 1984) .

G. Haupt, Socialism and the Great War: The Collapse of the Second International (Oxford, 1972).

J. Humbert-Droz, De Lenine á Staline: Dix ans au service de 1'Internationale communiste, 1921-1931 (Neuchátel, 1971).

D. Kirby, War, Peace and Revolution. International Socialism at the Crossroads, 1914-1918 (New York, 1986).

B. Kovrig, Communism in Hungary. From Kun to Kádár (Stanford, 1979).

W. Leonhard, Child of the Revolution, trad. C.M. Woodhouse (Londra, 1979).

K. McDermott §i J. Agnew, The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin (Basingstoke, 1996).

K.-M. Mallmann, Kommunsiten in der Weimarer Republik. Sozialgeschichte einer revolutionären Bewegung (Darmstadt, 1996).

K. Morgan, G. Cohen §i A. Flinn, Communists and British Society 1920-1991 (Londra, 2003).

J.P. Netd, Rosa Luxemburg (Londra, 1966).

T. Reese §i A. Thorpe (ed.), International Communism and the Communist International, 1919-1943 (Manchester, 1998).

P. Spriano, The Occupation of Factories: Italy 1920, trad. G. Williams (Londra,
1975) .
R. Tökes, Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic: the Origins and Role of the Communist Party of Hungary in the Revolution of 1918-1919 (New York,
1976) .
H. Weber, Die Wandlung des deutschen Kommunismus (2 vol.) (Frankfurt am Main, 1969).
E. Weitz, Creating German Communism 1890-1990: From Popular Protests to Socialist State (Princeton, 1997).
J. Willett, The New Sobriety 1917-1933: Art and Politics in the Weimar Period (Londra, 1978).
R. Wohl, French Communism in the Making, 1914-1924 (Stanford, 1966).
C. Wrigley (ed.), Challenges of Labour: Central and Western Europe, 1917-1920 (Londra, 1993).

Capitolul 4. OAMENI DE OŢEL

J. Baberowski, Der rote Terror: die Geschischte des Stalinismus (Miinchen, 2003).
D. Bordwell, The Cinema of Eisenstein (Cambridge, Massachusetts, 1993).
D. Brandenberger, National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931-1956 (Cambridge, Massachusetts, 2002).
J. Brooks, Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War (Princeton, 2000).
S. Cohen, Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888- 1938 (Oxford, 1980).
M. David-Fox, Revolution of the Mind: Higher Learning among the Bolsheviks, 1918-1929 (Ithaca, 1997).
S. Davis, Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941 (Cambridge, 1997).
S. Fitzpatrick, Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s (Oxford, 1999).
S. Fitzpatrick, Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization (Oxford, 1994).

S. Fitzpatrick, A. Rabinowitch §i R. Stites (ed.), Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture (Bloomington, 1991).
V. Garros, N. Kormevskaya §i T. Lahusen (ed.), Intimacy and Terror. Soviet Diaries of the 1930s, trad. C. Flath (New York, 1995).
J. Getty §i O. Naumov, The Road to Terror: Stalin and the Self-destruction of the
Bolsheviks, 1932-1939 (New Haven, 1999).
J. Getty §i O. Naumov, Yezhov, The Rise of Stalin's „Iron Fist" (New Haven, 2008).
J. Hellbeck, Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin (Cambridge, Massachusetts, 2006).
S. Kotkin, Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization (Berkeley, 1995).
V. Kravchenko, I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official (Londra, 1947).
T. Martin, The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939 (Ithaca, 2001).
E. Naiman, Sex in Public. The Incarnation of Early Soviet Ideology (Princeton, 1997).
D. Priestiand, Stalinism and the Politics of Mobilization. Ideas, Power and Terror in Inter-war Russia (Oxford, 2007).
R. Service, Stalin. A Biography (Londra, 2004).
L. Siegelbaum §i A. Sokolov (ed.), Stalinism as a Way of Life (New Haven, 2000).
E. Van Ree, The Political Thought of Joseph Stalin. A Study in Twentieth Century Revolutionary Patriotism (Londra, 2002).

Capitolul 5. FRONTURILE POPULARE

B. Abrams, The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism (Lanham, 2004).
A. Agosti, Palmiro Togliatti (Torino, 1996).
M.S. Alexander şi H. Graham (éd.), The French and Spanish Popular Fronts: Comparative Perspectives (Cambridge, 1989).
Robert Alexander, International Trotskyism, 1929-1985. A Documented Analysis of the Movement (Durham, Carolina de Nord, 1991).
R. Cerdas, The Communist International in Central America (Londra, 1993).

S. Courtois şi M. Lazar, Histoire du communisme français (Paris, 2000).
A. Dallin şi F. Firsov (ed.), Dimitrov and Stalin 1934-1943. Letters from the Soviet Archives (New Haven, 2000).
I. Deutscher, The Prophet Outcast: Trotsky, 1929-1940 (Londra, 1963).
M. Djilas, Conversations with Stalin, trad. M. Petrovich (Harmondworth, 1969).
T. Draper, American Communism and Soviet Russia. The Formative Period, ediţie revizuită (New York, 1986).
F. Fejtő, A History of the People's Democracies: Eastern Europe since Stalin, trad. D. Weissbort (Londra, 2001).
C. Fischer, The German Communists and the Rise of Nazism (Basingstoke, 1991).
P. Frank, The Fourth International: The Long March of the Trotskysts, trad. R. Schein, ediţie extinsă (Londra, 1979).
J. Gaddis, We Now Know. Rethinking Cold War History (Oxford, 1997).
G. Gorodestsky (ed.), Soviet Foreign Policy, 1917-1991. A Retrospective (Londra, 1994).
H. Graham, Socialism and War: The Spanish Socialist Party in Power and Crisis, 1936-1939 (Cambridge, 1991).
H. Graham §i P. Preston (ed.), The Popular Front in Europe (Basingstoke, 1987).
J.T. Gross, Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia (Princeton, 1988).
H. Gruber, Léon Blum, French Socialism, and the Popular Front: A Case of Internal Contradictions (Ithaca, 1986).
J. Haestrup, Europe Ablaze: An Analysis of the History of the European Resistance Movements 1939-45 (Odense, 1978).
P. Heywood, Marxism and the Failure of Organized Socialism in Spain, 1879- 1936 (Cambridge, 1990).
J. Jackson, The Popular Front in France: Defending Democracy, 1934-38 (Cambridge, 1990).
K. Kersten, The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943-1948 (Berkeley, 1991).
H. Klehr, J. Haynes §i K. Anderson (ed.), The Secret World of American Communism (New Haven, 1998).

M. Lazar, Maisons rouges: les partis communistes français et italiens de la Libération à nos jours (Paris, 1992).
M.P. Leffler, Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration, and the Cold War (Stanford, 1992).

W. Leonhard, Child of the Revolution, trad. C.M. Woodhouse

(Londra, 1979). V. Mastny, Russia's Road to the Cold War:

Diplomacy, Warfare, and the Politics
of Communism, 1941-1945 (New York, 1979).
N. Naimark, The Russians in Germany: a History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949 (Cambridge, Massachusetts, 1995).
N. Naimark §i L. Gibianskii (ed.), The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944-1949 (Boulder, 1997).
F.M. Ottanelli, The Communist Party of the United States: From the Depression to World War II (New Brunswick, 1991).
S. Payne, The Spanish Civil War, the Soviet Union and Communism (New Haven, 2004).
C. Pennetier §i B. Pudal (ed.), Autobiographies, autocritiques, aveux dans le monde communiste (Paris, 2002).
S. Pons, Stalin and the Inevitable War 1936-1941 (Londra, 2002).
B. Pudal, Prendre parti. Pour une sociologie historique du PCF (Paris, 1989).
E. Rosenhaft, Beating the Fascist? The German Communists and Political Violence (Cambridge, 1983).
P. Spriano, Stalin and the European Communists (Londra, 1985).
P.J. Stavrakis, Moscow and Greek Communism, 1944-1949 (Ithaca, 1989).
L. Stern, Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920-40: From Red Square to the Left Bank (Londra, 2007).
P. Togliatti, On Gramsci, and Other Writings, trad. D. Sassoon (Londra, 1979).
T. Toranska, Oni: Stalin's Polish Puppets, trad. A. Kolakowska (Londra, 1987).
J. Vigreux §i S. Wolikow (ed.), Cultures communistes au XXe siècle. Entre guerre et modernité (Paris, 2003).
A. Weiner, Making Sense of War (Princeton, 2001).
R. Zinner (ed.), National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe:

A Selection of Documents on Events in Poland and Hungary (New York, 1986).
E. Zubkova, Russia after the War. Hopes, Illusions and Disappoitments, 1945- 1957 (New York, 1998).
V. Zubok §i C. Pleshakov, Inside the Kremlin's Cold War: from Stalin to Khrushchev (Cambridge, Massachusetts, 1996)

.Capitolul 6. RĂSĂRITUL ESTE ROŞU

D. Apter §i T. Saich, Revolutionary Discourse in Mao's Republic (Cambridge, Massachusetts, 1994).
C. Armstrong, The North Korean Revolution, 1945-1950 (Ithaca, 2003).
G. Benton, Mountain Fires. The Red Army Three-Year War in South China, 1934-1938 (Berkeley, 1994).
J. Chang §i J. Halliday, Mao: the Unknown Story (Londra, 2006).
Chen Yung-fa, Making Revolution. The Communist Movement in East and Central China, 1937-1945 (Berkeley, 1986).

B. Cumings, The Origins of the Korean War (2 vol.) (Princeton,

1981, 1990).

A. Dirlik, The Origins of Chinese Communism (New York, 1989).

W. Duiker, The Communist Road to Power in Vietnam (Boulder,

1996). W. Duiker, Ho Chi Minh: A Life (New York, 2000).

L. Feigon, Chen Duxiu: Founder of the Chinese Communist Party (Princeton, 1983).
D. N. Jacobs, Borodin: Stalin's Man in China (Cambridge, Massachusetts, 1981).
B. Kerkvliet, The Huk Rebellion. A Study of Peasant revolt in the Philippines (Berkeley, 1977).
Huynh Kim Khanh, Vietnamese Communism, 1925-1945 (Ithaca, 1982).

S.I. Levine, Anvil of Victory: The Communist Revolution in Manchuria, 1945- 1948 (New York, 1987).
Lin Yii-sheng, The Crisis of Chinese Consciousness: Radical Anti-Traditionalism in the May Fourth Era (Madison, 1979).
M.Y.L. Luk, The Origins of Chinese Bolshevism: An Ideology in the Making, 1920-1928 (Hong Kong, 1990).

D. Marr, Vietnam 1945. The Quest for Power (Berkeley, 1995).

M. Meisner, Li Ta-Chao and the Origins of Chinese Marxism (New

York, 1970). M. Meisner, Marxism, Maoism, and Utopianism: Eight

Essays (Madison, 1982).

S. Pepper, Civil War in China. The Political Struggle, 1944-1949

(Lanham,
1999) .
T. Saich §i H. Van de Ven (ed.), New Perspectives on the Chinese Communist Revolution (Armonk, New York, 1995).
S. Schram, The Thought of Mao Tse-Tung (Cambridge, 1989).
V. Schwarcz, The Chinese Enlightenment: Intellectuals and the Legacy of the May Fourth Movement of 1919 (Berkeley, 1986).
M. Selden, China in Revolution. The Yenan Way Revisited (Armonk, New York, 1995).
P. Short, Mao: a Life (Londra, 1999).
Shum Kui-Kwong, The Chinese Communist's Road to Power: the Anti-Japanese National United Front, 1935-1945 (Hong Kong, 1988).
S.A. Smith, A Road is Made: Communism in Shanghai, 1920-27 (Honolulu,

2000) .

E. Snow, Red Star over China (Londra, 1937).

D.-S. Suh, The Korean Communist Movement, 1918-1948

(Princeton, 1967).

H.J. van de Ven, From Friend to Comrade; the Founding of the Chinese Communist Party, 1920-1927 (Berkeley, 1991).
C.M. Wilbur §i J. Lien-ying How, Missionaries of Revolution: Soviet Advisers and Nationalist China, 1920-1927 (Cambridge, Massachusetts, 1989).
B. Yang, From Revolution to Politics: Chinese Communists on the Long March (Boulder, 1990).

P. Zarrow, Anarchism and Chinese Political Culture (New York, 1990)

.Capitolul 7. IMPERIUL

C. Armstrong, The North Korean Revolution, 1945-1950 (Ithaca, 2003).
J. Bloomfield, Passive Revolution: Politics and the Czechoslovak Working Class, 1945-1948 (Londra, 1979).
G. Creed, Domesticating Revolution. From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village (University Park, Pennsylvania, 1998).
B. Cumings, The Origins of the Korean War, vol.2, The Roaring of the Cataract, 1947-1950 (Princeton, 1990).
D. Filtzer, Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War II (Cambridge, 2002).
M. Frazier, The Making of the Chinese Industrial Workplace: State, Revolution, and Labour Management (Cambridge, 2002).
E. Friedman, P. Pickowicz §i M. Selden, Chinese Village, Socialist State (New Haven, 1991).
J. Fiirst (ed.), Late Stalinist Russia. Society between Reconstruction and Reinvention (Londra, 2006).
Y. Gorlizki §i O. Khlevniuk, Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945-1953 (New York, 2004).
S. Gundle, Between Hollywood and Moscow: The Italian Communists and the Challenge of Mass Culture, 1943-1991 (Durham, NC, 2000).
G. Hodos, Show Trials. Stalinist Trials in Eastern Europe, 1948-1954 (Londra, 1987).
T. Judt, Postwar. A History of Europe since 1945 (Londra, 2007).

P. Kenney, Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945-1950 (Ithaca, 1997).
K. Kersten, The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943-1948 (Berkeley, 1991).
D. Kertzer, Comrades and Christians. Religion and Political Struggle in Communist Italy (Cambridge, 1980).
S. Khilnani, Arguing Revolution: The Intellectual Left in Post-War France (New Haven, 1993).
D. Kideckel, The Solitude of Collectivism. Romanian Villagers to the Revolution and Beyond (Ithaca, 1993).
M. Lampland, The Object of Labor; Commodification in Socialist Hungary (Chicago, 1995).
M. Myant, Socialism and Democracy in Czechoslovakia, 1945-1948 (Cambridge, 1981).
N. Naimark §i L. Gibianskii (ed.), The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944-1949 (Boulder, 1997).
G. Pritchard, The Making of the GDR, 1945-1953. From Antifascism to Stalinism (Manchester, 2004).
D. Sassoon, The Strategy of the Italian Communist Party: From the Resistance to the Historic Compromise (Londra, 1981).
T. Toranska, Oni: Stalin's Polish Puppets, trad. A. Kolakowska (Londra, 1987).

Capitolul 8. PARICIDUL

D. Bachman, Bureaucracy, Economy, and Leadership in China: The Institutional Origins of the Great Leap Forward (Cambridge, 1991).
J. Becker, Hungry Ghosts: China's Secret Famine (Londra, 1996).
G. Bennet, cu K. Kieke §i K. Yoffy, Huadong: The Story of a Chinese People's Commune (Boulder, 1978).
M.R. Beschloss, The Crisis Years: Kennedy and Khrushchev, 1960-1963 (New York, 1991).
M.K. Bokovoy, Peasants and Communists: Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941-1953 (Pittsburgh, 1998).
G.W. Breslauer, Khrushchev and Brezhnev as Leaders: Building Authority in Soviet Politics (Londra, 1982).
A. Chan, Children of Mao: Personality Development and Political Activism in the Red Guard Generation (Londra, 1985).
A. Chan, R. Madsen §i J. Unger, Chen Village: The Recent History of a Peasant Community in Mao's China (Berkeley, 1984).

P. Clark, The Chinese Cultural Revolution. A History (Cambridge, 2008). M. Djilas, Memoir of a Revolutionary, trad. D. Willen (New York, 1973).

D. Filtzer, Soviet Workers and De-Stalinization (Cambridge, 1992).
E. Friedman, P. Pickowicz §i M. Selden, Chinese Village, Socialist State (New Haven, 1991).
Gao Yuan, Born Red; A Chronicle of the Cultural Revolution (Stanford, 1987).
P. Jones (ed.), The Dilemmas of Destalinization. Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era (Londra, 2006).
W.A. Joseph, C.P.W. Wong §i D. Zweig (ed.), New Perspectives on the Cultural Revolution (Cambridge, Massachusetts, 1991).
D. Kertzer, Comrades and Christians. Religion and Political Struggle in Communist Italy (Cambridge, 1980).
A. Knight, Beria. Stalin's First Lieutenant (Princeton, 1993).
G. Litvan (ed.), The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt and Repression, 1953-1963, trad. J.M. Bak §i L.H. Legters (Londra, 1996).
C. Lilly, Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944-1953 (Boulder, 2001).
R. MacFarquhar, The Origins of the Cultural Revolution (3 vol.) (Londra, 1974- 97).
R. MacFarquhar §i M. Schoenhals, Mao's Last Revolution (Cambridge, Massachusetts, 2006).
R. MacFarquhar, T. Cheek §i E. Wu (ed.), The Secret Speeches of Chairman Mao: From the Hundred Flowers to the Great Leap Forward (Cambridge, Massachusetts, 1989).
R. Madsen, Morality and Power in a Chinese Village (Berkeley §i Los Angeles, 1984).
Nien Chang, Life and Death in Shanghai (Londra, 1986).
E. J. Perry §i Li Xun, Proletarian Power: Shanghai in the Cultural Revolution (Boulder, 1997).
G. Péteri (ed.), Intellectual Life and the Crisis of State Socialism in East Central Europe, 1953-1956 (Trondheim, 2001).
J. Sheehan, Chinese Workers: A New History (Londra, 1998).

W. Taubman, Khrushchev: The Man and his Era (New York, 2003).
L.T. White, Policies of Chaos: The Organizational Causes of Violence in China's Cultural Revolution (Princeton, 1989).
S. Woodward, Socialist Unemployment: the Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990 (Princeton, 1995)

.Capitolul 9. GHERILELE

L. Aguilar (ed.), Marxism in Latin America (Philadelphia, 1978).
C. Allen, M. Radu §i K. Sommerville (ed.), Benin, the Congo and Burkina Faso. Politics, Economics and Society (Londra, 1989).
R. Allison, The Soviet Union and the Strategy of Non-Alignment in the Third World (Cambridge, 1988).
J. Anderson, Che Guevara: A Revolutionary Life (Londra, 1997).
J. Bunck, Fidel Castro and the Quest for a Revolutionary Culture (University Park, Pennsylvania, 1994).
P. Chabal, Amilcar Cabral. Revolutionary Leadership and People's War (Cambridge, 1983).

N.J. Chander (ed.), Dynamics of State Politics, Kerala (New Delhi,

1986). Chen Jian, Mao's China and the Cold War (Chapel Hill,

2001). F.D. Colburn, The Vogue of Revolution in Poor Countries

(Princeton, 1994). R. Debray's, La Critique des armes (Paris,

1974).

J.I. Dominguez, Cuba: Order and Revolution (Cambridge,

Massachusetts, 1978).

W. Duiker, The Communist Road to Power in Vietnam (Boulder,

1996).
S. Eckstein (ed.), Power and Popular Protest. Latin American Social Movements (Berkeley, 2001).

S. Eckstein, Back from the Future: Cuba under Castro (Princeton,

1994). L. Fuller, Work and Democracy in Socialist Cuba

(Philadelphia, 1992).
A. Fursenko §i T. Naftali, Khrushchev's Cold War (New York, 2006).
A. Fursenko §i T. Naftali, „One Hell of a Gamble". Khrushchev, Castro and Kennedy, 1958-1964 (New York, 1977).
R. Gillespie (ed.), Cuba after Thirty Years: Rectification and the Revolution (Londra, 1989).
P. Gleijeses, Conflicting Missions. Havana, Washington and Africa, 1959-1976 (Chapel Hill, 2002).
P. Gleijeses, Shattered Hope: The Guatemalan Revolution and the United States, 1944-1954 (Princeton, 1991).
E. Gonzalez, Cuba under Castro: The Limits of Charisma (Boston, 1974).
R. Gott, Guerilla Movement in Latin America (Oxford, 2008).
G. Grandin, The Blood of Guatemala: A History of Race and Nation (Durham, Carolina de Nord, 2000).
R. Harris, Marxism, Socialism, and Democracy in Latin America (Boulder, 1992).
D. James (ed.), The Complete Bolivian Diaries of Che Guevara and Other Captured Documents (New York, 1968).
C. Johnson, Communist China and Latin America, 1959-1967 (New York, 1970).
A. Kapcia, Cuba in Revolution. A History since the Fifties (Londra, 2008).
Z. Karabell, Architects of Intervention: The United States, the Third World, and the Cold War, 1946-1962 (Baton Rouge, 1999).
Kuo-kang Shao, Zhou Enlai and the Foundations of Chinese Foreign Policy (New York, 1996).
S.B. Liss, Marxist Thought in Latin America (Berkeley, 1984).
N. Miller, Soviet Relations with Latin America, 1959-1987 (Cambridge, 1989).
R. Mortimer, Indonesian Communism under Sukarno. Ideology and Politics, 1959-1965 (Ithaca, 1974).
T. Nossiter, Communism in Kerala. A Study in Political Adaptation (Londra, 1982).

L.A. Perez, Cuba: Between Reform and Revolution, ed. a 2-a (New York, 1995).
M. Perez-Stable, The Cuban Revolution. Origins, Course and Legacy (New York, 1999).
V. Prasad, The Darker Nations: A People's History of the Third World (New York, 2007).
C.G. Rosberg §i T.M. Callaghy (ed.), Socialism in Sub-Saharan Africa: A New Assessment (Berkeley, 1979).
S. Schlesinger §i S. Kinzer, Bitter Fruit. The Story of the American Coup in Guatemala (Cambridge, Massachusetts, 2005).
L. Schoultz, Beneath the United States: A History of U.S. Policy toward Latin America (Cambridge, Massachusetts, 1998).

L. Senghor, On African Socialism, trad. M. Cook (New York, 1964).

J. Smail, Bandung in the Early Revolution, 1945-46 (Ithaca, 1964).

P. Snow, The Star Raft: China's Encounter with Africa (New York,

1988).

T. Szulc, Fidel: A Critical Portrait (New York, 1987).

H. Thomas, The Cuban Revolution (Londra, 1986).
G. Warburg, Islam, Nationalism and Communism in a Traditional Society: The Case of Sudan (Londra, 1978).
O.A. Westad, The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times (Cambridge, 2005).
T. Wickham-Crowley, Guerillas and Revolution in Latin America. A Comparative Study of Insurgents and Regimes since 1956 (Princeton, 1992).
V.M. Zubok, A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev (Chapel Hill, 2007)

.Capitolul 10. STAGNAREA

S. Bialer, The Soviet Paradox: External Expansion, Internal Decline (Londra, 1986).
G.W. Breslauer, Khrushchev and Brezhnev as Leaders: Building Authority in Soviet Politics (Londra, 1982).
M. Burawoy §i J. Lukacs, The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism (Chicago, 1992).
G. Creed, Domesticating Revolution. From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village (University Park, Pennsylvania, 1998).
D. Deletant, Ceausescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965-1989 (Londra, 1995).
D. Deletant, Communist Terror in Romania; Gheorghiu-Dej and the Police State, 1948-1965 (Londra, 1999).
G. Ekiert, The State against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe (Princeton, 1996).
M. Fischer, Nicolae Ceau§escu. A Study in Political Leadership (Londra, 1989).
M. Fulbrook, Anatomy of a Dictatorship. Inside the GDR, 1949-1989 (Oxford, 1995).
M. Fulbrook, The People's State: East German Society from Hitler to Honecker (New Haven, 2005).
C. Gati, Hungary and the Soviet Bloc (Durham, Carolina de Nord, 1986).
G. Golan, Reform Rule in Czechoslovakia: the Dubcek Era, 1968-1969 (Cambridge, 1973).
M. Haraszti, A Worker in a Worker's State: Piece-rates in Hungary, trad. M. Wright (Harmondsworth, 1977).
A. Heitlinger, Women and State Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia (Londra, 1979).
K. Jarausch (ed.), Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cultural History of the GDR (New York, 1999).
D. Kideckel, The Solitude of Collectivism: Romanian Villagers to the Revolution and Beyond (Ithaca, 1993).
R. King, A History of the Romanian Communist Party (Stanford, 1980).
J. Kopstein, The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945-1989 (Chapel Hill, 1997).
M. Lampland, The Object of Labor; Commodification in Socialist Hungary (Chicago, 1995).

D. Lane, The Rise and Fall of State Socialism: Industrial Society and the Socialist State (Cambridge, 1996).
P. Lendvai, Eagles in Cobwebs. Nationalism and Communism in the Balkans (Londra, 1969).
M. Myant, Socialism and Democracy in Czechoslovakia, 1945-1948 (Cambridge, 1981).
J. Navrátil, The Prague Spring 1968: A National Security Archive Documents Reader, trad. M. Kramer şi alţii (Budapestea, 1998).
P. Pittaway, Eastern Europe 1939-2000 (Londra, 2000).
T. Ryback, Rock around the Bloc: a History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union (New York, 1990).
V. Shlapentokh, Public and Private Life of the Soviet People: Changing Values in post-Stalin Russia (New York, 1989).
H.G. Skilling, Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia (Londra, 1981).
V. Tismăneanu, Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc (Iaşi, 2005).
R. Tőkés, Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change, and Political Succesion, 1957-1990 (Cambridge, 1996).
M. Vickers, The Albanians: A Modern History (Londra, 1999).
A. Walder, Communist Neo-Traditionalism. Work and Authority in Chinese Industry (Berkeley, 1986).
K. Williams, The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics 1968- 70 (Cambridge, 1997).
S. Wolle, Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrshaft in der DDR, 1971- 1989 (Berlin, 1998).
A. Yurchak, Everything was Forever, until It was No More. The Last Soviet Generation (Princeton, 2006).
Xiaobo Lii şi Elizabeth Perry, Danwei. The Changing Chinese Workplace in Historical and Comparative Perspective (Armonk, New York, 1997)

.Capitolul 11. APOGEUL

C. Andrews şi V. Mitrokhin, The KGB and the World. The Mitrokhin Archive II (Londra, 1999).
A. Arnold, Afghanistan's Two-Party Communism: Parcham and Khalq (Stanford, 1983).
T. Babile, To Kill a Generation: Red Terror in Ethiopia (Washington DC, 1989).
R. Balsvik, Haile Selassie's Students. The Intellectual and Social Background to Revolution, 1952-1977 (Lansing, Michigan, 1985).
N.G. Bermeo, The Revolution within the Revolution: Workers' Control in Rural Portugal (Princeton, 1986).
D. Birmingham, Frontiine Nationalism in Angola & Mozambique (Londra, 1992).
A. Bloom şi W. Breines (ed.), Takin' It to the Streets. A Sixties Reader (New York, 1995).
H. Bradsher, Afghan Communism and Soviet Intervention (Oxford, 2000).
P.R. Brass şi M.F. Franda (ed.), Radical Politics in South Asia (Cambridge, Massachusetts, 2005).
P. Chabal, Amilcar Cabrai. Revolutionary Leadership and People's War (Cambridge, 1983).
P. Chabal şi D. Birmingham (ed.), A History of post-Colonial Lusophone Africa (Londra, 2002).

P. Chabal şi N. Vidal, Angola: The Weight of History (Londra, 2007).

D.P. Chandler, Brother Number One: A Political Biography of Pol

Pot, ediţie
revizuită (Boulder, 1999).
D.P. Chandler, The Tragedy of Cambodian History: Politics, War and Revolution since 1945 (New Haven, 1991).
D. Chandler şi B. Kiernan (ed.), Revolution and Its Aftermath in Kampuchea: Eight Essays (New Haven, 1983).
D. Chandler, B. Kiernan şi C. Boua (ed.), Pol Pot Plans the Future: Confidential Leadership Documents from Democratic Kampuchea, 1976-1977 (New Haven, 1988).

I. Christie, Machel of Mozambique (Harare, 1988). C. Clapham

(ed.), African Guerillas (Oxford, 1998).
C. Clapham, Transformation and Continuity in Revolutionary Ethiopia (Cambridge, 1988).
H. Cobban, The Palestinian Liberation Organization: People, Power and Politics (Cambridge, 1984).
B. Davidson, In the Eye of the Storm: Angola's People (Londra, 1972).
B. Davidson, No Fist is Big Enough to Hide the Sky: The Liberation of Guinea and Cape Verde, Aspects of an African Revolution (Londra, 1981).
F. Debré, Cambodge: La Révolution de la forêt (Paris, 1976).
M. Dhada, Warriors at Work, How Guinea Really was Set Free (Niwot, Colorado, 1993).
D. L. Donham, Marxist Modern. An Ethnographic History of the Ethiopian Revolution (Berkeley, 1999).
S. Ellis şi T. Sechaba, Comrades Against Apartheid (Londra, 1992).
G. Evans şi K. Rowley, Red Brotherhood at War: Vietnam, Cambodia and Laos since 1975, ediţie revizuită (Londra, 1990).
M. Ezra, Ecological Degradation, Rural Poverty, and Migration in Ethiopia.
A Contextual Analysis (New York, 2001).
A. B. Fields, Trotskyism and Maoism. Theory and Practice in France and the United States (New York, 1988).
C. Fink, P. Gassert şi D. Junker (ed.), 1968: The World Transformed (Cambridge, 1998).
V. Fisera (ed.), Writing on the Wall: May 1968: A Documentary Anthology (Londra, 1978).

R. Fraser şi alţii., 1968: A Student Generation in Revolt (Londra,

1988).

E. George, The Cuban Intervention in Angola, 1965-1991 (Londra,

2005). S. Ghosh, The Naxalite Movement; A Maoist Experiment

(Calcutta, 1974).

D. W. Giorgis, Red Tears: War, Famine, and Revolution in Ethiopia (Trenton, NJ, 1989).
A. Glyn, Capitalism Unleashed: Finance, Globalization and Welfare (Oxford, 2007).
F. A. Guimarâes, The Origins of the Angolan Civil War: Foreign Intervention and Domestic Political Conflict (Londra, 1997).
T. Haile-Selassie, The Ethiopian Revolution, 1974-91: From a Monarchical Autocracy to a Military Oligarchy (Londra, 1997).
M. Hall şi T. Young, Confronting Leviathan: Mozambique since Independence (Londra, 2005).
J. Haslam, The Nixon Administration and the Death of Allende's Chile: a Case of Assisted Suicide (Londra, 2005).
S.R. Heder, Kampuchean Occupation and Resistance (Bangkok, 1980).
S.R. Heder, Pol Pot and Khieu Samphan (Clayton, 1991).
N. Henck, Subcommander Marcos. The Man and the Mask (Durham, Carolina de Nord, 2007).
T. Henriksen, „People's War in Angola, Mozambique and Guinea-Bissau", Journal of Modern African Studies 14 (1976).
T. Hodges, Angola: From Afro-Stalinism to Petro-Diamond Capitalism (Oxford, **2001).**
G.R. Horn, The Spirit of '68: Rebellion in Western Europe and North America, 1956-76 (Oxford, 2007).
A. Hyman, Afghanistan under Soviet Domination, 1964-91, ediţia a 3-a (Basingstoke, 1992).
A. Isaacman şi B. Isaacman, Mozambique: From Colonialism to Revolution, 1900-1982 (Boulder, 1983).
K. Jackson (ed.), Cambodia 1975-1978: Rendezvous with Death (Princeton, 1989).
D. James, Resistance and Integration. Peronism and the Argentine Working Class, 1946-1976 (Cambridge, 1976).
G. Katsiaficas, The Imagination of the New Left; A Global Analysis of 1968 (Boston, 1987).
M.N. Katz (ed.), The USSR and Marxist Revolutions in the Third World (Cambridge, 1990).
E. J. Keller şi D. Rothshild (ed.), Afro-Marxist Regimes: Ideology and Public Policy (Boulder, 1987).

B. Kiernan, How Pol Pot Came to Power: A History of Communism in Kampuchea, 1930-1975 (Londra, 1985).
B. Kiernan, The Pol Pot Regime: Race, Power, and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975-79, ediţia a 2-a (New Haven, 2002).
B. Kiernan şi C. Boua (ed.), Peasants and Politics in Kampuchea, 1942-81 (Londra, 1982).
M. Klimke şi J. Scharloth (ed.), 1968 in Europe. A History of Protest and
Activism, 1956-1977 (New York, 2008).
P. Kornbluh, The Pinochet File: A Declassified Dossier in Atrocity and Accountability (New York, 2003).

D.J. Kotze, Communism in South Africa (Cape Town, 1979).

D. Kruijt, Guerillas (Londra, 2008).

M.H. Litde, America's Uncivil Wars (New York, 2006).

F. Logevall, Choosing War: The Lost Chance for Peace and the Escalation of the War in Vietnam (Berkeley, 1999).
D. McAdam, Freedom Summer (Oxford, 1988).
D.T. McKinley, The ANC and the Liberation Struggle (Londra, 1997).
N. Macqueen, The Decolonization of Portuguese Africa: Metropolitan Revolution and the Dissolution of the Empire (Londra, 1997).
B. Male, Revolutionary Afghanistan: A Reappraisal (Londra, 1982).
J.A. Marcum, The Angolan Revolution, Vol. 1: The Anatomy of an Explosion; Vol. 2: Exile Politics and Guerilla Warfare (Cambridge, Massachusetts, 1969, 1978).
F. Marwat, The Evolution and Growth of Communism in Afghanistan, 1971-79 (Karachi, 1997).
A. Marwick, The Sixties. Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States, c. 1958-c.1974 (Oxford, 1998).
A. P. Mukherjee, Maoist „Spring Thunder": The Naxalite Movement 1967-1972 (Kolkata, 2007).
B. Munslow, Afrocommunism? (Liverpool, 1985).
B. Munslow (ed.), Samora Machel: An African Revolutionary: Selected Speeches and Writings, trad. M. Wolfers (Londra, 1985).
D. Ottaway şi M. Ottaway, Afrocommunism (New York, 1981).

M.A. Pitcher, Transforming Mozambique. The Politics of Privatization, 1975- 2000 (New York, 2002).
S. Plant, The Most Radical Gesture: The Situationist International in a Post- Modern Age (Londra, 1992).

F. Ponchaud, Cambodia Year Zero (New York, 1978).

D. Porch, The Portuguese Armed Forces and the Revolution

(Londra, 1977).

Qiang Zhai, China and the Vietnam Wars, 1950-1975 (Chapel Hill,

2000).

M. Ram, Maoism in India (New York, 1971).

R. Ray, The Naxalites and their Ideology, ediţia a 2-a (New Delhi,

2002).
M. Rothschild, A Case of Black and White. Northern Volunteers and the Southern Freedom Summers, 1964-1965 (Westport, 1982).
A.Z. Rubinstein, Moscow's Third World Strategy (Princeton, 1988).
J.S. Saul (ed.), A Difficult Road: The Transition to Socialism in Mozambique (New York, 1985).
R.J. Spalding, Capitalists and Revolution in Nicaragua; Opposition and Accomodation, 1979-1993 (Chapel Hill, 1994).
R.J. Spalding (ed.), The Political Economy of Revolutionary Nicaragua (Londra, 1987).
A. Tiruneh, The Ethiopian Revolution, 1974-1987: A Transformation from an Aristocratic to a Totalitarian Autocracy (Cambridge, 1993).
J. Young, Peasant Revolution in Ethiopia: the Tigray People's Liberation Front, 1975-1991 (Cambridge, 1997).
Zewde, History of Modern Ethiopia, 1855-1991, ediţia a 2-a (Oxford, 2001).
V.M. Zubok, A Failed Empire: The

Soviet Union in the Cold War from Stalin t

oGorbachev (Chapel Hill, 2007).

Capitolul 12. REVOLUŢIILE ÎNGEMĂNATE

R. Baum, Burying Mao: Chinese Politics in the Age of Deng Xiaoping (Princeton, 1994).
R. Baum, Reform and Reaction in post-Mao China: the Road to Tiananmen (New York, 1991).
D.S. Bell (ed.), Western European Communists and the Collapse of Communism (Oxford, 1993).

G. Breslauer, Gorbachev and Yeltsin as Leaders (Cambridge, 2002).

A. Brown, The Gorbachev Factor (Oxford, 1996).

A. Brown, Seven Years That Changed the World: Perestroika in Perspective (Oxford, 2007).
M. Burawoy §i J. Lukacs, The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism (Chicago, 1992).
Chen Fong-ching §i Jin Guantao, From Youthful Manuscripts to River Elegy: The Chinese Popular Cultural Movement and Political Transformation 1979- 1989 (Hong Kong, 1997).
Dingxin Zhao, The Power of Tiananmen: State-Society Relations and the 1989 Beijing Student Movement (Chicago, 2001).
G. Ekiert, The State against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe (Princeton, 1996).
M. Friedman, The Neoconservative Revolution: Jewish Intellectuals and the Shaping of Public Policy (Cambridge, 2006).
M. Fulbrook, Anatomy of a Dictatorship. Inside the GDR, 1949-1989 (Oxford, 1995).
T. Garton Ash, The Polish Revolution: Solidarity, 1980-82 (Londra, 1983).
M. *Goldman, Sowing the Seeds of Democracy in China: Political Reform in the Deng Xiaoping Era (Cambridge, Massachusetts, 1994).*
M. Gorbachev, Memoirs (Londra, 1997).
S. Hellman, Italian Communism in Transition: The Rise and Fall of the Historic Compromise in Turin 1975-1980 (New York, 1988).

Jing Wang, High Culture Fever: Politics, Aesthetics, and Ideology in Deng's China (Berkeley, 1996).
P. Kenney, A Carnival of Revolution: Central Europe 1989 (Princeton, 2002).
J. Kopstein, The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945-1989 (Chapel Hill, 1997).
S. Kotkin, Armageddon Averted. The Soviet Collapse, 1970-2000 (Oxford, 2000).
L. Kiirti, Youth and the State in Hungary: Capitalism, Communism and Class (Londra, 2002).
R. Laba, The Roots of Solidarity: A Political Sociology of Poland's Working- Class Democratization (Princeton, 1991).
K.J. Lepak, Prelude to Solidarity: Poland and the Politics of the Gierek Regime (New York, 1988).
M. Lewin, The Gorbachev Phenomenon: A Historical Interpretation (Londra, 1988).
B. Magas, The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-up 1980-92 (Londra, 1993).
C. Maier, Dissolution. The Crisis of Communism and the End of East Germany (Princeton, 1997).
D. Mason, Public Opinion and Political Change in Poland (Cambridge, 1985).
B. Miller, Narratives of Guilt and Compliance in Unified Germany: Stasi Informers and Their Impact on Society (Londra, 1999).
J.R. Millar (ed.), Politics, Work and Daily Life in the USSR: A Survey of Former Soviet Citizens (Cambridge, 1987).
A. Nathan §i P. Link (ed.), The Tiananmen Papers (Londra, 2001).
A.J. Nathan, Chinese Democracy (New York, 1985).
V. Nee §i D. Stark, cu M. Selden (ed.), Remaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe (Stanford, 1989).
J.C. Oi, State and Peasant in Contemporary China: The Political Economy of Village Government (Berkeley, 1989).
M. Oksenberg, L.R. Sullivan §i M. Lambert (ed.), Beijing Spring, 1989: Confrontation and Conflict: The Basic Documents, trad. H.R. Lan §i J. Dennerline (New York, 1990).
M. Osa, Solidarity and Contention: Networks of Polish Opposition (Minneapolis, 2003).

D. Philipsen, We were the People: Voices from East Germany's Revolutionary Autumn of 1989 (Durham, Carolina de Nord, 1993).
G. Sanford (ed. §i trad.), Democratization in Poland 1988-90: Polish Voices (Basingstoke, 1992).
S. Shirk, The Political Logic of Economic Reform in China (Berkeley, 1993).
V. Shue, The Reach of the State: Sketches of the Chinese Body Politic (Stanford, 1988).
R.G. Suny, The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union (Stanford, 1993).
R. Tőkés, Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change, and Political Succesion, 1957-1990 (Cambridge, 1996).
B. Wheaton §i Z. Kavan, The Velvet Revolution: Czechoslovakia, 1988-1991 (Boulder, 1992).
E. Wood, Insurgent Collective Action and Civil War in El Salvador (Cambridge, 1993).
S. Woodward, Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War (Washington DC, 1995)

.Epilog. Roşu, portocaliu, verde... şi roşu?

G. Breslauer, Gorbachev and Yeltsin as Leaders (Cambridge, 2002).
C. Bukowski §i B. Racz (ed.), The Return of the Left in post-Communist States: Current Trends and Future Prospects (Cheltenham, 1999).
M. Burrawoy §i K. Verdery (ed.), Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the post-Socialist World (Lanham, 1999).
J.G. Castañeda, Utopia Unarmed: The Latin American Left after the Cold War (New York, 1993).
L.J. Cook, M.A. Orenstein §i M. Rueschemeyer (ed.), Left Parties and Social Policy in post-Communist Europe (Boulder, 1999).
K. Dawisha §i B. Parrott (ed.), The Consolidation of Democracy in East-Central Europe (Cambridge, 1997).
S. Eckstein (ed.), Power and Popular Protest. Latin American Social Movements (Berkeley, 2001).

G. Eyal, I. Szelényi §i E. Townsley, Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in post-Communist Central Europe (Londra, 1998).
C.M. Hann (ed.), Post-Socialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia (Londra, 2002).
N. Henck, Subcommander Marcos. The Man and the Mask (Durham, Carolina de Nord, 2007).

A. Knight, Spies without Cloaks: The KGB Successors (Princeton,

1996). K. Louie, Theorizing Chinese Masculinity (Cambridge,

2002).
J. Nochlin, Vanguard Revolutionaries in Latin America (Boulder, 2003).
D.S. Palmer (ed.), The Shining Path of Peru (Londra, 1992).
P. Reddaway §i D. Glinski, The Tragedy of Russia's Reforms. Market Bolshevism against Democracy (Washington DC, 2001).
S. Shirk, China. Fragile Superpower (Oxford, 2007).
S. Stern (ed.), Shining and Other Paths: War and Society in Peru, 1980-1995 (Durham, Carolina de Nord, 1998).
K. Verdery, What was Socialism and What Comes Next? (Princeton, 1996)

.Ilustraţii

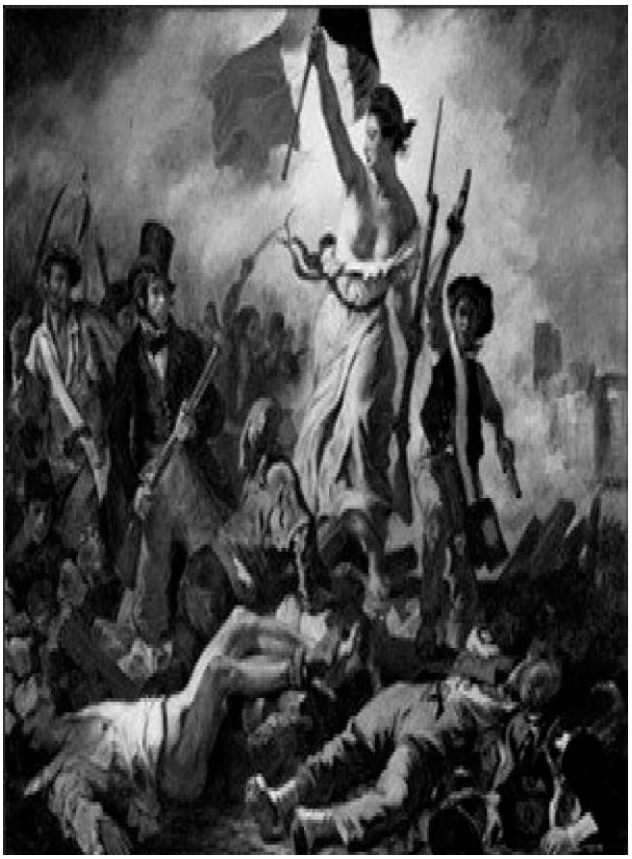

1. Revoluţia la Paris. Eugène Delacroix, Libertatea conducând poporul (1830) - reprezentarea clasică a revoluţiei franceze din iulie 1830 şi a tradiţiei revoluţionare franceze în general. Termenul „socialist" a fost folosit pentru prima dată în urma revoluţiei.

2. Marxism la Berlin. O caricatură ironizând apariţia Partidului Social Democrat ca al doilea partid din Parlament după alegerile din 16 iunie 1898. Cavalerii Apocalipsei îneacă partidele tradiţionale într-un şuvoi de voturi social-democrate.

К. МАРКС
Ф. ЭНГЕЛЬС

3. Marxism-leninism la Moscova. Lenin vorbeşte la dezvelirea unui memorial dedicat lui Marx şi Engels în piaţa Voskresenkaia, Moscova, noiembrie 1918.

4.* Zece *zile care au zguduit lumea. „Reconstituirea" mitică făcută de Serghei Eisenstein asaltului din 1917 asupra Palatului de Iarnă, în filmul Octombrie, 1928.

Ar* MI f^Ji

*r r * 'i r r*
X i M M f A W t m r₣¿-»

5. ***Cavaleria Roşie. „Pe cai, proletari!" Afiş din timpul războiului civil din Rusia, 1919***

6. înfometare comunistă. Foametea din 1921, provocată în parte de rechiziţiile de cereale făcute de bolşevici.

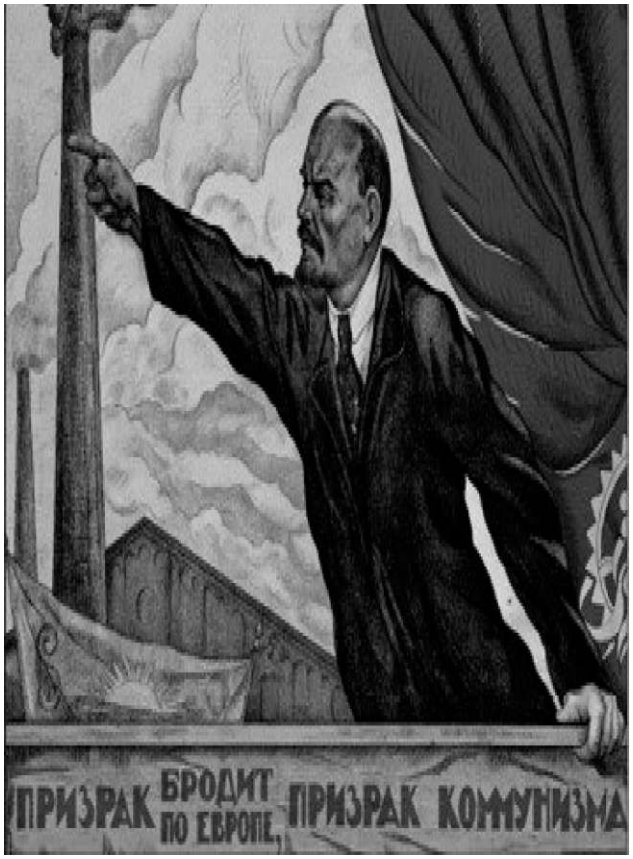
ПРИЗРАК БРОДИТ ПО ЕВРОПЕ, ПРИЗРАК КОММУНИЗМА

7. ***Revoluția se întinde spre Vest. Lenin arată spre Vest, deasupra sloganului: „O stafie bântuie Europa, stafia comunismului***

СМЕРТЬ МИРОВОМУ
ИМПЕРИАЛИЗМУ

8. Moarte imperialismului mondial, de Dmitri Moor, 1919. Muncitorii şi soldaţii luptă pentru putere, în timp ce monstrul imperialismului sufocă economia mondială.

9. O utopie modernă. Macheta monumentului Internaţionalei a Treia, de Vladimir Tatlin, 1920. Niciodată construit, şi probabil imposibil de ridicat, a fost proiectat ca sediu central al Cominternului şi a devenit un simbol al arhitecturii constructiviste.

10. Exemplul francez. Ho Şi Min vorbind la Congresul de la Tours, din 25 decembrie 1920, unde a fost fondat Partidul Comunist Francez. Ho a fost unul dintre numeroşii comunişti din lumea în curs de dezvoltare care au intrat în partidul francez.

ECOURS ROUGE INTERNATIONAL
TONKIN
YEN
BAI
LAOS
contre la
terreur
impérialiste
CAMBODGE
SAIGON
pour
l'envoi
d'une délégation
ouvrière d'enquête
en INDOCHINE
1Fr

11. Afiş al „Ajutorului Roşu Internaţional", condamnând „teroarea imperialistă" în Indochina Franceză şi cerând „o anchetă muncitorească

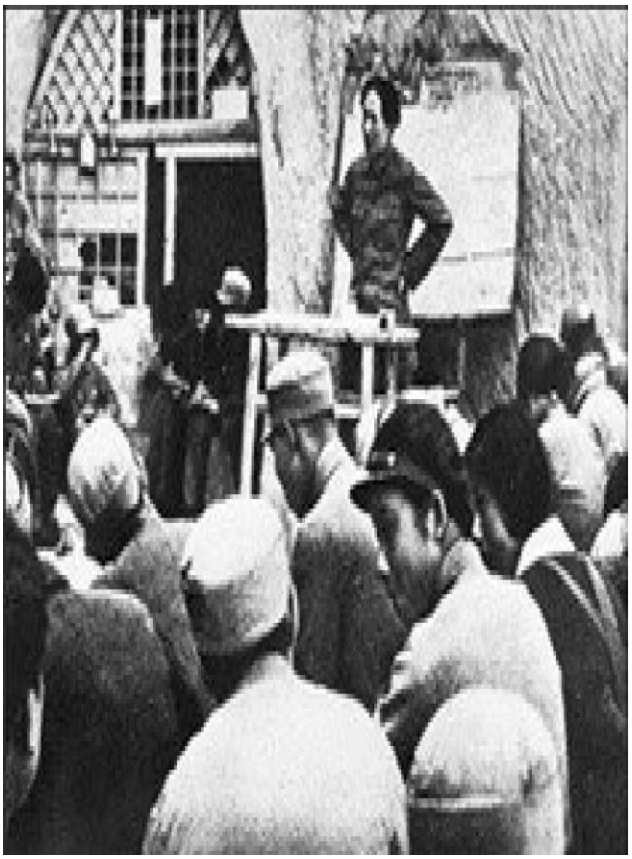

12. Gherile în Asia. Tânărul Mao vorbeşte în faţa luptătorilor Iui.

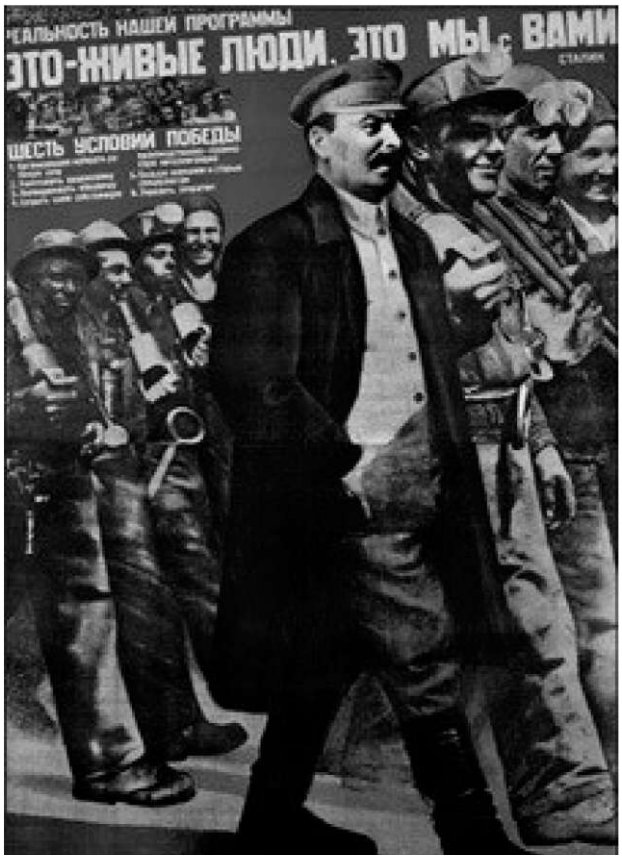
ЕАЛЬНОСТЬ НАШЕЙ ПРОГРАММЫ
ЭТО-ЖИВЫЕ ЛЮДИ. ЭТО МЫ С ВАМИ
СТАЛИН
ШЕСТЬ УСЛОВИЙ ПОБЕДЫ

13. Schimbarea de imagine a lui Stalin. în acest afiş din 1931, Stalin este de aceeaşi mărime cu muncitorii alături de care mărşăluieşte. Sloganul este: „Realitatea programului nostru sunt oamenii vii, tu şi noi împreună".

КАДРЫ РЕШАЮТ ВСЁ

14. în 1935, Stalin este înfăţişat mult mai mare decât ceilalţi din jur, iar mesajul a devenit mai elitist. Sloganul este: „Cadrele hotărăsc totul" - acum oficialii şi muncitorii eroici sunt cei glorificaţi.

15. în 1952, Stalin este singur pe afiș, în fața uneia dintre clădirile lui stil „tort de nuntă". Pe afiș scrie: „Glorie marelui Stalin, arhitectul comunismului".

ОКНО ИЗОГИЗА

ПЛАКАТ-ГАЗЕТА № 16

РАЗГОВОР О ПРОИЗНОШЕНИИ.

16. „Critică şi autocritică". O caricatură sovietică din 1931, încurajându-ipe muncitori să-şi denunţe şefii. Ea spune povestea unui muncitor căruia i se strică uneltele şi care descoperă că nu există piese de rezervă. De vină pentru lipsuri este un birocrat sovietic, care este sfătuit de un sinistru specialist burghez, cu mustaţă

17. Gulagul. Prizonierii muncesc la canalul Marea Albă-Baltica, primul proiect major pus în practică prin muncă forţată, între 1931 şi 1933. Zeci de mii de oameni au murit la construcţia lui.

18. Ferma colectivă. O fotografie de propagandă cu ţărani fericiţi mărşăluind, desculţi, spre ferma colectivă.

19. Frăţiorul preferat al Moscovei. Un soldat din Armata Roşie dă mâna cu un muncitor german, în acest afiş comunist german. Textul este: „Uniunea Sovietică, zece ani" (1928).

ANTIFASCISTA

20. Războiul Civil. Membrii Brigăzii Internaţionale engleze „Tom Mann", luptând în Spania, pozează în faţa steagului lor roşu. Barcelona, 1936.

21. Războiul ideologiilor. Pavilionul german şi cel sovietic, unul în faţa altuia la Expoziţia de la Paris, din 1937, de-o parte şi de alta a Turnului Eiffel.

DES TRUSTS

FRANCE AWITLEfl
IMDfKJUK LA CÛHflSCAtlOH M LEURS BÎÏN5 **IH**
rÜMJID HATittlALISMKW « lEUItS
EWRifRISES
VIVE LA REPUBLIQUE VtVE LA FRANCE

22. Antifascism comunist. Un afiş din 1946 al comuniştilor francezi prezintă oamenii de afaceri drept colaboratori nazişti şi cere naţionalizarea firmelor lor. Textul spune: „Cartelul oamenilor de afaceri a vândut Franţa lui Hitler"

23. Comunismul în Italia. Simpatizanţi comunişti într-o fabrică din Torino în timpul campaniei pentru alegerile din 1948, pierdute de comunişti.

СОВЕТСКИМ ВОЙСКАМ ВОДРУЗИВШИМ ЗНАМЯ ПОБЕДЫ НАД БЕРЛ
5 пф

24. Ocupaţia comunistă. O poliţistă rusoaică dirijează traficul la Poarta Brandenburg, Ia puţin timp după intrarea Armatei Roşii în Berlin, în 1945.

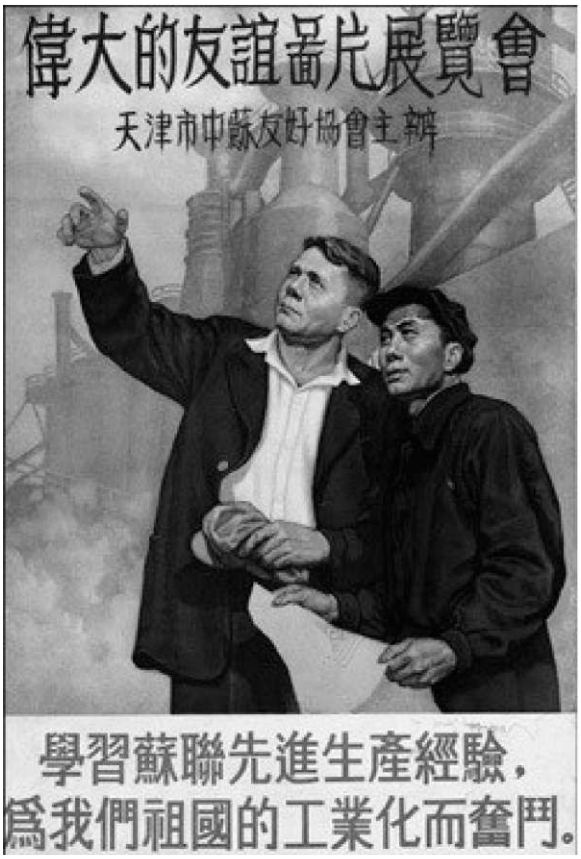

學習蘇聯先進生產經驗，
爲我們祖國的工業化而奮鬥。

25. învăţând de la fratele mai mare. Un inginer sovietic îşi instruieşte colegul chinez (1953). Sloganul spune: „învaţă din experienţa producţiei avansate din Uniunea Sovietică, luptă pentru industrializarea ţării noastre".

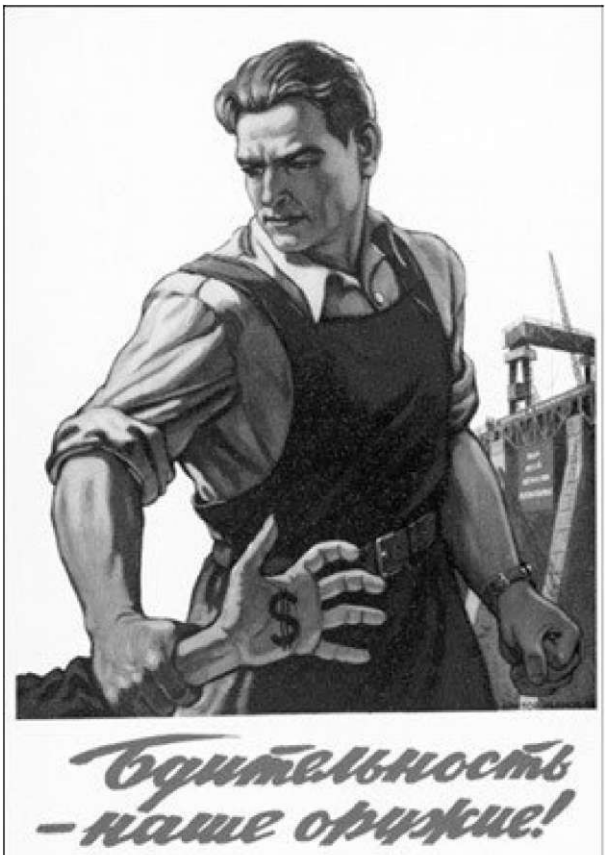
$
Бдительность
– наше оружие!

26. Duşmanii. Un muncitor sovietic prinde un sabotor, mituit cu bani americani. Pe afiş (1953) scrie: „Vigilenţa este arma noastră!" şi a fost tipărit la apogeul campaniei xenofobe a lui Stalin.

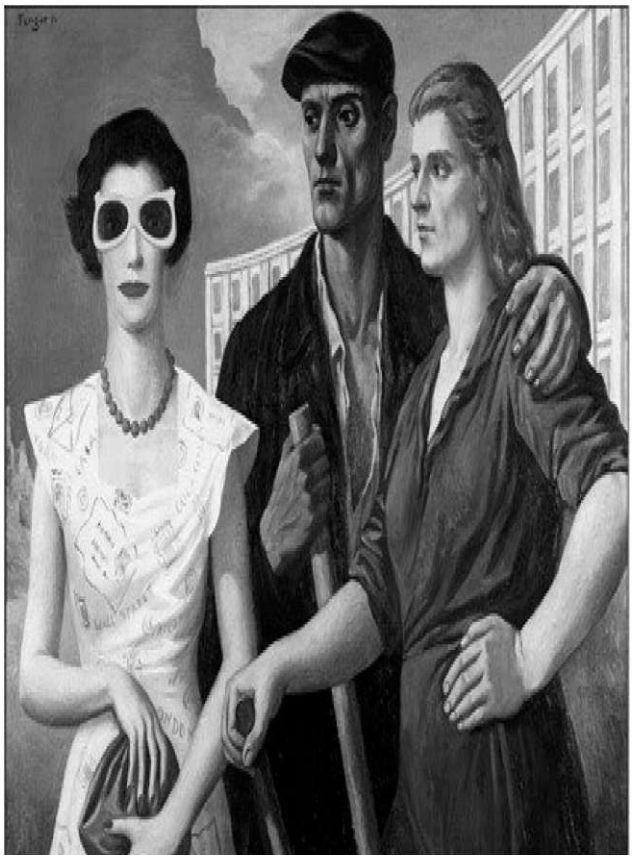

27. ***Puritani comunişti. Muncitorii virtuoşi, care reconstruiesc Polonia după război, privesc cu reproş o femeie personificând consumismul occidental, în pictura Postaci (Personaje) a lui Wojciech Fangor, din 1950. Rochia ei este acoperită cu numele unor simboluri occidentale cum ar fi „Coca-Cola" şi „Wall Street***

SOS

28. Puterea consumismului. Richard Nixon îi arată unui nefericit Nikita Hruşciov beneficiile stilului de viaţă american, în timpul „disputei din bucătărie" la expoziţia americană din parcul Sokolniki din Moscova, 24 iulie 1959.

29. Marele Salt înainte. Ţărani chinezi operează furnalele proaspăt construite Ia ţară, iunie 1958.

向反党反社会主义黑线开火！

30. Marea Revoluţie Culturală Proletară. Soldaţi chinezi într-un grup de învăţământ politic, 1966. Sloganul din spate spune: „Deschideţi focul împotriva liniei negre antipartinice şi antisocialistel"

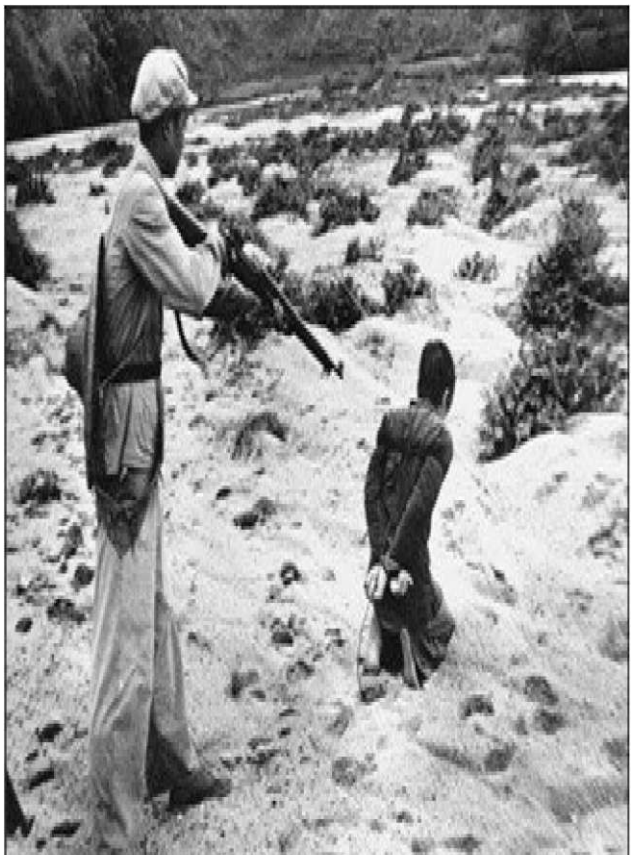

31. Execuţia unui „duşman" în timpul Revoluţiei Culturale.

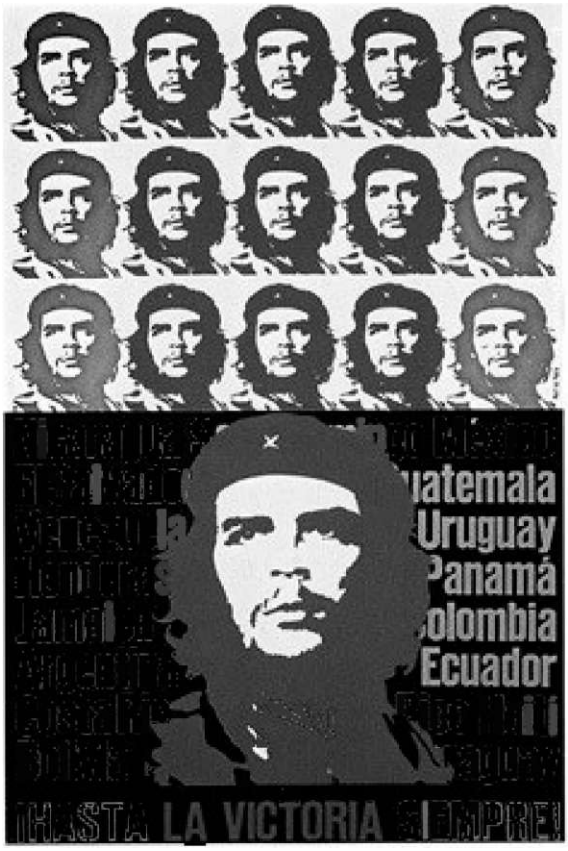
uatemala
Uruguay
Panamá
olombia
Ecuador
HASTA LA VICTORIA

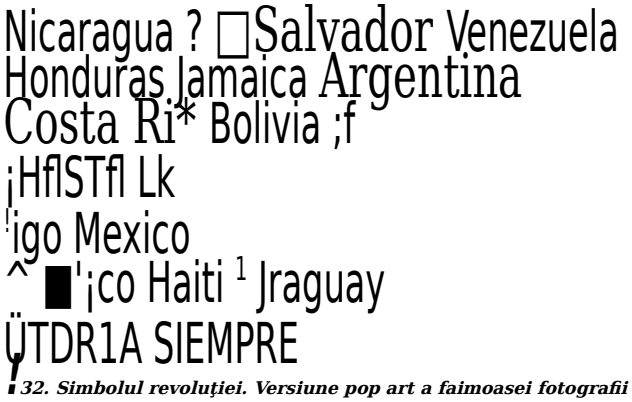

32. Simbolul revoluției. Versiune pop art a faimoasei fotografii a lui Che Guevara, făcută deAlberto Korda, 1967. Cuvintele sloganului „Pentru totdeauna, până la victorie" au fost ultimele pe care Che i le-a scris lui Fidel Castro.

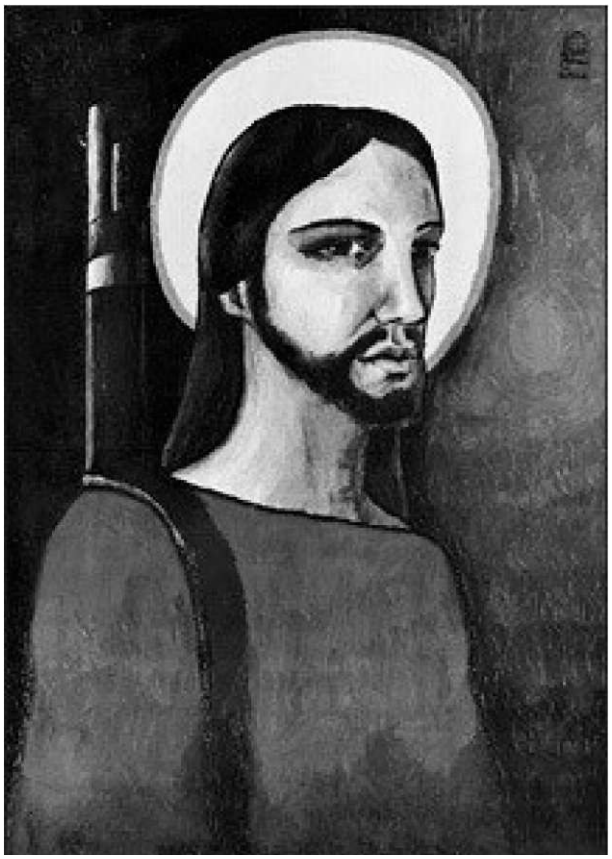

***„Hristos în gherilă**Afişul din 1969 al lui Alfredo Rostgaard*
îmbină creştinismul şi marxismul într-o „teologie a eliberării".

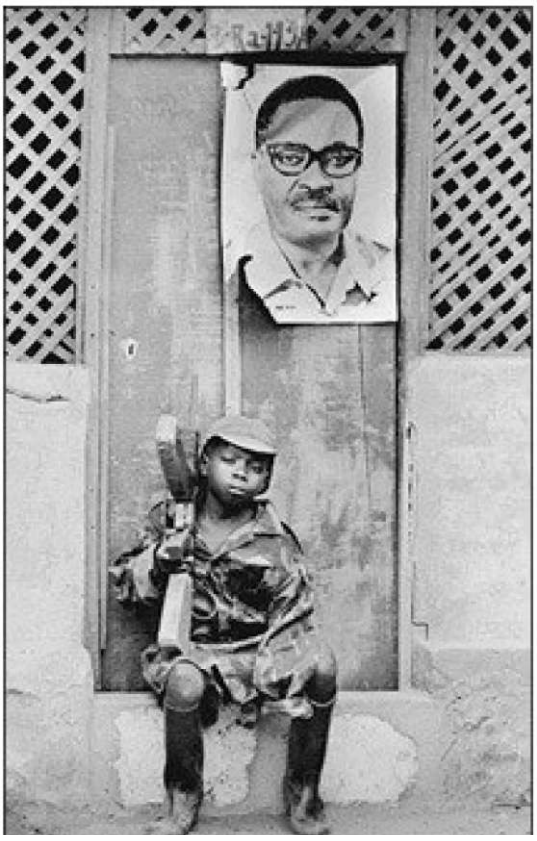

34. Copiii revoluției. Un foarte tânăr soldat din Mișcarea Populară pentru Eliberarea Angolei (MPLA) stă sub un portret al conducătorului acesteia, Agostinho Neto. Huambo, Angola, februarie 1976.

35. Rebeliune. Protestatarii ard portretele lui Stalin în Budapesta, 1956.

36. încarcerarea. Consolidarea Zidului Berlinului lângă Poarta Brandenburg,
1961

37.1968: două fețe ale comunismului - (stânga) studenții protestatari din Paris poartă portrete ale lui Mao (mai); (dreapta) tancurile sovietice strivesc Primăvara de la Praga (august).

38. Fratele nr. 1. Pol Pot conduce un grup de luptători de gherilă după căderea lui de Ia putere, 1979.

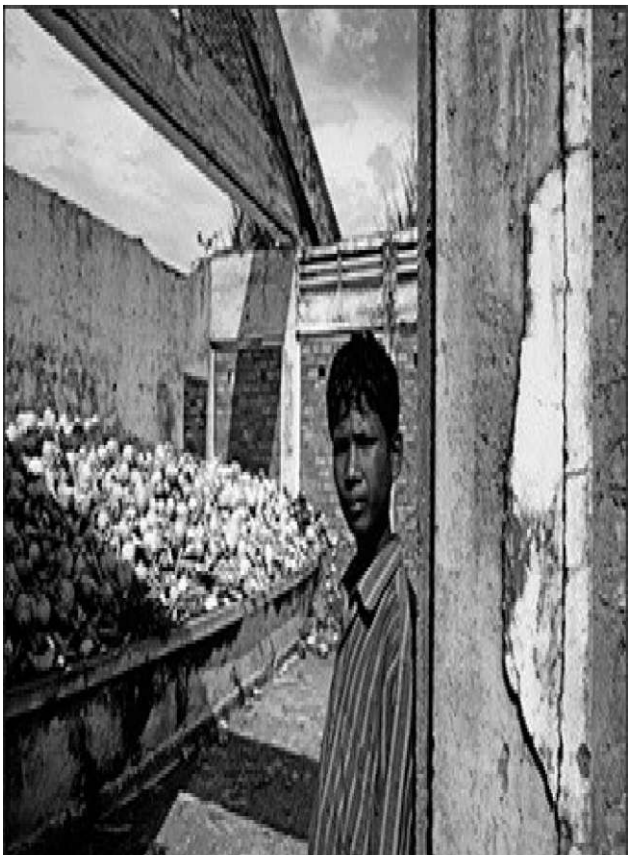

39. Câmpiile morţii. Un băiat stă lângă rămăşiţele unora dintre victimele khmerilor roşii, adunate în ruinele unei şcoli, la sud de Phnom Penh, 1996.

40. Afrostalinism. Afişul dictatorului etiopian Mengistu domină această piaţă în stil sovietic din Addis Abeba.

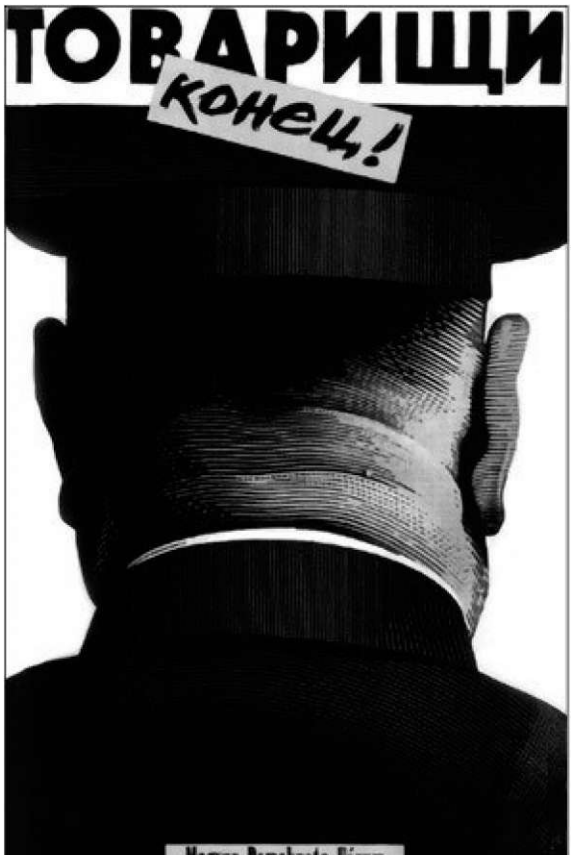
ТОВАРИЩИ
КОНЕЦ!

Tovarăşi, s-a terminat". Afiş al Forumului Democratic Ungar, 1989, salutând înfrângerea comunismului în Europa de Est

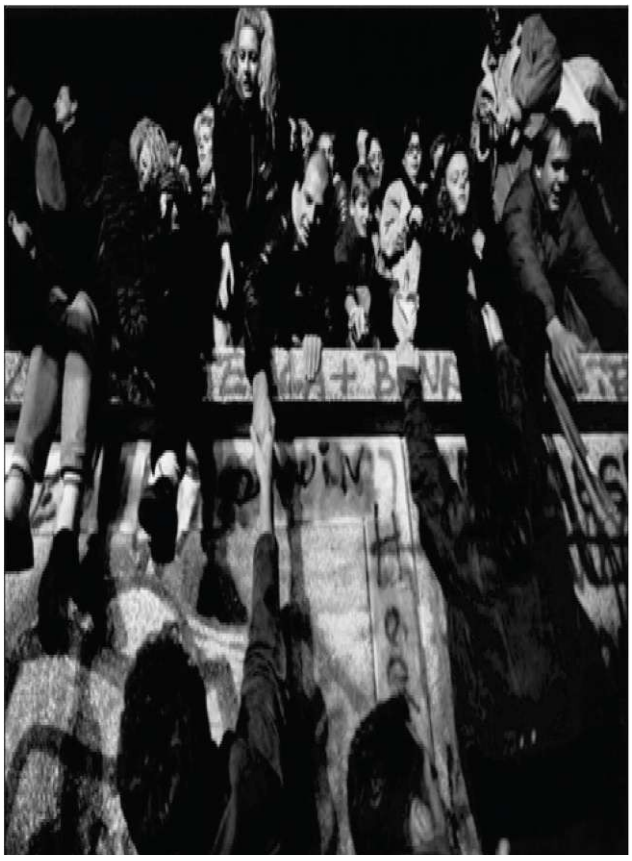

42. ***Căderea. Zidul Berlinului este străpuns, noiembrie 1989.***

43. Reminiscențe comuniste. Portretul lui Mao în Piața Tiananmen din Beijing, în timpul ceremoniei ce a marcat sosirea flăcării olimpice, 31 martie 2008.

44. ***Un simbol durabil. Un băiat cubanez ţine fotografia lui Che Guevara în timpul unui marş ce a marcat a 75-a aniversare a naşterii acestuia, 14 iunie 2003.***

45. ***„Fiorosul". Prachandra, conducătorul maoiştilor din Nepal, vorbeşte la un miting, în septembrie 2006.***

Lista ilustraţiilor

Deţinătorii drepturilor pentru fotografii sunt indicaţi în paranteze.

1. Eugène Delacroix, Libertatea conducând poporul, 1830, Muzeul Luvru, Paris (copyright © akg-images/Erich Lessing)
2. Caricatură din timpul alegerilor din 1898, Germania, Der Wahre Jacob, 7 iunie 1898 (copyright © akg-images/Coll. Archiv f.Kunst & Geschichte)
3. Lenin vorbind la inaugurarea unui monument dedicat lui Marx şi Engels, 7 noiembrie 1918 (copyright © RI A Novosti/TopFoto)
4. Stop-cadru din filmul Octombrie al lui Serghei Eisenstein (Arhiva Ronald Grant, Londra)
5. Afiş din Războiul Civil Rus, 1919 (Muzeul de Istorie Contemporană, Paris)
6. Foametea din Ucraina, 1921 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)
7. „O stafie bântuie Europa, stafia comunismului"; litografie publicată de Mospoligraf, 1917-1924 (Arhivele Institutului Hoover, Universitatea Stanford RU/SU 524)
8. D.S. Moor, Moarte imperialismului mondial, 1919 (colecţie privată)
9. Vladimir Tatlin, machetă a monumentului Internaţionalei a IlI-a, 1920, Muzeul de Artă Modernă (MoMA), New York (PA76. Imagine digitală copyright © 2009 Muzeul de Artă Modernă, New York/Scala, Florenţa)
10. Ho Şi Min vorbind la sesiunea de deschidere a Congresului Socialist din Franţa, 25 decembrie 1920 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)
11. Afiş al Ajutorului Roşu Internaţional, anii 1930 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)
12. Tânărul Mao Zedong, sfârşitul anilor 1920 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)
13. Stalin într-un afiş de Gustav Klutsis, Realitatea programului nostru, 1931 (copyright © Posters Please, New York)

14.Stalin într-un afiş de Gustav Klutsis, Cadrele hotărăsc totul, 1935 (copyright © Plakat)
15.Stalin într-un afiş de K. Ivanov şi N. Petrov, Glorie marelui Stalin, arhitect al comunismului (copyright © Plakat)
16. Caricatură de V. Koslinszki, 1931 (colecţie privată)
17. Prizonieri sovietici construind canalul Marea Albă-Baltica, 1931-1933 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)
18. Ţărani sovietici luând în posesie pământul repartizat în fermele colective, 1935 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)
19.Soldat din Armata Roşie şi proletar strângându-şi mâinile, afiş, 1928 (copyright © akg-images)
20. Membri ai Brigăzii Engleze Tom Mann, Barcelona, 1936 (copyright © AP/Press Association Images)
21. Pavilioanele Germaniei şi URSS la expoziţia de la Paris, 1937 (copyright © LAPI/Roger Viollet/Getty Images)
22. Afiş din 1946 al Partidului Comunist Francez (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)
23.Simpatizanţi comunişti la fabrica de maşini Fiat din Torino, 14 iunie 1948 (copyright © David Seymour/Magnum Photos)
24.Agentă sovietică dirijând circulaţia în faţa Porţii Brandenburg, Berlin, 5 iulie 1945 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)
25. Afiş chinezesc prezentând un inginer sovietic instruindu-şi colegul chinez (Institutul Internaţional de Istorie Socială, Olanda)
26. V. Ivanov, Vigilenţa este arma noastră (afiş), 1953 (copyright © Plakat)
27. Wojciech Fangor, Figuri, 1950, Muzeul Sztuki, Lodz (fotograf: Piotr Tomczyk)
28. Nikita Hruşciov şi vicepreşedintele american Richard Nixon la expoziţia americană din parcul Sokolniki din Moscova, 24 iulie 1959 (copyright © AP/Press Association Images)
29. Ţărani chinezi lucrând la furnale în timpul Marelui Salt înainte, 14 iunie 1958 (copyright © Henri-Cartier Bresson/Magnum Photos)

30.Soldaţi din Armata Populară de Eliberare în timpul Revoluţiei Culturale, 1966 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)
31. Execuţie în timpul Revoluţiei Culturale, 1966-1968 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)
32. Alfredo Rostgaard, Che, 1967 (ICAIC)
33. Alfredo Rostgaard, Hristos în gherilă, 1969 (Institutul Internaţional de Istorie Socială, Olanda)
34. Tânăr soldat din MPLA în Huambo, Angola, 23 februarie 1976 (copyright © AFP/Getty Images)
35. Manifestaţie în faţa unui magazin cultural sovietic, Budapesta, 14 iunie 1956 (copyright © Erich Lessing/Magnum Photos)
36. Est-germani consolidând Zidul Berlinului (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)
37. (a) Demonstraţie comunistă în Paris, mai 1968 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives); (b) Invazia trupelor Pactului de la Varşovia, Praga, august 1968 (copyright © Joseph Koudelka/Magnum Photos)
38. Pol Pot conduce o coloană de subordonaţi (copyright © AP Photo/Kyodo News)
39. Câmpiile morţii la sud de Phnom Penh, 1996 (copyright © Bruno Barbey/Magnum Photos)
40. Panou propagandistic al colonelului Mengistu, Addis Abeba, Etiopia, 1984 (copyright © Rex Features)
41.1stvan Orosz, Tovarăşi, s-a terminat! (afiş), Ungaria, 1990 (copyright © Istvan Orosz)
42. Căderea Zidului Berlinului, 11 noiembrie 1989 (copyright © Raymond Depardon/Magnum Photos)
43. Ceremonie marcând sosirea torţei olimpice în Piaţa Tiananmen din Beijing, 31 martie 2008 (copyright © Diego Azubel/epa/Corbis)
44. Băiat cubanez purtând fotografia lui Che Guevara în timpul unei manifestaţii politice în Santa Clara, Cuba, 14 iunie 2003 (copyright © Reuters/Corbis)

45. Prachanda, liderul rebelilor maoişti, rostind un discurs la un miting în satul Chapagaun, Nepal, 3 septembrie 2006 (copyright © Narendra Shrestha/epa/Corbis)